

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

FACULTAT DE FILOSOFIA I LLETRES

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana.

TESI DOCTORAL

**ELS TERRITORIS DEL NORD-EST DE
CATALUNYA DURANT L'ALTA EDAT MITJANA
(SEGLES VI-XI d.C):
organització territorial i arqueologia del
poblament.**

Autor: Cristian Folch Iglesias.

Director: Dr. Ramon Martí Castelló.

Bellaterra (Cerdanyola del Vallès), octubre de 2012.

**ELS TERRITORIS DEL NORD-EST DE CATALUNYA DURANT L'ALTA EDAT
MITJANA (SEGLES VI-XI d.C):
organització territorial i arqueologia del poblament.**

**Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana.
Universitat Autònoma de Barcelona.**

Octubre de 2012

TESIDOCTORAL

Autor: Cristian Folch Iglesias.

Director: Dr. Ramon Martí Castelló.

SUMARI.

INTRODUCCIÓ.

AGRAÏMENTS.....	13
1-ANTECEDENTS DE LA RECERCA I OBJECTIUS.....	15
2- METODOLOGIA.....	21
3-LA RECERCA ARQUEOLÒGICA SOBRE L'ALTA EDAT MITJANA A CATALUNYA (SEGLES VI-XI): L'ESTAT DE LA QÜESTIÓ.....	25
3.1 Els anys seixanta i setanta del segle XX: els inicis de l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana.....	25
3.2 Els anys vuitanta i noranta del segle XX: l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana com a disciplina científica.....	27
3.3 L'inici del segle XXI: noves línies de recerca en la consolidació de l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana.....	31
3.4 Annex de Figures.....	35
4-EL MARC GEOGRÀFIC	39
4.1. Annex de figures.....	42

5-EL PALEOCLIMA I EL PALEOAMBIENT.....	47
5.1 Annex de figures.....	51
6-LES VIES DE COMUNICACIÓ.....	53
6.1 Annex de figures.....	59

PRIMERA PART .

7-CONTEXT HISTÒRIC I ORGANITZACIÓ TERRITORIAL (SEGLES VI-XI).....	63
7.1 El context històric.....	63
7.1.1 Annex de figures.....	71
7.2 L'organització territorial.....	73
7.2.1 L'època visigoda (segle VI-inicis segle VIII).....	73
7.2.1.1 Annex de figures.....	87
7.2.2 L'època islàmica (inicis segle VIII-785).....	89
7.2.2.1 Annex de figures.....	107
7.2.3 L'època carolíngia (any 785-final del segle IX).....	111
7.2.3.1 Annex de figures.....	121
7.2.4 La primera època comtal (final del segle IX- segle XI).....	133
7.2.4.1 Annex de figures.....	143

7.2.5 Estudi monogràfic: les <i>villae</i> de Bàscara, Orriols i Calabuig (Alt Empordà). Organització del territori i evolució del poblament entre l'Antiguitat i l'Alta Edat Mitjana.....	167
7.2.5.1 Annex de figures.....	183
7.2.6 Conclusions de la primera part.....	187

SEGONA PART.

8-ARQUEOLOGIA DEL POBLAMENT.....	193
8.1 Les ciutats, altres centres territorials i nuclis rellevants.....	193
8.1.1 Les Seus Episcopals.....	193
8.1.1.1 <i>Gerunda</i> (Girona).....	196
8.1.1.1.1 Annex de figures.....	203
8.1.1.2 <i>Emporiae-Sanctus Martinus</i> (Empúries/Sant Martí).....	211
8.1.1.2.1 Annex de figures.....	217
8.1.2 Altres centres territorials.....	225
8.1.2.1 <i>Castilione</i> (Castelló d'Empúries).....	229
8.1.2.1.1 Annex de figures.....	231
8.1.2.2 <i>Bisuldunum</i> (Besalú).....	229
8.1.2.2.1 Annex de figures.....	231
8.1.2.3 <i>Rodae</i> (Roses).....	233
8.1.2.3.1 Annex de figures.....	235

8.1.2.4 <i>Petralata</i> (Peralada).....	239
8.1.2.4.1 Annex de figures.....	241
8.1.3 Altres nuclis rellevants.....	245
8.1.3.1 <i>Aquae Calidae/Calidas</i> (Caldes de Malavella).....	245
8.1.3.1.1 Annex de figures.....	247
8.1.3.2 <i>Blandae/Blandas</i> (Blanes).....	249
8.1.3.2.1 Annex de figures.....	250
8.1.4 Conclusions	251
8.2 Les fortificacions i les torres aïllades.....	253
8.2.1 Fortificacions i torres d'època visigoda.....	253
8.2.1.1 Annex de figures.....	259
8.2.2 Torres d'època islàmica.....	263
8.2.2.1 Estudi monogràfic: La Torre del Far (Santa Coloma de Farners, La Selva), una torre alimara d'època islàmica (segle VIII).....	265
8.2.2.2 Estudi monogràfic: Els Fars: les alimares del nord-est de Catalunya, un sistema d'emplaçaments estratègics amb funció de control, vigilància i emissió de senyals.....	289
8.2.3 Fortificacions d'època carolíngia.....	305
8.2.3.1 Annex de figures.....	309
8.2.4 Fortificacions i torres de primera època comtal.....	311
8.2.4.1 Annex de figures.....	317

8.2.4.1 Estudi monogràfic. El Castell de Malavella: la fase de primera època comtal (segles X-XI)	321
8.2.5 Conclusions	375
8.3 Els edificis religiosos	379
8.3.1 Les basíliques d'època visigoda	379
8.3.1.1 Annex de figures.....	383
8.3.2 Les esglésies preromàniques	385
8.3.2.1 Annex de figures.....	391
8.3.3 Les esglésies romàniques	395
8.3.3.1 Annex de figures.....	399
8.3.4 Els monestirs	403
8.3.4.1 Els monestirs d'època visigoda	403
8.3.4.1.1 Annex de figures.....	405
8.3.4.2 El monestirs d'època carolíngia	407
8.3.4.2.1 Annex de figures.....	409
8.3.4.3 El monestirs de primera època comtal	411
8.3.3.3.1 Annex de figures.....	413
8.3.5 Conclusions	417
8.4 Els assentaments rurals	421
8.4.1 Transformació i final de les vil·les romanes (segles V-VI)	421
8.4.1.1 Consideracions generals.....	426
8.4.1.2 Annex de figures.....	429

8.4.2 Els assentaments rurals dels segles VI-VIII.....	433
8.4.2.1 Consideracions generals.....	440
8.4.2.2 Annex de figures.....	447
8.4.3 Els assentaments rurals dels segles IX-XI.....	455
8.4.3.1 Consideracions generals.....	464
8.4.3.2 Annex de figures.....	467
8.4.4 Les necròpolis no associades a edificis religiosos.....	473
8.4.4.1 Annex de figures.....	479
8.4.5 Estudi monogràfic: L'Aubert, un assentament rural dels segles VI-X.....	485
8.4.6 Conclusions.....	571
8.5 L'ocupació de coves i abrics.....	575
8.6 Mapes de situació dels jaciments arqueològics del nord-est de Catalunya esmentats en el text (segles VI-XI).....	579
9-CONCLUSIONS FINALS.....	589
10-BIBLIOGRAFIA.....	595

INTRODUCCIÓ.

AGRAÏMENTS.

El meu primer contacte amb l'arqueologia medieval, que es va produir ja fa més de quinze anys en l'excavació al despoblat de Santa Creu de Llacunes (Soriguera), fou suficient per propiciar el meu interès general vers aquesta disciplina i en particular per la ceràmica que, com vaig poder observar personalment en aquest cas i posteriorment en altres, era el material majoritari que es documentava en els jaciments d'època medieval.

Més endavant, a mida que anaven passant els anys, van ser les classes a la llicenciatura d'Història i les successives campanyes d'excavació en que he participat, primer com a estudiant i posteriorment com a professional, les que han anat contribuint a augmentar el meu interès pel període històric, ara sí, centrat en l'Alta Edat Mitjana. Així, un cop vaig endinsar-me en aquests segles, treballant la bibliografia existent i les fonts documentals, el panorama, no fa tants anys, i concretament per a Catalunya era poc engrescador. Un escepticisme vers aquest període històric que, llegint altra bibliografia de Catalunya, d'altres bandes de la Península Ibèrica i d'altres països d'Europa, no comprenia, ja que totes aquestes recerques presentaven avenços continus que m'empenyien a continuar treballant.

Tot aquest treball va anar augmentant el meu interès per l'arqueologia d'època medieval, on hi ha contribuït, crec que de forma decisiva, el director d'aquesta tesi doctoral, el Dr Ramon Martí Castelló, a qui vull agrair explícitament el seu suport durant tants anys. Un historiador que, en les seves classes a la llicenciatura i durant tot el temps que porto treballant al seu costat, m'ha ensenyat pràcticament tot el que conec, incentivant-me constantment amb la seva manera de fer i de ser, amb noves línies de recerca i amb el seu esperit crític constant. Vull agrair, també, al Dr Jordi Gibert Rebull, amic i codirector amb mi en moltes campanyes d'excavació, el seu suport i les hores inesgotables de discussions, aclariments i propostes sobre l'Alta Edat Mitjana que hem compartit i que han estat molt importants alhora de tractar els aspectes que hem intentat desenvolupar en aquesta tesi. Així mateix, també vull tenir un record per tots els estudiants que han passat per les nostres excavacions arqueològiques, ja que sense la seva feina, en molts casos desagraïda i dura, molts

dels resultats que hem obtingut no haguessin estat possibles. Finalment, vull agrair especialment, amb allò que les paraules no poden expressar, a la meva dona Creu i a la meva filla Lua, als meus pares Mª Antonia i Lluís i a la meva germana Meritxell, a la resta de la meva família i amics, tants sacrificis, el suport d'una o altra manera perquè hagi pogut continuar treballant en allò que m'apassiona, l'Arqueologia.

Cristian Folch Iglesias
Barcelona, novembre de 2011.

1- ANTECEDENTS DE LA RECERCA I OBJECTIUS.

L'objectiu bàsic d'aquesta recerca és estudiar l'organització territorial i l'evolució del poblament en les seves vessants d'ocupació de l'espai urbà i rural i de la defensa o la fortificació dels territoris del nord-est de Catalunya en la seva llarga evolució durant els segles VI-XI. Es tracta, en conjunt, de continuar les investigacions que venim desenvolupant en aquesta zona a la qual ja ens havíem aproximat en el nostre treball de recerca de doctorat, on fèiem un primer estat de la qüestió sobre l'Alta Edat Mitjana (FOLCH 2002).

Amb aquest objectiu apliquem tot un conjunt de mètodes i hipòtesis en l'estudi històric del nord-est de Catalunya.

La nostra investigació comprèn les fonts escrites, tant llatines com àrabs, així com els jaciments i els materials arqueològics del període. Amb les tasques de documentació i el concurs de la toponímia, la pràctica arqueològica reiterada i sistemàtica constitueix el mitjà principal utilitzat per tal de verificar o corregir les nostres hipòtesis de treball i d'obtenir nous resultats d'abast divers, comarcal, nacional o internacional. Una triple òptica analítica que conforma la línia de recerca que venim desenvolupant, fa anys, en el grup de recerca OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona (FOLCH; GIBERT; MARTÍ 2010-FOLCH; GIBERT 2011c). Òbviament, en el procés d'anàlisi de les diferents fonts utilitzades per construir aquest treball hem intentat operar amb la deguda precaució, tal i com ha estat advertit temps enrere per part de la historiografia posant de relleu la problemàtica, de la qual en som plenament conscients, que representa la utilització conjunta de diverses fonts en el estudi de l'Alta Edat Mitjana (ZADORA-RIO 2001-QUIRÓS 2007).

Tenint en compte això, els resultats científics que s'obtenen s'incorporen als diversos àmbits temàtics o objectius que es plantegen, àmbits que es corresponen amb diversos aspectes als quals s'aplica l'anàlisi territorial:

Organització territorial.

Els principals objectius que intentarem assolir en aquesta recerca es dirigeixen a la pròpia organització del territori amb l'articulació de les seves infraestructures i de les institucions que el regeixen o el governen. El punt de partida es troba en els textos

clàssics que ens mostren el caràcter jurisdiccional que exercia la ciutat en el món antic, tot i que aviat es comprova l'existència d'altres districtes (*territoria*) que actuen al marge de les antigues ciutats, sent les realitats altmedievals molt més complexes. Donada la seva pròpia problemàtica, en la nostra recerca l'estudi de l'organització territorial es planteja aplicant mètodes diversos: per una banda, es parteix de l'anàlisi exhaustiu de les fonts documentals del nostre sector d'estudi; per una altra, la toponímia històrica constitueix un element clau quan programem i executem les nostres intervencions arqueològiques, amb aplicacions específiques que pretenen resoldre els significats confusos que sovint ofereixen certes denominacions genèriques. De fet, és concretament en l'estudi sistemàtic de determinats topònims on creiem que s'obtenen els nostres principals avenços i, per tant, és aquí on se centren els nostres objectius, amb actuacions arqueològiques concretes que tenen una aplicació general.

Pel que fa a aquests mots, en la nostra línia de recerca s'ha vingut estudiant el significat i l'ús del terme *villa-locus* en les fonts escrites llatines, comprovant que es tracta d'uns conceptes tardoantics que es refereixen a termes rurals i a llocs de poblament, i els mots *villula*, *domus*, *casa*, *casale*, *villare* i *mansus* que cal identificar amb altres llocs de poblament inserits dins el terme d'una *villa* (MARTÍ 2006 i 2009).

Un altre aspecte sobre el que hem estat treballant reiteradament des de fa una dècada és la identificació de la relació existent entre la implantació de l'estat omeia i el terme *palatium*, el qual constitueix una veritable xarxa d'assentaments rurals de natura fiscal. Aquesta identificació ha donat lloc al desenvolupament d'una fèrtil línia investigadora des de llavors a Catalunya (MARTÍ 1999a, 2001 i 2005- FOLCH 2003- GIBERT 2007 i 2011).

Per altra banda, també en l'àmbit rural s'observa que les basíliques rurals i els monestirs durant l'època visigoda seran elements importants, un fet que a partir del segle IX, durant l'època carolíngia, prendrà especial rellevància amb la creació de nous monestirs i esglésies i, posteriorment, amb la institució de la parròquia que esdevindrà una peça clau en la organització del territori, ja que a partir d'aquest moment el sistema de *villae* serà substituït per un nou sistema de parròquies amb un nou terme rural adscrit que ara pot incloure diverses *villae* en el seu interior (MARTÍ 2007).

Ocupació territorial.

Un altre àmbit d'estudi es correspon amb l'ocupació del territori durant l'Alta Edat Mitjana en el nord-est de Catalunya, on els diversos *territoria* es descomponen en entitats menors denominades *villae* en les fonts llatines i en alguns textos àrabs sempre amb un terme o un espai assignats. De fet, en les fonts d'època romana s'utilitza habitualment el concepte *fundus* per a referir-se a aquestes divisions o entitats menors, i és aquí on establim el nostre punt de partida, el de la distribució fundiària del Baix Imperi, tot seguint l'evolució posterior del poblament sobre aquest teixit. Però l'eix central que ocupa la nostra investigació és l'observació del procés de formació i evolució de les *villae-loci* altmedievals en cada territori concret, analitzant les tendències de l'hàbitat durant la colonització d'erms i boscos mitjançant la creació o la reocupació de nous enclavaments (MARTÍ 2006). En aquest sentit, avui la pràctica arqueològica resulta fonamental tant en prospecció com en excavació, ja sigui a partir d'intervencions pròpies o alienes, cosa que permet el desenvolupament d'estudis exhaustius tant a nivell local com comarcal. Per tant, és mitjançant prospeccions arqueològiques sistemàtiques com s'assoleixen els nostres primers avenços i com es desenvolupen i planifiquen les posteriors actuacions, tot acudint a la guia oferta tant pel registre documental, els indicis toponímics o les xarxes viàries.

Així, revisant la documentació i la toponímia, s'han estudiat diversos enclavaments diferents a la comarca del Berguedà entre els anys 1997 i 2001 (MARTÍ; CAMPRUBÍ 2001), mentre que a Alacant s'han registrat un bon nombre de jaciments d'interès en l'àmbit estricte de tres petits municipis entre els anys 2004-2005; a partir de l'any 2005 noves prospeccions practicades a les comarques de l'Alt Empordà (FOLCH; GIBERT 2007 i 2008b), de l'Alt Penedès i del Bages (FOLCH; GIBERT en premsa) venen demostrant l'efectivitat del mètode, alhora que constitueixen el preàmbul obligat de les excavacions arqueològiques assumides pel nostre grup. És així com l'equip *Ocorde* ha pogut excavar diversos jaciments de cronologia diversa. L'any 2003 es va excavar un cas en el *villare* de Montclús (Berguedà), on es va documentar un petit assentament format per dues construccions datades en els segles IX-X (FOLCH; MARTÍ 2007); També durant els anys 2006-2011 s'han executat sis campanyes d'excavació en el jaciment de l'Aubert (Vall d'en Bas) (FOLCH; GIBERT 2009, 2010a i 2011b), un assentament agropecuari ben datat en els segles VI-X sobre el que oferirem un estudi monogràfic en aquest treball; cal afegir encara el cas del Collet de les Caixes (Navàs), un hàbitat datat entre els segles XI-XII, excavat durant l'any 2007 i que mostra un interessant espai amb diverses estructures destinades al treball del ferro (FOLCH;

GIBERT en premsa) i finalment, encara en curs d'excavació, podem esmentar els jaciments de Cal Ticó (Castellnou de Bages), un centre productor de ceràmica on s'ha localitzat diversos forns amb una cronologia situada entre els segles X-XI (FOLCH; GIBERT 2011a) i el conjunt arqueològic de Monistrol de Gaià (Monistrol de Gaià), un assentament rural que abasta una cronologia dels segles VI-XI (FOLCH; GIBERT 2011d).

En aquest sentit, cal dir que en els darrers anys el desenvolupament de l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana al nord-est de Catalunya ha experimentat un gran avenç. Això s'ha produït, d'una banda, a partir de l'augment del nombre d'excavacions d'urgència derivades de les obres de grans infraestructures, el que ha accelerat el procés de coneixement i, d'una altra, mitjançant diversos projectes d'excavació que s'estan desenvolupant des del Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona, des del Museu d'Empúries i també des de l'equip OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona que han estudiat i estan estudiant diversos assentaments rurals, esglésies, necròpolis i fortificacions. Així, totes aquestes excavacions han mostrat un conjunt de jaciments molt importants per conèixer les característiques del poblament durant l'Alta Edat Mitjana i han permès que aquesta zona de Catalunya sigui, ara com ara, un marc idoni per al seu estudi, tenint en compte, sempre, les pròpies limitacions que poden sorgir de la recerca que s'ha efectuat fins ara. Evidentment, aquesta investigació ha estat condicionada ja que en alguns casos els resultats parcials i les males datacions que s'ofereixen en les excavacions efectuades no permeten anar més enllà d'una simple descripció dels jaciments. En tot cas, i per tal de resoldre aquestes mancances, hem treballat preferentment aquells exemples excavats amb una metodologia actual, que presenten un tant per cent excavat el més elevat possible de la seva extensió i bones datacions, el que fa que puguem treballar amb registres de qualitat. Així mateix, per complementar les informacions que podem obtenir d'aquests jaciments, també hem estudiat alguns casos excavats d'antic per la seva significació, ja que tots plegats, i en el nord-est de Catalunya són bastants en nombre, poden oferir una visió més clara i fidedigna de les seves característiques, el que ens ha garantit fer un estudi bastant acurat.

En qualsevol cas, el punt final de les nostres aplicacions en l'estudi de l'ocupació del territori queda fixat vers els segles X i XI, quan a Catalunya Vella s'implanten sòlides xarxes castrals i parroquials que imposen noves jurisdiccions a nivell local, integrant o modificant l'hàbitat precedent.

Per tot això, doncs, es considera que la veritable dimensió de l'hàbitat de l'Alta Edat Mitjana ha de plantejar-se en termes de *villae*, *villulae*, *domus*, *palatia*, *casae*, *casales*, *villares* i *mansi*, o d'altres denominacions que defineixen les explotacions rurals d'aquest període.

Defensa territorial.

Un altre aspecte analític correspon a la defensa dels territoris del nord-est de Catalunya o a l'organització militar que sobre ells desenvolupen els successius estats, aristocràcies o elits. Per tant, el nostre estudi inclou l'anàlisi de les xarxes de defensa, ja siguin enclavaments de torres, castells o altres tipus d'assentaments fortificats (*castra*, *castella*, *turres*, *oppida*, *guardiae*, *castellares*, *puios* i *rochae*).

En aquest àmbit d'estudi, les nostres aportacions estan esdevenint importants, tal i com succeeix amb el tema específic dels "fars". Així, la nostra primera formulació del problema es va realitzar l'any 2004 en analitzar el cas particular de les comarques orientals de Catalunya, on es constata que aquest topònim llatí semblava traduir el terme àrab *manāra*, amb el significat de torre talaia; llavors s'observava que corresponia a un determinat tipus de torres monumentals que, fins al moment, s'havien atribuït a l'època romana, mentre que la nostra proposta considerava que es construïren a inicis del segle VIII, amb la conquesta musulmana, tot constituint dispositius específics de transmissió de senyals visuals de llarg abast (MARTÍ 2004); la validesa de la nostra interpretació es va comprovar a continuació mitjançant el descobriment i l'excavació arqueològica d'un cas concret, el de la Torre del Far de Santa Coloma de Farners (la Selva) durant els anys 2004 i 2005. Així, s'ha comprovat la pertinència del significat proposat per als "fars" en tant que primitives talaies andalusines, comptant amb un bon nombre de topònims peninsulars corresponents al grup, tot i que també hem comprovat que la construcció de torres en aquests emplaçaments no és indispensable per a l'exercici de la seva funció (MARTÍ (ed.) 2008). Per altra banda, cal destacar encara que la vigència d'aquestes xarxes de fars andalusins fou breu i que aquests sistemes de vigilància molt aviat van conèixer nous desenvolupaments, integrant altres elements de signe diferent en els seus dispositius. Entre d'altres elements concurrents, així sembla succeir amb les pròpies "talaies" i "guàrdies" (*turris*, *guardia*) i amb els seus múltiples derivats, mentre es multiplica en certs districtes la construcció de torres de vigilància de planta circular que tenen en els fars els seus precedents formals més propers.

Per la seva banda, l'estudi dels *castra*, com una institució jurídica creada en els segles X-XI que modifica els termes rurals precedents i com una residència aristocràtica (MARTÍ 2004), representa un altre estadi en la nostra recerca, tot i que defineix el final de l'àmbit cronològic que abasta el nostre treball. En relació a aquest mot, l'abundància de documents escrits que hi fan referència ens han permès apropar-nos a les característiques d'aquest concepte, un fet que hem pogut comprovar amb l'excavació del Castell de Malavella (Caldes de Malavella) entre els anys 2001-2007 (FOLCH; LLINÀS; MERINO 2007), un jaciment que tindrà un estudi monogràfic específic en aquest treball.

2- METODOLOGIA.

Un cop vista la línia d'investigació que seguirem i els objectius principals que esperem assolir en aquest treball, la metodologia que apliquem en aquesta recerca és producte de la nostra formació acadèmica i investigadora, en la qual ha estat fonamental la lectura de diverses publicacions especialitzades i l'experiència que hem adquirit en els projectes, treballs i excavacions arqueològiques en els que hem participat. En aquesta part cal destacar que, per tal d'estudiar d'una manera més completa l'evolució del poblament entre els segles VI-XI, la pràctica arqueològica és fonamental, sobretot si tenim en compte que disposem de molt poques fonts documentals fins al segle IX. Per tant, el desenvolupament de la recerca en aquest treball se centra, sobretot, en la part arqueològica, on els resultats que s'han obtingut en l'excavació de jaciments arqueològics seran la principal font d'informació per tal de conèixer les característiques físiques de les diverses formes d'assentament. Així mateix, considerem imprescindible utilitzar la documentació escrita editada i la toponímia que ens ofereixen altres tipus de dades referides al context històric, a les condicions jurídiques i a la situació geogràfica del poblament.

A continuació, llistarem les eines que hem utilitzat en el procés de recerca i que es divideixen en diferents apartats que es corresponen amb l'anàlisi de fonts diverses:

-Bibliografia: es tracta de recollir tota la informació disponible referida als jaciments arqueològics que s'han treballat, destacant les obres de tipus arqueològic, començant per les pròpies cartes arqueològiques oficials i altres obres generals, a més de les revistes i monografies especialitzades.

-Documentació: ens permet obtenir un bon conjunt de dades referides a l'organització territorial i a la identificació de topònims en la zona que estudiem. En aquesta recerca s'han consultat diversos reculls de fonts escrites i epigràfiques datades entre els segles VI-XI, ja publicades, que cal diferenciar. Per una banda, la documentació d'època visigoda presenta dos suports: una de caràcter epigràfic representada per les pissarres i una altra per la documentació procedent d'altres suports. Per altra banda, tenim algunes fonts àrabs que, tot i ser molt escasses, fan referència de forma

indirecta al nostre àmbit d'estudi. Evidentment, es tracta d'una documentació més generalista que, tot i referir-se molt poc a la zona que tractem, sí que ens permet extreure moltes informacions de caràcter global d'aquests períodes. Per altra banda, comptem a un bon conjunt de documents escrits dels segles IX-XI que fan referència directa al nostre àmbit d'estudi, els quals ens aporten valuoses informacions de detall de l'època carolíngia i de la primera època comtal.

-Toponímia: de l'estudi sistemàtic de determinats topònims, que apareixen en la documentació escrita y en la cartografia, és on creiem que s'obtenen els nostres principals avenços en la identificació de jaciments y, posteriorment a la seva excavació, relacionar-los amb institucions jurídiques concretes.

-Cartografia: l'anàlisi dels mapes s'ha demostrat com una eina fonamental alhora d'estudiar el territori i localitzar possibles jaciments per als quals no existeixen referències escrites. En aquest cas s'han consultat mapes 1:5000 i 1:50000, tant topogràfics com ortofotomapes, de la zona a treballar. La font bàsica ha estat l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

-Webgrafia: actualment, les noves tecnologies i sobretot internet ens ofereixen un nou camí per obtenir informació que ha resultat molt important en el desenvolupament d'aquest treball. En aquest apartat s'han utilitzat diverses pàgines web que ens han permès obtenir nombroses dades i diverses publicacions digitals.

-Arqueologia: les excavacions arqueològiques pròpies que descrivim en aquesta recerca corresponen a les campanyes dels anys 2004-2005 per a la torre del Far, 2001-2007 per al castell de Malavella i 2006-2011 per l'Aubert i s'han realitzat seguint els postulats del mètode desenvolupat per E.C. Harris (HARRIS 1991) i per A. Carandini (CARANDINI 1997) d'excavació en extensió. Així, tenint en compte aquestes publicacions de referència, s'han utilitzat els sistemes de registre habituals: delimitació de l'espai a excavar en sectors, numerant amb un dígit les unitats estratigràfiques individualitzades, cosa que permet distingir-les amb claredat i poder destriar les fases constructives que es donen en els jaciments de la Torre del Far, el castell de Malavella i l'Aubert.

L'anàlisi del material arqueològic obtingut d'aquestes intervencions s'ha efectuat a partir de l'observació a nivell macroscòpic dels fragments ceràmics i dels objectes

metàl·lics, lítics i de vidre seguint una classificació que permet distingir criteris tipològics i qualitatius; en el cas de les ceràmiques de les pastes (tipus de cuites, coloració, tractament de les superfícies i decoracions) i en els cas dels metalls (tractament de les superfícies i decoracions). En la resta del material (restes vegetals i òssies) obtingut en les excavacions s'han realitzat diverses anàlisis. Posteriorment a l'excavació, és a partir del treball de laboratori que s'han estudiat i sistematitzat les dades obtingudes en el camp i en les anàlisis, tot contrastant-les amb altres casos, per tal d'extreure'n conclusions vàlides sobre les característiques morfològiques, socials i econòmiques d'aquests jaciments.

3- LA RECERCA ARQUEOLÒGICA SOBRE L'ALTA EDAT MITJANA A CATALUNYA (SEGLES VI-XI): L'ESTAT DE LA QÜESTIÓ.

En aquest apartat, no és la nostra intenció fer un repàs exhaustiu de la bibliografia generada a partir de la recerca arqueològica dedicada a l'Alta Edat Mitjana que s'ha desenvolupat a Catalunya en els darrers 50 anys, atès que la majoria de jaciments es troben ja publicats o inventariats i les seves memòries estan disponibles en el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. En tot cas, volem mostrar una visió general de la recerca que s'ha realitzat fins al moment a Catalunya i alguns dels jaciments més destacats que s'han treballat, entre els quals es troben diversos casos que seran objecte d'anàlisi posteriorment, sobretot els que se situen en la zona que estudiem.

3.1 Els anys seixanta i setanta del segle XX: l'inici de l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana.

L'inici de la recerca arqueològica sobre el poblament de l'Alta Edat Mitjana a Catalunya es remunta al final dels anys cinquanta del segle XX, un moment on es donen les primeres passes. Concretament, aquests inicis cal situar-los l'any 1959 quan des de la Universitat de Barcelona, la primera institució universitària que comença a desenvolupar l'arqueologia medieval a Catalunya, s'inicia l'excavació del jaciment de Casa en Ponç (Berga), un centre productor de ceràmica format per diversos forns que s'ha datat en els segles XII-XIII (PADILLA 1984). Un altre dels primers jaciments estudiats va ser el Castellot de Viver (Viver i Serrateix), on les excavacions van permetre caracteritzar-lo com un assentament, amb un origen en època carolíngia, format per una torre de fusta on posteriorment s'hi construirà una torre de pedra de planta rectangular amb una necròpolis (CASTILLO 1962). En aquest mateix moment, un dels àmbits primerencs de la recerca es dirigí a l'estudi dels masos rònecs, un model d'assentament rural, de gran tradició a Catalunya, que en aquell moment va despertar l'interès dels investigadors. Un estudi pioner en aquesta temàtica es va produir entre els anys 1960-62 a l'anomenat mas A de Vilosiu (Cercs) (figura 2). En

aquest jaciment, excavat en gran part, es documenta un nucli inicial format per dos àmbits bastits amb murs adossats a una penya, i una probable coberta de lloses. La cambra interior, enllosada, s'interpreta com un rebost o un possible dormitori, mentre que l'anterior seria el menjador, amb una llar de foc central. En totes dues habitacions aparegueren monedes del segle XIII. Davant d'aquest espai es trobaria l'àrea destinada al bestiar, amb diversos àmbits connectats entre ells. En un segon nivell, sobre la roca on s'adossen els espais anteriors, es troba un àmbit amb un forn i una llar de foc i un clos ampli, que potser compliria funcions de corral (RIU 1990). Un cas semblant el trobem a l'excavació parcial duta a terme al mas de la Creu de Pedra (Guixers). Es tracta d'un habitatge adossat a la roca format per diversos murs que defineixen dos àmbits contigus: un d'ells es dedica a l'habitatge de les persones, mentre que l'altre s'ha interpretat com un espai per al bestiar. En general, els murs estan aixecats amb pedres poc treballades, mentre que la coberta estaria bastida amb lloses i argila, suportada per bigues encaixades en alguns forats picats a la paret de roca. Per a aquest conjunt, del qual només s'excavà una part de l'habitació central, es proposà una cronologia dels segles XI-XV i una reocupació posterior, potser parcial, als segles XVI-XVII (RIU 1972).

Un altre dels casos més coneguts, que va representar en aquell moment un dels primers jaciments destacats per a l'època visigoda, és la fortificació de Puig Rom (Roses). Considerat un "castre" per Pere de Palol, dotat de muralles amb torres quadrangulars bastides en sec i diversos espais d'habitació en el seu interior, es tracta d'un poblat que hauria estat construït vers el segle VII, en coincidència amb la desocupació de l'enclavament primitiu de Roses, mentre que el seu abandonament definitiu té lloc durant el segle VIII. L'utilatge recuperat a les excavacions mostrava que els pobladors practicaven l'agricultura, la pesca i la ramaderia, juntament amb un nombrós grup de peces d'armament abandonades (PALOL 1965). Simultàniament, i amb una relació cronològica amb el cas anterior, es dediquen estudis a altres tipus de jaciments entre els quals el més paradigmàtic és el poblat de Bovalar (Seròs) (figura 1). Bastit al voltant d'una basílica, s'identifica un establiment organitzat a partir de diversos àmbits amb una cronologia situada als segles VII-VIII (PITA; PALOL 1972). Aquests dos darrers casos que hem vist tenen bastant de ressò dins el món científic a Catalunya en aquell moment, ja que es tracta d'exemples excepcionals que, per primera vegada, mostren jaciments amb cronologies del període visigòtic. De la mateixa manera, l'estudi d'aquests jaciments permet començar a conèixer els materials associats que són objecte d'un gran interès pels investigadors. Una primera

aproximació es dedica, bàsicament, a la ceràmica, on es destaca la presència d'importacions relacionades amb produccions d'àmfores, i una segona als objectes metàl·lics, sobretot a les sivelles que prendran força protagonisme per establir cronologies (PALOL 1950).

Un altre jaciment força interessant és Caulers (Caldes de Malavella), on per primera vegada es planteja un projecte d'excavacions en un vilatge medieval. Els resultats van mostrar una torre baix imperial que es va datar en els segles IV-V i un petit poblat amb diversos espais d'habitació i una església amb una cronologia que abasta els segles IX-XIV (RIU 1975).

A més, en aquests primers moments comencen a desenvolupar-se els sistemes de registre arqueològic, sobretot el mètode Wheeler (WHEELER 1954) que serà el primer sistema metodològic, més o menys sistemàtic, utilitzat en les intervencions. No serà, però, fins a finals dels anys setanta i durant els anys vuitanta, amb el sistema de registre Harris (HARRIS 1979-1991), un mètode més desenvolupat que el cas anterior, que la metodologia aplicada a l'arqueologia proporcionarà unes dades inscrites en unes unitats estratigràfiques que permetran documentar en els jaciments, de forma força rigorosa, les diverses fases constructives que s'hi donen.

3.2 Els anys vuitanta i noranta del segle XX: l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana com a disciplina científica.

En els anys vuitanta i noranta del segle XX hi ha un gran augment dels projectes de recerca destinats a l'estudi de nombrosos jaciments. A partir d'aquests anys, amb l'incipient estudi de la ceràmica, en aquell moment anomenada grisa medieval, es comencen a desenvolupar alguns estudis detallats (RIU 1982-PADILLA 1984), a partir del material documentat tant en fons de museus, resultat d'excavacions antigues, com en els primers jaciments que són objecte d'excavacions més o menys sistemàtiques. En aquest mateix moment es proposen, també, aportacions de caire metodològic a partir de diverses observacions, esquemes descriptius i fitxes de treball per a l'estudi de la ceràmica medieval, de les fortificacions i de les necròpolis a Catalunya (RIU; BOLÒS 1984), tres dels àmbits prioritaris d'estudi en aquest moment en l'arqueologia medieval. Es tracta d'un aspecte, el de la metodologia, no desenvolupat fins ara. Tot i així, no serà fins al final d'aquesta dècada dels vuitanta amb la irrupció de la Universitat Autònoma de Barcelona amb l'arqueologia hidràulica, com alternativa a l'arqueologia d'excavació de la Universitat de Barcelona, que va aparèixer un llibre que

intentava mostrar les possibilitats de l'arqueologia medieval en l'estudi de l'Edat Mitjana (BARCELÓ (ed.)1988). D'aquest, cal destacar un capítol dedicat a les noves tendències de l'arqueologia i a la seva relació en la construcció del discurs històric sobre l'Edat Mitjana, que fins aleshores havia sofert un gran retard respecte de la resta d'Europa (LLURÓ 1988).

Tornant a alguns casos concrets, ara es reprèn, altra volta, l'estudi dels masos, un aspecte que ja hem vist en alguns dels primers exemples excavats a Catalunya. Aquí, cal fer referència al Mas B de Vilosiu, situat a la comarca del Berguedà. Els resultats de les excavacions ens mostren un mas, amb una cronologia situada entre els segles XI-XIV, amb diverses estances destinades a habitatge i al bestiar, construïdes amb murs de pedra lligats amb fang i diversos elements com forns i llars (BOLÒS 1994).

També, en aquestes dues dècades, s'intenten estudiar les primeres fortificacions, algunes ja documentades al segle IX, per tal de fer-ne una evolució durant l'Edat Mitjana. Així, es proposava que les primeres construccions fortificades d'època carolíngia correspondrien a torres de fusta (RIU 1985), una teoria que encara estava vigent en l'inici dels anys noranta amb una publicació de síntesi sobre l'Arqueologia Medieval a Catalunya (RIU 1990). En relació a aquestes fortificacions s'inicien alguns projectes dedicats a l'estudi dels castells medievals, un altre àmbit de la recerca força desenvolupat a Catalunya en aquests primers moments. Aquí cal destacar, entre d'altres, les excavacions al castell de Mataplana (Gombrèn) (figura 3), objecte de treballs durant set anys que, per primera vegada, van posar al descobert, quasi íntegrament, un castell dels segles XI-XV (CABESTANY *et alii* 1994).

A més d'aquestes fortificacions, els estudis sobre vilatges rurals reben, també en aquestes dues dècades, una gran empenta. Així, l'estudi de diversos despoblats medievals ha tingut gran repercussió en l'arqueologia medieval a Catalunya i han estat objecte d'una publicació de síntesi on s'intentava, d'una banda, donar a conèixer els resultats obtinguts en diversos projectes d'excavació i, d'una altra, fer una sistematització cronològica de les característiques d'aquests jaciments (AADD 1990). Entre els nombrosos casos que han format part de projectes de recerca arqueològica sobresurten alguns que compten amb estudis més detallats: l'Esquerda (Roda de Ter), Santa Creu de LLacunes (Soriguera) i Olèrdola. El primer, un projecte desenvolupat des de la Universitat de Barcelona, apareix documentat des del segle IX i s'abandona en el segle XIV. Està situat en un meandre del riu Ter i protegit per una muralla que en alguns trams reaprofitava part de la muralla de l'assentament ibèric precedent. Tingué un carrer principal i una plaça davant l'església, les cases constaven d'una o dues

plantes, també es va trobar un graner, diversos dipòsits d'aigua i una zona de premses per al vi i l'oli (figura 4). Es tracta d'un poblat perfectament estructurat (OLLICH 1988, 1990 i 1999). Santa Creu de Llacunes, amb un origen en el segle XI, s'abandona en el segle XIV. Està situat en un turó, protegit per una muralla i també tingué carrers amb cases d'una o dues plantes, dos corrals i una església. En aquest cas també es tracta d'un poblat molt ben estructurat (ROIG; ROIG 2004). El conjunt de Sant Miquel d'Olièrdola és sense cap mena de dubte un assentament realment interessant per estudiar l'Alta Edat Mitjana i també compta amb una llarga tradició d'excavacions. El conjunt emmurallat consta d'una església principal que utilitza, com a capella lateral de l'absis, la capçalera d'un temple anterior. Del primer temple només se'n conserva l'absis, de planta quadrangular a l'exterior i semicircular interiorment, ja que la nau és actualment desapareguda. Cal destacar-ne l'arc triomfal de ferradura que avui s'obre a l'exterior. El segon temple és de nau rectangular i absis quadrat. Associada a les esglésies, existeix una necròpolis de tombes, totes excavades a la roca, de forma antropomorfa (MOLIST 1994). A més es coneix l'existència d'un castell a l'extrem del turó que ocupa el jaciment.

Entre aquestes noves aportacions, en aquest cas per al període de l'Antiguitat Tardana, cal destacar la primera tesi doctoral que estudia tot el territori català entre els segles IV-VII (JÀRREGA 1993) i que suposa, certament, la primera aproximació històrico-arqueològica de conjunt. Pocs anys després va aparèixer una monografia dedicada al jaciment arqueològic de Vilaclara (Castellfollit del Boix) que ens ofería un cas paradigmàtic al mostrar-nos, per primera vegada, un assentament rural posterior a les *villae* romanes; situat sobre un petit altiplà, s'identifiquen les estructures d'un forn i d'una premsa vinària, a més d'altres habitacions bastides amb murs lligats amb fang, sitges i diverses corts o patis davant dels edificis (figura 5); és una explotació que evidencia una agricultura centrada en el conreu del cereal i la vinya, amb pràctiques pecuàries complementaries, datat en els segles VII-VIII per temoluminiscència (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995). Es tracta del primer cas estudiat a fons a Catalunya que es pot datar als segles VII-VIII i que ens ha permès observar les característiques d'aquests assentaments rurals post imperials. Així mateix, tot i que per a cronologies posteriors, el jaciment de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (figura 8) ens ofereix, també, una evolució semblant sobre el caràcter d'aquests assentaments. Tot i que només ha estat excavat parcialment, és un poblat encimbellat, dotat d'un fossat, nombroses sitges i una església, on les restes materials recuperades indiquen

pràctiques agrícoles, ramaderes i metal·lúrgiques amb una cronologia situada en els segles IX-XI (ROIG; MOLINA; COLL 1996).

D'altra banda, en aquests anys tenen també lloc els primers estudis de síntesi que ofereixen una visió general sobre les característiques del poblament, sobretot per la Plena Edat Mitjana. Així, a partir de final del segle X i sobretot en el segle XI, els estudis apunten que s'inicia un procés de creació de nous hàbitats que comportà la disgregació d'antics llocs de poblament (BOLÒS 1995).

També en aquestes dues dècades hi ha un fort impuls en la recerca a propòsit dels edificis religiosos i de les necròpolis. En relació a l'Antiguitat Tardana, fa temps que va aparèixer un llibre on s'intentava destriar les característiques morfològiques d'aquests edificis culturals per fer-ne una evolució cronològica, en el que serà un dels primers estudis de referència per aquest període històric (GODOY 1995). La recerca, en el cas del món religiós, s'ampliarà, i es duran a terme diversos projectes d'excavacions arqueològiques en alguns dels monestirs més emblemàtics de Catalunya. Un serà el monestir de Sant Cugat, objecte de nombroses campanyes d'excavació durant els anys noranta. En les intervencions, per primera vegada s'identifiquen diverses fases que mostren una fortalesa del Baix Imperi (segles IV-V), una basílica dels segles V-VII, la fundació del monestir al segle IX i les posteriors reformes que s'hi realitzaran durant tota l'Edat Mitjana (ARTIGUES *et alii* 1998). Un altre dels exemples de la creixent investigació en arqueologia medieval a Catalunya, referida als edificis religiosos, és l'estudi d'un jaciment molt extens amb una complexa seqüència d'ocupació: l'església vella de Sant Menna (Sentmenat del Vallès). En les excavacions d'aquest cas cal destacar el registre de diverses fases: 1-basílica dels segles V-VII, 2-una església preromànica dels segles VIII-X i 3-església romànica dels segles XI-XIII. Aquí tractarem la fase de l'Alta Edat Mitjana dels segles VIII-X, ja que és la primera vegada que s'identifica un exemple tan clar. En aquesta cronologia l'església es caracteritza per tenir una nau rectangular i un absis quadrangular (figura 6), associada a la qual es documenta una primera necròpolis formada per tombes de banyera i amb còdols i una segona amb antropomorfs (ROIG; COLL 1995).

A banda de les esglésies, per als segles VI-VII s'identifiquen nombroses necròpolis no associades a un edifici religiós, amb diverses tipologies documentades: en *tegula*, en àmfora, en caixa d'obra i en caixa de lloses. A Catalunya tenim alguns exemples excavats com les necròpolis de la Païssa (Monistrol de Calders), Mas Llaneta (Alcover) i la de Tallaret (Òdena) entre d'altres (AADD 1999).

De la mateixa manera, ara l'estudi del material arqueològic pren unes connotacions

rellevants dins els resultats de les excavacions arqueològiques. Amb els estudis desenvolupats sobre la ceràmica espatulada (RIU 1992-ROIG 1995) s'obre un nou període per a la datació de jaciments, ja que serà un "fòssil director" que permetrà començar a afinar més en les cronologies de jaciments de l'Alta Edat Mitjana, dels segles IX-XI. La sitra és la forma més característica, encara que també trobem cossis i gerres (amb un vessador o diversos), i la seva distribució geogràfica abasta *Catalunya Vella*, el Llenguadoc i la Provença. En relació a Catalunya s'han documentat, habitualment, en excavacions arqueològiques a la ciutat de Barcelona, al Vallès (Sant Menna, Castellar Vell, Rubí i altres casos), a la Selva (Castell de Malavella i l'Hort d'en Bach) i a l'Empordà (Peralada, Sant Martí d'Empúries, Roses, Sant Pere de Rodes i Ullastret) (RIU 2000). Inicialment, per aquesta ceràmica s'havia proposat una datació entre els segles VIII-XI, encara que les darreres recerques la situen, amb més precisió, entre els segles IX/X-XI (ROIG *et alii* 1995, 1996 i 1998). Pel que fa a l'estudi de la ceràmica, també en aquesta dècada es comencen a fer síntesis de zones concretes on s'intenta sistematitzar l'evolució de la ceràmica durant tota l'Edat Mitjana, com per exemple les que s'han dedicat a la província de Barcelona (LÓPEZ *et alii* 1994) i a la comarca del Vallès Occidental (COLL; ROIG 2000),

En darrer lloc, en aquest període, i degut a la gran quantitat d'excavacions realitzades i a la necessitat de publicar-les, es fan diversos congressos a Catalunya com la Taula Rodona celebrada a Badalona el 1996 sobre contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X) i l'any 1998 és celebra el primer Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna.

3.3 L'inici del segle XXI: noves línies de recerca en la consolidació de l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana.

Òbviament, la recerca arqueològica a l'inici del segle XXI ha augmentat exponencialment amb un bon nombre de jaciments excavats i en la qualitat dels registres, a diferència del període que hem tractat anteriorment. Això s'ha produït, sobretot, pel gran nombre d'excavacions preventives i d'urgència, conseqüència del gran creixement urbanístic i de les grans infraestructures dels darrers anys, una nova realitat que ha accelerat el procés de coneixement, a diversos projectes desenvolupats des de les universitats catalanes i, evidentment, a la regulació de les pràctiques arqueològiques assolida a partir del anys vuitanta i noranta.

En relació amb aquests nous jaciments, cal destacar diverses aportacions que han aplegat els resultats de nombroses excavacions desenvolupades a partir de l'any 2000 fins el 2010 i que s'han publicat en els tres congressos d'Arqueologia Medieval i Moderna que s'han realitzat a Catalunya en aquest segle. En aquests, destaquen els assentaments rurals amb cronologies de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana, que han aportat novetats significatives. Jaciments com Can Pelet Ferrer (PALOMO *et alii* 2003), El Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (MUÑOZ 2007), Ca l'Estrada (Canovelles) (FORTÓ; VIDAL 2007) i Can Gambús 1 (Sant Quirze del Vallès) (ROIG; COLL 2011a), entre d'altres, ens han permès aprofundir en el coneixement d'aquests assentaments, datats entre els segles VI-X, amb registres de molta qualitat, fins a aquest moment pràcticament desconeguts. Com a conseqüència d'això, recentment s'han realitzat alguns treballs de síntesi (ROIG 2009- FOLCH; GIBERT; MARTÍ 2010-NOLLA 2011b), que mostren l'estat actual de la recerca arqueològica de l'Alta Edat Mitjana a Catalunya.

Entre aquests estudis referits als assentament rurals, i sense ànims de ser exhaustius, podem esmentar els Vilans del Reig (Els Torms), un cas localitzat en unes excavacions d'urgència que ens mostra, també, l'establiment, datat en el segle VII, d'un grup humà reduït sobre un petit turó enmig d'un altiplà; aquí només s'han documentat alguns fogars, sitges i fosses que podrien correspondre a fons de cabanes (NIETO; ESCALA 2004). D'aquests, també podem citar el Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès). Les intervencions han permès documentar un assentament rural format per fons de cabanes, corresponents a les estructures d'habitatge, associades a altres estructures d'emmagatzematge com sitges i fosses (figura 7). El material arqueològic està format per un nombrós grup de ceràmiques, elements metàl·lics i moles de molins manuals que junt amb les datacions radiocarbòniques permeten situar el jaciment entre els segles VII-XI (MUÑOZ 2007).

Paral·lelament, en l'àmbit universitari es tracta d'un període caracteritzat per dos fets: d'una banda es reconduïxen alguns projectes d'excavació que es venien desenvolupant d'antic i s'inicien alguns de nous.

Les excavacions al jaciment de l'Esquerda (Roda de Ter), un projecte realitzat des de la Universitat de Barcelona, representen el primer estadi. Així, durant els primers anys del segle XXI ha continuat generant estudis, com per exemple els referits a l'ocupació carolíngia, ja que ara els seus autors relacionen aquest enclavament amb el centre d'una xarxa de fortificacions situades en el riu Ter. Aquesta primitiva fortificació de Roda s'ha interpretat com unes torres de fusta, extensament estudiades temps enrere

i que aquí es relacionen amb diversos encaixos i retalls a la roca (figura 8), al costat d'alguns forats de pal (OLLICH; ROCAFIGUERA 2004).

En el segon estadi, i en referència a les fortificacions, destaquen alguns casos, datats a l'Antiguitat Tardana, com el *castellum* de Sant Julià de Ramis, excavat des de la Universitat de Girona, que suposa, certament, una novetat. Tot i que són comptades les fortificacions d'aquesta època excavades a Catalunya, aquest cas que avui es coneix arqueològicament és molt significatiu i mostra alguns d'aquests castells situats fora de les ciutats o dels principals centres territorials en un període històric poc conegut. Totalment excavat, el cas de Sant Julià de Ramis és un bon exemple que ens ofereix la reocupació d'un poblat ibèric que domina el pas de la *Via Augusta* pel Gironès (BURCH *et alii* 2006).

En relació a les fortificacions d'època comtal, l'estudi dels castells tindrà una forta empenta en aquests temps. Aquí podem destacar un dels casos més interessants, excavat des de la Diputació de Barcelona, el castell de Godmar (Callús), on les intervencions han mostrat una petita fortificació formada per una torre i un recinte emmurallat envoltant-la (LÓPEZ *et alii* 2004). També, per exemple, cal citar el projecte d'excavacions que s'està desenvolupant al castell de Montsoriu (Arbúcies) i que ha permès l'estudi d'una fortificació de l'Edat Mitjana i de l'època Moderna (FONT; TURA; RUEDA 2001 i 2007).

Per altra banda, l'estudi de la ceràmica medieval ha estat un altre dels fronts més estudiats per la historiografia en aquest inici del segle XXI. Concretament, a partir de l'any 2000 els resultats en la recerca sobre la ceràmica medieval a Catalunya portava a alguns autors a afirmar que la ceràmica a partir del segle VII, amb la poca arribada de materials d'importació nord-africans, representa un seriós handicap per a la datació de jaciments (RIU 2000). Un aspecte que s'està superant, actualment, a partir de nous estudis de síntesi publicats a partir de bons registres ceràmics datats a l'Antiguitat Tardana i a l'Alta Edat Mitjana (COLL; ROIG 2000-LÓPEZ *et alii* 2003- FOLCH 2005-ROIG; COLL 2011a).

En acabat, en aquest moment una de les noves línies de recerca, que ha suposat, certament, una novetat, s'ha dedicat a l'estudi de la toponímia i a la seva aplicació arqueològica (MARTÍ 1999a-2001-2004-2008). Un dels primers exemples, resultat d'aquesta línia de recerca, és el jaciment del vilar de Montclús, on l'excavació dirigida des de la Universitat Autònoma de Barcelona ha aportat noves dades a aquest moment històric tan mal conegut. L'edificació documentada es troba isolada a mitja alçada, sobre un petit replà que domina els camps de conreu; es tracta d'un conjunt

format per un àmbit rectangular construït amb tres murs de pedra i fang, amb una tanca i una coberta en materials peribles i un altre petit àmbit annex, amb les restes d'un molí manual, i un perímetre clos que defineixen diversos forats de pal. La cronologia, que s'estableix a partir del material ceràmic i d'una datació radiocarbònica, se situa entre els segles IX-XI. El lloc es documenta l'any 893 en establir-se la parròquia de Santa Maria de Merlès i rep la qualificació explícita de *villare*, un fet que ha permès posar en relació un topònim significatiu i un jaciment arqueològic (FOLCH; MARTÍ 2007).

També a partir d'aquests estudis, per exemple, avui comença a ésser comprensible la conquesta islàmica de Catalunya gràcies al desenvolupament de nous registres. Amb aquests treballs ara s'arriba a la conclusió que les primeres fortificacions islàmiques rebrien a Catalunya, especialment, la denominació genèrica de *pharus*, sinònim llatí de la *manāra* àrab (MARTÍ (ed.) 2008), i ocuparien llocs estratègics de vigilància que hom disposa sobre la xarxa viària principal i que possiblement complementen els campaments ocasionals i el paper de les ciutats. D'aquestes torres coneixem alguns exemples excavats com la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu) i la Torre del Far (Santa Coloma de Farners) (FOLCH; GIBERT; LLINÀS 2008), que presenten dimensions i morfologies similars. Així mateix, es proposa que l'efectivitat del domini islàmic als territoris de Catalunya Vella es completaria en identificar-se, arreu, gairebé 200 topònims derivats del terme *palatium* que corresponen a noves explotacions agropecuàries de titularitat pública (MARTÍ 1999a-2001).

En tot cas, a l'alçada de l'any 2012 la recerca dins de l'àmbit universitari o en l'arqueologia de gestió no s'atura, i actualment es generen un gran nombre de noves dades sobre aquest període històric (segles VI-XI), tant mal conegut fins ara a Catalunya (NOLLA 2011b) i a tot l'arc Mediterrani (WICKHAM 2009), el que ens mostra un futur en la recerca ple de novetats que suposarà un avenç molt significatiu en l'anàlisi històrica.

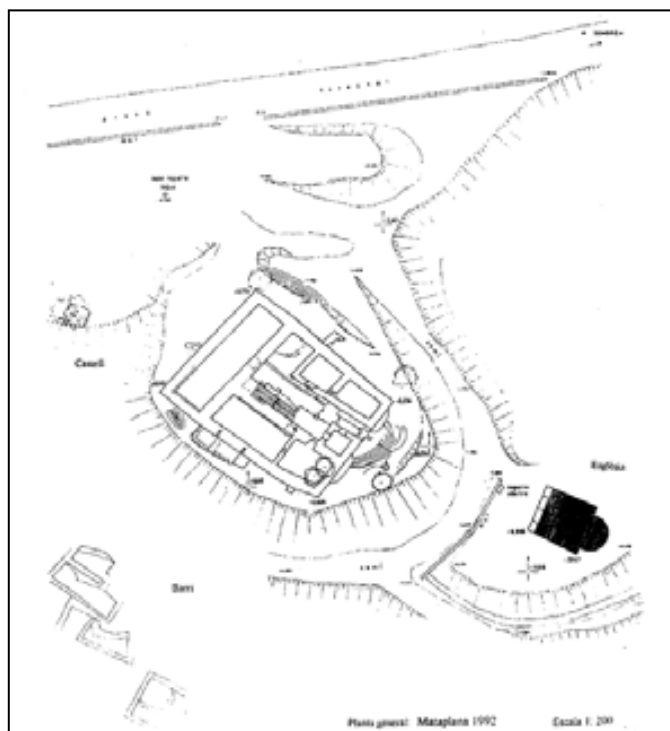
3.4 Annex de figures.

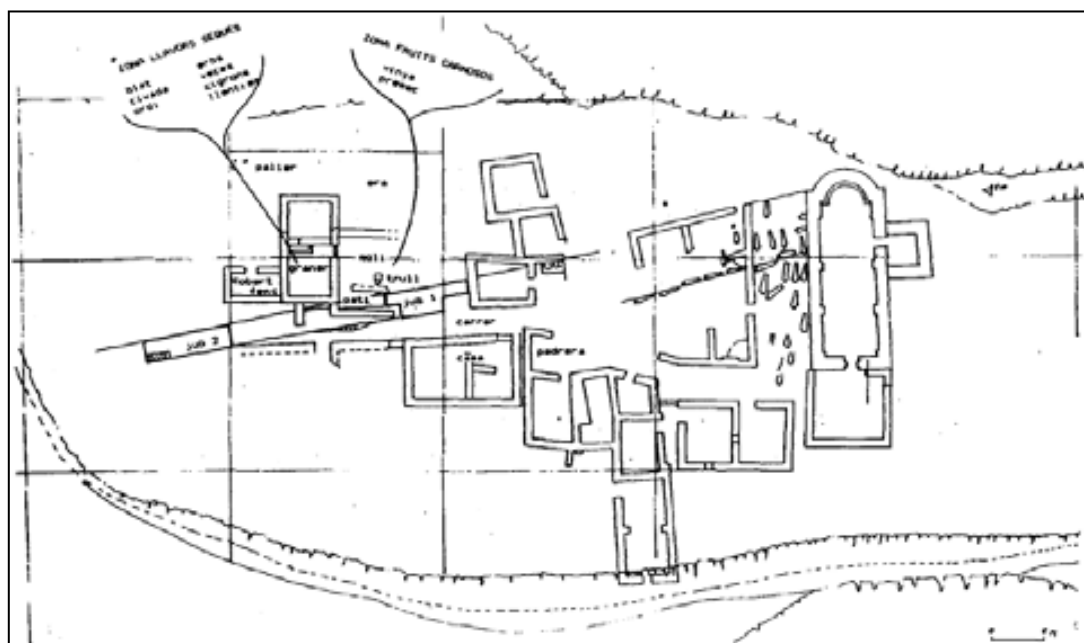
Figura 1: planta del Bovalar (Seròs) (segons PALOL 1989).

Figura 2: planta del Mas A de Vilosiu (segons RIU 1990).

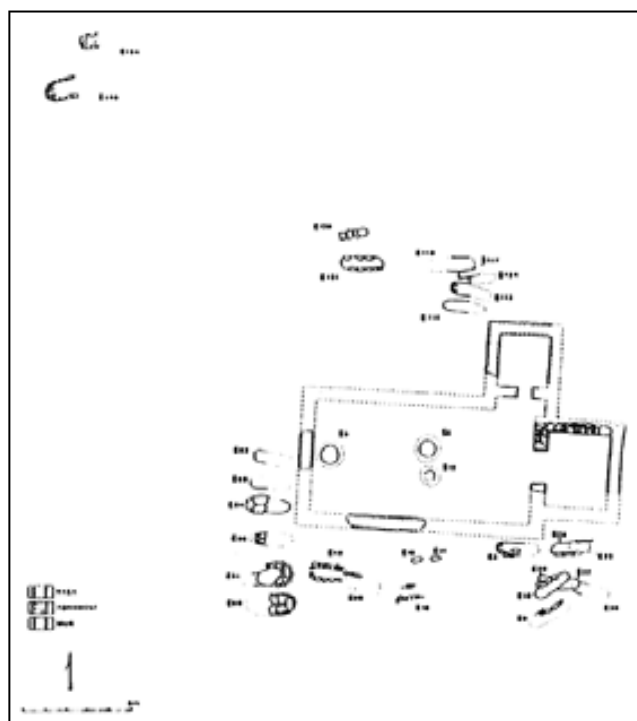
Figura 3: planta del castell de Mataplana (segons CABESTANY *et alii* 1994).

Figura 4: planta general del poblat medieval de l'Esquerda (segons OLLICH; CUBERO 1990).

Figura 5: planta de Vilaclara (Castellfollit del Boix)
(segons ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995).

Figura 6: planta de la fase dels segles VIII-X de l'Església Vella de Sant Menna
(segons ROIG; COLL 1995)

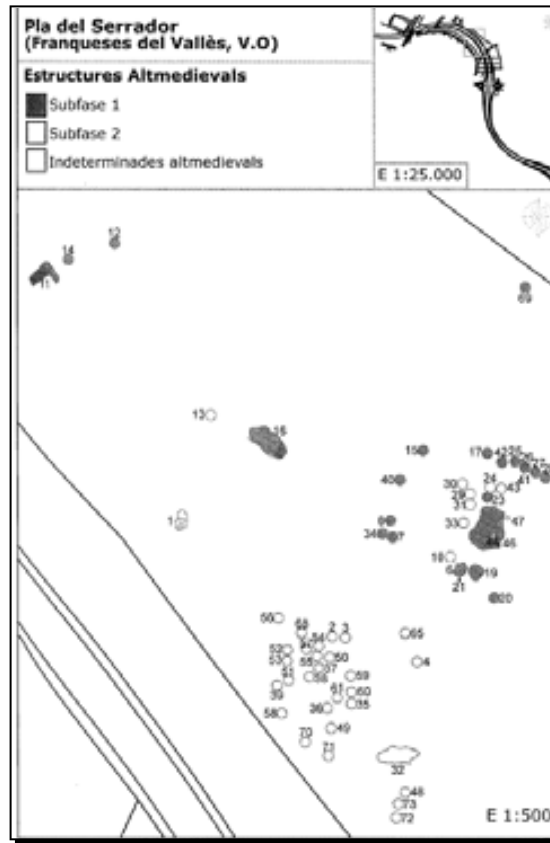

Figura 7: planta del Pla del Serrador (segons MUÑOZ 2007).

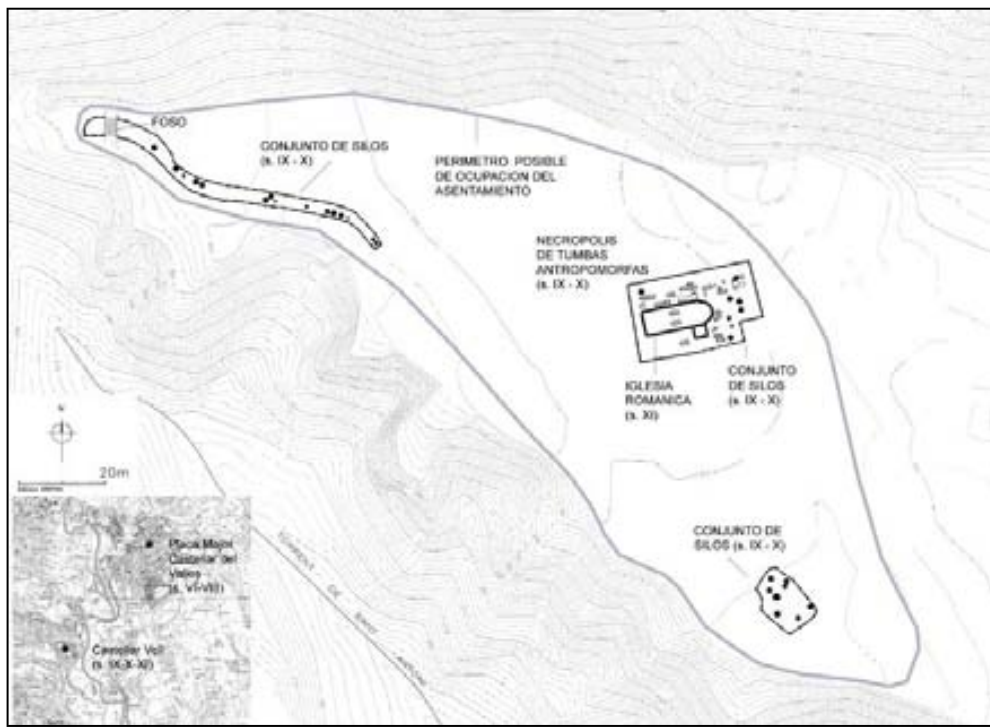

Figura 8: planta del jaciment de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (segons ROIG 2009).

4- EL MARC GEOGRÀFIC.

El nostre àmbit d'estudi, actualment, forma part de la província de Girona. Aquest espai, que està situat en el nord-est de la Península Ibèrica i integrat a Catalunya, limita al nord amb França, a l'est amb el mar Mediterrani i al sud i a l'oest amb la província de Barcelona (figura 9). Tant el territori, que abasta uns 4527 km², com la població ara es reparteixen entre 221 municipis amb un nombre d'habitants que pot variar entre els 126 que té el municipi de Susqueda i els 94.593 del municipi de Girona (INE 2008). Es tracta d'una zona que avui comprèn sis comarques, la Selva, el Pla de l'Estany, la Garrotxa, el Gironès, l'Alt Empordà i el Baix Empordà i que històricament es correspondria, aproximadament, amb els antics *territoria Impuritanense, Gerundense, Petralatense* i *Bisuldunense*, tot i que part d'aquest darrer també comprendria la comarca del Ripollès¹ i que no hem inclòs per tal de no ampliar més el treball. Posteriorment, aquests territoris esdevindran, en el transcurs del segle IX, els comtats d'Empúries, Peralada, Besalú i Girona, el darrer dels quals incorporarà pel sud part de l'antic territori de *Maritima*² (la zona situada més al nord de la comarca actual del Maresme).

-El relleu.

El paisatge de les comarques gironines és molt divers a causa de la gran varietat d'unitats de relleu que mostra la seva geografia, des dels Pirineus fins al mar Mediterrani (figura 10).

El seu medi físic està marcat per la presència de diverses unitats morfoestructurals. En el límit septentrional s'aixequen els Pirineus orientals, on les majors altituds arriben als pics de Puig Pedrós (2.911 m), Puigmal (2.909 m), Canigó (2.786 m) i Costabona (2.464 m). Es tracta d'un conjunt de massissos paleozoics, formats fonamentalment per pissarres i plegaments de margues i sorrenques, que baixa i es ramifica cap al sud i cap a l'est, enfonsant-se en el mar en forma de caps (Albera i Roses). A les

---

¹ Per exemple, sabem que en el segle X el monestir de Sant Joan de les Abadeses, actualment situat a la comarca del Ripollès, pertanyia al comtat de Besalú. *Sancto Ioannem monasterio (...), qui est in comitatum Bisuldunense (...)*. Catalunya Carolíngia (Edició de 2009), Vol. II, doc. 337, a. 960.

² Catalunya Carolíngia (Edició de 2009), Vol. II, doc. 307, a. 955. (...) *in territorio Gerundensi, in Maritima, in terminio de Buadellas (...)*.

comarques gironines els paisatges d'alta muntanya es circumscriuen al sector del Pirineu axial que envolta les capçaleres del Ter i del Freser, on trobem els cims gironins més alts. Entre el massís del Puigmal i el cim del Costabona se succeeixen un conjunt d'elevacions com els pics de Finestrelles o el de Noucreus i el de Bastiments que arriben als 2.800 m d'altitud. A la serra del Catllar, un dels contraforts que es desprenen cap al sud i que fa de divisòria d'aigües entre el Ter i el Freser, els cims encara superen els 2.000 m com és cas del Gra de Fajol, el Balandrau i el Puig Cerverí.

La segona unitat esta constituïda per les serralades costaneres catalanes i el sistema mediterrani català de horsts, o blocs aixecats (com la Garrotxa), que s'alternen amb les fosses, o blocs enfonsats, com passa a la zona volcànica d'Olot amb més d'una quarantena de cons volcànics, colades de lava i altres formes de relleu originades en episodis de vulcanisme. En les serralades costaneres catalanes aquestes fosses s'estenen pel massís paleozoic de les Gavarres i el massís de les Guilleries, fins a les comarques de la Selva i el Gironès. En darrer terme es situa l'Empordà, una fossa d'enfonsament de la que sobresurten alguns massissos calcaris, com el Montgrí o Begur.

Bona part del litoral de les comarques gironines es troba ocupat per una sèrie de relleus muntanyosos responsables del seu perfil abrupte i retallat. Des de Blanes fins a Begur, la serralada Litoral ressegueix la costa pels massissos de Cadiretes, l'Ardenya, les Gavarres i les muntanyes de Begur; relleus molt similars entre ells des dels punts de vista geològic i geomorfològic. En els sectors on predominen els materials granítics, els turons adquireixen perfils suaus i arrodonits, mentre que les crestes són més escarpades on afloren roques metamòrfiques, més resistents. Des de Blanes fins a Sa Riera, s'estén un sector de costa alta, agresta, amb grans penya-segats que en el sector de la muntanya de Sant Sebastià superen els 100 m d'alçada, i que es correspon amb les façanes marítimes dels massissos esmentats. Al nord de Begur es trenca la continuïtat de les muntanyes litorals i el massís del Montgrí resta com una escata de materials calcaris que sobresurt enmig de la plana de l'Empordà, on hi destaca el gris de la pedra dels seus puigs. Més al nord, un cop superada la badia de Roses, es troba el Cap de Creus, punt on els Pirineus s'enfonsen al mar Mediterrani. Aquesta península rocosa té un gran valor paisatgístic i ofereix un contrast clar entre la plana agrícola de l'Empordà i el seus abruptes i grisosos relleus. A la Costa Brava els penya-segats s'alternen amb cales i badies, i els entrants i sortints se succeeixen com a conseqüència de la diferent resistència dels materials davant de l'erosió marina.

Entre els caps destaquen els de Creus i Begur; entre els golfs, el de Roses i entre les badies, les de Roses, Palamós, Tossa i Lloret de Mar

El Montseny i les Guilleries són dos massissos on predominen els materials silícis i constitueixen l'extrem més septentrional de la serralada Prelitoral. El curs del riu Ter marca de manera aproximada el canvi d'unitat de relleu, dels massissos de la serralada Prelitoral es passa a un conjunt de serres i altiplans que s'emmarquen en la serralada Transversal. Les més meridionals corresponen a les serres del Rocacorba, mentre que més a l'interior s'aixeca l'altiplà del Cabrerès o Collsacabra. Aquestes muntanyes es caracteritzen pel modelat d'un relleu en costes que dona lloc a la presència de diferents cinyells de cingleres que doten el paisatge d'un element molt característic (PALLÍ; MAESTRO 1992-CANHER (dir.) 1991) .

-El clima.

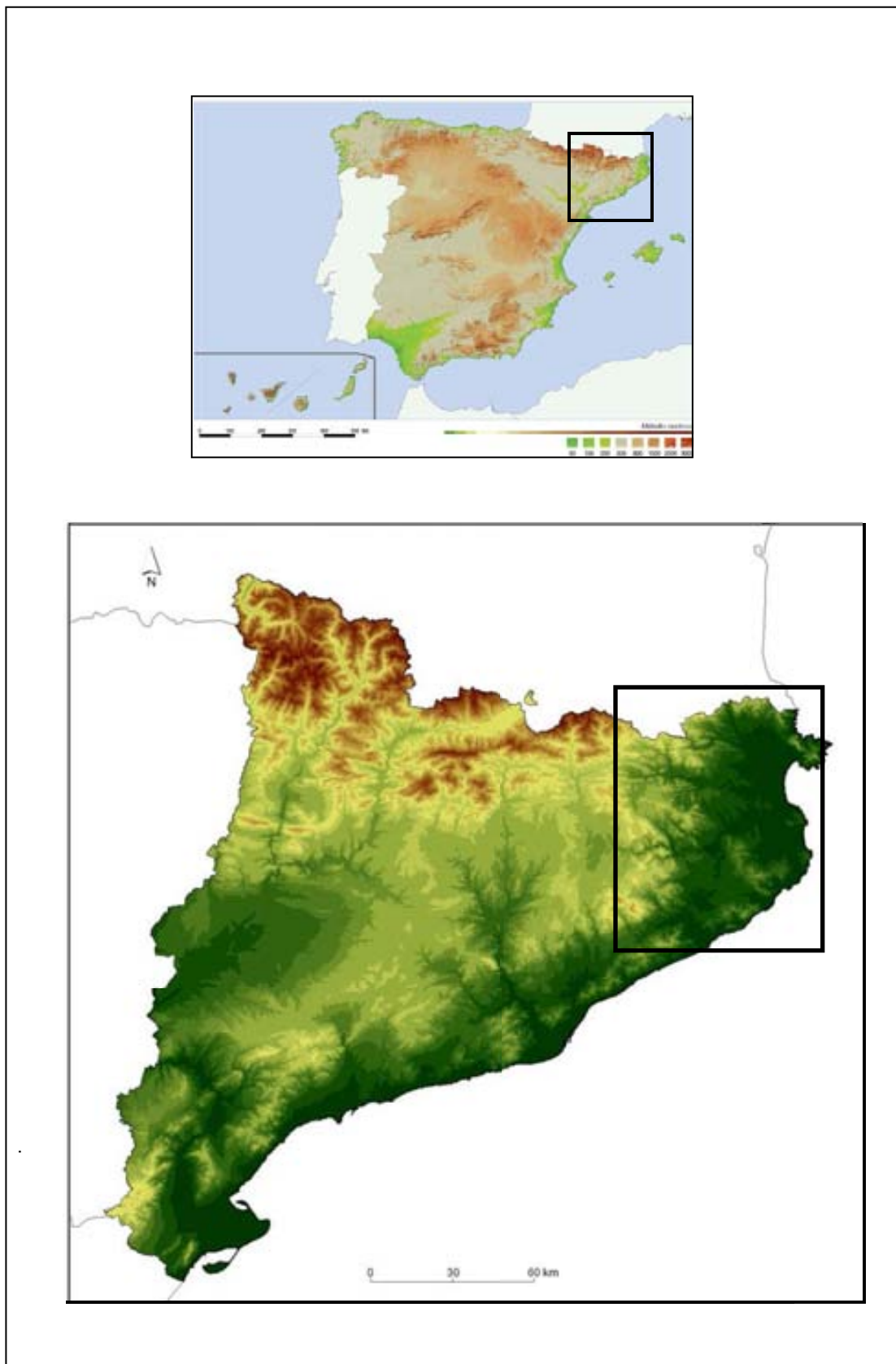
El clima varia amb l'altitud, a la costa és mediterrani (hiverns suaus i estius calorosos i secs, amb precipitacions mitjanes anuals de 650 mm), humit i fred en la cadena costanera catalana (amb precipitacions que oscil·len entre els 1.200 i els 1.500 mm anuals) i alpí en els Pirineus. A més, a l'Empordà se'l coneix com el país del vent, amb el garbí (vent del sud-oest, càlid, que es deixa sentir fonamentalment a la primavera i a l'estiu) i la tramuntana (vent del nord, fred, més comú a l'hivern que a l'estiu) (CANHER (dir.) 1991).

-La xarxa hidrogràfica.

En relació a la xarxa hidrogràfica cal destacar el rius més importants (figura 11). Entre aquests tenim la Muga que neix a l'Albera i que ara desemboca al mar pel golf de Roses, entre Empuriabrava i les Maresmes de l'Empordà, després de 58 km de curs, tot i que abans vertia les seves aigües en l'estany de Castelló d'Empúries (NEGRE 1946,187). Rep principalment les aigües de la zona axial dels Pirineus (roc de Frausa, serra de l'Albera), travessa per profundes valls del subpirineu i més a l'est arriba a l'àmplia plana de l'Alt Empordà. El Fluvià neix a les muntanyes del Collsacabra (Falgars d'en Bas) i desemboca a la Mediterrània, al golf de Roses, després de recórrer 70 km per les comarques de la Garrotxa i Alt Empordà, tot i que una part d'aquest riu abans anomenat Fluvià Vell desembocava a Sant Martí d'Empúries. Els principals afluents del riu Fluvià són el Ser, el Gurn, el Llerca i el Oix. El Ter, que és el riu més gran d'aquest territori, neix a la comarca del Ripollès i desaigua a Pals. El Darró neix al Massís de les Gavarres i és actualment afluent del riu Ter, tot i que

antigament desembocava a la Mediterrània nodrint els aiguamolls de Pals. En darrer lloc, la Tordera té el seu origen en la part més meridional del Montseny, entre les Agudes i el Matagalls i desemboca en el mar Mediterrani formant el delta de la Tordera entre Blanes i Malgrat de Mar (CANHER (dir.) 1991).

4.1 Annex de figures.

Figura 9: situació geogràfica del nostre àmbit d'estudi respecte a la Península Ibèrica i Catalunya.

Figura 10: les principals unitats de relleu del nostre àmbit d'estudi.

Figura 11: la xarxa hidrogràfica principal del nostre àmbit d'estudi.

5- EL PALEOCLIMA I EL PALEOAMBIENT .

Tot i que en els darrers anys els estudis paleoclimàtics i paleoambientals (sòls, pòl·lens, llavors, carbons etc...) s'han incorporat en l'estudi del jaciments arqueològics de l'Alta Edat Mitjana a Catalunya, les dades que tenim són, a dia d'avui, del tot insuficients i encara no permeten realitzar una síntesi acurada sobre la climatologia i l'ambient vegetal en aquest àmbit d'estudi entre els segles VI-XI. De tota manera, i malgrat aquesta manca d'informació, intentarem, mitjançant alguns estudis generals referits al litoral català, amb altres recerques més específiques realitzades en algunes zones de l'espai que estudiem i amb alguns estudis practicats en jaciments concrets, mostrar un seguit d'aspectes relacionats, sobretot, amb el paleoambient i que ens serviran per observar, de forma general, quin és l'entorn vegetal que hi havia en aquest període en els *territoria* que estudiem i la influència antròpica en aquests dels grups humans que hi habitaven.

D'una banda, comptem amb alguns estudis que ens ofereixen dades paleoclimàtiques de caire general, referides a les temperatures assolides al llarg de la història (figura 12), que ens permeten conèixer la climatologia que va patir la població que vivia en aquest moment. Així, i concretament pel període cronològic que treballem (segles VI-XI), la recerca ens mostra una època de refredament datada entre els segles VI-VII, un posterior augment de les temperatures durant el segle VIII, un altre refredament pel segle IX i un augment molt destacat de les temperatures en els segles X-XI; aquest darrer pic representa un dels moments més càlids dels últims 2000 anys (BURJACHS 2003).

Per altra banda, s'han publicat algunes recerques que ens ofereixen dades, també de caire general, referides al paleopaisatge de la façana litoral de Catalunya. Així, els resultats d'una sèrie d'anàlisis pol·líniques, practicades en diversos punts del litoral català (Besós, Cubelles, Creixell i Amposta), han demostrat que es produeix una gran acumulació de sediments a les àrees topogràfiques de deposició durant tota la segona meitat del primer mil·lenni (entre els segles V-X). Els autors identifiquen, en relació a les dades que han obtingut, un procés erosionador simultani sobre les conques fluvials i el justifiquen, estrictament, com un avenç generalitzat de la transhumància de curt o

de llarg recorregut (PALET 1997). Aquest es produeix per la gran desforestació documentada entre els segles V-IX, un fet que als segles X-XI s'aturarà amb l'extensió dels cultius i una davallada de les activitats pastorals (RIERA 2005).

En relació als *territoria* del nord-est de Catalunya tenim poques dades referides a les característiques del paisatge entre els segles VI-XI. En tot cas i a partir d'algunes recerques desenvolupades en zones concretes (figura 13) podem veure diversos aspectes. Primer, mitjançant els estudis realitzats a la comarca del Pla de l'Estany (que se situaria en el *territorium Bisuldunense*) es documenta, entre els segles VII-X, una reducció del bosc, en part relacionada amb la roturació antròpica, fet que produirà una minva dels recursos forestals, ara mínimament representats pels roures, faigs, avets i d'altres arbres caducifolis i de ribera que quedaran reduïts a la mínima expressió cap al segle XV (BURJACHS 2003). Per a la comarca de l'Alt Empordà (que antigament correspondria a part del *territorium Petralatense*) comptem amb un conjunt de dades obtingudes dels estudis realitzats en tres zones concretes. D'una banda, a la zona litoral, a tocar del cap de Creus, a Portlligat, els estudis pol·línics mostren dues etapes cronològiques clares referides a l'Alta Edat Mitjana, cadascuna amb característiques diferents. La primera, situada entre els segles VIII-IX, mostra pocs boscos formats majoritàriament per rouredes, alzinars, castanyers i pinedes. La vegetació arbustiva es compon, sobretot, de boixeres que es veurien afavorides per l'antropització de la regió, el que explicaria la feblesa de les zones boscoses, un fet que també es relaciona amb la presència d'activitats pastorals. Es tracta d'un aspecte ben documentat, també per aquestes cronologies, en els estudis realitzats a Sobrestany, a la zona dels aiguamolls de l'Empordà (RIERA 2005). La segona etapa, que se situa entre els segles XI-XII, mostra una dràstica desforestació de les pinedes i de les rouredes. Aquesta va provocar un gran augment del sotabosc format per boixeres així com una desaparició dels indicadors herbacis referits a les pastures, el que es posa en relació amb una desacceleració del pastoralisme (LÓPEZ; LÓPEZ; PÉREZ; MATEO 2008). Es tracta d'un fet que es pot relacionar amb un augment del conreu de cereals, del cultiu de l'olivera, de la vinya i la potenciació del castanyer, ben documentats en els estudis pol·línics realitzats a la zona de Castelló d'Empúries (BURJACHS 2005). El darrer cas es localitza a la comarca del Baix Empordà (que es pot situar al *territorium Impuritanense*), on els estudis pol·línics realitzats a Ullastret mostren que en els segles VI-VII es documenta una gran desforestació (RIERA 2005). Finalment, i en relació a altres recerques més concretes realitzades en alguns jaciments arqueològics, cal esmentar els resultats de les anàlisis antracològiques

efectuades al jaciment de l'Aubert (La Vall d'en Bas) (*territorium Bisuldunense*), de les quals destaca que l'aprofitament del combustible documentat en un dels fogars de la fase II (segles VII-VIII) procedeix principalment de les rouredes, on es va aprofitar tant l'estrat arbori com l'arbusti. Aquestes rouredes haurien patit l'impacte de l'activitat antròpica, el que afavorí l'expansió de l'estrat arbusti, representat aquí principalment pel boix. Altres formacions forestals presents en l'entorn del jaciment, com les fagedes, pinedes de pi roig, presents en els boscos mediterranis escleròfils o boscos de ribera, s'aprofiten de manera molt marginal per a l'obtenció del combustible vegetal (ANTOLÍN; MENSUA; PIQUÉ 2009). Uns aspectes que coincideixen amb els estudis antracològics realitzats al jaciment de la Serra (La Vall d'en Bas) (*territorium Bisuldunense*), per la seva fase datada entre els segles VII-VIII, que mostren l'explotació de les rouredes com a combustible vegetal i una presència molt significativa de les boixeres, que apareixen després de la tala de roures i, en conjunt, d'un paisatge molt antropitzat que provocaria la desfeta dels boscos *climax* de la zona, les rouredes i les fagedes i un augment dels arbusts (BURJACHS 2009). Així mateix i específicament per a la comarca de la Selva (un espai que se situaria en el *territorium Gerundense*), pel sector de les Guilleries, a partir dels estudis pol·línics realitzats al castell de Montsoriu s'observa una gran desforestació antròpica en els segles XI-XII relacionada amb el conreu de cereals i d'arbrers fruiters com el castanyer i l'avellaner, tot i que encara es documenten algunes zones de bosc formades per alzinars, pinedes i bruguerars (BURJACHS 2003).

En conjunt, doncs, a partir de les dades que hem pogut veure, tot i que encara són escasses, tot els estudis coincideixen en el mateix; s'observa que durant la segona meitat del primer mil·lenni (segles V-X d.C), als *territoria* de Catalunya de forma general i als del nord-est específicament, ens trobem amb un paisatge fortament antropitzat mitjançant la desforestació d'àmplies zones, només es documenten algunes rouredes, alzinars i pinedes pel que fa als taxons arboris i una extensió del sotabosc format per boixeres i brugueres; es tracta d'unes zones desforestades que ara es destinaran a espais de pastures i a camps de conreu realitzats pels grups humans que habitaven aquesta zona, un fenomen que ja s'havia observat, temps enrere, en altres països europeus (ROUCHE 1979-FOSSIER 1970-NOËL 1972) i que la documentació escrita disponible dels segles IX-XI, que fa referència al nostre àmbit d'estudi, ja menciona en relació al concepte *aprisio* o a les abundants mencions de camps i prats (MARTÍ 1999c). Sobta, però, que en aquests estudis no es documentin taxons referits a activitats relacionades amb l'agricultura, un fet que es bastant comú,

ja que, com apunten alguns autors, els estudis carpològics són la principal eina per a l'estudi de l'agricultura del passat, mentre que els pol·línics poden indicar la presència, intensitat o impacte de l'activitat agrícola en el paisatge, però difícilment identifiquen conreus o pràctiques agràries (ZAPATA 2008), el que pot distorsionar la interpretació. Aquí observem una mancança en aquests estudis paleoambientals que caldria complementar amb els estudis carpològics, pràcticament inèdits en els jaciments del nord-est de Catalunya, ja que la pràctica arqueològica més recent desenvolupada a Catalunya mostra un llarg procés de creació de nous assentaments agropecuaris a l'Alta Edat Mitjana amb una agricultura destinada, bàsicament, al policultiu de cereals, a la vinya i a les lleguminoses i amb activitats ramaderes dedicades, majoritàriament, als ovis (ROIG 2009). Aquests assentaments reocupen tant les zones planeres, a tocar de cursos fluvials i les zones costaneres, seguint el model majoritari romà (VILLANUEVA 1991), com colonitzen les planes interiors, els vessants i les capçaleres de les valls. Aquest procés indicaria una major incidència en el paisatge del poblament alt medieval, que ocupa i rotura noves terres, un fet que coincideix en el temps amb la fase hegemònica de les *villae* al territori quan són les unitats bàsiques d'adscripció de terres i persones (MARTÍ 1999b- CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006).

5.1 Annex de figures.

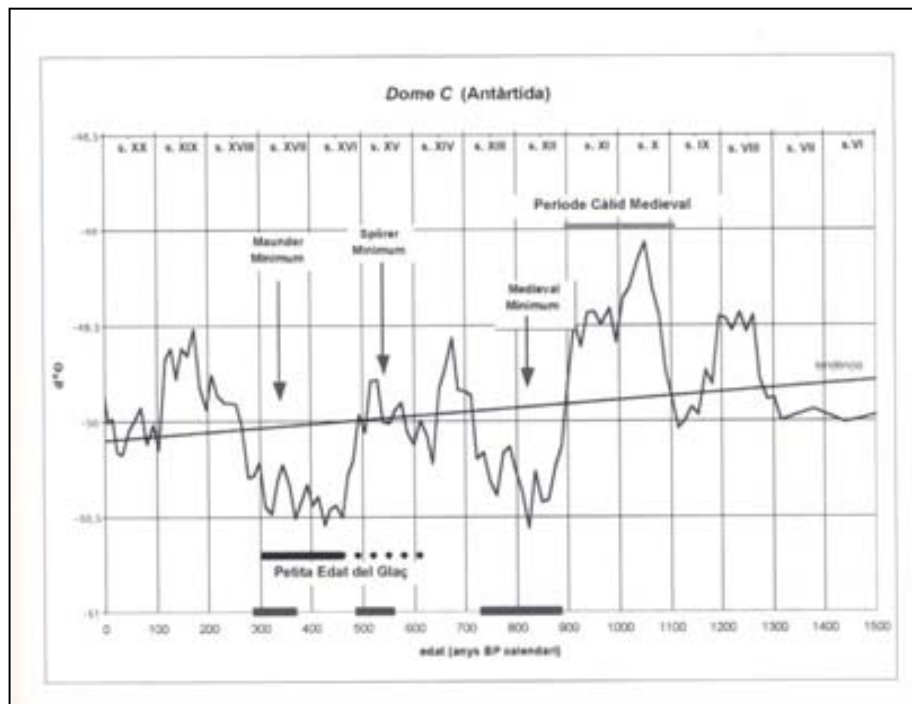
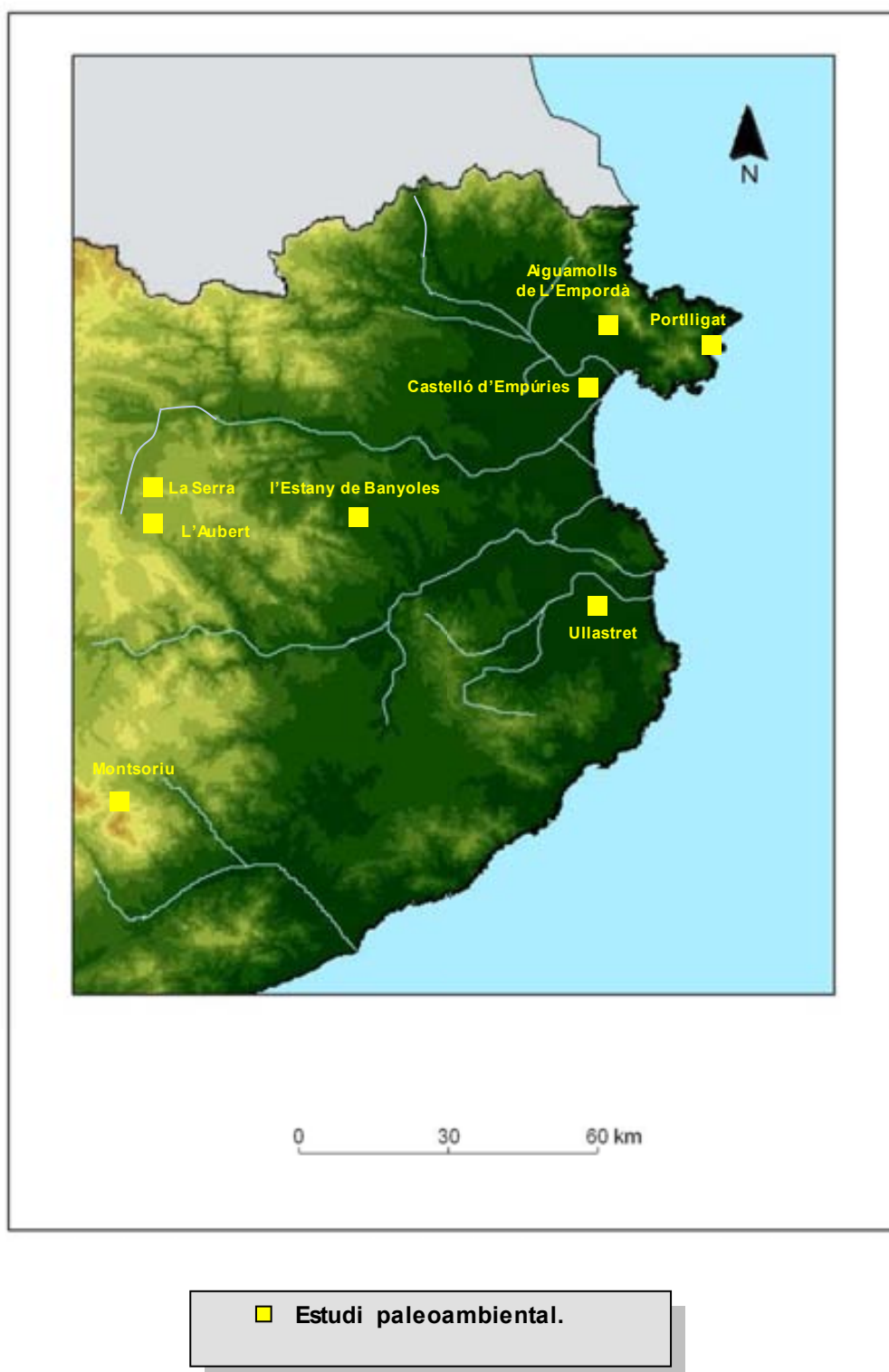

Figura 12: gràfic paleoclimàtic (segons BURJACHS 2003).

Figura 13: situació dels jaciments i de les zones dels nord-est de Catalunya on s'han realitzat estudis paleoambientals.

6- LES VIES DE COMUNICACIÓ.

Si tenim present la importància històrica que tenen les vies de comunicació, en el desplaçament de les persones, en les xarxes de comerç i per tal de connectar internament els diversos *territoria* que formen part de l'espai que estudiem, en aquesta part intentarem mostrar un estat de la qüestió sobre aquest tema sintetitzant els principals itineraris que, més o menys, són acceptats comunament per la historiografia, introduint, en tot cas, les darreres aportacions que puguin afegir noves dades a aquests traçats (figura 14). Evidentment, la mostra de jaciments que estudiarem en aquest treball, sovint en relació a aquells casos que presenten un tant per cent excavat el més elevat possible de la seva extensió, i la manca de dades en relació a altres jaciments de tota la zona d'estudi, fa que tinguem limitacions en l'estudi de les comunicacions entre les diverses formes d'assentament, cosa que fa poc recomanable anar més enllà en aquest apartat.

6.1 Les vies d'època romana.

6.1.1 La *Via Augusta*.

A finals del segle I a.C August va fer construir aquesta gran obra que rebé el nom de *Via Augusta*. Els estudis d'aquesta important via de comunicació d'època romana compten amb una llarga tradició, es remunten al segle XIX (HERAS 1882) i continuaran desenvolupant-se en el segle XX (GOLOBARDAS 1947-48- CASAS 1979-NOLLA; CASAS 1997- ESTRADA 1997). Aquests treballs ens ajudaran a seguir, més o menys, l'itinerari d'aquesta via, cabdal en la comunicació del nord-est de Catalunya, que intentarem descriure de la Jonquera fins a la població de Blanes, els límits geogràfics del present treball de nord a sud.

La via s'iniciaria a la frontera, i enllaçaria amb la *via Domitia*, de la qual tenim una menció documental molt interessant en referència al monestir d'Arles on es diu que

passava per les cluses (*in via quae discurrit ad ipsas clusas*)³. Aquesta via, que passava per les *clausurae*, equivaldria, en el seu traçat per Catalunya, a la *Via Augusta*, i devia seguir, aproximadament, el mateix traçat que l'actual Autopista AP-7 fins a la Jonquera. Des d'aquí, un cop arriba al coll de Panissars, on s'ha identificat i excavat la *mansio Summum Pyrenaeum* (BURCH *et alii* 2006, 162-165), la *Via Augusta* presenta dos possibles itineraris que sembla que foren utilitzats paral·lelament: un que segueix l'actual AP-7 i l'altre situat més a llevant que anava per Siurana, Sant Miquel de Fluvià, Cervià i Girona (NOLLA; CASAS 1997). El primer, passava a l'altra banda del riu Llobregat d'Empordà i seguia travessant pel riu Ricardell, desviant-se fins a Ponts de Molins per després continuar fins a Figueres. El camí continuava travessant el riu Muga fins a l'Aigüeta, arribava fins el riu Manol i es dirigia cap a Bàscara travessant el riu Fluvià. En relació a aquest punt geogràfic, volem destacar un recent projecte de prospeccions arqueològiques, desenvolupat al terme municipal de Bàscara, on s'han pogut extreure un seguit d'informacions que ens ajudaran a proposar alguns aspectes per tal d'apropar-nos al seu traçat, encara que només sigui per aquest terme. Nosaltres proposem que el seu inici se situaria en el riu Fluvià, en una zona on s'han trobat dos jaciments arqueològics: una *villa* romana d'època alt i baix imperial i un *villare* de l'Alta Edat Mitjana. La via continuaria en direcció sud, paral·lela a l'actual autopista, travessaria el Mas Espolla i la zona de les Costes, on s'han localitzat un altre jaciment d'època romana i un altre *villare* de l'Edat Mitjana. A partir d'aquest punt continuaria pel vessant de la serra fins al Puig de la Perdiu, on hi ha un altre jaciment d'època romana que es va trobar durant les obres de la autopista als anys setanta. Finalment, el camí es dirigiria cap a la *villa* d'Orriols i continuaria en direcció sud, un lloc on s'han localitzat tres jaciments iberoromans, en aquest cas un a prop del Mas de Garrigàs i els altres dos a tocar de Mas Sales. Així, en aquesta zona, la concentració de jaciments arqueològics d'època romana, situats a banda i banda del traçat, mostren la importància de la via en l'organització del poblament en aquest moment, si més no en el tram que va de Bàscara fins a Orriols que abasta un total de 3,65 km (FOLCH; GIBERT 2007a). Més al sud, la via en el trajecte d'Orriols a Girona sembla que seguiria, aproximadament, l'actual traçat de la autopista AP-7, fins arribar a Medinyà, on es van localitzar les restes d'un miliari (NOLLA; CASAS 1997) i continuaria per Sarrià de Ter, creuant el riu Ter, per acabar entrant a Girona. En aquest punt, la documentació medieval torna a ser explícita i ens indica que aquesta era la via que, a partir d'aquí, anava de Girona a Barcelona

---

³ Catalunya Carolíngia, Vol II, p. 28, a. 844.

(*stratam qui pergit de Gerunda ad Barchinonam*)⁴. Des de Girona la via es dirigia a Palau Sacosta per la carretera de la Creu de Palau, vorejant el riu Onyar travessava Riudellots de la Selva i arribava a Fornells de la Selva. Ja a Caldes de Malavella, antiga *Aquae Calidae*, la via es bifurcava en dues direccions: la de la costa i la de l'interior. La part de la costa passava per Vidreres i anava a parar a la costa, a l'alçada de Malgrat de Mar, encara que s'ha de pensar que també passaria per Blanes, antiga *Blandae*. La part de l'interior passava per Sils, travessava la riera de Santa Coloma de Farners i es dirigia cap a Hostalric (antiga *Seterras*). En aquest punt seguia per la Vall de Tordera en direcció a Breda (ESTRADA 1997).

6.1.2 La via Empúries-Besalú.

Aquesta via, coneguda popularment com el camí d'Empúries, és anterior a la *Via Augusta* i conduïa a la ciutat romana d'*Emporiae* (NOLLA; CASAS 1997). Des de Besalú, la via anava pel riu Fluvià, passant per Parets d'Empordà, on es coneix de l'existència de restes romanes i que cal relacionar amb l'esment reiterat a la documentació medieval d'una via en aquest lloc (*strada qui pergit a castro Bisulduno vel Impurias civitate*)⁵. Més endavant passava per Bàscara, on també una recerca recent ha permès hipotetitzar entorn del seu recorregut pel terme municipal. El camí travessaria el terme municipal de Bàscara de ponent a llevant. A l'extrem oest s'ha trobat un jaciment d'època romana republicana i alt imperial a la zona de Cassinyola. Cap a l'est, en direcció Calabuig, en la carretera que uneix Bàscara i aquesta població, durant les obres de l'autopista AP-7 també es va localitzar un altre jaciment d'època romana altimperial, que estaria situat a tocar d'aquest antic camí. Més endavant el camí arriba a Calabuig i continua vers llevant. En aquest punt s'ha trobat un altre jaciment situat en un camp a tocar de la riera de Palet. En aquest cas es tracta d'un assentament de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana que marcaria el final del recorregut d'aquest camí en el terme municipal de Bàscara (FOLCH; GIBERT 2008b). Aquesta via, seguiria a llevant pels municipis de Frontià, Ciurana, Riumors, Torroella de Fluvià i Vilamacolum i, arribats a aquest punt, creuava el riu Fluvià per l'Armentera fins a Viladamat i continuava fins a la ciutat d'Empúries, antiga *Emporiae* (CASAS 1979).

---

⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 71, a. 860-862.

⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 560, a. 995. Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, doc. 131, a. 1065.

6.1.3 Restes romanes relacionades amb les vies de comunicació.

-Mansiones: eren llocs de parada i refugi situats al costat de la *Via Augusta*.

Summum Pyrenaeo: les fonts antigues la situen en el límit entre *Hispania* i la *Gallia*.

Deciana: les fonts antigues la situen a prop de la Jonquera.

Iuncaria: a partir de les fonts s'ha situat a prop de Figueres.

Cinniana/Ceruiana: les fonts antigues permeten situar-la a prop del rierol de Cinyana, un afluent del Ter que va des del Pla de l'Estany a la localitat de Viladasens, tot i que noves aportacions plantegen que és possible l'existència d'una altra *mansio* anomenada *Ceruiana* que possiblement se situaria a Cervià de Ter (AMICH 2002).

Aquae Voconiae: possiblement a l'oest de Caldes de Malavella (*Aquae Calidae*).

-Ciuitates:

Gerunda: a l'actual ciutat de Girona.

Emporiae: correspon a l'antiga ciutat romana d'Empúries.

-Altres centres destacats:

Blandae: situat a la vil·la de Blanes.

Aquae Calidae: a la població actual de Caldes de Malavella.

Rodae: es localitza a la Ciutadella de Roses.

Bisuldunum: a la població actual de Besalú.

-Ponts:

Pont sobre el riu Ricardell a Pont de Molins: a la vora sud del riu es conserven les restes d'una construcció de morter de calç i grans pedres esquadrades.

Pont Major sobre el Ter: fins a la guerra civil es va conservar un pont que conduïa a l'entrada nord de Girona (PALLÍ 1985).

-Monuments triomfals:

Els Trofeus de Pompeu al coll de Panissars: es podria tractar d'una torre de planta quadrada formada per una corona troncocònica de grans carreus, acabada amb un sostre de forma cònica on s'hi situaria el trofeu (PALLÍ 1985).

6.2 Algunes vies de l'Alta Edat Mitjana.

6.2.1 La *Via Francisca*.

Aquesta fou la via més utilitzada per les diverses expedicions dels carolingis cap a *Hispania*; l'expedició de Saragossa el 778 i la posterior cap a Girona el 785. L'origen i el recorregut d'aquesta via seguia a Catalunya, a grans trets, l'itinerari de l'antiga *Via Augusta*. El seu origen es pot situar en el Rosselló, passant pel Vallespir. L'entrada a *Hispania* la podem situar al Portús on coincidia amb la *Via Augusta*, passant per Vilabertran, on apareix documentada al segle X⁶, travessava Figueres, anava per Vilamalla, Sant Miquel de Fluvià ((...) *et deinde pergit usque ad ipsa strada Francisca*)⁷, Sant Pau de la Calçada i passava per Cervià de Ter, fet que tenim documentat al segle XI⁸, i arribava a Girona.

Cap a la ciutat d'Empúries devia anar per un ramal de la via principal (possiblement la via Besalú-Empúries), com tenim documentat al segle X ((...) *subgungit in ipsa via Francescha qui discurrit ad Impurias civitate vel in diversis locis*)⁹ que passava per Paret d'Empordà. Aquesta travessava, també, pel terme de Pontós i es dirigia cap avall per Bàscara i Orriols, passant per Cervià de Ter, fins arribar a Girona. En aquesta població la via es dirigia cap al riu Tordera passant per Riudarenes i Sils, fins arribar a Hostalric (PALLÍ 1985).

6.2.2 La *Strada Regia* de Besalú.

Aquesta via passava per Besalú, per Montagut i per Sant Jaume de Llierca. Un fet que tenim ben documentat en una venda d'uns camps a la comtessa Ava, situats entre

---

⁶ Cartoral de Sant Maria de Roses, doc. 1, a. 976.

⁷ Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 424, a. 976.

⁸ Tenim una menció documental amb una afrontació a orient amb la *Estrada Francesca*. El Monestir de Santa Maria de Cervià. Diplomatarí (segles X-XII), doc. 7, a. 1007. (...) *ab oriente afrontat in strada francisca* (...).

⁹ Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 142, a. 913.

aquestes dues darreres localitats, que lindaven amb una via (*ipsa strada*)¹⁰. A Pontós es trobava amb la *Via Francisca* que, procedent del Pertús, es dirigia a Girona (MUNDÓ 2001, 23-51).

6.2.3 Algunes vies de caràcter secundari.

Evidentment, a banda de les vies considerades principals hi havia un seguit de camins poc coneguts però que, de vegades, apareixen a la documentació medieval esmentats segons la seva importància com *strata* o *semitario*. Entre d'altres, podem citar, sense ànim de ser exhaustius i per tal de mostrar alguns casos, tres exemples: "(...) *strata qui pergit de Petralata ad Marciano* (...)"¹¹, "(...) *strata que discurrit de Crucilias per fossas usque ad Sanctam Mariam* (...)"¹² i "(...) *semitario qui discurrit de villa Corneliano ad Canellas*"¹³, el que suposa l'existència d'un punt central a cadascuna de les demarcacions, normalment una *villa*, en el primer cas Peralada, en el segon Cruilles i en el tercer Cornellà de Terri, des de les quals sortien els camins (MALLORQUÍ 1998). A més, també coneixem altres camins més petits que travessaven zones de camps com el que hi havia en unes vinyes de la població de Vulpellac ((...) *semitario que discurrit per ipsas vineas de Santa Maria de Vulpiliacho*)¹⁴.

6.2.4 Restes medievals relacionades amb la *Via Augusta*.

-Pont:

Es tracta del basament d'un pont de forma heptagonal que es va descobrir l'any 1987 (NOLLA; CASAS 1997) i que s'ha datat a l'Edat Mitjana a partir d'un document del segle XIII on s'esmenta un pont davant de la vil·la de Bàscara¹⁵, tot i que, a tall d'hipòtesi, no es pot descartar que sigui d'època romana en el seu origen.

---

¹⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 241, a. 911-936.

¹¹ Cartoral de Santa Maria de Roses, doc. 53, a. 898.

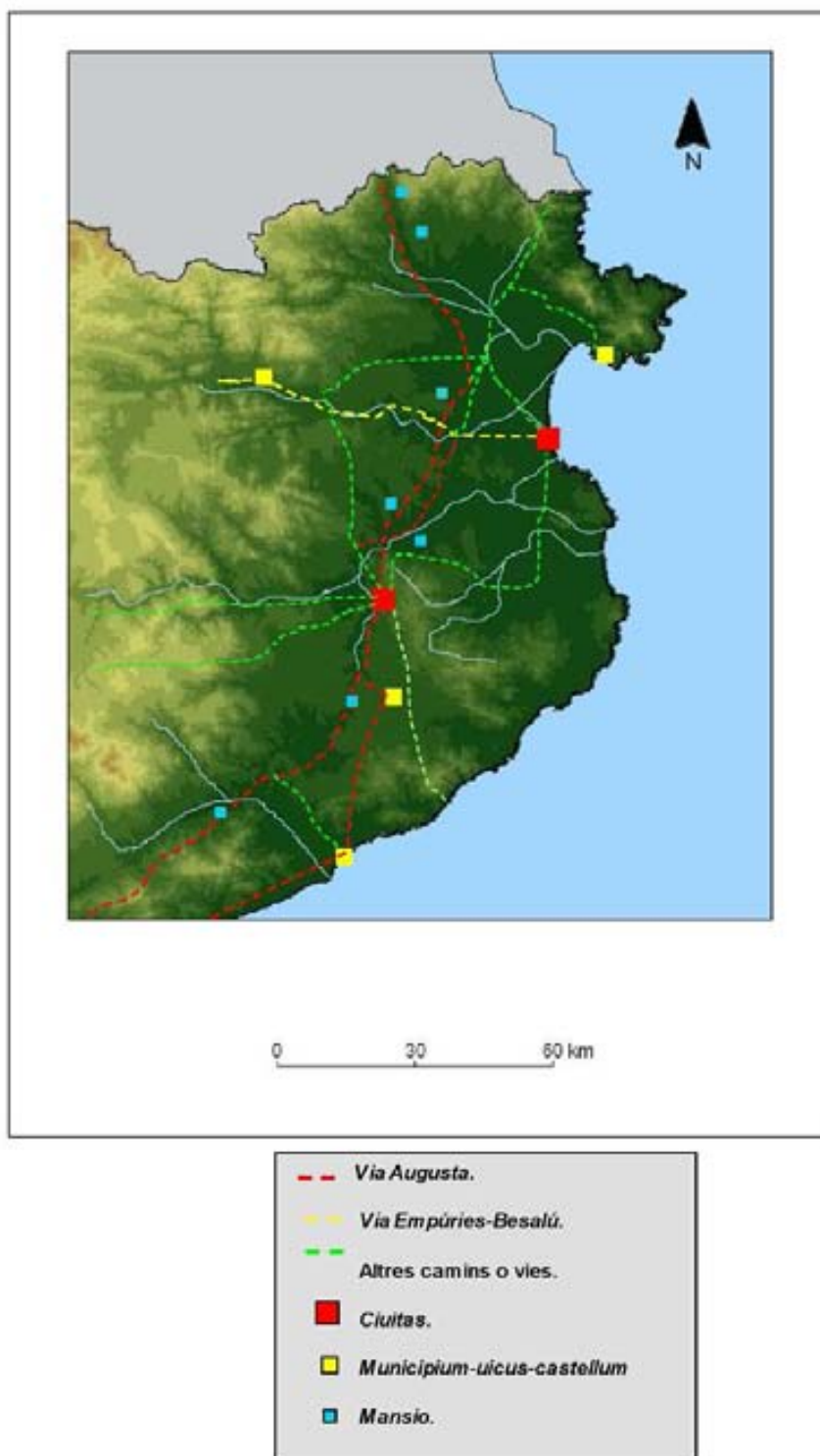
¹² Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 365-366, a. 891.

¹³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 35, a. 862.

¹⁴ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc. 26, a. 911.

¹⁵ Arxiu de Girona Mitra, C. 25, nº 168, a. 1220.

6.2.5 Annex de figures.

Figura 14: situació de les principals vies i camins del nord-est de Catalunya en època romana.

PRIMERA PART.

7-CONTEXT HISTÒRIC I ORGANITZACIÓ TERRITORIAL.

7.1 Context històric.

A continuació, presentarem els fets històrics més destacats que es donen entre els segles VI-XI els quals ens ajudaran a bastir un marc cronològic per tal de situar els estudis prioritaris que desenvoluparem en aquest treball i que es dedicaran a l'organització territorial i a l'evolució del poblament.

A partir de l'any 409 *la peregrinatio gothica* va portar els visigots des de Roma a la *Tarraconensis*, en coincidència amb l'entrada de sueus, vàndals i alans a *Hispania*. En relació als territoris catalans, a partir del 415 tenim per primera vegada instal·lat a Barcelona al rei Ataülf (410-415), un moment on l'historiador Pau Orosi, entre els anys 416-418, va escriure que la Gòtia fos el que havia estat la Romània i que Ataülf es convertís en el que fou Cèsar August (PALOL 1996). En la ciutat de Barcelona va néixer Teodosi (415), fill d'Ataülf i Gal·la Placídia, però aquest fou assassinat i el va substituir Vàlia (415-418), el qual signà un tractat amb el general Constanci, que actuava en nom de l'emperador Honori, pel qual es permetia l'establiment del poble visigot a l'Aquitània, fet que va significar el naixement del regne de Tolosa. Els posteriors monarques Teodoric I (418-451) i II (453-466), Euric (466-484) i Amalaric (510-531) aniran substituint el poder polític de Roma als dos vessants del Pirineu. Entre els anys 470 i 475 Euric es llençà a la conquesta de la *Hispania Romana* i va ocupar la *Tarraconense* després d'envair *Pompaelo* (Pamplona) i *Caesaraugusta* (Zaragoza).

En el segle VI es produeix la desaparició del regne de Tolosa, concretament l'any 507, i la cort visigoda passa a residir a les ciutats de Narbona i Barcelona. Aquesta etapa es caracteritza per una estreta vinculació dels visigots amb els ostrogots mitjançant la col·laboració del monarca Teodoric en les campanyes que va iniciar Amalaric, monarca dels visigots, per tal de reincorporar el territori de la Gàl·lia i restablir la capital a Arles. En aquest període la població visigoda sembla que s'anà establint a la Meseta castellana, en un moment on la cort oscil·lava entre Sevilla i Mérida.

Durant el govern de Liuva (567-572) aquest s'ocupà de la Gàl·lia i féu *Dux Hispaniarum* el seu germà Leovigild. Amb aquest darrer monarca la unitat del regne va passar a ser una de les prioritats principals en el camp de la política. Leovigild (572-586) va incorporar el regne dels sueus i va fer incursions en el territori dels bizantins, un èxit en la política territorial que contrasta en el camp religiós, on va fracassar la seva política d'unitat religiosa pel pes de la població romana catòlica enfront de l'arianisme germànic. Serà, però, a partir de la conversió al catolicisme del monarca Recared (586-601) el 589, en el III concili de Toledo, quan s'assolí aquesta unitat religiosa.

Més endavant, serà Suintila (621-631) el que aconseguirà, finalment, la unitat política del regne visigot ocupant les zones bizantines (figura 15). Els problemes dinàstics del regne visigot es reiniciaren amb la revolta de Sisenand (631-636) contra Suintila el 631, junt amb altres conflictes com la revolta de Froia i del *dux* de Tarragona, Cels, en oposició a la pujada al tron de Recesvint (653-672). Posteriorment, però, el gran protagonista fou Pau de Septimània l'any 673. Aquest inicià una revolta que comptà amb l'ajuda del bisbe Jacint i del *dux* de la *Tarraconense* Ranosind. Així, el conflicte va provocar que Wamba (672-680), el monarca visigot legítim, iniciés una campanya per anar reconquerint les ciutats de Septimània i part de la Tarraconesa. A partir de la *Historia rebellionis Pauli adversus Wambae* de Sant Julià alguns autors han destriat diversos detalls d'aquesta campanya militar de Wamba. Un fet destacable serà el paper important que prendran els bisbes de les ciutats que aquest monarca va anar conquerint (PALOL 1996).

En l'àmbit eclesiàstic, en el segle VI l'església mostra una imatge d'una organització força ben estructurada a través dels concilis. Les signatures dels concilis, a partir del primer celebrat a Tarragona el 516, ens mostren els noms dels bisbes de la diòcesi de la *Tarraconense*, del sector més oriental on actualment se situa Catalunya que, a la vegada, es divideix en nou bisbats: *Tarraco* (Tarragona), *Gerunda* (Girona), *Emporiae* (Empúries), *Barcino* (Barcelona), *Egara* (Terrassa), *Ieso* (Urgell), *Auso* (Vic), *Ilerda* (Lleida) i *Dertosa* (Tortosa). Podem esmentar els concilis de Girona l'any 517, el de Barcelona l'any 540, el de Lleida el 546, que serà el darrer, fins que el 599, cinquanta anys després, no es tornen a reprendre amb el II concili a Barcelona i el 614 a *Egara*.

Pel que fa a les dues seus episcopals del nord-est de Catalunya, en els concilis apareixen els noms dels bisbes que hi eren presents. La seu episcopal d'*Emporiae* (Empúries) està documentada des de l'any 516 i es registren tota una sèrie de bisbes en els segles VI i VII: Pau (516-517), Caronti (540-546), Fructuós (589), Galà (592-

598), Sisuld (633-638), Donumdei (646-653) i Gaudilià (683-693). La seu episcopal de *Gerunda* (Girona) està documentada des de l'any 400-405 o entre 408-409 en una carta del papa Innocenci I dirigida als bisbes que s'havien reunit en el concili Toledà (AMICH 2002,148-150). Així mateix, en el segles VI i VII tenim documentats diversos bisbes com Frontinià (516-540), Estafili (540-546), Alici (589-590), Joan de *Biclarum* (591-621), Nonnit (621-635), Taló (635-656), Amador (673-683), Jacob (683), Sabaric (688) i Miró I (693) (VIVES; MARÍN; MARTÍNEZ 1963).

A partir de l'any 711 es produeix la conquesta islàmica de la Península Ibèrica. Els diversos autors que han tractat aquest moment coincidien a afirmar que era probable que abans del 714 els musulmans haguessin recorregut gran part de la zona més oriental de la *Tarraconense* i a finals d'aquest any haurien ocupat Lleida, Tarragona, Barcelona i Girona (SÁNCHEZ 1999-BALANÀ 1997, 13-15). Actualment, però, noves dades ens mostren que és possible que *Akhila* hagués governat la Tarraconesa i la Septimània probablement ja des de la mort del rei Witiza (700-710) l'any 710, en oposició a Roderic (710-711) que controlaria la resta del regne. Les proves que ens mostren l'abast territorial d'aquest governant són poques, només tenim els llocs d'encunyament de moneda, els quals, actualment, se situen a les ciutats de Zaragoza, Tarragona, Girona i Narbona (PALOL 2004). De la mateix manera, coneixem un manuscrit que cal situar vers l'any 820, on es troba una de les continuacions del *Laterculus regum visigothorum*, que atribueix, obviat a *Roderic*, tres anys de regnat a *Akhila*, al qual succeiria *Ardo* durant set anys més, fet que col·locaria el regnat d'*Akhila* entre els anys 710 i 713-4, mentre que el del seu successor arribaria fins a la presa de Narbona entre els anys 719-720 (PALOL 2004, 57- MANZANO 2006, 43-44). En tot cas, sembla que amb aquestes dades caldria desestimar la data de 714 i pensar que, més aviat, la Tarraconensis havia passat a domini musulmà abans de la mort del califa 'Umar a inicis de l'any 720 (BALANÀ 1997), ja que també les dades ens mostren que Narbona és sotmesa per l'emir al-Samḥ vers els anys 719-720 (SÉNAC 2009). Així, tot i que no hi ha referències precises, alguns autors havien interpretat que l'ocupació no devia diferir, de forma general, del que va succeir a altres zones d'al-Andalus, on el pacte i la successiva creació de dependències fiscals van ser la norma (CHALMETA 1994), un fet similar al que havia passat a orient, a les zones de Síria, Egipte etc... Aquesta interpretació, però, ha canviat recentment, ja que sí sembla que l'exèrcit islàmic va trobar especials resistències en la seva marxa pel nord de l'Ebre, una de les quals s'hauria de situar, per exemple, a Narbonne amb la troballa al jaciment de Castell-Rosselló, l'antiga *Ruscino*, de diversos segells de plom amb la llegenda

maġnūm ṭayyib / “botí lícit” i *qusima bi-Arbūnah* / “dividit a Narbona” que sembla que cal posar en relació amb la conquesta militar d’aquesta regió en temps d’al-Samḥ (MARICHAL; SÉNAC 2007). Aquest fet ha portat a identificar pel sector català, en un estudi recent, dos models de conquesta ben diferenciats. En aquest es planteja que la conquesta i ocupació dels districtes catalans es va produir en dues fases diferents, en correspondència també amb dos models de defensa i de gestió del territori que s’observen en ambdós sectors. Així, es proposa que l’acció militar ordenada per *Mūsā* (714-716) i conduïda per *Ṭāriq* contra *Tarraco* tenia com a objectiu immediat l’eliminació del govern provincial i la creació d’una zona de seguretat que protegís temporalment els districtes obtinguts en l’Ebre. Suprimida la capital, a partir d’aquí i sota la regència d’Ardo, la *Narbonensis* es pot considerar que comença a Barcelona, una zona ocupada progressivament en temps d’al-Ḥurr (716-719) i *al-Samḥ* (719-721) (GIBERT 2011, 217-218). Seria *al-Samḥ* el que va dividir i repartir les noves zones conquerides entre l’exèrcit, reservant per usos específics la porció corresponent al *fay’* comunitari, que aquí cristal·litza en la fórmula del *palatium* rural. Així, seleccionant certes explotacions agropecuàries estratègicament distribuïdes s’establien els fonaments per al desenvolupament de l’estat islàmic, que també va crear en aquesta zona un sistema de vigilància i defensa format pels fars, construint una xarxa de torres monumentals entre Barcelona i Narbona (MARTÍ 2011).

Concretament, i en relació al nostre àmbit d’estudi, les fonts àrabs mostren que pertany al *al-Tagr al-A’lā*, la Marca Superior i tot just coneixem el nom de les seus episcopals d’Empúries (*Anbūryaš*) i de Girona (*Ĝarunda*) i la població de Castelló d’Empúries (*al-Qaštalyūn*) (BRAMON 2000, 67-79 i 111). En tot cas, i malgrat aquestes limitacions en les fonts, noves aportacions des de la toponímia han proposat d’identificar *Abū Tawr* (*Abitauri*), un antropònim associat a un *palatium* que cal situar en la localitat de Jafre, al sud-oest d’Empúries, com a darrer governador de la ciutat de Girona, si tenim en compte que juntament amb *Sulaymān ibn al-arabī*, titular de la ciutat de Barcelona, van entregar captius a Carlemany sobre les ciutats d’Osca, Barcelona i Girona quan l’exèrcit franc va arribar a les portes de Saragossa l’any 778. Aquest personatge, possiblement seria, a la vegada, el mateix *Abutaurus sarracenorum dux* que l’any 790 hauria enviat nuncis i regals a la cort aquitana de Lluís el Pietós demanant la pau (MARTÍ 2009).

Els emirs que van succeir a *Mūsā* van continuar l’avanç més enllà dels Pirineus. Narbona, com ja hem vist, fou conquerida els anys 719-720 per l’emir *al-Samḥ*, que va morir, poc després, davant de Tolosa. Ja en època d’*Anbasa* (721-726) es va produir

l'ocupació de Carcassonne i Nîmes l'any 725 (figura 16). Finalment, els contingents islàmics serien derrotats el 732 a Poitiers per Carles Martell, el que marcaria el límit nord de l'expansió islàmica i l'inici de les incursions franques a la Gàl·lia (SÁNCHEZ 1999).

Aquells anys Carles Martell va ocupar la Provença el 737 (GUICHARD 2002, 36-39) en el que seria el preludi del que succeiria més endavant a la Septimània. D'aquí endavant les ràtzies d'una banda i altra seran una constant. Entre 751-768 Pipí el Breu va emprendre una sèrie de campanyes que sembla que van portar la frontera amb l'islam als Pirineus. Aquest va ocupar Nîmes, Agde, Béziers i Maguelonne el 751, per acabar prenent Narbona el 759. Finalment, en temps de Carlemany (768-814), potser en coincidència amb la incursió a Zaragoza, s'ocuparia el Rosselló, Albigeoise, Rouergue, Gévaudan i Tolosa (SÉNAC 2002). Això va coincidir en el temps amb les revoltes berbers i la seva repressió pels *ğund/s* siris amb les dificultats que va trobar el *marwānī 'Abd al-Rahmān I* (755-788). Més endavant, els carolingis van continuar la seva expansió amb la fracassada expedició a Zaragoza l'any 778 i la derrota a Roncesvalles. Pocs anys després, el 785, Girona és ocupada pels carolingis, potser quan ho feien altres zones de Catalunya com l'Urgell, la Cerdanya, el Pallars i la Ribagorça. De fet, i en el cas específic de Girona, el que diu la crònica no impedeix que fos el seu propi governador àrab, *Abū Tawr*, qui la entregués (MARTÍ 2009). Ell mateix i la guarnició franca instal·lada en la ciutat rebrien el seu càstig durant l'expedició de l'exèrcit emiral de l'any 793. Es tracta d'un fet protagonitzat per *Abd al-Malik* en nom del nou emir *Hišām I* (788-796) que va dur a terme una campanya, que mes aviat semblava de represàlia, i que va estar a punt de recuperar Girona i Narbona per a l'islam (SÉNAC 2002).

Carlemany, un cop ampliada la frontera més enllà dels Pirineus, en una assemblea celebrada a Tolosa l'any 798 va manar fortificar i reconstruir la *civitas* d'Osona i els *oppida deserta* de Cardona i Casserres (ABADAL 1986, 89), unes accions que culminarien, finalment, l'any 800 quan es va emprendre la decisió d'ocupar Barcelona, que fou conquerida el 801, i que situarà la frontera amb al-Andalus als rius Llobregat-Cardener-curs mitjà del Segre-Conca de Tremp (figura 17), ja que les successives temptatives, els anys 804 i el 809, per conquerir Tortosa no van donar fruits.

En aquest moment, en el nostre àmbit d'estudi es documenten els primers comtes beneficiaris dels territoris i posteriorment comtats del segle IX que foren: Rostany (785-801), Odiló (801-817), Rampó (820-826), Bernat I (825-832) i (836-844), Berenguer (832-836), Sunifred (844-848), Guifré I (848-852), Odalric (852-858), Unifred (858-

862), Otger (862-868) i Bernat II (868-878) com a comtes de Girona i Ermenguer (785-814), Gaucelm (814-834), Sunyer I (834-848), Guillem (848-850), Aleran (850-852), Odalric (852-858), Unifred (858-862) i Sunyer II (862-894) com a comtes d'Empúries-Rosselló (SALRACH 2000).

Al cantó carolingi les lluites civils van continuar durant el regnat de Lluís el Pietós (814-840) i més enllà, fins el regnat de Carles el Calb (843-877), com el cas prou conegut de la revolta d'Aissó el 826. A partir d'aquests anys s'acaba la incorporació de territoris de l'actual Catalunya als carolingis que, des de 843, després de la partició de Verdun, pertanyen a Carles el Calb. Posteriorment, entre els anys 843 i 878, es documenten diverses problemàtiques internes dins l'imperi, entre Pipí II, Bernat de Septimània i Carles el Calb, uns conflictes que es reflecteixen en els *territoria* amb les disputes que es produeixen entre comtes indígenes i comtes francs (ABADAL 1986). Els primers restaran fidels a l'imperi mentre que els segons s'uniran diverses vegades a l'entorn aquità. A partir de l'assemblea de Troyes l'any 878 part de la historiografia ha proposat que Lluís el Tartamut (877-879) atorgaria a Guifré els comtats de Barcelona i Girona, que s'uneixen als d'Urgell i Cerdanya que ja posseïa i al de Rosselló ocupat pel seu germà. El govern de Guifré (878-897) representa el moment en què l'emancipació de les dinasties locals és un fet a tot l'imperi carolingi, ara la monarquia carolíngia es veurà incapaç de controlar el caràcter hereditari dels honors comtals que Carles el Calb havia proposat reconèixer a partir de 877, abans de morir, en el capítol de Quierzy (ZIMMERMAN 1999).

Per altra banda, altres autors proposen que a partir d'ara, entre els anys 877-911, es produeix una ruptura que té per protagonistes principals els comtes Guifré I de Cerdanya i Sunyer II d'Empúries. En aquest moment Guifré imposarà la seva hegemonia en Catalunya Vella quan inicia diverses conquestes que protagonitza vers la fi dels anys setanta a Osona i al Berguedà, mentre els seus germans intervenen en la política rossellonesa i septimana. Aquestes transformacions conclouen, vers l'any 887, amb la mort de Carles el Gras i l'escissió final de l'imperi carolingi, quan els comtes de Cerdanya, Empúries i Pallars provoquen greus conflictes eclesiàstics en interferir a les eleccions episcopals. Un fet que coincideix amb l'establiment de les primeres dotacions de parròquies rurals amb les dècimes corresponents als nous dominis dels comtes cerdans. Així, serà la política eclesiàstica de Guifré i dels seus successors l'argument bàsic del seu triomf definitiu sobre Sunyer, a qui prenen primer el comtat de Barcelona i, més tard, el de Girona, tot i que li cedeixen finalment l'hegemonia d'una part del Rosselló (MARTÍ 2006).

Més endavant, la zona que estudiem queda organitzada territorialment en els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada i es va mantenir com a rerafrontera o segona línia de la marca. A inicis del segle X sabem que Guifré Borrell (897-911) és comte de Girona, Osona i Barcelona. Mort aquest darrer l'any 911 el succeeix Sunyer (911-947), protagonista de l'expansió més enllà del Llobregat, cap al Garraf, el Penedès, el Bages i l'Anoia (figura 18). El comte Sunyer desapareix de la documentació l'any 948 i a partir d'aquí comencem a trobar als seus fills, els comtes Borrell II (947-992) i Miró (947-966), governant conjuntament els comtats de Barcelona, Girona i Osona. El segon va morir jove l'any 966 i deixà pas al govern del seu germà fins el 992. En aquest segle X també coneixem bé els comtes de Besalú-Cerdanya, Miró I (920-927), Guifré II (925-957), Sunifred II (957-965), Miró II (966-984) i més tard Oliba Cabreta (984-988), així com els d'Empúries-Peralada en la figura de Sunyer II (895-915), Benció (915-916), Gausbert I (916-931) i Gausfred I (931-991) (BONASSIE 1988). En aquest segle X, quan el comtat de Girona passà a dependre del comte de Barcelona, l'actual província de Girona es convertí en la frontera nord del domini comtal del casal de Barcelona, ja que ara els atacs venien del nord, com la invasió dels hongaresos a mitjans del segle X i per mar amb els musulmans.

Els darrers anys del segle X i la primera meitat de l'XI significaren una etapa on es van viure grans transformacions. L'adveniment del feudalisme va generar una època de conflictes que van posar en perill l'ordre públic, un context on el comte Ramon Borrell (992-1017) i la comtessa Ermessenda seran protagonistes (BONASSIE 1988). A partir de l'any 993 el comte Ramon Borrell pren el poder, en aquest context la documentació registra nombroses referències d'aquest personatge en documents dispositius, simultàniament a l'aparició de personatges força significatius de la noblesa que compren a lous als comtes - els drets comtals, la jurisdicció- de determinades viles. El 1017 amb la mort del comte ens trobem amb Ermessenda, la seva esposa, com a única governant dels comtats de Girona, Osona i Barcelona. Serà aquest, però, un poder efímer, ja que a partir de l'any 1022-1023 Berenguer Ramon I (1017-1035), fill d'Ermessenda, pren rellevància, i la seva mare es retira de les activitats de govern. El comte, però, morí el 1035 i repartí els comtats entre els seus fills; en relació a Girona i Barcelona, Ramon Berenguer I (1035-1076) va rebre la potestat d'aquests comtats, mantenint-se, però, sota el control de la seva àvia Ermessenda fins a mitjans del segle XI. A partir d'aquí la documentació mostra, per una banda, tot un conjunt d'adquisicions per part del comte Ramon Berenguer I, entre les quals podem destacar el castell de Gironella i la ciutat de Girona, i d'una altra, un seguit de juraments de

fidelitat que ens mostren l'afermament del poder d'aquest comte i d'Almodis, la seva esposa. Es tracta d'un període de grans conflictes on hi ha un clar beneficiari, la noblesa, que juga en dos bàndols i enforteix els seus dominis territorials. Finalment, a partir de l'any 1057, la comtessa Ermessenda renuncia definitivament a la seva potestat sobre els comtats de Girona, Barcelona i Osona, en favor del seu net Ramon Berenguer I. Un moment on també documentem a Ponç I (991-1040) comte d'Empúries-Peralada, que va deixar en mans del seu fill Hug (1040-1078) el comtat d'Empúries, desapareixent el de Peralada poc després de l'any 1078, quedant com a vescomtat en mans de Berenguer, l'altre fill de Ponç I. Així mateix, documentem una evolució històrica similar al comtat de Besalú on coneixem els comtes Bernat Tallaferro (988-1020), Guillem I (1020-1052) i Guillem II (1052-1066), comtat que, com el cas de Peralada i Empúries, passarà, finalment, a annexionar-se al de Barcelona (BONASSIE 1988, 64-67).

7.1.1 Annex de figures.

Figura 15: mapa del regne visigot (segles VII-VIII) (extret de <http://cuartoambito.blogspot.com>).

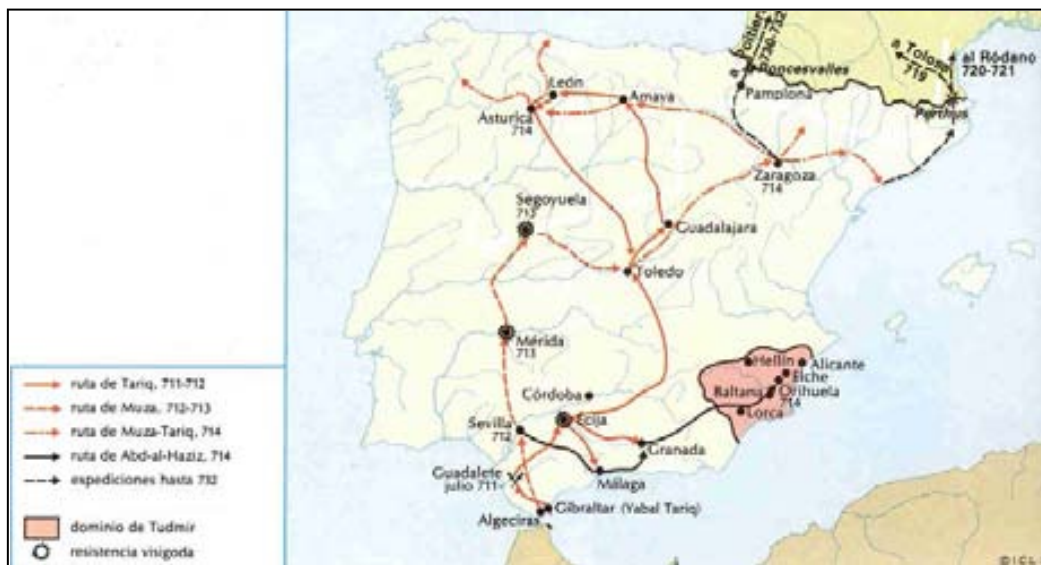

Figura 16: mapa de la conquesta islàmica de la Península Ibèrica al segle VIII (extret de <http://mapasowje.com>).

Figura 17: la frontera dels comtats de Catalunya al segle IX (extret de <http://www.cecolon.cat>).

Figura 18: la frontera dels comtats de Catalunya als segles XI-XII (extret de <http://www.cecolon.cat>).

7.2 L'organització territorial.

L'estudi de l'organització territorial de l'Alta Edat Mitjana a Catalunya ha gaudit d'escasses recerques fins fa relativament poc temps, sobretot en relació als conceptes que apareixen en la documentació en la seva llarga evolució des de l'època visigoda fins a la primera època comtal (MARTÍ 1995). Així mateix succeeix amb la incorporació de la toponímia en aquests estudis com una font important que aporta noves dades de la fixació dels conceptes territorials en l'espai que estudiarem (MARTÍ 1995-SALRACH 1997a-MARTÍ 2006-MARTÍ 2009). Com veurem a continuació, la lògica que canalitza l'organització dels *territoria* que tractem es gestà en època romana i sobretot al Baix Imperi, el que suposarà un substrat que a partir d'època visigoda començarà a canviar, ja que a partir d'ara alguns dels conceptes anteriors es fixaran i s'introduiran de nous. Aquests sofriran alguns canvis en època islàmica i en època carolíngia i grans transformacions, sobretot, durant la primera època comtal. Es tracta de tot un conjunt d'aspectes que influiran directament en el poblament en relació a la situació geogràfica i l'estatus jurídic de les diverses formes d'assentament. Així, serà a partir de l'estudi de la documentació escrita i epigràfica editada (segles VI-XI) i de la toponímia que intentarem resseguir l'evolució de tot el període estudiat en aquest àmbit geogràfic i fer una anàlisi que ens servirà de marc general per a l'estudi arqueològic posterior sobre el poblament.

7.2.1 L'època visigoda (segle VI-inicis del segle VIII).

-Territorium.

A nivell general, tot i que cal tenir present que la documentació d'aquest moment no es refereix massa explícitament a la zona que estudiem, l'organització territorial que s'observa a partir de la documentació legal d'època visigoda i d'alguns concilis s'estructura en una gradació: *ciuitates*, *castellum*, *vicus aut villae uel diversorum* (ZEUMER 1973, 364- VIVES; MARÍN; MARTÍNEZ 1963, 21)¹⁶, entitats jerarquitzades que, a la vegada, quedarien englobades dins els *territoria*. Alguns d'aquests apareixen identificats en les fonts del segle VI amb els mots *terra* i *territorium*, un fet que es pot il·lustrar amb diversos exemples, alguns documentats l'any 550-551 en la donació del

---

¹⁶ Lex Wisigothorum, IX, 1, 21: (...) *ita ut non sit penitus ciuitas, castellum, uicus aut uilla uel diversorium, in quibus mancipia latere minime dignoscatur.* I Concili de Toledo, cànon V: (...) *si intra ciuitatem fuerit uel in loco in quo est ecclesia aut castelli aut uicus aut uillae* (...).

bisbe Vicenç d'Osca (CANELLAS 1979, 126-127)¹⁷ i un altre que apareix en un document del bisbe Montano de l'any 527 (CANELLAS 1979, 121)¹⁸, tot i que en aquests casos es refereixi a *territoria* de l'interior peninsular (el primer grup a l'Aragó, un exemple possiblement a Catalunya (*terra Hilardensi*) i el darrer a la zona de Castella-Lleó). Així, com ja han proposat altres autors abans, els *territoria*, ben presents en les fonts carolíngies i comtals amb gairebé 40 esments diferents a Catalunya, seran les circumscripcions jurídiques que se situen al capdavant d'aquesta organització (PRIETO; MARTÍ 1994, 339-342), tot i que a l'època visigoda són districtes jurídics inferiors a les províncies que són l'entitat més gran (MARTÍ 2009).

En el nostre àmbit d'estudi, les *ciuitates* de *Gerunda* i *Emporiae*, antigues ciutats romanes i al mateix temps seus episcopals, es constitueixen en centres dels seus respectius territoris (*territorium Gerundense*¹⁹ i *territorium Impuritanense*²⁰); unes seus que ja apareixen ben documentades a les fonts a partir del segle V (AMICH 2002, 147-150)²¹ i que durant l'època visigoda seran centres referents, com succeeix en altres zones de la Península Ibèrica i com es destaca, específicament, en l'estudi de les seus episcopals de la zona de *Tudmīr* (GUTIÉRREZ 1996, 267-268).

Al costat d'aquestes, nosaltres proposem, com ja s'havia observat temps enrere pel conjunt de Catalunya (MARTÍ 1995), que hi haurien altres territoris en aquest moment en la zona que estudiem. Per exemple, a la comarca de la Garrotxa i part de l'Alt Empordà s'hi documenta, en una data relativament antiga com és l'any 817, el *territorio Bisuldunense*²². En aquest cas, però, és evident que el punt central d'aquest *territorium* no està constituït, com en els altres exemples, per una *ciuitas*, sinó per un altre tipus de nucli que exerceix funcions principals. En aquest sentit, alguns autors atribueixen a aquest lloc la categoria de *castrum* a l'Antiguitat Tardana, ja que, si més no, les darreres excavacions arqueològiques mostren que estaria ocupat des d'època romana imperial i durant els segles V-VII (SAGRERA 2006abd), o potser de *vicus*, que també s'adiu amb les possibles característiques d'aquest centre territorial. En tot cas, la menció precoç del territori de Besalú en la documentació i les dades arqueològiques permeten entreveure l'existència d'un nucli més o menys modest, que s'estén pel Puig

---

¹⁷ Diplomática Hispano-Visigoda, doc. 14, a. 550-551: (...) *in terra Terratonensi* (...) *in terra Barbotano* (...) *in terra Labetonosano* (...) *in terra Hilardensi* (...) *in terra Boletano* (...) *in terra Caesaraugustana*.

¹⁸ Diplomática Hispano-Visigoda, doc. 7, a. 527. (...) *territorii Palentini* (...).

¹⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc.12, a. 833.

²⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc.15, a. 835.

²¹ INOCENCI I, Epistula III, cap.II: PL 20, Col. 489-490, a. 404-405 o 408-409. (...) *In gerundensi ecclesia episcopum* (...).

²² Catalunya Carolíngia, Vol. V., doc. 7, a. 817.

de Santa Maria (nucli històric) i per la zona de la Devesa i que esdevé des de temps antics seu central del seu territori.

Amb una evolució molt semblant al cas anterior tenim Roses, situada a l'Alt Empordà que, tot i no aparèixer amb un territori propi a la documentació, podria tenir una importància preferent. Així ho han mostrat diversos autors que, encara que no disposen de referències documentals directes, s'inclinen per considerar-lo un centre destacat d'un possible *territorium Rodense* (BALAGUER 1983- PALOL 2004, 101-103) que sembla que emetrà monedes des d'època visigoda fins a l'època carolíngia (CRUSAFONT 1983). En aquest cas es tracta d'una identificació dubtosa, ja que fa temps que també s'ha proposat que les emissions de Leovigild, que són l'origen de la interpretació anterior, concretament una amb la llegenda *CVM Deo intravit Roda*, caldria relacionar-la amb les campanyes pirinenques d'aquest monarca en relació a l'ocupació de Roda d'Isàvena (Osca) i no amb *Rodae* (Roses) (MARTÍ 1995). En conseqüència, la primera proposta que identifica *Rodae* amb Roses, tot i resultar força convincent, pensem que s'ha de prendre amb reserves, ja que a partir de la segona proposta esdevé una problemàtica, fins al moment, difícil de tancar. En tot cas, la pràctica arqueològica més recent desenvolupada a la zona de la Ciutadella ens mostra un extens poblat amb una basílica i la seva necròpolis amb una cronologia situada entre els segles V-VII per el poblat i més enllà per la basílica (PUIG 1998), un assentament que podria assolir la categoria de *vicus* (NOLLA 1997) i que, com a mínim, ens mostraria la presència, per a l'època visigoda, d'un gran assentament a *Rodae* (Roses). Posteriorment, aquest lloc s'abandona com a espai d'hàbitat i al segle VII hi ha un canvi en l'emplaçament desplaçant-se a Puig Rom, en aquest cas un *castrum* amb una cronologia situada entre els segles VII-VIII (PALOL 2004). En conjunt, ens sembla que la monumentalitat d'aquest assentament, ja sigui primer a la Ciutadella i més tard a Puig Rom, indicaria la presència d'un lloc destacat durant l'època visigoda que podria ocultar la presència del centre del *territorium Rodense* en aquest moment. Més endavant, però, el lloc sembla que durant l'època islàmica i carolíngia restà abandonat, un fet que caldrà explicar i per al qual actualment no tenim resposta. Posteriorment, a partir de la primera època comtal, al segle X, Roses tornarà a prendre protagonisme com mostren les dades arqueològiques conegudes fins ara que documenten una *villa* emmurallada, amb cases i amb el monestir de Santa Maria (PUIG 1998).

Finalment, i en estreta relació amb Roses, també tindriem un altre possible territori, en aquest cas el *territorium Petralatense*, amb el centre a Peralada, que també es

localitza a l'Alt Empordà. Aquest surt esmentat per primera vegada l'any 835 a la documentació²³, fet que ens permetria endevinar la seva antiguitat, si prenem en consideració, també, les dades que s'han obtingut en unes recents excavacions arqueològiques que han documentat les restes d'una necròpolis, tot i que encara força escasses, que s'han datat a l'època visigoda (segles VI-VIII) i que demostrarien, si més no, que en aquest moment el lloc ja estaria ocupat (JOLY 2010). A més, cal tenir present que uns anys abans ja s'havia documentat una extensa ocupació d'època carolíngia i comtal (LLINÀS *et alii* 1999).

Així, a partir del que hem vist el nostre àmbit d'estudi es dividiria, en època visigoda, en quatre *territoria*: el *Gerundense*, l'*Impuritanense*, el *Bisuldunense* i el *Petralatense*, als que potser caldria afegir el primitiu *territorium Rodense*, amb els seus corresponents centres territorials des dels quals s'organitzaria el poblament.

-Parrochia.

Per la seva banda, en l'àmbit eclesiàstic, tot i que no apareix en l'esquema bàsic de l'organització territorial d'aquest moment que se'ns mostra en les lleis i en els concilis, sembla que l'ordenament territorial d'època romana es manté, també, en les diòcesis episcopals. En relació a aquesta organització episcopal, i a les primeres esglésies rurals (VIVES; MARÍN; MARTÍNEZ 1963, 21)²⁴, darrerament s'ha treballat el mot parròquia. Les recerques dedicades a aquest concepte ens mostren que durant tota l'època visigoda el terme *parrochia*, ben documentat en el segle VII (VIVES; MARÍN; MARTÍNEZ 1963, 300)²⁵, es refereix, únicament, a la denominació habitual que rep als textos la diòcesi o jurisdicció episcopal (SOTOMAYOR 2004). Així es mostra, també, en l'estudi del significat del mot en el *Parrochiale suevum*, que descriu l'antiga organització eclesiàstica de la *Gallaecia* durant la segona meitat del segle VI i que mostra les dificultats que hi havia en aquell moment a l'hora d'establir límits diocesans precisos, dificultats que semblen generalitzades en aquestes primeres diòcesis en formació (MARTÍ 2004). Per tant, com proposen alguns autors: "sembla que la fixació inicial de les seus episcopals va estar condicionada per la distribució del poblament aleshores, ja ben instaurat des d'època romana, mentre s'intentava fixar l'àmbit geogràfic de les respectives diòcesis sobre els territoris perifèrics de cada ciutat.

---

²³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 15, a. 835.

²⁴ El mot més comú per denominar els edificis religiosos en època visigoda és *ecclesia*. I Concilio de Toledo, cànon V: (...) *si intra ciuitatem fuerit uel in loco in quo est ecclesia* (...).

²⁵ IX Concili de Toledo, cànon IV de l'any 655: *Quisquis itaque episcoporum in parrochia sua monasterium construere forte uoluerit et hoc ex rebus ecclesiae cui praesidiet ditare decreuerit.*

Aquesta organització de la jurisdicció diocesana fora de l'ager específic de la ciutat episcopal segurament promou la presència de comunitats cristianes i d'una basílica, com mostra la pràctica arqueològica²⁶, si més no, a cadascun dels diversos centres de cada *territorium* que es subordinen a la seva autoritat religiosa. Aquests edificis podien ésser fundats i dotats per iniciativa episcopal i monàstica o, més freqüentment, per l'aristocràcia laica que comparteixen amb el bisbe una part de la gestió fiscal" (MARTÍ 2006).

En el nostre àmbit d'estudi s'han excavat algunes basíliques rurals, com per exemple Santa Maria de Bell lloc d'Aro (ESTEVE 1990), Santa Maria de Porqueres (BURCH *et alii* 1999- NOLLA 2011a), Sant Joan de Bellcaire (AICART; NOLLA; PALAHÍ (ed.) 2008, 153-168) i Santa Cristina d'Aro (AICART; NOLLA; PALAHÍ (ed.) 2008, 11-90) que esdevenen els llocs de d'enterrament de l'aristocràcia rural, la majoria de les quals se situen a prop de *villae* romanes una vegada abandonats els seus espais de residència (CHAVARRÍA 2008, 211-225).

Així, tot i que formarien part de l'ordenament poblacional, social i territorial de l'època, sembla que no hi ha dades que permetin afirmar que aquestes primeres esglésies rurals tinguin una jurisdicció civil definida. En relació a això, cal considerar que altres autors sí que ho proposen en fer parròquies a les basíliques rurals d'aquest moment (RIPOLL; VELÁZQUEZ 1999). Un fet que no està clar entre els segles VI-VIII, i que sí que veurem més endavant en l'estudi de l'organització territorial de la primera època comtal quan, a partir del final del segle IX, es crearà una nova institució, la parròquia, ben documentada als textos.

De la mateixa manera, aquesta organització episcopal es pot seguir, també, en el text *De fisco Barchinonensis* de l'any 592, una font molt important on es pot observar que els bisbes de Tarragona, Terrassa, Girona i Empúries dirigeixen la fiscalitat dels seus propis territoris que contribueixen a la ciutat de Barcelona, exigint al poble els impostos en espècie (VIVES; MARÍN; MARTÍNEZ 1963, 54)²⁷.

---

²⁶ En la zona del nord-est de Catalunya es coneix l'existència de basíliques a Girona, Empúries i Roses, tot i que, encara, en els casos de Besalú i Peralada no han estat localitzades, fet que possiblement es resolgui properament quan les excavacions en aquests llocs siguin més extenses.

²⁷ *De fisco Barchinonensi. Domnis sublimibus et magnificis filiis aut fratribus numerariis Artemius vel omnes episcopi ad civitatem Barchinonensem fiscum inferentes: Quoniam ex electione domni et filii ac fratris nostri Scipioni comiti patrimonii in anno feliciter septimo gloriosi domni nostri Recaredi regis in officium numerarii in civitatem Barchinonensem provinciae Terraconensis electi estis, et a nobis sicut consuetudo et consensum ex territoriis quae nobis administrare consueverunt, postulastis idcirco per huius consensu nostri seriem decrevimus, ut tam vos quam agentes, sive auditores vestri pro uno modio canonico ad populum exigere debeatis, hoc est siliquas VIII, et pro laboribus vestris siliquam I, et pro inevitabilibus damnis vel inter pretia specierum siliquas III, quae faciunt in uno siliquas XIII inibi hordeo. Quod pro nostra definitione, sicut diximus, tam vos quam auditores atque agentes exigere vel auferre. Si quis sane secundum consensum nostrum adquiescere noluerit vel tibi inferre minime procuraverit in*

-Monasterium.

En relació amb el món religiós també cal destacar els monestirs. Malgrat que tampoc apareixen com elements importants en l'organització territorial oficial, les fonts visigodes sí que són prolífiques en l'esment de *monasteria* (DÍAZ 2007)²⁸. Actualment, però, tot i comptar amb aquestes informacions documentals, l'arqueologia encara no ha pogut definir amb claredat la morfologia d'un monestir en aquest moment, un fet que s'ha posat de relleu recentment (CABALLERO 2007) i que no ens permet valorar la importància edilícia d'aquests. Això ho trobem, també, en el nostre àmbit d'estudi, on l'arqueologia ha permès documentar alguns indicis (necròpolis i restes de possibles edificis culturals), localitzats sota d'alguns monestirs que apareixen en la documentació dels segles IX-X, en els casos de Sant Pere de Rodes (MATARÓ 2003), Amer (AGUSTÍ 1998) i Sant Feliu de Guíxols (VIVÓ 2010), tot i que actualment ens és impossible determinar l'entitat d'aquests llocs. En relació a això, i malgrat aquesta problemàtica, avui altres autors proposen noves línies de recerca per a Catalunya, en aquest cas des de la toponímia, analitzant el mot Monistrol/*Monasteriolum*, per tal d'identificar l'emplaçament d'antics monestirs d'època visigoda. En un estudi recent es planteja, a partir d'una recerca de les fonts, identificant els casos catalans i altres exemples de la resta d'Europa Occidental i de les restes arqueològiques associades a aquest topònim, que en molts casos es tractaria de petits monestirs amb un origen en aquesta època i que sembla que no depassarien el segle X (MARTÍ; COLOMER 2010).

-Castrum, castellum i turrís.

Més enllà d'aquesta organització eclesiàstica, el segon concepte que pren una especial rellevància en les fonts és *castellum o castrum* (VELÁZQUEZ 2004, 184)²⁹, situat sempre en un esglaó per sota de la *ciuitas*. Aquesta seria el centre, seu episcopal i en principi també lloc de residència d'un *comes ciuitatis* amb atribucions

---

specie, quod tibi convenerit, fiscum suum inferre procuret. Quod si ab agentibus nostris aliqua superexacta fuerint, quam huius consensi nostri tenor demonstrat, vos emendare et restituere cui male ablata sunt ordinetis.

²⁸ IX Concili de Toledo, cànon V de l'any 655: *Quisquis itaque episcoporum in parrochia sua monasterium construere forte uoluerit et hoc ex rebus ecclesiae cui praesidiet ditare decreuerit. Concili de Lleida, cànon III de l'any 546: (...) ut pro ecclesiae utilitate quos episcopus provaberit in clericatus officio cum abbatis voluntate debeant ordinari. Ea vero quae in iure monasterii de facultatibus offeruntur, in nullo dioecesana lege ab episcopis contingantur.*

²⁹ A banda de les mencions d'aquest mot en les lleis visigodes, també apareix en algunes pissarres del segle VII Pizarra N° 20: *Suscepimus [...] per castros (...)* i en la *Historia Wambae* de Julià de Toledo, l'any 672 quan, arran de la revolta del duc Pau, l'exèrcit de Wamba va pendre la zona de la Cerdanya. p. 510, 10 i p. 532,15. (...) *castrum Libyae qui est Cerritanae caput (...)* *castrum Sardonia.*

extenses a nivell militar, fiscal o judicial. Sembla que l'al·lusió als *castra* al costat de les *ciuitates* en la documentació visigoda ens mostraria que el *castrum* o *castellum* funcionaria sota dos paràmetres: primer com un centre d'una jurisdicció secundària possiblement dins del *territorium* d'una *ciuitas* i segon com un centre d'altres territoris. Així, sembla que en el primer cas el comte o el bisbe delegarien, probablement, competències dins la seva jurisdicció a persones de rang inferior (CONSTANT 2005) i en el segon, sobretot en zones on no hi ha seus episcopals, pensem que podrien actuar com a centres de territoris menors, un fet que s'ha observat recentment a la Catalunya central (GIBERT 2011, 301-305) i que també es podria aplicar al cas de Llivia, a la Cerdanya, on apareix documentat al segle VII el *castrum Libyae qui est Cerritanae caput* (MERCADAL; ALIAGA; SUBIRANAS; OLESTI 2011). Així, seguint aquestes interpretacions, altres aportacions que s'han dedicat a l'estudi d'altres zones de la Península Ibèrica completarien aquesta definició del concepte.

En l'àmbit del nord peninsular s'observa com a partir de l'Antiguitat Tardana i durant l'Alta Edat Mitjana es documenten nombrosos *castra* o *castella* que responen a realitats físiques heterogènies, tot i que coincideixen en la seva ubicació en alçada i en la presència de recintes murats (GUTIÉRREZ 2002). Per la seva banda, també la troballa de nombroses pissarres amb inscripcions dels segles VI-VII, algunes d'elles relacionades amb pràctiques tributàries, en assentaments d'alçada, dels quals coneixem diversos exemples documentats arqueològicament en el centre peninsular, com Muelas del Pan (Zamora), Yecla de Yeltes (Salamanca) i Monte Cildà (Palència), permeten a alguns autors hipotetitzar sobre la importància d'aquests llocs en la tributació de les zones geogràfiques més properes a aquests. En aquestes, les ciutats no actuarien directament en el control dels excedents camperols, que, si més no, haurien de ser gestionats, en un primer moment, per uns poders locals (MARTÍN 2006), que potser podríem assimilar a algunes restes ben documentades arqueològicament en alguns jaciments del nord peninsular (GUTIÉRREZ 2010a-AZKARATE 2011). Es tractaria, en conjunt, de grups rellevants que habitarien en aquests assentaments amb unes característiques constructives que ens permetrien relacionar-los amb els mots *castrum* o *castellum* que citen les fonts. Un fet que es veuria confirmat, també, a partir de la troballa de moneda visigoda en alguns d'aquests emplaçaments i que els definiria com a centres de poder d'aristocràcies o d'elits locals (MARTÍN 2008).

En el nostre àmbit d'estudi coneixem els exemples excavats de Puig Rom (Roses) i el *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis) que ens mostren dues fortificacions bastides

amb sòlides muralles i torres quadrades, en les quals s'han documentat nombroses restes d'armament i equipament militar d'època visigoda format per ganivets, destrals, puntes de llança i emmanegaments d'escuts el que ens parlaria de grups rellevants d'homes armats (GARCÍA; VIVÓ 2003).

També en relació amb aquestes fortificacions, i utilitzant la toponímia com una altra font d'informació, recentment s'ha plantejat que en l'àmbit de les torres isolades alguns topònims d'arrel llatina o àrab derivats de *castellum* o *turris* poden correspondre a fortificacions de l'Antiguitat Tardana, ja que alguns casos peninsulars estan ben documentats a les primeres fonts andaluses. Aplicada als *territoria* que tractem, aquesta proposta implica considerar, a més del *castrum* de Puig Rom (Roses) i el *castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis) i de les *turres* de Panissars (La Jonquera) i Caulers (Caldes de Malavella), la primitiva presència d'altres fortificacions en llocs on es conserven topònims, com a Castelló d'Empúries, a les Torroelles de Palau-Saverdera, a Torroella de Fluvià, a Torroella de Montgrí i a Palau-Sator. Aquestes torres, que es troben situades en la façana marítima de la plana empordanesa, compartirien una estratègia comuna de distribució regular, situades a curta distància del litoral i separades per distàncies de pocs quilòmetres. Per això, en quant a la gestió d'aquestes torres primitives s'ha apuntat que també ens trobaríem davant de propietats particulars, de defenses menors que depenen de la possessió fundiària (MARTÍ 2004). Així mateix i en relació a aquestes *turres*, encara podem afegir una altra aportació historiogràfica que ha estudiat l'evolució d'un seguit d'edificis a tota la Península Ibèrica i que vincula a torres de residència que es crearien durant l'Antiguitat Tardana i que en alguns casos perdurarien durant la conquesta islàmica. Les dades que se'ns presenten en el text situen l'origen d'aquestes torres residencials, mencionades a les fonts andaluses com *turris/turrush/burj*, durant l'Antiguitat Tardana, i coincidirien amb el final de les *villae* clàssiques. L'aristocràcia, en aquest context, s'hauria d'adaptar a les noves circumstàncies; al final de les *villae* romanes i la creació de nous assentaments rurals a partir dels segles VI-VII, en zones d'alçada o zones marginals. La continuïtat d'aquesta aristocràcia, però, exigeix l'extracció d'excedent, i els textos ens parlen de *villae*, *vici* i *villulae*, assentaments rurals on s'extreuen les rendes i impostos, on a prop apareixen torres residencials (ACIÉN 2008) que a Catalunya tot just comencem a detectar.

-Vicus.

Un altre terme important en l'ordenació territorial d'aquest moment és *vicus*. Es tracta d'un mot que apareix sempre esmentat en les fonts per sota del *castrum*. El seu significat no és gaire precís, sovint fa referència a un lloc que es diferencia de la ciutat, de la qual sembla que en depèn, per la seva magnitud i per l'existència de muralles (OROZ; MARCOS (eds.) 2000)³⁰, en alguns casos possiblement amb un territori propi, com podria succeir en els exemples de Besalú i Peralada i potser de la Ciutadella de Roses. Igualment, al *vicus* també se'l descriu en les fonts com un hàbitat inferior, impropri per a la creació d'un bisbat (VIVES; MARÍN; MARTÍNEZ 1963, 390)³¹. Sembla, a partir del que hem vist, que el *vicus* es podria identificar amb un "vilatge", un tipus d'assentament que concentra a la població, a vegades amb la presència d'una església (MARTÍNEZ 2006)³², potser assimilable en el nostre àmbit d'estudi al cas més ben conegut arqueològicament de la Ciutadella de Roses (NOLLA 1997- PUIG 1998). En relació a aquest mot, i malgrat comptar només amb un exemple documentat al segle XI en l'espai que estudiem que cal identificar amb Caldes de Malavella (*vico que nuncupant Challas*)³³, ens sembla interessant esmentar quatre casos més que apareixen en documentació del segle IX-X del nord de Catalunya. Un primer exemple seria la seu episcopal d'Urgell que rep al segle X la denominació de *vicus (in comitato Urgello in villa Vico)* (BARAUT 1979, 54-55)³⁴; un altre és la vil·la de Céret, al Vallespir, ben documentada des d'època primerenca com "*vicus Sirisidum*"³⁵; la població de Vic a Osona és esmentada com "*villa qui dicitur sede vico*"³⁶; un darrer cas és la localitat d'Elna que, tot i correspondre a una seu episcopal, s'esmenta a la documentació com "*vico Helena*"³⁷, el qual posseeix un territori propi (*territorio Elenense*)³⁸. Al capdavant, es tracta d'alguns indicis que ens mostren la permanència

---

³⁰ Isidor de Sevilla, *Etimologiae* XV, 2,5: *Oppidum autem magnitudine et moenibus discrepare a uico et castello et pago.*

³¹ XII Concili de Toledo, cànon IV: (...) *sed etiam ita eum consuetis obstinationibus definisset, ut hic in suburbio Toletano in ecclesia pretorensi sanctorum Petri et Pauli episcopum ordinaret, necnon et in aliis vicis uel uillulis similiter facerit (...).*

³² I Concili de Toledo, cànon V: (...) *in loco in quo est ecclesia aut castelli aut vicus aut uillae.*

³³ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 204, a. 1032.

³⁴ Els documents dels segles IXy X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (anys 805-980), doc. 65, a. 906.

³⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 319, a. 814.

³⁶ Els testaments del comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifre Borrell a Joan II. doc. 1, a. 911.

³⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. VI, doc. 35, a. 844.

³⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. VI, doc. 35, a. 844.

d'aquest mot per identificar assentaments rellevants, posteriorment a l'època visigoda, entre els segles IX-XI.

-Villa i locus.

El darrer dels elements que forma part de l'organització territorial d'aquest moment és la *villa*, tot i que presenta problemes en la seva evolució. Si prenem com a punt de partida l'estudi de les fonts d'època romana i l'arqueologia, la historiografia planteja que l'ús habitual d'aquest terme *villa* és per referir-se a un establiment rural romà d'una certa entitat format per un espai de residència més una zona productiva (CASTANYER; TREMOLEDA 1999, 39) i la denominació de *fundus* fa referència als predis agrícoles o termes rurals (MARTÍ 2006). Les fonts del Baix Imperi, durant els segles IV-V, fan referència al concepte *villa* en el mateix sentit que *possessio* o *fundus* amb diverses referències de *villae* rurals, on sembla que aquests mots eren sinònims de termes rurals o unitats fiscals (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006, 30); un fet que recorda una altra autora citant alguns exemples de *villae* a *Hispania* documentades l'any 400 amb dues mencions en el I Concili de Toledo (CHAVARRÍA 2008, 214-215)³⁹. Posteriorment, tot i no aparèixer documentat el mot *villa*, en els segles VI-VII coneixem la figura jurídica del *villicus* que amb aquest nom potser tindria alguna vinculació amb aquestes noves *villae*, ja que s'ha identificat com un funcionari o gestor de les *villae* reials (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006, 32-33). Aquesta absència en les fonts es comprova, també, en un document força conegut on es registren les propietats del bisbe Vicenç de Huesca i on s'esmenten diversos mots com *locus*, *domus* o *casa*, sense cap menció de *villa* (CANELLAS 1973, 126-127). Sembla, en tot cas, segons altres autors que s'han referit també a aquest text, que a la documentació visigoda de caràcter privat els esments del mot són rars i tardans, mentre proliferen notícies de *loci*, *casae* o *domus* (MARTÍ 2006).

Per altra banda, en la legislació visigoda també abunden les referències als *loci* (llocs) com a centres i districtes locals, el que ha portat a alguns autors a proposar que el topònim *villa* i altres sinònims (*locus*) s'identifiquen com els llocs o termes de poblament i d'administració més bàsics (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006, 31)⁴⁰ i com a propietats rurals públiques o privades (MARTIN 2003, 39), els quals, a la vegada, presenten estructures d'habitació que surten esmentades a les

---

³⁹ I Concili de Toledo, cànon IX: (...) *Labitula cubiculorum ac montium, alienas uillas, uillam nec montes* (...). I Concili de Toledo, cànon V: (...) *in loco in quo est ecclesia aut castelli aut uicus aut uillae* (...).

⁴⁰ Lex Visigothorum, 450.1: (...) *loca vel territoria*. Lex Visigothorum, 259.15: (...) *iudex vel actor sive procurator loci* (...). Lex Visigothorum, 246.10, 15: (...) *dominus, villicus vel actor loci*.

fonts com *edificia*, a més de terres, vinyes, prats etc...(CANELLAS 1979, 126-127)⁴¹.

Es tracta d'uns conceptes que, si estudiem altres zones d'Europa, també apareixen sovint a la documentació escrita del segle VIII d'Itàlia, on apareixen molts termes que fan referència a institucions jurídiques i situacions socials i econòmiques, semblants als que podem trobar al Baix Imperi o a l'època visigoda, com per exemple en l'esment als diplomes longobards dels *fundi* com a entitats que organitzen el territori rural i dels *vici* com a llocs de poblament (DELOGU 1994, 15).

No obstant, i malgrat aquests problemes que presenten les fonts, la pràctica arqueològica més recent desenvolupada en alguns llocs que cal situar en els *territoria* que estudiem, en altres bandes de Catalunya i a Andorra i que es relacionen amb els topònims *villa-locus* ens ha aportat noves dades de gran interès. Entre aquests cal esmentar *Villa Alba* (Camós) (CASTANYER; TREMOLEDA; DEHESA 2010), *Villademadi* (*Viladamat*) (AGUSTÍ 2010), *Villa Sacari* (Vilasacra) (MOIX 2010), *Villam Montem Foliani* (Bescanó) (NOLLA; PATIÑO; SAGRERA 2003 i SAGRERA 2006)⁴², Vilaclara (Castellfollit del Boix) (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995), *Villa Pauliniano* (Polinyà) (ROIG; COLL 2003a), *locum sancta Maria Antiqua* (Santiga-Santa Perpètua de la Mogoda) (ROIG 2011b) i la *Villa Lauredia* (Sant Julià de Llòria) (FORTÓ; VIDAL 2009). Aquestes excavacions ens mostren que en una *villa-locus* d'aquest moment s'identifiquen assentaments agropecuaris formats per espais de residència, d'emmagatzematge, estructures productives i necròpolis.

Per tant, segons les dades que es desprenen de les fonts i de l'arqueologia nosaltres proposem, com una de les hipòtesis que intentarem desenvolupar durant aquest treball, que la significació històrica que cal atorgar a aquests topònims amb el prefix *villa-* o associats al mot *locus* durant l'època visigoda té dues vessants: es tracta d'assentaments agropecuaris que reemplacen les antigues *villae* romanes com a centres dominicals i de termes rurals amb una circumscripció territorial ben definida. En conseqüència, el *fundus* d'època romana, si recordem, un terme rural ben definit, passarà a anomenar-se *villa-locus* a partir del Baix Imperi, uns mots que es fixaran

---

⁴¹ Diplomática Hispano-Visigoda, doc. 14, a. 550-551: (...) *Hec ergo loca cum edificiis, terris, vineis, oleis, ortis, pratis, pascuis, aquis, aquarumue ductibus, aditibus accesibus, colonis uel servis atque omni iure suo, peculio uero ouium uaccarum uel equarum greges que ad meum dominium pertinent.*

⁴² Al nord-est de Catalunya disposem de quatre exemples de vil·les amb restes arqueològiques, en alguns casos ja des d'època romana i d'època visigoda, que apareixen a la documentació altmedieval: Vilauba (*Villa Alba*. Catalunya Carolíngia, Vol V, doc. 435, a. 976), Viladamat (*Villademadi*. Catalunya Carolíngia, Vol V. doc. 435, a. 976), Vilasacra (*Villa Sacari*. Catalunya Carolíngia, Vol V, doc. 421, a. 974), i la vil·la de Montfullà (*Villa Montem Foliani*. Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 17, a. 887).

durant l'època visigoda i que esdevindran la forma d'estructuració de l'espai rural que, a banda del que ja hem vist en relació a algunes fonts documentals dels segles IV-V i en les pissarres del segles VII-VIII, també apareixeran en algunes fonts andalusines (MANZANO 2006, 279-281) i en la documentació dels segles IX-XI (MARTÍ 1999c).

En relació amb això, fa temps que alguns autors havien proposat, d'una banda, que arreu de Catalunya serien nombrosos els jaciments romans que presenten denominacions similars i que possiblement delatarien la conversió d'antics *fundi* en *villae* altomedievales (MARTÍ 2006) i d'una altra, que en aquest moment la *villa* potser començaria a deixar d'indicar la gran explotació agrària d'un poderós terratinent (la *villa* romana) per convertir-se en l'espai de convivència d'una comunitat i una demarcació territorial (SALRACH 2004, 25-26); uns aspectes que retrobarem, al segle IX, quan ens apropem a l'organització territorial de l'època carolíngia.

Malgrat aquest avenç en la significació històrica dels termes *villa-locus*, i en relació a la seva identificació amb un terme rural, en l'estat actual de la recerca no es pot precisar si la superfície que ocuparia un *fundus* d'època romana equivaldria, exactament, a la d'una *villa-locus* de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana. En tot cas, si prenem en consideració que el nombre de *villae* documentades al nord-est de Catalunya per a l'època romana alt imperial es redueix a partir del segle IV, on un grup d'aquests assentaments continuaria funcionant en detriment d'altres, fet que suposaria una concentració en *fundi* més grans (NOLLA 2008), podríem observar, en relació als nombrosos esments documentals de *villae-loci* dels segles IX-X, una fragmentació d'aquestes en termes més petits. Un procés que possiblement calgui situar durant l'època visigoda, entre els segles VI-VII, quan al nord-est de Catalunya aquests antics assentaments agropecuaris, esmentats com *villae* a l'època romana, s'abandonaran (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2007) en favor de nuclis més petits (FOLCH 2005a) que apareixen a les fonts d'època visigoda com *villae-loci*, fet que ens mostraria la continuïtat del lloc de producció. Així mateix, això també implicaria una certa continuïtat dels termes rurals, amb canvis o no a nivell de la seva superfície, durant tota l'Alta Edat Mitjana.

Per tal d'il·lustrar això, cal tenir present les dades que també ens aporten els estudis sobre els cadastres territorials durant l'antiguitat, que són prou interessants, ja que comptem amb alguns casos, tot i que encara són pocs, com Vilasacra (*Villa Sacari*), on els límits de la *villa* medieval coincideixen, a grans trets, amb els límits de la centuriació romana (figura 19). En aquest cas el seu origen cal cercar-lo en època romana ja que quan es superposa la trama dels *limites* de la centuriació, ben

estudiada pels investigadors (PLANA 1990), amb els límits actuals del terme municipal, situat a tocar d'una via important i amb un origen a l'Alta Edat Mitjana, que afronta amb les *villae* de Vilatenim, Fortià, El Far d'Empordà i Castelló d'Empúries, es pot observar que tres dels quatre costats del terme coincideixen amb els *limites* romans, el que en aquest cas sí que ens mostraria una gran coincidència entre el límit territorial del *fundus* romà i la *villa* tardoantiga i altmedieval (BOLÒS 2004, 98-99). Així mateix, les dades arqueològiques recents ens mostren una continuïtat en l'ocupació del lloc de Vilasacra, que té uns antecedents d'època romana, on després es documenta un assentament dels segles VI-VIII i una necròpolis de tombes antropomorfes dels segles IX-X que caldria associar a una església pre-romànica que se situaria sota l'actual (MOIX 2010).

El que acabem de veure en el cas de Vilasacra també s'observa en alguns estudis del nord de la Península Ibèrica, on es mostra l'evolució d'alguns exemples interessants. El cas del *locum de Lucis* està documentat l'any 775, i ens mostra l'estructuració territorial d'un terme medieval descrit amb tota mena de detalls (*villa, villare*), delimitat perfectament amb les afrontacions que ofereix el document, les quals limiten amb altres *villae*. També el cas de *Berani* ens ofereix un altre exemple d'organització d'un terme rural, en aquest cas relacionat amb la *villa* romana de Veranes, que compta amb uns estudis arqueològics exemplars. *Lucis* tindria uns precedents tardoromans, igualment que *Berani*, i ens mostraria un fenomen d'ampli espectre on es destaca que les noves *villae* medievals es desplacen dintre dels antics *fundi*, mantenint-se però, els termes rurals tardoromans, tot i que possiblement en aquests casos es tracta de propietats aristocràtiques (GUTIÉRREZ 2008).

En conclusió, com també ha observat altres autors abans (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006, 38), ens sorprèn veure com els historiadors accepten que l'estat visigot és hereu de l'estat romà, en relació a les ciutats i als bisbats, però no tenen en consideració que hi pugui haver una certa continuïtat en les subdivisions territorials més petites com per exemple en les *villae-loci* a Catalunya.

-Villula, casa i domus.

En darrer terme, i per concloure aquest període, cal referir-se als mots *villula, casa y domus*, tot i que no apareixen com elements importants dins de l'esquema oficial que fa referència a l'organització territorial. En relació al primer es tracta d'un mot poc documentat encara que segons alguns autors apareix al segle VII descrit com un

centre agrari d'explotació i com un "hàbitat camperol" (MARTÍNEZ 2006)⁴³. Sembla, segons es desprèn de les fonts, que a partir del segle VI-VII termes com *villula*, un diminutiu de *villa*, es podrien identificar amb petits nuclis de població, potser *villae* de reduïdes dimensions (ISLA 2001), tot i que no acaba d'estar clar el seu significat. En relació als altres mots, la donació del bisbe Vicenç de Huesca datada en el segle VI ens ofereix més informació. En aquest text apareixen, a banda dels *loci* que ja hem vist en un altre apartat, paraules com *domus* i *casa* que fan referència a altres propietats rurals que posseïa el bisbe (CANELLAS 1979, 126-127)⁴⁴. Un fet que observem també en les pissarres (VELÀZQUEZ 2004, 202-203)⁴⁵ i en les etimologies d'Isidor de Sevilla (OROZ; MARCOS (ed.) 2000)⁴⁶, on apareixen algunes *casas* documentades.

En relació amb això, i és una altra de les nostres hipòtesis de treball, sembla que un altre dels aspectes més importants en l'organització de l'espai rural seran las tinences, un fenomen que podria tenir el seu origen en el Baix imperi (potser en el colonat) (DURLIAT 1990, 84-95) i que es desenvoluparia durant l'època visigoda (SALRACH 1997b, 71-74). Nosaltres interpretem que dins del terme rural d'una *villa* existeixen altres assentaments dedicats a la producció (*villulae*, *casae* i *domus*) que viuen dins d'una estructura territorial i fiscal que es denomina *villa* (MARTÍ 1999c-MARTÍNEZ 2006) i que reflectiran l'expansió del poblament alt medieval. Aquest arribarà pràcticament a tot arreu, sobretot a les capçaleres de valls i a zones abans considerades marginals, un fenomen detectat pels estudis paleoambientals (PALET 1997-BURJACHS 2003 i 2005-LÓPEZ *et alii* 2008), més enllà dels paràmetres d'ocupació del territori d'època romana centrats, majoritàriament, en les zones planeres i fèrtils situades a tocar dels grans cursos fluvials (VILLANUEVA 2001). Aquests assentaments seran els protagonistes de l'anomenada genèricament per la historiografia colonització medieval, un fet que sovint s'ha situat en els segles IX-X (SALRACH 1990) però que pensem que cal avançar fins els segles VI-VII.

L'evidència arqueològica ens permet proposar que entre aquests nous assentaments agropecuaris potser cal identificar alguns exemples excavats recentment a Catalunya (ROIG 2009) i en relació al nord-est de Catalunya els jaciments de l'Aubert (La Vall d'en Bas) (FOLCH; GIBERT 2011) i el Serradar (San Pere Pescador) (FUERTES; MONTALBÁN 2007).

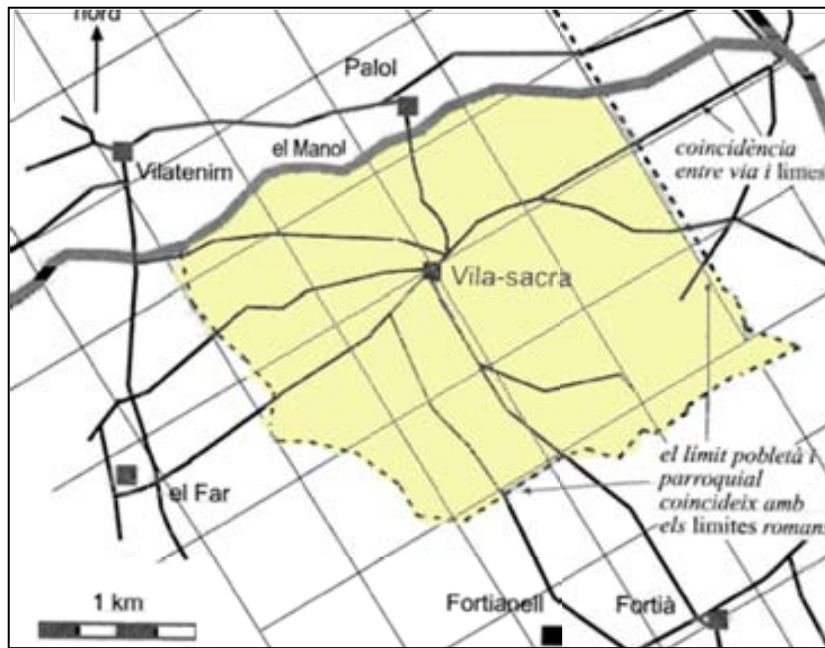
⁴³ XII Concili de Toledo: (...) *ita ut quia in quibusdam uillulis uel territoriis siue uicis peste huius* (...).

⁴⁴ Diplomática Hispano-Visigoda, doc. 14, a. 550-551: *In terra Hilardensi: (...) ad domum Eulali portionem mea (...) ad domum Retiari portionem mea* (...).

⁴⁵ En las pissarres també apareix el mot *casa*. Pissarra N° 31: [...] *e ceuata [...]s p(er) casas* (...).

⁴⁶ Isidor de Sevilla, *Etimologiae*, 15.2.1: *Casa est agreste habitaculum palis atque uirgultis arundinisbusque contextum* (...).

7.2.1.1 Annex de figures.

Figura 19: terme altmedieval superposat al parcel·lari d'època romana de Vila-sacra (segons BOLÒS 2004, 98).

7.2.2 L'època islàmica (inici del segle VIII-any 785).

Avui amb l'estat actual de la recerca cal relativitzar molt la influència inicial que va tenir l'ocupació islàmica a la Península Ibèrica, on comptem amb poques fonts, però significatives, per intentar entendre quina seria l'organització dels territoris al segle VIII. Una de les últimes disposicions jurídiques registrades en les fonts visigodes d'aquest segle correspon a la llei d'Ègica de l'any 702 que fa relació als serfs fugitius. Les disposicions d'aquesta llei esmenten una gradació "*ciuitas, castellum, vicus, villa vel diversorium*" (ZEUMER 1973, 363)⁴⁷, i posarien de relleu, a inicis del segle VIII, un esquema oficial dins de l'organització administrativa dels *territoria* (MARTÍ 2009). A això, encara podem afegir, en aquest cas referida al concepte *villa*, i més o menys contemporània a la conquesta islàmica, una pissarra datada al segle VIII en que s'identifica amb un lloc de poblament (VELÁZQUEZ 2004, 370-384)⁴⁸.

Actualment, i tenint present aquest substrat que ens mostra la organització territorial dels darrers moments de l'època visigoda, les noves propostes d'estudi sobre els primers segles d'al-Andalus aposten per una certa continuïtat. Per una banda, a partir de la investigació referida a les formes de poblament i a la seva cultura material es proposa que aquestes no seran substituïdes fins al final de l'època emiral (GUTIÉRREZ 1999-2007-2011). Per altra banda, sembla que el paper que pot haver tingut la conquesta islàmica sobre l'església hispànica no sembla tan devastador, com es proposa, concretament, en relació als monestirs, com a mínim durant els primers segles d'al-Andalus (MORENO 2007). En referència a això, a la resta de la Península Ibèrica l'arqueologia fa temps que demostra que es continuen construint esglésies sota domini islàmic i actualment s'estan estudiant jaciments que fins ara havien estat considerats d'època visigoda (CABALLERO 2007); un aspecte que cal destacar, també, per a Catalunya, si considerem que en el segle VIII es documenta un nou grup d'esglésies rurals que són diferents de les anteriors, algunes de les quals han estat estudiades en conjunt recentment en els *territoria* dels nord-est de Catalunya (AICART; NOLLA; PALAHÍ (ed.) 2008), que presenten un model edifici anomenat mossàrab o preromànic que és característic fins el segle X.

Així, tot i que la historiografia ha defensat que la seu metropolitana de *Tarraco* s'extingeix aleshores (MANZANO 2006), un fet que avui dia no compta amb proves

---

⁴⁷ Lex Wisigothorum IX, 1, 20: (...) *civitas, castellum, vicus aut villa vel diversorium* (...).

⁴⁸ La pissarra n° 104 diu: (...) *liuera de vila nomine S [...] cau ubi auitat famulus dei Auriolus...p (...) su cineterius cum fratribus uel vicinibus uel vi(c)i)nibus suis...o(m)nis posesiones ei(us) (e)diciantur de uila e de ilas auitaciones.*

concloents (GONZALO 2011), la resta de bisbats, i en referència al nord-est de Catalunya *Gerunda* i *Emporiae*, continuarien actius durant tot el període, ja que cal no oblidar que la conquesta islàmica prioritza la submissió dels centres territorials, tal i com també sembla indicar-ho la pràctica arqueològica desenvolupada en aquests llocs (NOLLA *et alii* 2008- AQUILUÉ (dir.) 1999). De fet, alguns autors ja havien proposat que els mateixos bisbes haurien col·laborat obertament amb el nou poder islàmic, com ha estat explicat en estudiar les fonts que fan referència a la *Tarraconensis* i a la *Narbonensis* (ACIÉN 1998a).

Així mateix, algunes recerques específiques dedicades a l'estudi d'aquestes fonts mostren diversos topònims significatius que han permès, si més no, començar a caracteritzar alguns dels elements que s'introduiran en els *territoria* a partir d'aquest moment. Per una banda, tenim un estudi, ja força antic, on s'intentava mostrar quina seria la divisió politico-administrativa de la Península Ibèrica durant l'ocupació islàmica. L'autor d'aquesta recerca aposta per una continuïtat en l'organització territorial basada en les antigues províncies romanes, cadascuna encapçalada per una gran ciutat (esmentades a les fonts com *kūra*) i divisions internes en altres ciutats o assentaments de reduïdes dimensions (citades a les fonts com *aqālim*) que es podrien correspondre amb els *territoria* que ja hem vist per a l'època visigoda. En aquest text s'exposa, també, a partir del recompte dels *aqālim* de Córdoba, el nombre d'assentaments que correspondria a cada *iqlīm* amb una variabilitat que pot anar de 17 a 102 casos, el que també ens mostraria les diferències en la extensió dels diversos *territoria* i en la presència menor o major d'entitats poblacionals en cada *territorium* (MONÉS 1957).

Per la seva banda, una altra recerca, més recent que el cas anterior, va intentar aprofundir en el significat històric d'alguns mots concrets. Els més destacats serien: *hūsūn*-refugi referit a assentaments en alçada; *qilā'* que designaria assentaments ocupats en un primer moment pels conqueridors, tot i que, en molt casos, també es relaciona amb fortificacions sovint anomenades *hūsūn*; els *qūsūr/castra* relacionats amb dos significats, com a castells d'època visigoda i com un edifici d'explotació agrària i els *burūy/turris* identificats com a torres isolades (ACIÉN 2002).

També en un altre estudi es proposa que el mot *villa/Billa* correspondria a explotacions romanes o d'època visigoda tipus *villae* que a l'època islàmica seran reocupades. En les fonts andalusines n'apareixen algunes documentades com la *Billa Nūba al-Bahriyyīn*, una alqueria ocupada per la família dels *Banū Bahr*, i la *Billat al-Āmiliyyīn*, un lloc on hi havia el record d'una antiga *villa* on s'hi van instal·lar els *āmilīs* als que pertanyia el governador *Ṭa'alaba b. Salama al-Āmiliyyīn*. Aquest fet s'ha documentat

en les excavacions d'algunes *villae* que, a vegades, han confirmat la continuïtat en època visigoda i emiral. Una d'aquestes, que ho il·lustra perfectament, tot i que està molt allunyada del nostre àmbit d'estudi, es localitza a l'Algarve, en el Cerro de Moura (Vilamoura, Loulé), i es va convertir en una alqueria; les excavacions va mostrar que els paviments de mosaic de la *villa* foren destruïts per sitges i per diverses construccions que s'han datat amb posterioritat al segle VIII (MANZANO 2006, 279-281).

Per tant, en el nostre àmbit d'estudi, si bé sembla que durant la primera meitat del segle VIII es mantindria a grans trets la organització territorial pretèrita bastida a partir de quatre grans unitats territorials, els *territoria Gerundense, Impuritanense, Bisuldunense* i *Petralatense*, només a partir de l'arribada d'*Abd al-Rahmān I* es detecten alguns canvis a nivell de la organització territorial d'aquest sector que estudiem. Les fonts mostren que aquest governant va confiar el govern d'un ampli territori que cal situar entre Narbona i Tortosa a un governador anomenat *Abd al-Rahmān ibn Uqba* en una data imprecisa però que cal situar entre el 756, data de l'arribada dels omeies, i el 759 quan Narbona es conquerida pels francs (MILLÀS 1987), el que va suposar la creació d'un districte força ampli tot i que, pràcticament, res no sabem de l'organització microespacial d'aquesta zona durant la segona meitat del segle VIII. Els únics esments coneguts es refereixen a la presència del valí o governador anomenat *Sulaymān al-arabī* en aquest sector Barcelona-Girona que, poc abans del 777, és considerat rebel per les fonts àrabs, el que suposarà que *Abd al-Rahmān I* nomeni un nou governador en la persona de *Badr* (BALAÑÀ 1993). En tot cas, no queda clar si *Sulaymān* tindria el govern de Girona, tot i que alguns *Annales* que parlen de l'expedició de Carlemany cap a Saragossa el 778 esmenten a un personatge anomenat *Solinoam* que és qualificat com dux dels sarraïns que regia les ciutats de Barcelona i de Girona (ABADAL 1986).

Així, tot i comptar amb aquest conjunt de dades que ens aporten més elements per tal de caracteritzar l'organització territorial d'aquest moment, no ha estat, però, fins als darrers deu anys que l'estudi de la toponímia s'ha destacat com una de les eines més útils i que més informació ha aportat alhora d'estudiar les estratègies de la conquesta i ocupació islàmica de la Península Ibèrica i, de retruc, quins són alguns dels elements que formaven part de l'organització dels territoris peninsulars durant els primers temps d'al-Andalus. Aquesta incorporació de la toponímia s'ha mostrat com una eina alternativa, que complementa les poques informacions que podem obtenir de les

escasses fonts andalusines primerenques, per tal de poder esbrinar quins són els elements que formen part de l'organització dels territoris durant el segle VIII.

Específicament per a Catalunya, diversos historiadors ara ens ofereixen nous estudis on analitzen en detall les fonts conservades, aportacions que suposen un avenç significatiu en la síntesi històrica i en la valoració de les dades disponibles (SÉNAC 1999-2002-2011-BRAMON 2000-MARTÍ 2009-2011). Malgrat tot, i en el cas del nostre àmbit d'estudi especialment (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2002), aquest tipus de fonts presenten limitacions serioses perquè aporten molt poques dades, algunes referides a les seus episcopals que es troben els contingents islàmics a mesura que ocupen el territori i a descripcions de geògrafs i en el cas del sud de França a les relacions amb els carolingis. Així, per millorar l'anàlisi s'ha fet imprescindible la concurrència d'altres eines de la Història, representades, d'una banda, pels estudis dedicats a la toponímia i, d'una altra, per les dades que ens proporciona la pràctica arqueològica més recent.

Concretament, per a *Catalunya Vella* diversos treballs han mostrat com la toponímia ha estat el rastre més visible que ha deixat la conquesta i ocupació islàmica i ens han permès començar a discernir alguns dels elements que formarien part de l'organització territorial, a nivell microespacial, d'aquest moment. Es tracta d'un grup de topònims format per mots com *palatium* (palau) i *pharus* (far), i altres representats per gentilicis o antropònims, alguns dels quals formarien part de la primera estructura territorial de l'estat emiral que seria anterior al 801, quan cauria Barcelona a mans dels carolingis. Aquesta toponímia se situaria en els eixos viaris, en els recorreguts i desembocadures de diversos rius, en llocs ubicats en alçada i també està present al voltant de totes les seus episcopals de Catalunya Vella com són *Gerunda* (Girona), *Barcino* (Barcelona), *Auso* (Vic), possiblement *lesso* (Guisona), *Egara* (Terrassa) i *Emporiae* (Empúries), essent majoritària a zones com el Vallès respecte de les Seus episcopals d'*Egara* i *Barcino* i al litoral gironí respecte *Gerunda* i *Emporiae*. Aquests topònims es podrien caracteritzar de diverses formes, com fortificacions, torres, punts de guaita, *villae*, esglésies o *loci* (MARTÍ 1999a, 2002 i 2008).

Darrerament, la recerca s'ha anat dedicant a estudis d'abast comarcal a Catalunya per tal d'estudiar aquesta toponímia d'una manera més exhaustiva: el *territorium Egarense*, l'*Orgellitano*, el *Penetense*, el *Bergitanense* i el *Menresense*, han estat estudiats amb detall, fet que també s'ha produït al nord de la Península Ibèrica, a França, en la zona de Septimània, i al pròxim Orient. Pel cas del *territorium* de la seu episcopal d'*Egara* els estudis s'han referit a dos topònims diferents, que s'han posat en

relació amb la conquesta islàmica, distribuïts en set palaus i una *alcuba*. Hi ha palaus com *Palacio Moro* que mostrarien la naturalesa del topònim i que sovint han estat localitzats en relació amb una via o *strata* important (SOLER; RUIZ 1999)⁴⁹. Al *territorium* de la seu episcopal d'*Urgellum*, també estudis recents aporten arguments per situar aquesta a l'actual població de Guissona, antiga *Iesso*, contradient les opinions que la ubicaven a l'actual Seu d'Urgell o a les seves rodalies. La manca de topònims d'aquest tipus al voltant de la població pirinenca delatària, en tot cas, que aquesta no és la seu d'època visigoda. Així, es demostra que és una nova fundació carolíngia, i que aquest canvi d'emplaçament prové de la problemàtica adopcionista que condemna al bisbe Fèlix. La presència d'un grup de topònims islàmics de tipus *palatia* al voltant de la ciutat d'*Iesso*, mostrarien, d'altra banda, l'interès en la conquesta islàmica per tal de dominar l'espai periurbà de les seus episcopals antigues (MARTÍ; VILADRICH 2000). Així mateix, l'estudi exhaustiu d'aquesta toponímia emiral al *territorium Bergistanum*, aproximadament l'actual comarca del Berguedà, ha permès documentar alguns topònims relacionats amb el mot *palatium* i mostrar l'estructuració d'una sèrie de llocs creats durant la conquesta i ocupació islàmica d'aquest territori (CAMPRUBÍ; MARTÍ 2001). Finalment, en un darrer estudi molt recent dedicat al *territorium Menresense* s'ha identificat un bon nombre de topònims, alguns vinculats al terme *palatium*, que també mostrarien l'efectivitat de la conquesta islàmica d'aquesta zona (GIBERT 2011, 220-246).

Al nord de la Península Ibèrica (Lleó, Astúries i Zamora), també recents estudis mostren la incidència de la conquesta i ocupació islàmica a partir de les dades que proporcionen les excavacions arqueològiques més recents relacionades amb el topònim *far* (GUTIÉRREZ 2009-2011).

Més enllà de la Península Ibèrica, a la zona de Septimània, les dades també situen un bon nombre de topònims, en relació al terme *palatium*, vinculats sobretot a la seu Episcopal d'Elne i alguns amb Narbona, on cal destacar l'antiguitat del *uale Corbaria Palatio* documentat en una crònica que s'ha datat ver l'any 751, durant el setge de Narbonne per part dels francs, en aquest moment en mans dels andalusins (GIBERT 2007).

Aquest conjunt d'estudis s'han traslladat al Pròxim Orient per tal de comparar la toponímia existent en aquella zona. Així, les zones de Palestina, Fenícia i Síria serien

---

⁴⁹En aquest estudi hem de senyalar la primera identificació arqueològica d'un palau. Es tracta del *Palacio fracto*, identificat amb la vil·la romana de l'Aiguacuit. Aquesta està amortitzada al segle VI i en una excavació d'un sector situat a tocar de la vil·la es va documentar un petit assentament rural format per dues cabanes i sitges datat entre els segles VII-IX (ROIG 2009), que, possiblement, correspondria al palau.

sotmeses per la primera conquesta islàmica d'Orient entre els anys 629-640 deixant un rastre toponímic. Els topònims estudiats, força nombrosos, han estat: *Qalā*, *Burÿ*, *Balaṭ*, *Qūbba*, *Ribāt* i *Manāra*, resultant en aquesta zona el de *Qalā* majoritari (VILADRICH 1999-2000).

Per la seva banda, una altra de les fonts per l'estudi d'aquest moment el representa la pràctica arqueològica que s'està desenvolupant a tot el sector nord de la Marca Superior. Aquí, per proximitat geogràfica, cal destacar el jaciment situat en el solar de l'antic Arxiu Administratiu de la ciutat de Barcelona on s'han documentat, per primera vegada, diverses modificacions en una *domus* baiximperial precedent que es situen en el segle VIII a partir de produccions ceràmiques islàmiques ben datades amb un dirham de plata del 150 de l'Hègira (776), dins del govern de l'emir *Abd al-Rahmān I* (GARCÍA; MIRÓ; REVILLA 2003) i que ens mostren noves proves referides a la presència islàmica a Barcelona. Per a la zona de Septimània, en les excavacions realitzades a *Ruscino* (Castell-Roselló) s'ha datat i caracteritzat una ocupació durant l'Alta Edat Mitjana, en els segles VIII-IX (ALESSANDRI 1995). Es tracta d'un estudi que s'ha complementat recentment i que ha permès interpretar l'ocupació d'època islàmica com un campament (*misr*) per abastir les tropes en les campanyes de Narbonne, on s'han documentat diversos segells de plom i monedes islàmiques del segle VIII (MARICHAL; SÉNAC 2007)⁵⁰. En altres zones situades al nord de la Península Ibèrica també comptem amb dades interessants. Concretament a Navarra, en l'excavació de la necròpolis (*maqbara*) de la plaza del Castillo (Pamplona), amb un total de 4000 m² excavats, s'han documentat 190 tombes en fossa simple amb coberta de lloses amb els difunts enterrats en decúbit lateral, seguint el ritus islàmic, amb datacions del segle VIII (DE MIGUEL 2007- FARO *et alii* 2007, 112)⁵¹. També les darreres excavacions desenvolupades a les ciutats de León (GUTIÉRREZ; HERNÁNDEZ 2009), Zamora (LARREN; NUÑO 2006) i algunes de més antigues a Zaragoza (GALVE 1988) han documentat estructures relacionades amb contextos ceràmics andalusins, a més de les recerques realitzades en diverses fortificacions lineals de la Serralada Cantàbrica, algunes vinculades a una toponímia significativa d'època islàmica (GUTIÉRREZ 2011). Així, totes aquestes recerques, les toponímiques i les arqueològiques, han posat de relleu una nova dimensió historiogràfica de la conquesta i ocupació islàmica i dels

---

⁵⁰ Els autors destaquen la importància de *Ruscino* com a campament, ja que la documentació del segle XIV l'anomena *almissarra*, en les campanyes de Narbona i daten l'abandonament del lloc entre els anys 759-785, entre la presa de Narbona i de Girona a mans del carolingis.

⁵¹ La datació radiocarbònica aporta una cronologia calibrada entre els anys 650-770 Cal. AD (2 sigmes), el que suposa la *maqbara* més antiga de totes les estudiades fins al moment.

primers temps d'al-Andalus en llocs com *Ruscino* i en les ciutats de Narbona, Barcelona, Girona, Empúries, Zaragoza, Pamplona, León i Zamora i en els territoris vinculats a aquestes, i, en conjunt, de la Marca Superior.

La toponímia islàmica del nord-est de Catalunya: indicis de l'organització territorial al segle VIII.

En el nord-est de Catalunya alguns estudis primerencs ja havien incidit en la importància de la toponímia per tal d'estudiar la conquesta i ocupació islàmica d'aquesta zona (FOLCH 2002 i 2003- CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2002, 2004 i 2006); una línia de recerca que a continuació ampliarem i detallarem.

La toponímia que pot remuntar-se a l'època islàmica en el nostre àmbit d'estudi té un límit cronològic clar, l'any 785. És en aquest moment quan es pren la ciutat de Girona per les tropes carolíngies, fet que marcarà les futures expedicions que culminaran l'any 801 amb la presa de Barcelona i l'establiment de la frontera amb al-Andalus als rius Llobregat/Cardener. Els topònims que hem pogut recollir sumen un total de seixanta un casos (figures 21-22), que obtenim ja sigui a través del registre toponímic conservat actualment, dels esments documentals antics, de tots dos alhora o del registre arqueològic, dels quals apareixen esmentats en les fonts medievals quaranta un exemples. Entre aquests destaquen els mots *palatium* (palau), *farus* (far), *burj* (torre) i finalment, un seguit de gentilicis o antropònims significatius com *Maurus*, *Marvano*, *laphar*, *Salathan*, *Salama*, *Morisca* i *Abū Tawr* entre d'altres (figura 20).

***Palatium* (Palau):**

Els exemples documentats sumen un total trenta i contenen quasi totes les variants localitzades a altres zones de Catalunya (al Vallès, al Penedès, al Bages, al Berguedà i a l'Urgell), a altres zones de la Península Ibèrica i del sud de França. Així, tenim el cas de *Balāṭ/Palatium* amb les variants documentades de *Palacio*, *Palazolo*, *Palatio*, *Paladolo*, *Palol*, *Palat*, *Palaz*, *Palatium*, *Palatiolij*, *Palaciolo* i *Palatiolum*. La disposició d'aquests topònims en el territori ens permet distingir-los en dues categories principals: els topònims periurbans, que senyalarien emplaçaments localitzats a tocar de les principals ciutats episcopals i altres centres territorials, en aquest cas *Emporiae*, *Gerunda*, *Petralata* i *Bisuldunum* i els interterritorials, d'una banda relacionats amb rius, situats a prop d'aquests cobrint bona part dels seus recorreguts i amb les

principals vies de comunicació, la via principal (*Via Augusta*) i amb ramals o vies secundàries com el camí d'Empúries a Besalú.

Els *palatia* periurbans:

En relació a la seu episcopal d'*Emporiae* (Empúries), el nucli central del *territorium Impuritanense*⁵², la toponímia ha deixat un bon rastre de la presència islàmica. Així, tenim diversos topònims situats al sud com *Palacium Antiquituum*⁵³ (Torroella de Montgrí) també relacionat amb una via que es dirigia cap a Girona, al sud-oest el *Palacium Abtauri*⁵⁴ (Jafre) a tocar del riu Ter, a l'oest el cas no documentat de Palau Borrell (Viladamat) i més al nord *Palatiolo*⁵⁵ (Palol de Fluvià-Ventalló) aquests dos darrers exemples també situats a prop del riu Fluvià i de la via que uniria Besalú amb Empúries i finalment, encara més al nord, *Villa Palatiolum*⁵⁶ (Torroella de Fluvià).

Pel que fa a la seu episcopal de *Gerunda* (Girona), seu del *territorium Gerundense*⁵⁷, al sud i a prop de la *Via Augusta* i del riu Onyar es troben *Villa Palat*⁵⁸ (Palau Sacosta) i *Palatiolo*⁵⁹ (Palol d'Onyar-Quart) i a l'oest *Paladolo*⁶⁰ (Sant Gregori) pròxim a la riera de Llémena, un afluent del riu Ter.

A més de les seus episcopals, com acabem de veure, coneixem altres centres territorials als quals també es vinculen diversos topònims significatius. Al voltant de *Bisuldunum* (Besalú), centre del *territorium Bisuldunense*⁶¹, tenim al nord-est *Palaciolo*⁶² (Dosquers), al qual cal adjuntar, situats a l'oest, els llocs de *Palao*⁶³ (Begudà) i *Villa Palacio*⁶⁴ (Sant Jaume de Llierca) i l'exemple no documentat de Palol (Tortellà) al nord-oest, localitzant-se bona part dels topònims a prop del riu Fluvià, a banda i banda del nucli de Besalú, en aquest cas també relacionats amb el traçat d'una antiga via que uniria Empúries amb Besalú (FOLCH; GIBERT 2008, 237-238).

---

⁵² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 12, a. 833.

⁵³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 293, a. 951. (...) *ab oriente palacium Abtauri*.

⁵⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 293, a. 951. (...) *et limites et palacium antiquum*.

⁵⁵ Catalunya Carolíngia Vol. II., p. 231, a. 948. (...) *in comitatu Gerundense, in loco qui dicitur Pineta, cum aloude Palatiolo* (...).

⁵⁶ Catalunya Carolíngia Vol. V, doc. 248, a. 939. (...) *infra terminos de villa Palatiolo*.

⁵⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 12, a. 833.

⁵⁸ Catalunya Carolíngia Vol. V, doc. 158, a. 898. *Comitvmve Suniarii donno Aimilda (...) et loco Pineta et Tordaria et Villa Palatio*.

⁵⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 235, a. 1041.

⁶⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 453, a. 1094.

⁶¹ Cartulari, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc.1, a. 817.

⁶² Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 113, a. 977.

⁶³ Diplomatarí de Santa Maria d'Amer, doc. 63, a. 1210.

⁶⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 254, a. 940. (...) *in terminio de Monte Aguto (...) in villa que dicunt Palacio*.

Finalment, i en relació a la població de *Petralata* (Peralada), centre del *territorium Petralatense*⁶⁵, es localitzen tres exemples: al sud *Palatiolo*⁶⁶ (Palol-Vilasacra) i *Palaciolo*⁶⁷ (Fortià) i a l'est *Palatiolo*⁶⁸ (Palau Saverdera), tots ells localitzats també a prop del riu Muga.

Els *palatia* interterritorials:

Entre aquests, cal destacar els topònims situats a tocar dels eixos viaris. N'hi ha que es localitzen en el que podria haver estat l'antic recorregut de la *Via Augusta* que seguirem de sud a nord. Des del riu Tordera, situat al sud del nostre àmbit d'estudi, es localitzen *Villa Palatioli*⁶⁹ (Palafolls) i *Palatio*⁷⁰ (Maçanet de la Selva), més al nord un *Palatium*⁷¹ (Palol de Revardit) i una *Villa Palatiolo*⁷² (Sant Martí Vell), en la comarca del Pla de l'Estany trobem l'exemple no documentat de Palol de la Farga i un *Palaciolo*⁷³ (Palou d'Orfens-Vilademuls), i ja per finalitzar aquest recorregut a l'Alt Empordà trobem una *Villa Palatio*⁷⁴ (Palau de Santa Eulàlia), un *Palatiolo*⁷⁵ (Palol de Sabaldòria-Vilafant) i un *Palatium*⁷⁶ (Palau Surroca-Terrades), aquest darrer cas situat a prop de riu Muga. Així mateix, també coneixem altres que es localitzen a tocar de la possible via que anava de Girona a Empúries: al nord-est de Girona es situa *Palacroto*⁷⁷ (Palagret), més a l'est el cas no documentat de Palau Arner (Cervià de Ter), al sud *Palatii Mororum*⁷⁸ (La Bisbal d'Empordà) i a l'est d'aquest *Palaz*⁷⁹ (Palau Sator), aquests dos darrers vinculats al riu Onyar.

---

⁶⁵ Catalunya.Carolíngia, Vol. V, doc.15, a. 835.

⁶⁶ Catalunya Carolíngia Vol. V, doc. 418, a. 973. (...) *in comitatu Impuritanense, in Villa Palatio* (...).

⁶⁷ Catalunya Carolíngia Vol. V, doc. 381, a. 967. (...) *Et in comitatu Petrelatensi, in terminio de villa Fortuniano quem vocant Palaciolo* (...).

⁶⁸ Catalunya Carolíngia Vol. II, p. 237, a. 982. (...) *in ipsas vineas quae sunt de Palatio*.

⁶⁹ Catalunya Carolíngia Vol. V, doc. 421, a. 974. (...) *in ipsas vineas quae sunt de Palatio*.

⁷⁰ Arxiu Fifel Fita d'Arenys de Mar, doc. 15, a. 1147. (...) *in palatii Olibarii*.

⁷¹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 353, a. 1075.

⁷² Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 250, a. 1047. (...) *donationis fecissemus ad cannonicam sanctae Mariae sedis Gerundae (...) suis alodiis quos ille habebat in comitatu Gerundense (...) in locis quod nuncupant uilla Palaciolo*.

⁷³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p.p. 363-364, a. 889. (...) *qui eas de heremo traxerat, et vocatur Palaciolus* (...).

⁷⁴ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 73, a. 939.

⁷⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 201, a. 1020.

⁷⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 237, a. 982. (...) *Subtus ipsum castrum quem vocant Pinna Nigra, usque in ipsas vineas quae sunt de Palatio*.

⁷⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 56, a. 922.

⁷⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 133, a. 878. (...) *in pago Gerundense (...) et Palatii Mororum cum suos villares* (...)

⁷⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 552, a. 994. (...) *ipsa turre que est in locum qui dicitur Palaz*.

En segon lloc hi ha diversos exemples situats a tocar de la costa; en relació a la façana litoral tenim de sud a nord els casos no documentats de Pla de Palol (Platja d'Aro) i de Palau de Vilaromà (Palamós) i *Palatio Frugelli*⁸⁰ (Palafrugell).

Finalment, observem altres llocs situats a prop de rius i desplaçats en relació als centres territorials i a les vies principals. Entre aquests, cal destacar el *Palatio Felmiro*⁸¹ (Arbúcies) que es troba en la riera d'Arbúcies, un afluent del riu Tordera, el *Palatiolum Merlac*⁸² (La Cellera de Ter) i la *Villa Palaciolo*⁸³ (Amer) que es localitzen a tocar del riu Ter, la *Villa Palatiolum*⁸⁴ (Torroella de Fluvià) i el cas no documentat de Palau (Castellfollit de la Roca) situats a prop del riu Fluvià, altres exemples com el *Palatio*⁸⁵ (Albanyà) i el *Palacio*⁸⁶ (Sant Llorenç de la Muga) a tocar del riu Muga, i finalment, un exemple més com *Palacio Ravano*⁸⁷ (Parlavà) pròxim al riu Ter.

En síntesi, el topònim *palatium* està representat per 30 casos documentats a les fonts medievals i 16 no documentats (figures 21 i 22), que rep diferents denominacions. Tenim alguns exemples associats a antropònims, tant germànics com succeeix amb els casos de *Palacio Frugelli* (Palafrugell), *Palacio Felmiro* (Arbúcies) i el possible Palau Borrell (Viladamat), com àrabs en el cas del *Palatium Abtauri* (Torroella de Montgrí). Altres van associats a gentilicis ètnics com *Palatio Mororum* (la Bisbal d'Empordà), alguns exemples tenen denominacions que fan referència a *Villae* o llocs d'assentament com els casos de *Villa Palacio* (Sant Jaume de Llierca), *Villa Palatiolum* (Torroella de Fluvià), *Villa Palacio* (Palau de Santa Eulàlia), *Villa Palaciolo* (Sant Martí Vell), *Villa Palat* (Palau Sacosta) i *Villa Palatiolo* (Fortià), alguns fan referència a fortificacions com *ipsa turre de Palaz* (Palau Sator) i finalment, altres es troben vinculats a aspectes relacionats amb la geografia del territori, com els exemples no documentats de l'estany de palau (Roses) i menhir de palau (La Jonquera). Es tracta d'un topònim que, a partir de la seva situació geogràfica, a tocar dels cursos

---

⁸⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 518, a. 988. *Et in alio loco qui vocant Torrezella, in Palatio Frugelli (...).*

⁸¹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc.103, a. 900. (...) *in valle Arbucias, in apendicio de Palacio Felmiro.*

⁸² Catalunya Carolíngia, Vol. II, p.15, a. 860. (...) *in pago Gerundense (...) ipsas salas seu et palatiolum quod vocatur Merlac (...).*

⁸³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 411, a. 971. (...) *in valle Angles, infra terminio de villa que vocant Palaciolo.*

⁸⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 248, a. 939. (...) *in comitatum Impuritano, infra terminos de villa Palatiolo.*

⁸⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 35, a. 878. (...) *in pago Bisuldunensi (...) deinde per ipso (valle) quae discurrit ad ipsum Palatium (...).*

⁸⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 35, a. 878. (...) *de ipso Ferrarii usque in Palatiolum (...).*

⁸⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 519, a. 989. (...) *et in Palacio Ravano vel in eius termines (...).*

fluvials i en zones agrícolament òptimes i com es desprèn d'alguns indicis arqueològics coneguts en alguns casos del nord-est de Catalunya (LLINÀS *et alii* 2000-NOLLA; CASAS 1984- AUGÉ 2010), caldria identificar amb assentaments rurals agropecuaris d'especial rellevància durant l'ocupació islàmica d'aquesta zona.

D'entre aquests topònims, *el Palacium Abtauri*⁸⁸, que s'hauria de situar a la població actual de Jafre, al sud-oest d'Empúries, i que apareix documentat l'any 951, representa un cas singular. Es tracta d'un exemple associat a un antropònim àrab que surt esmentat amb el prefix (*kunya*) *abū-*, que significa pare de, que està ben documentat en les fonts franques, el qual alguns autors havien identificat com un important cap àrab (possiblement el governador de Huesca) que, juntament amb *Sulaymān al-A'rābī*, governador de Barcelona, va rebre a Carlemany l'any 778 quan aquest preparava la incursió cap a Zaragoza (SÉNAC 2002, 52, 59 i 64). En relació a la seva nissaga, en general disposem de poques informacions, tot i que s'esmenta un *Abū Tawr* en relació als *Banū Qasī*, el que, com a mínim, ens permet identificar un personatge que opera en la Marca Superior (LORENZO 2010). Avui, però, i malgrat les poques dades que tenim a l'abast, aquesta interpretació, en relació a identificar-lo com el governador de Huesca, ha estat revisada en un estudi recent que proposa que es tractaria de dos personatges diferents amb el mateix nom. Un dels quals caldria identificar-lo, *l'Abū Tawr (Abitauri)* que dona nom a aquest *palatium* gironí, com a possible governador de la ciutat de Girona, sobretot per aquesta relació amb el governador de Barcelona, i també perquè, a més del *palatium*, aquest personatge es pot relacionar amb el lloc de la *Villa* de Campdorà (< *Campo Taurane*)⁸⁹, un topònim que es localitza al nord de Girona. Aquest individu, a la vegada, es podria identificar com el mateix *Abutaurus sarracenorum dux* que l'any 790 hauria enviat nuncis i regals a la cort aquitana de Lluís el Pietós demanant la pau (MARTÍ 2009).

Ja fa temps que alguns autors han proposat que a la província *Tarraconense* després de la conquesta s'instal·larien governadors àrabs a les ciutats. Així, en un primer moment, es va establir una relació entre la jerarquia eclesiàstica i el nou poder, amb l'objectiu que el nou aparell fiscal musulmà pogués percebre l'impost (ACIÉN 1995). Per això, aquesta toponímia, en relació al mot *palatium/balāṭ*, es relaciona amb propietats de caràcter públic i és el que ha permès proposar d'identificar-la amb el *jums* adscrit a l'estat Omeia i explicar la seva proliferació i distribució en el territori, ja

---

⁸⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 293, a. 951. *Confirmates ut ecclesie Impiritanenses pagui. (...) id est, Sancta Maria Columbarium habeat terminos: ab oriente in palacium Abtauri (...)*.

⁸⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. I, p.p. 381-383, a. 922. (...) *in comitatu Gerundense (...) et in alio loco quod dicitur Campo Taurane cases, curtes, terras, vineas (...)*.

que seria una pràctica institucional que afectaria a les terres conquerides (MARTÍ 2009). En aquest sentit, la relació que s'ha observat entre els *palatia* i els hispans, en alguns estudis realitzats a partir de la documentació, no faria més que refermar la seva vinculació amb terres fiscals públiques, ja que els monarques carolingis en disposen lliurement, fet que tradicionalment s'ha vinculat al patrimoni públic en època tardoromana i que ara les noves propostes ho vincularien, més aviat, a terres públiques manllevades a l'estat andalusí (GIBERT 2007, 21). Es tracta d'un aspecte que es pot demostrar amb les mencions que apareixen en la documentació primerenca del nord-est de Catalunya, on molt sovint es relacionen els *palatia* amb dominis públics, reials o comtals; tenim alguns exemples de donacions reials com el *Palatiolum de Merlago* (la Cellera de Ter) al monestir de Sant Genis i Sant Medir abans del 860⁹⁰, el *Palatio Maurore* (la Bisbal d'Empordà) als bisbes de Girona abans del 878⁹¹ i el *Palaciulus* (Palol d'Orfens-Vilademuls) a un prevere i als seus germans l'any 889⁹² i altres vinculats al poder comtal com el *Palaciolo* (Ventalló) de domini comtal en el 948⁹³, Palau Sacosta (Girona) propietat comtal abans del 917⁹⁴ i *Palatiolum* (Palau de Sant Eulàlia) propietat comtal el 939⁹⁵. Així, tots aquests casos ens mostrarien les arrels fiscals d'aquests palaus vinculats a reis i comtes i, com també destaquen altres autors, l'existència de nombrosos exemples situats en els territoris del nord-est de Catalunya que actuaven, possiblement, com a centres fiscals abans de la conquesta carolíngia (BOLÒS 2002- CASAS; CASAS; NOLLA; SAGRERA 2004, 18).

Per altra banda, si contrastem el que hem vist pel nord-est de Catalunya amb l'anàlisi de les mencions documentals d'època carolíngia i comtal de *palatia* en altres bandes de Catalunya, del sud de França i de la Península Ibèrica, ens permet observar diversos casos de denominacions compostes significatives que expliciten el funcionament d'aquesta xarxa d'establiments en època emiral. De forma majoritària les

---

⁹⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p.p. 14-15, a. 860. *Karolus gratia Dei rex (...) monasterium cum omnibus rebus sibi pertinentibus ac cellis sibi subjectis (...) atque ecclesiam in honore Sanctae Mariae, sitam in loco que dicitur vallis Anglesis, ipsas sales seu et palatiolum quod vocatur Merlac.*

⁹¹ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 133, a. 878. *Hludovicus misericórdia Dei rex (...) Gerondae ecclesiae episcopus, nostram adients celitudem, petiit ut memoratam sedem vum villis et homnibus a domno et genitore nostro Karolo (...) id est (...) et Palatii Mororum cum cuos villares (...).*

⁹² Catalunya Carolíngia, Vol. II, p.p. 363-364, a. 899. *Odo misericórdia Dei rex (...) dam presbiter nomine Wifedus et fatres ejus his nonimibus Sindila et Imbolatus, et deprecati sunt nos ut res qui de parte avi sui, qui eas de heremo traxerat, et vocatur Palaciulus (...).*

⁹³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 229, a. 948. *Comitvmve Suniarii (...) cum aloude Palatiolo (...).*

⁹⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 158, a. 917. *Comitvmve Suniarii donno Aimilda (...) et in comitato Gerundense, in villa Palatio (...).*

⁹⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 73, a. 939. *Comitisa Riquilda donno (...) in comitato Impuritanenese alodio in villa Palatio.*

mencions de *palatia* no aporten informacions descriptives, mentre que, quan van acompanyades d'un antropònim, aquest tant pot respondre a una tradició germànica (habitualment de tradició goda), llatina o àrabo-berber, entre els quals el darrer grup proporciona pràcticament la meitat dels casos. Així, entre els esments de *palatia* associats a antropònims, coneixem l'existència del *Palacio Avuzido*, *Palatio Monnosio* i *Palatium Aveiza*; així mateix, a aquest grup caldria encara adjuntar-li el cas inequívoc amb la forma *Palacio Mor*. Els arabismes estan força representats si tenim en compte els casos vallesans del *Palatium Meserata* i del probable *Palacio Almalla*. A aquests, encara n'hi podríem afegir dos darrers casos, el *Palatium Salathan* i el *Palacio Fisco*, explícitament vinculats a l'autoritat pública. Aquesta titularitat pública s'entreveu també justament en l'àrea de la capital andalusina, quan trobem el topònim *balāt* associat a personatges rellevants dels primers temps d'al-Andalus. Així, prop de Còrdova es coneix l'existència d'un *Balāt Mugīd*, d'un *Balāt al-Ḥurr* i d'un *Balāt Marwān*; de la mateixa manera, es documenta un *Balāt Abī 'Adā' al-Rayyī* a prop de la localitat d'Écija i un *Balāt al Malik* a tocar de Toledo (FOLCH; GIBERT 2011c).

En altres aportacions historiogràfiques sovint s'ha identificat als *palatia* amb una institució lligada al domini públic i fiscal d'època tardoromana (BONNASSIE 1979, 130-134-BOLÒS 2002), una argumentació que, segons la nostra opinió, no compta amb arguments sòlids, ja que no cal oblidar que a les fonts visigodes es comprova que el mot *palatium* es refereix sempre a la seu del *Palatium Regis* i al cercle d'alts funcionaris de la cort reial (ZEUMER 1973, 52, 127, 248, 256, 375, 378, 308 i 423)⁹⁶, sense cap implicació en la gestió de les finances públiques. No és sinó en fonts vinculades als primers temps de l'estat andalusí, a l'*Apologeticus* de l'abat Samsó, escrit a Còrdova a mitjan segle IX, que trobem una referència literària relacionada amb els *palatia fisci* (GIL 1973, 551)⁹⁷. Així mateix, cal recordar, per a la zona de Septimània, altres casos documentats a l'inici del segle IX i l'antiguitat d'un cas, el *uale Corbaria Palatio*, que apareix citat en una crònica que s'ha datat vers el 751 durant el setge de Narbonne per part dels francs, en aquest moment en mans dels andalusins, i que correspon a uns dels primers esments d'aquesta institució islàmica d'origen fiscal (GIBERT 2007, 13-15).

---

⁹⁶ Entre d'altres esments podem citar la *Lex visigothorum*, II, 1, 6: *Nam et si quis legis huius seriem ex officio palatino (...)*.

⁹⁷ Així es comprova en aquest text on apareix el terme *palatia fisci*: *Exin omnes basilicas urbis predictae tributarias fecit esse et inpurus hostis de purissimis oblationibus fidelium, in usibus conlatas templi dominici, thesauros fisci iniatus est ampliare, ut expoliando mensam Christi et ditando palatia fisci uideretur aquam sitientibus auferre et amplissimo maris sinu infundere.*

De la mateixa manera, no trobem cap indici que ens mostri que els *palatia* siguin una institució d'època carolíngia, ja que el mot, en la documentació primerenca del segle IX que hem vist pel nord-est de Catalunya, no apareix com un element diferenciat d'altres llocs, es troba, en molts casos, en el mateix nivell que una *villa*, fins i tot en alguns exemples es fa servir el diminutiu *palatiolum* o es fa referència a l'antiguitat del lloc. Aquest fet el podem contrastar a partir d'un primer estudi dedicat al sistema palacial d'època carolíngia, que sempre es refereix a residències reials (*palatia regalis*) (BARBIER 1990) i un segon aplicat a les viles reials (*villae regalis*), algunes de les quals s'esmenten a les fonts com *palatium* i que, com en el primer estudi que hem esmentat, cal relacionar-les amb residències reials monumentals (palaus i esglésies), recordem el palau d'Aquisgrà o Paderborn entre altres (IVERSEN 2009). Així, aquests *palatia* francs s'haurien d'assimilar, sobretot en la seva morfologia (palau i església), segons ens mostra l'arqueologia, i en les seves condicions jurídiques, segons s'observa en la documentació, amb els centres territorials d'època carolíngia del nord-est de Catalunya de Girona, Empúries, Peralada i Besalú o amb altres nuclis rellevants. Es tracta d'uns llocs que res tenen a veure amb els *palatia* d'època islàmica que presentem en aquest estudi i que nosaltres pensem que caldria identificar amb assentaments rurals de natura fiscal com es desprèn, també, de les restes arqueològiques documentades en alguns exemples del nord-est de Catalunya que veurem a continuació.

Un cop exposades les dades que ens aporta la documentació, cal veure quina és la realitat física d'aquests llocs relacionats amb el topònim *palatium*. Aquí, és on trobem més dificultats, ja que en aquests no s'han realitzat, pràcticament, excavacions arqueològiques. Tot i això, tenim alguns exemples que han proporcionat troballes arqueològiques poc clares i a vegades amb algunes restes que es poden situar a l'Antiguitat Tardana o a l'Alta Edat Mitjana. Per exemple, si ens apropem a les dades que ens proporciona la Carta Arqueològica del nord-est de Catalunya es coneixen troballes poc significatives i mal datades a Palau de Santa Eulàlia, a Palau Borrell (Viladamat), al Palau de Vilaromà (Torroella de Montgrí), a Palau Sacosta, a Palol de Revardit i a Palau-Sator (NOLLA; CASAS 1984) que, a dia d'avui, ens impedeixen valorar l'entitat constructiva i la cronologia d'aquests llocs. Per altra banda, es coneixen excavacions més o menys sistemàtiques en tres exemples. A Pla de Palol (Platja d'Aro) s'ha excavat una *villa* amb una ocupació força extensa durant tot el període romà. A l'Antiguitat Tardana se centra en la zona nord, on al segle V s'articula mitjançant un pati que queda delimitat pels seus angles est i oest per un conjunt

d'àmbits que mostren una disposició simètrica. A això s'han d'afegir diversos espais de treball formats per magatzems, premses de transformació i altres sectors de treball artesanal, on destaca una ferreria. Aquest sector continuarà funcionant fins al segle VI quan es data el seu abandonament, no documentant-se en aquest espai cap ocupació altmedieval (NOLLA (ed.) 2002). A l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva), un lloc documentat al segle XII com *Palatio Olibarii*, les excavacions han documentat una extensa ocupació que va des d'època romana fins al segle X. A banda d'una *villa* romana, s'ha localitzat un gran edifici en forma de U amb tres ales construïdes al voltant d'un gran pati obert a llevant, dividit en diversos àmbits, datat en el segles V-VI, tot i que no es pot descartar que funcioni més enllà, que posteriorment és amortitzat al segles IX-X per una altra ocupació de la qual s'han documentat sitges, un pou i dos àmbits (LLINÀS; MONTALBÁN; RAMÍREZ, SUREDA 2000). Finalment, el darrer cas, encara en curs d'excavació, és Palol Sabaldòria, on recentment s'han realitzat excavacions en l'interior de l'església de Sant Miquel, de característiques preromàniques (nau única i absis quadrat), on s'ha documentat una necròpolis i tres sitges, i a l'exterior, on s'ha localitzat diversos àmbits i una fortificació amb una torre, tot plegat datat sense més precisions a l'Alta Edat Mitjana (AUGÉ 2010).

Entre els paral·lels per altres bandes de Catalunya cal citar el jaciment dels Palous (Camarasa), on a tocar d'una *villa* romana es va documentar una necròpolis del segles VII-VIII (ALÒS; MONJO; SOLANES 2007) i el jaciment d'Aiguacuit (Terrassa), identificat com *Palacio Fracto*, on també a tocar d'una *villa* s'ha excavat un assentament que funciona entre els segles VII-X (ROIG; COLL 1999).

Així, moltes vegades, a partir d'algunes restes arqueològiques s'ha postulat l'origen d'aquest *palatia* en època tardoromana (BOLÒS 2003, 149), un fet que no és exclusiu ja que cal pensar, per una banda, que hi hagin hagut reocupacions o confiscacions d'assentaments d'època visigoda a partir de la conquesta islàmica (CHALMETA 1994, 227-230) i altres creats *ex novo* (MARTÍ; CAMPRUBÍ 2001). En relació amb això, també cal considerar que els *palatia* del nord-est de Catalunya es localitzen en les planes, a tocar de cursos fluvials i en zones agrícolament òptimes, el que fa que moltes vegades coincideixin en la seva localització amb assentaments, sobretot del tipus *villae* romanes, tot i que aquestes s'abandonen entre els segles V-VI com s'ha observat recentment en un estudi de conjunt pel nord-est de Catalunya (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2007). En conseqüència, la documentació d'estructures d'època romana en relació amb el topònim *palatium* ha portat, segons la nostra opinió, a confusions interpretatives, ja que no cal oblidar que la recerca actual mostra que a

tocar de les *villae* romanes es documenten petits assentaments que funcionen durant els segles VI-VIII o més enllà, com ja havíem observat nosaltres en una recerca sobre el nostre àmbit d'estudi (FOLCH 2005a) i com s'ha mostrat també, recentment, pel conjunt de Catalunya (ROIG 2009). Per tant, en els llocs on apareixen aquests assentaments que es relacionen amb el mot *palatium* potser ens mostrarien, realment, les característiques físiques d'aquests. En definitiva, el que nosaltres intentem demostrar és l'origen de la institució territorial i fiscal dels *palatia* i no tant la cronologia fundacional dels assentaments que s'hi relacionen, que poden ser de nova creació o estar funcionant ja abans del segle VIII. En aquest àmbit de recerca, esperem que, en un futur proper, l'arqueologia, per resoldre aquestes mancances que tenim a dia d'avui, ens aporti més llum per aclarir aquesta problemàtica que representa la identificació física d'aquests *palatia* en el nostre àmbit d'estudi i a la resta de Catalunya.

Farus (Far):

El segon topònim més representat en aquesta àrea geogràfica concreta seria *Farus* amb vuit casos. D'aquests, cinc apareixen en la documentació medieval amb exemples com *Faro*⁹⁸ (Beuda), *Villa Farus*⁹⁹ (Far d'Empordà), *Faro*¹⁰⁰ (Sant Feliu de Pallarols), *Faro*¹⁰¹ (Llagostera) i *Far*¹⁰² (Platja d'Aro) i tres no estan documentats com Puig del Far (Santa Coloma de Farners), el Santuari del Far (Susqueda) i la torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu) (figures 21 i 22). La recerca actual ens mostra que el mot Far cal vincular-lo al topònim islàmic *manāra* que s'ha pogut estudiar recentment (MARTÍ (ed.) 2008) i que cal relacionar, a partir de les dades arqueològiques, amb torres monumentals que funcionarien en època islàmica al nord-est de Catalunya com un dispositiu que realitza tasques dedicades al control dels territoris i de les vies de comunicació mitjançant senyals (FOLCH; GIBERT; LLINÀS 2008a- CHECA; FOLCH; GIBERT 2008).

---

⁹⁸ Catalunya Carolíngia, doc. 465, a. 983. (...) *ad cenobium Sancti Laurenti qui est situs in Montecateno, iuxta farus* (...).

⁹⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 9, a. 844. (...) *in comitatu Petralatense (...) villa Farus*.

¹⁰⁰ Catalunya Romànica, Vol. IV, p. 359, a. 1029. (...) *et de meridie, descendit de Monte Frigido et venit in castro qui dicunt de Collotorto, et ascendit inde, et vadit usque in ipso campo qui dicunt Alberico, et includit ipsum campum totum infra hos terminos, et sic ascendit in ipso vertice de ipso Faro, et protendit per ipsa serra usque Rocalada*.

¹⁰¹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 377, a. 966. (...) *in comitatu Gerundensi (...) a parte orientis in ipso termino Sancti Felicis monasterii sive in ipso far* (...).

¹⁰² Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV, Vol I, doc. 267, a. 1094. (...) *Et in parochia Sancte Marie de Fenals et affrontat (...) a parte orientis in ipso collo de Vinales, de meridie in ipso mare vel in ipso far* (...).

Entre els exemples excavats cal destacar la Torre de Falgars, un edifici circular bastit amb carreus encoixinats lligats amb morter de calç, on s'ha documentat dues ocupacions distintes: una d'època romana republicana (segles III-I a.C) i una altmedieval (segles X-XIII) localitzada, també, en una edificació quadrada situada a tocar d'aquesta torre (FRIGOLA; PRATDESABA 2012). A la torre del Far (Santa Coloma de Farners) les excavacions arqueològiques han mostrat una torre bastida amb grans blocs de granit escairats en les cares vistes, amb encoixinat, units amb morter de calç, datada al segle VIII, sense cap presència de material arqueològic anterior ni posterior (FOLCH; GIBERT 2008a). El darrer cas conegut és la Torre Mora o del Far (Arbúcies) bastida amb grans blocs ciclopis escairats lleugerament en les cares vistes, de mida variable i amb encoixinat. La cronologia s'ha establert a l'època iberomana i altmedieval (RUEDA; TURA 2008).

Així, com hem vist per els *palatia*, també s'havia identificat aquests edificis amb torres de tradició romana (PERA 2008). Aquí, tant les fonts documentals com la recerca arqueològica desenvolupada fins ara en alguns casos concrets ens permet proposar que cal situar-les en època islàmica, un fet que veurem en detall posteriorment en els estudis monogràfics dedicats als fars que exposarem en la segona part d'aquest treball.

Burj (Torre):

El tercer topònim que cal destacar seria el de *Burj* amb un cas possible, *Alborz*¹⁰³ (Albons). Es tracta d'un mot poc documentat en aquesta zona, el qual alguns autors l'identifiquen amb torres (ACIÉN 2002).

Antropònims i gentilicis:

En acabat, cal fer referència a un grup de topònims diversos que responen a antropònims, sovint associats a llocs de poblament, que esdevenen elements importants dintre de l'organització territorial i que apareixen a la documentació amb els mots *villa* i *villare*, com *Villare Abderrama*¹⁰⁴ (Bàscara), *Villare Salama*¹⁰⁵ (Santa Coloma de Farners) i *Villa laphar*¹⁰⁶ (Jafre) entre d'altres. També trobem esmentats

---

¹⁰³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 983, a. 989 (...) *sancta cucufate qui es in Alborz*. Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 519, a. 989. (...) *in comitatu Impuritano (...) in terminio de Alburze*.

¹⁰⁴ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 9, a. 844.

¹⁰⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 291, a. 951. (...) *dono (...) atque concedo, decimiis et primiciis et oblationis (...) de valle qua dicunt Sancta Columba et ipso villare quod fuit de Salama (...)*.

¹⁰⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 486, a. 983. (...) *Sanctum Martinum qui est in villa laphar (...)*.

llocs amb església com *Casa Mauri*¹⁰⁷ (Casamor), fortificacions o llocs de guaita *Wardia Maurisca*¹⁰⁸ (Port de la Selva) i altres relacionats amb la geografia de territori com un estany¹⁰⁹ (Roses), en aquest cas relacionat amb l'autoritat pública.

En conjunt, doncs, a partir del que hem vist cal proposar que al segle VIII el nostre àmbit d'estudi s'organitzaria a partir dels quatre territoris d'època visigoda, com a unitats més grans en l'escala jeràrquica, amb les *villae* com a circumscripcions menors que delimiten l'espai rural i amb la introducció d'alguns elements originals com són els *palatia* que cal identificar amb assentaments agropecuaris de natura fiscal i els *fars* que corresponen a torres de senyals que exerceixen el control dels territoris.

Finalment, a banda d'això que hem desenvolupat, cal afegir un altre aspecte que considerem rellevant en relació a la situació geogràfica d'alguns topònims. Entre els diversos exemples que hem llistat, alguns es presenten, sovint, agrupats en dos i en alguns casos en tres de diferents, fet que ja havia estat observat temps enrere en un estudi general dels topònims *Palatia* i *Guardia* a Catalunya (MARTÍ 2001). Moltes vegades s'observa la relació d'un possible establiment agrícola amb el topònim *Palatium*, com es desprèn d'algunes restes arqueològiques documentades en alguns casos (NOLLA; CASAS 1984), o amb un punt de guaita o torre amb *Farus* (FOLCH; GIBERT; LLINÀS 2008- TURA; MATEU 2008). Així, al nord-est de Catalunya tenim, a banda de les dues seus episcopals de *Gerunda* i *Emporiae* i dels centres territorials de *Petralata* i *Bisuldunum*, altres zones que podríem anomenar centres estratègics de menor entitat. Hem pogut observar, al estudiar la seva toponímia més detalladament, que les localitats de Figueres, Albanyà, Arbúcies i Amer presenten una concentració de topònims només equiparable als centres territorials. A tocar de Figueres hi ha dos *palatia* i un *farus*, un fet que també trobem a Albanyà amb la presència d'un *farus* i un *palatium*, així com a Arbúcies amb un *palatium* i un *far* i a Amer amb un *palatium* i un *farus*. En suma, es tracta de diverses localitats que podrien correspondre a altres emplaçaments ocupats preferentment durant la conquesta islàmica.

---

¹⁰⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 7, a. 844. (...) *Casa Mauri cum ecclesia in honore sancti Romani constructa*.

¹⁰⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 420, a. 974. *In comitatu Petralatense (...) in summitatem de ipsa Wardia Maurisca*.

¹⁰⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 143, a. 913. (...) *estagnum que nuncupant Salathan*.

7.2.2.1 Annex de figures.

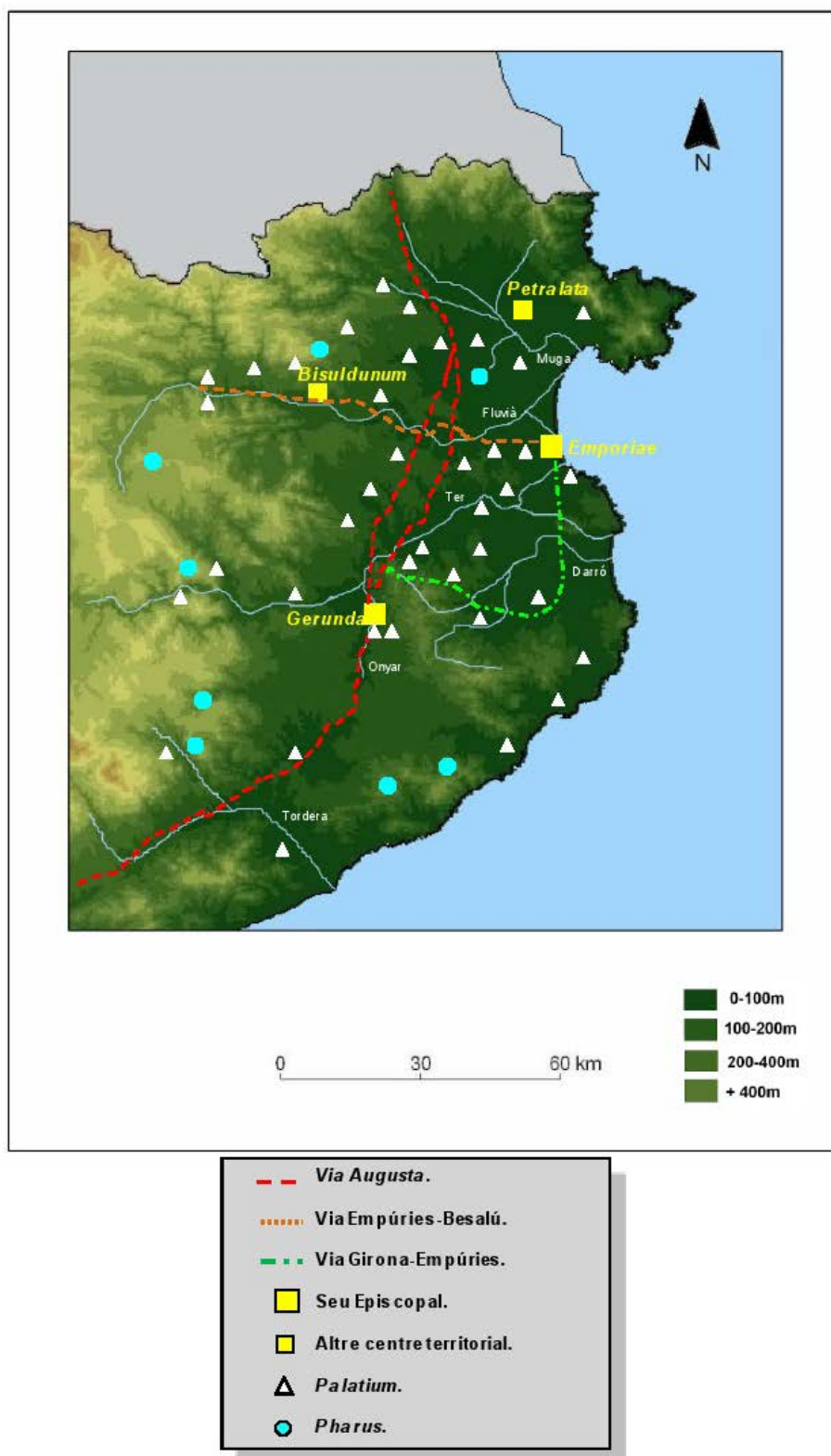

Figura 20: mapa de situació dels topònims islàmics documentats i localitzats al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme actual	Comarca actual	Data
<i>Abderrama</i>	Bàscara	Alt Empordà	844
<i>Villa Farus</i>	Far d'Empordà	Alt Empordà	844
<i>Palatiolum Merlac</i>	Cellera de Ter	Gironès	860
<i>Palacio</i>	Sant Llorenç de la Muga	Alt Empordà	878
<i>Palatii Mororum</i>	La Bisbal	Baix Empordà	878
<i>Palatio</i>	Albanyà	Alt Empordà	878
<i>Palaciolus</i>	Vilademuls	Pla de l'Estany	889
<i>Uilla Palat</i>	Palau Sacosta	Gironès	898
<i>Palatio Felmiro</i>	Arbúcies	La Selva	900
<i>Palacroto</i>	Palagret	Gironès	922
<i>Estagnum Salathan</i>	Vilamacolum	Baix Empordà	913
<i>Marvano</i>	Sant Quirze de Colera	Alt Empordà	935
<i>Uilla Palatiolum</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	939
<i>Uilla Palatio</i>	Palau de Santa Eulàlia	Alt Empordà	939
<i>Uilla Palacio</i>	Sant Jaume de Llierca	La Garrotxa	940
<i>Palatiolo</i>	Palau Saverdera	Alt Empordà	948
<i>Palacium antiquum</i>	Torroella de Montgrí	Baix Empordà	951
<i>Palacium abtauri</i>	Jafre	Baix Empordà	951
<i>Ipsa far</i>	Llagostera	Gironès	966
<i>Palaciolo</i>	Fortià	Alt Empordà	967
<i>Palaciolo</i>	Amer	La Selva	971
<i>Villa Palatioli</i>	Palafolls	El Maresme	974
<i>Palaciolo</i>	Dosquers	La Garrotxa	977
<i>Maurus</i>	Sant Ferriol	La Garrotxa	977
<i>Palatium</i>	Palau Surroca	Alt Empordà	979
<i>Palatio</i>	Vilanant	Alt Empordà	979
<i>Alborz</i>	Albons	Baix Empordà	983
<i>Faro</i>	Falgars	La Garrotxa	983
<i>Iaphar</i>	Jafre	Baix Empordà	983
<i>Palatio Frugelli</i>	Palafrugell	Baix Empordà	988
<i>Palacio Ravano</i>	Parlavà	Baix Empordà	989
<i>Palacio</i>	Palau Sator	Baix Empordà	994
<i>Palatiolo</i>	Palau de Sabaldòria	Alt Empordà	1020
<i>Uilla Palaciolo</i>	Sant Martí Vell	Gironès	1047
<i>Faro</i>			1029
<i>Palatium</i>	Palol de Revardit	Pla de l'Estany	1075
<i>Palatiolum</i>	Sant Gregori	Gironès	1094
<i>Paladolo</i>	Canet d'Adri	Gironès	1094
<i>Far</i>	Platja d'Aro	Baix Empordà	1094
<i>Palatio</i>	Maçanet de la Selva	La Selva	1147
<i>Palaol</i>	Begudà	La Garrotxa	1210

Figura 21: quadre dels topònims islàmics documentats entre els segles IX-XIII. al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme actual	Comarca actual	Data
Pla de Palol	Platja d'Aro	Baix Empordà	No doc
Palau Borrell	Ventalló	Alt Empordà	No doc
Estany de Palau	Roses	Alt Empordà	No doc
Menhir de Palau	La Jonquera	Alt Empordà	No doc
Can Pelet Ferrer	Llagostera	Gironès	No doc
Palau Arner	Cervià de Ter	Gironès	No doc
Palau de Vilalomà	Palamós	Baix Empordà	No doc
Can Palau	Anglès	La Selva	No doc
Mas Palau	Banyoles	Pla de l'Estany	No doc
Can Palau	Cartellà	Gironès	No doc
Can Palau	Viladamant	Alt Empordà	No doc
Els Palaus	Ullastret	Baix Empordà	No doc
Can Palau	Cassà	La Selva	No doc
Can Palau	Llagostera	Gironès	No doc
Palau	Castellfolit de la Roca	La Garrotxa	No doc
Palol	Tortellà	La Garrotxa	No doc
Plana de Palol	Sant Miquel de Fluvià	Alt Empordà	No doc
Santuari del Far	Susqueda	La Selva	No doc
Torre de la Mora o del Far	Arbúcies	La Selva	No doc
Puig del Far	Sant Coloma de Farners	La Selva	No doc

Figura 22: quadre dels topònims possiblement islàmics no documentats al nord-est de Catalunya.

7.2.3 L'època carolíngia (785-final del segle IX).

En aquest període, i a diferència de l'època visigoda i islàmica, comptem, a partir de la conquesta d'aquesta zona, amb un bon conjunt de documents, avui dia en gran part editats, que ens han facilitat el realitzar una bona aproximació a l'organització territorial del segle IX. A aquestes fonts, cal afegir els atles publicats recentment que fan referència al nostre àmbit d'estudi (BOLÒS 1998- BOLÒS; HURTADO 1999- BOLÒS; HURTADO 2001) i que hem seguit, sobretot, alhora de situar molts dels llocs als que farem referència en aquest apartat.

-Territorium, pagus, comitatus.

La conquesta franca més enllà dels Pirineus va prioritzar l'ocupació de ciutats i de centres territorials, els quals ja trobem ben documentats a l'inici del segle IX com *Empuriis* i *Gerunda*¹¹⁰, aquesta també esmentada amb el territori més immediat a la ciutat (*suburvio Gerundense*)¹¹¹, que facilitessin la incorporació dels territoris associats i promouen un seguit de canvis a nivell de les seus episcopals. Al nord-est de Catalunya això hauria provocat l'eliminació de la seu episcopal d'*Emporiae* i a la resta de Catalunya les d'*Egara*, *Auso* i *Urgellum*, antiga *Ieso*, en el context del conegut conflicte teològic sobre l'adopcionisme (MARTÍ; VILADRICH 1999-2000).

En aquesta mateixa documentació del segle IX és quan comencen a aparèixer nombrosos esments que ens permeten caracteritzar l'organització territorial, amb fórmules que descriuen la gradació: *territorium-villa-villare* o *comitatus-villa-villare*. Per il·lustrar això, podem citar, entre d'altres, dos casos molt significatius: "(...) *villa Borraciano in territorio Bisuldunense* (...)"¹¹² i "(...) *in comitatu Bisuldunense* (...) *villa Baschara cum suis villaribus* (...)"¹¹³.

En aquest moment, també comencem a detectar diversos territoris concrets en la documentació més antiga del segle IX que se situen al capdavant de l'organització territorial. Al nord-est de Catalunya s'esmenta el *territorio Bisuldunense* l'any 817¹¹⁴, el *Gerundense* el 833¹¹⁵ i, poc més tard, l'*Impuritanense* i el *Petralatense* l'any 835¹¹⁶. Alguns estudis ens mostren, a més, que el territori del Maresme (*Maritima*) se'l

---

¹¹⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 421, a. 816.

¹¹¹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 35, a. 862.

¹¹² Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc.1, a. 817.

¹¹³ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc.11, a. 886.

¹¹⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc.7, a. 817.

¹¹⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc.12, a. 833.

¹¹⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc.15, a. 835.

reparteixen la diòcesi de Barcelona i la de Girona, mentre la primera ara incorpora el Vallès (*Vallense*) i, més tard, el Penedès (*Penitense*) (MARTÍ 2009). Així, aquests exemples més antics del nord-est de Catalunya són suficients per constatar la vigència d'una xarxa territorial en aquest moment, amb uns precedents a l'època visigoda que ja hem vist en l'apartat corresponent.

En zones més allunyades d'aquests centres territorials s'observa que els *territoria* es subdivideixen en valls, de les quals es documenten molts exemples mencionats com *locum* o *valle*, ja des dels segles IX-X¹¹⁷, com queda reflectit en la fórmula documental general “*in appenditio valle* o *in terminio valle*” (MARTÍ 2009) que observem, entre d'altres exemples, en el cas particular de la vall d'Amer (*ualle que dicitur Amera cum finibus et terminis suis*)¹¹⁸ que ho il·lustra perfectament.

En aquest segle IX, però, a la documentació procedent de la cort carolíngia el terme emprat comunament en referència als districtes administratius del nord-est de Catalunya és *pagus*, on la primera referència documental cita el *pago Bisuldunense*¹¹⁹. Així, sembla que molts dels *territoria* anteriors són assimilats als *pagi* francs, una correspondència que facilita la difusió inicial del mot a partir de mitjan segle IX i que moltes vegades sembla confondre's amb el concepte de *territorium* (MARTÍ 2009).

Més endavant, comencem a documentar el terme territorial *comitatus*. Al nord-est de Catalunya no apareix cap esment abans de la quarta dècada del segle IX, la primera

---

¹¹⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 56, a. 881. El *vallem Arez* (La vall d'Aro); Catalunya Carolíngia, II, 140, a. 886. El *vallis Urcea* (La Vallors); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 65, a. 889. El *valle Miliaris* (La vall de Mieres); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 473, a. 979. El *valle Sancta Pace* (La vall de Santa Pau); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 330, a. 959. El *valle Agogia* (La vall d'Aguja); Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 177, a. 871. El *valle Biania* (La vall de Bianya); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 374, a. 966. El *valle Canaria* (La vall Canera); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 376, a. 966. El *valle Albet* (La vall de Beget); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 376, a. 966. El *Vallem Bichilibim*; Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 78, a. 889-891. El *valle Lemina* (La vall de Llèmena); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 88, a. 894. El *valle Basso* (La Vall d'en Bas); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 103, a. 900. El *valle Arbucias* (La vall d'Arbúcies); Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 176-178, a. 871. El *valle Agogia* (La vall d'Aguja); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 91, a. 898. El *vallis Anglesis* (La vall d'Anglès); Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 15, a. 860. *valle Locustaria* (La vall de Llagostera); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 202, a. 927. *valle Sancti Quirici* (La vall de Sant Quirze de Colera); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 272, a. 947. *valle Ribellas* (La vall de Ribelles); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 271, a. 946. *valle Formosa* (La Vall Formosa); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 436, a. 977. *valle Tordaria* (La vall de Tordera); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 282, a. 949. *valle Fontes* (La vall de la Font Calonge); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 291, a. 950. *valle Sancte Columba* (La vall de Santa Coloma de Farners). Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 295, a. 951. *valle Amere* (La vall d'Amer); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 326, a. 957. *valle Albaniane* (La vall d'Albanyà); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 420, a. 974. *valle Lanciana* (La Vall de Llançà); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 459, a. 979. *valle Noves* (La vall de Noves); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 602, a. 998. *valle Securillas* (La vall de Segúries); Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 56, a. 922. *valle Guntrani* (La vall Guntra); Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 231, a. 1040. *ualle Bascona* (La vall Bascona); Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 231, a. 1040. *valle Lubrica* (Vall-Llobrega); Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 79, a. 892. el *valle Cucullos* (La vall de Cogoll).

¹¹⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 11, a. 844.

¹¹⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 4, a. 812.

menció documental és de l'any 842 on es citen el *comitatus Empuritanus* i el *Petralatense*¹²⁰. Sembla, segons es proposa des de la historiografia, que el canvi de denominació dels *territoria* el promou la mateixa cort des d'on s'expedeixen preceptes amb aquesta fórmula des de l'any 842, un concepte que es convertirà en hegemònic més tard, malgrat que s'utilitza, indistintament, *territorium* i *pagus* en la documentació d'alguns districtes durant bona part del segle X (MARTÍ 2009).

-Basilica, ecclesia, domus, cella i monasterium.

Per la seva banda, tot i no formar part en un primer moment de l'organització territorial oficial, un fet que veurem a partir de final del segle IX amb les parròquies, ens sembla interessant aturar-nos un moment per tal d'analitzar alguns topònims significatius en relació als edificis religiosos. La documentació d'aquesta zona és prou explícita en l'ús dels diversos mots que s'hi refereixen, ja siguin esglésies (figures 29-31) o monestirs (figures 32 i 33). Així, el mot *basilica* designaria un edifici antic, l'exemple més clar es troba a la seu episcopal d'*Emporiae*, a Sant Martí d'Empúries (*basilica Sanctus Martinus*)¹²¹. En relació amb això, també documentem alguns exemples que, tot i no presentar aquest mot, sí que es caracteritzen amb adjectius força explícits com el cas de l'església d'Olot ((...) *cum antiqua ecclesia in honore sancta Maria fundata*)¹²² i el de l'església de Banyoles ((...) *quod dicitur Balneolas, quod est situm in pago bisuldunensi ubi antiquitus ecclesia fundata fuerat*)¹²³.

El mot *domus* presenta una situació similar al cas anterior, on també identifiquem esglésies antigues de les quals podem esmentar, entre d'altres, l'església de *Sancta Maria*¹²⁴ a Amer i la de *Sanctus Nazariios*¹²⁵ situada al terme de la Bisbal d'Empordà. *Cella* representa un altre mot que pot identificar-se amb petites esglésies de caràcter monàstic, algunes de les quals poden o no esdevenir monestirs, i que, quan no ho acaben sent sempre són assignades a aquests, com succeeix en el cas del monestir d'Amer l'any 844 ((...) *et cellis sibi pertinentibus (...) una appellatur Columbarius (...) altera quippe dicitur Carcer*)¹²⁶ o en el cas del monestir de Banyoles (*celulas que ibi*

---

¹²⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 20, a. 842.

¹²¹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 7, a. 844.

¹²² Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 175-178, a. 871.

¹²³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 45-47, a. 822.

¹²⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 12, a. 829-30.

¹²⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 23, a. 891.

¹²⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 11, a. 844.

sunt subiectas)¹²⁷. En tot cas, es tracta d'un terme que pren especial importància en la documentació a diferència d'altres designacions com *ecclesia*, *basilica* o *domus*, si tenim present, també, que en alguns casos apareix amb un terme territorial ben definit, tot i que sense cap significat jurídic, segurament referit a les possessions que li pertanyen. Això ho veiem en un cas de l'any 869 (*cella quae dicitur Casa Mauri cum suis terminis*)¹²⁸ o poc més tard l'any 878 (*cella Sanctae Mariae cum terminis suis*)¹²⁹. Els altres mots que fan referència als monestirs corresponen a realitats semblants, sobretot pel que fa a *monasterium*, amb exemples com *Sanctus Martinus Scaulas* a Boadella d'Empordà i *Sancta Maria Carcer*¹³⁰ a Torroella de Montgrí. Així mateix, el mot *cenobium* també fa referència a monestirs, com per exemple el *cenobium Sanctus Stephanus Balneolas*¹³¹. A part d'això, la documentació també ens explicita en alguns casos quina era la seva morfologia, com podem observar en el monestir de Sant Esteve de Banyoles format per una església més altres edificacions destinades als monjos i a altres tipus de pobladors (*ibi ecclesiam in honore sancti Stephani prothomartiris construxit et habitationes monachorum et receptacula pauperum aedificavit*)¹³². A partir de la documentació conservada en aquesta zona que estudiem, s'observa, també, que la fundació de monestirs suposarà un canvi important en el desenvolupament de l'organització territorial, ja que canviaran la realitat organitzativa precedent, absorbint les *villae* que abans tenien un terme propi i situant-les sota la influència territorial d'un monestir. Així, a partir de diverses fórmules que precisen els preceptes carolingis (*quandam locum eremum quod dicitur Baniolas*)¹³³, en referència al monestir de Sant Esteve de Banyoles o *quas moderno tempore tam ex apprisione quam heremo habent tractas*¹³⁴, en relació a Sant Martí de les Escaules, es diu que totes aquestes noves fundacions es van establir sobre terres ermes, abandonades o escassament poblades. Un fet que sobta quan en el mateix precepte de Sant Martí apareixen nombrosos llocs de poblament identificats com *villae*, *loci* i *villares* que són adcrits al monestir (*villa Furnos*, *villare Suspiratus*, *locum Buchatella* i *villare Leocarcari*), el que ens mostra una zona densament poblada, un aspecte al qual

---

¹²⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 52, a. 879.

¹²⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 31, a. 869.

¹²⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 133, a. 878.

¹³⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 7, a. 844.

¹³¹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 21, a. 889.

¹³² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 4, a. 812.

¹³³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 45, a. 822.

¹³⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 155, a. 844.

tornarem en l'apartat que dediquem a l'arqueologia dels assentaments rurals, en molts casos ocupats ja des dels segles VI, VII o VIII.

L'arqueologia actualment ens permet conèixer la fisonomia d'aquestes esglésies, sovint anomenades preromàniques, que segueix un model molt clar format per petits edificis d'una sola nau amb un absis quadrat o trapezial, unes característiques ben documentades en el cas excavats en el nostre àmbit d'estudi de Sant Pere de Llorà (MONTALBÁN 2007) o Sant Cugat de Salt (ALBERCH; BURCH 1996-97) entre d'altres.

-Castellum, castellare, guardia.

En relació als llocs fortificats (figures 23 i 24), sembla que els carolingis en van crear de nous en emplaçaments d'especial interès estratègic com són els centres territorials. Aquesta opció es documenta, clarament, en la fundació al nord-est de Catalunya d'un *castrum* a la *villa* de Peralada demostrada per les excavacions que mostren una fortificació de planta rectangular bastida amb murs de dos metres de gruix (LLINÀS *et alii* 1999), un fet que observem, també, en les noves muralles bastides a Girona (NOLLA *et alii* 2008) i a Besalú (SAGRERA 2006ab). De la mateixa manera, un altre terme que cal destacar en relació als llocs fortificats, tot i que no apareix com un element important en l'organització territorial, és *castellum*. Un exemple documentat al segle IX és el *Castellum Uelloso*¹³⁵, on una recent interpretació posa de relleu la importància de l'emplaçament com un *castellum* carolingi (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2005). Un darrer cas seria el *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis), ben documentat en el segle IX¹³⁶, i que també ha estat objecte d'intervencions arqueològiques (BURCH *et alii* 2006). Així, si tenim present les dades arqueològiques obtingudes d'alguns d'aquests exemples i que només apareixen dos casos en la documentació del segle IX, pensem que cal interpretar aquestes mencions no tant amb fortificacions creades en aquest moment sinó en relació a poblats ibèrics que rebrien la denominació de *castellum* o *castellare*, i, per tant, com ja ha estat observat temps enrere, en relació a llocs on es pot construir un castell (MARTÍ 2004). Es tracta d'un fenomen que trobem documentat a altres bandes de Catalunya, com per exemple quan els carolingis manen ocupar diversos *oppida deserta* i els *castra* de Cardona i

---

¹³⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 121-123, a. 834.

¹³⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 123, a. 834.

Casserres al final del segle VIII (ABADAL 1986)¹³⁷. Per tant, ens sembla que aquestes mencions no implicarien, necessàriament, la construcció *ex novo* d'un castell, tot i que no cal descartar que s'aprofitessin parts de les muralles dels recintes ibèrics per crear diversos assentaments al segle IX, o abans, com succeeix en altres casos coneguts arqueològicament com el Serrat del Tres Hereus (Casserres) (FOLCH; GIBERT; MARTÍN; RODRIGO 2007).

-Villa-locus i villare.

Finalment, en l'últim esglaó de l'organització territorial oficial tenim les *villae-loci*, que sempre apareixen amb un terme propi, i els *villares*. Un aspecte que darrerament ha comptat amb estudis exemplars en el nostre àmbit d'estudi (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2004, 213-243- CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006) i que hem seguit per tal de realitzar la nostra anàlisi.

En relació a aquests mots, molts apareixen en els primers documents del segle IX dels comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada, el que ens permet realitzar un estudi força detallat (figures 25-28). La referència més antiga per les vil·les correspon a la vil·la de Bàscara (*villa que dicitur Baschara*) que apareix esmentada amb el seu terme (*terminos de ipsa villa*)¹³⁸, a la que podem afegir altres casos precoços com la vil·la de Salt (*villa que dicitur Salto*)¹³⁹. En relació amb els vilars podem esmentar el "*villare Terratelles*"¹⁴⁰ i el "*villare Abderrama*"¹⁴¹. Més enllà d'aquestes primeres mencions, la documentació també ens permet, en molts casos, aprofundir en algunes característiques d'aquests llocs. Per exemple, com ja hem vist en el cas de la vil·la de Bàscara que posseeix un terme, altres casos ens mostren l'alt grau de compartimentació del territori en aquest moment, com es desprèn d'un document de l'any 889 en què el rei Odó concedeix al seu fidel Guifré diverses propietats fiscals i altres terres aprisiades pel seu pare al *pagus* de Girona, bàsicament la vil·la de Monells amb els seus vilars (*villa Mulinensis cum villares duos Surdes et Filkerolas*), el terme de la qual afronta amb els termes d'altres vil·les (*Terminatur vero de parte*

---

¹³⁷ Catalunya Carolíngia I. El domini carolíngi a Catalunya, p. 89, a. 798. *Ordinavit autem illo tempore in finibus Aquitanorum circumquaque firmissimam tutelam. Nam civitatem Ausonam, castrum Cardonam, Castaserram, et reliqua oppida olim deserta, munivit, habitare fecit, et Burrello comiti cum congruis auxiliis tuenda commisit.*

¹³⁸ Catalunya Carolíngia, Vol.V, docs. 1 i 7, a. 800.

¹³⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 12, a. 833.

¹⁴⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 18, a. 841.

¹⁴¹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 22, a. 842.

*orientis in villa Cardonarias, de parte meridie terminatur de villa Crucilias et de parte occidentis de Fornels et de parte circi de villa Planiles)*¹⁴².

A banda d'aquestes característiques territorials, les *villae* i els *villares* es presenten a la documentació amb mots compostos significatius. A vegades apareixen amb noms que fan referència a l'antiguitat de l'emplaçament com la *villa Corneliano*¹⁴³ i el *villare anticum Celsianum*¹⁴⁴, dos exemples que destaquem entre les dues dotzenes identificades en els segles IX i X que poden tenir el seu origen en noms romans de persones, potser *domini* o *possessores* (BOLÒS; HURTADO 2000, 37). En altres casos es refereixen a gentilicis ètnics, a antropònims o altres topònims islàmics estudiats en l'apartat anterior, com el *villare Abderrama*¹⁴⁵, la *villa Farus*¹⁴⁶, el *villare Maurelium* i el *villare palatium Mororum*¹⁴⁷, a antropònims germànics, com el *villare Romsentilla*¹⁴⁸, a antropònims francs com el *villare Adalardus*¹⁴⁹ i també a aspectes geogràfics, en aquest cas en relació a una vall (la *villa Valli Arez*)¹⁵⁰. A banda d'aquests topònims compostos, cal afegir també un altre aspecte que considerem rellevant; les *villae* i *villares* en molts casos van associats a esglésies (*cellae*, *ecclesiae*, *basilicae* i *domus*), un fet que es documenta en molts exemples dels quals destacarem dos: el cas de la *vil·la Cuberia (et in villa Cuberia cella Sancti Cipriani)*¹⁵¹ i el vilar Fontanet (*in villare quae dicitur Fontanetus cella Sancti Silvestri et alia cella Sancti Martini*)¹⁵². Aquests casos i altres són el reflex que ja en el segle IX l'església està present en el món rural de forma significativa, un fet que també veurem amb detall en l'apartat dedicat a l'arqueologia dels edificis religiosos del segle VIII-X. Així mateix, el concepte *villare* algunes vegades també apareix amb un terme ben delimitat, sembla, però, que sense significat jurídic, com per exemple en aquest cas de l'any 878 designant els límits de les terres que li pertanyen (*villarem Faiam cum vineis, terris, silvis et omnibus terminis suis*)¹⁵³. En tot cas, però, els *villares* sempre apareixen dins el terme d'una *villa*, amb major importància jurídica segons observem en la

---

¹⁴² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 78, a. 889.

¹⁴³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 35, a. 862.

¹⁴⁴ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 2, a. 834.

¹⁴⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 9, a. 844.

¹⁴⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 9, a. 844.

¹⁴⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 12, a. 878.

¹⁴⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 9, a. 844.

¹⁴⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 139, a. 886.

¹⁵⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 33, a. 899.

¹⁵¹ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 31, a. 869.

¹⁵² Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 60, a. 878.

¹⁵³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 133, a. 878.

documentació, i correspondrien a unitats menors de poblament inserides sempre dins una vil·la (MARTÍ 1999c). Es tracta de dos conceptes, *villae-loci* i *villares*, que amaguen dos significats diferents: d'una banda territorial, les *villae-loci* són termes ben delimitats dins de l'espai rural amb una preeminència jurídica enfront dels *villares* i d'una altra són llocs de residència i d'enterrament d'elits locals i eclesiàstiques, moltes vegades amb la presència d'una església amb la seva necròpolis. L'arqueologia permet confirmar aquestes interpretacions, un aspecte que s'observa en els exemples excavats de Montfullà (Bescanó) (NOLLA; PATIÑO; SAGRERA 2003) i Vilasacra (MOIX 2010). Per la seva banda, els *villares* també són dominis de personatges rellevants¹⁵⁴ amb termes rurals ben delimitats, tot i que sense significat jurídic, els quals presenten diversos assentaments amb estructures d'habitació, productives i d'emmagatzematge on hi viu la població pagesa. Aquests espais de residència que formen part de *villae* i *villares* apareixen comunament a la documentació com *salae*, *casae*, *mansiones*, *casales* o *domus*¹⁵⁵, a més d'alguns edificis on es desenvolupen activitats productives com *curtes* i *molendinos*, tot plegat amb els seus camps de conreu i de pastures formats per "*vineas, campos, pratis, pascuis*"¹⁵⁶, pels boscos i cursos d'aigua "*rivulo*"¹⁵⁷. En aquest sentit, el jaciment de l'Aubert (La Vall d'en Bas), que s'està excavant recentment, potser correspondria a un exemple d'aquests habitatges, el qual als segles IX-X està format per un petit establiment rural que caldria identificar amb una o varies *casae* que potser formarien part d'una unitat més extensa (*villare*), que es podria situar dins del terme rural de la vil·la de Sant Esteve d'en Bas (FOLCH; GIBERT 2011b).

Un exemple que ens permet veure les característiques d'una *villa* seria el cas de Bàscara, situada a la localitat empordanesa del mateix nom, a la qual ens referirem d'una forma més extensa en un estudi monogràfic posterior, però de la qual volem donar un esbós a continuació. Aquesta apareix documentada per primera vegada en un document de l'any 817 en el que es diu que un comte de palau hauria modificat el terme d'aquesta vil·la: "(...) *terminos de ipsa villa, archas et ficxorias et umdemates*"¹⁵⁸.

---

¹⁵⁴ Un exemple molt il·lustratiu, tot i que no pertany al nostre àmbit d'estudi, el representa el cas del magnat Joan, al que, com a compensació per la seva participació en fets bèlics que van succeir a Barcelona en els darrers anys del segle VIII, li va ser concedit, entre d'altres béns, el *villare eremum ad laborandum que dicunt Fontes*, en el territori de Narbona, amb una delimitació precisa sancionada per les autoritats on es va poder establir juntament amb els seus homes, de qui era considerat el seu *patronus*. Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 307-310.

¹⁵⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 15, a. 860.

¹⁵⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 82, a. 892.

¹⁵⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 82, a. 892.

¹⁵⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 1, a. 817.

El 844 s'integren cinc vilars limítrofs, entre els quals hi ha el *villare Abderrama* (MARTÍ 1999, 61-62). Més tard l'any 892 en la mateixa vil·la de Bàscara torna a aparèixer el vilar d'Abderrama amb diverses cases, horts, vinyes, arbres, molins: "(...) *in territorio Empuritano, in terminio Baschara, in villare quod vocant Abderama (...) domus, curtes, ortos, vineas cum arboribus pomiferis uel inpomiferis, in surecanis et in mulinaribus qui sunt in flumen Fluviani*"¹⁵⁹.

Un segon cas es troba a la comarca de la Garrotxa, a la Vall d'en Bas. En un primer esment (*in Basse*) que es troba al precepte del monestir Sant Aniol d'Aguja de l'any 871, sen's mostra que el lloc (*locum*) d'Olot i la seva antiga església s'atribueixen a aquest monestir (*et in Basse, locum qui dicitur Olotis, cum antiqua ecclesia in honore sanctae Marie fundata*)¹⁶⁰. Poc més tard, dins del *Valle Basso*, el lloc de Sant Esteve és documentat l'any 898 en un precepte de Carles el Simple (*et in valle Basse villam quae dicitur Sancti Stephani cum valle Ionathes, cum villis et villaribus quae ibidem sunt*)¹⁶¹, en el qual ja apareix citat com a *villa*. L'escala jeràrquica queda ben explícita quan dins la mateixa vall s'inclou també, al segle X, la vil·la de Les Preses, que al mateix temps engloba els vilars *Corbo* i *Novo* entre d'altres llocs de poblament (*in valle Baso, villa que vocant Presas, ubi ecclesia fundata est in onorem Sancti Petri et ipso Pugolo et ipsa Avellaneda et ipsa Nespoleda et ipsos villares que vocant Corbos et ipso villare Novuo cum fines vel termines eorum*)¹⁶² i les vil·les de la Pinya i els Balbs, a més d'Olotis mateix (*et ipsum alodem quod merebat habere in valle Basso, in villa Balbos vel in ipsa Pinna*)¹⁶³.

Finalment, un darrer exemple que mereix especial atenció és la vil·la d'Ullastret, documentada des de l'any 834 (*villarem antiquum Celsianum (...) villula nova quam vocant Uellosos cum castello suoque terminio*)¹⁶⁴. En aquest cas el *villare* porta un nom potser amb un origen romà, *Celsius*, el que ens permet sospitar de l'antiguitat de l'emplaçament, i la *villula nova Uellosos* possiblement és de nova creació, aquí podríem assistir a un canvi en la jerarquia d'aquest terme, o potser a la creació d'un nou terme que ara passarà a mans de la *villula Uellosos*, un fet que hem mencionat abans i que ens permet parlar de les transformacions que impulsen els carolingis en

---

¹⁵⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 82, a. 892.

¹⁶⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 175-178, a. 871.

¹⁶¹ Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 368-370.

¹⁶² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 200 a. 926.

¹⁶³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 342, a. 961.

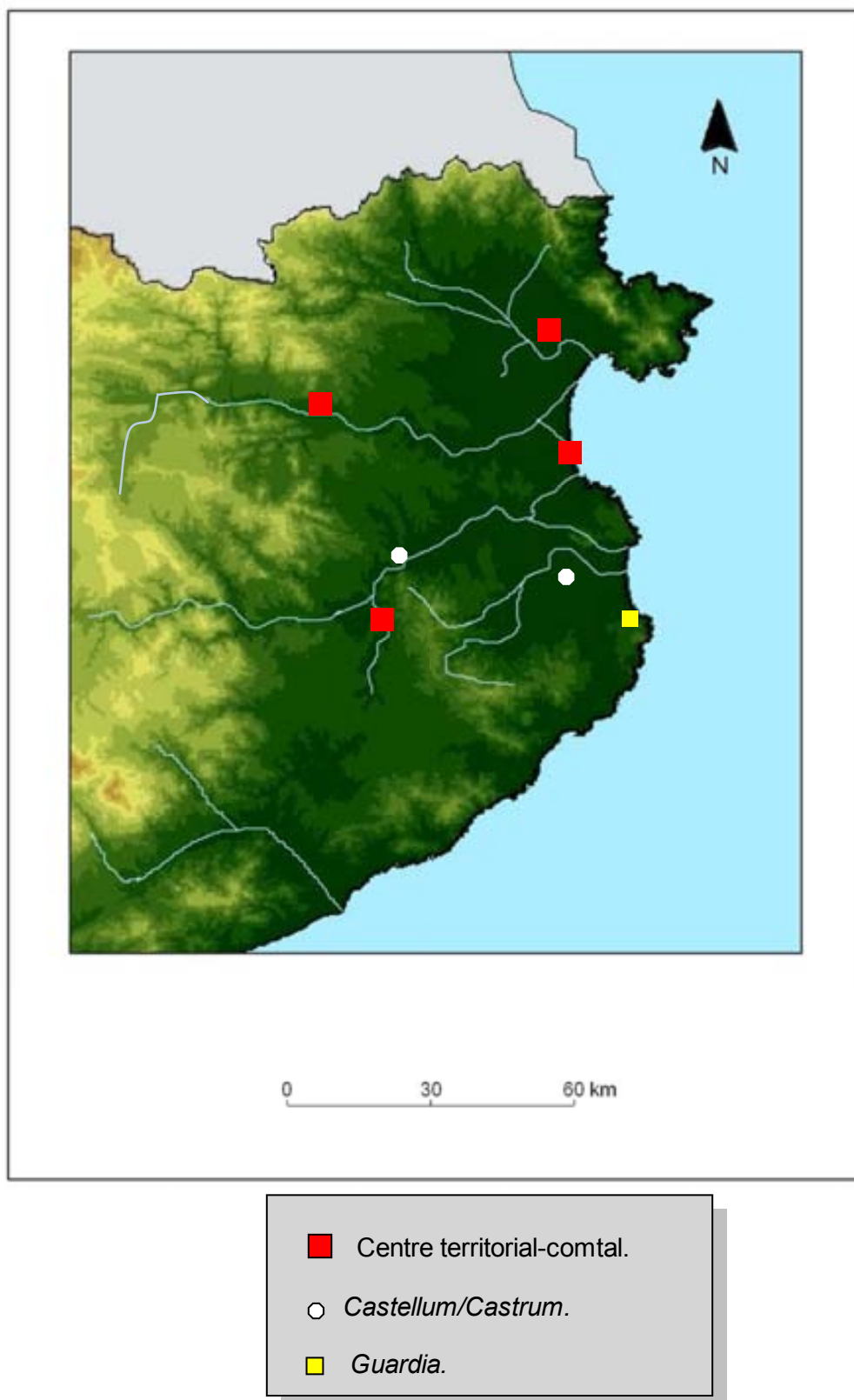
¹⁶⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 122, a. 834.

l'organització territorial, en aquest cas creant un nou assentament amb el seu terme que possiblement absorbeix un de precedent.

Aquests tres exemples que hem vist són el reflex del que la documentació ens mostra sobre les *villae* altmedievales, una evolució que té molts paral·lels a altres zones del nord de la Península Ibèrica. Un estudi molt recent ens presenta el que diu la documentació sobre les *villae* a la zona d'Astúries, on apareix una terminologia molt similar a la que s'utilitza en la documentació del nord-est de Catalunya. D'una banda "villa, villula, villare", "villa in valle" i "villa in territorio", uns conceptes que hem vist repetidament per aquesta zona que estudiem, i d'una altra el que hi ha físicament en una villa; la mitjana o gran explotació dominical anomenada villa, villula o *monasterium*, que pot posseir a la vegada altres assentaments esmentats com *villae*, *villares*, *vici*, *loca*, *domus*... entre d'altres, que poden tenir varies explotacions i propietaris i on també s'esmenten els espais que la formen (campes, valls, boscos etc...) (GUTIÉRREZ 2008).

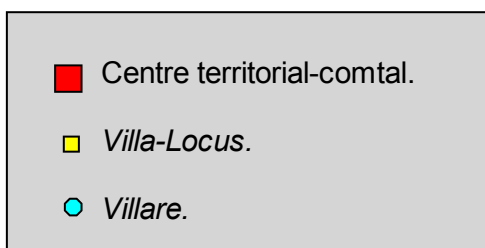
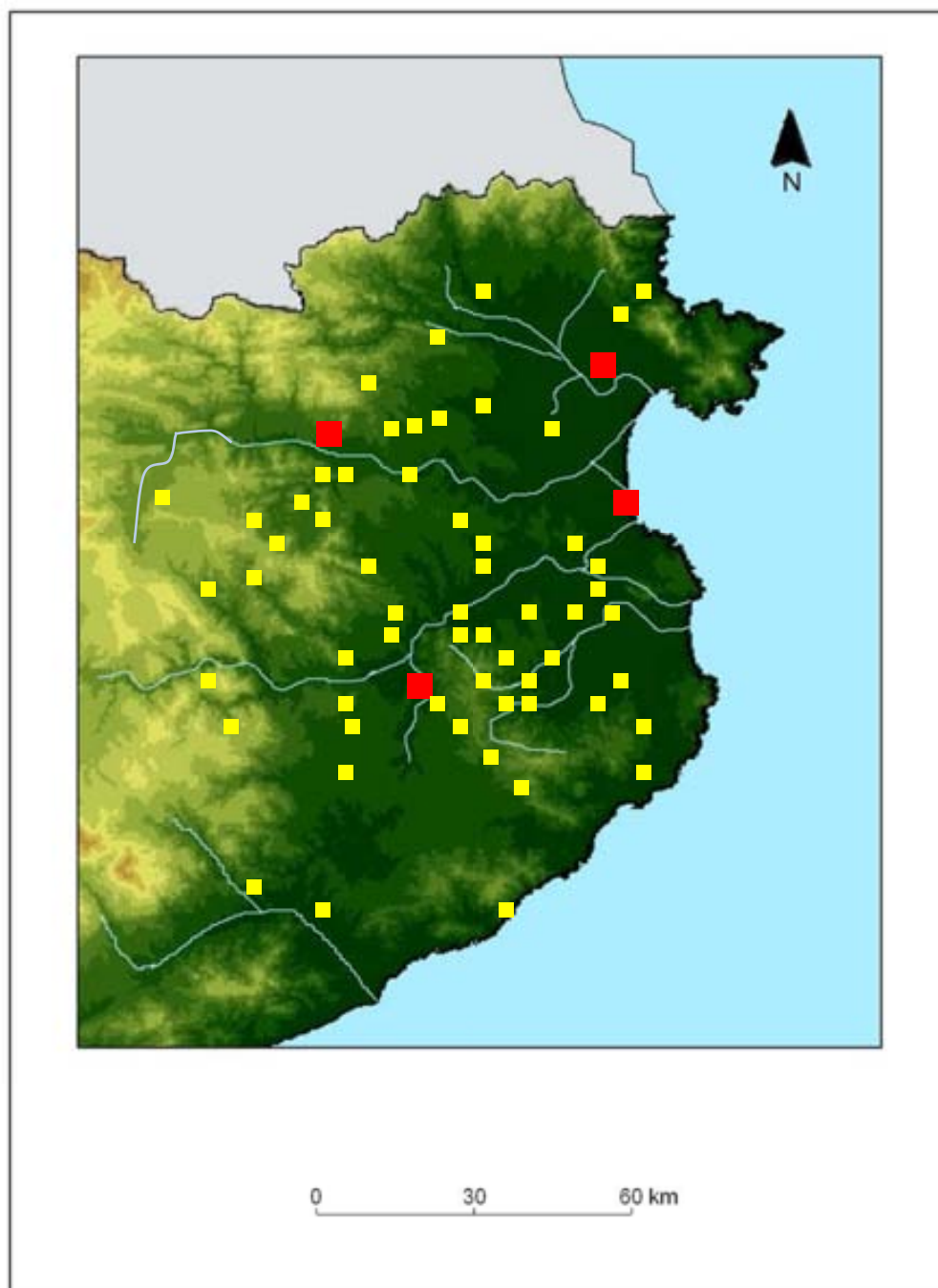
8.2.3.1 Annex de figures.

Figura 23: mapa de situació dels *castella/castra* i *guardiae* localitzats i documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>Castellum Velloso</i>	Ullastret	Baix Empordà	834
<i>Castellum Fractum</i>	Sant Julià de Ramis	Gironès	834
<i>Mons Guardia</i>	<i>Begur</i>	<i>Baix Empordà</i>	889

Figura 24: quadre dels *castella /castra* i *guardiae* documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

Figura 25: mapa de situació de les villae, loci, villares i mansi localitzats i documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villa Baschara</i>	Bàschara	Alt Empordà	800
<i>villa Macanetum</i>	Maçanet de Cabrenys	Alt Empordà	814
<i>Balneolas</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	822
<i>villa Borraciano</i>	Borrassà	Alt Empordà	833
<i>villa Uellosos</i>	Ullastret	Baix Empordà	834
<i>villarem antiquum</i>	Vilopriu	Baix Empordà	834
<i>villa Cacavianus</i>	Crespià	Gironès	834
<i>villa Crespianus</i>	Cantallops	Alt Empordà	834
<i>villarem Celsianum</i>	Ullastret	Baix Empordà	834
<i>villam Olianum</i>	Ullà	Baix Empordà	834
<i>villa Parietes Rufini</i>	Sant Gregori	Gironès	834
<i>villa Miliaris</i>	Mieres	Garrotxa	834
<i>ville Molleto</i>			834
<i>ville Miliams</i>			834
<i>villa Castellum Fractum</i>	Sant Julià de Ramis	Gironès	834
<i>villare Leocarcari</i>	Vilademuls	Alt Empordà	841
<i>villare Terratellas</i>	Vilademuls	Gironès	841
<i>villare Albinianum</i>	Agullana	Alt Empordà	844
<i>villare Buscariolas</i>	Mieres	La Garrotxa	844
<i>loco Cerasia</i>	Cabanelles	Alt Empordà	844
<i>villari Albaniano</i>	Albanyà	Alt Empordà	844
<i>villam Farus</i>	Far d'Empordà	Alt Empordà	844
<i>villa Semala</i>	Mieres	La Garrotxa	844
<i>villa Fonsedictus</i>	Llançà	Alt Empordà	844
<i>loco Vallamala</i>	La Jonquera	Alt Empordà	844
<i>loco Casa Mauri</i>			844
<i>villare Richusins</i>	Ventalló	Alt Empordà	844
<i>villare Salcidum</i>	Cornellà de Terri	Gironès	844
<i>villare Canelles</i>			844
<i>villare Revidazer</i>	Cabanelles	Alt Empordà	844
<i>villa Cuberia</i>	Flaçà	Gironès	844
<i>Flociano</i>	Olot	La Garrotxa	844
<i>locum Olotis</i>	Olot	La Garrotxa	844
<i>villari Sparagaria</i>	Bassegoda	La Garrotxa	844
<i>locum Castellatis</i>	Pontós	Alt Empordà	844
<i>villa Romania</i>	Bellcaire	Alt Empordà	844
<i>canellas</i>	Navata	Alt Empordà	844
<i>villa Bitinga</i>	Mieres	La Garrotxa	844
<i>villare Romsentilla</i>	Mieres	La Garrotxa	844
<i>loco Miliaris</i>	La Bisbal	Baix Empordà	844
<i>villare Fontanetus</i>	Ullà	Baix Empordà	844
<i>villa Olianum</i>	Vilopriu	Baix Empordà	844
<i>villa Parietes Rufini</i>	Sant Gregori	Gironès	844
<i>villa Palatii Mororum</i>	Palamós	Baix Empordà	844
<i>villarem Julio</i>	La Bisbal	Baix Empordà	844
<i>villarem Maurellum</i>	Castell d'Empordà	Baix Empordà	844
<i>villa Miliaris</i>	Mieres	La Garrotxa	844
<i>villa Farus</i>	Far d'Empordà	Alt Empordà	844
<i>villam Breda</i>	Breda	La Selva	844
<i>villa Fumos</i>			844
<i>villare Suspitatos</i>			844

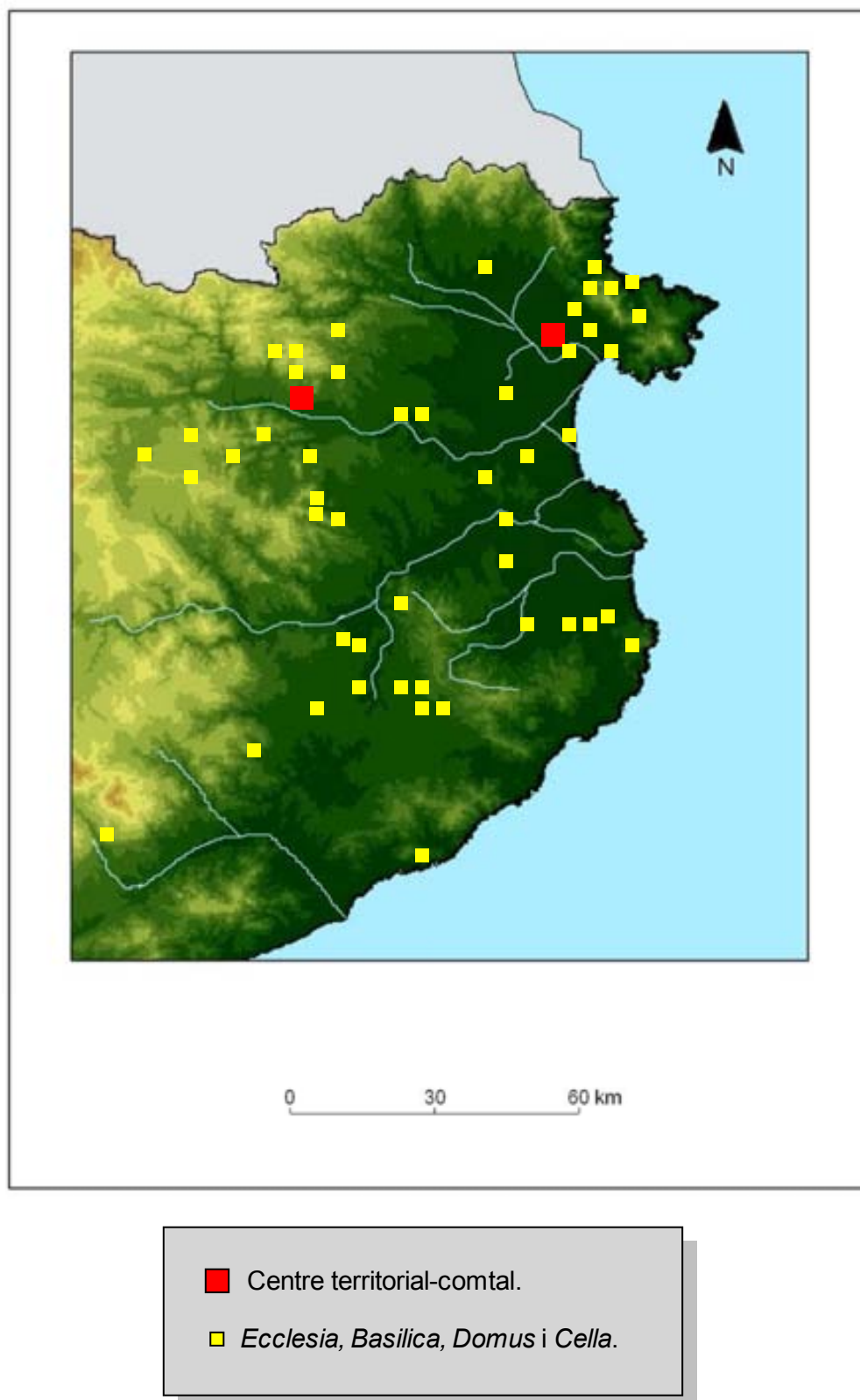
Figura 26: quadre de les *villae*, *loci* i *villares* documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villaricello Cerdanos</i>	Arbúcies	La Selva	844
<i>Locustaria</i>	Llagostera	Gironès	844
<i>Sisterianus</i>			844
<i>villare Saldeto</i>			859
<i>villare Requesindo</i>			859
<i>Villa Corneliano</i>	Cornellà de Terri	Gironès	862
<i>Villa Canellas</i>	Cornellà de Terri	Gironès	862
<i>villare Revidazer</i>	Santa Pau	La Garrotxa	866
<i>villa Rabiosa</i>	Sant Andreu de Terri	Gironès	866
<i>villa Romaniano</i>	Pontós	Alt Empordà	876
<i>villa Felgerolas</i>	Monells	Baix Empordà	878
<i>villa Quartianum</i>	Quart	Baix Empordà	878
<i>villarem Faiam</i>	La Bisbal	Baix Empordà	878
<i>villare Garnaria</i>			878
<i>villare Centullo</i>			878
<i>Tursam</i>	Tossa de Mar	La Selva	881
<i>villare Purtos</i>	Torroella de Montgrí	Baix Empordà	881
<i>villa Plantadicium</i>	Anglès	La Selva	881
<i>Fontanetum</i>	La Bisbal	Baix Empordà	881
<i>villa Bitinga</i>	Bellcaire	Baix Empordà	881
<i>villa Felcarias</i>	La Bisbal	Baix Empordà	881
<i>villam Cabanas</i>	Cabanes	Alt Empordà	885
<i>villam Elzeda</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	886
<i>villa Albiní</i>	Vilobí d'Onyar	La Selva	887
<i>villa Ablares</i>	Vilablareix	Gironès	887
<i>Salto</i>	Salt	Gironès	887
<i>villa Torrocella</i>			888
<i>villa Boada</i>	Boades	Alt Empordà	889
<i>villare Cacaiaici</i>			889
<i>villare Armorotas</i>			889
<i>villare Gissarias</i>	Campmajor	Gironès	889
<i>villa Palus</i>	Pals	Baix Empordà	889
<i>villa Mulinensis</i>	Monells	Baix Empordà	889-891
<i>villare Surdes</i>	Monells	Baix Empordà	889-891
<i>villare Filkerolas</i>	Fontcoberta	Pla de l'Estany	889-891
<i>villam Cardonarias</i>	Corçà	Baix Empordà	889-891
<i>villa Crucilias</i>	Cruïlles	Baix Empordà	889-891
<i>villa Fornels</i>	Fornells de la Selva	La Selva	889-891
<i>villa Planiles</i>	Corçà	Baix Empordà	889-891
<i>villa Tometo</i>			892
<i>Figareda</i>			892
<i>villare Abderrama</i>	Bàscara	Alt Empordà	893
<i>villare Spondilio</i>	Bàscara	Alt Empordà	893
<i>villare Speculiaris</i>	Bàscara	Alt Empordà	893
<i>villare Cassaniolas</i>	Bàscara	Alt Empordà	893
<i>villa Calabodii</i>	Bàscara	Alt Empordà	893
<i>Coscolio</i>	Vilajuïga	Alt Empordà	879-893
<i>villa Monteacuto</i>	Montagut	La Garrotxa	898
<i>villare Golorescum</i>			898

Figura 27: quadre de les *villae, loci i villares* documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villare Cameto</i>	Montagut	La Garrotxa	898
<i>villar vetus</i>	La Vall d'en Bas	La Garrotxa	898
<i>villare Tapiolas</i>	Cruïlles	Baix Empordà	898
<i>villare Cardinus</i>	Cabanes	Alt Empordà	899
<i>villaribus Castellare</i>	Ullastret	Baix Empordà	899

Figura 28: quadre de les *villae, loci* i *villares* documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

Figura 29: mapa de situació del edificis eclesiàstics localitzats i documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

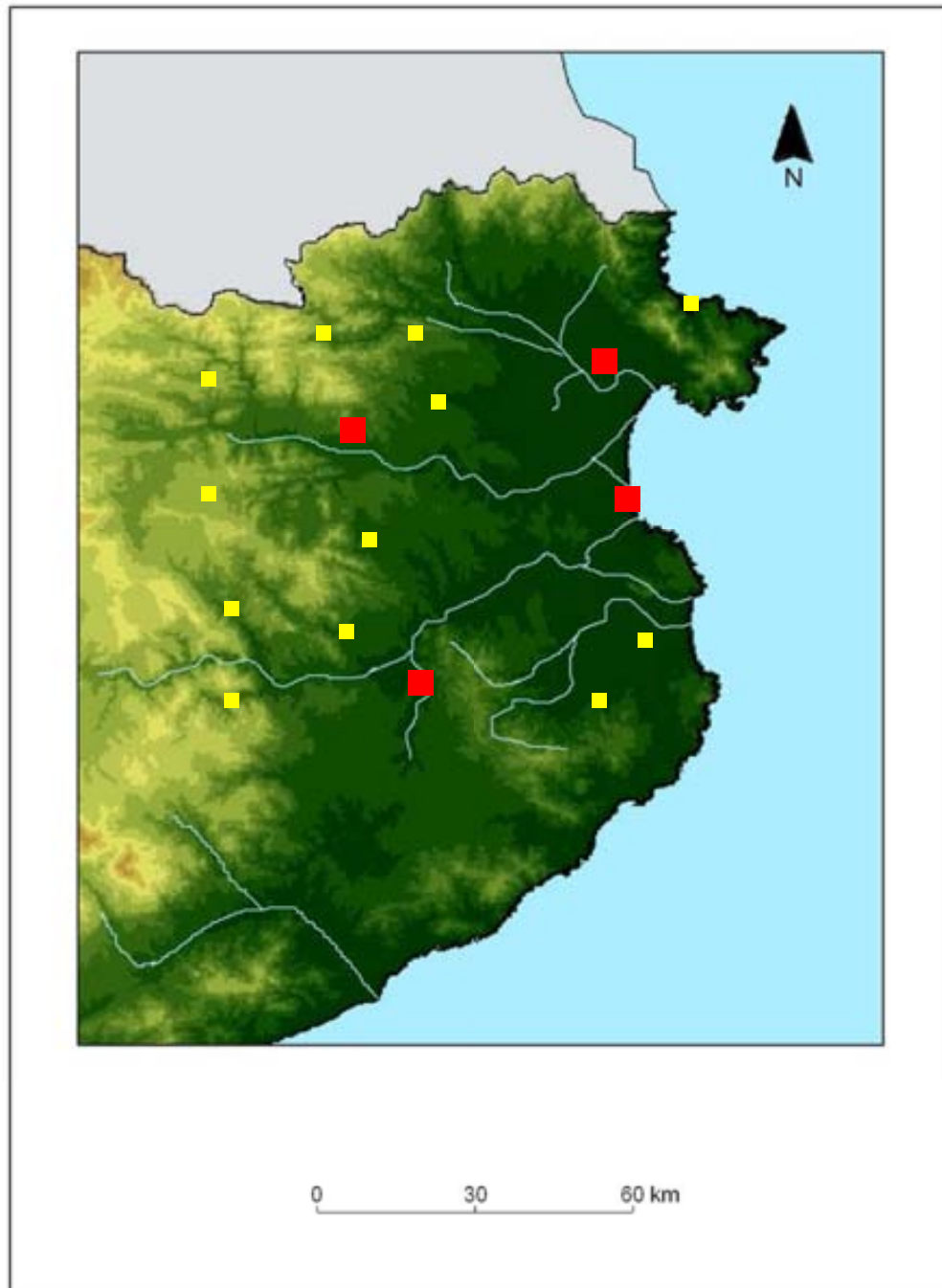
Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>antiquitus ecclesia</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	812
<i>Sancti Andree</i>	Borrassà	Alt Empordà	817
<i>Sancte Eulalie</i>	Ultramort	Alt Empordà	800-817
<i>Sancte Marie</i>	Girona	Gironès	800-817
<i>Sancte Eulalie</i>	Ultramort	Baix Empordà	822
<i>Sancti Petri</i>	Mieres	La Garrotxa	834
<i>Sancti Isidori</i>	Mordanià		841
<i>Sanctum Felicem</i>	Girona	Gironès	842
<i>Sanctus Martinus</i>	Sant Martí d'Empúries	Baix Empordà	842
<i>Sancti Michaelis</i>			844
<i>Sancti Romani</i>	Cabanelles	Alt Empordà	844
<i>Columbarius</i>	Colomers	Baix Empordà	844
<i>Sancti Petri</i>			844
<i>Carcer</i>	Torroella de Montgrí	Baix Empordà	844
<i>Sanctus Clemens</i>	Peratallada	Baix Empordà	844
<i>Sanctus Andreas</i>	Sant Andreu de Terri	Gironès	844
<i>Sancti Michaelis</i>	Cabanelles	Alt Empordà	844
<i>Sanctus Paulus Lirlir</i>			844
<i>Sanctae Mariae</i>	Amer		844
<i>Sancta Maria</i>	La Cellera de Ter	La Selva	860
<i>Sanctae Mariae</i>	Esponellà	Alt Empordà	866
<i>Sanctus Fructuosus</i>	Port de la Selva	Alt Empordà	866
<i>Sanctus Iohannes</i>	Vilanova de la Muga	Alt Empordà	866
<i>Sanctus Martinus</i>	Campmajor	Pla de l'Estany	866
<i>Sancti Michaelis</i>			869
<i>Sancti Petri</i>			869
<i>Casa Mauri</i>	Cabanelles	Alt Empordà	869
<i>Sancti Cipriani</i>	Port de la Selva	Alt Empordà	869
<i>Sanctae Mariae</i>	Olot	La Garrotxa	871
<i>Sancta Maria</i>	Santa Pau	La Garrotxa	878
<i>Sancti Martini</i>			878
<i>Sancti Iuliani</i>			878
<i>Sancti Michaelis</i>	Besalú	La Garrotxa	878
<i>Sancta Pace</i>	Santa Pau	La Garrotxa	878
<i>Sancti Vicentii</i>			878
<i>Sanctae Mariae</i>			878
<i>Sanctus Iohannes</i>			878
<i>Pineta</i>	Sant Feliu de Pallarols	La Garrotxa	878
<i>Sancti Petri</i>			878
<i>Sancti Fructuosi</i>	Port de la Selva	Alt Empordà	878
<i>Sancti Silvestri</i>	Llançà	Alt Empordà	878
<i>Sancti Martini</i>			878
<i>Sancti Clementii</i>	Peralta	Alt Empordà	878
<i>Sancta Maria</i>	La Bisbal	Baix Empordà	881
<i>Sancti Petri</i>	Montfullà	Gironès	882
<i>Sancta Columba</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	886
<i>Sancti Martini</i>	Llambilles	Gironès	887
<i>Cartilianensis</i>	Cartellà	Gironès	887
<i>Sancti Vicentii</i>	Canet d'Adri	Alt Empordà	887
<i>Sancti Gregori</i>	Sant Gregori	Gironès	887
<i>Sancti Andree</i>			887

Figura 30: quadre de les *domus*, *ecclesiae*, *basilicae* i *cellae* documentades al segle IX al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	data
<i>Sancti Iohannis</i>	Aiguaviva	Gironès	887
<i>Salegias</i>	Vilobí d'Onyar	La Selva	887
<i>rivo de Luto</i>	Riudellots	La Selva	887
<i>Sancti Martini</i>	Cassà	La Selva	887
<i>Sancti Menne</i>	Vilablareix	Gironès	887
<i>Sancti Felicis</i>	Viladamats	Alt Empordà	889
<i>Sancti Petri</i>	Peralada	Alt Empordà	889
<i>Sancti Fructuosi</i>	Port de la Selva	Alt Empordà	889
<i>Sanctium Ciprianum</i>	Roses	Alt Empordà	889
<i>Sancta Maria</i>	Porqueres	Pla de l'Estany	889
<i>Sanctus Martinus</i>	Sant Miquel de Campmajor	Pla de l'Estany	889
<i>Sancta Reparata</i>	Begur	Baix Empordà	889
<i>Sanctus Stephanus</i>	La Vall d'en Bas	La Garrotxa	898
<i>Sanctus Nazarius</i>	La Bisbal	Baix Empordà	891
<i>Sancti Pertri</i>	Ullastret	Alt Empordà	899
<i>Sancti Iohannis</i>	Ullastret	Alt Empordà	899
<i>Sancti Amaterii</i>	Pontòs	Alt Empordà	899
<i>Sanctus Iohanes</i>	Casavells	Baix Empordà	899
<i>Sanctus Martinus</i>	Cabanelles	Alt Empordà	899
<i>Sanctus Medir</i>	Romanyà	Alt Empordà	899

Figura 31: quadre de les *domus*, *ecclesiae*, *basilicae* i *cellae* documentades al segle IX al nord-est de Catalunya.

- Centres territorials/comtals.
- *Monasterium, Cenobium i Cella.*

Figura 32: mapa de situació dels edificis monàstics localitzats i documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>monasterii Balneolas</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	822
<i>Sancti Emeteri sancti Genesii</i>	Amer	La Selva	829
<i>Sancti Petri</i>	Albanyà	Garrotxa	834
<i>Sanctus Martinus</i>	Boadella d'Empordà	Alt Empordà	844
<i>cellulas Sancti Clementis</i>	Peratallada	Baix Empordà	844
<i>Sanctus Emeterii</i>	Sant Medir	Gironès	844
<i>sancti Juliani et Sancti Vicentii</i>	Santa Pau	Garrotxa	866
<i>Sanctus Laurentius</i>	Sant Llorenç del Mont	La Garrotxa	871
<i>Sanctus Andeolus</i>	Bassegoda	La Garrotxa	871
<i>cella Sancti Pertri</i>	Port de la Selva	Alt Empordà	878
<i>monasterii Fonsclara</i>	Palau Sator	Baix Empordà	889
<i>cella Sancti Martini</i>	Cabanelles	Alt Empordà	899

Figura 33: quadre dels *monasteria*, *cenobia*, *cellae* documentats al segle IX al nord-est de Catalunya.

7.2.4 La primera època comtal (final del segle IX-segle XI).

-Comitatus.

D'ençà dels segles X-XI l'organització territorial hereta del segle IX molts aspectes i n'introdueix alguns de nous. Jeràrquicament la unitat més gran està encapçalada pel terme *comitatus* que, com ja hem vist, està ben documentat des de la segona meitat del segle IX, i apareix al segle X en el cas del *comitatu Impuritano*¹⁶⁵, juntament amb els comtats *Gerundense*¹⁶⁶, *Bisuldunensi*¹⁶⁷ i *Petralatense*¹⁶⁸. Així, en aquest moment, aquesta zona que estudiem queda organitzada en quatre comtats que a la vegada mantenen els seus centres respectius. En zones més allunyades les valls continuen, com hem vist pel segle IX, en un segon nivell en l'estructuració territorial, com es mostra en el cas de la Vall de Llançà (*in comitatu Petralatense (...) in terminio de Valle Lanciana*)¹⁶⁹.

-Castrum.

El següent estadi en l'organització territorial està format pel terme *castrum*. En aquesta temàtica la historiografia europea, en aquest cas la italiana representada per Pierre Toubert, ja a inicis del anys setanta havia posat de relleu el concepte *castrum* i el que s'amagava darrera, tot un procés que aquest autor definia com *incastellamento* (TOUBERT 1973). Aquest mateix autor, durant més de trenta anys, ha continuat generant estudis sobre el tema que han quedat resumits en un article recent on sintetitza els avenços aconseguits en l'estudi d'aquesta nova institució. Així, l'*incastellamento* respondria a una iniciativa senyorial en el segle X i arribaria a tot l'arc Mediterrani occidental. Es tracta d'una forma original d'ocupació del sòl que es manifesta amb la creació d'un nou hàbitat concentrat, format per la residència senyorial o *rocca castris*, la capella castral i els hàbitats camperols i la creació de nous espais agraris (TOUBERT 2004).

A Catalunya, ja apareixen alguns castells documentats a partir del segle IX, sobretot en la zona de Pallars i Ribagorça i posteriorment en l'avenç de la frontera des de Cerdanya i l'Urgell en el context de la conquesta que impulsa Guifré el Pilós amb la precoç implantació de *castra* a partir d'aquesta zona i posteriorment per Osona i el

---

¹⁶⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 104, a. 900.

¹⁶⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 129, a. 909.

¹⁶⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 117, a. 904.

¹⁶⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 203, a. 927.

¹⁶⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 420, a. 974.

Berguedà (MARTÍ 1995). Un d'aquests, situat a la comarca de la Garrotxa, apareix documentat al segle IX, tot i que no s'ha identificat l'emplaçament i no es disposa de dades arqueològiques. Concretament a la Vall d'en Bas sabem que el *castrum Gorni* era un dels límits septentrionals de la *villa* de Sant Esteve i de la Vall de Joanetes l'any 898¹⁷⁰. Es tracta d'un cas que pensem que cal vincular, en relació a la seva ubicació geogràfica, amb el grup de castells documentats a Osona a partir de finals del segle IX en el moment de la conquesta comtal d'aquesta zona (GIBERT 2011, 417) i que representaria el primer esment d'aquests castells en el nostre àmbit d'estudi.

No serà, però, fins a l'èxit de l'expansió comtal protagonitzada pels comtes de Barcelona més enllà dels rius Llobregat i Cardener, una conquesta que es completa durant el segle X, que s'implantaran a les comarques de ponent dels comtats de Barcelona i Manresa una xarxa castral original formada per desenes de castells termenats (MARTÍ 1992- BATET 1996- GIBERT 2011, 429-456). Es tracta d'unes fortificacions tingudes per l'aristocràcia i per les institucions properes al poder comtal on apareixen les primeres tinences feudals i castlanies. Els personatges que els gestionen, anomenats en la documentació del segle XI com castllans, són els representants dels seus titulars alodials o feudals que els detenten per dret de conquesta o transacció i pertanyen, en tot cas, a les mateixes famílies que els posseeixen i que es consideren plenament feudals. Des de la segona meitat del segle X serà aquest model d'organització militar finançat amb l'obtenció de rendes eclesiàstiques el que s'instauri progressivament a totes les fronteres comtals (MARTÍ 2004).

Al nord-est de Catalunya, simultàniament, ara comencen a proliferar els castells a la documentació dels segles X-XI esmentats amb el mot *castrum* (figures 34-36), el que reflecteix una nova institució. Per aquesta cronologia el terme *castrum* apareix per primera vegada al segle X quan s'esmenta el *kastro Tolone* (Castell Toló, Peralada), tot i que en aquest cas es tracta d'un castell situat en l'interior d'una vil·la, al qual s'associa el concepte de *suburbio*¹⁷¹, una delimitació territorial que es referiria al territori més pròxim al castell i que seria més petita que el *territorium Petralatense*. A aquest primer exemple, podem afegir altres casos localitzats en l'àmbit rural com el *castro Argemundo* (castell d'Argimón, Riudarenes)¹⁷², el *castrum Miralias* (castell de

---

¹⁷⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 368-370, a. 898.

¹⁷¹ Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 107, a. 902.

¹⁷² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 195, a. 925.

Miralles, Port de la Selva)¹⁷³ i el *castro Verdaria* (castell de Verdera, Palau Saverdera)¹⁷⁴, entre d'altres, tot i que en aquests primers exemples del nord-est de Catalunya la documentació no mostra que disposin d'un terme rural propi com succeeix en altres bandes de Catalunya (BATET 1996). A partir del segle XI, però, aquests esments documentals proliferaran on podem citar, entre d'altres, el *castro de Laured* (castell de Sant Joan, Lloret de Mar) amb el seu terme (*cum omnibus terminis*)¹⁷⁵ i amb la seva església (*ecclesia sanctus Romanus de Laured*) la qual és dotada amb les dècimes i primícies (*cum decimas et primitius*)¹⁷⁶, el *castrum de Malavela* (castell de Malavella, Caldes de Malavella), aquest cas amb els seus titulars Anees Miró i Amat Eldric¹⁷⁷ i el *castro sancti Saturnini de Salzeto* (Castell de Sant Sadurní de l'Heura) del qual un document descriu la seva morfologia "(...) *et de ipsa turri et de omni fortitudine que est in circuitu eiusdem castrum*"¹⁷⁸. Tot sembla indicar que és a partir del segle XI quan proliferen els termes castrals que entren en competència amb els termes parroquials, que ja s'havien començat a instaurar a partir del darrer quart del segle IX i que continuaran creant-se durant els segles X-XI, en relació a les dècimes i a les primícies que poden obtenir.

Actualment, a partir de nombrosos exemples que ara coneixem bé arqueològicament al nord-est de Catalunya, i que veurem en detall posteriorment en l'apartat dedicat a l'arqueologia de les fortificacions de primera època comtal, un *castrum* dels segles X-XI és una petita fortificació formada per una torre de planta circular, algun àmbit destinat a habitatge i un petit recinte emmurallat, a vegades amb una església (FOLCH; LLINÀS; MERINO 2007) amb un terme rural adscrit del qual percebria rendes i serveis. Es tracta d'un fenomen també ben observat al nord peninsular on es mostra aquest procés de creació de nous castells feudals als segles X-XI, alguns reocupant assentaments previs, molt senzills en la seva estructura inicial, formats per una torre i un recinte murat (GUTIÉRREZ 2002).

-Turris, puio, guardia.

Així mateix i en relació als llocs fortificats cal esmentar, també, tot i que no formen part de l'organització territorial d'aquest moment, les torres isolades i els punts de guaita,

---

¹⁷³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 230, a. 932.

¹⁷⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 266, a. 945.

¹⁷⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 234, a. 1041.

¹⁷⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 367, a. 1079.

¹⁷⁷ Els Pergamins de l' Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I, Vol.II, doc. 504, a. 1035-1044.

¹⁷⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 446, a. 1093.

encara que són pocs els casos que apareixen en la documentació del nord-est de Catalunya. Així, tindríem el mot *turris*, documentat ja a partir dels segles X-XI en el cas d'una torre a Palau Sator (*turre que est in locum qui dicitur Palaz*)¹⁷⁹ o un altre exemple de *turris*¹⁸⁰ situat al comtat de Besalú i que es correspondria amb torres circulars, segons es desprèn d'alguns casos excavats i ben documentats a la Catalunya Central (GIBERT 2011, 491-500). Un altre mot seria *guardia*, amb exemples com la *Guardia de Mauris*¹⁸¹ localitzada a prop de Sant Miquel de Colera i *Guardia*¹⁸² a Torroella de Fluvià amb un significat relacionat tant amb torres isolades com amb llocs de guaita sense construccions (CAMPRUBÍ; MARTÍ 2001).

Finalment, en relació a aquests mots cal citar algunes mencions de puigs (*puios*) o roques (*rochae*) que en alguns casos poden relacionar-se amb llocs fortificats amb construccions tipus torre, com es desprèn d'un exemple de la vall de Tossa (*et ipsum puium sive rocam quem vocant Paula cum suprapositis suis*)¹⁸³ que ha estat excavat recentment (PASCUAL 2007).

-Parrochia.

Abans, però, de la instauració de la institució del *castrum*, ja s'havia iniciat la implantació definitiva de les parròquies rurals en Catalunya Vella vers la fi del segle IX, que durant els segles X-XI arribarà a tot el territori (figures 49-53). La introducció d'aquest concepte al nord-est de Catalunya es documenta l'any 887, on s'esmenta la dotació de les esglésies de Santa Maria i Sant Feliu (*Sancta Maria atque Sancti Felicis*) de Girona¹⁸⁴, amb altres esglésies que són dins del territori de Girona (*Ierundensis*) amb les dècimes i les oblacions (*cum decimis earum vel cum oblacionibus*) establint un nou règim jurídic (MARTÍ 2009). Així, un any després ja trobem esmentat explícitament el concepte parròquia amb les dècimes i les primícies (*parrochie cum omnibus decimis et primitiis*) que en aquest cas cal identificar amb l'església de Santa Maria de Porqueres (*Sancta Maria de caput stagni*)¹⁸⁵.

Això implica, finalment, que al nord-est de Catalunya les institucions parroquials i les castrals entren en competència en reclamar uns mateixos drets (MARTÍ 2006). L'organització eclesiàstica parteix de la constitució d'esglésies antigues o de noves

---

¹⁷⁹ Cartoral dit de Carlemany, del bisbe de Girona, doc. 67, a. 994.

¹⁸⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 309, a. 1064.

¹⁸¹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 70, a. 935.

¹⁸² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 131, a. 910.

¹⁸³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 376, a. 966.

¹⁸⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 65, a. 887.

¹⁸⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 68, a. 889.

fundacions en parròquies, en molts casos sobre nuclis poblacionals previs i a vegades sobre llocs nous, com mostra l'arqueologia. Aquelles esglésies dels segles IX-X, en atribuir-se els seus fundadors dècimes i primícies i altres fonts d'ingressos, es converteixen, en molts casos, en centres parroquials. Les actes de consagració, que al segle X són molt nombroses, mostren aquest procés de parroquialització, tal com ho veiem en molts casos com per exemple en l'acta de l'església de Sant Quirze d'Arbúcies¹⁸⁶ i en la de Santa Maria de la Bisbal¹⁸⁷. Situada aquesta darrera en el *pagus* de Girona, és dotada amb diversos llibres litúrgics, amb els delmes i les primícies de les *villae Fontanetus, Palacio Maurore, Fonteta* i *Abellarus* i dels *villares Perduto* i *Murello* i amb diverses terres i vinyes. Així mateix, a partir d'aquest moment aquestes parròquies sovint resten subjectes a dues jurisdiccions eclesiàstiques durant l'Alta Edat Mitjana, als monestirs o al bisbe de Girona. Alguns d'aquests casos els trobem en les de Breda, Arbúcies, Buixalleu i Blanes que estigueren subjectes als abats del monestir de San Salvador de Breda, Tossa al monestir de Ripoll i Lloret de Mar a la seu gironina (LLINÀS; MALLORQUÍ; MONTALBÁN; MERINO 2004).

En aquest context, a Catalunya ja s'havia platejat temps enrere que a partir del segle XI la instauració de les sagreres posava fi a un llarga activitat de fundació de parròquies durant el segle X en les diverses diòcesis de Catalunya Vella, un procés que es denomina "parroquialització" en traduir l'acció que implica el verb *aparrochiare* que empen algunes actes de dotació d'esglésies gironines d'inicis del segle X (MARTÍ 1988). La documentació gironina ens mostra com a partir del segle XI aquesta nova xarxa de parròquies substitueix progressivament la xarxa antiga formada per *villae* canviant la clàusula descriptiva "*infra terminos villa*" per "*infra terminos parrochie*". Així ho comprovem, per exemple, l'any 1064 quan es ven un mas que està situat en el comtat de Girona (*in comitatu Gerundense intra parroquiam et terminum Sancte Marie Fontaned*)¹⁸⁸ o poc més tard, l'any 1065, en la donació d'un alou situat al comtat de Besalú (*in comitatu Bisuldunensi infra terminos parrochie Sancte Leochadie de Fontaneto*)¹⁸⁹. La suplantació serà absoluta durant la segona meitat del segle XI. És la conclusió d'un llarg procés de fundació d'esglésies i monestirs i de cristianització de l'espai rural que es percep clarament amb les grans inversions edilícies que es faran, el que es coneix com art romànic, i en la proliferació de les actes de consagració a

---

¹⁸⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 189, a. 923.

¹⁸⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 115, a. 904.

¹⁸⁸ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc. 128, a. 1064.

¹⁸⁹ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc. 131, a. 1065.

partir del segle X que arriba als seus límits durant el segle XI amb la creació d'una nova institució, la sagrera (MARTÍ 2007, 85-204).

En el nord-est de Catalunya, l'aparició de cementiris i sagreres està ben documentat en diversos casos. L'exemple més primerenc correspon a l'església de Sant Cristòfor de Llambilles (*de occiduo in cimiterio sancti Christofori*) documentat el 1020¹⁹⁰ i el posterior cas de l'església de Sant Julià de Corts, on ja s'esmenta el terme sagrera (*et ipsa sacraria quod ille habebat iuxta sancti Iuliani*) l'any 1039¹⁹¹. L'evolució d'aquests primers exemples portarà, posteriorment, a descriure amb més precisió la sagrera amb els passos que la delimiten, un fet que s'observa clarament en el cas de l'església de Santa Maria d'Espasens, dotada amb un perímetre de 15 passos per el cementiri i el sagrer (*donamus huc predictae ecclesiolae X.V. passus tocus illius terrae quae est in circuitu eius, ut haec terra X.V. passuum sit cimiterium atque sacrarium eiusdem ecclesiolae*)¹⁹². Així mateix, la documentació ens mostra algunes pertinences que posseeixen alguns particulars com en el cas de la sagrera de l'església de Santa Margarida que pertany a la parròquia de Sant Esteve de Vilobí d'Onyar ((...) *vindimus terra cum vinea et sacrario qui est in sacrera sancte Marg[ar]jite. Et est ipsa omnia in parrochia sanctus Stephani de villa Albini*)¹⁹³. En tot cas, la recerca arqueològica actual avala aquestes propostes que s'han realitzat a partir de la documentació, i permet observar que dins l'espai de les sagreres no existeixen llocs de residència, en referència a la creació de poblament concentrat, un aspecte defensat extensament per part de la historiografia francesa (BONASSIE 1979- ZADORA-RIO 1995) i catalana (BOLÒS 2003). En les sagreres només es documenta la presència de sitges, necròpolis i sagrers (COLL; ROIG 1995- SOBERÓN; FERRER 2011) i, en algun cas a tocar d'aquestes, diverses terres i edificacions que podrien pertànyer a personatges rellevants, un fet que documentem a Castelló d'Empúries, aquí amb un edifici que posseeix el mateix comte d'Empúries (*Ego Vgo impuritanensis et petralatensis comes (...) Scilicet ipsam albergam quam ego et mei faciebamus in dominica domo gerundensis cannonice et ipsam domun quam construebam in cimiterio Sancte Marie (...)*)¹⁹⁴ i a Sant Julià de Ramis on el noble Atanolf fa testament deixant diverses possessions que estan al costat de la sagrera d'aquesta església ((...) *et ipsas meas mansiones et sacrarios et curtilios cum exiis et regressiis earum que habeo apud*

---

¹⁹⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 183, a. 1020.

¹⁹¹ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc. 101, a. 1039.

¹⁹² Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 256, a. 1049.

¹⁹³ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 448, a. 1094.

¹⁹⁴ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 415, a. 1090.

sacraria de Sancti Iuliani de Rama)¹⁹⁵. Aquestes dades ens permeten parlar d'aquestes *villae* amb església i sagrera del segle XI com assentaments vinculats a l'aristocràcia eclesiàstica o laica local o als propis comtes, que en aquests segles començaran a aglutinar el poblament, si prenem en consideració, entre d'altres, els casos coneguts i excavats en el nostre àmbit d'estudi de Santa Creu de Rodes (Port de la Selva) (MATARÓ; OLLICH; PUIG 2011) i Caulers (Caldes de Malavella) (RIU 1975) i el cas francès de Salieux, on s'ha datat aquest procés a partir del segle XI, caracteritzant el jaciment com un assentament concentrat amb una església (CATTEDDU 2009, 29) que representaria un dels exemples més clars en la formació d'aquest procés.

-Monasterium.

En aquest període, tot i que no formen part de l'organització territorial, també ens volem aturar un moment en els monestirs, la majoria dels quals ja els hem vist en la part dedicada a l'època carolíngia. Ara, els mots que s'hi refereixen queden reduïts a *monasteria* i *cenobia* dels quals podem citar alguns exemples creats durant aquests segles X-XI (figures 54-55). Entre els més antics documentats al segle X cal destacar el monestir de Sant Feliu de Guíxols (*cenobio sancti Felicis Gixolensis*)¹⁹⁶ i el de Santa Maria de Roses (*sancta Marie Rodas*)¹⁹⁷. Ara, aquests monestirs, amb la introducció del model romànic, es monumentalitzen i trobem jaciments complexos formats per una església de factura romànica amb la seva necròpolis associada i un seguit de dependències situades a tocar formades per un refectori, el claustre, dormitoris etc... un fet que observem en els exemples excavats al nord-est de Catalunya de Sant Pere de Rodes (MATARÓ 2003) i Sant Quirze de Colera (CODINA; MONTALBÁN 2007).

-Villa-locus, villare i mansus.

En el darrer estadi de l'organització territorial tenim les *villae-loci*, els *villares* i els *mansi* que apareixen sovint a la documentació dels segles X-XI (figures 37-48) amb les seves cases i edificis, on és comú el terme *domus* (*domos ubi Quadamirus habitat et aliam domum ubi Soniarius habitat*)¹⁹⁸ i *casa o casale* (*casalis de Salvatore*)¹⁹⁹ i en el cas de les *villae* també amb la presència d'una església i uns *villares* com es

---

¹⁹⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 403, a. 1087.

¹⁹⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 336, a. 1069.

¹⁹⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 123, a. 983.

¹⁹⁸ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, doc. 78, a. 922.

¹⁹⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 236, a. 974.

documenta en l'exemple de Santa Coloma de Farners (*ecclesia Sancta Columba cum uilla et uillaribus*)²⁰⁰, entre molts altres. Un aspecte que ja teníem ben documentat en el segle IX i el qual hem descrit amb detall en l'apartat anterior. L'organització de l'espai rural en *villae* i *villares*, força clara en el segle IX, ara encara es manté tot i que progressivament, a mesura que avancem en el segle X, les *parrochiae* i els *castra* subvertiran aquesta realitat. Per tal de veure aquesta organització, tot i que es tracta d'un exemple que queda fora dels límits geogràfics que tractem en aquest treball (la comarca del Ripollès), no podem deixar d'esmentar un document molt interessant en relació a les informacions que aporta. Es tracta d'un judici de l'any 913 referit a la vall de Sant Joan de les Abadesses on s'esmenten cinc *villae* i quinze *villares* i on signen els titulars de cadascun d'aquests vint llocs de poblament, el que ens permet fer-nos una idea de les característiques demogràfiques d'aquests llocs. D'aquest document es pot extreure, tenint en compte les persones adultes que signen, que la variabilitat poblacional d'aquests establiments va d'un mínim de sis persones a un màxim de quaranta-cinc persones; les *villae* es presenten com llocs habitats amb una mitjana de vint i cinc persones i els *villares* amb una variabilitat que pot anar de les sis a les quaranta cinc persones²⁰¹.

Un exemple que ens permet veure les característiques d'una *villa* durant la primera època comtal es troba a la comarca actual de la Garrotxa. Amb un primer esment com a *villa Scalis* que es troba en una donació de l'església de Sant Vicenç de Besalú per establir-hi una comunitat monàstica l'any 977, es descriu amb tota mena de detalls el que hi ha: "(...) *terras cultas et incultas, vineas, vineales, hortos, hortales, casas, casales, reductibus, molendinos vel molinarios cum caput aquis, silvis, garricis, arbores pomiferos vel impomiferos, rochas, pinos, aquis aquarumve ductibus vel caput aquis, pratis, pascuis (...)*"²⁰².

Un altre cas el trobem a la *villa Oliastrello* (Ullastret), documentada l'any 950, on s'esmenten els seus termes (*cum suis terminis*), la seva església (*ecclesia que vocant Sanctis Petris*), amb tot el que hi ha (*solaris, domicialiis, casis, casalicis, curtis, hostis, arboribus pomiferis vel impomiferis, terris, vineis cultis vel incultis, pratis, pascuis, silvis atque garricis, aquis aquarum ductibus vel reductibus, exea et regresa earum, molinis vel molinaris, subreganos et stagnos*)²⁰³.

---

²⁰⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 291, a. 950.

²⁰¹ Catalunya Carolíngia, Vol. IV, doc. 119, a. 913.

²⁰² Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 438, a. 977.

²⁰³ Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 289, a. 950.

A mesura que avancem en els segles X-XI, la documentació ens mostra que les *villae* estan en un procés de no retorn; ara es produirà la pèrdua progressiva dels termes que tenien adscrits a mans de *parrochiae* i *castra* que en crearan de nous on les *villae*, els *villares* i els *mansi* quedaran inserits. En relació a aquest darrer mot, al final del segle IX ja documentem dos precoços exemples de *mansi* que pertanyen a un vilar ((...) *et in prefato villare Cacaiaici mansos qui fuerunt condam Tructimari et Radonis cum illorum terris ad ipsos iamdictos domos pertinentes*)²⁰⁴. Es tracta d'un fet que ja s'havia observat temps enrere a partir d'un estudi que mostrava que a Catalunya els masos quasi no apareixen en època carolíngia i sí proliferen a partir dels segles X-XI (SALRACH 1997a). En el segle X, el mot apareix a l'acta de consagració de l'església de Sant Quirze a la Vall d'Arbúcies, on s'esmenten de forma general alguns exemples (*mansos de Monte Sirici*) i dos casos concrets (*mansum Malle Furedo et mansum de Perey*)²⁰⁵. Es tracta d'un terme que apareixerà amb profusió des de la segona meitat del segle X (MALLORQUÍ 1998), com uns altres casos significatius situats al lloc de Fitor (*ipso manso que fuit condam Joanni et de Serena, et alio manso que emit de Vuisilo femina*)²⁰⁶. Així mateix, a partir del segle XI la documentació encara és més explícita i ens diu que els masos serien uns establiments en els quals s'hi distingia un espai pels homes i un altre pels animals, com es desprèn d'un exemple de l'any 1085 on es troben bens mobles (*tonnas, tinas, vascula*) i animals (*oves, capras et omnes bestias*) (MALLORQUÍ 1998)²⁰⁷ i tindrien un entorn rural propi format per camps, prats i boscos. L'arqueologia també avala aquesta descripció i ens mostra els masos com uns edificis de forma més o menys rectangular compartimentats en diversos àmbits que presenten funcionalitats diverses: espais domèstics, espais d'emmagatzematge i corrals (BOLÒS 1996). Més enllà d'aquesta morfologia, aquest mot, com hem vist en els *villares* del segle IX, també presenta denominacions compostes significatives. Majoritàriament, apareix relacionat amb antropònims com dos casos documentats al segle X (*maso Ennego et maso Ardegario*)²⁰⁸ i altres en relació a la seva situació geogràfica (*mansus monte Sirici*)²⁰⁹. Es tracta d'un nou concepte que, com els *villares*, conté dos aspectes diferents. És un lloc d'hàbitat i una zona delimitada dins l'espai rural que sempre està inserit dins d'un terme parroquial o castral.

---

²⁰⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 364, a. 889.

²⁰⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 189, a. 923.

²⁰⁶ Actes de Consagració de les Esglésies Catalanes, doc. 63, a. 949.

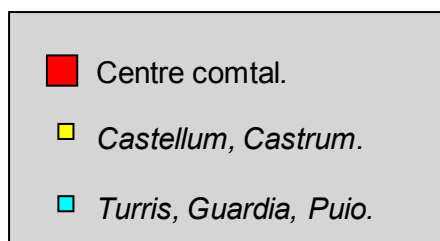
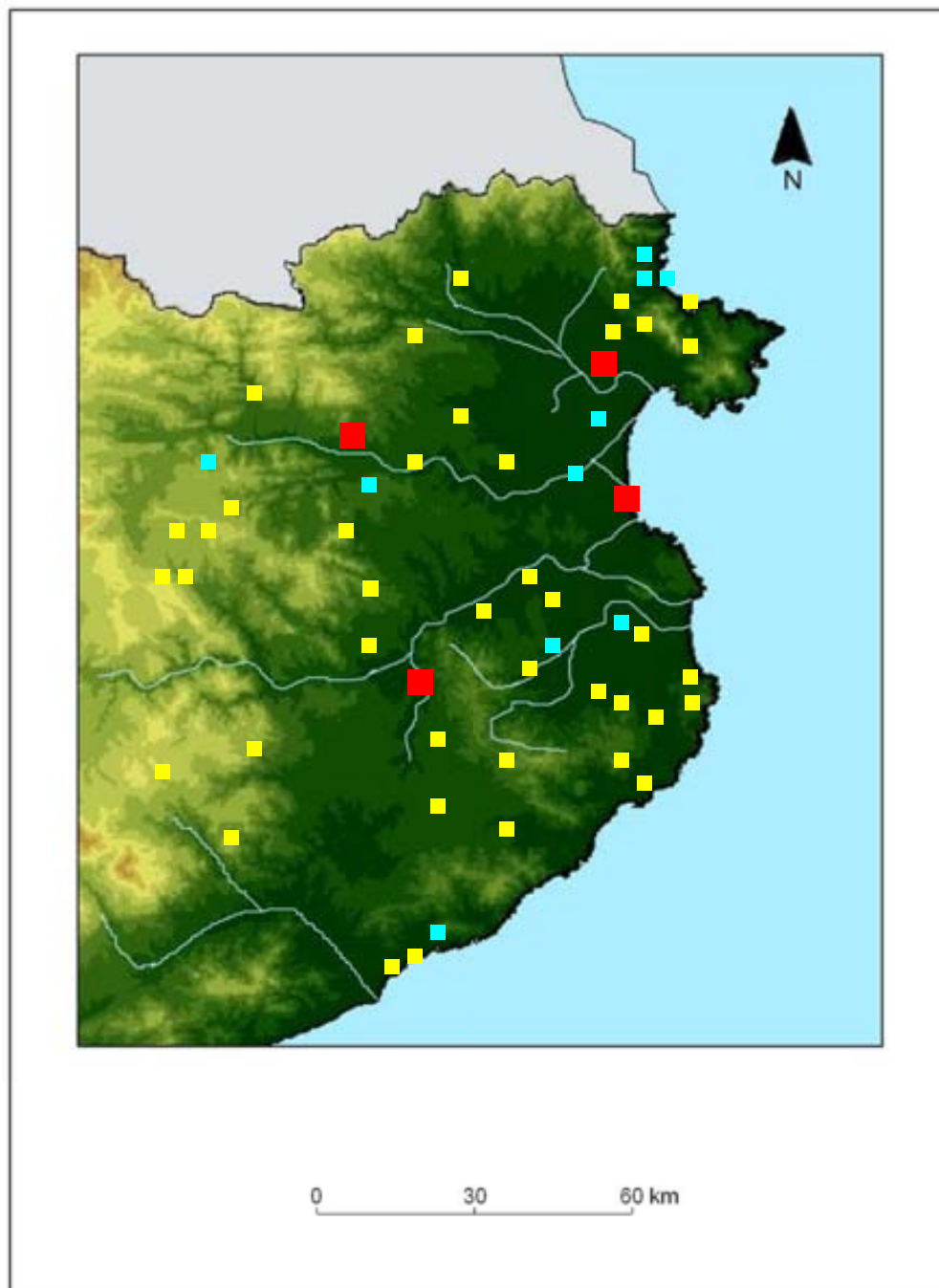
²⁰⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 390, a. 1085.

²⁰⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 123, a. 983.

²⁰⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 189, a. 923.

8.2.4.1 Annex de figures.

Figura 34: mapa de situació del castra/castella, turres, guardia i puos documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

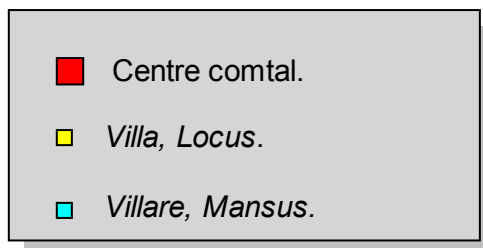
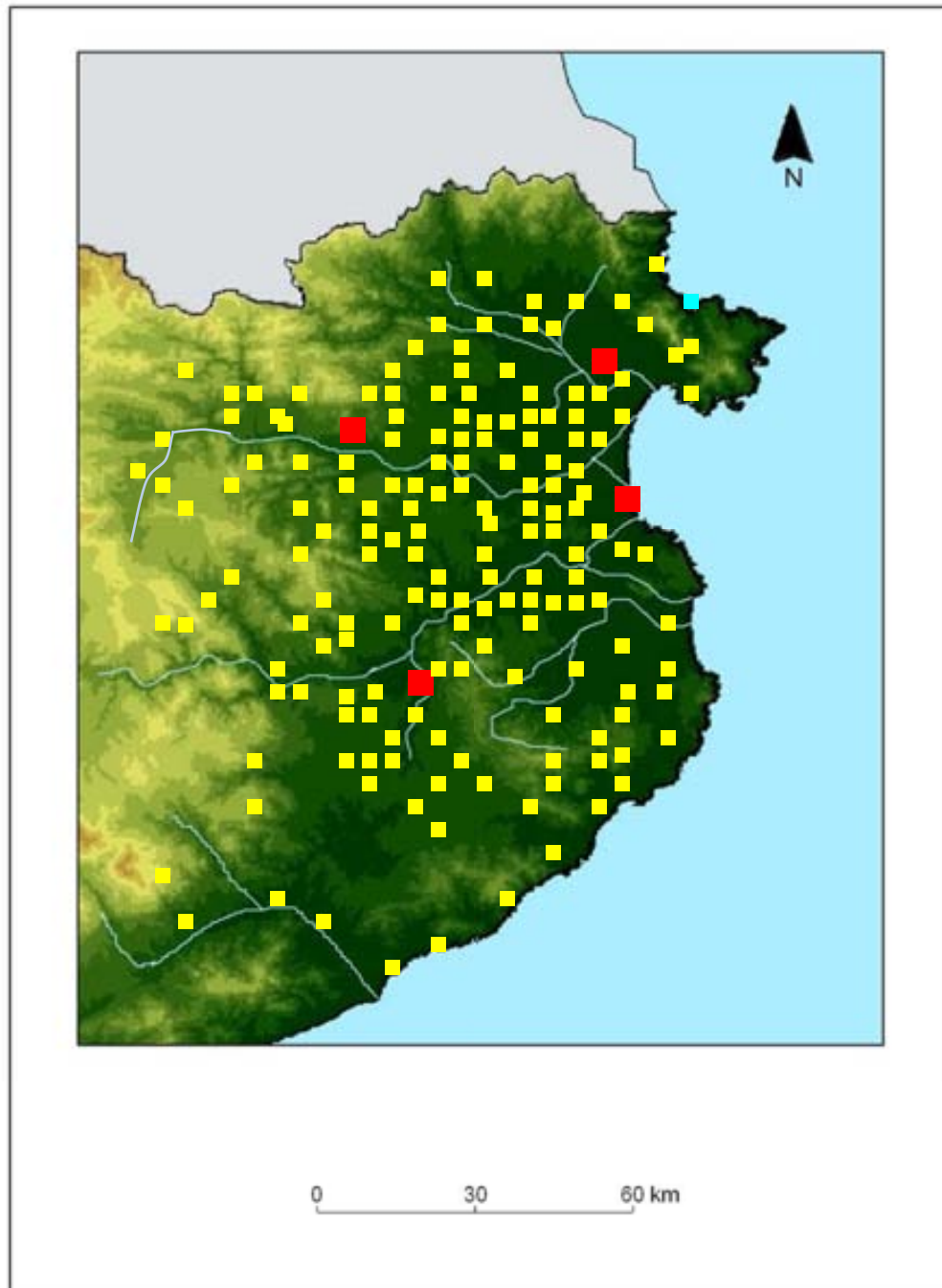
Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>castrum Gurni</i>			898
<i>kastrum Tolone</i>	Peralada	Al Empordà	904
<i>Guardia</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	910
<i>Guardia</i>	Vilamacolum	Baix Empordà	916
<i>castro Argemundo</i>	Riudarenes	La Selva	925
<i>castrum Miralias</i>	Vilajuïga	Alt Empordà	932
<i>Guardia de Mauris</i>	Sant Miquel de Colera	Alt Empordà	935
<i>castello Spelio</i>	Porqueres	Pla de l'Estany	944
<i>castro Verdaria</i>	Palau Saverdera	Alt Empordà	945
<i>castro Fenestras</i>	Sant Aniol de Finestres	La Garrotxa	947
<i>castello Allone</i>	Albanyà	La Garrotxa	947
<i>castrum Bertini</i>	La Jonquera	Alt Empordà	948
<i>Guardiola</i>			955
<i>castro Bisuldino</i>	Besalú	La Garrotxa	957
<i>castros Albos</i>			959
<i>Puio Pola</i>	Tossa de Mar	La Selva	966
<i>Wardia Maurisca</i>	Llançà	Alt Empordà	974
<i>Guardia</i>	Vilamacolum	Alt Empordà	982
<i>castrum Pinna Nigra</i>	Palau Saverdera	Alt Empordà	974
<i>turre</i>	Palau-Sator	Baix Empordà	994
<i>castello Forchadello</i>	Blanes	La Selva	1002
<i>castrum Bevita</i>	Beuda	La Garrotxa	1002
<i>Castro de Collo Tortuensi</i>	Sant Feliu de Pallerols	La Garrotxa	1017
<i>Castello Fitor</i>	Fitor		1018
<i>castro hortoles</i>	Planes d'Hostoles	La Garrotxa	1020
<i>castrol Puigoalder</i>	Puigalder	La Garrotxa	1020
<i>Guardia</i>	Llançà	Alt Empordà	1029
<i>castro Lauredo</i>	Lloret de Mar	La Selva	1041
<i>castellum Malavela</i>	Caldes de Malavella	La Selva	1041
<i>castrum Benedormiens</i>	Santa Cristina d'Aro	Baix Empordà	1041
<i>castrum Fornels</i>	Fornells	La Selva	1048
<i>castro</i>	Begur	Baix Empordà	1051
<i>castellum Roca Maura</i>	Torroella de Montgrí	Baix Empordà	1051
<i>castello Palatio Furgelli</i>	Palafrugell	Baix Empordà	1051
<i>castellum Canianum</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	1053
<i>castro</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	1053
<i>castrum de Castilione</i>	Castelló d'en Bas	La Garrotxa	1053-1066
<i>Turrem de Pubol</i>	Pubol	Baix Empordà	1051
<i>castrum Soriu</i>	Arbúcies	La Selva	1053
<i>castello Cirvian</i>	Cervià de Ter	Gironès	1059
<i>castrum Gerundella</i>	Girona	Gironès	1054
<i>Torrezela Monte Raso</i>			1065
<i>castrum St Stephanus Peculiare</i>	Palamós	Baix Empordà	1063
<i>castrum Maur</i>	Palamós	Baix Empordà	1063
<i>Guardia</i>	Sant Sadurní de l'Heura	Alt Empordà	1064
<i>turris</i>	Parets d'Empordà	Alt Empordà	1064
<i>castrum monte Acuto</i>	Montagut	La Garrotxa	1070
<i>castrum Bassegoda</i>	Basegoda	La Garrotxa	1070
<i>castrum Solterra</i>	Sant Hilari Sacalm	La Selva	1081
<i>defensa Latrono</i>			1082
<i>castrum Paussada</i>	Sant Llorenç de la Muga	Alt Empordà	1084
<i>castrum Karmazono</i>	Vilajuïga	Al Empordà	1085

Figura 35: quadre del *castra/castella*, *turres*, *guardiae* i *puios* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>castro Sancti Saturnini</i>	Sant Sadurn de l'Heura	Baix Empordà	1093
<i>Torre Lepraria</i>	Vilabertran	Alt Empordà	1093
<i>castellum Nauate</i>	Navata	Alt Empordà	1093
<i>castrum Fuxani</i>	Foixà	Baix Empordà	1094
<i>castrum de Todela</i>	Sant Gregori	Gironès	1094
<i>castello de Rupiano</i>	Rupià	Baix Empordà	1095
<i>castrum Corneliano</i>	Cornellà de Terri	Pla de l'Estany	1096
<i>Guardia</i>	Santa Pau	La Garrotxa	1098

Figura 36: quadre del *castra/castella*, *turres*, *guardiae* i *puios* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Figura 37: mapa de situació de les *villae-loci*, i dels *villares-mansi* documentats al nord-est de Catalunya (segles X-XI).

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>Presa de Murriano</i>	Vall d'en Bas	Garrotxa	900
<i>Oliano</i>	Ullà	Alt Empordà	900
<i>villa Nova</i>	Peralada	AltEmpordà	902
<i>loco Canales</i>			902
<i>villa Fontanedo</i>	Fontanetes	Baix Empordà	904
<i>villa Caneposto</i>	Canapost	Alt Empordà	904
<i>villa Vulpiliaco</i>	Vullpellac	Alt Empordà	904
<i>villa Palacio Maurore</i>	La Bisbal	Baix Empodà	904
<i>villare Abiliares</i>			904
<i>villare Perductus</i>	La Bisbal	Baix Empordà	904
<i>villare Murello</i>			904
<i>loco Campo Rotundo</i>			904
<i>villare Placiti</i>			904
<i>villa Porrarias</i>	Porreres	La Garrotxa	904
<i>villa Nambilla</i>	Llambilles	Gironès	910
<i>villa Marunesti</i>	Torroella de Fluvià	Baix Empordà	910
<i>villa Maquerone</i>	Vilamacolum	Baix Empordà	910
<i>villa Spinaversa</i>	Cabanelles	Alt Empordà	910
<i>Pinus</i>	Vilopriu		910
<i>villa Fontaneto</i>			911
<i>villa Sancta Eulalia</i>	Palau de Santa Eulàlia	Alt Empordà	912
<i>villare Cannellas</i>			912
<i>villare Algama</i>	Riera Algama	Alt Empordà	912
<i>villa Castellar</i>			912
<i>Romanano</i>	Romanyà	Alt Empordà	912
<i>Palaciolos</i>			912
<i>Batipalma</i>	Cabanelles	Alt Empordà	912
<i>villare Falgario</i>	Arbúcies	La Selva	912
<i>villare Laborarios</i>			912
<i>villa Mocoron</i>	Vilamacolum	Alt Empordà	913
<i>villa Miliciano</i>			913
<i>villa Salicedo</i>	Sant Sadurní de l'Heura	Baix Empordà	913
<i>Molevestes</i>			913
<i>Calidas</i>	Caldes de Malavella	La Selva	914
<i>Caldeses</i>	Caulers	La Selva	914
<i>Mazanedo</i>	Maçanet de la Selva	La Selva	914
<i>Villa Ascleto</i>			914
<i>Villa Caciano</i>	Cassà de la Selva	La Selva	914
<i>villa Serra</i>	Sant Miquel de Campmajor	Pla de l'Estany	917
<i>villa Falgarias</i>	Sant Miquel de Campmajor	Pla de l'Estany	917
<i>villa Salto</i>	Salt	Gironès	919
<i>Rivuranicas</i>	Riudarenes	La Selva	919
<i>villa Prunarias</i>			919
<i>locum Hortones</i>			919
<i>locum Spelunca Fargari</i>			920
<i>villa Expondeliano</i>	Esponellà	Pla de l'Estany	921
<i>Oriolus villa</i>	Orriols	Alt Empodà	921

Figura 38: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villa Baschara</i>	Bàscara	Alt Empordà	921
<i>villa Cassaniola</i>	Cassinyola	Alt Empordà	921
<i>villa Gallinarios</i>	Galliners	La Garrotxa	921
<i>Parietes</i>	Parets d'Empordà	Alt Empordà	921
<i>villa de Muls</i>	Vilademuls	Alt Empordà	921
<i>villa Apiliares</i>	Fonteta	Baix Empordà	922
<i>villa Ventinaco</i>			922
<i>villa Uuascones</i>			922
<i>villam Plantadicias</i>	Anglès	La Selva	922
<i>villarem Fagiam</i>			922
<i>locum Ausor</i>			922
<i>locum Merlac</i>			922
<i>villarem Monteraso</i>	Montras	Baix Empordà	922
<i>Foliane</i>	Montras	Baix Empordà	922
<i>Teudiliane</i>	Palafrugell	Baix Empordà	922
<i>Frugello</i>	Palafrugell	Baix Empordà	922
<i>loco Exemines</i>			922
<i>loco Armentaria</i>	Armentera	Alt Empordà	922
<i>loco Campo Taurane</i>	Campdorà	Gironès	922
<i>villa Fonte Coberta</i>	Foncoberta	Pla de L'Estany	922
<i>Sucorriano</i>			922
<i>villa Savares</i>	Fontcoberta	Pla de l'Estany	922
<i>villarem Dominum</i>	Domeny		922
<i>villa mala</i>	Planes d'Hostoles	La Garrotxa	922
<i>villarem Dominum</i>	Domeny	Gironès	922
<i>villa Stagno</i>	Sant Feliu de Pallerols	La Garrotxa	922
<i>villa Malveto</i>	Santa Cristina d'Aro	Baix Empordà	922
<i>villarem Brugaria</i>			922
<i>villa Lordayreses</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Nespula</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Graner</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villa Nova</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Vaca Morta</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>mansum Malle Furedo</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Bodoxone</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Tres Miseros</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Romegoso</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Belleto</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Falgarias</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villare Casaleto</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>mansum de Perey</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>villa Regelt</i>			923
<i>villa Secalares</i>	Sant Gregori	Gironès	924
<i>locum Bascauna</i>			929
<i>villa Porrerolas</i>	Porreres	Gironès	925
<i>villa Malgano</i>			925
<i>Molletello</i>	Sant Joan de Mollet	Gironès	926
<i>villa Flaciano</i>	Flaçà	Gironès	926

Figura 39: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>Avellaneda</i>	Vall d'en Bas	La Garrotxa	926
<i>villare Corbos</i>	Vall d'en Bas	La Garrotxa	926
<i>villare Novuo</i>			926
<i>villare Canellas</i>			928
<i>villare Castellani</i>	Quart		928
<i>villa nova</i>			928
<i>villa Castilione</i>	Castello d'Empúries	Alt Empordà	928
<i>villare Ascleto</i>	Cassà de la Selva	La Selva	930
<i>Nespolario</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	930
<i>loco Gorgo Nigro</i>			930
<i>villare Nadale</i>	Masarac	Alt Empordà	930
<i>villa Mulnell</i>	Monells	Alt Empordà	931
<i>villare comdam Oderici</i>			932
<i>villare Comparato</i>	Colera	Alt Empordà	935
<i>villare Guadamiro</i>	Colera	Alt Empordà	935
<i>villare Clerzels</i>	Colera	Alt Empordà	935
<i>villam Riodazari</i>			936
<i>villa Monteacuto</i>	Montagut	La Garrotxa	937
<i>Farguerias</i>	Girona	Gironès	938
<i>Villadeid</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	939
<i>villa Caniano</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	939
<i>villar Carrica</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	939
<i>villa Sancta Eulalia</i>	Palau de Santa Eulàlia	Alt Empordà	939
<i>villa Arenios</i>	Garrigàs	Alt Empordà	939
<i>villa Toniano</i>	Garrigàs	Alt Empordà	939
<i>villa Orto Modario</i>			939
<i>Talazano</i>	Montagut	La Garrotxa	939
<i>villa Morraniano</i>	Montagut	La Garrotxa	940
<i>villa Molino Vetere</i>	Montagut	La Garrotxa	940
<i>villa Cuilsec</i>			941
<i>villa Beuda</i>	Beuda	La Garrotxa	941
<i>villa magni</i>	Aiguaviva	Gironès	943
<i>villam Leporarios</i>	Navata	Alt Empordà	944
<i>locum Subiradellus</i>	Albanyà	La Garrotxa	945
<i>villare Rivo Fredo</i>	Calonge	Baix Empordà	945
<i>villa Fontes</i>	Calonge	Baix Empordà	945
<i>villare Cerdanos</i>	Arbúcies	La Selva	945
<i>villare Slazonus</i>	Espolla	Alt Empordà	946
<i>villare Altero</i>	Espolla	Alt Empordà	946
<i>villa Cestella</i>	Cistella	Alt Empordà	946
<i>villa Pucilgas</i>	Sant Aniol de Finestres	La Garrotxa	947
<i>villa Pinzago</i>			947

Figura 40: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>maso Hisarnus</i>			947
<i>maso Alesindus</i>			947
<i>maso Guillelmo</i>			947
<i>villa Aquaviva</i>	Aiguaviva	Gironès	948
<i>villare Castellum</i>	Forallac	Baix Empordà	948
<i>loco Ficturio</i>	Fitor	Baix Empordà	948
<i>villa Anteras</i>			948
<i>manso Ioanni</i>	Fitor	Baix Empordà	949
<i>manso Wisilo</i>	Fitor	Baix Empordà	949
<i>villarunculi Kastello</i>	Fitor	Baix Empordà	949
<i>locum Quinciana</i>	Fitor	Baix Empordà	949
<i>villarunculi Calvos</i>	Fitor	Baix Empordà	949
<i>villarunculi Canedo</i>	Fitor	Baix Empordà	949
<i>Villa Nova</i>	Fitor	Baix Empordà	949
<i>villa Magni</i>	Vilademany	Gironès	949
<i>Domenio</i>	Sant Gregori	Gironès	949
<i>locum Brugaria</i>	Sant Gregori	Gironès	949
<i>villa Loreddo</i>	Lloret de Mar	La Selva	949
<i>villa Rivi Secco</i>	Sant Sadurní de l'Heura	Baix Empordà	949
<i>villa Albeccario</i>	Amer	La Selva	949
<i>villa Gallizano</i>	Amer	La Selva	949
<i>villa Longa</i>	Sant Martí de Llemena	Gironès	950
<i>villa Castellare</i>			950
<i>villa Trugurano</i>	Tregurà	La Garrotxa	950
<i>villa Iungentes</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Noces</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Abelia</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare pelencano</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Landares</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Rexago</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Frauro</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Frexanedo</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Pugna Francorum</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Arvionso</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Salama</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Molendeira</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Leo</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Wistremiro</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Gonderigo</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Bastragano</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Canedello</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Muxiago</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Turdeirola</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Pennas</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>villare Vallorci</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>Cantalupus</i>	Cantallops	Alt Empordà	951
<i>villa Elperic</i>			951
<i>Machanedo</i>	Maçanet de Cabrenys	Alt Empordà	951

Figura 41: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villare Amaria</i>			951
<i>villa Locostaria</i>	Llagostera	La Selva	951
<i>villa Evuscho</i>	Oix	La Garrotxa	951
<i>Villa Tapias</i>			953
<i>villare Gavarra</i>			953
<i>mansi Oliva</i>			953
<i>villa Castilione</i>	Castelló d'Empúries	Alt Empordà	953
<i>villa Cathiano</i>	Cassà de la Selva	La Selva	954
<i>villa Mata Granoiaria</i>	Viladases	Gironès	954
<i>villa Pinus</i>	Vilopriu	Baix Empordà	954
<i>Angulos</i>			957
<i>Vilarzellus</i>	Albanyà	Alt Empordà	957
<i>villam Castilione</i>	Castelló d'Empúries	Alt Empordà	957
<i>villa Torteliano</i>	Tortellà	La Garrotxa	957
<i>Riba Fecta</i>	Castelfollit de la Roca	La Garrotxa	957
<i>vilare Deovota</i>			957
<i>villa Gafarise</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>Porkarias</i>	Porqueres	Pla de l'Estany	957
<i>Purgarias</i>			957
<i>villa Lobaría</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villa Agemalo</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villa Milianicas</i>	Porqueres	Pla de l'Estany	957
<i>villare Patricii</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villarem Pugio Pultarii</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villare Fraudini</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villare Gafari</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villare Agelaga</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villa Figeirolas</i>	Fontcoberta	Pla de l'Estany	957
<i>villare Hermedanos</i>	Ermedàs	Pla de l'Estany	957
<i>villare Perdudus</i>	Serinyà	Pla de l'Estany	957
<i>villare Dioni</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	957
<i>villare Qucuciago</i>	Porqueres	Pla de l'Estany	957
<i>villa Petra</i>	La Pera	Baix Empordà	959
<i>villa Aqualta</i>	Gualta	Baix Empordà	959
<i>villa Serra</i>			959
<i>villare Maurore</i>	La Bisbal	Baix Empordà	959
<i>villare Bonafir</i>			959
<i>villa Quarto</i>	Quart	Alt Empordà	959
<i>villa Virgines</i>	Vergès	Alt Empordà	959
<i>villa Toro</i>			959
<i>villa Alboret</i>			959
<i>villa de Villademadi</i>	Viladamat	Alt Empordà	959
<i>Valvaralia</i>	Ventalló	Alt Empordà	959
<i>Montiron</i>			959
<i>villa Torrecella</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	959
<i>villa Colombi</i>			959
<i>villa Garrigolas</i>	Cornellà de Terri	Pla de l'Estany	959
<i>villa Elperici</i>			959
<i>villa Gavusos</i>			959
<i>villa Calvos</i>			961

Figura 42: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villa Aliario</i>			961
<i>Colluvino</i>			961
<i>villare Lodares</i>			961
<i>villare Salvatelles</i>			961
<i>Figarias</i>			962
<i>Navata</i>	Navata	Alt Empordà	963
<i>Cacavaz</i>			963
<i>Arca</i>			964
<i>villa Albedo</i>			964
<i>Balselellas</i>			966
<i>Nabinarios</i>			966
<i>villa Torsa</i>	Tossa de Mar	La Selva	966
<i>villa Leprorarios</i>	Cassà de la Selva	La Selva	967
<i>mansum Clodoveo</i>	Sant Esteve de Llémèna	La Garrotxa	967
<i>mansum Teuderigo</i>	Sant Aniol de Finestres	La Garrotxa	967
<i>mansum Constantino</i>	Massanes	La Selva	967
<i>mansum Ermerigo</i>	Massanes	La Selva	967
<i>Sorsilsgrà</i>			967
<i>villa Bufas</i>			967
<i>mansum Estatio</i>			967
<i>Vilabertrandi</i>	Vilabertran	Alt Empordà	968
<i>villare Hermedanos</i>			968
<i>villa Gallinaria</i>	Galliners	La Selva	968
<i>villa Orfanis</i>	Orfes	Alt Empordà	968
<i>fenals</i>	Platja d'Aro	Baix Empordà	968
<i>villa Maxello</i>			969
<i>villar Valle Canaria</i>	Caldes de Malavella	La Selva	969
<i>villa Bertrandi</i>	Vilabertran	Alt Empordà	969
<i>Curtes</i>	Cornella de Terri	Gironès	969
<i>Spizellos</i>			970
<i>villa Palaciolo</i>	Amer	La Selva	971
<i>villare Seniofredo</i>	Colera	Alt Empordà	971
<i>Palaciolo</i>	Vilasacra	Alt Empordà	974
<i>villa Timim</i>	Vilabertran	Alt Empordà	974
<i>villa Olives</i>			975
<i>Meserag</i>	Masarac	Alt Empordà	975
<i>villa Morel</i>			975
<i>villa Dalmacia</i>			975
<i>villa Foliano</i>	Montfullà	Gironès	975
<i>manso Patroni</i>	Arbúcies	La Selva	975
<i>manso Rotario</i>	Arbúcies	La Selva	975
<i>Villa Alba</i>	Camós	Pla de l'Estany	976
<i>Balbs</i>	Balbs	La Garrotxa	977
<i>villulam Adario</i>	Montagut	La Garrotxa	977
<i>villa Scalís</i>	Montagut	La Garrotxa	977
<i>villa Ovoxó</i>	Montagut	La Garrotxa	977
<i>Toralles</i>	Montagut	La Garrotxa	977
<i>villa Turnum</i>	Sant Ferriol	La Garrotxa	977
<i>villa Bisuldini</i>	Besalú	La Garrotxa	978

Figura 43: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villa Maliano</i>	Meià	La Garrotxa	978
<i>Fornellus</i>	Fornells	La Selva	978
<i>villare Fredeberto</i>			978
<i>villare Malo</i>			978
<i>villa Asenarii</i>			978
<i>villa Cocolellos</i>			978
<i>villa Avodanti</i>			978
<i>villare Briulfo</i>			978
<i>villare Astar</i>			978
<i>Lugarzano</i>			978
<i>villa Bodelego</i>			978
<i>villa Columbi</i>	Vilacolum	Baix Empordà	978
<i>mansum Flodozeo</i>	Montagut	La Garrotxa	979
<i>villa Concas</i>	Sant Aniol de Finestres	La Garrotxa	979
<i>villa Podols</i>	Sant Miquel de Campmajor	Pla de l'Estany	979
<i>villa Astar</i>	Esponellà	Pla de l'Estany	979
<i>villa Siriano</i>	Serinyà	Pla de l'Estany	979
<i>villa Taziano</i>			979
<i>villa Lomir</i>			979
<i>Curtes</i>	Cornellà de Terri	Baix Empordà	979
<i>Orta</i>	Girona	Gironès	979
<i>villare Puio Arnulpho</i>			979
<i>villa Spina Versa</i>	Cabanelles	Alt Empordà	979
<i>vilares</i>	Montagut	La Garrotxa	979
<i>vila Astar</i>	Esponellà	Alt Empordà	979
<i>Blandas</i>	Blanes	La Selva	982
<i>villa Betede</i>			982
<i>spedolia</i>	Espolla	Alt Empordà	982
<i>villa Militiano</i>	Sant Pere Pescador	Alt Empordà	982
<i>villa Siverana</i>	Siurana	Alt Empordà	982
<i>villa Morelli</i>	Borrassà	Alt Empordà	982
<i>villa Timini</i>	Vilatenim	Alt Empordà	982
<i>villa Virgines</i>	Verges	Alt Empordà	983
<i>villa Lerci</i>	Llers	Alt Empordà	983
<i>villa Molinis</i>	Pont de Molins	Alt Empordà	983
<i>villa Iudica</i>	Vilademuls	Pla del 'Estany	983
<i>villa Benevivere</i>	Peralada	Alt Empordà	983
<i>villa Rude Mortos</i>	Riumors	Alt Empordà	983
<i>villa Mochdix</i>			983
<i>maso Enego</i>	Darnius	Alt Empordà	983
<i>maso Ardegario</i>	Darnius	Alt Empordà	983
<i>villare Olibane</i>	Maçanet de Cabreys	Alt Empordà	983
<i>villa Sacari</i>	Vilasacra	Alt Empordà	983
<i>villa Ventaïol</i>	Anglès	La Selva	983
<i>mansum Amalrici</i>	Anglès	La Selva	983
<i>villa Verdegario</i>	Anglès	La Selva	983
<i>villare Brugario</i>	Anglès	La Selva	983
<i>villa Benevivere</i>	Biure	Alt Empordà	983
<i>Alborz</i>	Albons	Baix Empordà	983
<i>villa Marignano</i>			984

Figura 44: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villa Buadeles</i>	Boadella d'Empordà	Alt Empordà	984
<i>Vila Cerviano</i>	Cervià de Ter	Gironès	989
<i>villa Sancti Clementi</i>	Sant Climent	Alt Empordà	989
<i>villa Sancti Aciscii</i>			989
<i>villa Muntiru</i>			989
<i>villa Turrezella</i>			989
<i>villa Vulturt Murt</i>	Ultramort	Baix Empordà	989
<i>villa Rupiano</i>	Rupià	Baix Empordà	989
<i>villa Recosindo</i>			989
<i>villa Oliviano</i>			990
<i>villa Molan</i>			990
<i>Riardo</i>			990
<i>villa Chaiano</i>			990
<i>villa Siurana</i>	Siurana	Alt Empordà	990
<i>villa Armentaria</i>	Armentera	Alt Empordà	990
<i>Tuninano</i>			990
<i>villa Raredo</i>	Cervià de Ter	Gironès	990
<i>Spizellos</i>	Cervià de Ter	Gironès	990
<i>villa Toro</i>			993
<i>villa Collo Aliari</i>			995
<i>villa Olemdo</i>			996
<i>Carciano</i>			996
<i>villa Collis Aliarii</i>	Olot	La Garrotxa	996
<i>villa Bag</i>	Vall de Bianya	La Garrotxa	997
<i>villare Truxano</i>			997
<i>villa Avellana Curba</i>			998
<i>villa Torteliano</i>	Tortellà	La Garrotxa	999
<i>villa Sparago</i>			1000
<i>villare Tredoso</i>			1000
<i>manso Guissano</i>	Besalú	La Garrotxa	1000
<i>manso Garragar</i>	Besalú		1000
<i>manseto Pidra</i>	Besalú		1000
<i>villa Bevita</i>	Beuda	La Garrotxa	1000
<i>villa Torolarias</i>			1000
<i>villa Arsendis</i>			1000
<i>villa Ribellas</i>	Albanyà	La Garrotxa	1000
<i>manso Portiolas</i>			1000
<i>villare Daniel</i>	Vidreres	La Selva	1002
<i>Siriniano</i>	Serinyà	Pla de l'Estany	1003
<i>Mexella</i>	Serinyà	Pla de l'Estany	1003
<i>Fonolegt</i>	Vilademuls	Pla de l'Estany	1006
<i>villa Cantalupus</i>	Cantallops	Alt Empordà	1006
<i>villare Magiore</i>	Peralada	Alt Empordà	1007
<i>villanova</i>	Peralada	Alt Empordà	1007
<i>villar Rudrigo</i>	Fornells	La Selva	1013
<i>villa Prunarias</i>	Prunera	La Garrotxa	1015
<i>villa Rubia</i>			1018
<i>villare Glecio</i>			1018
<i>villa Lac</i>	Girona	Gironès	1018
<i>villa Mucii</i>	Montfullà	Gironès	1018

Figura 45: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>villa Pera</i>	La Pera	Baix Empordà	1019
<i>mansum</i>			1021
<i>manso</i>	Castelló d'Empúries	Alt Empordà	1021
<i>manso Granoliers</i>			1021
<i>manso Tapiolas</i>			1021
<i>villa Fornelletos</i>			1028
<i>villa Fornellos</i>	Fornells	La Selva	1028
<i>villa Pugo Richinario</i>			1028
<i>villa Palacio</i>	Palau de Revardit	Gironès	1028
<i>Kabannellas</i>	Cabanelles	La Garrotxa	1029
<i>mansum</i>			1035
<i>Cucucago</i>	Cugussacs	Gironès	1031
<i>Lauredo</i>	Lloret de Mar	La Selva	1032
<i>Macianeto</i>	Massanet de la Selva	La Selva	1032
<i>villare Boscerones</i>	Serinyà	Pla de l'Estany	1033
<i>villare</i>	Sant Sadirni de l'Heura	Baix Empordà	1034
<i>villa Monte Bosin</i>			1034
<i>uilla Boloso</i>		La Garrotxa	1034
<i>Villaret</i>			1035
<i>Furtiano</i>	Fortià		1035
<i>villa Sacari</i>			1035
<i>villare Sancti Iohannis</i>			1035
<i>uillare Leocata</i>			1044
<i>uilla Ossar</i>	Sant Martí Vell	Gironès	1047
<i>loco Genestedo</i>	Sant Martí Vell	Gironès	1047
<i>villa Aqualta</i>	Gualta	Baix Empordà	1047
<i>Vila Sachar</i>	Vilasacra	Alt Empordà	1049
<i>Manso Rusdereda</i>	Vilabertran	Alt Empordà	1051
<i>Manso Torredella</i>	Vilabertan	Alt Empordà	1051
<i>Manso Freixaneda</i>	Vilabertran	Alt Empordà	1051
<i>Manso Molar</i>	Vilabertan	Alt Empordà	1051
<i>Manso Domenech</i>	Vilabertan	Alt Empordà	1051
<i>Manso Riera</i>	Vilabertan	Alt Empordà	1051
<i>uilla Exarts</i>	Sant Martí de Romanyà	Alt Empordà	1057
<i>uilla Bosceronos</i>	Serinyà	La Garrotxa	1057
<i>uilla Murlos</i>	Serinyà	La Garrotxa	1057
<i>Mansum Fontadeta</i>			1058
<i>villa vincii</i>			1059
<i>villare Sanguinarius</i>			1060
<i>vilars Sancti Iohannis</i>			1060
<i>uilla Canned</i>			1060
<i>mansum Albera</i>	Canet d'Adri	Alt Empordà	1060
<i>Villam Amati</i>	Viladamat	Alt Empordà	1061
<i>villa Agudinus</i>	Cruïlles	Baix Empordà	1062
<i>villa Vallocaria</i>	Cruïlles	Baix Empordà	1062
<i>manso</i>	Cervià de Ter	Gironès	1066
<i>mansum Tornauels</i>			1066
<i>uilla Rubea</i>	Girona	Gironès	1066
<i>Vilar de Gurgs</i>	Llers	Alt Empordà	1066
<i>villa Vallis</i>	Cervià de Ter	Gironès	1066
<i>Uillademan</i>	Vilademany	Gironès	1067

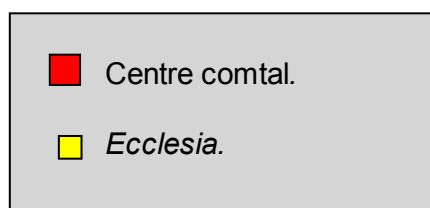
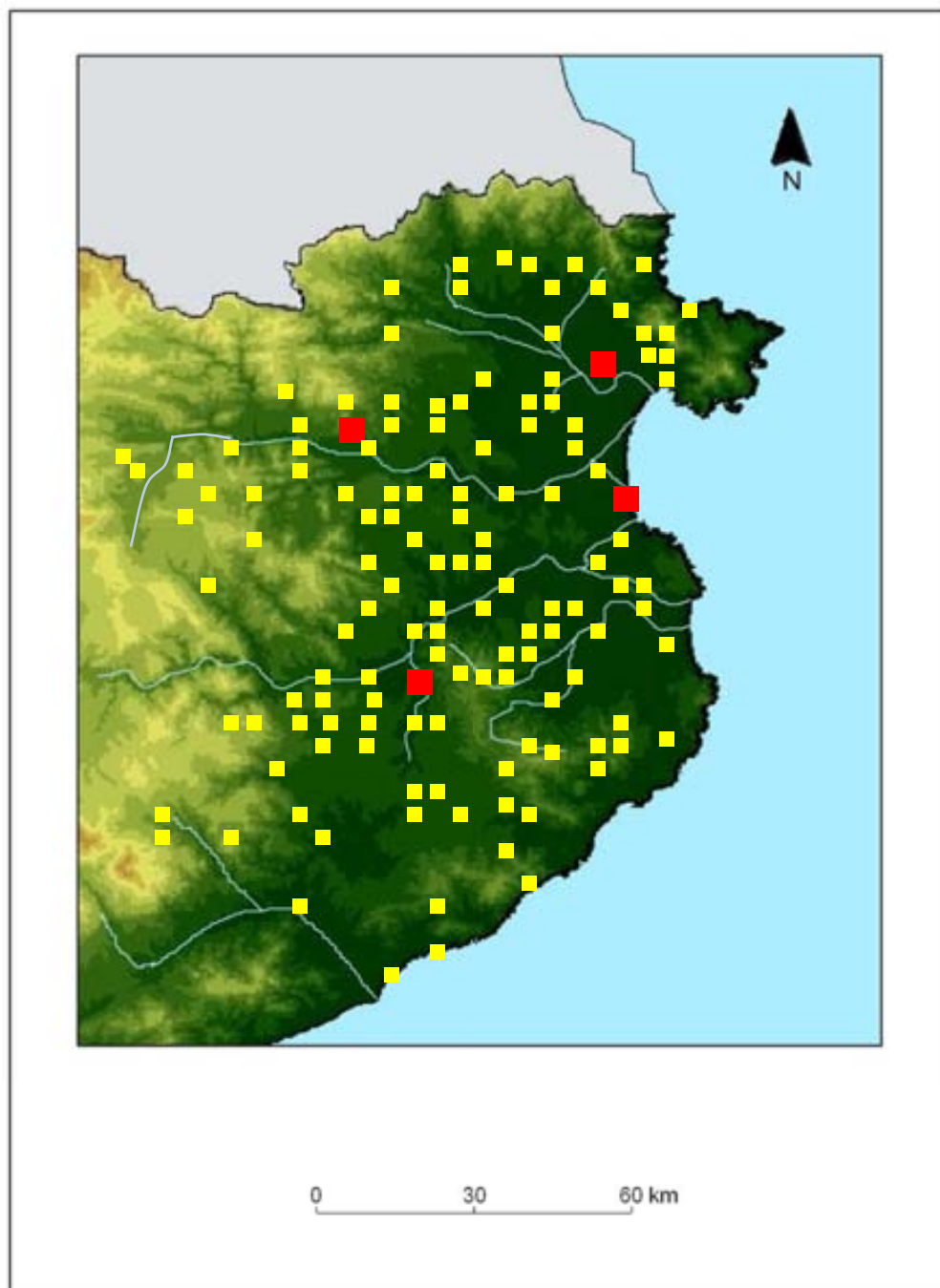
Figura 46: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>mansum Fontadeta</i>			1068
<i>Camos</i>	Camòs	Pla de l'Estany	1068
<i>villa Subiraneges</i>	Cervià de Ter	Gironès	1071
<i>uilla Uenud</i>	Vilavenut	Alt Empordà	1072
<i>Vilare Oliveta</i>			1070
<i>Manso Cabanes</i>			1072
<i>Manso Plano</i>			1074
<i>villar Tudili</i>			1072
<i>manso</i>			1074
<i>Villa Guardia</i>			1074
<i>Manso Guisado</i>			1075
<i>manso</i>			1075
<i>manso Seguer</i>			1075
<i>Manso Manso Puio</i>			1075
<i>uillar de Masenua</i>	Agullana		1076
<i>villare Espidels</i>	Cervià de Ter	Gironès	1077
<i>mansos</i>	Capmany	Alt Empordà	1077
<i>mansum Gondeballus</i>	Capmany	Alt Empordà	1077
<i>manso Miralioles</i>	Maçanet de Cabrenys	Alt Empordà	1077
<i>manso Gotafredo</i>	Maçanet de Cabrenys	Alt Empordà	1077
<i>uilla Canned</i>	Canet d'Adri		1078
<i>manso</i>	Vilabertran	Alt Empordà	1080
<i>Villa Moracag</i>	Peralada	Alt Empordà	1081
<i>Palaz Rauan</i>	Parlavà		1081
<i>manso</i>	Maçanet de Cabrenys	Alt Empordà	1082
<i>Vilardell</i>	Maçanet de Cabrenys	Alt Empordà	1082
<i>manso</i>			1083
<i>villa Rabidoso</i>	Rabós	Alt Empordà	1083
<i>villare novo</i>	Pedret	Alt Empordà	1083
<i>uilla Roga</i>	Girona	Gironès	1084
<i>uilla strabau</i>	Sant Sadurní de l'Heura	Baix Empordà	1084
<i>uilla Colonico</i>			1085
<i>mansos</i>			1085
<i>manso</i>			1085
<i>villa Abundanci</i>	Vilanant	Alt Empordà	1085
<i>Franciago</i>	Franciac	Gironès	1085
<i>uilla Freder</i>			1085
<i>manso Isarn</i>			1085
<i>uilla Garriga</i>			1085
<i>uilla Sords</i>			1085
<i>uilla Rubea</i>	Girona	Gironès	1086
<i>uilla Molleti</i>	Sant Joan de Mollet	Gironès	1086
<i>uilla Amelii</i>	Viladamí		1087
<i>uillare</i>			1088
<i>manso Andreii</i>			1088
<i>manso Bernardus</i>			1088
<i>manso Solanas</i>			1089
<i>manso Primo</i>			1089
<i>uilla Cartelliani</i>	Cartellà	Gironès	1089
<i>manso Petro</i>			1090
<i>manso cantalupus</i>			1090
<i>manso Figarias</i>			1090

Figura 47: quadre de les *villae/loci, villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya. .

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>manso Moschastel</i>			1090
<i>mansum Stephanus</i>			1090
<i>mansum</i>			1092
<i>mansum Duran</i>			1092
<i>mansum Guillelmo</i>			1092
<i>mansum Ver</i>			1092
<i>mansum</i>			1092
<i>Montecaluo</i>	Maià de Montcal	La Garrotxa	1092
<i>mansum Guillelmo</i>			1092
<i>mansum Aqualis</i>			1092
<i>mansum</i>			1092
<i>mansum</i>			1092
<i>mansum Palumbario</i>			1093
<i>mansum Estruch</i>			1093
<i>mansum Romagueres</i>			1093
<i>mansum</i>			1094
<i>manso</i>			1094
<i>uilla Turrudella de Montegrinio</i>	Torroella de Montgrí	Baix Empordà	1094
<i>uilla Albini</i>	Vilobí d'Onyar	La Selva	1094
<i>Uilamarin</i>	Vilademuls	Alt Empordà	1094
<i>uilar Basin</i>	Vilademuls	Alt Empordà	1094
<i>uilla Clerani</i>	Sant Gregori	Gironès	1094
<i>mansum Guillelmi Ricardi</i>	Cruïlles	Alt Empordà	1094
<i>mansum Mir Trencic</i>	Cruïlles	Alt Empordà	1094
<i>mansum Bonuspart</i>	Cruïlles	Alt Empordà	1094
<i>Masum Adalbertus</i>			1094
<i>mansum Gauceberto</i>			1095
<i>uilla Damires</i>	Cabanelles	Alt Empordà	1096
<i>mansum Gallinam</i>			1096
<i>mansum Serradell</i>			1096
<i>cintana</i>	Montagut	La Garrotxa	1096
<i>uilla Sancte Leochadie</i>			1096
<i>uilla Morell</i>	Borrassà	Alt Empordà	1096
<i>mansum</i>			1097
<i>uilla Iohanis</i>	Garrigàs	Alt Empordà	1096
<i>mansum puteolis</i>			1097
<i>mansum Riera</i>			1097
<i>mansum Petri</i>			1097
<i>mansum Ermengol</i>			1097
<i>mansum Trullares</i>			1099
<i>mansum Mironis</i>			1097
<i>mansum Siribertus</i>			1099

Figura 48: quadre de les *villae/loci*, *villares/mansi* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Figura 49: mapa de situació de les *ecclesiae* documentades al nord-est de Catalunya (segles X-XI).

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>sanctae Mariae</i>	Fontanetes	Baix Empordà	904
<i>sancti Michaelis</i>	Fontenetes	Baix Empordà	904
<i>Sancti Iohannis</i>	Fontanetes	Baix Empordà	904
<i>Sancti Cristofoli</i>			910
<i>Sancte Stephani</i>	Navata	Alt Empordà	913
<i>Sanctae Maria</i>	Vilamacolum	Alt Empordà	913
<i>cella Columbarum</i>	Colomers	Baix Empordà	922
<i>cella Carcer</i>	Torroella de Montgrí	Baix Empordà	922
<i>Sancti Andree</i>			922
<i>Sancti Vicentii</i>	Abúcies	La Selva	923
<i>Sancti Quirici</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>Sancti Clementis</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>Sancti Petri</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>Sancti Nazarii</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>Sanctus Acisclus</i>	Arbúcies	La Selva	923
<i>Sancti Petri</i>			926
<i>sancti Segismundi</i>	St Feliu de Buixalleu	La Selva	930
<i>Sancti Martini</i>	Girona	Gironès	930
<i>Sancti Saturnini</i>	Cabanès	Alt Empordà	932
<i>sanctae Mariae</i>			936
<i>Sancti Martini</i>	Peralada	Alt Empordà	936
<i>cella Riodezariam</i>	Ridaura	La Garrotxa	936
<i>Sancti Felicis</i>	Celrà	Gironès	945
<i>Sancti Petri</i>	Ridaura	La Garrotxa	936
<i>Sancti Andreae</i>	Ridaura	La Garrotxa	936
<i>Sancti Iohannis</i>	Ridaura	La Garrotxa	936
<i>ecclesiam Balcigas</i>	Espolla	Alt Empordà	946
<i>sanctae Mariae</i>	Finestres	La Garrotxa	947
<i>Sanctus Bauderius</i>	Selva de Mar	Alt Empordà	948
<i>Sancti Michaelis</i>	La Jonquera	Alt Empordà	948
<i>Sancti Iohannis</i>	Vilademany	El Gironès	949
<i>Sancti Martini</i>	Calonge	Baix Empordà	949
<i>Sancti Martini</i>	Sant Martí Sacosta	Gironès	949
<i>Sancta Maria</i>	Calonge	Baix Empordà	949
<i>Sancti Felicis</i>	Sant Feliu de Boada	Baix Empordà	949
<i>Sancti Genesis</i>	Girona	Gironès	950
<i>sancte Columba</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	950
<i>Sancto Andreo</i>	Castanyet	La Selva	950
<i>Sancte Marie</i>	Colomers	Baix Empordà	951
<i>Sant Pere</i>	Torreolla de Montgrí	Baix Empordà	951
<i>Sancti Andree</i>	Oliveda	Alt Empordà	951
<i>Sancti Felicis</i>	Llagostera	La Selva	951
<i>Sancti Stephani</i>	Oix	La Garrotxa	951
<i>Sancti Peregrini</i>	Oix	La Garrotxa	951
<i>Sancta Margarita</i>	Roses	Alt Empordà	953
<i>Sancti Petri</i>			953
<i>Sancti Christofori</i>	Sant Cristòfol dels Horts	Alt Empordà	953
<i>Sancta Margarita</i>	Ridaura	La Garrotxa	954
<i>Sanctae Mariae</i>	Castelló d'Empúries	Alt Empordà	957

Figura 50: quadre de les *ecclesiae* documentades als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>Sancti Romani</i>			957
<i>Sancte Leocadia</i>	Parets d'Empordà	Alt Empordà	959
<i>Sancti Iohannis</i>	Sant Joan les Fonts	La Garrotxa	959
<i>Sancti Petri</i>	Les Preses	La Garrotxa	960
<i>Sancti Petri</i>	Espuig	La Garrotxa	965
<i>Sancti Petri</i>	Montagut	La Garrotxa	965
<i>Sancti Leoncii</i>	Tossa de Mar	La Selva	966
<i>Sancti Vicentii</i>	Tossa de Mar	La Selva	966
<i>Sancta Marie</i>	Far d'Empordà	Alt Empordà	968
<i>Sanctae Mariae</i>	Fenals	La Selva	968
<i>Sancti Stephani</i>	Caldes de Malavella	La Selva	969
<i>Sancta Eulalia</i>	Sils	La Selva	969
<i>Sancti Petri</i>	Castell de Miralles		974
<i>Sancte Marie</i>	Vilabertran	Alt Empordà	974
<i>Sancti Petri</i>	Girona	Gironès	976
<i>Sancti Privatii</i>	Sant Privat d'en Bas	La Garrotxa	976
<i>Sancti Stephani</i>	Tordera	La Selva	977
<i>Sancti Vicentii</i>	Besalú	La Garrotxa	977
<i>Sancti Iohannis</i>	Balbs	La Garrotxa	977
<i>Sancti Genesisii</i>	Besalú	La Garrotxa	977
<i>Sancti Michaelis</i>	Besalú	La Garrotxa	977
<i>Sancti Martinii</i>	Junyà	Baix Empordà	977
<i>Sanctae Mariae</i>	Olot	La Garrotxa	977
<i>Sancti Fructuosi</i>	Ossinyà	La Garrotxa	977
<i>Sancti Silvestri</i>	Sant Ferriol	La Garrotxa	977
<i>Sancti Andreae</i>	Sant Ferriol	La Garrotxa	977
<i>Sancti Johannis</i>	Balb	La Garrotxa	977
<i>Sancti Andreae</i>	Bianya	La Garrotxa	977
<i>Sanctae Caeciliae</i>	Sadernes	La Garrotxa	977
<i>Santa Maria</i>	Mieres	La Garrotxa	977
<i>Sancti Stephani</i>	Olot	La Garrotxa	977
<i>Sancti Quintini</i>	La Vall d'en Bas	La Garrotxa	978
<i>Sancta Maria</i>	Beuda	La Garrotxa	979
<i>Sancti Isidori</i>	La Pera	Baix Empordà	982
<i>Sancta Maria</i>	Blanes	La Selva	982
<i>Sancti Petri</i>	Sant Pere Pescador	Alt Empordà	982
<i>Sanctus Romanus</i>	Rabós	Alt Empordà	982
<i>Sancti Isidori</i>	La Pera	Baix Empordà	982
<i>Sanctus Vicentius</i>	Llançà	Alt Empordà	982
<i>Sanctus Clemens</i>	Sant Climent Sescebes	Alt Empordà	982
<i>Sancta Cruce</i>	Port de la Selva	Alt Empordà	983
<i>Sancta Margarita</i>	l'Escala	Baix Empordà	983
<i>Sancta Maria</i>	Darnius	Alt Empordà	983
<i>Sancti Mametii</i>	Riumors	Alt Empordà	983
<i>Sanctum Andeolum</i>	Finestres	La Garrotxa	984
<i>Sancto Andreo</i>	Sant Aniol de Finestres	La Garrotxa	984
<i>Sancti Petri</i>	Cornellà de Terri	Pla de l'Estany	985
<i>Sancto Stephano</i>	Cornellà de Terri	Pla de l'Estany	985
<i>Sancta Crux</i>			986

Figura 51: quadre de les *ecclesiae* documentades als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

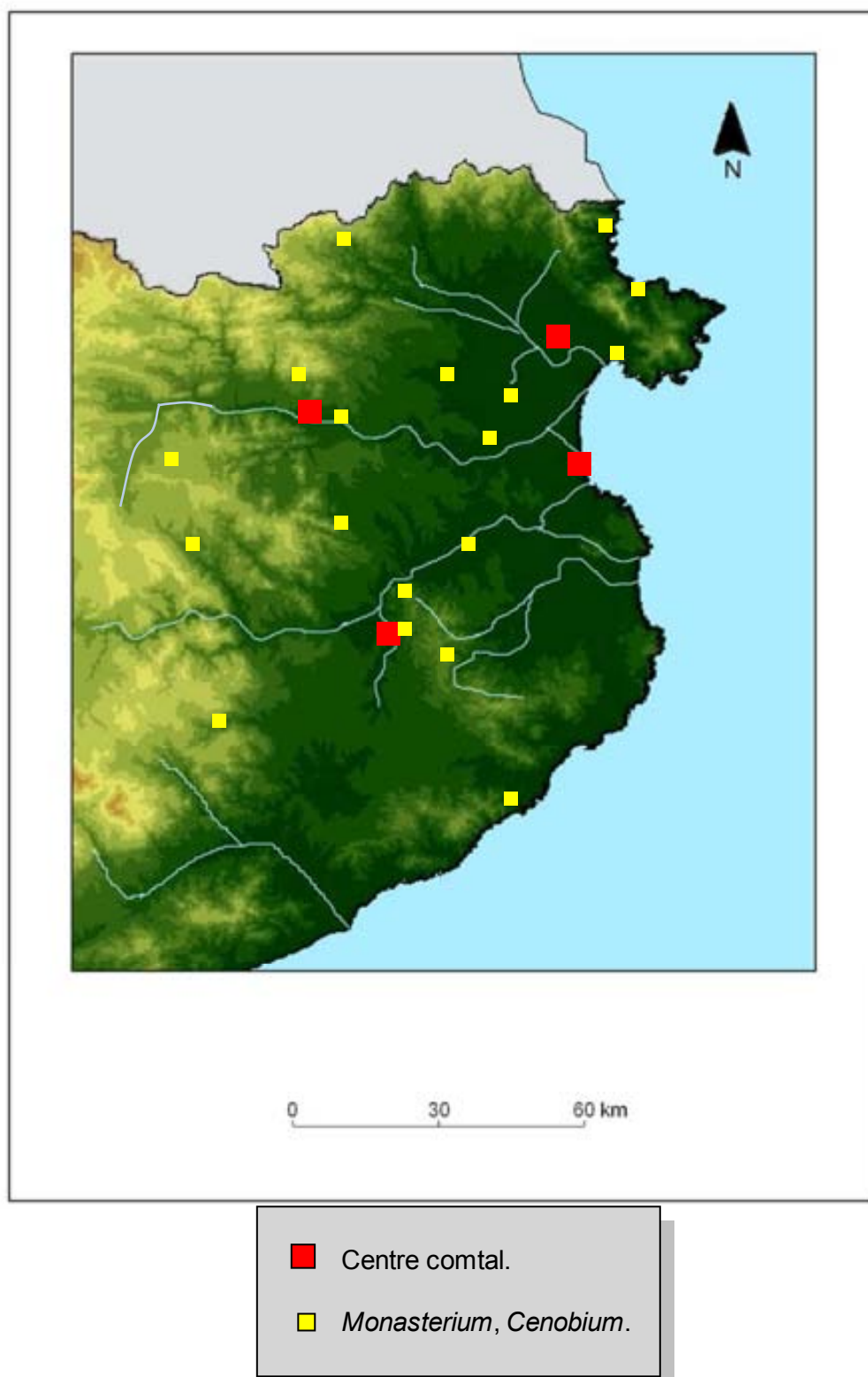

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>Sancta Eugenia</i>	Santa Eugènia de Ter	Gironès	988
<i>Sancti Martini</i>	Sant Martí de La Muga	Alt Empordà	990
<i>Sancti Martini</i>	La Canya	La Garrotxa	990
<i>Sancti Martini</i>	Armentera	Alt Empordà	990
<i>Sancti Christophori</i>	Sant Cristofor dels Horts	La Garrotxa	990
<i>Sancte Marie</i>	Tortellà	La Garrotxa	999
<i>Sancti Felicis</i>	Beuda	La Garrotxa	1002
<i>Sancta Maria</i>	Argelaguer	La Garrotxa	1004
<i>Sancti Iohannis</i>	Peralada	Alt Empordà	1007
<i>Sancti Martini</i>	Calonge	Baix Empordà	1019
<i>Sancti Iulianis</i>	Cornellà de Terri	Gironès	1019
<i>Sancti Martini</i>	Romanyà		1019
<i>Sancti Mameti</i>	Riodemort		1019
<i>Sancti Martini</i>	Campmajor		1019
<i>Sancti Martini</i>	Llémena		1019
<i>Sancti Andree</i>	Mata		1019
<i>Sancti Genesii</i>	Monells	Gironès	1019
<i>Sanctus Acisclus</i>	Bàscara	Alt Empordà	1019
<i>Sancta Maria</i>	La Pinya	La Garrotxa	1022
<i>Sancti Saturninii</i>	Garrigàs	Alt Empordà	1025
<i>Sancta Margarita</i>	Quart	Gironès	1028
<i>Sancti Quirici</i>	Campllong	Gironès	1028
<i>Sancti Stephani</i>	Riudellots	La Selva	1028
<i>Sancti Iohannis</i>	Aquaviva	Gironès	1028
<i>Sancti Minati</i>	Vilablareix	Gironès	1028
<i>Sancta Eulalia</i>			1030
<i>Sancti Cucufati</i>	Fornells	La Selva	1032
<i>Sancti Andraeae</i>	Serinyà	La Garrotxa	1033
<i>Sancti Saturnini</i>	Sant Sadurní de l'Heura	Baix Empordà	1043
<i>Sancti Martini</i>	Viladasens	Gironès	1044
<i>Sancti Vicenti</i>	Viladasens	Gironès	1044
<i>Sancti Eulalie</i>	Ultramort	Baix Empordà	1045
<i>Sancti Martini Uetuli</i>	Vilanant	Baix Empordà	1047
<i>Sancta Maria</i>	Fontcoberta	Pla de l'Estany	1049
<i>Sancti Martini</i>	Vilademuls	Pla de l'Estany	1049
<i>Sancti Martini</i>	Palfrugell	Baix Empordà	1051
<i>Sancti Vincentii</i>	Camòs	Pla de l'Estany	1051
<i>Sancta Christina</i>	Santa Cristina d'Aro	Baix Empordà	1052-58
<i>Sancti Saturnini</i>	Arenys	Alt Empordà	1056
<i>Sancti Iulianis</i>	Sant Julià de Boada	Baix Empordà	1058
<i>Sancti Genesii</i>	Torroella de Fluvià	Alt Empordà	1058
<i>Sancti Stefani</i>	Madremanya	Gironès	1059
<i>Sancta Agatha</i>	Capmany	Alt Empordà	1062
<i>Sancti Iohannis</i>	Foixà	Baix Empordà	1062
<i>Sancti Martini</i>	Jafre	Baix Empordà	1063
<i>Sancti Iohannis</i>			1063
<i>Santo Martino</i>	Sant Martí Sacosta	Gironès	1064
<i>Sancti Stephani</i>	Canapost	Baix Empordà	1064
<i>Sancti Vicentii</i>	Rupià	Baix Empordà	1065
<i>Sancti Mathei</i>	Torroella de Montgrí	Baix Empordà	1066
<i>Sancti Georgi</i>	Cervià de Ter	Gironès	1066
<i>Sancta Maria</i>	Caldes de Malavella	La Selva	1066

Figura 52: quadre de les *ecclesiae* documentades als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>Sancti Felicis</i>	Llagostera	Gironès	1066
<i>Sanctus Cecilia</i>	Sant Martí de Llémèna	Gironès	1068
<i>Sancti Petri</i>	Figueres	Alt Empordà	1069
<i>Sancti Martini</i>	Cassà de la Selva	La Selva	1069
<i>Sancti Mathei</i>	Vilademires	Alt Empordà	1070
<i>Sancta Columba</i>	Cabanelles	Alt Empordà	1070
<i>Sancti Johannis</i>	Palau Savèrdera	Alt Empordà	1070
<i>sancti Iuliani</i>	San Julià de Ramis	Gironès	1072
<i>sanctae Mariae</i>	Vilobí d'Onyar	La Selva	1075
<i>sancti Martini</i>	Brunyola	La Selva	1076
<i>sancta Maria</i>	Agullana	Alt Empordà	1076
<i>sancti Iohannis</i>	Croses		1077
<i>sancta Agatha</i>	Cruïlles	Baix Empordà	1078
<i>sancti Uicentii</i>	Canet d'Adri	Gironès	1078
<i>sancti Laurentii</i>	Canet d'Adri	Gironès	1078
<i>sancti Menati</i>	Vilablareix	Gironès	1079
<i>sancti Petri</i>	Navata	Alt Empordà	1079
<i>sancti Andraeae</i>	Bescanó	Baix Empordà	1079
<i>sancti Laurencii</i>	Bescanó	Baix Empordà	1079
<i>sancti Iohannis</i>	Lloret de Mar	La Selva	1079
<i>sancti iohannis</i>	Blanes	La Selva	1079
<i>sancti Martini</i>	Maçanet de Cabrenys	Alt Empordà	1079
<i>sancti Felicis</i>	Carbonills	Alt Empordà	1079
<i>Sancti Laurentis</i>	Sant Llorenç de la Muga	Alt Empordà	1079
<i>sancti Laurentii</i>	Maçanet de la Selva	La Selva	1079
<i>sancti Felicis</i>			1079
<i>sanctum Michaellem</i>	Sant Miquel de Fluvià	Alt Empordà	1081
<i>sancta Maria</i>	Panissars	Alt Empordà	1082
<i>sancti Stephani</i>	Pedret i Marzà	Alt Empordà	1083
<i>sancti iohannis</i>	Foixà	Baix Empordà	1081
<i>sancti Felici</i>	Celrà	Gironès	1085
<i>sancto Saluatori</i>	Franciac	Gironès	1085
<i>sancta Maria</i>	Vidreres	La Selva	1085
<i>sancti Andraee</i>	Serinyà	Pla de l'Estany	1086
<i>sancta Fides</i>	Sant Julià de Ramis	Gironès	1086
<i>sancti Christophori</i>	Porqueres	Pla de l'Estany	1086
<i>sancti Stephani</i>	Vilademuls	Alt Empordà	1087
<i>sancti Felicis</i>	Sant Gregori	Gironès	1089
<i>Sancti Salvatoris</i>	Bianya	Garrotxa	1089
<i>sancti Iulianis</i>	Ordis	Alt Empordà	1090
<i>sancti Stephani</i>	Riudellots	La Selva	1091
<i>sancte Cecilie</i>	Maià de Montcal	La Garrotxa	1092
<i>sancti Saturnini</i>			1093
<i>sancti Stephani</i>	Girona	Gironès	1094
<i>sanctus Stefani</i>	Vilobí d'Onyar	La Selva	1094
<i>Sanctum Paulum</i>	Bell-Lloc d'Aro	Baix Empordà	1094
<i>Sancta Mariae</i>	Castell d'Aro	Baix Empordà	1094
<i>sancti Stephani</i>	Guialbes	Pla de l'Estany	1095
<i>sancta Maria</i>	Agullana	Alt Empordà	1097
<i>sanctus Christophori</i>	Parlavà	Baix Empordà	1096
<i>sancta Pace</i>	Santa Pau	La Garrotxa	1098

Figura 53: quadre de les *ecclesiae* documentades als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Figura 54: mapa de situació dels *monasteria/cenobia* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

Topònim	Terme	Comarca	Data
<i>sancti Quirici</i>	Colera	Alt Empordà	927
<i>sancti Stephani</i>	Banyoles	Pla de l'Estany	928
<i>sanctae Mariae</i>	Ridaura	La Garrotxa	936
<i>sancta Maria Rodas</i>	Port de la Selva	Alt Empordà	945
<i>sancte Marie</i>	Amer	La Selva	945
<i>sancti Felicis</i>	Sant Feliu de Guixols	Baix Empordà	968
<i>sancte Marie</i>	Roses	Alt Empordà	976
<i>cenobium Magrigul</i>			976
<i>sancti Petri</i>	Besalú	La Garrotxa	978
<i>sanctus Laurentius</i>	Bassegoda	La Garrotxa	983
<i>sancti Petri</i>	Girona	Gironès	988
<i>sancti Danielis</i>	Girona	Gironès	1018
<i>sanctus Michael</i>	Cruïlles	Baix Empordà	1035
<i>sancta Mariae</i>	Cervià de Ter	Gironès	1053
<i>sanctae Marie</i>	Vilabertran	Alt Empordà	1068
<i>sanctus Michael</i>	Sant Miquel de Fluvià	Alt Empordà	1065
<i>sanctus Petrus</i>	Santa Coloma de Farners	La Selva	1079
<i>sancte Marie</i>	La Jonquera/Portús	Alt Empordà	1093
<i>sancte Marie</i>	Lledó d'Empordà	Alt Empordà	1093

Figura 55: quadre dels *monasteria/cenobia* documentats als segles X-XI al nord-est de Catalunya.

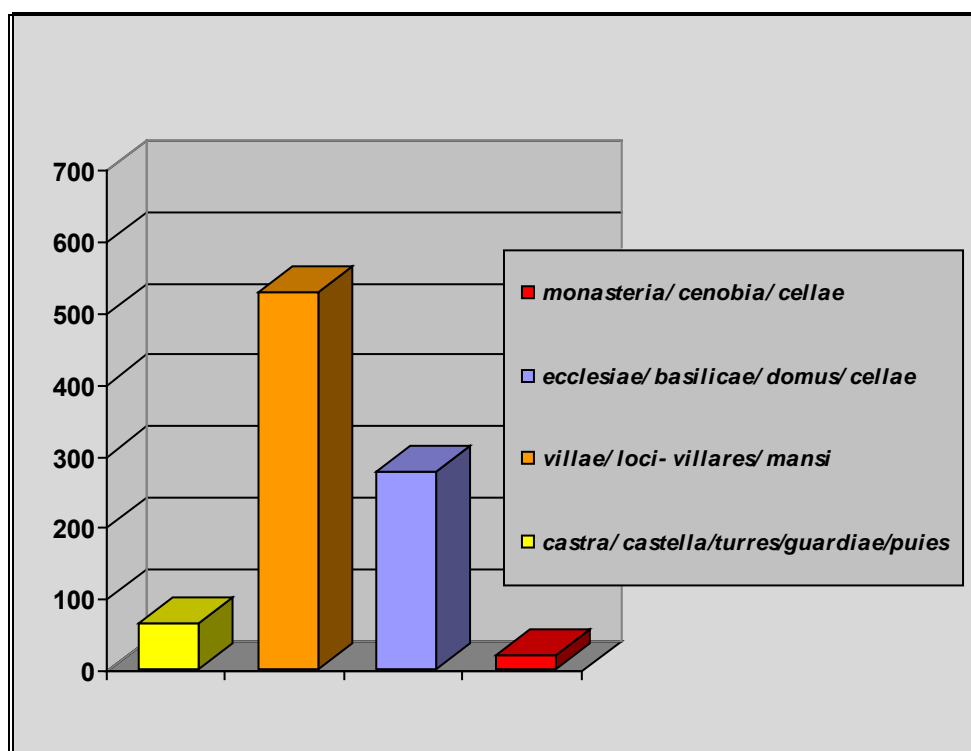
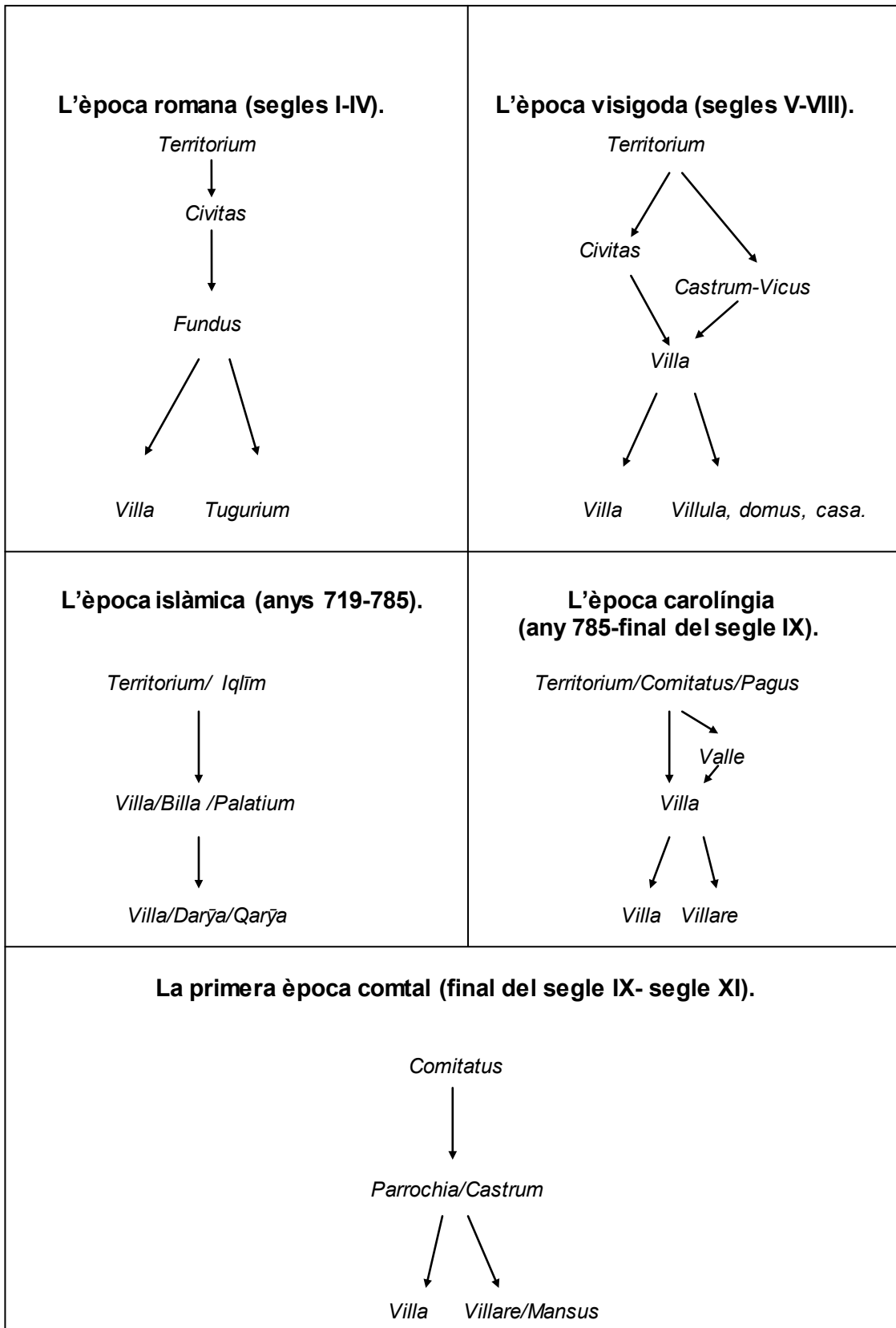

Figura 56: quadre de la distribució per nombre d'esments dels topònims documentats entre els segles IX-XI al nord-est de Catalunya.

Figura 57: esquema bàsic de l'evolució dels conceptes que formen part de l'organització territorial del nord-est de Catalunya, de l'Antiguitat a l'Alta Edat Mitjana.

7.2.5. Estudi monogràfic. Les *villae* de Bàscara, Orriols i Calabuig (Alt Empordà). Organització del territori i evolució del poblament entre l'Antiguitat i l'Alta Edat Mitjana.

El terme municipal de Bàscara es troba en l'extrem meridional de l'Alt Empordà, a la riba dreta del Fluvià, en un terreny lleugerament accidentat per petites serres i turons arrodonits de poca alçada que delimiten la plana empordanesa per ponent i que marquen la divisòria d'aigües entre les conques del Fluvià i el Ter. Avui, aquest terme engloba, a més de la vila de Bàscara, en època medieval pertanyent al comtat de Besalú, els pobles de Calabuig i Orriols, antigament integrats, respectivament, als comtats d'Empúries i de Girona (AADD 1981, 174-177).

Els primers resultats referents al projecte específic de prospeccions arqueològiques al terme municipal de Bàscara han estat ja publicats parcialment (FOLCH; GIBERT 2007-2008b). En tot cas, aquí es pretén fer una revisió d'aquells treballs, tot presentant els materials arqueològics més rellevants i introduint noves dades recents en relació a la troballa de nous jaciments durant els darrers anys, per tal d'establir la seqüència evolutiva del poblament en aquest espai geogràfic des de l'època ibero-romana fins a l'Alta Edat Mitjana (figura 58) que ens de serveixi de marc per il·lustrar el que hem desenvolupat en aquesta primera part. Amb aquest objectiu, es consideraran tant les dades arqueològiques aportades pel nostre propi projecte de prospeccions com les notícies ja conegudes amb anterioritat o posterioritat sobre l'existència de jaciments arqueològics i en base a la localització puntual de materials o d'estructures; així mateix, i pel que fa a l'època altmedieval, esdevenen fonamentals les informacions aportades per la documentació editada dels segles IX-X.

En aquest sentit, l'actual terme municipal de Bàscara es mostra especialment privilegiat pel que fa a les mencions documentals altmedievals que hi fan referència, esments que permeten constatar l'existència, a partir ja del segle IX i durant tot el segle següent, de fins a nou espais o emplaçaments caracteritzats toponímicament com a *villae* o *villares*. Entre els primers s'identifiquen clarament les viles de Bàscara²¹⁰, Calabuig²¹¹ i Orriols²¹², mentre que la resta està constituïda per diversos

---

²¹⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 7, a. 817.

²¹¹ Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 84, a. 893.

²¹² Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 84, a. 921.

vilars adscrits al terme de la primera, a saber, els vilars d'*Abdirama*²¹³, *Amidon*²¹⁴, *Cassaniola*²¹⁵, *Spedulias*²¹⁶, *Specularias*²¹⁷ i *Terratellas*²¹⁸.

Els jaciments arqueològics.

Època iberoromana.

Prop del lloc on la riera de Cassinyola desguassa al riu Fluvià, a l'oest del nucli de Bàscara, els treballs de prospecció van permetre localitzar dos punts on el material en superfície permetia suposar l'existència d'un jaciment arqueològic. Així, en el camp anomenat "Cassinyola-camp 13"²¹⁹ es va recollir ceràmica comuna de cuita oxidada i reduïda, així com alguns fragments d'àmfora itàlica i indeterminada, una vora de *kalathos*, i alguns fragments de Campaniana B i de ceràmica comuna africana de cuina (figura 59 (Làmina 1: 7-10)). Prop d'aquest, en el "camp 1", es va recollir ceràmica comuna de cuita oxidada, reduïda i neutra, així com un fragment informe de terra sigillata sudgàlica. Es podria tractar probablement d'un únic assentament situat a prop de l'antic camí que remuntava el riu Fluvià per la seva riba dreta, amb una cronologia que arrencaria de l'època ibero-romana i s'endinsaria en l'imperi.

La prospecció a l'entorn del Mas Sales, situat en l'extrem sud-est del terme municipal, limitant ja amb el terme veí de Viladasens, va permetre localitzar, en un camp ubicat al sud-est del mas, que fou anomenat "Mas Sales-camp 3", un jaciment d'època ibero-romana, clarament identificable per la presència de material en superfície (figura 59 (Làmina 1: 1 i 2)), entre el que cal destacar, a banda de la majoritària ceràmica comuna oxidada, la presència de fragments d'àmfora itàlica, tarraconesa i greco-itàlica, als quals cal adjuntar alguns fragments informes de Campaniana B i terra sigillata itàlica; pel que fa al material no ceràmic, s'ha pogut recollir un fragment de molí manual rotatori de basalt i un fragment de *tegula* plana. La dispersió del material en superfície estava relativament concentrada en el sector nord d'un camp situat a l'est de la carretera entre Orriols i Viladasens. No obstant, cal dir que en el camp situat a l'oest

---

²¹³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, 125-130, a. 844.

²¹⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 125-130, a. 844.

²¹⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 125-130, a. 844.

²¹⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 125-130, a. 834.

²¹⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 84, a. 893.

²¹⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 18, a. 841.

²¹⁹ Aquestes nomenclatures són fruit de la diferenciació d'àrees efectuada durant els treballs de prospecció.

d'aquesta i davant de l'anterior, anomenat "Mas Sales-camp 2", es recollia encara material d'aquest moment, tot i que ja de forma molt menys evident, essent predominant en la part central d'aquest últim camp un conjunt ceràmic homogeni format per ceràmiques de cuïta reduïda d'època medieval. No gaire lluny, al sud del mas de Can Garriga, situat al seu torn al sud del nucli d'Orriols, la prospecció va permetre observar, en el que es va anomenar "Can Garriga-camp 2", la presència de material en superfície al capdamunt de la suau elevació que es troba entre la riera de Joncar i l'autopista, en una ubicació topogràfica similar i relativament propera al jaciment de Mas Sales; entre el predomini dels fragments de ceràmica comuna oxidada, es van recollir alguns fragments d'àmfora itàlica i àmfora bètica, així com un fragment informe de terra sigillata indeterminada.

Pel que fa als jaciments ja coneguts, en el lloc anomenat Puig de la Perdiu, entre Orriols i Bàscara, es van trobar, durant la construcció de l'autopista, restes ceràmiques entre les quals cal destacar la presència de fragments d'àmfores itàliques d'època republicana (Dressel 1 i grecoitàliques) que delatarien l'existència d'un jaciment amb una ocupació dins el segle II a.C (RIERA 2001). Així mateix, han aparegut materials amb una cronologia semblant en els llocs de l'Olivet de Can Trué i en un punt prop de l'actual carretera que uneix Bàscara i Calabuig (AADD 1984).

Època romana.

Els jaciments d'època romana imperial identificats es troben situats en punts allunyats entre sí dins el terme municipal; alguns d'ells ja eren coneguts, mentre que la prospecció ha permès identificar-ne d'altres i complementar el que se sabia dels primers.

A l'est del nucli de Bàscara, i situat entre el riu Fluvià i una gravera, es troba un camp, que hem anomenat, de fet, "La Gravera-camp 1", on es recull abundant material arqueològic en superfície que abraça un arc cronològic situat entre l'alt i el baix imperi, delatant la presència d'un jaciment de dimensions probablement importants que caldria identificar amb un assentament rural del tipus vil·la romana. Entre la predominant ceràmica comuna oxidada, cal destacar un fragment de terra sigillata itàlica, un de terra sigillata africana clara D (Figura 59 (Làmina 1: 2) i d'altres indeterminats; així mateix, es localitzaren fragments d'àmfora de tipus indeterminat i diversos fragments de *tegulae*.

En la zona anomenada Les Costes, a tocar de l'autopista AP-7 en el tram entre Bàscara i Orriols, en la parcel·la anomenada "Les Costes-camp 2" es va identificar material d'època romana imperial, amb diversos fragments de ceràmica comuna oxidada i àmfora indeterminada. Tot i que s'evidencia una ocupació clara en època romana, costa precisar l'extensió i la cronologia del jaciment, ja que es tracta d'un camp envoltat per boscos i travessat per la rasa de l'autopista.

Al sud del nucli de Calabuig ja era coneguda l'existència d'un jaciment d'època romana al voltant del Mas Pagès, lloc on també es conserven estructures pertanyents a un antic priorat medieval dedicat a Sant Nicolau. La presència de material arqueològic d'època romana en superfície està testimoniada en la bibliografia des de fa temps (BADIA 1978). La nostra prospecció confirma l'existència d'aquesta ocupació, observable principalment en els camps situats a llevant del mas, on es recolliren fragments de ceràmica comuna oxidada, àmfora indeterminada, terra sigillata indeterminada, dos fragments informes de terra sigillata africana clara D i diversos fragments de *tegulae*. L'extensió del jaciment és difícil de precisar ja que les construccions modernes i actuals del mas i els coberts annexos sembla que podrien estar emplaçats sobre bona part del jaciment.

Finalment, cal citar la presència de material ceràmic d'època romana en el nucli urbà d'Orriols (MARTÍN 1979-80), així com la descoberta l'any 1973 d'un forn també d'època romana en fer-se l'autopista prop d'aquest nucli, situat al centre del que avui és la calçada de l'autopista, en el lloc anomenat "Camp dels Grecs"; molt arrasat, només conservava el *praefurnium*, la part inferior de la cambra de foc i el pilar central de sosteniment de l'engraellat superior, desaparegut, mentre que l'absència de materials localitzats durant la seva excavació en fa romandre la cronologia com indeterminada dins l'època romana. Probablement, doncs, cal pensar en l'existència d'un jaciment rural d'època romana a l'àrea d'Orriols.

Antiguitat Tardana.

Les restes proporcionades per la prospecció referents a aquest període es limiten a un únic cas localitzat en un camp a tocar de la riera de Palet, en l'extrem llevantí del terme i al sud de l'actual carretera de Bàscara a Vilaür. El jaciment es troba, per altra banda, a tocar de l'antic camí paral·lel al Fluvià, que ja hem esmentat en el cas del jaciment de Cassinyola, i que creua aquesta riera. En aquest lloc, entre el material recuperat, força divers, destaca, a banda d'alguns fragments moderns minoritaris, la

ceràmica comuna de cuïta reduïda, oxidada o neutra i alguns fragments d'àmfora indeterminada (figura 59 (Làmina 1: 13)). L'estat del material, força fragmentat, no aporta grans precisions, tot i que cal destacar una vora d'olla de pasta òxidoreductora amb un acusat encaix per a tapadora, una forma amb clars paral·lels en època tardoantiga (ROIG; COLL 2000-FOLCH 2005). Es tractaria probablement d'un assentament de dimensions reduïdes, situat justament en l'encreuament de la riera i la via. Per aquest període, a més d'aquest exemple, cal esmentar el jaciment del Camp del Bosc (Bàscara), localitzat i excavat recentment, caracteritzat com un centre productor de ceràmica dels segles IV-VI format per dos forns i diverses cubetes (MUÑOZ; LLINÀS; CALLAVÉ 2010) que potser també calgui posar en relació amb algun establiment tipus vil·la.

Època altmedieval.

Pel que fa a l'arc cronològic que abraça els segles VIII-X, hem pogut identificar tres punts on apareix material en superfície, tractant-se sempre de conjunts poc extensos i que corresponen a assentaments de mida relativament reduïda, propis d'aquesta cronologia.

A la zona de la Gravera, i a l'extrem del camp on hem detectat la presència d'un assentament d'època romana citat més amunt, i que hem individualitzat com a "La Gravera-camp 4", es va documentar un petit conjunt homogeni de ceràmica reduïda i òxidoreductora que es podria datar en aquests segles (figura 59 (Làmina 1: 3-6)).

Al lloc de les Costes, davant del camp on apareixia material romà però a l'altre cantó, el de llevant, de la rasa de l'autopista i en el que hem anomenat "Les Costes-camp 7", es va recollir un petit conjunt de ceràmica reduïda d'aspecte altmedieval (figura 59 (Làmina 1: 14 i 15)).

Finalment, tal i com avançàvem anteriorment, en el "camp 2" de la zona del Mas Sales es va localitzar, a prop de l'assentament d'època ibero-romana, un conjunt format per ceràmiques reduïdes (figura 59 (Làmina 1: 16)).

Als nostres propis resultats cal afegir la recent localització d'un interessant jaciment arqueològic que ha estat identificat amb el primitiu emplaçament de l'església de Sant Feliu de Calabuig, en el lloc anomenat precisament l'"Església Vella", situat entre el mas Rafel i la carretera de Bàscara a Vilaür (BOSCH; EGEA 2007). En aquest lloc s'ha observat la presència d'algunes restes de material constructiu, així com de material

arqueològic divers: ossos humans, ceràmica reduïda, alguns fragments de ceràmica espatulada, fragments de molins manuals i teules.

La xarxa viària antiga.

Un dels objectius inicials d'aquest projecte de prospeccions arqueològiques era la identificació de la xarxa viària principal d'origen antic i la relació existent entre aquesta i els diversos jaciments arqueològics coneguts, tant anteriorment com fruit de la nostra pròpia intervenció. En diverses publicacions sobre aquesta qüestió a les comarques de Girona, s'ha contemplat tradicionalment el pas de la *via Augusta* en el tram entre Figueres i Girona per Sant Miquel de Fluvià, tot i que es considerava també l'existència d'un segon itinerari que seguiria en bona part el traçat de l'actual N-II, tot creuant el Fluvià pel terme de Bàscara i continuant vers Orriols i Felines (MAYER; RODÀ 1997) i que, al nostre entendre, i amb les dades obtingudes, ha de correspondre probablement a un ramal principal durant l'època romana, tot i que, com veurem, la nostra proposta el fa passar més a prop del traçat de l'autopista que no pas del de la carretera nacional (figura 58).

Així doncs, la via entraria al terme de Bàscara travessant el Fluvià probablement per un punt on l'any 1987 una riuada va posar al descobert el basament d'un pont que, si bé podria tenir un origen medieval, potser ens assenyalaria un lloc de pas anterior (NOLLA; CASAS 1997). És en aquesta zona, que hem anomenat genèricament "la Gravera", on hem pogut localitzar durant els nostres treballs de prospecció dos jaciments arqueològics: un establiment rural que presenta materials romans de l'Alt i del Baix Imperi relativament abundants i un segon jaciment amb materials altmedievals. La via continuaria en direcció sud, paral·lela a l'actual autopista, per una zona, les Costes, on creiem identificar-ne les restes en un camí en part excavat a la roca que es troba, avui inutilitzat, enmig d'una zona boscosa. Molt a prop hem trobat un altre jaciment d'època romana imperial i, una mica més allunyat, un segon conjunt de materials en superfície que delatava la presència d'una altra ocupació d'època altmedieval. A partir d'aquest punt, la via continuaria pel vessant en direcció al Puig de la Perdiu, on es coneix l'existència de materials en superfície d'època ibero-romana, i on es perd la traça, tallada per la rasa de l'autopista. Creiem, però, que la via prosseguiria en direcció a l'àrea d'Orriols, on es localitzaren, com hem assenyalat anteriorment, les restes d'un forn d'època romana durant les obres de l'autopista. Més

enllà d'Orriols i en direcció sud, la via es dirigiria cap al Mas Nicolau, prop del qual travessaria la riera de Cinyana, ja fora del terme municipal (CASAS *et alii* 1995, 29)²²⁰. La prospecció d'aquesta àrea ha portat a la localització de dos jaciments que presenten materials d'època ibero-romana en superfície, situats un al sud de Can Garriga i l'altre al sud del Mas Sales, prop del límit amb Viladasens, on també s'ha documentat un punt que ofereix materials medievals.

Aquesta via principal sembla quedar reflectida en la documentació a partir de noms diversos, mentre que en bona part coincidiria amb el límit de llevant del comtat de Besalú. Així, en un detall dels límits de la vila de Bàscara de l'any 921, trobem una *via Mercaderia* com a terminal de la mateixa en un tram, via que sembla coincidir amb la situació del camí que hem proposat identificar com un ramal de l'antiga via Augusta (BOLÓS; HURTADO 1998, 44-45). Aquesta via ha de correspondre per altra banda a la *strada francescha*, denominació amb que serà coneguda en documents posteriors, la presència de la qual ha estat ben reconeguda en els termes de Pontons i Vilafreser, a nord i a sud de l'actual terme municipal de Bàscara²²¹. Aquest traçat de la via degué esdevenir obsolet com a via de comunicació principal entrada la Baixa Edat Mitjana, tal i com ho demostra el fet que en època moderna el camí ral de Girona a Perpinyà seguia si fa no fa el mateix traçat de l'actual carretera N-II, a ponent d'Orriols i passant pel veïnat del mas Roca i pel Coll d'Orriols, llocs on hi trobem documentats un seguit d'hostals a partir de finals del segle XVI (RIERA 2003). Aquest desplaçament de la via vers l'oest podria haver tingut un estadi intermedi en que el traçat s'hauria pogut dirigir directament vers el nucli urbà d'Orriols: així ho sembla testimoniar un privilegi concedit l'any 1381 pel rei Pere IV a Bartomeu d'Avellaneda per tal de desviar la via antiga vers el nucli actual, ja que aquella passava llavors per llocs deshabitats (BOSCH; EGEA 2007, 58-59 i 80-81). A tall d'hipòtesi, aquesta via anterior podria identificar-se amb el traçat que nosaltres proposem, més proper al traçat de l'actual autopista, per a l'antiga *via Augusta*, més tard *strada francescha*, via que aquell mateix privilegi reial autoritzava destruir i tancar.

Una segona via que travessava l'actual terme municipal era la que, tot remuntant el riu Fluvià, enllaçava Empúries amb les valls pirinenques, passant per Besalú (NOLLA; CASAS 1997) i que cal relacionar amb l'esment reiterat, al terme de Parets, veí de

---

²²⁰ En aquesta zona en concret pensem que es localitzaria la *mansio* de *Cinniana* de la que, per altra banda, no hem sabut trobar cap indici. Hi ha, però, altres estudis que proposen la seva ubicació vers Cervià de Ter.

²²¹ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, doc. 31, a. 921.

Bàscara, d'una *strada qui pergit a castro Bisulduno vel Impurias civitate*²²². En aquest cas, el traçat ha quedat en bona part fossilitzat en l'actual xarxa viària, observable fàcilment a partir de la fotografia aèria i l'ortofotomapa (figura 58) i conservat en diversos trams que mostren el seu aspecte atrinxerat. Per l'est, entraria al terme municipal des de Vilaür travessant la riera de Palet, punt on hem pogut localitzar material tardoantic i altmedieval. Continuaria en direcció oest passant una mica al sud dels actuals nuclis de Calabuig i Bàscara; de fet, prop de la carretera que uneix ambdós nuclis es coneix l'existència de restes d'època romana (AADD 1984). Passat Bàscara en direcció a Parets d'Empordà, el camí, fàcilment resseguible, passaria per l'àrea coneguda com Camps de Cassinyola, indret on hem localitzat un jaciment d'època romano-republicana i on sembla que cal ubicar el *villare Cassaniola* esmentat a la documentació.

Evolució del poblament entre l'Antiguitat i l'Alta Edat Mitjana.

En primer lloc, cal destacar que l'àrea estudiada sembla estar densament ocupada en època ibero-romana, com ho demostren els diversos jaciments localitzats d'aquesta cronologia (MARTÍN 1975). Es tractaria, si fem cas de la dispersió i quantitat del material en superfície, d'assentaments no gaire grans ben situats a prop de rius o zones humides o sobre suaus elevacions i que presentarien un tipus d'habitatge relativament modest (CASAS *et alii* 1984, 34-36)²²³; podem parlar, sempre de forma genèrica, d'un tipus d'assentament rural, de tradició indígena i de dimensions relativament reduïdes, que formarien una xarxa densa de poblament constituïda a partir d'un llarg i complex procés de reassentament de la població indígena anterior a la creació de les primeres vil·les romanes a partir de l'època d'August (OLESTI 2000). Cal remarcar que els jaciments localitzats en superfície d'aquest moment no semblen mostrar una continuïtat vers cronologies altimperials, tot i que en alguns casos, com ara el cas localitzat a l'àrea de Cassinyola, existiria una certa pervivència de l'assentament en els primers segles de la nostra era, com ho mostren alguns materials; no obstant, però, sembla clar que cap d'aquests exemples tindrà un desenvolupament posterior com a gran establiment agrícola del tipus vil·la.

---

²²² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 560, a. 995. Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, doc. 131, a. 1065.

²²³ Definit per alguns autors com a casa de camp indígena, es tractaria d'una o algunes cabanes aixecades amb sòcol de pedruscall i fang, amb murs de terra i coberta vegetal.

Així mateix, comptem amb diversos jaciments dins el terme municipal pel que fa a l'època romana imperial, assentaments que, com en els casos anteriors, semblen vincular-se al pas de vies de comunicació importants per les seves immediacions, sense que pugui descartar-se la influència d'altres factors com ara l'establiment d'una xarxa centuriada (PLANA 1993)²²⁴. En general, aquests establiments mostren dimensions més importants que les dels seus precedents d'època republicana i, pel que fa al seu origen, no sembla que aquest pugui retrotreure's, de moment, amb anterioritat a l'època d'August, un fenomen que s'adiu amb el que ha estat observat arreu (OLESTI 1997). Amb les dades fins ara conegudes arreu del terme municipal, semblen configurar-se diversos punts principals que ofereixen cronologies d'aquest moment. Observem, així, l'existència de tres enclavaments que podrien constituir l'emplaçament d'establiments rurals possiblement d'entitat: la Gravera, Sant Nicolau / Mas Pagès i els voltants d'Orriols, als quals podria afegir-se el cas localitzat a les Costes, tot i que d'aquest últim les dades obtingudes no permeten precisar ni la cronologia ni l'extensió del jaciment. Entre ells potser calgui destacar el cas del jaciment de la Gravera, situat prop del Fluvià i que sens dubte devia explotar els terrenys fèrtils de la riba del riu; vinculat al pas de la via, la seva cronologia sembla estendre's durant tota l'època imperial, com també pot succeir en el cas del jaciment de Sant Nicolau / Mas Pagès, ja en terres de Calabuig, tots dos amb presència de ceràmiques africanes tardanes. Aquest darrer jaciment, molt tocat per l'establiment del priorat medieval i del mas actual, tindria bàsicament com a espai propi d'explotació l'àrea coneguda com Pla de Calabuig i els plans travessats per les diverses rieres que corren en direcció nord cap al Fluvià. Finalment, a l'entorn d'Orriols sembla definir-se la presència d'un establiment romà encara no ben localitzat, l'existència del qual es pot confirmar per la troballa del forn de l'autopista i algunes notícies referents a l'aparició de ceràmica d'època romana prop de l'actual nucli urbà.

També aquests establiments, probablement centres o enclavaments importants dins els seus respectius *fundi*, acaben per extingir-se juntament amb l'imperi, originant noves formes de poblament; la relativa exigüitat dels materials detectats en el terme municipal en relació a aquest procés, però, ens obliga a remetre'ns a anàlisis més genèriques per proposar una cronologia entre els segles VI-VII per a aquestes transformacions (FOLCH 2005, 40-46). Així, el final d'aquests establiments coincideix arreu amb la creació de nous assentaments de característiques molt més modestes

---

²²⁴ Per a la zona de Bàscara ha estat proposada l'existència d'una trama vinculada a la ciutat de Girona creada vers el segle I a.C.

que es dispersen pels termes respectius, com podria ser el cas del jaciment localitzat a la Riera de Palet, on, malgrat l'aparició de materials de diverses èpoques, trobem alguna forma clarament característica d'aquest període. En tot cas, cal remarcar la no aparició de materials de tradició romana imperial i la ubicació del jaciment prop d'una via important.

A nivell arqueològic, la detecció i identificació de jaciments de l'Alta Edat Mitjana continua sent una tasca complexa i difícil. És evident que, en relació als jaciments antics, amb un registre en superfície molt més evident i reconeixible, aquells presenten uns materials exigus corresponents a establiments de dimensions no gaire extenses i amb una reduïda visibilitat arqueològica (VIGIL-ESCALERA 2007). Cal destacar, en tot cas, el conjunt de materials recuperats a la zona de la Gravera, en un punt proper a l'establiment romà, i que ens indica l'existència inequívoca en aquest lloc d'un assentament clarament altmedieval, el qual, per la seva posició geogràfica, podria vincular-se al nostre entendre amb alguna construcció relacionada amb el *villare Abdirama* citat profusament a les fonts dels segles IX i X (BOSCH; EGEA 2005)²²⁵. També situat prop del pas de l'antiga via, el jaciment altmedieval identificat a l'àrea de les Costes podria estar relacionat amb un altre dels vilars documentats, en aquest cas el *villare Terratellas*, que probablement cal relacionar amb l'actual topònim de "Terrades", que dona nom a una església medieval avui identificada amb unes ruïnes situades en l'àrea on limitaven els termes de Bàscara i Calabuig (RIERA 2003, 50-55 i AADD 1990, 417)²²⁶. Finalment, el conjunt ceràmic localitzat en un dels camps del mas Sales, tot i ser homogeni en les seves característiques, podria delatar una cronologia potser més tardana dins l'època medieval en relació als casos anteriors.

Característiques del poblament altmedieval: arqueologia i textos.

Com s'ha apuntat anteriorment, els principals topònims que apareixen en la documentació medieval primerenca fan referència a l'existència de llocs qualificats com a *villae* i *villares*. Pel que fa a la *villa*, les disposicions legals visigòtiques la situen després de la *civitas* i del *vicus*, si bé en la documentació de caire privat d'aquest

---

²²⁵ La localització d'aquest vilar en l'extrem nord-est de la vil·la de Bàscara, prop del riu Fluvià, queda clara a partir de les informacions proporcionades per la documentació, Així com per la conservació del significatiu topònim del "Morro Revell".

²²⁶ La ubicació del *villare Terratellas* ha donat peu a opinions enfrontades que l'identifiquen tant amb el lloc de Terrados, hipòtesis que seguim per coherència geogràfica, com amb el llogarret actual del vil·lar de Terradelles, situat al sud d'Orriols i actualment en el terme de Vilademuls, molt allunyat, per tant, del terme medieval de Bàscara.

moment és molt més usual el recurs a termes com *casa*, *domus* o *locus*, sempre tenint en compte que el concepte provinent de la tradició romana per a referir-se a les demarcacions rurals és majoritàriament el de *fundus* (MARTÍ 2006).

Més endavant, i a partir de la documentació dels segles IX i X, trobem que sota el concepte de *villa* es defineix alhora una demarcació administrativa delimitada, unitat bàsica en la divisió del territori, i un espai d'enquadrament de les comunitats pageses que en treballen la terra i n'exploten els recursos naturals, constituint també l'escenari on es desenvolupen les diferents relacions entre grups socials, verificades tant per les solidaritats veïnals com per l'obtenció de rendes i serveis per part dels senyors (SALRACH 2007, 143-144). L'assignació de propietats en el seu interior, en els seus diversos nivells, devia prendre formes variades que coexistirien i evolucionarien al llarg del temps. Així, sense contradir en alguns casos la plena propietat pagesa sobre camps, terres, construccions o altres béns, es manifesta l'existència de dominis senyorials que, no obstant, i en aquesta cronologia, semblen limitar-se moltes vegades a la possessió, en benefici o en alou segons el moment (MARTÍ 1997), dels censos i els drets derivats dels recursos continguts en la pròpia *villa*. Es tracta, en tot cas, d'una realitat variable i evolutiva segons els casos i les circumstàncies.

Entre un i altre extrem, els que ens defineixen els textos visigòtics i els d'època carolíngia i comtal, sembla traçar-se un eix on el concepte *villa* esdevé principal en assumir el paper de circumscripció territorial bàsica en substitució dels antics *fundi*. El manteniment d'una xarxa de demarcacions territorials bàsiques, però, no implica continuïtat en la seva organització interna, fet que queda ben palès en les transformacions dràstiques que experimenta el poblament justament a partir d'aquest moment: extingits els grans edificis baix-imperials, com a mínim els seus sectors residencials, entre els segles V-VI (FOLCH 2005, 40-43- CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006, 18-19), la pràctica arqueològica recent desenvolupada en àrees diverses ens mostra l'aparició de reduïts establiments, sovint d'una o poques famílies, caracteritzats materialment per la presència de construccions excavades en part en el subsòl o aixecades amb murs precaris i amb diferents usos i estructures vinculades a la producció agrícola i al seu emmagatzematge (VIGIL-ESCALERA 2007-ROIG 2009). Aquest tipus de poblament, amb les seves lògiques variants específiques, sembla perllongar-se durant tota l'Alta Edat Mitjana, més enllà de l'establiment dels successius règims polítics.

El que avui encara l'arqueologia ha de definir és la diferència a nivell físic entre el que la documentació medieval primerenca distingeix clarament com a *villae*, d'una banda, i

villares, de l'altra, si és que finalment hi ha una diferència material perceptible. En relació a aquests últims, però, val la pena recordar la intervenció desenvolupada pel nostre equip l'any 2003 en el jaciment arqueològic de Montclús, a Santa Maria de Merlès, al Berguedà; documentat l'any 893 i caracteritzat com a *villare*, aquest emplaçament va oferir en prospecció diversos punts propers entre ells on es documentava material altmedieval. L'excavació en extensió d'una part del jaciment va permetre documentar un habitatge i un cobert annex amb una estratigrafia ben conservada; el material recuperat, per la seva banda, va oferir una cronologia que s'adiu força amb la cita documental, situada entre el segle IX i inicis del segle XI (FOLCH; MARTÍ 2007).

Molt semblant a cas anterior, tot i que sense esments documentals coneguts, treballs recents encara en curs al jaciment de l'Aubert, a la Vall d'en Bas, han permès documentar un assentament amb una cronologia situada entre el segle VI i el segle X que, a tall d'hipòtesi, també, en la seva fase dels segles IX-X, es podria identificar amb un espai de residència (una *casa*) que potser formaria part d'un *villare* (FOLCH; GIBERT 2011a).

En relació això, cal citar també l'excavació recent a Sant Pere Pescador d'un conjunt força interessant format per un espai d'hàbitat amb quatre habitacions aixecades amb murs en sec i una necròpolis propera integrada per dotze enterraments en caixa de lloses. El jaciment, situat cronològicament, segons les responsables de la intervenció, entre els segles VII-VIII, ha aportat un material ceràmic no gaire abundós però homogeni format per peces reduïdes aixecades a mà i a torn lent, amb predomini d'olles amb el llavi bisellat i encaix intern per a tapadora (FUERTES; MONTALBÁN 2007).

Els textos, per la seva part, permeten completar alguns aspectes importants; en aquest sentit, Bàscara és exemplar en mostrar-nos el cas d'una *villa* al capdavant d'un espai físic delimitat on s'integren una sèrie de *villares*. No obstant, lluny de presentar-nos una realitat estàtica, aquesta documentació reflecteix l'evolució que pateix aquest ordenament territorial a petita escala a partir de la conquesta carolíngia en endavant. Cal fer d'entrada un advertiment: Bàscara constitueix un domini, des de poc després de la conquesta carolíngia, de la seu episcopal de Girona, un fet que condicionarà fortament la seva evolució posterior i que a la vegada ha fet possible la conservació dels documents que han avalat aquesta possessió i que avui fem en la nostra anàlisi.

Precisament, sembla ser l'atorgament de la *villa* al bisbat la causa que motiva la definició dels seus límits, límits que devien ser coneguts però que ara cal tornar a fixar, com ho mostra el testimoniatge que diversos personatges aporten l'any 817 en relació al reconeixement efectuat per part d'un *comes palacio* de la possessió de Bàscara per part de la seu gironina²²⁷. La discussió que alguns propietaris devien efectuar en relació a la subjecció de les seves terres al bisbat degué estar a l'origen d'una sèrie de conflictes posteriors; així, ja l'any 834, un precepte expedit per Lluís el Pietós menciona per primer cop l'existència d'uns *villares* inclosos en el seu terme, entre ells explícitament *el villare Spedulias*, que cal identificar amb l'actual mas Espolla²²⁸, especificacions sens dubte incloses pels mateixos agents de la seu per tal d'evitar possibles contestacions del seu domini sobre el conjunt de la *villa*. A aquest precepte en seguiria un de 844, ja de Carles el Calb, on les mencions explícites s'estenen no només al vilar *Spedulias*, sinó també als vilars *Abdirama*, *Terratellas*, *Cassaniola* i *Amidon*, unes precisions que semblen delatar que aquella contestació és ben viva. La qüestió sembla dirigir-se vers la solució judicial: anterior al segon precepte, és de l'any 841 un primer judici, presidit, com passarà sovint, pel propi bisbe gironí, en què Domènec admet que les seves terres situades en el *villare de Terratellas* pertanyen a la *villa* de Bàscara, que és del bisbe²²⁹. Els conflictes prenen de nou embranzida vers la fi del segle, quan un seguit de judicis fan reconèixer a Revell la possessió per part del bisbat de diversos béns que aquell pretenia tenir en el *villare Abdirama*²³⁰. Els processos, dos l'any 892 i altres dos l'any següent, segueixen un patró semblant: en presència del bisbe Serfededéu de Girona i de diversos jutges i testimonis, el mandatari del bisbe acusa Revell d'haver-se apoderat de diverses terres i un molí situats en aquell vilar, inclòs dins els límits de la *villa* de Bàscara i, per tant, pertanyent al domini episcopal; a tot això, Revell, desestimada la seva defensa, en fa evacuació tot reconeixent la potestat del bisbe. De fet, en l'últim document de la sèrie, Revell admet haver tallat diverses figueres situades en el vilar en qüestió, potser com a reacció impotent envers l'ofensiva jurídica episcopal, ofensiva de la que Revell no és, però, únic objectiu, ja que coneixem una acta també de l'any 892 i de característiques i procediment semblants a les anteriors, en la que Guadamir reconeix la invalidesa de la

---

²²⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 7, a. 817.

²²⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 442-444, a. 834.

²²⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 18, a. 841.

²³⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 80, a. 892; doc. 81, a. 893; doc. 84, a. 893; doc. 86, a. 893.

compra que havia fet de la sisena part d'una vinya situada a Bàscara i que cal atribuir de nou a la seu²³¹.

Al darrera de tot plegat sembla amagar-se un conflicte més genèric com és el de la integració de les terres beneficiades pel "règim dels hispans" (MARTÍ 1985-86) en el context de l'ordenament del poder instituït per les institucions carolíngies i, a partir de finals del segle IX, en mans comtals únicament. De fet, els conflictes comencen relativament poc temps després de la instal·lació dels *hispani* en terres septimanas i nord-catalanes a finals del segle VIII, conseqüència en bona mesura del fracàs de l'any 778 davant la ciutat de Saragossa, un desastre militar que ocasionarà l'exili de l'aristocràcia local col·laboradora amb la iniciativa franca. Sembla fora de dubte que es tracta d'un grup heterogeni encapçalat per diversos *potentes* amb les seves clientele; així, en el conegut document de l'any 812 en què Carlemany respon a les queixes d'un grup d'hispans, comminant els comtes septimans i catalans a respectar els béns dels primers i els drets que hi tenien per raó del règim segons el qual se'ls havia establert, hi trobem antropònims que delaten els orígens diversos dels components del grup (GUILLARD; SÉNAC 2004). El règim privilegiat de què gaudirien els hispans inicialment es veurà erosionat, tal i com anuncia l'anterior precepte, des de bon començament; si més no, entrarà en contradicció amb la cessió en benefici per part de l'emperador a institucions i magnats del domini sobre demarcacions territorials com són les *villae*. No obstant, serà a finals del segle IX, amb l'anul·lació de la legislació anterior i la pèrdua de les exempcions fiscals per part dels hispans sancionada per l'emperador, que, en el cas de Bàscara, el bisbe Serfededéu, un cop desposseït el bisbe Ermemir, es trobarà amb les mans lliures per interposar plets contra els propietaris de béns situats en els vilars situats dins la *villa* de Bàscara. En tot cas, sembla que el bisbe ha d'esperar el canvi de mans d'aquests béns per fer valer els seus drets sobre els mateixos, tot just quan es pot justificar, per altra banda, la pèrdua del règim especial atorgat als hispans (MARTÍ 1985, 53 i 60). Precisament, el mateix Serfededéu es farà atorgar dues butlles papals, una en una data propera a l'any 892 i l'altra l'any 897²³², i encara un altre precepte imperial l'any 899 en confirmació de les possessions de la seu, entre elles altre cop la *villa* de Bàscara i els seus vilars²³³.

Encara l'any 921, el successor de Serfededéu, Guigó promou una causa contra diversos particulars als que acusa d'haver construït edificacions i plantat vinyes en

---

²³¹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 82, a. 892.

²³² Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 144-147, a. 897.

²³³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 171 i 172, a. 921.

terres pertanyents a Bàscara però que aquells consideraven de Vilademuls, causa que acaben perdent en favor del bisbe (MARTÍ 1985, 51)²³⁴. A diferència dels casos anteriors, és interessant veure com en aquest cas el conflicte ja no s'ocasiona ni es justifica per l'adscripció d'un vilar o altre al terme de la *villa*, sinó que és la construcció de cases i el conreu de camps en uns límits probablement poc definits en el sector sud-oest de la mateixa els que motiven la intervenció del bisbe; tant és així, que el document torna a explicitar els termes de la *villa*, on ara apareixen les "*domos ubi Quadamirus habitat et aliam domum ubi Soniarius habitat*", amb tota probabilitat el *Quadamiro* i el *Soniario* que figuren entre els acusats²³⁵.

Altrament, l'ofensiva jurídica encapçalada per Serfededéu deixa entreveure encara les conseqüències del conflicte que oposarà aquest bisbe i els membres del casal empordanès amb el comte Sunyer al capdavant, conflicte que sembla tenir a Bàscara un escenari a nivell local. Ja anys abans, en un judici que podria situar-se pels volts de l'any 842, el llavors bisbe de Girona, Gotmar, hauria obtingut del comte Alaric d'Empúries i de Pipí, l'altre nom de l'*Abd al-Rahmān* titular del *villare Abdirama*, el reconeixement de que aquest últim es trobaria dins el terme de Bàscara, separat de la veïna vila de Calabuig *per ipsum cacuminem montium*. Aquest serà el precedent sobre el qual es basarà l'actuació judicial de Serfededéu anys més tard, quan Revell haurà rebut de Galderic, nét de l'esmentat Pipí, la possessió de diversos béns en aquell vilar. Sembla evident, doncs, que la precisió dels límits occidentals de la vila de Bàscara, aquells que confronten amb el comtat d'Empúries, esdevindrà una qüestió important per als diversos personatges i institucions en litigi, tal i com ho mostren els successius judicis i els detallats preceptes imperials.

En tot cas, sembla clar que els protagonistes d'aquests conflictes són personatges rellevants, tant a nivell polític com de participació en la distribució de les propietats rurals i dels censos i drets que d'elles emanen. Comtes, bisbes i propietaris apareixen a la documentació rivalitzant per la titularitat de possessions on s'hi troben esmentades cases, camps o molins i que, en el cas que analitzem, sovint s'inclouen dins d'un vilar, un concepte ambivalent que sembla fer referència tant a una realitat física integrada per diversos elements materials com a una propietat rural d'extensió relativament

---

²³⁴ De fet d'aquest judici només tenim una referència posterior en un document de l'any 893. Catalunya Carolíngia, Vol. V, docs. 22 i 84.

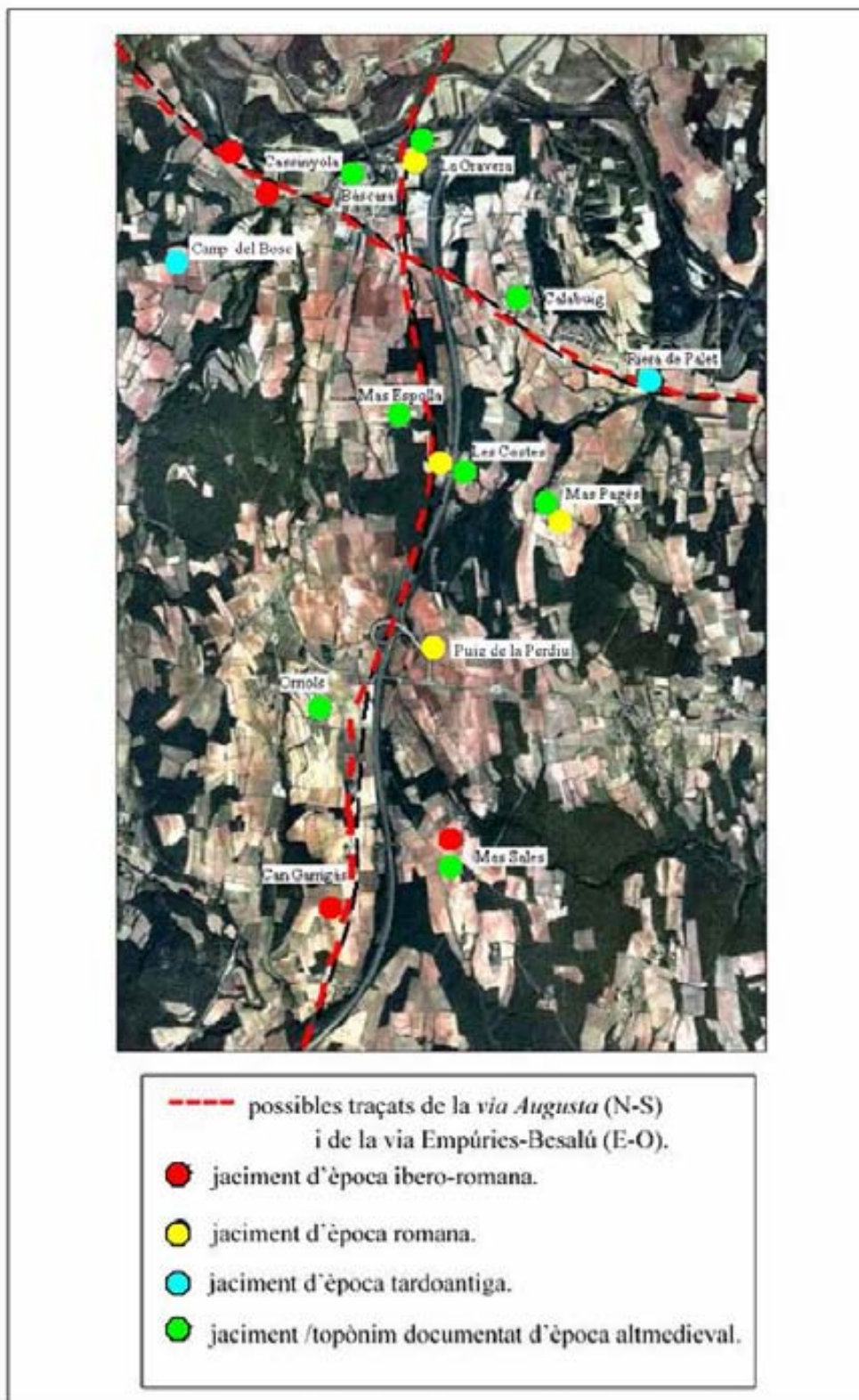
²³⁵ De fet, és en un d'aquests, de l'any 922, on apareixen unes salas soniarii en el límit del terme de Bàscara, entre el *villare Abdirama* i el terme d'Orriols, un topònim que podria tenir el seu origen en el conflicte al que fem referència i que ha de correspondre al Pugo Soniario qui est supra villa Calapodii, documentat l'any 1019 entre Bàscara i Calabuig. Catalunya Carolíngia, Vol. II, 148-151. Cantoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, doc. 78.

considerable. En aquest sentit, cal tenir en compte la vinculació toponímica d'algunes d'aquestes possessions amb el seu titular, com és el cas del *villare Abdirama* o potser també del *villare Amidon*²³⁶.

---

²³⁶ En el judici contra Doménech de l'any 841, citat més amunt, apareix un Amittoni entre els *bonorum hominum* que hi són presents. Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 18, a. 841.

7.2.5.1 Annex de figures.

Figura 58: ortofotomapa del terme municipal de Bàscara amb indicació dels possibles traçats de la *Via Augusta* i de la via Besalú-Empúries i dels jaciments i topònims citats en el text.

LÀMINA Nº 1.

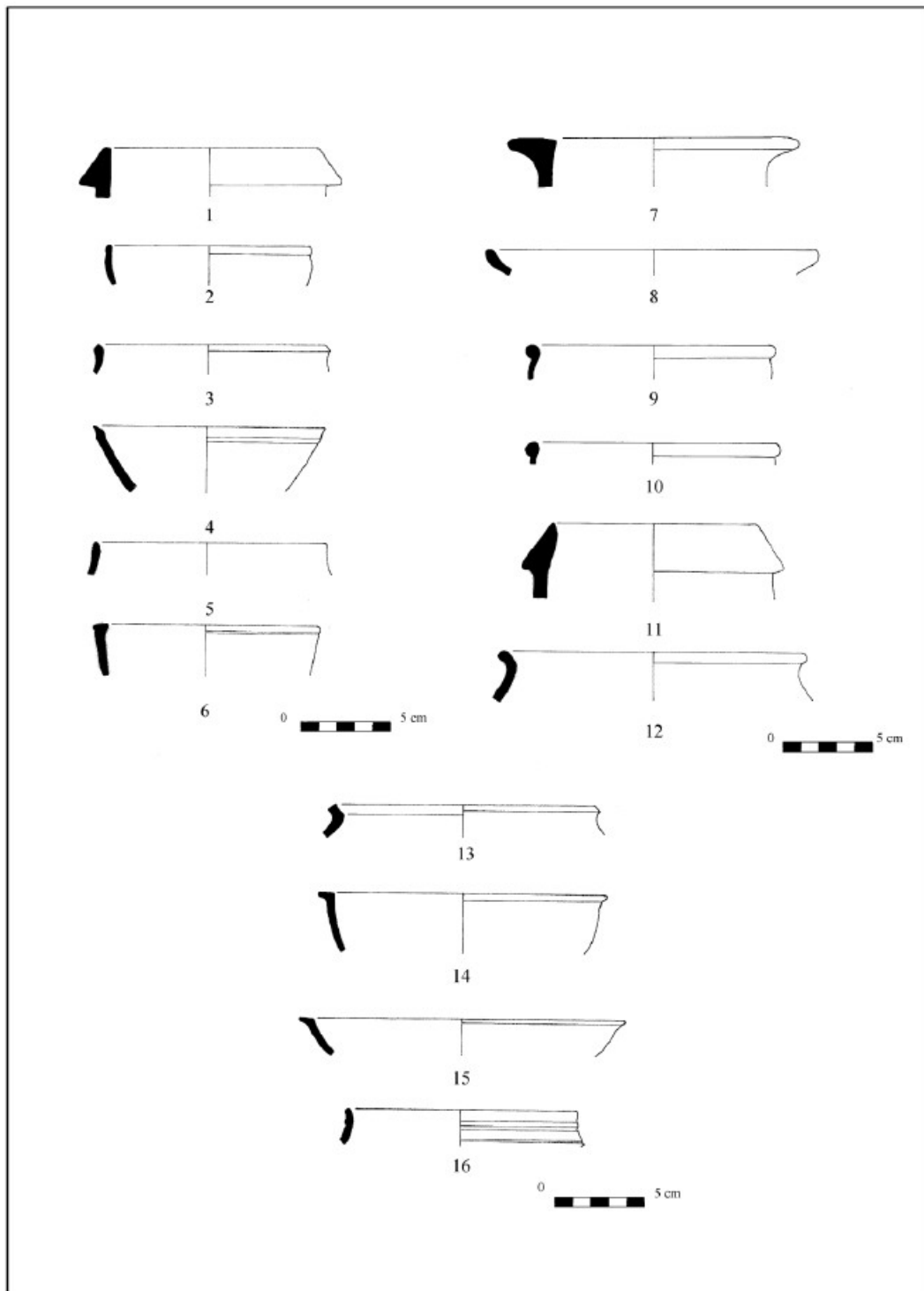

Figura 59: algunes de les ceràmiques obtingudes durant la prospecció al terme municipal de Bàscara.

Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1. Mas Sales-camp 3: vora d'àmfora grecoitàlica de pasta en cuita oxidada compactada.
2. La Gravera-camp 1: vora d'un bol de terra sigil·lada africana D de pasta en cuita oxidada compactada amb vernís ataronjat exterior.
3. La Gravera-camp 4: vora d'una olla de ceràmica altmedieval de pasta en cuita reductora poc compactada, s'aprecia abundant desgreixant de quars.
4. La Gravera-camp 4: vora d'un bol de ceràmica altmedieval de pasta en cuita reductora compactada, s'aprecia abundant desgreixant de quars.
5. La Gravera-camp 4: vora d'una olla o gerra de ceràmica altmedieval de pasta en cuita reductora compactada, s'aprecia abundant desgreixant de quars.
6. La Gravera-camp 4: vora d'un bol de ceràmica altmedieval poc compactada, gris a l'exterior i marró a l'interior, s'aprecia abundant desgreixant de quars i mica.
7. Cassinyola-camp 13: vora d'un kalathos de pasta en cuita oxidada compactada, no s'aprecia desgreixant.
8. Cassinyola-camp 13: vora d'un plat de ceràmica Campaniana B de pasta en cuita oxidada compactada amb vernís negre exterior, no s'aprecia desgreixant.
9. Cassinyola-camp 13: vora d'una olla de ceràmica de cuina africana de pasta en cuita oxidada compactada, no s'aprecia desgreixant.
10. Cassinyola-camp 13: vora d'una olla de ceràmica de cuina africana de pasta en cuita oxidada compactada, no s'aprecia desgreixant.
11. Mas Sales- camp 3: vora d'àmfora itàlica de pasta en cuita oxidada compactada, no s'aprecia desgreixant
12. Mas Sales-camp 3: vora d'una olla de ceràmica comuna de pasta en cuita oxidoreductora poc compactada, s'aprecia abundant desgreixant de quars.
13. Riera de Palet-camp 1: vora d'una olla de ceràmica comuna tardoantiga-altmedieval de pasta en cuita oxidoreductora poc compactada, s'aprecia abundant desgreixant de quars.
14. Les Costes-camp 7: vora d'un bol de ceràmica altmedieval de pasta en cuita reductora, s'aprecia desgreixant de quars i mica.
15. Les Costes-camp 7: vora d'un plat/bol de ceràmica altmedieval de pasta poc compactada, gris fosc a l'exterior i marró a l'interior, s'aprecia abundant desgreixant de quars i mica.

16. Mas Sales-camp 2: vora d'una olla de ceràmica altmedieval de pasta en cuita reductora compactada, s'aprecia abundant desgreixant de quars i mica.

7.2.6 Conclusions de la primera part.

Com hem vist en aquesta primera part, l'estudi de l'evolució de l'organització territorial de l'Alta Edat Mitjana és un treball complex, ja que cal interrelacionar i analitzar molts elements que apareixen en la documentació. Aquesta presenta dificultats en el seu anàlisi, sobretot per a l'època visigoda i islàmica, perquè tothora estem treballant amb fonts molt generalistes que no es refereixen massa al nostre àmbit d'estudi, el que contrasta amb l'època carolíngia i comtal on sí comptem amb una documentació que ens descriu amb tota mena de detalls com s'organitza el territori.

Tenint en compte aquestes limitacions, en conjunt, pensem que ha quedat clar que l'organització territorial d'època romana, sobretot a partir dels canvis que es donen al Baix Imperi i posteriorment durant l'època visigoda, suposen el substrat bàsic sobre el que els estats posteriors desenvoluparan els seus nous sistemes i instruments. Un dels més destacats que està a la base d'aquesta nova organització territorial, i constitueix una de les hipòtesis que hem intentat desenvolupar en aquesta part, cal identificar-lo amb la creació de nous districtes (*territoria*) amb el seus centres territorials (*vicus*, *castrum* o *castellum*) que actuen al marge de les ciutats antigues. Un altre seria la introducció de la *villa-locus* com a instrument bàsic en l'ordenació de l'espai rural. Es tractaria de dos aspectes que ens permeten observar que aquesta organització territorial durant l'Alta Edat Mitjana és molt més complexa del que havíem intuït fins ara.

Al capdamunt cal situar-hi els *territoria*, els més destacats dels quals coincideixen amb les antigues seus episcopals (Girona i Empúries). A més, nosaltres hem proposat que en un moment indeterminat, però que ens sembla que cal situar a partir de l'època visigoda, observem un fet original; es crearan altres territoris (amb el centre a Besalú, Peralada i possiblement a Roses,) la majoria de la quals, a partir del segle IX, esdevindran comtats i es mantindran actius durant tota l'Alta Edat Mitjana.

En un altre estadi cal situar les fortificacions i les torres, uns altres elements originals, amb un origen en època visigoda que, com succeeix en el nostre àmbit d'estudi, en altres zones peninsulars sembla que podrien gestionar territoris propis i que cal vincular amb els nous llocs de residència d'aristocràcies i elits locals. Aquesta nova realitat poblacional (*castrum*, *castellum*, *castellare*, *guardia*, *oppidum*, *puio* i *rocha*) la podem rastrejar durant tota l'Alta Edat Mitjana, tot i que, ara com ara, només disposem d'alguns exemples excavats com el *castellum Fractum* i Puig Rom que ens permetin

esbrinar quina és la morfologia d'aquests llocs, el que suposa un altre repte per les investigacions de futur.

La desaparició del *fundus* al Baix Imperi i la doble significació del concepte *villa* i de sinònims com *locus* serà un altre dels aspectes més rellevants de l'organització de l'espai rural a l'Alta Edat Mitjana. Es tracta d'assentaments agropecuaris i de termes rurals on cal situar-hi altres assentaments dedicats a la producció, que apareixen citats a les fonts com *domus*, *casae* i *villulae*.

Nosaltres pensem, i suposa una de les altres hipòtesis que hem plantejat, que el substrat que suposen els *fundi* a l'Alt imperi en l'organització de l'espai rural tindrà la seva influència posteriorment. El que està al darrere de tot això creiem que és la unificació dels mots *fundus* (terme rural) i *villa* (assentament agropecuari) en un de sol. La pràctica arqueològica confirmaria aquesta tendència; l'abandó dels sectors residencials de les *villae* romanes ens mostren que l'aristocràcia ja no hi viu, però que continuen funcionant com a centres dominicals, ara sota altres paràmetres. Sembla que en aquest moment la gestió directa d'aquests assentaments cal vincular-la a part de la pagesia, tot i que possiblement entre aquest grup poblacional, en aquest moment tant heterogeni, calgui identificar personatges rellevants que treballen pels estaments superiors i que a Catalunya sembla que disposen d'esclaus.

Més enllà d'aquests centres dominicals, creiem que un altre dels aspectes més importants en l'organització de l'espai rural seran las tinences, un fenomen que podria tenir el seu origen en el Baix imperi (el colonat). A partir d'ara dins del terme rural d'una *villa* existeixen altres assentaments dedicats a la producció (*villulae*, *casae*, *domus*) que reflectiran l'expansió del poblament alt medieval. Aquest arribarà pràcticament a tot arreu, sobretot a les capçaleres de valls i a zones abans considerades marginals, més enllà dels paràmetres d'ocupació del territori d'època romana centrat en les zones planeres i fèrtils situades a tocar dels grans cursos fluvials.

A partir de la conquesta i ocupació islàmica d'aquesta zona poca cosa sabem del cert. Sembla que els *territoria* continuarien actius, ja que es prioritza la seva ocupació, un fet que defensen les noves aportacions historiogràfiques que es dediquen a aquest període mostrant un cert continuisme durant la primera meitat del segle VIII en relació a l'etapa precedent. La nostra aportació, tenint en compte les poques fonts que es refereixen específicament al nostre àmbit d'estudi, s'ha dirigit a la identificació de nous topònims, en aquest cas *palatium* i *pharus* que pensem que cal relacionar, respectivament, amb assentaments rurals agropecuaris de natura fiscal i amb torres

monumentals que formen un sistema de comunicacions que abastaria tota la zona que estudiem.

A partir del segle IX la documentació gironina ens mostra altres canvis que es donen en l'ordenació de l'espai rural. La construcció sistemàtica d'edificis cultuals (esglésies preromàniques) a cada *villae*, sovint en llocs ja ocupats en època romana i visigoda, ens està mostrant com a partir d'aquest moment els antics centres dominicals, en tant que assentaments agropecuaris, segueixen exercint una centralitat en l'organització de termes rurals, tot i que ara seran centres de poder amb una altra vinculació amb la producció. Aquests presenten una forma diferent, es tracta de llocs de residència i d'enterrament de les aristocràcies i elits laiques i eclesiàstiques, on qui hi treballa sembla que no hi viu, i sobre l'espai tan sols s'hi guarden els productes. En aquest moment també cal considerar els *villares*, que corresponen a altres dominis prou extensos amb un espai rural ben delimitat, tot i que sense significats jurídic, on cal situar-hi les tinences (*casae, casales, domus*).

Aquest substrat que hem descrit està a l'origen dels nous canvis que es donaran a partir del final del segle IX amb la introducció de la institució de la parròquia, el que suposarà la fi de la *villa* com l'element clau en l'organització de l'espai rural. El nou sistema de parròquies desmuntarà l'antic model basat en les *villae*, ja que ara només un grup privilegiat assolirà la categoria de parròquia que pot incloure diverses *villae* dins del seu nou terme rural.

Finalment, aquest model d'organització de l'espai rural funcionarà fins els segles X-XI quan al nord-est de Catalunya apareix la institució del *castrum* que tindrà un doble significat, ja que serà una residència de caire aristocràtic situada en la ruralia que, a la vegada, sobretot a partir del segle XI, gestionarà termes rurals i entrarà en competència amb les parròquies en reclamar uns mateixos drets (dècimes i primícies). En coincidència amb això, el model de tinences, ara anomenats *mansi* en la documentació, del qual ja havíem vist els seus orígens, arribarà a la seva màxima expansió.

SEGONA PART:

8- ARQUEOLOGIA DEL POBLAMENT.

La pràctica arqueològica més recent s'ha convertit en l'instrument bàsic per a la recerca entre els segles VI-XI, oferint, a l'alçada del segle XXI, una visió del poblament a Catalunya que fa pocs anys no hauríem previst. Així mateix, al nord-est de Catalunya l'arqueologia de l'Alta Edat Mitjana ha experimentat un gran avenç, especialment a partir del gran nombre d'excavacions d'urgència realitzades com a conseqüència de les obres de grans infraestructures, que han ampliat notablement el corpus de dades que tenim, i a diversos projectes desenvolupats des de les universitats catalanes que han permès augmentar, considerablement, el nombre de dades amb que, actualment, podem treballar. Evidentment, cal tenir present, també, les pròpies limitacions que poden sorgir de la recerca que s'ha efectuat fins ara, ja que en alguns casos només s'ha obtingut una simple descripció del jaciment, resultat d'unes excavacions parcials només dirigides a la documentació d'estructures, que han obviat, en la majoria d'exemples, els resultats que es podien haver obtingut si s'haguessin realitzat analítiques (estudis bioarqueològics) i datacions absolutes. Es tracta d'una mancança encara força habitual en la recerca arqueològica de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana a Catalunya, que afecta, sobretot, a la cronologia i als aspectes econòmics i socials dels jaciments.

Tenint en compte això, en les línies que segueixen ens dedicarem a l'estudi del poblament al nord-est de Catalunya si el definim com tots els establiments que ocupen els territoris i posteriorment els comtats del nostre àmbit d'estudi. Així, els jaciments que estudiarem són de diversos tipus segons les seves característiques. En primer lloc tenim les ciutats, altres centres territorials i diversos nuclis rellevants, més grans en extensió i amb una importància jurídica diferent a la resta, ja que molts són els centres dels seus respectius territoris i posteriorment dels comtats. A continuació veurem les fortificacions i les torres isolades amb característiques també diferents, en aquest cas són altres llocs vinculats als poders, amb funcions estratègiques de control dels territoris, de les vies de comunicació i d'interconnexió visual mitjançant senyals. Més endavant, ens aproparem als edificis religiosos amb les seves necròpolis que en aquests segles prenen un gran protagonisme en dues vessants: a nivell religiós,

ampliant la cristianització de l'àmbit rural, i a nivell jurídic i territorial, ja que a partir sobretot del final del segle IX detenten termes rurals, cosa que els farà ser un element important en l'organització del poblament. Posteriorment, estudiarem els assentaments rurals, més petits en extensió i amb condicions jurídiques específiques, ja que són aquests, majoritàriament, els llocs de residència de la població pagesa i els que han de garantir, com a centres productors, la supervivència dels estaments superiors. Finalment, ens dedicarem a les necròpolis no associades a un edifici religiós perquè sovint són les restes més visibles que han quedat d'aquests segles i, òbviament, les podem relacionar amb els llocs d'enterrament dels assentaments rurals.

8.1 Ciutats, altres centres territorials i nuclis rellevants.

A Hispània, actualment, es coneixen els resultats de diverses excavacions arqueològiques en moltes seus episcopals que ens permeten acostar-nos a la topografia d'aquests centres territorials. Durant l'època visigoda el procés de cristianització i l'aparició de noves elits locals van tenir el seu reflex en la morfologia d'aquests llocs, sobretot en l'àmbit eclesiàstic amb la creació de complexos episcopals (*episcopia*) formats per la catedral amb una extensa necròpolis, més la residència dels bisbes, a vegades situats intramurs en els exemples de *Barcino*, *Valentia* i *Corduba* o extramurs en els casos d'*Egara* i *Emerita*. En l'àmbit civil es documenta la construcció de residències (*domus*, *pretoria*) de personatges rellevants dins l'estament visigot com els *comites*. També en aquest àmbit urbà sembla que a partir d'aquest moment una altra de les principals inversions edilícies corresponen a les fortificacions urbanes, detectant-se remodelacions de les antigues muralles baix imperials. Un altre aspecte interessant d'aquestes ciutats, en relació al poblament periurbà situat al seu entorn immediat, és la presència de conjunts monumentals eclesiàstics (*martyria*, *memoria*, *monasteria*) i assentaments productors (*villae-loci*, *villulae*, *domus*, *casae*) com s'ha estudiat a *Tarraco*, *Emerita*, *Segobriga* etc... (GURT; SÁNCHEZ 2010). Tots aquests treballs referents a les ciutats hispàniques s'han reunit recentment en un congrés celebrat a Toledo (GARCÍA; IZQUIERDO; OLMO; PERIS (eds.) 2010, *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (S. VI-VIII)*) que ha aportat novetats significatives per al període visigòtic.

Així mateix, les seus episcopals i els altres centres territorials del nostre àmbit d'estudi han estat objecte de diverses excavacions arqueològiques que ens permeten, actualment, començar a tenir una bona perspectiva de la seva topografia en el període

que estudiem. Aquestes intervencions es relacionen, sovint, amb urgències vinculades amb el creixement urbanístic, fet que no permet, en la majoria de casos, realitzar excavacions en extensió en àrees concretes, el que limita la visió de conjunt. Aquí, serà el tractament sintètic de les dades que hem pogut recopilar el que ens permetrà apuntar diversos aspectes en relació a la morfologia d'aquests centres. Amb aquest panorama, però, cal destacar els esforços que s'estan duent a terme, des de les administracions i des de la Universitat de Girona, en cinc recerques concretes desenvolupades a partir dels projectes extensos que s'estan realitzant a Peralada (LLINÀS *et alii* 1999-LLINÀS 2002), a Girona (CANAL; CANAL; NOLLA 2003- CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2004- NOLLA *et alii* 2008), a Besalú (SAGRERA 2006abd), a Empúries (AQUILUÉ (dir.) 1999) i a la Ciutadella de Roses (PUIG 1995 i 1997) i que garanteixen un estudi molt més complet del que es deriva de l'exploració de les zones limitades a l'espai afectat per les obres. En tot cas, es tracta d'unes dades discontinües, si les estudiem amb detall, amb un creixement de les mateixes pels segles VI-VII i pels segles X-XI, fet que no es correspon d'igual manera pels segles VIII-IX, on els registres arqueològics o són força escassos o encara no és clara la seva identificació.

Al nord-est de Catalunya, per una banda ens trobem amb les seus episcopals de *Gerunda* i *Emporiae-Sanctus Martinus*, antigues *ciuitates* romanes, que en aquest moment presenten reformes en les seves muralles i on prenen gran rellevància els conjunts episcopals formats per la basílica i la seva necròpolis, en aquests casos situats fora del recinte emmurallat. Per altra banda, coneixem altres centres territorials a *Bisuldunum*, a *Petralata* i un altre de menys probable situat a *Rodae*, els quals podrien assolir la categoria de *castrum* o *vicus*, que seran, també, els centres del seus territoris, i, finalment, dos llocs més, un dels quals cal identificar-lo amb l'antic *municipium d'Aquae Calidae* (Caldes de Malavella) el qual presenta una certa entitat en aquests segles, ja que podria tractar-se d'un altre *vicus*, tot i que no sembla disposar d'un territori propi i el *municipium* de *Blandae*, encara que en aquest cas no disposem de dades arqueològiques que es puguin situar a l'Alta Edat Mitjana. Es tracta d'unes ciutats, altres centres territorials i nuclis rellevants que, encara que patiran canvis en la seva topografia interna, es presenten entre els segles V-VII com a espais centrals de control dels territoris que encara tindran una gran capacitat d'extracció d'excedents (WICKHAM 1989, 28).

Al segle VIII, a partir de la conquesta islàmica, les dades arqueològiques que tenim són escasses però suficients per afirmar que la majoria d'aquests llocs continuarien

actius, com es desprèn d'algunes dades arqueològiques obtingudes de Girona, Empúries i Besalú (NOLLA *et alii* 2008- AQUILUÉ (dir.)1999- BUSQUETS; FÀBREGAS 1999), un fet que també s'ha destacat recentment pel conjunt de Catalunya (MARTÍ 2010). En tot cas, es tracta d'un aspecte que ja ha estat observat amb claredat a la ciutat de *Barcino*, a partir d'unes excavacions on s'han documentat reformes en una *domus* romana dels segles IV-VI que es daten al segle VIII amb un conjunt de ceràmica islàmica, una escàpula d'os amb inscripcions cúfiques i un dirham de l'any 776 (GARCÍA; MIRÓ; REVILLA 2003). En general, la recerca d'aquest període mostra que les seus episcopals, majoritàriament, continuen funcionant com ho demostren les construccions que s'hi han documentat en altres zones d'al-Andalus, posant de relleu que en molts casos l'urbanisme islàmic medieval se situa a sobre o a tocar de les antigues ciutats romanes, com succeeix en els exemples de Córdoba, Zaragoza, Sevilla, Mérida, València (GUTIÉRREZ 1996, 269) i en el Tolmo de Minateda (GUTIÉRREZ 2010). Entre aquestes, cal destacar el cas de Córdoba, de la qual les dades més recent obtingudes en les intervencions arqueològiques a l'arrabal de *Šaqunda* ens han mostrat tot un barri periurbà dels segles VIII-IX (CASAL; CASTRO; LÓPEZ; SALINAS 2005).

A partir d'època carolíngia i durant els segles X-XI cal destacar la substitució del centre territorial del comtat d'Empúries que passarà de Sant Martí d'Empúries a Castelló d'Empúries, mantenint-se els altres casos. L'arqueologia desenvolupada en aquests llocs ha detectat noves reformes i construccions, a vegades reaprofitant elements anteriors i construint-ne de nous. L'ampliació dels recintes emmurallats i la construcció de noves esglésies, monestirs i castells seran els elements vertebradors d'aquests centres comtals.

8.1.1 Les seus episcopals.

8.1.1.1 *Gerunda*/*Ĝarunda* (Girona).

En els darrers anys, aquesta ciutat ha estat objecte d'un projecte acurat d'intervencions arqueològiques desenvolupat des de la Universitat de Girona que ha permès obtenir un bon conjunt de dades que exposarem a continuació. Les excavacions situen l'origen d'aquesta ciutat en època romana republicana i mostren que, ocupant una superfície d'unes 4,6 hectàrees, presentava en època romana alt imperial un urbanisme ortogonal que s'ordenava al sector d'intramurs a partir d'una via,

l'actual carrer de la Força i la plaça de la Catedral. Les dades arqueològiques han confirmat la presència de carrers d'uns 3 m d'amplada i l'existència de clavegueram. Un dels casos més ben conservats el podem trobar a l'interior de la torre medieval de Ballesteries que conduïa l'aigua a l'Onyar. La ciutat estava voltada d'unes muralles que al segle IV van ser refetes i de les quals es coneixen cinc torres quadrades que encara es conserven (NOLLA 2007- NOLLA *et alii* 2008, 23-31).

Per a l'època visigoda (figura 60), i pel que fa als edificis religiosos que conformaven aquesta seu, hi ha informacions arqueològiques recents que ens mostren la ubicació i estructura del conjunt episcopal format per la basílica i la seva necròpolis associada. Fa temps, s'havia plantejat que en el carrer del Llop estava situat el *martyrium* bastit sobre la tomba de Sant Feliu i que fou la primera seu episcopal de la ciutat (AADD 1999, 78). En relació a aquesta església, ja es coneixia l'existència d'un conjunt de sarcòfags esculpturats conservats al seu presbiteri -un total de vuit que es daten entres els segles III i IV- que confirmarien aquest lloc com una zona de culte martirial (AADD 1999, 96-97), així com la troballa, a l'exterior del temple, d'una tomba de *tegulae* (NOLLA; SUREDA 1999).

Les troballes arqueològiques més recents, tot i ser molt parcials ja que només s'ha pogut fer dos sondejos al presbiteri (figura 61), han confirmat l'existència d'un temple. Concretament, aquest edifici basilical presentaria una planta de creu llatina, amb un absis, potser tres naus i probablement dues aules disposades simètricament definint un transsepte (figura 62). Es tracta d'un edifici obrat amb carreus de pedra sorrenca retallats de manera regular i uniforme, amb sòlids fonaments de pedruscall i morter de calç, del qual també s'han localitzat fragments de sòl de morter hidràulic i d'*opus tessellatum*. En relació a la seva necròpolis, els autors de l'excavació proposen que a la zona del presbiteri, un lloc privilegiat d'enterrament, caldria situar-hi la tomba de Sant Feliu, potser en algun dels sarcòfags que hem esmentat més amunt. A més, cal destacar la localització de cinc *formae* en aquest mateix lloc amb la solera construïda mitjançant *testae* i *tegulae*, murs de maçoneria i cobriment interior amb *opus signinum*. Pel que fa a la datació del conjunt, els autors s'inclinen per una cronologia situada entre els segles VI-VII. Les raons exposades es basen en paral·lels establerts entre les *formae* localitzades en aquest edifici i les que presenta l'església de Santa Magdalena d'Empúries que s'han datat en el segle VI. Així mateix, aquesta cronologia s'estableix a partir de paral·lels amb altres edificis de similars característiques com poden ser la basílica del Tolmo de Minateda o bé l'església palatina de Recòpolis (NOLLA; PALAHÍ 2011, 40-46).

També, altres dades arqueològiques recents han aportat més informació sobre l'interior de la ciutat en aquest moment. Les excavacions efectuades a la plaça de la Catedral, davant de l'escalinata, han posat al descobert un gran edifici que s'alineava paral·lel al *Cardo Maximus*, quan aquest creuava el fòrum. Les característiques constructives d'aquest edifici i la seva cronologia del segle VI-VIII fa que els seus excavadors l'identifiquin amb el palau del *comes ciuitatis* (figura 63), un lloc privilegiat i immediat al conjunt episcopal que continuarà en ús fins el segle VIII (NOLLA *et alii* 2008, 119-128). D'aquest mateix moment es coneix, al nord de la ciutat, el cementiri de la Caserna d'Alemanys del qual s'han excavat 5 tombes de lloses (NOLLA; SUREDA 1999) que es podria datar en els segles VI-VII. L'altra zona que presenta més restes arqueològiques és la del Mercadal (figures 64-65), en aquest cas situada fora del nucli urbà, al sud-oest, fet que ens permet conèixer el poblament situat a tocar d'aquest centre territorial. Concretament, en aquest espai s'han documentat diverses zones de necròpolis que conformen un total de trenta sepultures. Davant de la porta de l'església de Santa Susanna es documentaren un conjunt de set tombes formades per cinc sarcòfags monolítics, una tomba d'obra i una caixa de *tegulae* de secció triangular. Al sud, a prop del carrer de la Sèquia, es localitzaren quatre sarcòfags. Més a prop del riu es van trobar altres set tombes de *tegulae* de secció triangular i una de *tegulae* de secció quadrangular. Finalment es coneixen altres set documentades als terrenys de la fàbrica de paper La Gerundense. La cronologia és imprecisa però totes elles es poden situar a grans trets entre els segles IV-VII (NOLLA; SUREDA 1999). Així mateix, i en relació a aquest poblament periurbà, cal destacar altres cementiris de l'Alta Edat Mitjana, com el de Sant Nicolau i el de l'Hotel dels Italians, als quals ens referirem amb detall més endavant.

Les informacions que es poden extreure de les excavacions arqueològiques per tal d'intentar veure les possibles reformes que va patir la ciutat al segle VIII són escasses. Així, alguns autors plantegen que la ciutat fos, quan arriben els contingents islàmics, en molts aspectes la ciutat romana d'època altimperial i sobretot la del Baix Imperi. Al segle VIII aquests contingents devien trobar-se amb una ciutat de 4 hectàrees, emmurallada, amb un carrer principal nord/sud que correspondria al *cardo maximus*, diverses *insulae* adjacents, una zona on hi havia el fòrum, la plaça foral i la seu de Sant Feliu (figura 66) (CANAL; CANAL; NOLLA 2003). D'aquest moment es coneix una altra fase al cementiri de Sant Nicolau (figura 67) formada per 15 tombes; una de lloses feta amb un folre de pedres i coberta de lloses, altres en fossa senzilla i una antropomorfa que daten el cementiri entre el segles VII-IX, i a l'Hotel dels Italians

(figura 68), on es van excavar 18 tombes en fosa simple (NOLLA; SUREDA 1999) que també pensem que cal situar en aquests segles VII-VIII. En conjunt, es tractaria de diverses necròpolis que podem relacionar tant amb població de la ciutat que s'enterra fora muralles com amb assentaments rurals situats a prop de la ciutat, que ens mostren part de l'entramat poblacional periurbà, normalment poc conegut.

El nostre coneixement de la morfologia de la ciutat en època carolíngia (figura 69) és força important, ja que a banda del registre arqueològic comptem amb diversos documents que s'hi refereixen. Per exemple, sabem que al segon quart es construeix una església dedicada a Santa Maria (*sancta Maria et sanctus Felix sedis Gerundae*), documentada els anys 841-842²³⁷, fet que significà que la nova catedral quedés inclosa dins del recinte emmurallat i que a partir d'aleshores assoleixi la categoria de concatedral amb l'antiga església de Sant Feliu, tot i que les dades arqueològiques d'època carolíngia sobre aquest edifici de Santa Maria són inexistentes.

L'obra més important, però, detectada per les excavacions arqueològiques, consisteix en l'ampliació del recinte murat per la banda nord i est bastit amb murs d'*opus caementicium*, amb pedres calcàries lligades amb morter de calç i amb una amplada de 2 metres. Cal afegir, també, la documentació d'alguns habitatges construïts amb murs de pedres lligades amb fang i paviments de terra trepitjada. També es proposa que en aquest moment caldria situar la construcció del castell de Gironella, que mostra una planta lleugerament triangular amb una gran torre circular, i que alguns autors relacionen amb les reformes de la muralla carolíngia, en aquest cas per fortificar la banda de llevant de la ciutat (CANAL; CANAL; NOLLA 2003, 123-131). Així mateix, les excavacions efectuades a la plaça de la catedral han permès documentar la continuïtat de l'ús del palau comtal d'època visigoda, ara amb una altra funció. Es tracta de la construcció d'un *cellarium* format per un conjunt de 20 sitges situades en els soterranis d'aquest edifici (figura 70) que es posa en relació amb un espai d'emmagatzematge de la Seu de Santa Maria en època carolíngia (NOLLA *et alii* 2008, 128-130).

Més endavant, entre mitjans del segle X i mitjans del segle XI, la ciutat fou objecte d'un nou creixement urbà documentat per l'arqueologia amb la construcció d'una nova muralla (figures 71 i 72), en el sector sud-occidental de la muralla carolíngia, que augmentava en uns sis-cents m² la superfície de la ciutat del segle IX, a més del castell anomenat de Girona (*castrum Gerundella*) (CANAL; CANAL; NOLLA 2003, 148-151) que es documenta per primera vegada en aquest moment²³⁸. També les

---

²³⁷ Cartoral, dit de Carlemany, del Bisbe de Girona, doc. 4, a. 842.

²³⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 272, a. 1054.

excavacions han detectat algunes estructures, situades sota la catedral actual, que formarien part de la seu romànica (figura 73). Aquesta presentaria al segle XI una planta d'una sola nau, amb una capçalera complexa, amb dos campanars i un porxo on es situaria la porta d'accés. D'aquest mateix edifici s'han trobat diversos capitells d'entrellaços i blocs de calcària que presenten arcuacions llombardes que formarien part del programa decoratiu d'aquest edifici romànic (NOLLA *et alii* 2008, 108-114).

Finalment, per aquestes cronologies, tot i que situat fora del sector emmurallat de la ciutat, a tocar de l'ajuntament actual, s'ha documentat un forn metal·lúrgic destinat a la forja de bronze (AUGÉ; FRIGOLA 2010) que ens mostraria la presència d'estructures dels segles X-XI, en aquest cas productives, situades fora del perímetre clos de la ciutat.

En aquests mateixos segles, a diferència dels períodes anteriors, la documentació comença a ser més explícita i apareixen diverses esglésies documentades com la Seu de Santa Maria (*domus Sanctae Mariae*)²³⁹, amb el seu cementiri (*ecclesia de sancta Maria siue in ipso cimiterio de predicta ecclesia*)²⁴⁰ i el seu *cellarium*²⁴¹, que en aquest cas es relaciona amb la construcció de la nova catedral romànica. L'església de Sant Feliu que específicament se'ns diu que està a prop de la muralla (*sanctum Felicem qui est iuxta muros*), la de Sant Genís (*domum sancti Genesii*)²⁴² o monestirs com el de Sant Pere de Galligants (*sancti Petri cenobii Gallicanti*)²⁴³ i el de Sant Daniel (*sancti Danielis cenobio*)²⁴⁴.

En relació a les muralles de la ciutat trobem que a partir del segle XI algunes de les torres apareixen vinculades a personatges concrets, com l'exemple de la torre de Gausfred Vidal que apareix documentada el 1020²⁴⁵.

En aquest mateix moment la documentació també es refereix amb detall a zones de l'interior de la ciutat, el que ens permet acostar-nos més en la coneixença de la seva distribució interna. En aquest cas les portes de la ciutat són esmentades com a punts de referència de la geografia urbana (*que pergit ad ipsam portam ciuitatis*)²⁴⁶, al igual que algunes cases (*domum Gaucefredi poleni*)²⁴⁷ i diversos carrers (*in ipsa strata que*

---

²³⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 35, a. 903.

²⁴⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 184, a. 1018.

²⁴¹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 139, a. 995.

²⁴² Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 88, a. 950.

²⁴³ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 131, a. 988.

²⁴⁴ Col·lecció Diplomàtica de Sant Daniel de Girona, doc. 6, a. 1018.

²⁴⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 166, a. 1010.

²⁴⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 102, a. 963.

²⁴⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 130, a. 982.

pergit de ipso muro)²⁴⁸. De la mateixa manera, en alguns documents es fa menció de la topografia exterior de la ciutat, com per exemple quan es documenta el riu Onyar (*super flumen Onnar*)²⁴⁹ que apareix com un element important en diverses afrontacions de terres.

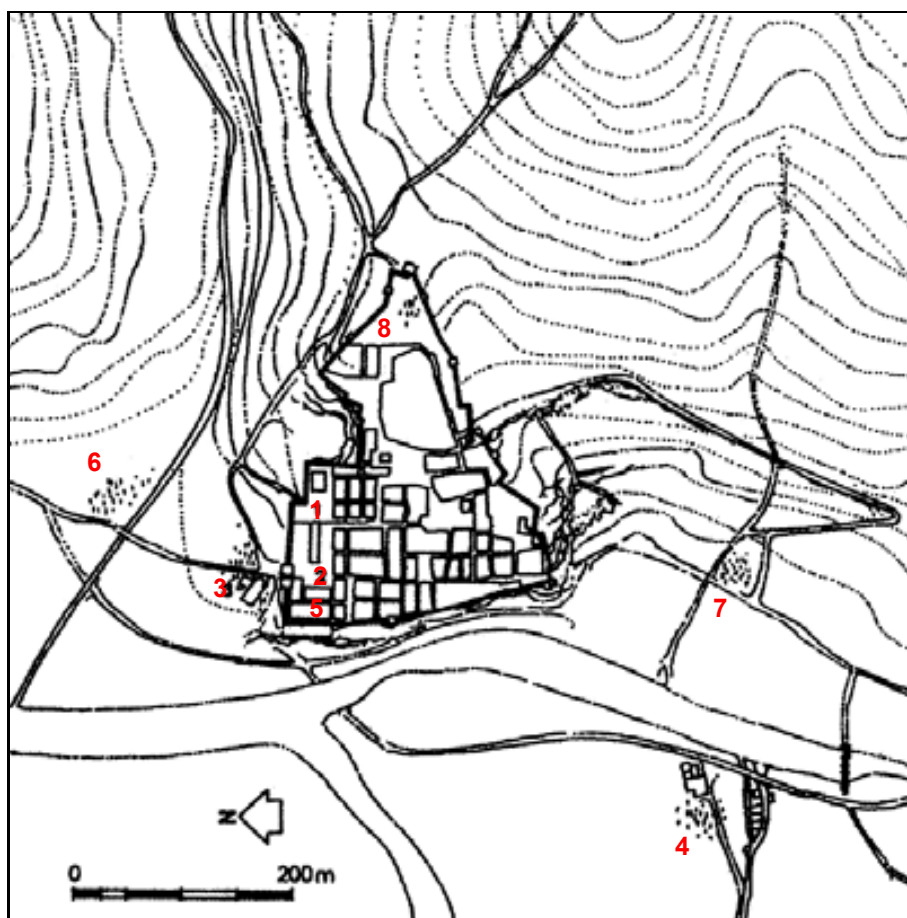
---

²⁴⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 102, a. 963.

²⁴⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 129, a. 987.

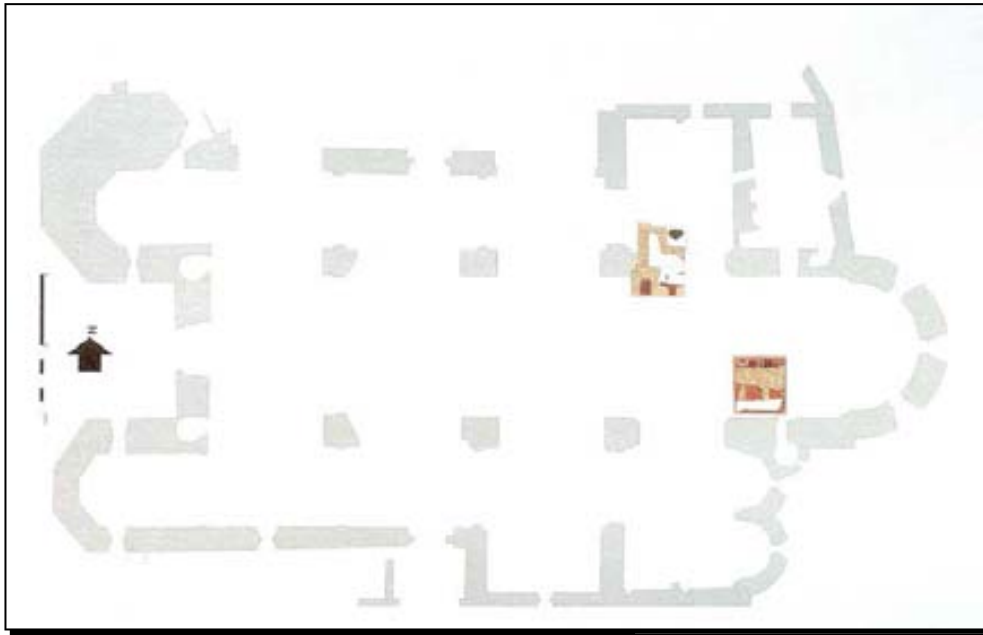

8.1.1.1 Annex de figures.

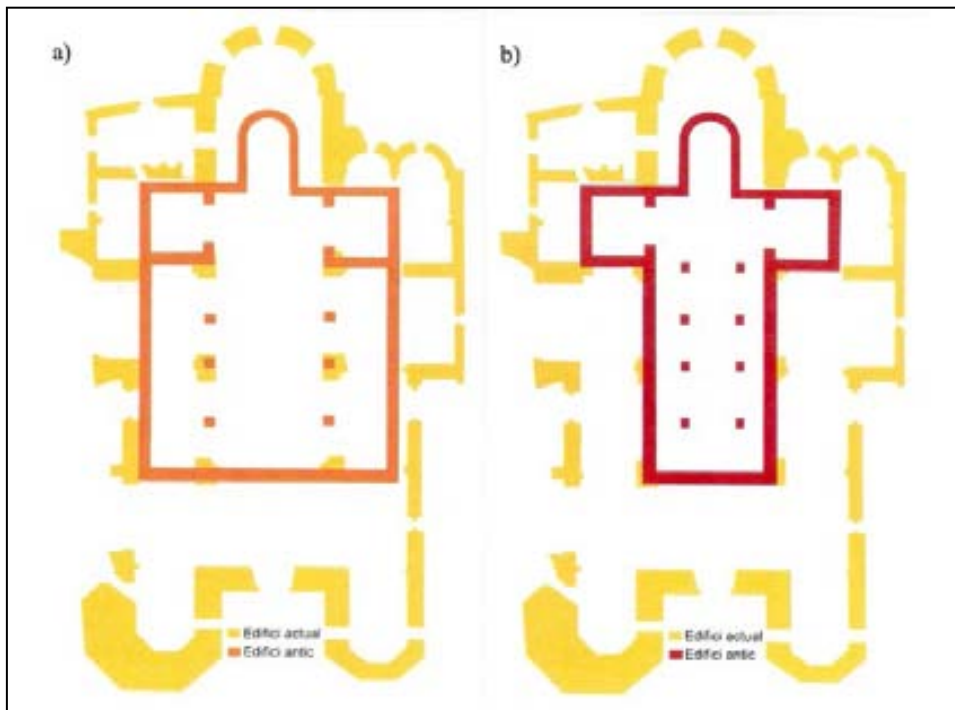

Figura 60: planta de *Gerunda* a l'Antiguitat Tardana (modificació pròpia a partir de NOLLA 1998).

- 1- Antic espai sagrat del fòrum. 2- Espai cívic-polític del fòrum.
- 3- Sector episcopal i necròpolis de Sant Feliu. 4- Necròpolis del Mercadal,
- 5-Palau del *comes*, 6- Cementiri de Sant Nicolau, 7-Cementiri de l'Hotel dels Italians,
- 8-Cementiri de la Caserna d'Alemanys.

Figura 61: planta actual de l'església de Sant Feliu amb indicació dels sondejos realitzats l'any 2010 (segons NOLLA; PALAHÍ 2011).

Figura 62: proposta de restitució del temple d'època visigoda de Sant Feliu (segons NOLLA; PALAHÍ 2011).

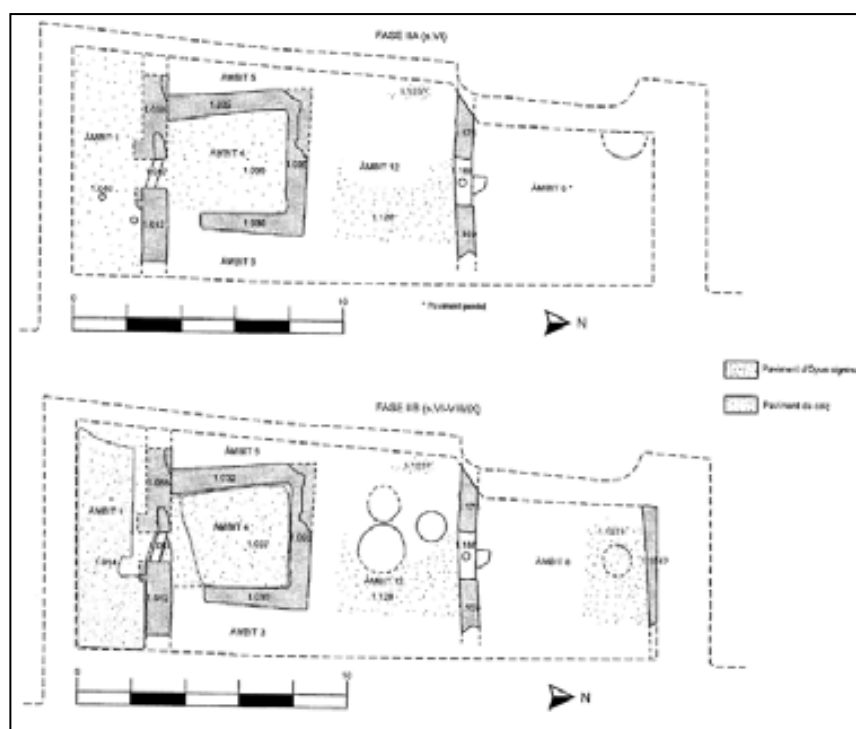

Figura 63: planta de les dues fases del possible palau del comes a l'època visigoda (segons NOLLA 2007)

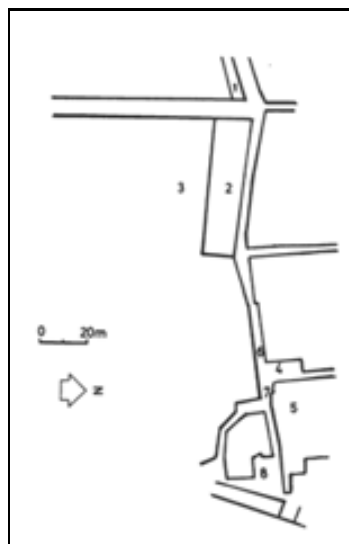
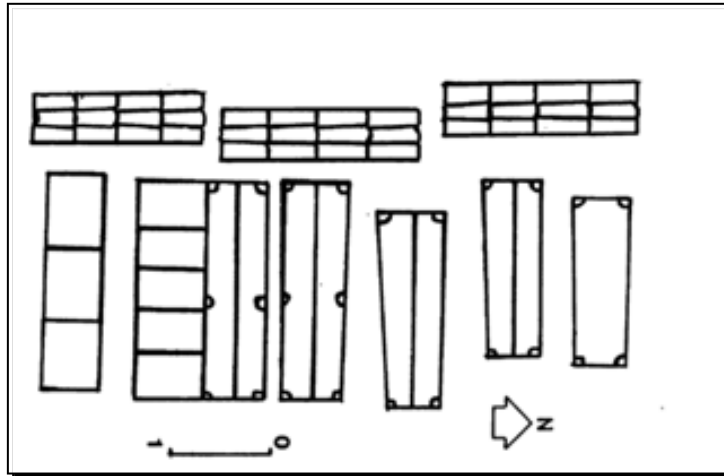
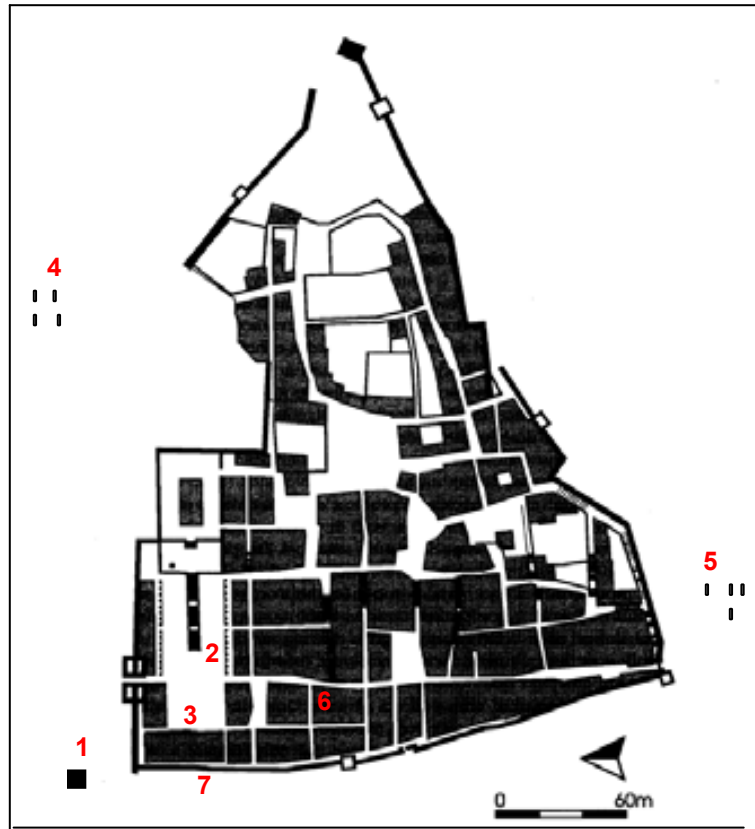

Figura 64: planta de la zona del Mercadal (segons NOLLA 2003).

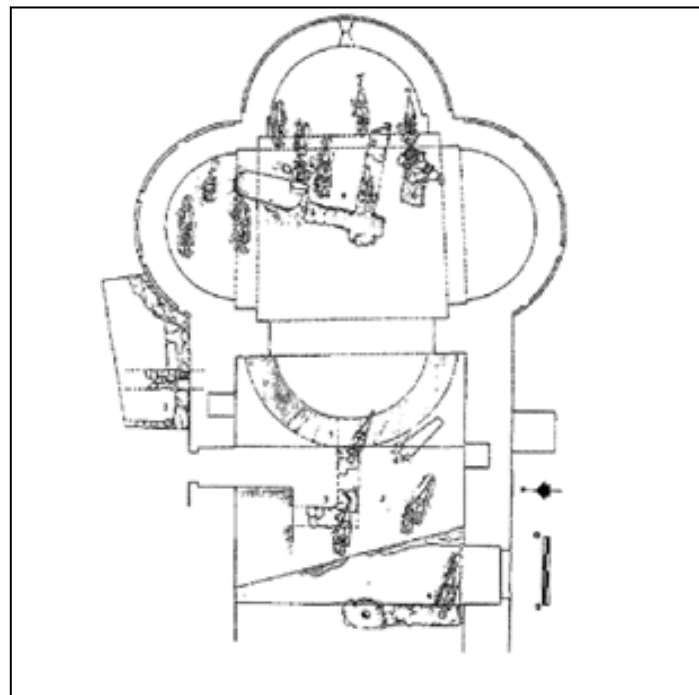
- 1- Rec Monar. 2-Necròpolis de tombes de *tegulae* de secció triangular.
- 3- Trobada d'una altra tomba de *tegulae* de secció triangular.
- 4- Necròpolis amb deu tombes. 5- Església de Santa Susanna.
- 6, 7 i 8- Altres tombes.

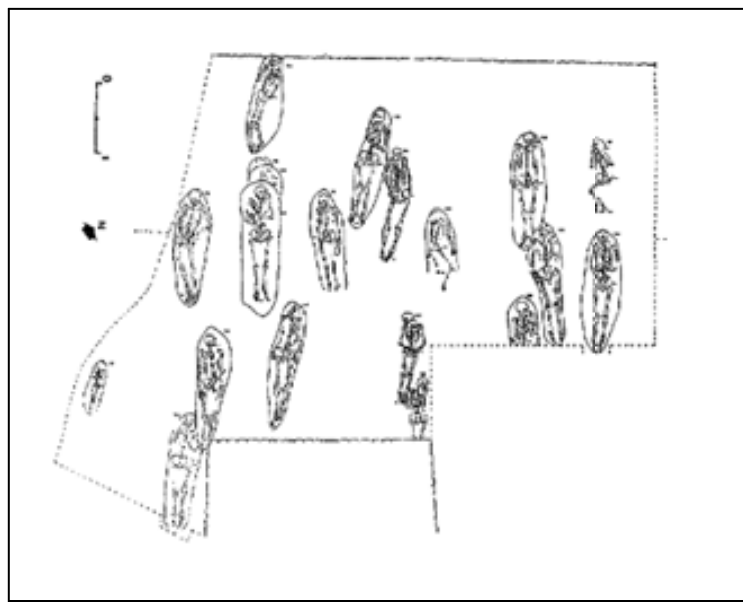
Figura 65: restitució de les tombes de l'excavació davant de la porta de l'església de Santa Susanna (segons NOLLA 2003). Cinc sarcòfags monolítics, una tomba d'obra de *tegulae* de secció quadrangular, a més de tres tombes de *tegulae* de secció triangular.

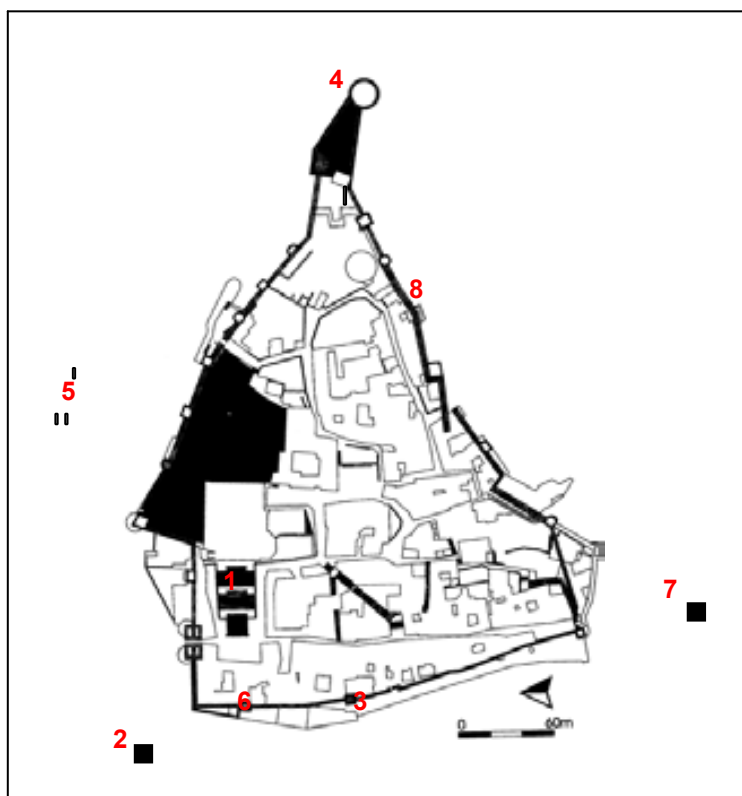
Figura 66: Girona al segle VIII (modificació pròpia a partir de CANAL; CANAL; NOLLA 2003).
1-Seu episcopal i necròpolis de Sant Feliu, 2-Forum, 3- Palau del comes, 4-Cementiri de Sant Nicolau,
5-Cementiri de l'Hotel dels Italians, 6-Habitatges, 7-Muralla.

Figura 67: planta del cementiri de San Nicolau (segons NOLLA; SUREDA 1999).

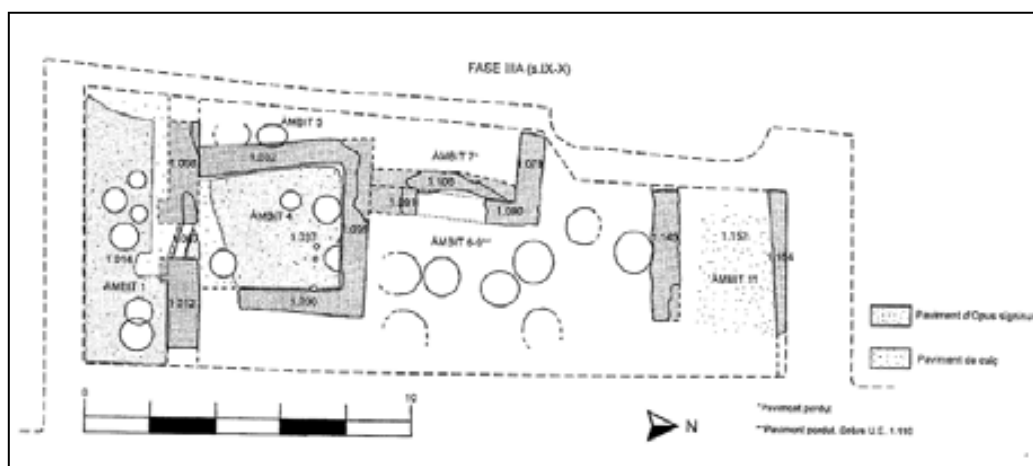

Figura 68: planta del cementiri de l'Hotel dels Italians (segons NOLLA; SUREDA 1999)

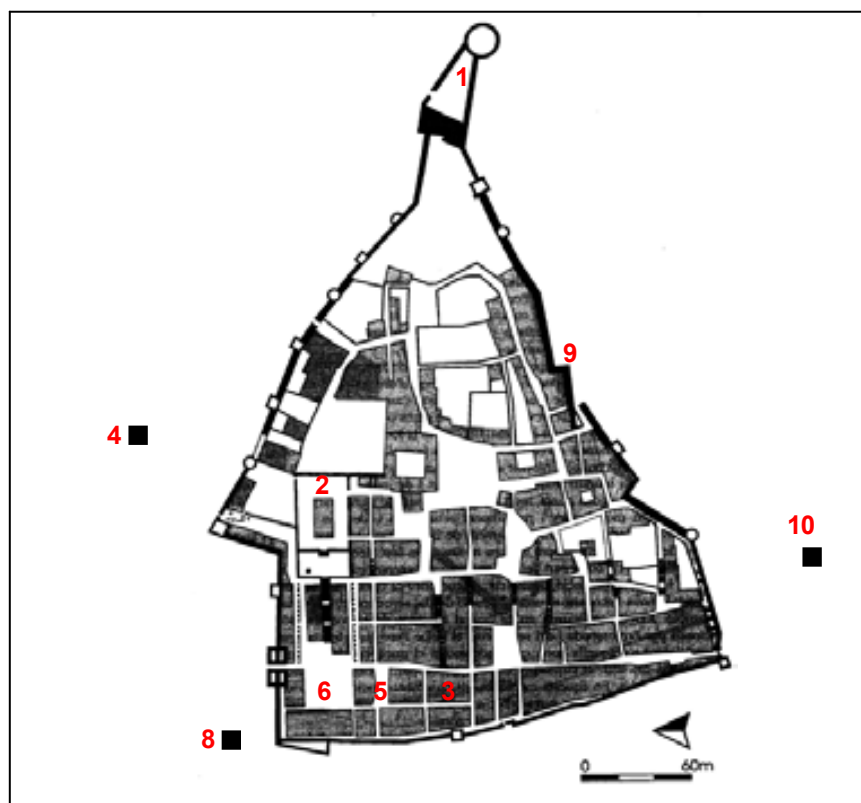

Figura 69: Girona al segle IX (modificació pròpia a partir de CANAL; CANAL; NOLLA 2003).
 1-Seu de Santa Maria, 2- Seu de Sant Feliu, 3-Estructures d'habitatges,
 4-Castell de Gironella, 5-Cementiri de Sant Nicolau,
 6-cellarium carolingi, 7-Església de Sant Martí Sacosta, 8-Muralla.

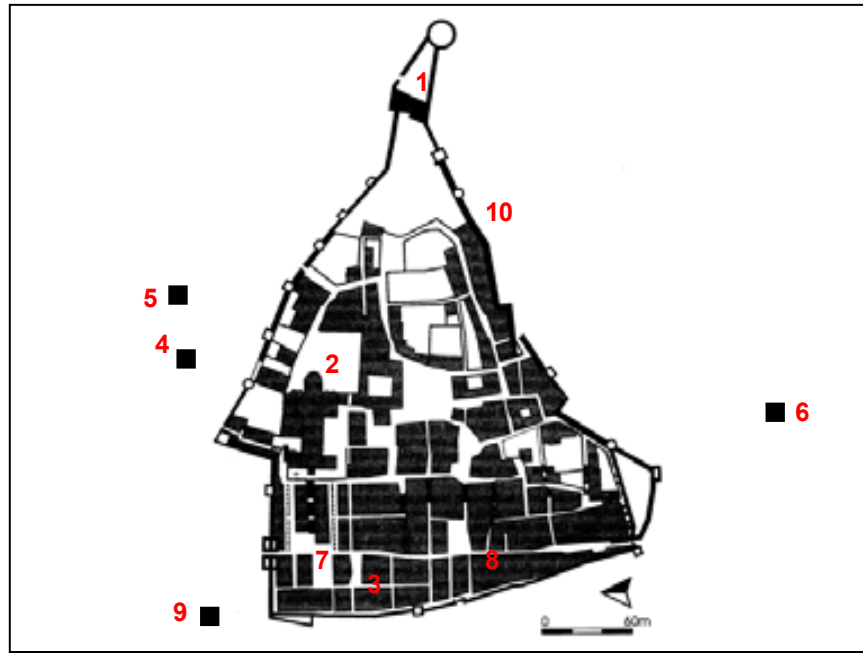

Figura 70: planta del palau del *comes* d'època visigoda convertit en *cellarium* a l'època carolíngia (segons NOLLA *et alii* 2008).

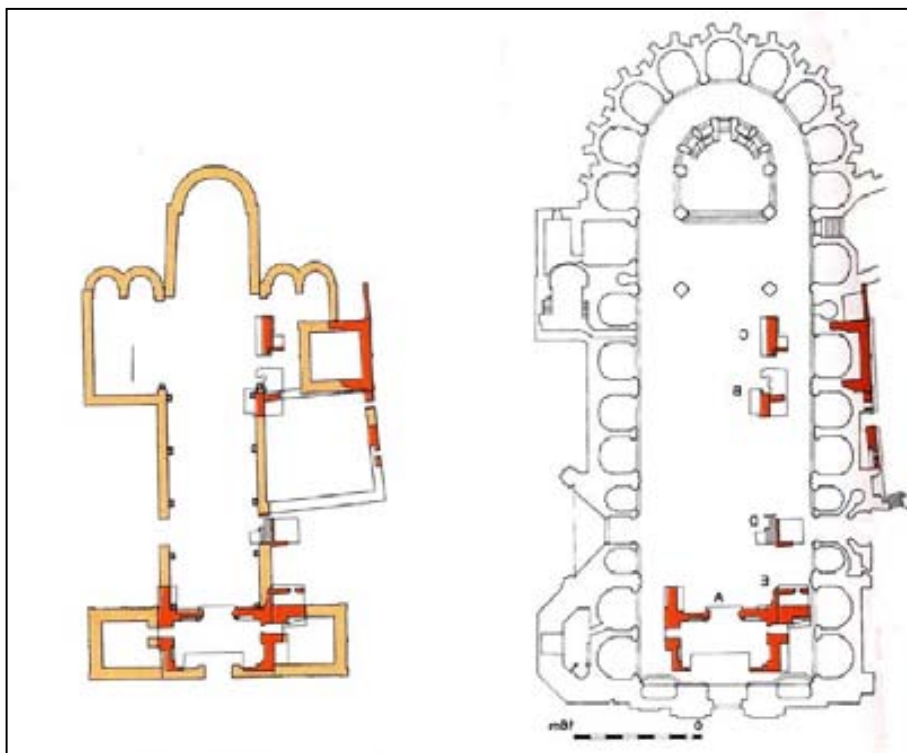
Figura 71: Girona al segle X (modificació pròpia a partir de CANAL; CANAL; NOLLA 2003).

- 1-Castell de Gironella, 2-Catedral de Santa Maria, 3-Església de Sant Genís,
- 4-Monestir de Sant Pere de Galligants, 5-Església de Santa Maria de les Puelles, 6-Palau comtal,
- 7-Habitatges, 8-Església de Sant Feliu, 9-Muralla, 10-Església de Sant Martí Sacosta.

Figura 72: Girona al segle XI (modificació pròpia a partir de CANAL; CANAL; NOLLA 2003).

1-Castell de Gironella, 2- Catedral de Santa Maria. 3-Església de Sant Genís,
 4-Monestir de Sant Pere de Galligants, 5-Església de Santa Eulàlia Sacosta,
 6-Església Sant Martí Sacosta , 7-Església de Santa Maria de les Puelles, 8-Habitatges, 9-Església de
 Sant Feliu, 10-Muralla.

Figura 73: planta de les restes del segle XI documentades a la catedral de Santa Maria de Girona i restitució de la seu romànica (segons NOLLA *et alii* 2008).

8.1.1.2 *Emporiae/Anbūryaš-Sanctus Martinus* (Empúries-Sant Martí d'Empúries).

Com succeïa amb el cas de Girona, també en els darrers anys Empúries, Sant Martí i el seu espai perifèric han estat objecte de nombroses intervencions arqueològiques que han permès realitzar un bon estudi de la seva evolució durant l'Alta Edat Mitjana.

Amb un origen en època grega, anomenada *Emporion*, i situada a la zona de la Neàpolis, a tocar del port, a partir d'època romana republicana es construirà una nova ciutat, *Emporiae*, que canviarà el seu emplaçament desplaçant-se a la part més alta del turó (figura 74). La situació d'Empúries durant el Baix Imperi canvia l'emplaçament de la ciutat en època Alt Imperial, abandonada ja al segle III, a l'actual nucli de Sant Martí (figura 75). Sembla que l'opció de la proximitat amb el port i de lloc fàcilment defensable seran els dos paràmetres que faran que aquest nucli es desenvolupi durant els segles IV-VII (NOLLA 1993). Les dades arqueològiques obtingudes fa dues dècades ja apuntaven que Sant Martí estaria envoltat d'unes muralles amb *opus quadratum* datades, aproximadament, en el segle V, de les quals es coneix algun tram i coincidirien amb les actuals (figura 77). A més, a l'interior del nucli les excavacions van mostrar, en un solar al nord de l'església, un edifici tardoromà i tombes en àmfora, unes restes a les que cal sumar una ara d'altar paleocristiana dels segles IV-V conservada dins de l'església actual, que permetien intuir la presència d'una basílica a la qual s'haurien d'associar les tombes abans esmentades (NOLLA 1993). Altres excavacions més recents, encara han documentat a l'actual municipi de Sant Martí d'Empúries més evidències d'aquesta ocupació a l'Antiguitat Tardana que es presenten com abocadors excavats en el subsòl i de gran potència amb datacions dels segles V i VI, estrats de construcció i d'habitació dels segles VI i VII amb restes d'estructures muraries, sitges d'emmagatzematge amortitzades al segle VI i la presència d'inhumacions en àmfora o en fossa (figura 76) en diversos sectors de la vil·la amb datacions que cal situar en un moment posterior a la segona meitat del segle VI (AQUILUÉ; BURÉS 1999, 389-422). Es tracta de tot un conjunt d'estructures que ens mostren la gran activitat constructiva que es desenvolupa en aquest lloc entre els segles V-VII.

Més enllà del nucli urbà, i pel que fa al territori immediat, a part de la zona de la Neàpolis, que tractarem més endavant i on possiblement calgui situar l'origen del conjunt episcopal, es coneixen diverses esglésies com Santa Magdalena i Santa Margarida amb nivells de l'Antiguitat Tardana i una evolució que s'endinsa a l'Alta Edat Mitjana, així com un bon nombre de necròpolis isolades com la denominada Pi amb 2

enterraments d'aquest moment, la Rubert amb 28, el Castellet també amb 28, Ca l'Estruc amb 59 i la necròpolis de l'Hort de la Palanca, totes amb enterraments en àmfora, *tegulae* i en lloses que es poden datar genèricament en els segles V-VII. Es tracta d'un grup de necròpolis que ens mostraria l'existència en el lloc d'un poblament periurbà, on l'hàbitat excavat al carrer del Museu N° 1 podria ser un exemple. Es tracta d'un petit assentament rural, datat en els segles VI-VII, que es va excavar amb motiu de la construcció d'un habitatge en el xamfrà entre la carretera GI- 630 i el carrer del museu N° 1 d'Empúries. Aquest està format per un edifici de forma rectangular dividit en sis àmbits construïts amb murs de pedres lligades amb fang, un d'ells amb una sitja (figura 78) (AQUILUÉ; SANTOS; TREMOLEDA 2002).

En relació a altres espais d'habitatge, cal afegir la restitució en planta del resultat d'una fotografia aèria de la zona on es localitza l'església de Santa Margarida i on es poden veure les restes d'un edifici molt extens amb diversos àmbits (figura 79), que amb tota probabilitat podria correspondre a una *villa* suburbana (NOLLA 1993). De la mateixa manera, i possiblement en relació a les estructures documentades per la fotografia aèria, a la Carretera de Sant Martí d'Empúries, tot i que les restes són molt parcials, en una excavació d'urgència es va documentar part d'un assentament (figura 80) que potser es pugui relacionar amb l'església de Santa Margarida. En aquest s'han identificat diverses restes corresponents a l'Antiguitat Tardana; en la fase IV es van localitzar diverses inhumacions, en la IV b una zona utilitzada com abocador; en la V un nivell d'anivellament general que també serviria com a fonamentació d'alguns murs i a la fase VI es va documentar un nivell de reompliment d'un pou. Totes aquestes fases van ser datades, en conjunt, entre els segles IV-VII (LLINÀS 1997). En relació a la necròpolis, van identificar-se 5 enterraments en àmfora, 5 en fossa, 1 en cambra, 2 en sitges i 2 en caixa de lloses que s'han datat entre els segles V-VII (LLINÀS *et alii* 1992). D'aquest cementiri, que cal relacionar amb la necròpolis Estruc, parcialment excavada anys enrere, on ja s'havien documentat 59 enterraments de l'Antiguitat Tardana (ALMAGRO 1955), volem destacar els dos individus enterrats en sitges, un fenomen que, actualment, ja ha estat ben observat en altres jaciments d'aquestes cronologies d'altres bandes de Catalunya i que s'ha interpretat com individus que caldria identificar amb esclaus que són llençats en les sitges, a diferència d'altres individus d'un mateix assentament que són enterrats en el cementiri comunal. Així ho mostren, també, els estudis paleoantropològics realitzats sobre alguns d'aquests individus que han permès observar una gran quantitat de lesions com a conseqüència

d'un gran esforç físic i una alimentació deficient a diferència d'altres individus d'un mateix assentament (ROIG; COLL 2011b).

En relació a alguns edificis religiosos documentats en l'espai periurbà d'Empúries, les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries han gaudit d'excavacions entre els anys 1957 i 1959 des del Museu d'Empúries, però serà a partir de la seva inserció des de l'any 1994 en un nou projecte, on s'ha realitzat un estudi més aprofundit reexcavant alguns sectors, que s'han pogut fer notables avenços en la comprensió de les seves fases històriques. Així, aquestes noves interpretacions fan referència a diverses fases constructives que passarem a explicar tot seguit.

De les excavacions a Santa Margarida (figura 81) s'extreu que la primera fase, datada entre els segles IV i V, estaria formada per una necròpolis aïllada que presenta tombes amb sarcòfag i una amb coberta de mosaic. En la següent fase, que es situa aproximadament en el segle VI, es construeix un nou edifici on ha quedat conservat el baptisteri, un fet que ha portat a identificar aquesta església com l'episcopi d'Empúries, en detriment del conjunt localitzat a la Neàpolis. La fase tres queda reduïda a algunes reformes en l'àmbit del baptisteri. En la fase quatre l'edifici pateix reformes importants, desapareix la piscina baptismal i es construeix un nou edifici de nau rectangular. A la fase cinc, que es situa al segle X, a l'edifici anterior se li afegeix un absis de planta de ferradura. A la darrera fase, la sisena, es documenten reformes del paviment i la construcció d'un muret que divideix la nau en dues parts, una fase que es situa ja en la plena Edat Mitjana i a l'època Moderna (AQUILUÉ *et alii* 1996).

Pel que fa a Santa Magdalena (figura 82), la primera fase està formada per un edifici de forma quadrada que servia per delimitar l'espai d'un antic mausoleu amb una cronologia situada a l'entorn del segle V. En una segona fase, que pot situar-se en el segle VI, s'amortitza l'edifici anterior- el mausoleu- i es construeix dins del perímetre anterior una nova església de planta rectangular i de nau única on en el sector més oriental es basteix un paviment més elevat que correspondria al santuari. En aquesta mateixa fase, i situada a l'exterior de l'església, es documenta una necròpolis de tombes de caixa de pedra i coberta de lloses. A la fase tres s'hi relacionen un seguit de remodelacions que es concreten en la construcció de l'absis carrat a l'extrem oriental de la nau i una nova pavimentació amb *opus signinum*; en aquest moment també s'afegirà una cambra funerària que, junt amb la conversió de l'antiga sagristia en una altra cambra funerària, on s'hi excavaren dues tombes, aconseguirà que l'església tingui planta de creu llatina. A la fase quatre, ja situada a l'Alta Edat Mitjana, es documenta, a banda de la construcció d'una torre campanar, possiblement en el segle

X, l'ampliació dels espais exteriors per una funció funerària amb la presència de tombes de banyera, que, juntament amb l'absència de tombes antropomorfes i segons els autors de l'excavació, situa cronològicament aquestes reformes a la meitat del segle X (AQUILUÉ *et alii* 1996). En aquest cas, es tracta d'una interpretació que considerem errònia, ja que les tombes antropomorfes es daten bé (amb datacions absolutes) entre els segles IX-XI i les tombes de fossa simple entre els segles XI-XII (també amb datacions absolutes) (ROIG 2011b). Aquí, caldria considerar la possibilitat que aquesta fase sigui més tardana i estaria formada per les tombes de fossa simple i per una església amb campanar que presenta una típica planta romànica i que caldria datar entre els segles XI-XII.

A aquestes dues esglésies que hem vist cal afegir un darrer exemple. Els resultats de les excavacions desenvolupades a l'església de Sant Vicenç de les Corts (L'Escala) (figura 83), documentada al segle XI²⁵⁰, van mostrar un edifici format per una nau rectangular amb transsepte i absis semicircular amb volta, juntament amb una necròpolis de tombes antropomorfes situada a l'interior i a l'exterior de l'església, tot plegat datat en el segle X-XI (ALMAGRO; PALOL 1962).

També la zona de la Neàpolis ha estat objecte d'un extens reestudi, que ha aplegat les informacions d'excavacions antigues, on s'han mostrat les diverses reformes que pateix el possible conjunt episcopal format per una basílica i una extensa necròpolis (figura 84). A la basílica, en una primera fase es construeix, aprofitant les ruïnes d'una construcció termal, un edifici de dimensions modestes anomenat, sovint, *cella memoriae* o memòria. El resultat d'aquesta construcció fou un edifici d'una sola nau, amb un absis parcialment sobresortit i una sagristia. En una segona fase l'edifici només es modificà allargant-lo pels peus i es construiran una sèrie d'àmbits al seu voltant. Pel que fa a la necròpolis s'han pogut documentar 449 tombes de tipologies diverses: caixa de lloses, fossa simple, tomba d'obra, sarcòfag de pedra, enterraments en àmfora, tomba de *tegulae* de secció triangular, enterraments en dues àmfores, enterraments en *imbrex*, enterraments en àmfora i *tegula*, tomba de lloses de secció triangular i en forma de banyera. Aquests autors proposen una evolució de l'edifici basilical i de la necròpolis que abastaria cronològicament des de la darrerria del segle tercer o inicis del IV (moment de fixació de les seus episcopals) fins el segle VIII (NOLLA; SAGRERA 1995, 117-285)²⁵¹.

---

²⁵⁰ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc. 79, a. 1018.

²⁵¹ Aquest autors daten el moment final d'aquest edifici a mitjans del segle VIII. Proposen que no hi ha tombes antropomorfes del segle IX, comparant amb cementiris com Sant Pere de Rodes i Santa Maria de Panissars.

Tornant a Sant Martí d'Empúries, que com hem vist serà el centre civil del territori d'Empúries a partir del segle IV, trobem que les restes que es poden datar en els segles VIII-IX són molt minses i es redueixen a uns estrats d'anivellament general d'algunes zones que els autors situen *grosso modo* en aquests segles, i els distingeixen, clarament, d'un nombrós grup de sitges amb ceràmiques espatulades que daten en el segle X i que foraden aquests anivellaments anteriors (AQUILUÉ; BURÉS 1999, 423-426). També cal destacar que no s'ha documentat cap resta del castell comtal que potser es podria identificar amb un esment de l'any 816 on Lluís el Pietós ordenà dipositar els diferents decrets reials referents a l'organització dels comtats de la Marca²⁵². A més cal pensar que hi hauria un taller monetari que va encunyar diners de Carlemany i de Lluís el Pietós, fet al que cal sumar, a partir també de la documentació, la presència d'una església dedicada a Sant Martí (*basilica Sanctus Martinus*)²⁵³ que hauria de situar-se en aquesta zona i que suposem que es trobaria sota l'actual.

Per la seva banda, les restes documentades que es poden datar ja en els segles X-XI estan formades per 28 sitges i dos àmbits construïts amb murs de pedres irregulars lligades amb fang (AQUILUÉ; BURÉS 1999, 423-426), que mostrarien les restes d'alguns espais d'habitatge i d'emmagatzematge d'aquest moment (figures 85 i 86).

---

²⁵² Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 435, a. 816.

²⁵³ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 7, a. 844.

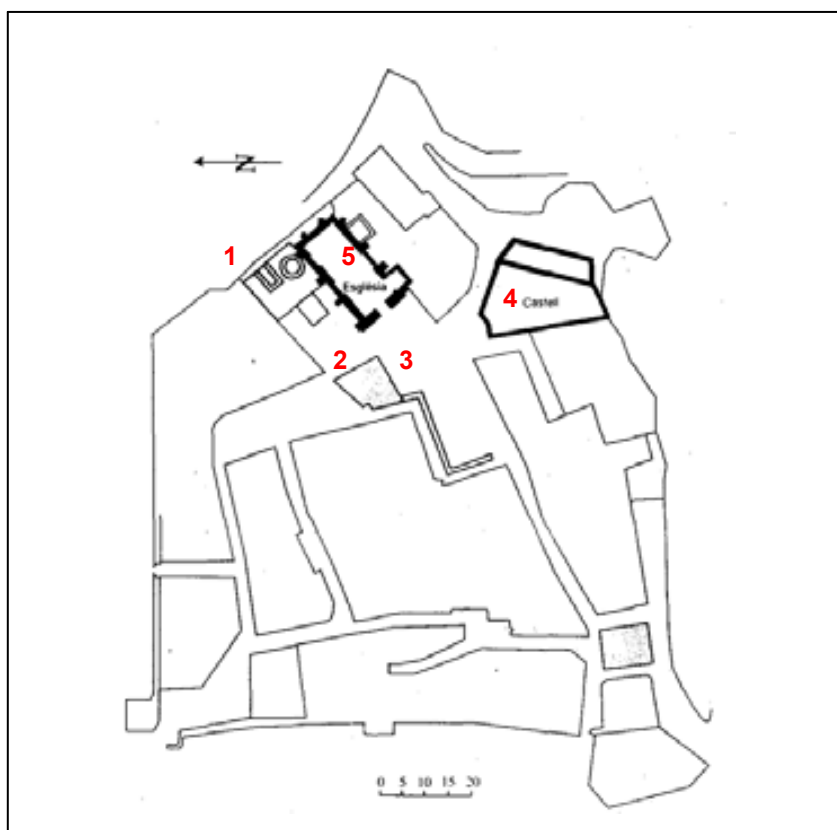

8.1.1.2.1 Annex de figures.

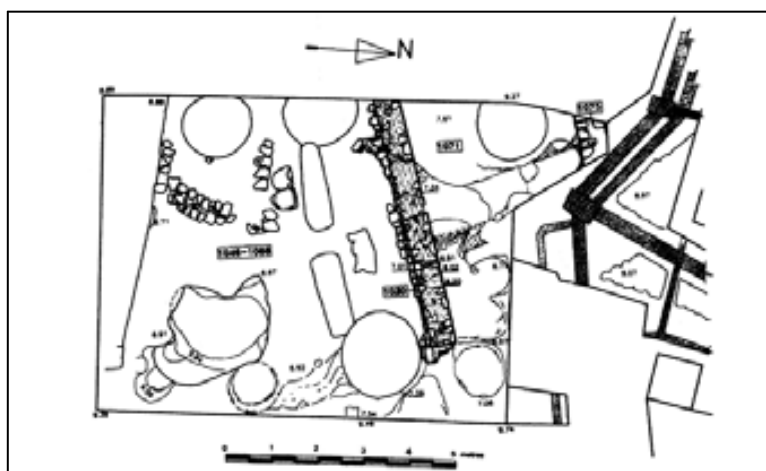
Figura 74: plànol topogràfic de les restes arqueològiques documentades en la zona d'Empúries (modificació pròpia a partir de NOLLA 1993).

1-Sant Martí d'Empúries, 2-Antic Port, 3- Cementiri de la Neàpolis, 4-Cementiri de la muralla meridional de la Neàpolis, 5- Ciutat Romana, 6- Necròpolis Bonjoan, 7-Necròpolis de l'Hort de la Palanca, 8-Necròpolis Rubert, 9- Necròpolis Nofre, 10-Necròpolis Estruc, 11-Església de Santa Margarida, 12-Església de Santa Magdalena, 13-El Castellet, 14-Església de Sant Vicenç de les Corts, 15-Assentament rural.

Figura 75: el nucli històric de Sant Martí d'Empúries (modificació pròpia a partir de AQUILUÉ; BURÉS 1999) amb les zones on s'han documentat restes arqueològiques de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana

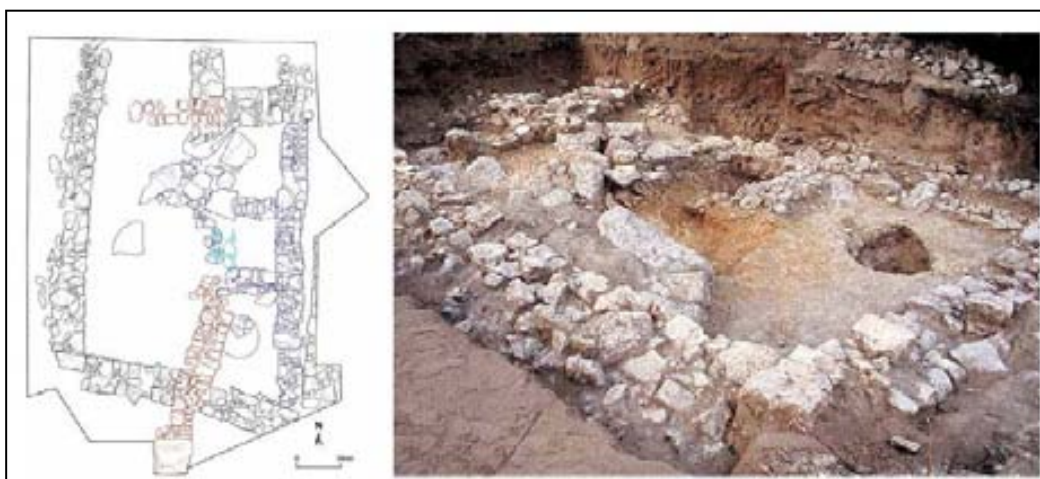
1-Muralla del segle V, 2-Sitges i àmbits dels segles X-XI, 3- Sitges, abocadors i àmbits dels segles V-VII, 4-Castell, 5- Església de Sant Martí.

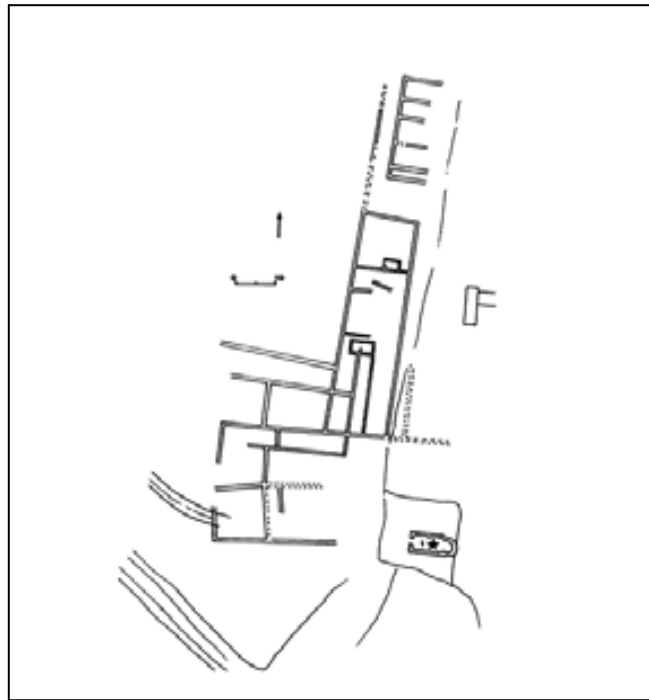
Figura 76: planta d'algunes de les restes de l'Antiguitat Tardana a l'actual nucli de Sant Martí d'Empúries (segons AQUILUÉ (dir.) 1999).

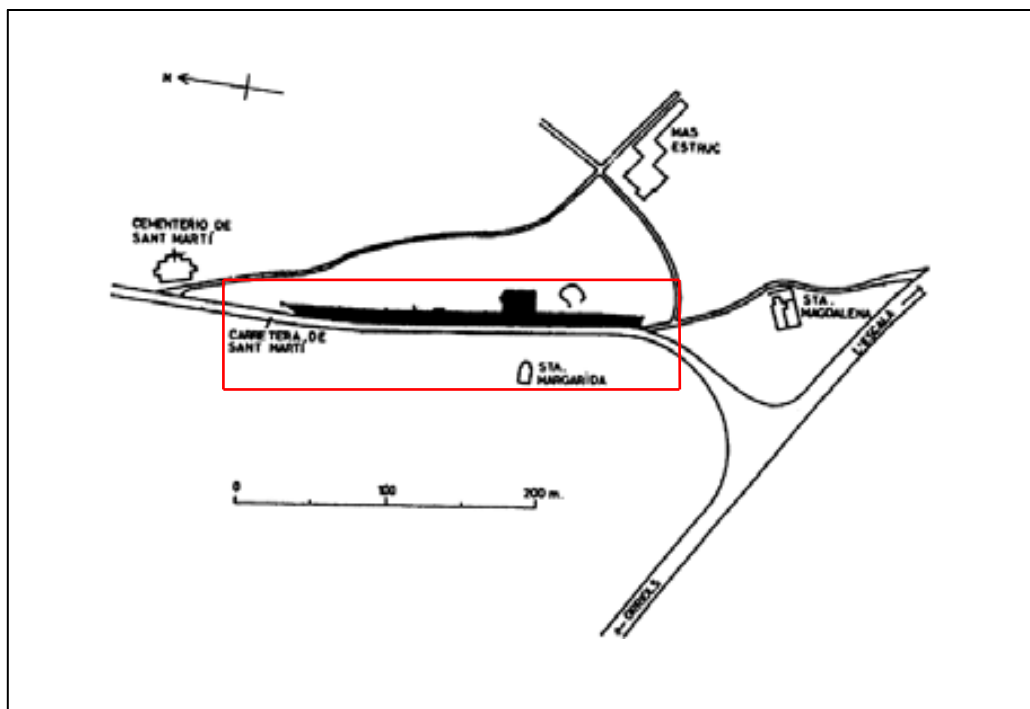
Figura 77: detall de part de la muralla datada en el segle V de Sant Martí d'Empúries sobre la qual se situa la muralla medieval (segons l'exposició del museu d'Empúries).

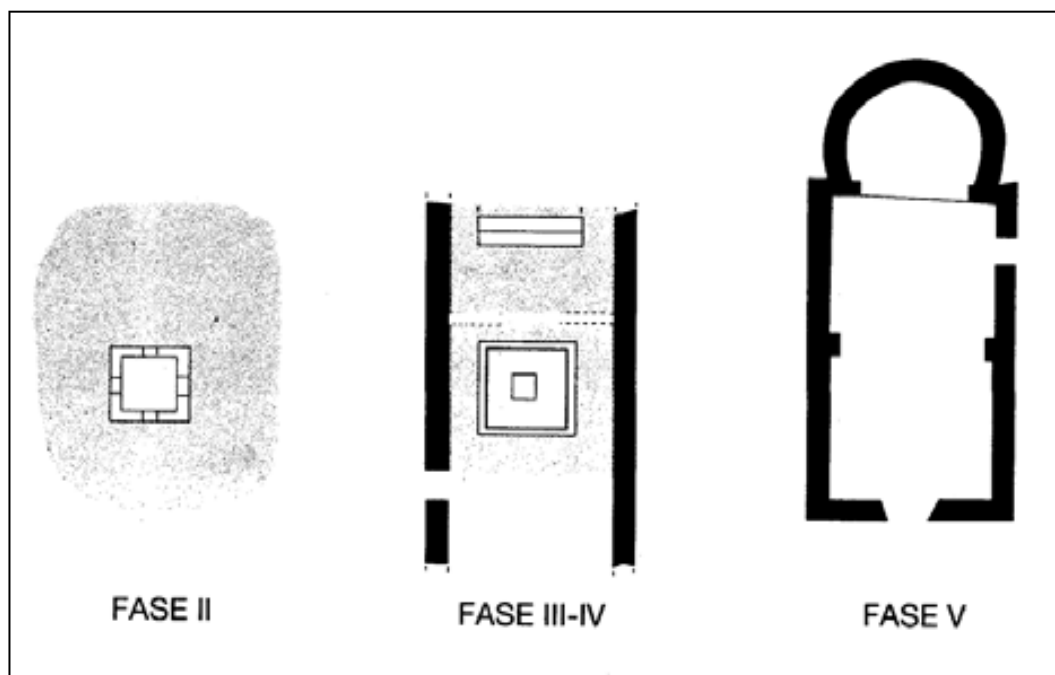
Figura 78: planta i fotografia de l'assentament rural dels segles VI-VII localitzat al carrer del museu d'Empúries N°1 (segons l'exposició del museu d'Empúries).

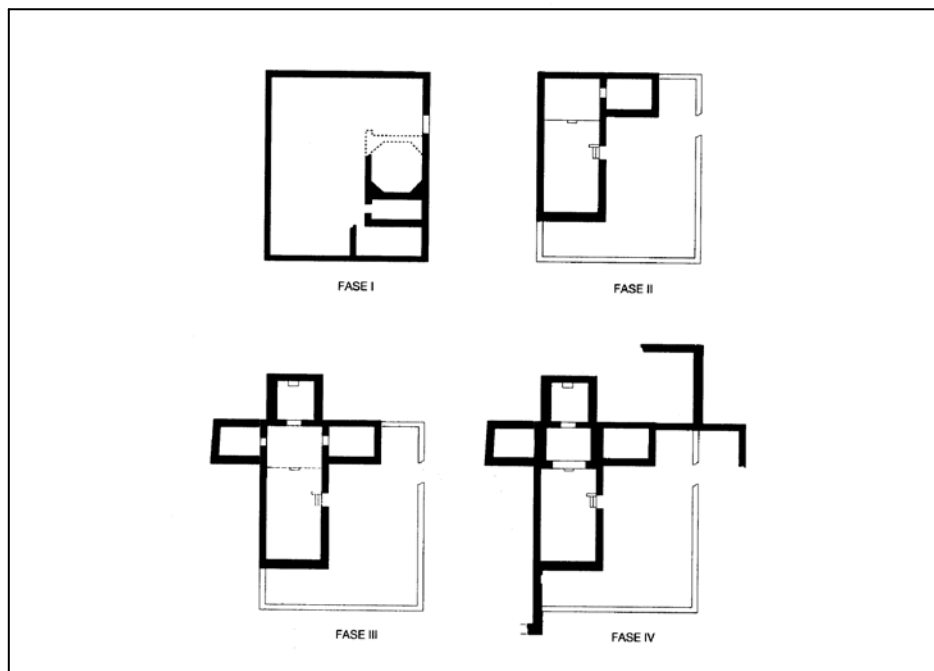
Figura 79: planta de les restes documentades en fotografia aèria a tocar de l'església de Santa Margarida (segons CASAS)

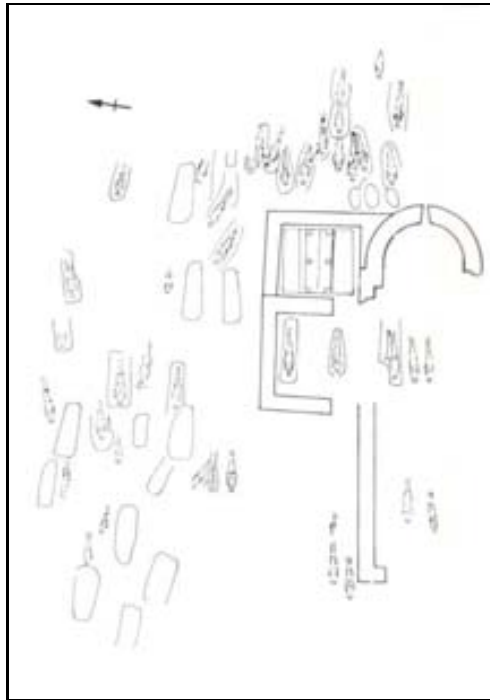
Figura 80: planta de la situació de les restes de l'Antiguitat Tardana de la carretera de Sant Martí d'Empúries (segons LLINÀS 1997).

Figura 81: planta de les fases de l'església de Santa Margarida (segons NOLLA *et alii* 1996)
Fase 2: mausoleu (segles IV-V), Fase 3-4: basílica (segles V-VII),
Fase 5: església alt medieval (segles VIII-X).

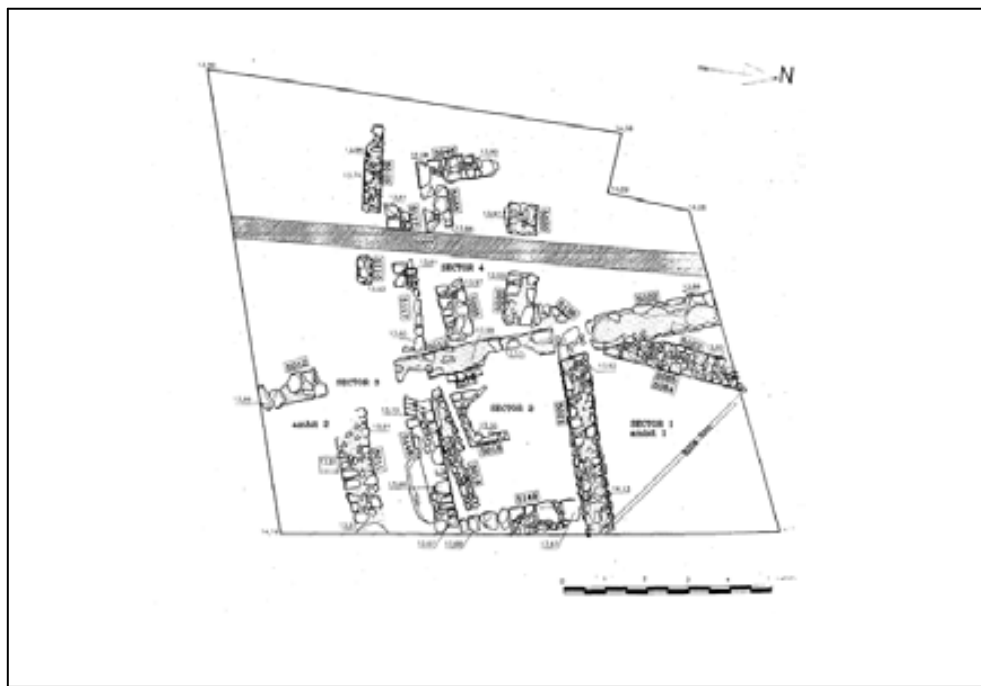
Figura 82: planta de les fases de l'església de Santa Magdalena (segons NOLLA *et alii* 1996).
Fase 1: mausoleu (segles IV-V), Fase 2: basílica (segles V-VII),
Fase 3: església alt medieval (segles VIII-X), Fase 4: església romànica (segle XI).

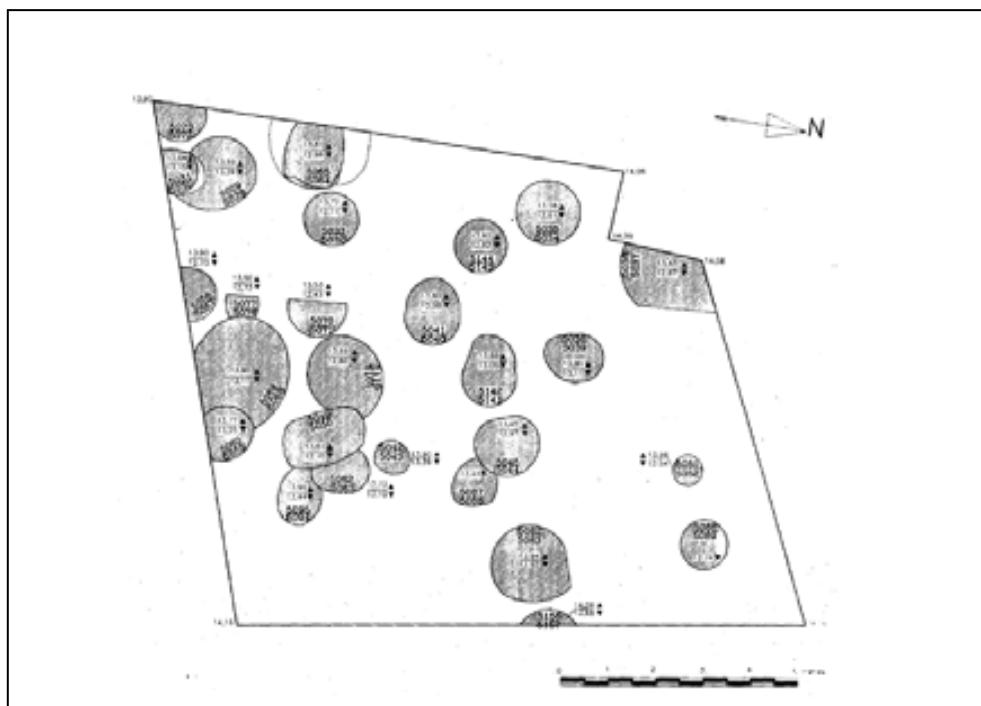
Figura 83: planta de les restes del segle X-XI de l'església de Sant Vicenç de les Corts (l'Escala)(segons ALMAGRO; PALOL 1954).

Figura 84: planta de les fases de la basílica de la neàpolis d'Empúries (segons AICART; NOLLA; PALAHÍ (Ed.) 2008).

Figura 85: planta d'alguns dels habitatges de l'Alta Edat Mitjana documentats a la vil·la de Sant Martí d'Empúries (segons AQUILUÉ; BURÉS 1999).

Figura 86: planta d'algunes de les sitges de l'Alta Edat Mitjana documentades a la vil·la de Sant Martí d'Empúries (segons AQUILUÉ; BURÉS 1999).

8.1.2 Altres centres territorials.

8.1.2.1 *Castilione /al-Qaštalyūn* (Castelló d'Empúries).

Aquesta localitat, malgrat que no sembla un centre destacat entre els segles VI-X, sí que prendrà força rellevància a partir del darrer quart del segle XI quan esdevingui la nova capital del comtat d'Empúries (COMPTE 1976) en detriment de Sant Martí d'Empúries, l'antic centre del territori i del comtat des del segle IV fins al segle XI.

Aquest lloc apareix esmentat per primera vegada a la documentació al segle IX com *villa Castilione*²⁵⁴ i cal restringir-lo, en aquests primers moments, a la zona de Puig Salner, situada al nord de la població, on hi hauria un recinte emmurallat i l'església de Santa Maria, i al Puig del Mercadal, localitzat al sud, on cal situar-hi el castell (figura 87). La recerca arqueològica desenvolupada en aquets lloc no ha estat massa extensa el que ens impedeix, a dia d'avui, veure si ja estaria ocupat en època ibèrica o romana, tot i la troballa de material ceràmic i monedes d'aquest moment fora de context (PUIG 1996).

Les dades, en relació a les restes de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana, són, també, molt escasses. Només l'any 2006, en unes excavacions realitzades a tocar de la "Catedral" de Castelló d'Empúries, per determinar l'existència d'un temple romànic anterior a l'actual, es va descobrir una tomba excavada a l'argila, conservada intacta i amb unes lloses de pissarra com a coberta. La troballa es va produir dins l'espai d'una rasa de comprovació i només es va excavar parcialment. De l'individu només es varen poder reconèixer les cames, just per sota de la pelvis; no obstant això, es va identificar com una noia jove. Els resultats d'una datació radiocarbònica realitzada en aquest individu han confirmat una cronologia dels segles VII-VIII i l'existència d'un cementiri en aquests segles, un fet que s'ha relacionat, per part dels seus excavadors, amb la presència d'un possible temple primitiu, anterior al romànic (SETAC 2010)²⁵⁵.

Per la seva banda, la documentació ens mostra, a més de les esglésies de Sant Miquel i Sant Llorenç (*ad Sanctum Michaellem et ad Sanctum Laurencium qui sunt in villa Castilione*)²⁵⁶, la "Catedral" de Santa Maria que apareix consagrada al segle XI (*domum Sancta Marie*)²⁵⁷ confirmant-li les dècimes, primícies i oblacions i fixant el seu

---

²⁵⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 52, a 879.

²⁵⁵ Calibració AD (2 sigmes): 659-778. Aquesta informació l'hem extreta de la pàgina web: www.castello.cat. SETAC, Servei de notícies de l'ajuntament de Castelló d'Empúries.

²⁵⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 486, a. 983.

²⁵⁷ Col·lecció Diplomática de la Seu de Girona, doc. 310, a 1064.

terme parroquial i un cementiri de 60 passes²⁵⁸. En tot cas, i malgrat la manca de dades arqueològiques referides a l'Alta Edat Mitjana, la documentació ja ens mostra que es tractaria d'un lloc important, com a mínim a partir del segle IX, i que al segle XI caldria posar al mateix nivell que les capitals comtals de Besalú i Peralada.

---

²⁵⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 322, a. 957.

8.1.2.1.1 Annex de figures.

Figura 87: el nucli històric de Castelló d'Empúries amb les zones amb restes arqueològiques de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (modificació pròpia a partir de PUIG 1996).

1-Església de Sant Maria, 2-Necròpolis (segles VII-VIII), 3- Castell.

8.1.2.2 *Bisuldunum* (Besalú).

Aquest nucli, amb uns precedents des de l'edat del ferro i ocupat també en època ibèrica, esdevé posteriorment en època romana un centre important, sense assolir, però, la categoria de *ciuitas*. Així ho demostren les darreres excavacions arqueològiques realitzades en diversos seguiments d'obres (BUSQUETS; FÀBREGAS 1998 i 1999-FRIGOLA; FRIGOLA 2012), que mostrarien que el lloc en època romana, concretament a l'Alt Imperi, s'havia estès per gran part de l'actual nucli històric (pel carrer Tallaferro) i per la zona de la Devesa (figura 88). Amb aquestes dades no resulta sorprenent que el lloc esdevingués un *castrum*, segons interpretacions recents (SAGRERA 2006d), que avalarien la nostra proposta referida a la identificació d'un centre territorial també destacat a l'època visigoda, on les excavacions han documentat poques restes però suficients per afirmar que Besalú va continuar ocupat, també, durant els segles IV-VII. En relació amb això, podem esmentar els resultats de les intervencions realitzades a la zona de la Devesa (figura 89) amb restes d'habitatges dels segles IV-VI bastits amb murs lligats amb morter de calç (BUSQUETS; FÀBREGAS 1999), davant la façana de Can Cambó on es coneix una necròpolis amb tombes de caixa de tègula de secció pentagonal (NOLLA 2009), al carrer Tallaferro amb estrats dels segles IV-V (FRIGOLA; FRIGOLA 2012) i al Pati de la Moneda on es documenten reompliments amb ceràmiques que arriben fins al segle VII (SAGRERA 2006a). En tot cas, es tracta d'un assentament que a inicis del segle IX serà el centre del *territorium Bisuldunense* i posteriorment del *comitatus Bisildunense*. Pel segle VIII les dades arqueològiques que tenim són també bastant escasses. Només a la zona de la Devesa (Besalú) en una excavació d'urgència es van documentar algunes sitges, murs i fogars. Es tractaria de les restes d'uns espais d'habitatge formats per diversos àmbits bastits amb murs de pedres ben desbastades per les cares vistes i lligades amb morter de calç amb les seves sitges per l'emmagatzematge i fogars. El material documentat està format per ceràmica comuna i per un dirham de plata d'època califal d'*Abd al-Rahman III al-Nasir* (califa des de l'any 929 fins al 961). La datació s'estableix entre el segle VIII i els voltants de l'any 1000, i s'ha interpretat el jaciment en relació a unes restes d'habitatge prèvies a la construcció, en aquesta zona, d'un tram de muralla amb una torre que ho amortitza als segles X-XI (BUSQUETS; FÀBREGAS 1999).

Les darreres excavacions arqueològiques realitzades al nucli de Besalú, desenvolupades entre els anys 2002-2008, han aportat nombroses dades sobre la

morfologia d'aquesta seu comtal, en aquests cas situades als segles IX-XI. El centre històric es localitza en el turó format per l'antic recinte del castell i del priorat de Santa Maria, junt amb el sector de la Devesa i el carrer Bernat Tallaferro. Aquest centre històric s'escampa pel barri de Sant Vicenç, pel carrer Major, per la plaça i el carrer del Pont, pel prat de Sant Pere i per l'era d'en Xiua.

Una de les primeres zones explorades fou el Pati de la casa de la Moneda, on es documentà un àmbit, que s'ha datat entre els segles IX-X, bastit amb murs amb còdols lligats amb fang. Posteriorment, la superfície fou ampliada amb tres àmbits més, que, cronològicament, es poden situar a prop del descrit anteriorment. Una altra de les zones treballades és Can Marcial, situada a tocar del priorat de Santa Maria, on es van localitzar un fragment de la muralla de la vil·la i diversos enterraments en fossa simple i en coberta de lloses que habitualment es daten en els segles XI-XII. Unes restes a les que cal sumar diverses estructures que formen alguns àmbits, en aquest cas datats dins del segle XII. A l'era d'en Xiua, un espai situat al nord-oest del nucli històric, s'han documentat un conjunt de sitges que es daten entre els segles X-XI (FRIGOLA 2010) i que mostren com també aquesta zona estaria ja ocupada en època altmedieval. La darrera zona excavada fou el priorat de Santa Maria (veure figura 90), on les poques intervencions realitzades fins al moment han permès documentar part de l'església antiga del segle XI formada per un absis central i part d'una absidiola lateral que ens dibuixa una església de tres naus (SAGRERA 2006abd), segurament relacionada amb una església (*ecclesia sanctae Mariae*) del castell de Besalú documentada l'any 1055²⁵⁹. Un cas entre d'altres esglésies i monestirs que apareixen documentats en aquest nucli com el *cenobium Sancti Petri*²⁶⁰, la *domum Sancti Genesisii et Sancti Michaelis*²⁶¹ i la *domum Sancti Ioannis*²⁶².

En conjunt, ens trobem amb un centre territorial en el que s'està treballant força els darrers anys, tot i que aquestes intervencions encara no han estat gaire publicades el que ens impedeix donar una millor valoració de les característiques d'aquest lloc.

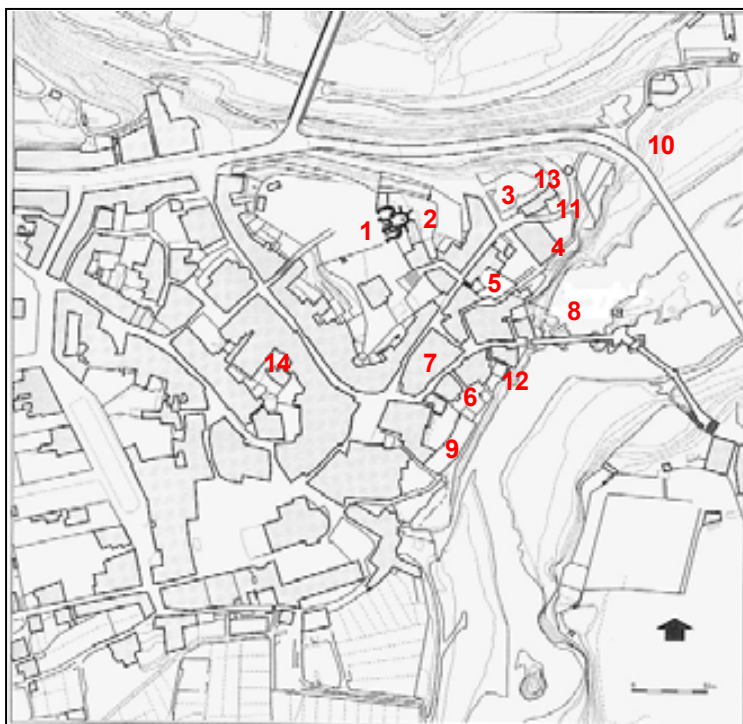
²⁵⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 273, a. 1055.

²⁶⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 447, a. 978.

²⁶¹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 622, a. 1000.

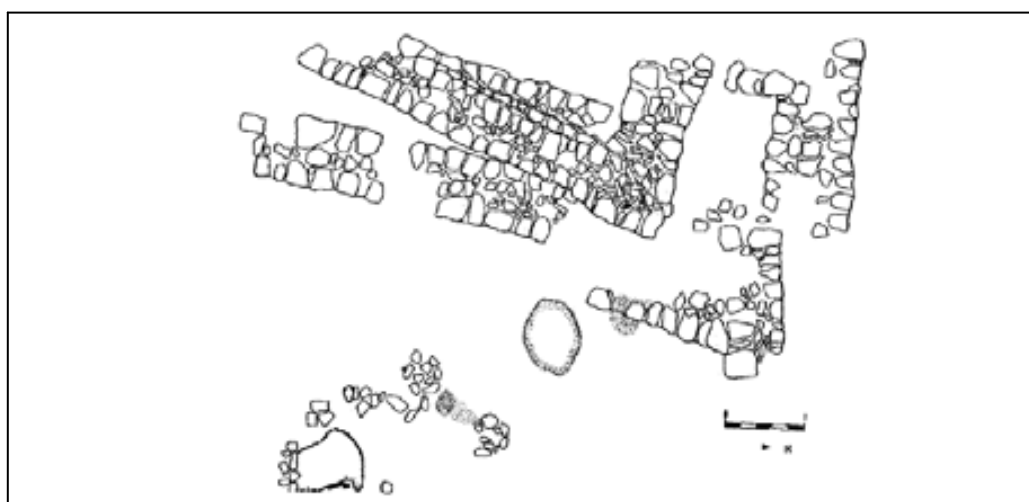
²⁶² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 461, a. 980.

8.1.2.2.1 Annex de figures.

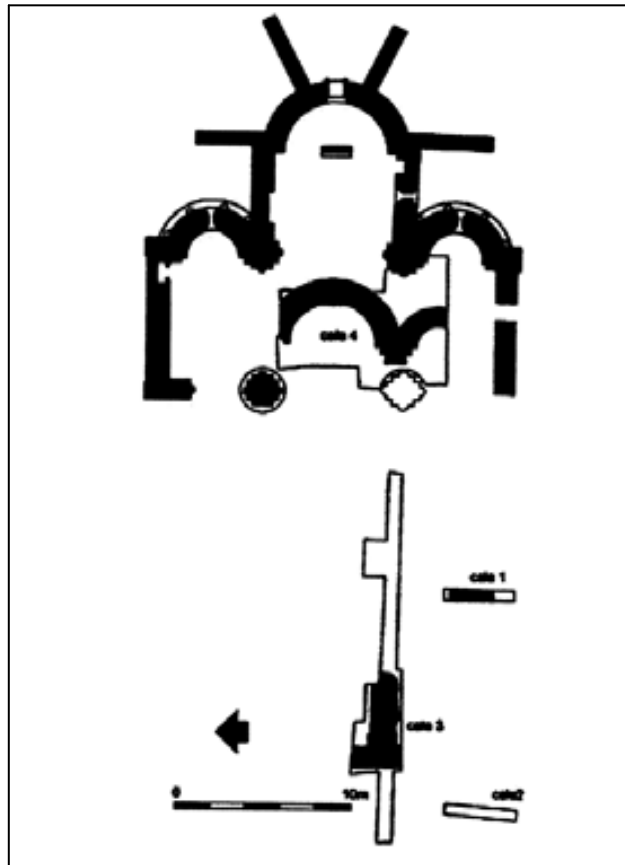

Figura 88: el nucli històric de Besalú amb les zones on s'han documentat restes arqueològiques (segles V-XI) (modificació pròpia a partir de SAGRERA 2006a).

- 1-Santa Maria, 2-Can Marcial, 3-carrer de la Devesa, 4-carrer Rocafort,
5-Pati de la casa de la Moneda, 6-Plaça dels jueus, 7-carrer del Pont Vell,
8-Pont Vell, 9-Riu Fluvià, 10-La Devesa, 11-Carrer Tallaferró, 12-Muralla, 13-Sitges i 14-Can Cambó.

Figura 89: planta de les restes arqueològiques baix imperials i de l'Alta Edat Mitjana de la Devesa (Besalú) (segons BUSQUETS; FÀBREGAS 1997).

Figura 90: planta de l'església de Santa Maria on s'han documentat restes arqueològiques d'una església anterior de l'Alta Edat Mitjana (segons SAGRERA 2006a).

8.1.2.3 *Rodae* (Roses).

La població de Roses, situada al litoral gironí, i concretament el sector de la Ciutadella també compta amb una llarga tradició d'intervencions arqueològiques en les quals es van determinar els seus precedents, que cal situar a l'edat del Bronze, i una continuïtat en la seva ocupació durant l'època grega i romana (PALOL 1965).

Han estat, però, les intervencions que es venen desenvolupant a partir dels anys noranta les que han permès obtenir molta informació de les fases que es poden situar a l'Antiguitat Tardana i a l'Alta Edat Mitjana (figura 91). Amb nombroses restes datades a l'època visigoda, sense assolir, però, la categoria de *ciuitas* i amb una evolució similar a Besalú, a la zona de la Ciutadella s'han documentat les restes d'un extens assentament associat a l'església de Santa Maria amb una cronologia situada entre els segles V-VII, ben datat a partir del material ceràmic d'importació (TSAD i àmfors). Es tracta d'un establiment que s'ha identificat com un *vicus* (NOLLA 1997). La fase dels segles V i VI està representada per un assentament on s'han localitzat, fins al moment, diversos àmbits construïts amb murs de pedra amb filades en forma d'espiga de peix o *opus spicatum* (figura 94), localitzats a la banda nord-occidental de la Ciutadella, a la zona del pati d'armes i alguns per sota dels nivells de l'Alta Edat Mitjana de l'edifici 5, a més d'un dipòsit i un pou localitzats a la banda de llevant de l'església de Santa Maria i una zona d'escombreres localitzada al pati d'armes (PUIG 2012). La fase del segle VII està formada per una extensa necròpolis de tombes de llosa que amortitza l'assentament anterior i que se situa en aquests punts que hem esmentat abans (PUIG 1997 i 1998).

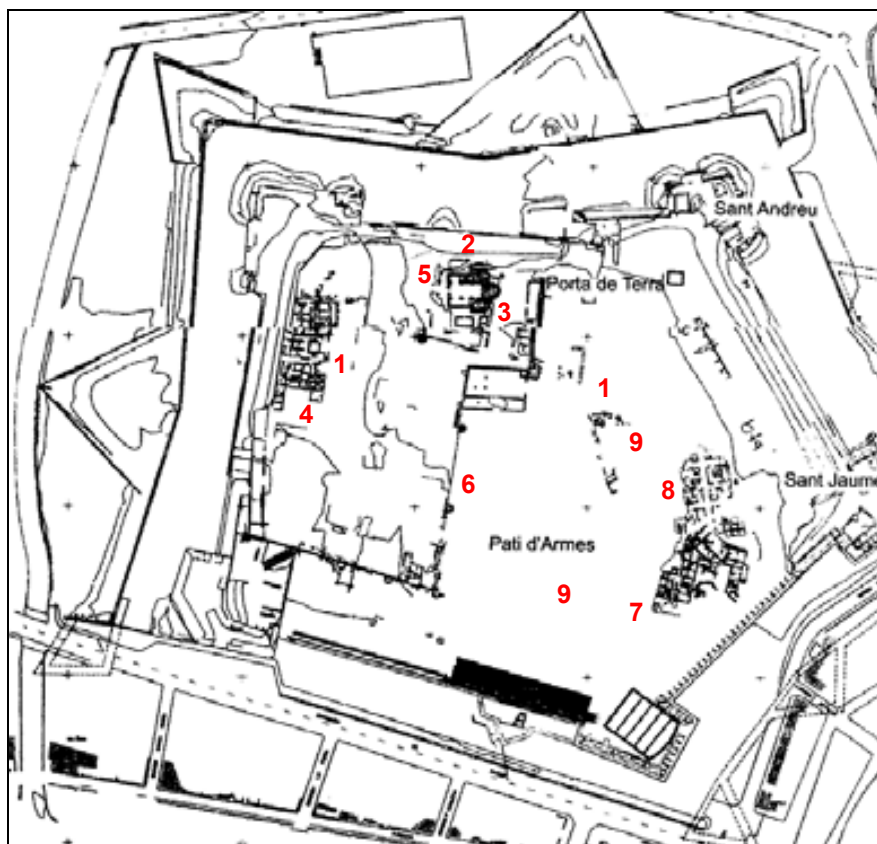
A la Ciutadella mateix, i en relació amb les restes d'habitatges que hem esmentat anteriorment, també s'ha estudiat una basílica (figura 92), localitzada en l'absidiola est de l'església romànica, amb una planta representada per una nau rectangular i un absis semicircular ultrapassat, i un extens cementiri format, fins al moment, per prop de seixanta tombes dividides en tres zones: a l'interior i exterior de l'església de Santa Maria i a l'àrea de l'Hospital Militar. Els enterraments d'aquest cementiri es poden dividir en set tipus: sarcòfags, tombes d'obra, enterraments en àmfora, caixa de lloses, fossa simple, sepulcres de *tegulae* de secció triangular i taüts de fusta. La datació de la basílica i d'aquest cementiri es pot situar a l'Antiguitat Tardana, entre els segles V-VIII (NOLLA 1997). Així mateix, s'ha localitzat algun element epigràfic que correspondria a aquest edifici cultural (figura 93).

El jaciment conegut com l'Edifici A de la Ciutadella de Roses també ens mostra una altra ocupació en aquest lloc. Té un origen en el segle II d.C, i a partir del segle IV sofreix grans modificacions. L'edifici s'organitza al voltant d'un pati de treball ocupant una gran superfície de 2300 m². Les excavacions no permeten precisar massa la funció dels diversos àmbits excavats, tot i que s'identifica la transformació dels antics banys i de les àrees adjacents en una factoria de salaons (NOLLA 1984), juntament amb dipòsits i elements de premses, el que permet parlar d'altres activitats relacionades amb la producció de vi o oli (figura 95), fins que s'abandona al segle VI (NOLLA 2008) i la zona passa a convertir-se en una necròpolis de la qual s'han excavat deu tombes que s'han datat entre els segles V-VII (NOLLA; AMICH 1996) que, com ja hem vist, també amortitza els espais d'habitatge que hem explicat més amunt. Posteriorment, sembla que en època islàmica i carolíngia el lloc restà abandonat, tot i que les excavacions efectuades fins ara no són concloents. A partir del segle X, la Ciutadella i l'abadia de Santa Maria, que ja apareixen documentades²⁶³, prenen una altra vegada importància, fet que demostren les excavacions registrant-se una fase datada als segles X-XI. D'aquesta, s'han pogut identificar diversos àmbits (figura 114), que amortitzen les estructures anteriors dels segles V-VII, bastits amb murs de pedres ben desbastades per les cares vistes i lligades amb fang, part de la muralla que tancava l'assentament i l'església de Santa Maria, que en aquesta fase tindrà tres naus, el que ens mostra un exemple de *villa* medieval perfectament organitzada amb cases, carrers i una església, voltada d'un perímetre murat. La cronologia fundacional d'aquesta *villa* s'ha situat a l'Alta Edat Mitjana, concretament als segles X-XI, per la presència de ceràmica espatulada i a partir d'altres dades documentals en relació a la consagració de l'església del Monestir de Sant Maria (PUIG 1995).

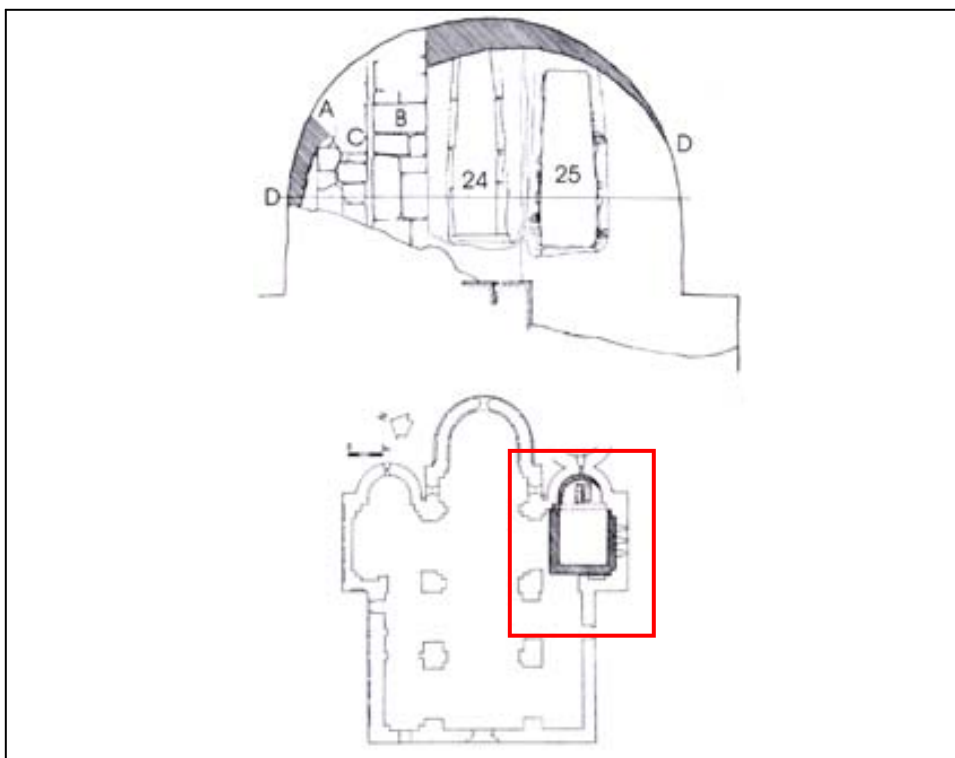
²⁶³ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 123, a. 983.

8.1.2.3.1 Annex de figures.

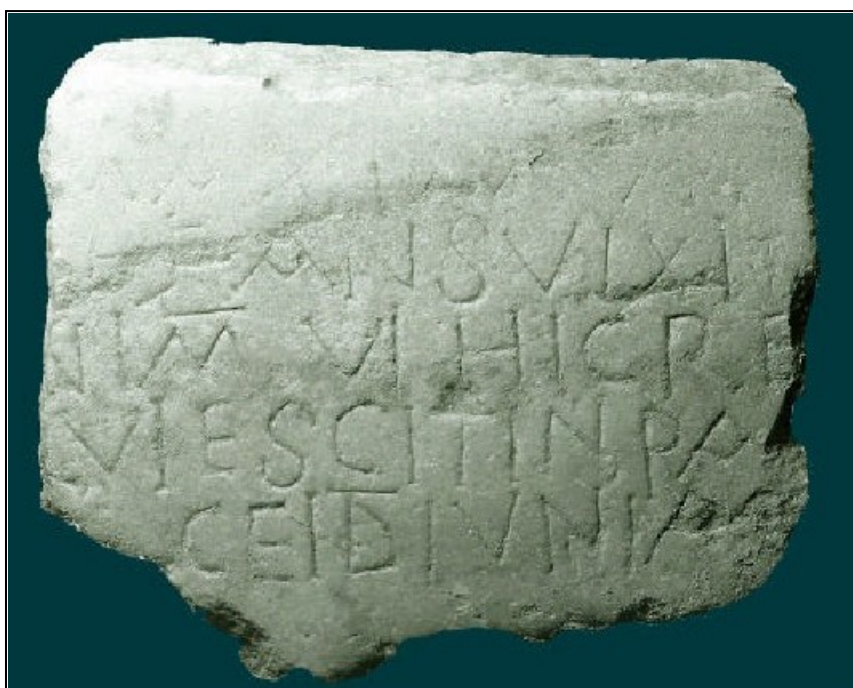

Figura 91: planta general de la Ciutadella de Roses amb les estructures documentades de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (modificació pròpia a partir de PUIG 1998).

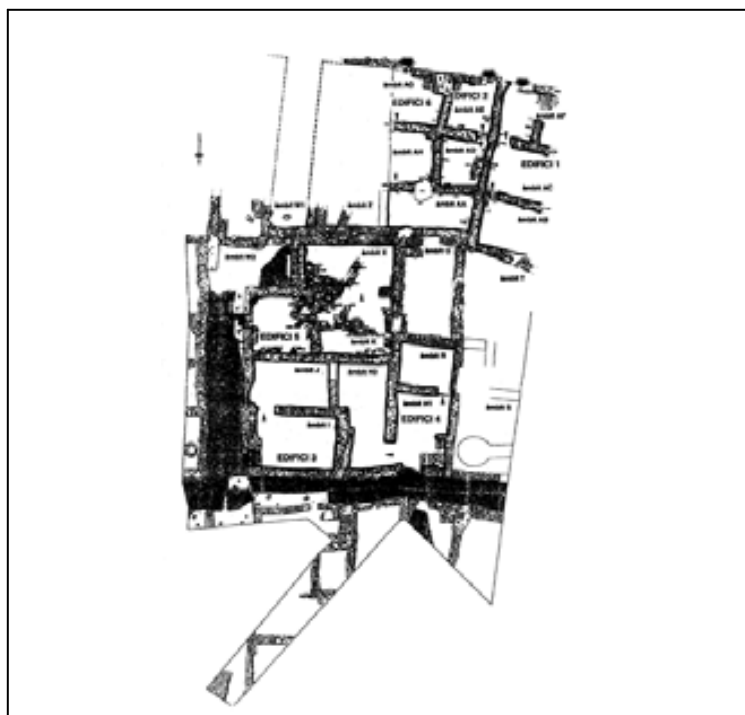
1- assentament dels segles V-VI, 2- pou i dipòsit dels segles V-VII, 3- basílica i necròpolis dels segles V-VIII, 4- assentament dels segles X-XI, 5- monestir de Santa Maria de Roses, 6- muralla, 7- Edifici A (segles II-VI), 8- necròpolis de l'Hospital Militar (segles V-VII), 9- escombreres (segles V-VII).

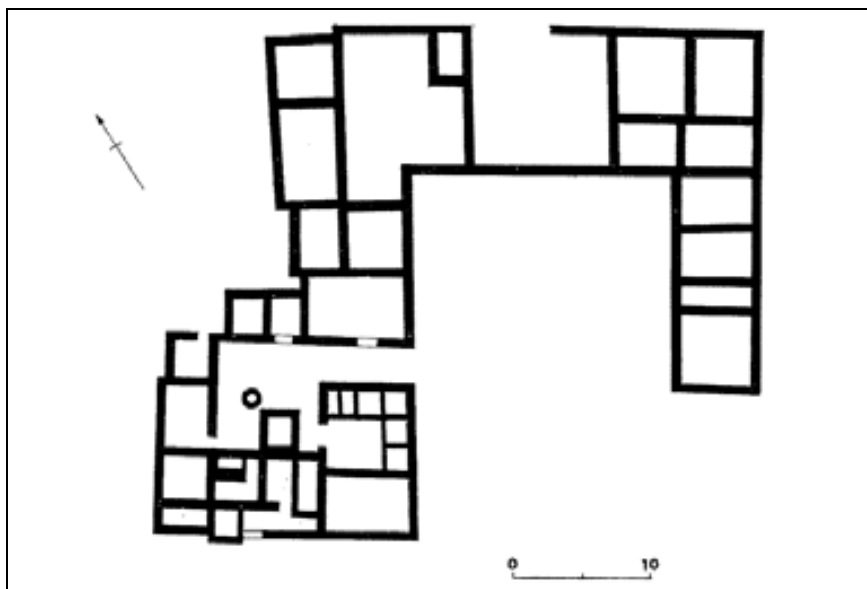
Figura 92: planta de la basílica d'època visigoda de Santa Maria, respecte de l'església romànica (segons AICART; NOLLA; PALAHÍ (Ed.) 2008).

Figura 93: fragment de làpida funerària procedent del temple de Santa Maria de la Ciutadella de Roses (segons AMICH 2002).

Figura 94: planta de detall de part de l'assentament de l'Alta Edat Mitjana (segles X-XI) de la Ciutadella (Roses) (segons PUIG 1998).

Figura 95: Planta de l'Edifici A (Roses) (segons NOLLA 1984).

8.1.2.4 *Petralata* (Peralada).

Aquesta vil·la serà, potser ja des d'època visigoda i amb seguretat a partir del moment de la conquesta carolíngia i posteriorment, el centre del *Territorium Petralatense* i més endavant del comtat de Peralada. Amb restes d'un poblat ibèric del qual les excavacions han documentat diversos vestigis, no sembla ocupada en època romana. Més endavant, ja a partir d'època visigoda, el lloc ja estaria ocupat, tot i que es tracta d'un període poc conegut del qual només s'ha documentat una petita necròpolis. Per l'Alta Edat Mitjana, les excavacions realitzades han permès documentar força restes pertanyents als segles VIII i IX, a l'ocupació carolíngia, i dels segles X-XI, de primera època comtal (figura 96).

En relació a l'època visigoda, recentment s'ha excavat una necròpolis (figura 97), localitzada al carrer del forn, que es troba situat en el sector més meridional del nucli històric, formada, en l'estat actual de la recerca, per sis enterraments, un d'ells amb una tomba amb caixa de pedres coberta amb *tegulae* i les altres en fossa simple amb coberta de lloses de pissarra (JOLY 2010) que es poden datar entre els segles VI-VIII²⁶⁴. Així, a partir d'aquests indicis, cal suposar que aquest cementiri hauria d'anar associat a alguns habitatges, tot i que, ara com ara, encara no han estat localitzats, que formarien part de la ocupació del lloc a l'època visigoda i que es podria relacionar amb la precoç existència del centre del *territorium Petralatense*, que, segons la nostra hipòtesi de treball, possiblement caldria remuntar fins a aquest moment.

Les troballes més importants, però, corresponen a l'època carolíngia. D'aquest moment, s'ha excavat una necròpolis, situada a tocar del convent de Sant Domènec, amb quinze enterraments de tipologies diverses (figura 98), per a la qual s'ha proposat una cronologia dels segles VIII-IX. En aquesta es troben tombes en forma de banyera, sepultures fetes amb còdols i el cas d'una tomba on el cap del difunt s'emmarcà amb dos rierencs. A més, a la plaça Ramon Muntaner s'han documentat dues sitges i dos murs, possiblement pertanyents als primers moments de l'ocupació d'època carolíngia (LLINÀS *et alii* 1999). Es tracta d'unes dades que es van ampliar en unes excavacions més recents de l'any 2002 que van permetre documentar més restes datades en els segles VIII-IX; concretament, es van excavar tres murs que formarien dos àmbits més, un d'ells amb un paviment de lloses associat que, juntament amb les restes

---

²⁶⁴Tot i que els autors de la excavació proposen per aquesta necròpolis una cronologia situada de forma genèrica a l'Alta Edat Mitjana, nosaltres pensem que es podria datar a l'època visigoda. En aquest sentit, recentment s'ha realitzat una datació radiocarbònica d'unes tombes similars documentades a Castelló d'Empúries que mostren una cronologia situada entre els segles VII-VIII (SETAT 2010).

esmentades més amunt, conformarien diversos espais d'habitatge d'aquest moment (LLINÀS; MIRÓ 2002). Per aquest període, una altra de les troballes més importants, ratificades per les excavacions, correspon a les restes d'una fortificació (figura 99) de planta rectangular bastida amb murs de dos metres de gruix formats per una doble paret de còdols lligats amb fang amb farcit intern, construïda de bell nou aleshores (LLINÀS *et alii* 1999); seria el *castrum Tolone* fundat entre la fi del segle VIII i inicis del segle IX sobre la vil·la de Peralada. La nova fortificació té competències sobre un ample districte rural que es denomina *suburbium* a la documentació, una demarcació que és més reduïda que el tradicional *territorium Petralatense* (MARTÍ 1997).

Les restes que podem situar als segles X-XI, a la primera època comtal, estan formades, per una banda, per uns espais d'habitatge representats per dos àmbits contigus amb un paviment de lloses de pissarra i per unes altres tres estances més correlatives bastides amb murs de pedra lligada amb fang i paviments de lloses (figura 100). Per altra banda, també s'ha localitzat part del castell comtal que ja apareix esmentat en la documentació del segle X²⁶⁵. D'aquest edifici, les intervencions han documentat quatre murs bastits amb una doble paret de rierencs i amb farcit interior de pedruscall i morter de calç que mostren una fortificació de planta rectangular, que constituïa una ampliació de la fortalesa carolíngia anterior. Així mateix, i per aquestes cronologies, també s'ha excavat una instal·lació de forja de ferro formada per un àmbit construït amb murs de pedres lligades amb fang, un forn, una estructura circular amb un llit de pedres situada al nord de la forja i tres cubetes que servien d'abocadors. A més s'ha excavat una necròpolis de 10 tombes antropomorfes situada a tocar del l'església de Sant Martí, que apareix documentada al segle XI²⁶⁶, de la qual s'han localitzat dos murs de la seva capçalera quadrada que corresponen a les restes del primer temple preromànic (LLINÀS *et alii* 1999). Finalment, s'ha explorat una altra zona que s'anomena les Costes, situada en un solar al nord-oest del nucli històric, on ha aparegut, també, una zona d'emmagatzematge formada per 5 sitges dels segles X-XI (LLINÀS; MIQUEL 2009).

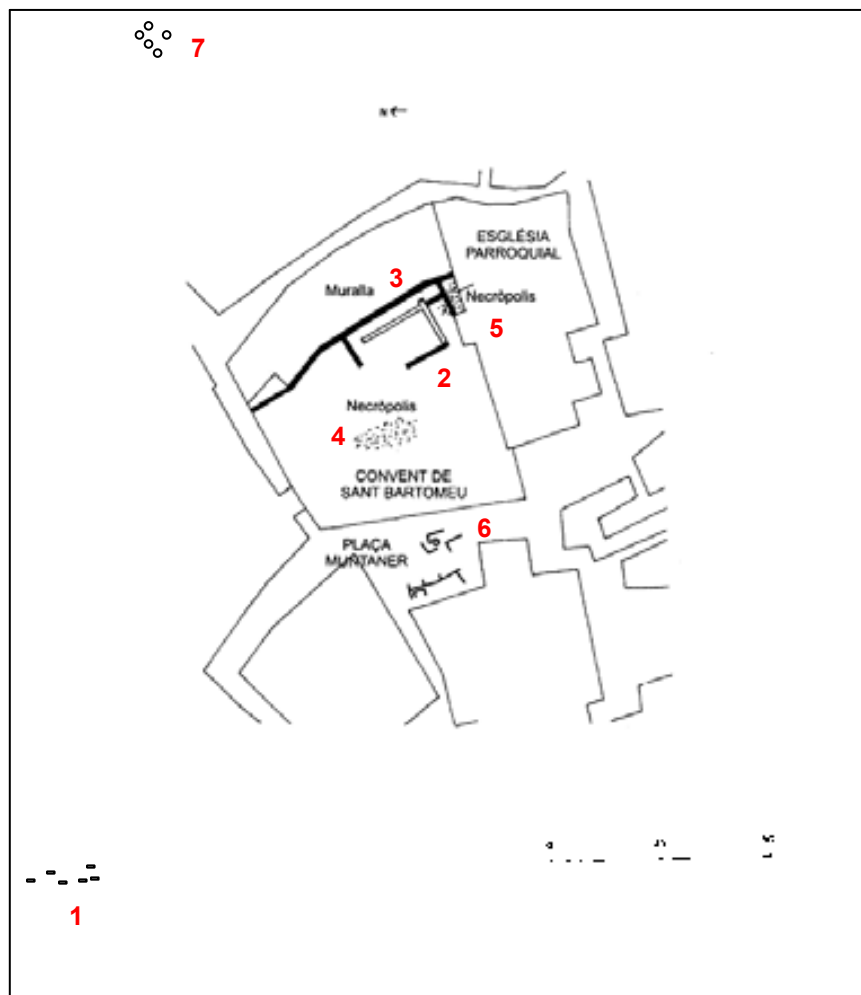
---

²⁶⁵ Catalunya Carolíngia, Vol.V, doc. 107, a. 902.

²⁶⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 152, a. 1002.

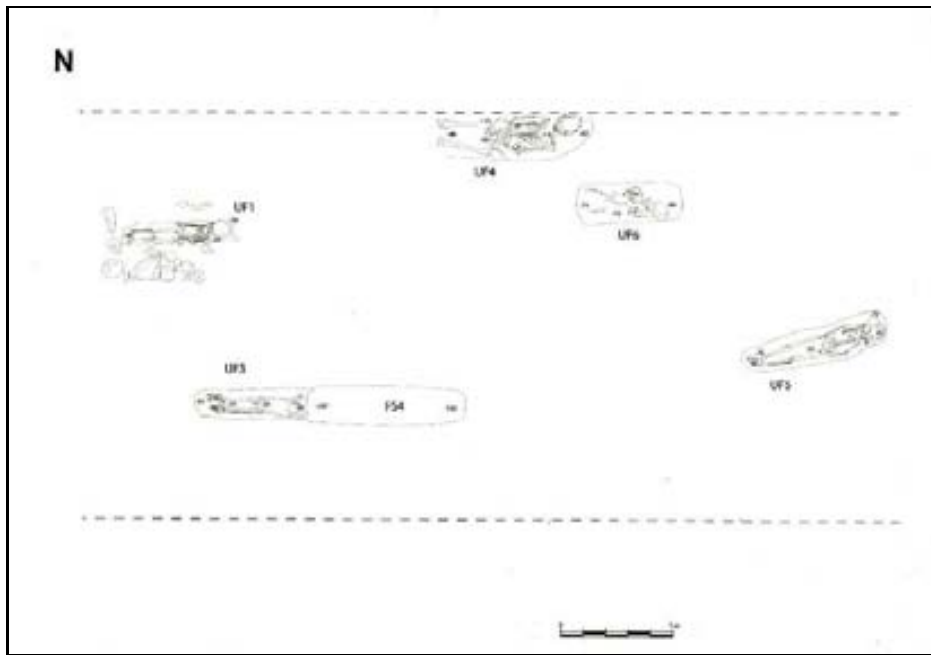

8.1.2.4.1 Annex de figures.

Figura 96: el nucli històric de Peralada amb les zones on s'han documentat restes arqueològiques de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana (modificació pròpia a partir de LLINÀS *et alii* 1999).

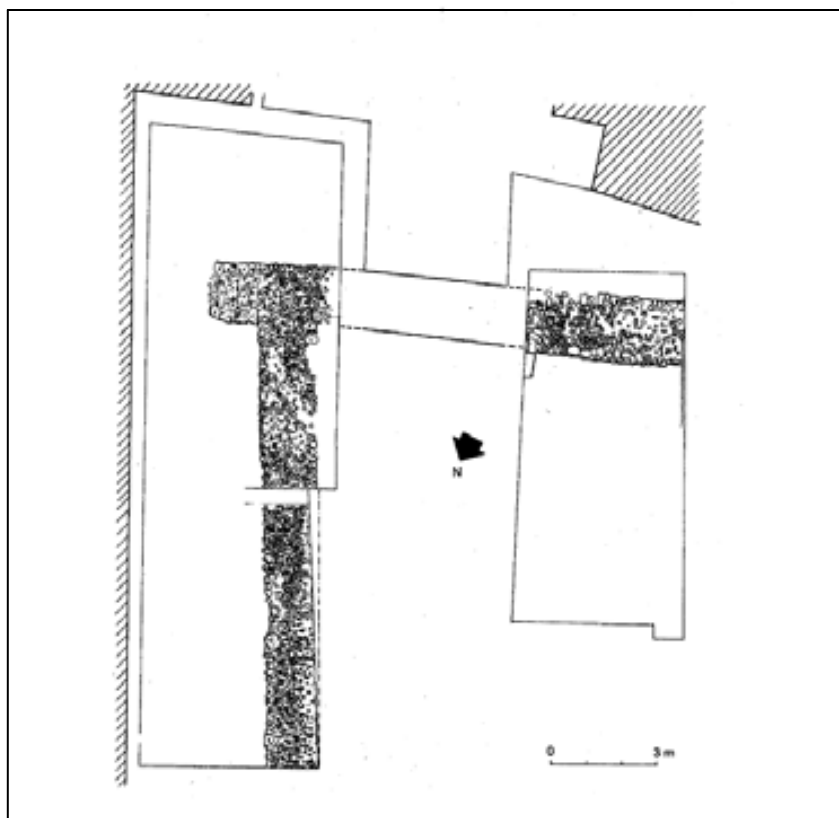
- 1-negròpolis d'època visigoda (segles VI-VIII), 2-fortificació carolíngia (segles VIII-IX),
- 3-castell comtal (segles X-XI), 4-negròpolis (segles VIII-IX), 5- negròpolis (segles IX-XI),
- 6-habitatges i estructures productives (segles IX-XI), 7-sitges (segles X-XI).

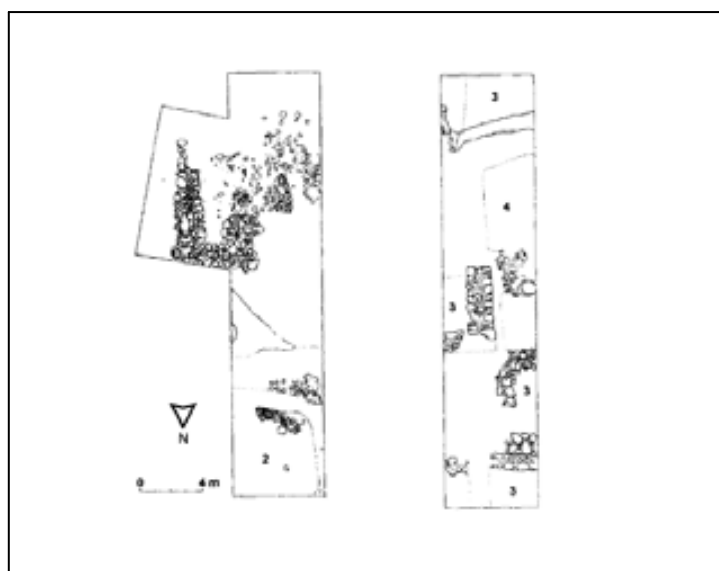
Figura 97: planta de la necròpolis d'època visigoda (segles VI-VIII) de Peralada (segons JOLY 2010).

Figura 98: planta d'algunes de les tombes de la necròpolis dels segles VII-IX de Peralada (segons LLINÀS *et alii.* 1999).

Figura 99: restes de la fortificació carolíngia de Peralada (segons LLINÀS *et alii* 1999).

Figura 100: planta d'algunes estructures d'habitatge de l'Alta Edat Mitjana (segles X-XI) documentades a la vil·la de Peralada (segons LLINÀS *et alii* 1999).

8.1.3 Altres nuclis rellevants.

8.1.3.1 *Aquae Calidae/Calidas* (Caldes de Malavella).

A banda de les seus episcopals, recentment també s'ha destacat per part d'alguns autors que a l'època visigoda altres nuclis que no assoleixen el rang episcopal i que a l'alt imperi eren considerats *municipia*, entre els quals podem citar els casos catalans coneguts de *Sigarra* (Prats del Rei), *Iluro* (Mataró) i *Baetulo* (Badalona), serien també llocs importants a l'Alta Edat Mitjana. Així, la presència de necròpolis que es daten entre els segles IV-VII, situades a tocar de l'espai on segles després s'establirà una església que esdevindrà la parròquia medieval, ens mostraria alguns indicis de possibles edificis religiosos amb extenses àrees cementirials, fins ara desconeguts (GURT; SÁNCHEZ 2010).

Entre aquests, en el nord-est de Catalunya podem esmentar un cas. Es tracta d'un antic *municipium*, el qual és esmentat a les fonts com *Aquae Calidae*, que esdevé un nucli important a l'Alt Imperi (GUITART; FATÁS; CEPAS (eds.) 1997, 36) i que cal situar a la població actual de Caldes de Malavella (figura 101). Aquí, l'arqueologia ha documentat diverses construccions d'època romana entre les quals destaquen les termes del Puig de les Ànimes i les termes de Sant Grau, uns conjunts termals edificats al segle I d.C que funcionaran fins el segle IV d.C, tot i que el darrer cas encara serà parcialment reutilitzat en època medieval i moderna (LLINÀS; MERINO 2008-LLINÀS; NOLLA 2011).

Pel que fa a l'època visigoda, les úniques dades arqueològiques disponibles es van documentar en dos solars situats a tocar de l'església parroquial de Sant Esteve, que ja apareix a la documentació medieval al segle XI²⁶⁷. Les excavacions d'urgència es van realitzar en dues etapes. Una primera l'any 1986, on unes obres realitzades al carrer de Sant Esteve van permetre documentar dos sarcòfags de pedra, dues tombes de fossa i un mur, que ja es van situar entre els segles V-VII. En una segona etapa es va iniciar l'excavació en extensió de l'espai afectat per les obres amb la troballa d'una extensa necròpolis formada per 56 enterraments, orientats sud-oest/nord-est, amb un total de seixanta-un individus inhumats en posició supina, classificables en sarcòfags, *tegulae* a doble vessant, fossa senzilla, caixa senzilla, caixa de rajol i *tegulae* i caixa de lloses amb una datació que es situaria entre els segles IV al VII d.C (MERINO; AGUSTÍ 1990). Es tractaria d'una necròpolis (figura 102) que potser calgui relacionar

---

²⁶⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 367, a. 1079.

amb una basílica d'aquest moment, encara no localitzada, tot i que és molt probable que es trobi sota l'actual església de Sant Esteve, i que ens mostraria l'entitat d'aquesta població a l'època visigoda.

Per a l'època carolíngia i la primera època comtal no disposem, actualment, de dades arqueològiques, tot i que el lloc apareix ben present en diversos documents dels segles X-XI (*Calidas*)²⁶⁸, el qual té una església (*Sancti Stephani qui situs [est in lo] cum que vocant Kallidas*)²⁶⁹, categoritzant-lo en algun d'ells com un *vicus* (*vico que nuncupant Challes*)²⁷⁰. En aquest darrer esment, es tracta d'un mot que hem vist en l'apartat dedicat a l'època visigoda i que fa referència a vilatges, un aspecte que potser és recordat en la documentació del segle XI i que, com hem vist a partir de les restes arqueològiques, identificaria a Caldes de Malavella com un nucli rellevant també a l'època visigoda, tot i que als segles X-XI esdevindrà una *villa*.

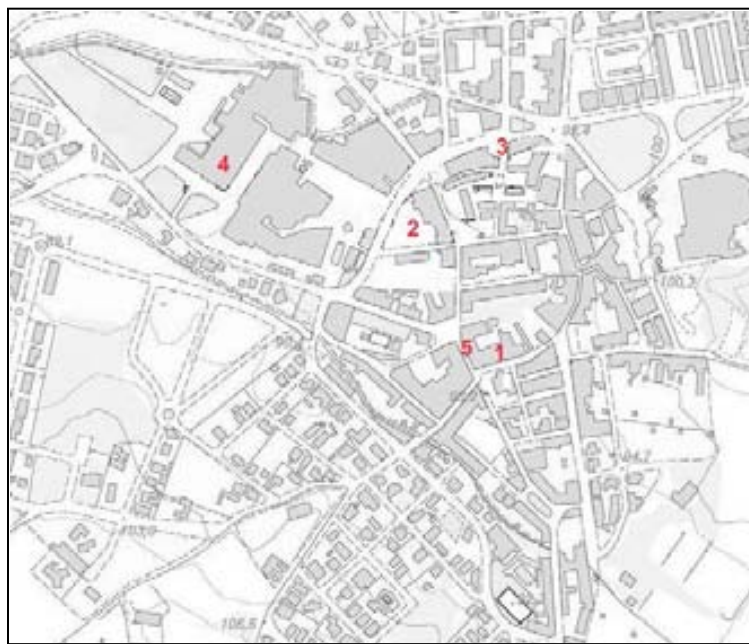
---

²⁶⁸ Col·lecció Diplomática de la Seu de Girona, doc. 108, a. 969.

²⁶⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 396, a. 969.

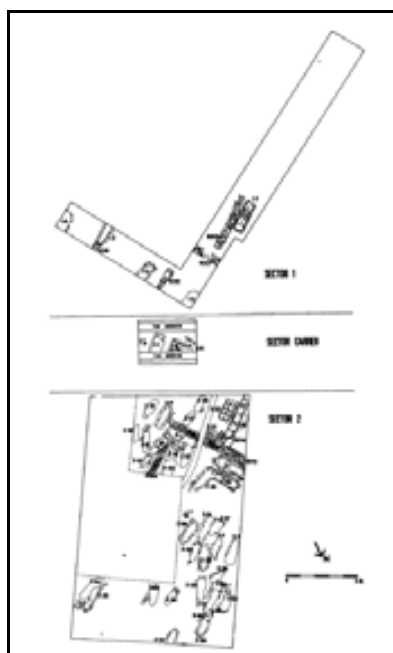
²⁷⁰ Col·lecció Diplomática de la Seu de Girona, doc. 204, a. 1032.

9.1.3.1.1 Annex de figures.

Figura 101: el nucli històric de Caldes de Malavella amb les zones on s'han documentat restes arqueològiques de l'Alt Imperi, de l'Antiguitat Tardana i de l'Edat Mitjana (Institut Cartogràfic de Catalunya).

1-Església de Sant Esteve, 2-Terms romanes de Sant Grau (segles I a.C-IV d.C) , 3-castell (segles XIII-XIV, 4-Terms romanes del Puig de les Ànimes (segles I-IV d.C), 5- necròpolis (segles IV-VII d.C).

Figura 102: planta de la necròpolis de Sant Esteve (Caldes de Malavella) (segons MERINO; AGUSTÍ 1990).

8.1.3.2 *Blandae/Blandas* (Blanes).

Amb una evolució molt similar a Caldes de Malavella, trobem *Blandae* (Blanes), una localitat costanera, situada a tocar del riu Tordera, que apareix ben documentada com una ciutat a les fonts d'època romana (GUITART; FATÁS; CEPAS (eds.) 1997, 49-50). Les dades arqueològiques disponibles, tot i que en general són molt escasses, mostren que a la zona del Pedret (Puig d'en Lladó) a 40 m d'alçada es localitza un barri d'aquesta ciutat del qual s'ha localitzat una zona d'habitatges, organitzats entorn de dos carrers, associats a un material ceràmic que cal datar entre els segles I a.C i I d.C format per ceràmica de tradició ibèrica (ceràmica a mà, comuna a torn pintada, grisa emporitana i àmfores de boca plana) i ceràmica romana de vernís negre, parets primes, terra sigilatta Aretina i àmfores Dressel-20 (BURGUEÑO 2000). Amb el que poc que s'ha excavat, però, actualment no s'ha pogut definir el recinte urbà ni l'urbanisme d'aquesta ciutat en època romana.

Per a l'època visigoda, islàmica i carolíngia res no sabem del destí d'aquesta ciutat. La manca de fonts que s'hi refereixen i l'absència de dades arqueològiques que es puguin datar entre els segles VI-IX ens impedeix, actualment, valorar la entitat i les característiques d'aquest lloc a l'inici de l'Alta Edat Mitjana.

Més endavant, durant la primera època comtal, la documentació dels segles X-XI fa referència a Blanes la qual, en aquest moment, es podria assimilar a una *villa* amb el seu terme (*in terminis de Blannes*)²⁷¹. També sabem que hi havia una església dedicada a Santa Maria (*Santae Mariae in Blandas*)²⁷² i, en el turó de Sant Joan, situat a l'est del nucli urbà, el castell de Sant Joan també anomenat de Forcadell (*castello quo uocant forchadello*). En aquesta fortificació és l'únic lloc on s'han realitzat excavacions arqueològiques que han permès documentar estructures de l'Alta Edat Mitjana, tot i que molt parcials, que mostren part del recinte murari del segle XI que funcionaria amb la torre circular que presideix el conjunt (MANZANO; LLORENÇ 1994).

---

²⁷¹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 234, a. 1041.

²⁷² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 421, a. 974.

9.1.3.2.1 Annex de figures.

Figura 103: el nucli de Blanes amb les zones on s'han documentat restes Arqueològiques (Institut Cartogràfic de Catalunya).

1-Església de Santa Maria, 2-Pedret (segles I a.C-I d.C) , 3-Castell (segles XI-XIV).

8.1.4 Conclusions.

Un cop reunides les dades arqueològiques sobre les seus episcopals, altres centres territorials i diversos nuclis rellevants podem fer algunes consideracions. Primer, ens ha sobtat que, un cop hem pogut aprofundir en els llocs explorats arqueològicament, en una zona relativament petita, estem parlant de poc més de 4000 km², hi hagi a l'Alta Edat Mitjana dos seus episcopals com són *Gerunda* i *Emporiae*, amb la substitució d'aquesta última al segle XI per *Castilione*, dos o tres centres territorials més a *Petralata*, *Bisuldunum* i possiblement a *Rodae* i, com a mínim, dos llocs rellevants a *Aquae Calidae* i a *Blandae*, tot i que en aquest darrer cas no disposem de dades arqueològiques per l'Alta Edat Mitjana. Es tracta de tot un grup d'assentaments molt importants en la gestió dels *territoria* i del poblament que poques vegades s'han estudiat en conjunt. Ens sembla evident que estem treballant una zona molt destacada durant l'època romana i que deixarà un substrat força important per a èpoques posteriors, en relació al gran nombre de nuclis importants (a banda de les dues *ciuitates* de *Gerunda* i *Emporiae*, coneixem dos *municipia* a *Aquae Calidae* i a *Blandae* i dos llocs destacats que potser ja caldria identificar, en aquest moment, amb un *vicus* a *Bisuldunum* i a La Ciutadella de Roses (*Rodae*)) i, com veurem posteriorment en un altre apartat, amb el gran nombre de *villae* que hi són presents.

A l'època visigoda, aquests nuclis presenten, en la seva majoria, força reformes; la construcció d'esglésies amb les seves necròpolis seran una constant, sobretot en les seus episcopals, així com en les seves muralles. La presència d'elements esculturats, com poden ser els sarcòfags d'enterrament, juntament amb la documentació de vidre i ceràmiques d'importació ens mostren com aquests llocs seran centres destacats econòmicament ja que participaran, activament, en les xarxes comercials.

Una altra de les novetats d'aquest període és la identificació de dos o tres centres territorials nous, sembla que més modestos que les ciutats, sense precedents a l'època romana, tret del possible cas de Besalú, un fet documentat, també, en altres bandes de la Península Ibèrica i que ens permet observar alguns dels canvis que ens produeixen en aquest moment en relació a l'organització territorial. Així mateix, és força interessant de destacar la jerarquització d'aquests centres en *ciuitates*, *vici* i *castella*, un fet que hem vist a partir de les fonts i que, actualment, també podem començar a estudiar a partir de les dades que ens mostren les excavacions arqueològiques que ens acosten a la realitat física d'aquests llocs, tot i que això no ha estat massa destacat per part de la historiografia. En el cas de les fortificacions

(*castra-castella*) cal destacar la presència d'assentaments amb muralles i torres, a vegades amb la presència d'una església, un fet que els diferencia dels *vici* els quals es presenten com assentaments de caire obert que agrupen a la població i que a vegades presenten una església associada.

Per a l'època islàmica, poc sabem de les reformes que es documenten en aquests llocs. Tot i això, les poques dades arqueològiques conegudes ens permeten assegurar que continuarien actius, ja que també les fonts i els estudis toponímics ens mostren que la conquesta islàmica prioritza l'ocupació d'alguns dels centres territorials (sobretot Girona, Empúries, Besalú i Peralada). Es tracta d'un fet que hem vingut defensant en el transcurs del treball i que es deu, bàsicament, a la manca de datacions absolutes i a la poca coneixença que hi ha, en general, de les ceràmiques comunes que, un cop desapareguts els materials d'importació al segle VII, no han captat l'atenció del investigadors i provoquen confusions en les cronologies que s'otorguen a molts jaciments.

A l'època carolíngia, l'arqueologia ens permet veure, a banda d'altres reformes en les muralles i la construcció de nous espais d'habitatge, tres elements que resulten fonamentals, els castells, les esglésies i els monestirs, que proliferaran en l'interior d'aquests llocs. Com hem vist en la documentació que fa referència a les esglésies, i com demostrarem posteriorment en un altre apartat dedicat a la pràctica arqueològica, els carolingis impulsen la construcció d'un nou model d'edifici, anomenat sovint preromànic, que ara coneixem bé a partir de l'arqueologia, i de monestirs per als quals, ara com ara, no disposem de moltes dades clares i ben datades.

Finalment, a la primera època comtal, en els quatre centres comtals (*Gerunda*, *Emporiae*, *Petalata* i *Bisuldunum*) documentem, a banda de noves esglésies i monestirs, un element important, el *castrum*, que ara esdevindrà el lloc més important, situat en l'interior d'aquests centres, on en alguns casos residirà el comte i la seva cort.

8.2 Les fortificacions i les torres isolades.

Actualment, amb els resultats de les excavacions arqueològiques d'alguns exemples comencem a aproximar-nos a la comprensió de quines són les característiques de les fortificacions i de les torres isolades que es localitzen en l'àmbit rural, si situem dins d'aquesta categoria els establiments que presenten estructures defensives, ja siguin recintes emmurallats o edificis turriformes, que desenvolupen activitats de defensa, control territorial o viari, dels quals tenim alguns exemples que han estat excavats i datats a l'Alta Edat Mitjana.

8.2.1 Fortificacions i torres d'època visigoda.

Al nord-est de Catalunya la recerca ha estat molt fructífera en els darrers anys i per primera vegada s'han excavat una sèrie de casos que avui permeten començar a entendre aquests sistemes de defensa i de control de vies en aquesta zona més nord-oriental de la *Tarraconense*, ja durant l'època visigoda.

Fa unes quantes dècades la historiografia ja havia començat a tractar el tema a Catalunya, vinculant sovint aquestes primeres fortificacions baix imperials al concepte *clausura* (PALOL 1965). Segons estudis més recents les *clausurae* formarien part d'un sistema defensiu de la *Tarraconense* on s'inclourien alguns exemples situats en els límits de les províncies *Narbonensis* i *Tarraconensis*, documentats a la serralada de les Alberes, com el castell dels Moros i la Clusa Alta (CASTELLVÍ 1999- BURCH *et alii* 2006, 151-162).

Més enllà d'aquests primers estudis sobre les *clausurae*, que caldria restringir a fortificacions utilitzades pel control de les vies de comunicació durant el Baix Imperi i que ara també coneixem bé per a altres zones del nord de la Península Ibèrica, on en alguns casos funcionen durant l'època visigoda (GUTIÉRREZ 2011), actualment noves propostes mostren l'abast territorial dels *castra* en aquest segle i la seva importància en el conjunt del poblament. Un dels treballs més interessants, que s'ha dedicat a l'estudi dels llocs fortificats al Pirineu, ens presenta diversos establiments excavats i datats entre els segles V-VII al vessant sud de les Alberes: l'Esquerda de la Bastida, Puig Castellar, Canadal i Queralba i es proposa una interpretació d'aquest fet relacionant-los amb els termes *castrum* i *castellum* que s'esmenten a les fonts d'època visigoda. Sembla que a la segona meitat del segle V i durant la primera meitat del VI hi hauria un reforçament d'assentaments "castrals" a l'interior, com en els casos que

s'han esmentat, i també en algunes localitats costaneres. Al litoral, durant la primera meitat del segle V sembla particularment activa Colliure. Entre la segona meitat del VI i la primera meitat del VII, de forma àmplia i imprecisa, hi ha una fase crítica més o menys demostrada per l'arqueologia (Roc d'Enclar, Ultrera) que mostraria que durant el segle VII hi hauria un procés de desplaçament de l'hàbitat (Roses-Puig Rom) o de reocupació d'alguns llocs ben conservats (Ultrera, Roc d'Enclar), potser amb la creació de nous llocs encimbellats mal datats (CONSTANT 2005). Així mateix, i per explicar aquest fenomen, altres autors encara afegeixen a aquests exemples altres de característiques diferents situats en altres zones de Catalunya que amplien l'espectre estudiat i proposen una possible interpretació dels conceptes *castrum* o *castellum* citats a les fonts. Així, sembla que ens trobaríem com a mínim amb dos tipus; es pot contraposar a l'exemple gironí del *Castellum Fractum* de Sant Julià de Ramis, assimilable a un *castellum* per la seva més que probable vinculació amb les guarnicions militars de Girona, el cas andorrà de Roc d'Enclar que molt probablement un autor de l'època l'hauria denominat *castrum*, donades les seves condicions d'assentament encimbellat, sense cap relació aparent amb les guarnicions dels exèrcits regulars (MARTÍ 2004).

En tot cas, i a partir del que hem vist, ens trobem amb una gran varietat morfològica en aquests tipus de jaciments, que ara comencem a conèixer a partir de l'arqueologia, un fet que també s'ha destacat per un altre autor que ha estudiat els *castra*, en aquest cas del Llenguadoc i de la Provença, i que els subdivideix en quatre grups principals segons les seves característiques morfològiques (SCHNEIDER 2005):

- 1-Fortificacions de caire militar de control de les fronteres o de les vies de comunicació.
- 2-Fortificacions de dimensions mitjanes i estatus incert a vegades associades a un hàbitat.
- 3-Assentaments rurals d'alçada amb defenses muraries construïdes per privats.
- 4-Grans assentaments amb muralles amb la presència en el seu interior d'elements de prestigi com esglésies o residències diferenciades de la resta.

Aquest mateix autor ha excavat alguns exemples, dels quals podem citar el jaciment del Roc de Pampaluna, un exemple de *castrum* en ús durant els segles V-VII, la morfologia del qual destaca pel seu recinte emmurallat amb nombrosos àmbits, en aquests cas amb la presència d'una església i una zona residencial aristocràtica destacada (SCHNEIDER 2007). Semblant al cas anterior es coneix un altre jaciment localitzat al Llenguadoc, el *castrum Malena* on també, recentment, s'està excavant una fortalesa residencial emmurallada amb una església, situada en alçada i datada en els

segles VI-VII, que es localitza en la frontera entre els visigots i els francs (SCHNEIDER 2011).

També en altres zones de la Península Ibèrica fa temps que diversos estudis ja havien incidit en la importància que tenien els assentaments en alçada durant l'època visigoda en relació al conjunt del poblament, en molt casos reocupant assentaments Ibèrics, i relacionant-los, sovint, amb el topònim *castellare-castellar*. En una d'aquestes recerques es proposa que es tractaria de jaciments ubicats en turons i serres que proporcionen materials dels segles V-VII, tot i que la posterior absència de ceràmiques d'importació dificulta la seva datació més enllà d'aquests segles, encara que cal tenir present que en algun llocs s'han identificat contextos ceràmics dels segles VIII-IX (GUTIÉRREZ 1992 i 1996, 275-276). Entre aquests, cal destacar els bons treballs realitzats per la zona del sud-est d'Alacant al Castellar d'Alcoy, un poblat fortificat amb una ocupació dels segles VI-VII i una altra dels segles IX-X, i al Castellar de la Morera un altre poblat fortificat on s'ha identificat una primera fase dels segles VI-VII i una segona dels segles X-XI (GUTIÉRREZ 1996, 365-366).

De la mateixa manera, i per a altres bandes de Catalunya, tot i que són pocs els casos excavats, també ens podem referir a alguns exemples que es poden considerar *castra* o *castella*. Per la seva importància cal esmentar el monestir de Sant Cugat del Vallès, un jaciment objecte de nombroses campanyes d'excavacions realitzades durant els anys noranta. Aquí es van identificar les restes d'una fortalesa que s'ha datat al Baix Imperi (segles IV-V) formada per un recinte emmurallat quadrangular amb quatre torres (ARTIGUES 2003). De característiques diferents podem citar el jaciment del Roc d'Enclar (Andorra), ocupat durant els segles V-VII, que es presenta com un assentament encimbellat i emmurallat amb torres quadrades (LLOVERA (coord.) 1997). També el jaciment d'Altimiris (Alsamora) està format per un assentament d'alçada amb fons de cabanes i una torre de planta rectangular, de 7,5 x 5,8 metres, construïda amb murs aixecats amb encofrat i pavimentada amb *opus signinum*, que es data, provisionalment, entre els segles VI-VIII (SANCHO 2009). El darrer cas conegut és el jaciment del Tossal del Moro (Castellserà), on s'ha documentat, tot i que encara està parcialment excavat, un assentament d'època visigoda, emmurallat i ubicat en alçada (ABAD; MULET; COLET 2011).

Per altra banda, darrerament han aparegut noves propostes referides a aquestes fortificacions que, utilitzant la toponímia com una altra font d'informació, han proposat que en època visigoda caldria considerar la presència de torres isolades. Així, alguns topònims d'arrel llatina o àrab derivats de *castellum* o *turris* com *turris/turrush/burj*

poden correspondre a fortificacions de l'Antiguitat Tardana, ja que alguns casos peninsulars estan ben documentats a les primeres fonts andalusines (MARTÍ 2004-ACIÉN 2008). Aquesta temàtica, tot i que molt incipient, potser ens permetrà conèixer altres elements fortificats d'aquest període que suposaran una novetat en la recerca.

A continuació, presentarem alguns exemples excavats en el nostre àmbit d'estudi que ens ajudaran a acostar-nos a la realitat física d'aquestes fortificacions i torres durant l'època visigoda.

-El *castellum* (Sant Julià Ramis).

Un dels casos més representatius seria el jaciment del *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis), citat així en la documentació al segle IX²⁷³, objecte d'un projecte acurat d'excavacions arqueològiques sistemàtiques que s'han recollit en una monografia recent. Es tracta d'una fortificació, documentada arqueològicament des del segle IV, en la que es detecten dues fases constructives i es data el seu abandonament, per cronologia relativa, entre els anys 700-720 i 834. Les excavacions han mostrat un edifici de planta més o menys quadrada voltat per una muralla amb quatre torres a les cantonades, tot bastit amb carreus ben escairats lligats amb morter de calç, dividit en diversos àmbits (figura 104). El material arqueològic documentat és molt ric, sobretot pel que fa als objectes de ferro i bronze (figura 105) i ens permet conèixer millor les característiques dels pobladors d'aquesta fortificació. Es tractaria d'un grup d'homes armats amb diversos elements com escuts, destrals, llances i ganivets (BURCH *et alii* 2006).

En relació amb aquesta fortificació cal esmentar l'església dels Sant Metges. En les intervencions arqueològiques es va documentar un edifici de forma rectangular que va servir de fonamentació a la posterior església romànica, ja documentada al segle X²⁷⁴ i, associada a aquest primer edifici, una necròpolis amb tombes en caixa de lloses i una tomba de banyera (MONTALBÁN 1996). Recents interpretacions proposen una cronologia del segle VII per a la seva construcció vinculant-la a una capella del *Castellum Fractum* (BURCH *et alii* 2006, 63-76) i una cronologia dels segles VII-VIII per a la necròpolis.

---

²⁷³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 123, a. 834.

²⁷⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 243, a. 982.

-Puig Rom (Roses).

A prop de l'actual població de Roses es creà una altra fortificació, Puig Rom. Tot i que no ha estat excavada en extensió, les dades extretes d'algunes actuacions arqueològiques puntuals han posat de relleu la importància d'aquest jaciment ubicat en alçada (figura 106). Les excavacions antigues havien incidit en la part més meridional del jaciment que està formada per una muralla de dos metres d'amplada, dues torres de planta quadrada que flanquegen l'única porta coneguda i una vintena d'habitatges adossats a aquesta muralla (figures 107 i 108) bastits amb pedres lligades amb fang i pavimentats amb lloses de pissarra i diverses sitges; es tractaria segons l'autor de l'excavació d'un *castrum* visigot i es va datar l'abandonament del jaciment entre el 711 i el 715 per la troballa d'un trient del rei Àkhila (PALOL 1996-2004). Altres estudis que també s'han referit a aquest jaciment han aportat noves dades, com l'estudi detallat del material ceràmic i del vidre, que ha permès obrir noves perspectives per a la cronologia fundacional del jaciment que es podria baixar fins a finals del segle VI o inicis del VII pel material ceràmic d'importació documentat (NOLLA; CASAS 1997). Un darrer estudi, més recent encara, ha posat al dia les informacions de les excavacions antigues, sobretot s'ha centrat en l'estudi del material de ferro, a partir del qual s'han documentat, per una banda tant estris utilitzats en les tasques agrícoles com per exemples aixades i falçs, com peces d'armament formades per destrals, puntes de llança i ganivets, semblants als documentats al jaciment del *castellum* de Sant Julià de Ramis, el que parlaria d'una població militaritzada (GARCÍA; VIVÓ 2003).

-Mas Sec (Torroella de Montgrí).

Un altre jaciment se situa a Torroella de Montgrí. Malgrat que no ha estat objecte d'intervencions arqueològiques, ens sembla interessant citar aquest exemple, anomenat Mas Sec, on temps enrere unes prospeccions arqueològiques van localitzar, en el lloc anomenat Muntanya Gran, a 118 m d'alçada, una possible fortificació de planta pentagonal bastida amb murs d'1,30 m d'amplada de pedres lligades amb fang que formarien part de la muralla i amb una torre de planta quadrada en el seu angle sud-est. En aquest lloc s'hi van recollir fragments de terrissa tardo-romana que s'ha situat, de forma general, entre els segles III-VI, representada per ceràmica comuna, àmfora, *dolia* i fragments de molins manuals de roca volcànica (PIÑERO 1985). Així doncs, i segons aquestes dades, potser es tractaria d'una altra possible fortificació Baix Imperial o de l'Antiguitat Tardana que només l'arqueologia podria confirmar.

-Turó de Sant Jordi (Maçanet de la Selva).

Un altre cas es localitza a Maçanet de la Selva, al turó de Sant Jordi on se situa el castell medieval de Torcafelló. En aquest lloc s'ha documentat les restes d'una ocupació d'època romana alt imperial i es coneixen diverses troballes de monedes dels segles IV-V i diversos fragments de ceràmica DSP i àmfores que es poden datar entre els segles IV-VI i que semblarien correspondre a alguna ocupació o freqüentació del lloc durant l'Antiguitat Tardana, que, en aquest cas, ha quedat totalment destruïda per la construcció del castell medieval (FOLCH *et alii* 2001). Les poques dades disponibles ens impedeixen valorar la importància d'aquesta ocupació, tot i que nosaltres pensem que podria correspondre a un *castrum* o *castellum* de l'època visigoda.

-Panissars (Portús-La Jonquera).

En relació a les torres isolades, a Santa Maria de Panissars, lloc documentat al segle IX com *Panoniores*²⁷⁵, ens trobem amb un jaciment múltiple (figura 109), d'una cronologia àmplia, que abasta des de l'Alt Imperi fins a l'Alta Edat Mitjana. Les restes d'època romana estan formades per un tram de la *Via Augusta*, els trofeus de Pompeu i, relacionat amb una cronologia de l'Antiguitat Tardana, una torre quadrada que mesura 12x11,50 metres bastida amb grans carreus lligats amb morter de calç, ben disposats en fileres, datada entre els segles IV-V (NOLLA; RODÀ 1994).

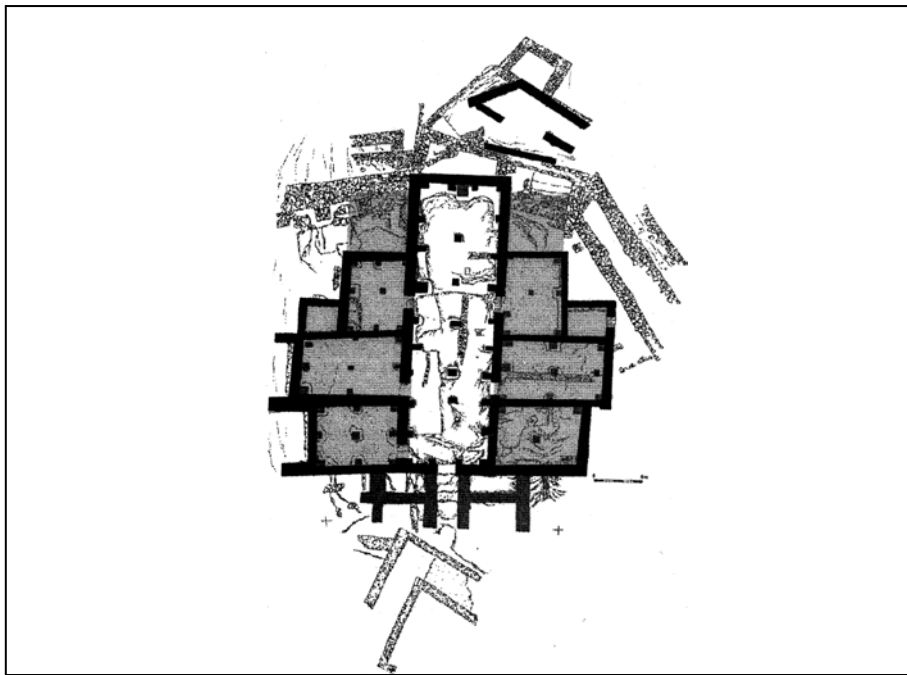
-Caulers (Caldes de Malavella).

Un altre dels jaciments més coneguts és el cas de Caulers Vell (Caldes de Malavella). Malgrat que la metodologia d'excavació és molt antiga, l'autor de la intervenció va identificar diverses fases cronològiques (figura 110), que abasten des de l'Antiguitat Tardana a l'Edat Mitjana (RIU 1975). En relació al tema que tractem aquí, en les excavacions es va documentar una torre que mesura 4x4 metres, que aleshores es va datar en els segles IV-V, associada a restes romanes com alguns murs, *tegulae*, *dolia*, ceràmica comuna i alguns fragments de TSAD. Interpretacions més recents destaquen que la majoria de les restes conservades del jaciment corresponen al seu moment final situat en el segle XIV i que emmascaren les restes més antigues. Ara es proposa un origen pel jaciment a l'entorn dels segles VII-VIII identificant-lo com un *castellum* per la seva situació relativament elevada i per la presència de la torre (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006, 214).

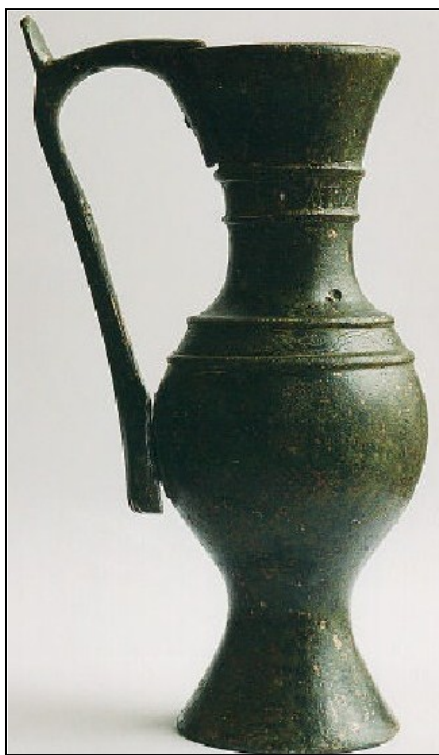
---

²⁷⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, 34, a. 878.

8.2.1.1 Annex de figures.

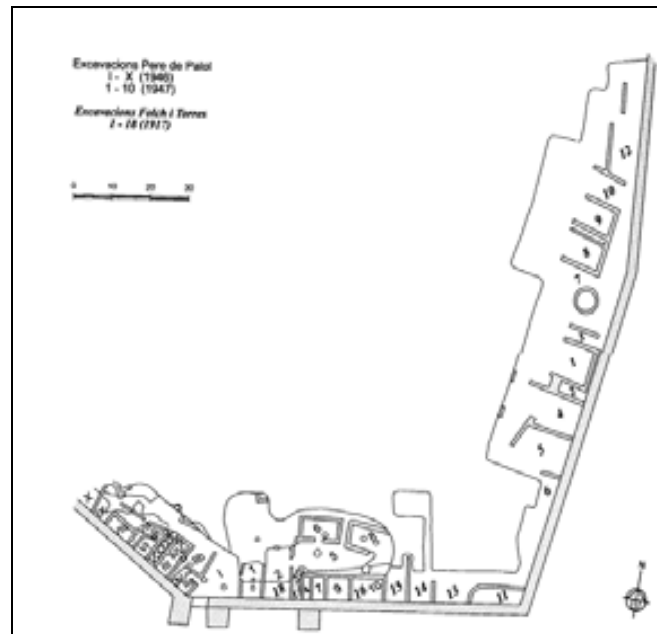
Figura 104: planta del *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis) (segons BURCH *et alii* 2006).

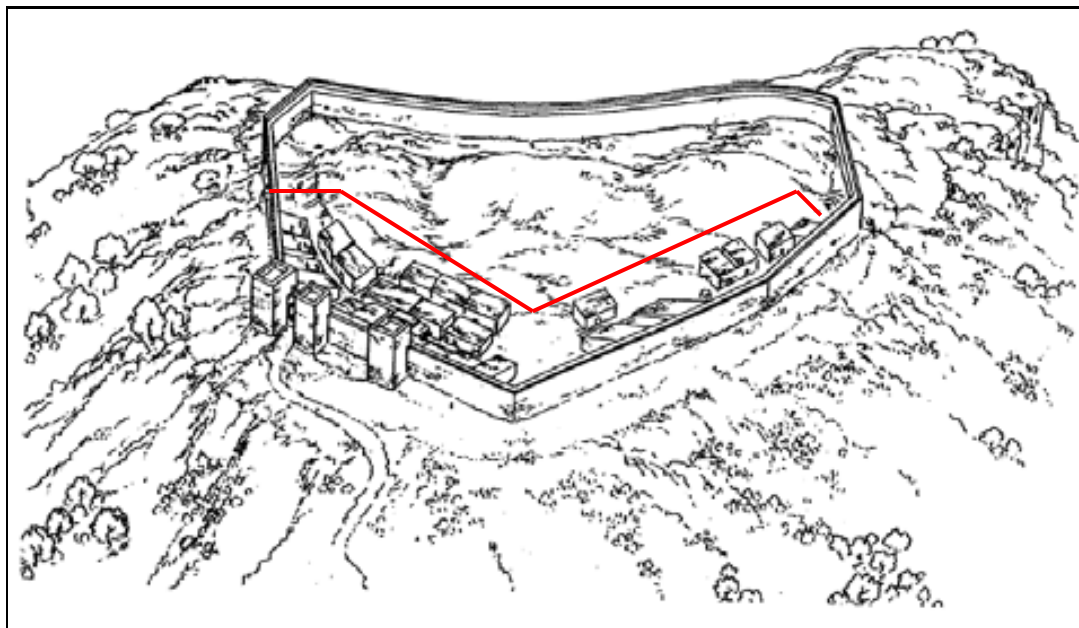
Figura 105: detall del gerro litúrgic procedent del *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis) (segons BURCH *et alii* 2006).

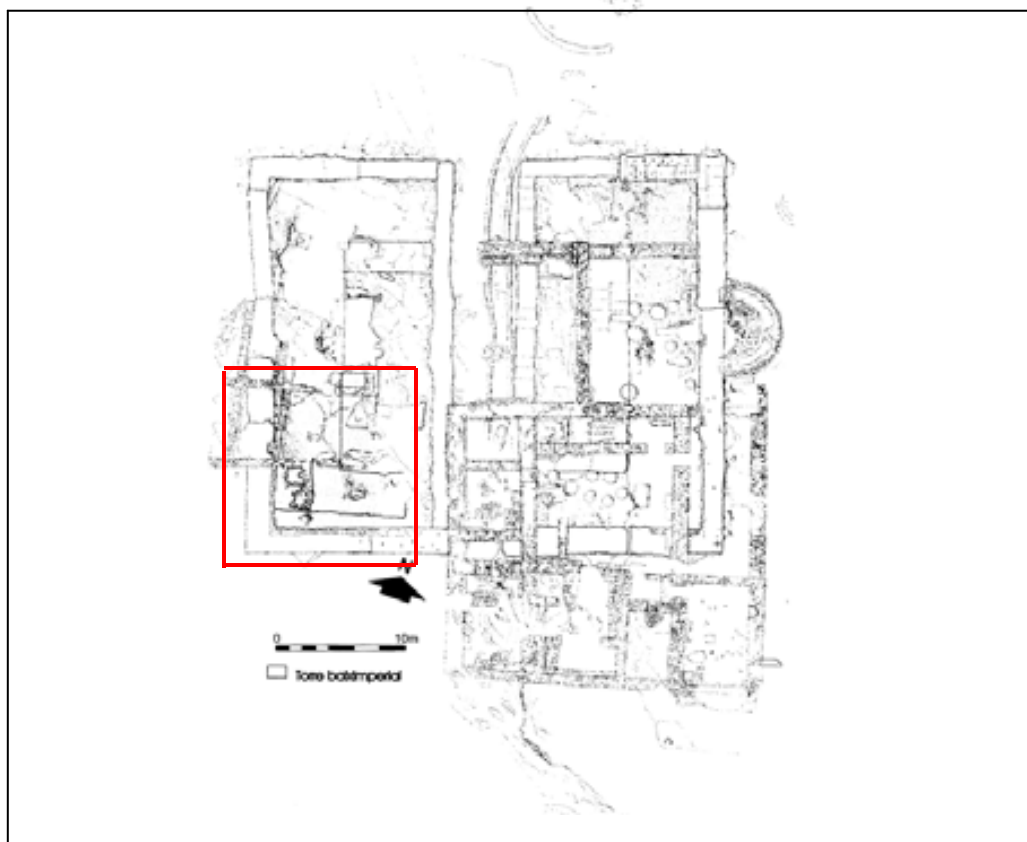
Figura 106: vista del turó on està situat el *castrum* de Puig Rom (Roses).

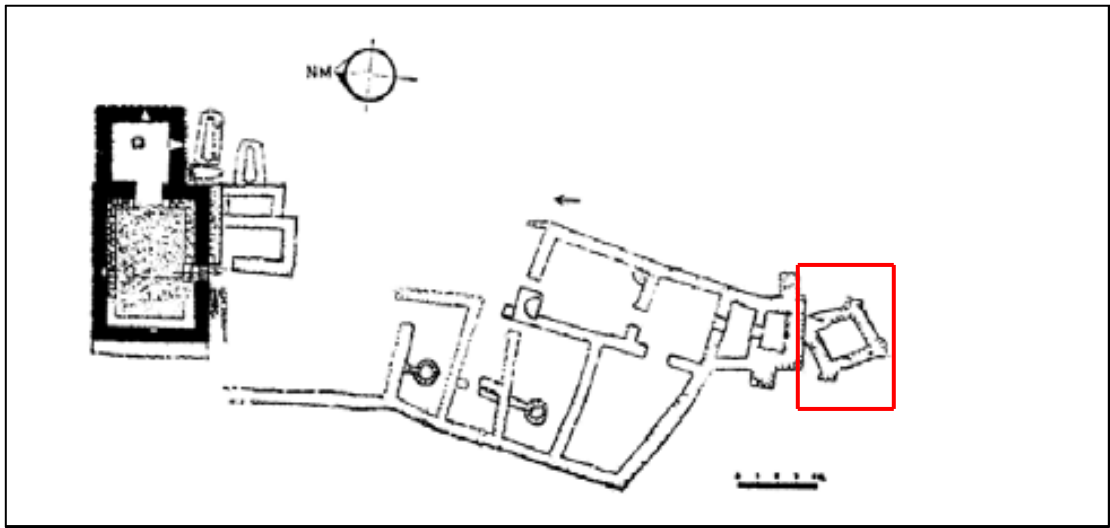
Figura 107: planta de la zona excavada de la fortificació de Puig Rom (Roses) (segons PALOL 2004).

Figura 108: restitució idealitzada de la fortificació de Puig Rom (Roses) (segons PALOL 2004) en vermell indicació de la zona excavada.

Figura 109: planta de Santa Maria de Panissars amb indicació de la torre del Baix Imperi (modificació pròpia a partir de NOLLA; RODÀ 1994).

Figura 110: planta de Caulers (Caldes de Malavella) amb indicació de la torre del Baix Imperi (modificació pròpia a partir de RIU 1975).

8.2.2 Torres d'època islàmica.

Posteriorment, pel segle VIII, en relació a la conquesta islàmica dels *territoria* que estudiem, comptem amb noves propostes historiogràfiques en l'àmbit de les fortificacions, a les quals ja ens hem referit en l'apartat dedicat a l'organització territorial²⁷⁶ i que ara veurem mitjançant les dades que ens proporcionen les excavacions arqueològiques. Com ja hem posat de relleu, en el nord-est de Catalunya els estudis de toponímia sobre els derivats del terme *farus*, sinònim llatí de la *manāra* àrab, i els arqueològics han identificat unes grans torres circulars amb funcions de punts emissors de senyals visuals que ocuparien enclavaments estratègics de vigilància i que es disposen a prop de la xarxa viària principal (MARTÍ (ed.) 2008). Es tracta de diverses torres que ara identifiquem amb les intervencions arqueològiques que s'han dut a terme en tres exemples: la Torre de la Mora o del Far (Arbúcies), la Torre de Falgars (Beuda) i la Torre del Far (Santa Coloma de Farners), dels quals aquest darrer cas tindrà un estudi monogràfic específic que veurem més endavant.

-Torre de la Mora o del Far (Arbúcies).

El primer cas conegut és el jaciment de la Torre Mora o del Far (Arbúcies), que fou objecte d'una intervenció arqueològica l'any 1999. Els resultats mostren una torre bastida amb grans blocs ciclopis escairats lleugerament en les cares vistes, amb encoixinat, de mida variable, però que arriben als 80-90 cm, lligats amb morter de calç. Presenta un diàmetre exterior de 8 m i un diàmetre interior de 5,70 m i l'amplada màxima, pel que fa al mur és d'1,30 m. (figura 126) La construcció comportà un anivellament interior format per pedra de mida petita i mitjana (de 10 a 30 cm), lligat en alguns punts amb morter amb el mur de la torre, anivellament que a més de massissar la torre servia de preparació del paviment; també es va documentar un nivell d'incendi i un nivell d'ús amb peces ceràmiques (FONT; MATARÓ; RUEDA; TURA 1999). Les dades cronològiques que es desprenien del material ceràmic documentat ara han estat contrastades amb una datació radiocarbònica calibrada que situa un nivell d'incendi entre els anys Cal. A.D. 779 i 980²⁷⁷ (RUEDA; TURA 2008).

---

²⁷⁶ Per tenir una visió de conjunt sobre l'arqueologia que s'ha desenvolupat en aquestes fortificacions remetem a les actes de les Primeres Jornades Científiques OCORDE (MARTÍ (ed.) 2008), Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus, Barcelona, 2008.

²⁷⁷ Les dades calibrades mostren un marge situat entre els anys 779-980 Cal. A.D 2 sigmes 95,4 %.

-La Torre de Falgars (Beuda).

Un segon cas, la Torre de Falgars, recentment ha estat objecte d'excavacions arqueològiques (figura 127). Fins al moment, s'han realitzat dues campanyes d'excavacions que han exhaurit el jaciment, en les quals s'han documentat una gran torre circular bastida amb grans carreus encoixinats lligats amb morter de calç, de 8,5 metres de diàmetre, amb dues ocupacions distintes: una d'època romana republicana (segles III-I a.C) i una altra altmedieval (segles X-XIII) localitzades en l'interior i en una edificació quadrada situada a tocar d'aquesta torre. La datació de l'edifici s'ha situat en el segle II a.C a partir d'una anàlisi de termolumiscència del morter²⁷⁸ i la d'una ocupació de l'estructura adossada als segles X-XI²⁷⁹ (FRIGOLA; PRATDESABA 2012).

---

²⁷⁸ Universitat del Peloponès. 29 a.C +- 137= 166 a.C - 108 d.C.

²⁷⁹ Universitat del Peloponès. 990 d.C +- 85= 915 d.C - 1065 d.C. Universitat del Peloponès. 1015 d.C +- 70= 945 d.C - 1085 d.C.

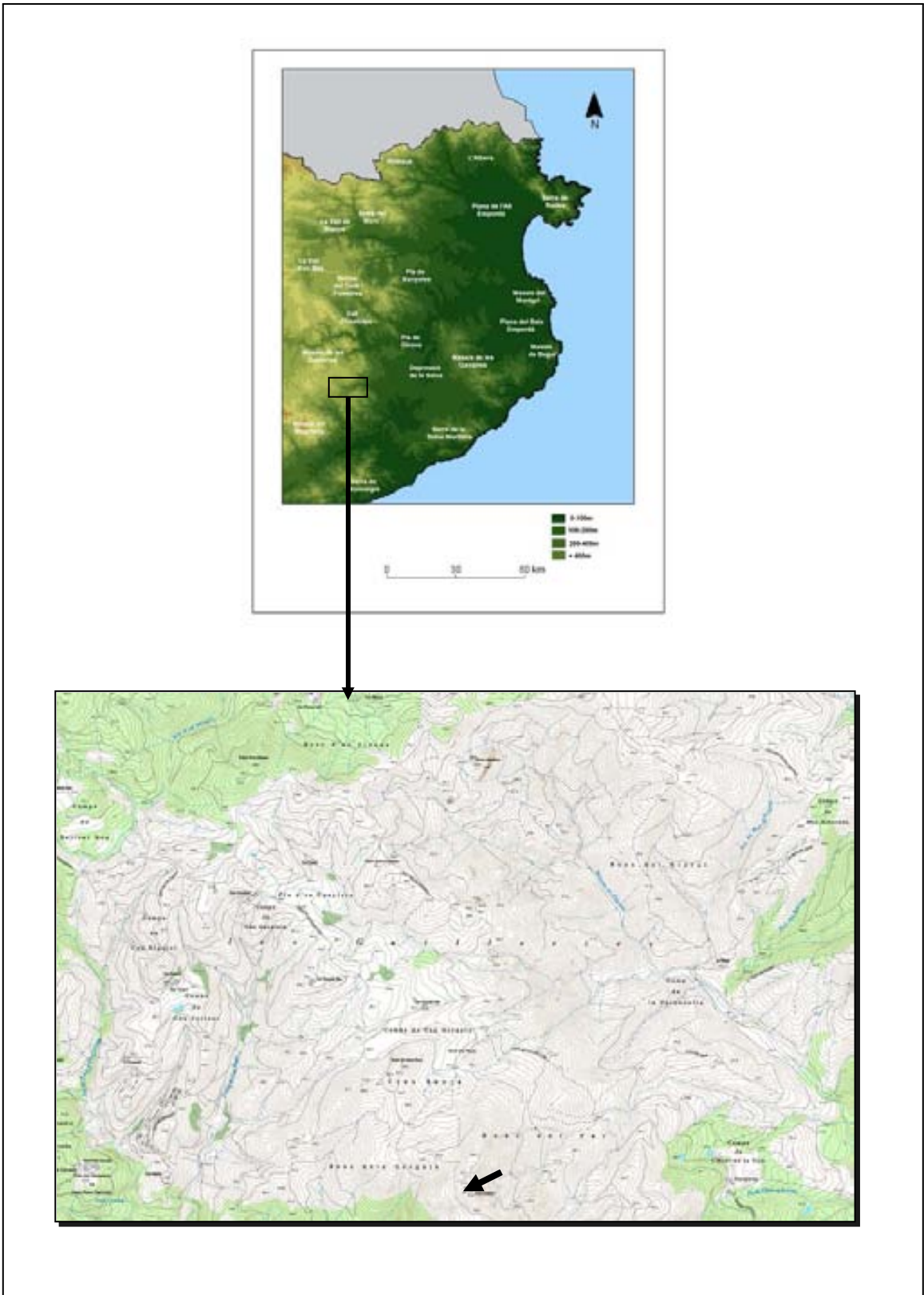

8.2.2.1 Estudi monogràfic: la torre del Far (Santa Coloma de Farners, La Selva), un exemple de torre alimara d'època islàmica.

8.2.2.1.1 Situació geogràfica.

El jaciment es localitza a la comarca de la Selva que, situada al nord-est de Catalunya, ocupa la part central de la província de Girona, limitant al nord amb la Garrotxa, a l'est amb el Gironès i el Pla de l'Estany, al sud amb el Maresme i el Vallès Oriental i a l'oest amb Osona i el Ripollès i comprèn el territori al nord del curs de la Tordera. De fet, l'orografia de la comarca és complexa i variada, amb grans diferències entre l'àrea de les Guillerries i el paisatge més suau a la part central de la comarca, el que s'anomena la Plana de la Selva, arribant per la banda est al mar Mediterrani. El riu principal que travessa la comarca és la Tordera, que neix al sector nord-occidental de la mateixa, fruit de la unió de diverses rieres. Pel que fa al clima, aquest és de tipus mediterrani, amb poques pluges durant tot l'any, per sobre de les regions veïnes, i temperatures suaus gràcies a la influència mediterrània (AADD 1991).

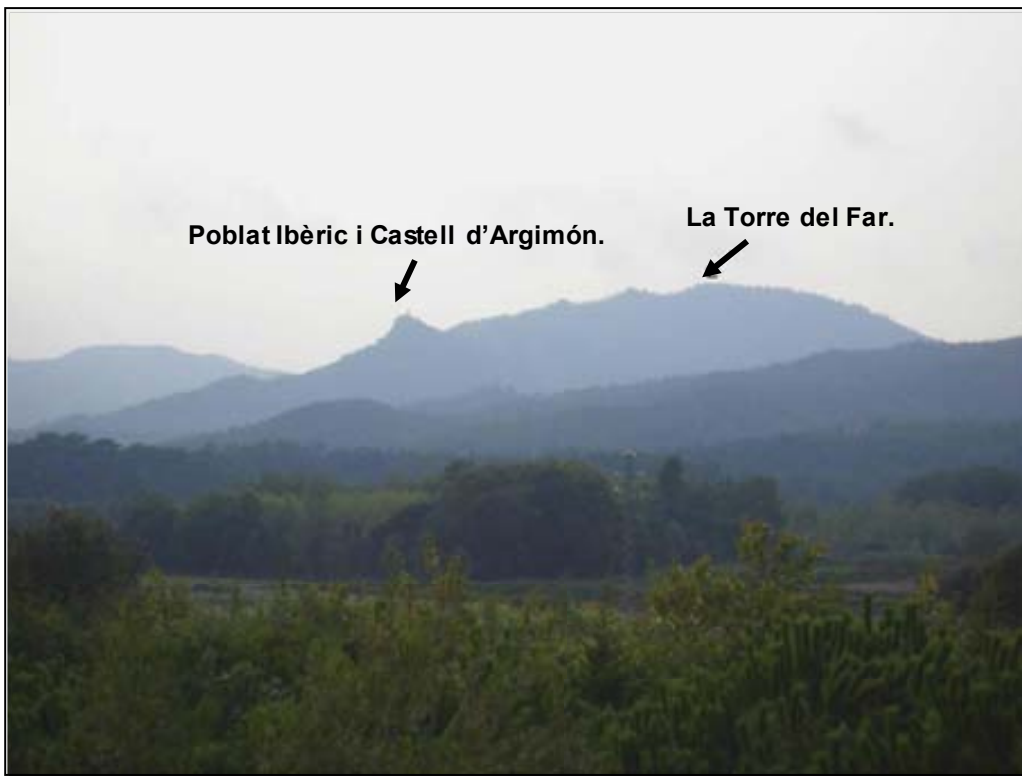
El jaciment està format per una torre circular localitzada al cim més alt d'una carena de muntanyes (Coordenades U.T.M. 483450/462965) a 587,5 m.s.n.m. anomenades el Puig del Far (figura 112-114), situades al municipi de Santa Coloma de Farners. La torre es localitza a l'oest d'aquest nucli urbà (figura 111). Seguint una pista forestal, s'ha de passar pel costat del castell de Farners i continuar per una ruta ben senyalitzada que ens porta a diverses ermites. A continuació, cal seguir el camí fins al mas Can Gorgals Vell i després tornar a l'esquerra en la següent bifurcació. Aquest camí ens durà al cim anomenat el Puig del Far on es troba el jaciment.

Figura 111: plànol de la situació geogràfica de la Torre del Far (Mapa Comarcal de Catalunya. Topogràfic 1/5000 La Selva. Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya).

Figura 112: ortofotomapa de la situació geogràfica de la Torre del Far (Mapa comarcal de Catalunya. Ortofotomapa 1/5000 La Selva. Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya).

Figura 113: el cim, conegut com el Puig del Far, on es localitza el poblat Ibèric, el castell d'Argimón i la Torre del Far.

Figura 114: el puig, al centre de la imatge, on està situada la Torre del Far.

8.2.2.1.3 Context de la recerca i context històric.

Fins ara desconeguda, a una alçada de 526 metres sobre el nivell del mar, s'han localitzat les restes inèdites d'una gran torre circular de 9,80 metres de diàmetre exterior i 5,80 metres de diàmetre interior. Aquesta està construïda amb murs de 2 metres d'amplada formats per la combinació de grans blocs de pedra, amb pedres més petites, ben desbastades per les cares vistes i amb restes d'encoixinat, lligades amb morter de calç. La torre està força ben conservada, ja que hem pogut observar tot el seu perímetre. Així, en algunes zones els murs es conserven en una alçada d'un metre aproximadament.

El principal aspecte analític amb el que es relaciona l'excavació de la Torre del Far correspon a la defensa específica de cada territori o a l'organització militar que sobre ell desenvolupen els successius estats peninsulars. Per tant, el nostre estudi ha inclòs l'anàlisi de les xarxes de defensa durant el període de transició, ja siguin enclavaments de talaies, torres o altre tipus d'assentaments fortificats. De fet, l'any 2004 es van donar les primeres passes en aquesta recerca en analitzar les comarques orientals de Catalunya, on es constata que aquest topònim llatí semblava traduir el terme àrab *manāra*, amb el significat de torre talaia; llavors vàrem observar que calia posar-lo en relació amb un determinat tipus de torres monumentals que, fins al moment, s'havien atribuït a l'època romana, mentre que la nova proposta considerava que es construïren al segle VIII, amb la conquesta musulmana, tot constituint dispositius específics de transmissió de senyals visuals de llarg abast (MARTÍ 2004); El següent pas en la recerca ens va dur a descobrir i excavar un cas concret, el de la Torre del Far de Santa Coloma de Farners (la Selva) durant els anys 2004 i 2005 (FOLCH; GIBERT; LLINÀS 2008); posteriorment es va ampliar l'aplicació de la proposta a tot l'àmbit peninsular mitjançant la celebració d'un congrés específic (*Fars de l'islam, antigues torres alimares d'al-Andalus*), ja publicat (MARTÍ (ed.) 2008). En tot aquest procés s'ha comprovat la pertinència del significat proposat per als "fars", en tant que primitives talaies andalusines, comptant amb un bon nombre de topònims peninsulars corresponents al grup, tot i que també hem comprovat que la construcció de torres en aquests emplaçaments no és indispensable per a l'exercici de la seva funció. Per altra banda, en aquesta mateixa acció Xavier Ballestín i Mercè Viladrich han certificat la pertinència de la proposta amb el recolzament de les fonts àrabs, tant andalusines com orientals, observant fins i tot que torres monumentals de característiques semblants amb funcions de talaia són també conegudes tant a Egipte com a Tunis,

com succeeix amb els exemples d'Abusir i de Qsar Menara, ambdós casos atribuïts tradicionalment també a l'època romana (BALLESTÍN; VILADRIKH 2008).

8.2.2.1.4 Desenvolupament de l'excavació.

Sector 1 (la torre).

A la torre el primer que vàrem fer va ser netejar i desbrossar tota la zona que ocupava el jaciment, densament poblada per petites bardisses, per pins i per alzines residuals (figura 115) d'un incendi que s'havia produït a la zona l'any 1994. Un cop netejat el jaciment vàrem delimitar tot el perímetre exterior de la torre i començarem l'excavació de l'interior.

El primer estrat documentat fou un potent nivell d'enderroc (UE 1001) format per grans blocs de granit que farcién tot l'interior de la torre (UE 1003) (figures 116-118). Un cop excavat aquest estrat s'ha distingit un altre estrat (UE 1002) format per sorra amb una coloració groga i blanca i per pedres petites, que hem interpretat com un altre nivell d'enderroc, compostat en la seva majoria per pedres i restes de morter de calç de la paret interior de la torre. L'últim estrat documentat (UE 1004) contenia terra de color marró-gris amb petites restes de carbons i ceràmica i s'ha interpretat que correspon al nivell d'ús de terra trepitjada de la torre que anivellava la roca natural, la qual presenta un desnivell d'est a oest .

Un cop excavada (figura 119), hem pogut observar que la torre presenta un parament exterior bastit amb murs de 2-2,20 metres d'amplada formats per la combinació de grans blocs de pedra de granit amb pedres més petites, totes ben desbastades per les cares vistes, disposades a llarg i través, amb encoixinat i lligades amb morter de calç. Aquesta està relativament ben conservada, ja que hem pogut observar tot el seu perímetre i en algunes zones els murs es conserven en una alçada d'1,5 metres, aproximadament. La zona de la torre més ben conservada correspon a part del parament oest, on es pot observar, perfectament, la tipologia constructiva de llarg i través amb blocs amb encoixinat (figura 120). El parament interior presenta un aspecte més irregular i està realitzat amb pedres poc desbastades per les cares vistes i lligades amb morter de calç (figura 122), malgrat que en aquesta zona les pedres no presenten encoixinat.

Sector 2 (Plataforma situada a l'oest de la torre).

En la campanya de l'any 2005 es va començar a excavar el sector 2 que estava totalment enrunit (figures 123-125). Es tracta d'un espai que forma una petita plataforma, situat al sud-oest de la torre, en el qual podrien documentar-se altres estructures associades a la mateixa. En l'excavació vàrem localitzar un primer estrat d'enderroc (UE 2001) format per pedres de granit de mida gran caigudes de la torre quan aquesta es va enderrocar. Un cop excavat el primer nivell s'ha documentat un altre estrat d'enderroc (UE 2002) format per terra de color marró fosc i pedres de mida més petita. El següent estrat (UE 2003) estava format per sorra de color groc amb restes de carbons i ceràmica, que hem interpretat com un nivell de circulació de la zona. Aquest estrat cobria la roca natural (UE 2004) i ha deixat al descobert un conjunt de vint forats de pal (UE 2005, UE 2006, UE 2007, UE 2008, UE 2009, UE 2010, UE 2011, UE 2012, UE 2013, UE 2014, UE 2015, UE 2016, UE 2017, UE 2018, UE 2019, UE 2020, UE 2021, UE 2022, UE 2023, UE 2024) excavats en el terreny natural i amortitzats pels seus corresponents estrats (UE 2025, UE 2026, UE 2027, UE 2028, UE 2029, UE 2030, UE 2031, UE 2032, UE 2033, UE 2034, UE 2035, UE 2036, UE 2037, UE 2038, UE 2039, UE 2040, UE 2041, UE 2042, UE 2043, UE 2044) que possiblement formarien part de la bastida de fusta utilitzada per construir la torre (figura 126).

8.2.2.1.5 Annex de figures.

Figura 115: vista de la torre durant la neteja i el desbrossament de les bardisses i petits arbusts.

Figura 116: el nivell d'enderroc de la torre.

Figura 117: la Torre del Far en procés d'excavació.

Figura 118: la Torre del Far en procés d'excavació.

Figura 119: la Torre del Far un cop excavada.

Figura 120: detall del parament exterior est, un dels més ben conservats de la Torre del Far.

Figura 121: detall del parament exterior oest de la Torre del Far.

Figura 122: detall del parament interior de la Torre del Far.

Figura 123: Sector 2 (plataforma situada a l'oest de la Torre del Far), abans de començar l'excavació..

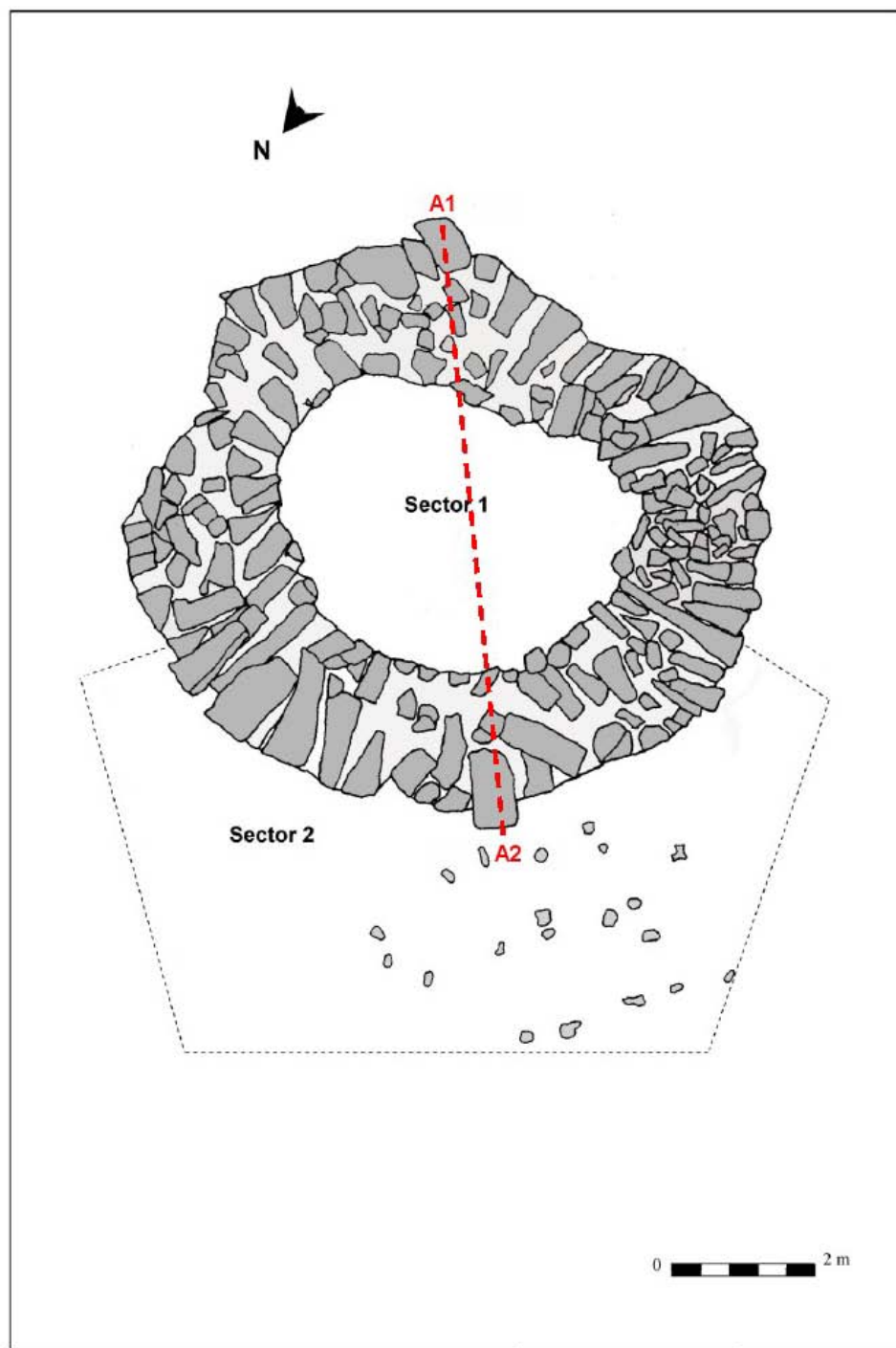
Figura 124: Sector 2 (plataforma situada a l'oest de la Torre del Far). Detall del quadre obert un cop excavat l'enderroc.

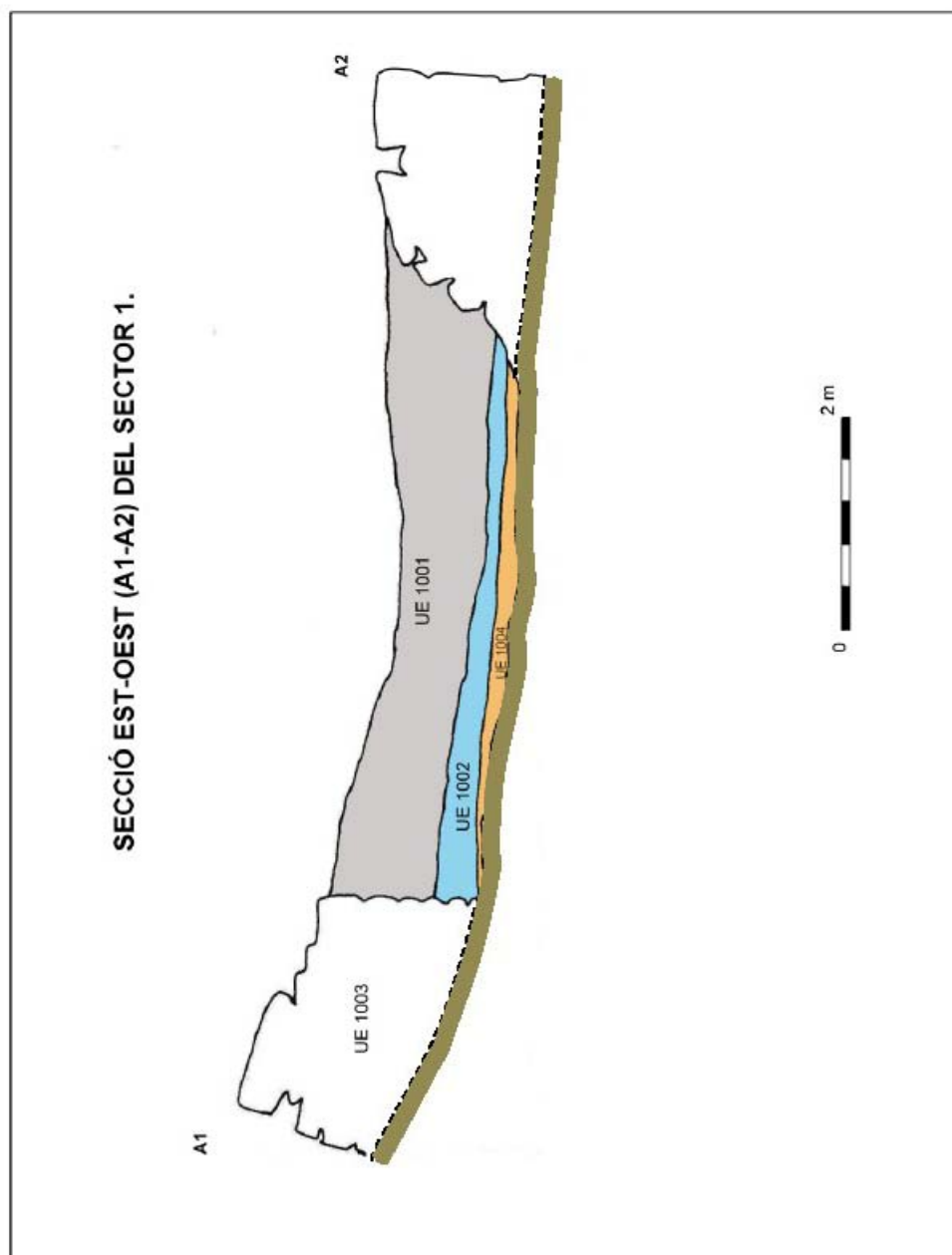
Figura 125: Sector 2 (plataforma situada a l'oest de la Torre del Far).
Detall del quadre un cop acabat d'excavar.

Figura 126: Sector 2 (plataforma situada a l'oest de la Torre del Far).
Detall d'un grup de forats de pal excavats a la roca natural.

Figura 127: planta de la torre del Far amb indicació de la secció (est-oest) A1-A2.

Figura 128: la secció (est-oest) A1-A2 de la torre del Far.

8.2.2.1.6 El material arqueològic.

8.2.2.1.6.1 La ceràmica del segle VIII de la Torre del Far: característiques tipològiques.

L'anàlisi s'ha efectuat a partir de l'observació a nivell macroscòpic dels fragments ceràmics, amb una classificació seguint criteris tipològics i qualitius de les pastes (tipus de cuites, coloració, tractament de les superfícies i decoracions).

El context.

El context ceràmic documentat, tot i que força escàs, està format per un total de 21 fragments (1 vora, 2 bases i 18 fragments informes). S'han estudiat dos estrats d'enderroc (UE 1001 i 1002) que han proporcionat un total de 9 fragments, el nivell d'ús de la torre (UE 1004) amb 6 fragments i el nivell d'ús del sector 2 (UE 2003) amb 6 fragments més.

Figura 129: alguns exemples de la ceràmica de la Torre del Far.

La ceràmica òxidoreductora.

El material arqueològic està format, únicament, per ceràmiques cuites en atmosfera òxidoreductora que deixa a les peces coloracions marrons i grises, distribuïdes de forma heterogènia per tota la seva superfície (figura 129), tractant-se d'un context escàs però molt homogeni. Aquestes ceràmiques estan representades tipològicament per una olla amb la vora engruixida/bisellada (figura 130 (Làmina 1, nº 1) i per dues bases planes (figura 130 (Làmina 1, nº 2-3). Les pastes són fràgils i poc compactades amb abundant desgreixant de quars i mica i no hi ha cap tipus de decoració.

No fa massa temps, els contextos ceràmics de l'Alta Edat Mitjana, sobretot del segle VIII, encara ens eren força desconeguts (FOLCH 2005b), ja que no disposàvem de registres ceràmics ben datats. En els darrers anys, i gràcies a noves intervencions arqueològiques, comencem a conèixer bé aquest material, el qual apareix ben documentat en els jaciments catalans de Bovalar (Seròs) (ROIG; COLL 2011a), el Serrat dels tres Hereus (Casserres) (FOLCH; GIBERT 2007), el Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (FORTÓ; MARTÍNEZ; MUÑOZ 2009), l'Hostatgeria (Sabadell) (ROIG 2007), l'Aubert (La Vall d'en Bas) (FOLCH; GIBERT 2011), Can Gambús-1 (Sant Quirze del Vallès) (ROIG; COLL 2011a), L'Aiguacuit (Terrassa) (ROIG; COLL 2000), La Plaça Vella (Castellar del Vallès) (ROIG; COLL 2011a) i la Devesa (Besalú) (FÀBREGAS; BUSQUETS 1999). Molts d'aquests jaciments, recentment, s'han presentat en un article de síntesi sobre l'evolució de la ceràmica del Vallès entre els segles VI-VIII que ara ens permet apropar-nos a les característiques d'aquest material (ROIG 2011a). En general, els contextos del segle VIII només presenten ceràmiques comunes, en cuita reductora, òxidoreductora i oxidada, amb unes pastes majoritàriament poc depurades i amb abundant desgreixant, on les formes més característiques serien les olles amb el llavi arrodonit, amb un lleuger encaix per a tapadora, engruixit o bisellat, les gerres, els bols i els grans contenidors, amb una decoració en bandes horitzontals paral·leles o en forma de dent de serra i uns pocs exemples pintats amb bandes de color negre (òxid de manganès) o vermell (òxid de ferro). A banda d'aquests paral·lels per a Catalunya, es tracta d'unes ceràmiques d'època emiral (segles VIII-IX) que han estat estudiades en altres zones de la Península Ibèrica i que es caracteritzen en el segle VIII per la presència de ceràmiques comunes de tot tipus, molt similars als contextos del segle VII; a partir de finals del segle VIII i en el segle IX apareixen algunes pintades, com els exemples documentats al Tolmo de Minateda (GUTIÉRREZ 1996-2001), a la ciutat de Córdoba (CASAL;

CASTRO; LÓPEZ; SALINAS 2005), a Toledo (GÓMEZ; ROJAS 2009), a la torre de Malpaso (Castelló) (MARTÍ; SELMA 2008), a diversos jaciments de la ciutat de Zaragoza (GALVE 1988), a Zamora (LARREN; NUÑO 2006) i a León (GUTIÉRREZ; HERNÁNDEZ 2009). Per al segle VIII, a Catalunya, fins al moment, a banda de l'Arxiu Administratiu on també es documenten ceràmiques vidrades, només han aparegut uns pocs fragments pintats als jaciments de l'Aubert (La Vall d'en Bas) (FOLCH; GIBERT 2011b), a l'Hostatgeria (Sabadell) (ROIG 2007), a l'Aiguacuit (Terrassa) (ROIG 1999) i als Horts de Can Torras (Castellar del Vallès) (COLL 2003).

També, a partir de finals del segle VIII, en el cas de Barcelona, i sobretot durant els segles IX-X a la resta de la Península d'una forma generalitzada, es documenten les primeres ceràmiques vidrades en cuita oxidada amb pastes compactes, amb vidrat en groc i en verd, i es continuen documentant les pintades amb òxid de ferro, de manganès i amb engalba blanca. A Catalunya aquests materials ceràmics estan presents en el jaciment de l'Arxiu Administratiu (Barcelona) (GARCÍA; MIRÓ; REVILLA 2003) i en el Pla d'Almatà (Balaguer) (GIRALT 1987). En aquests dos darrers casos de Catalunya, però, volem destacar que es tracta de dos jaciments rellevants durant l'època islàmica; en el primer cas la ciutat episcopal de Barcelona i en el segon una altra ciutat, que possiblement rebien ceràmiques d'importació directament del sud d'Al-Andalus, de Damasc, o d'altres zones d'orient que els fa diferents d'altres jaciments d'aquesta mateixa cronologia

Posteriorment, en el segle IX i sobretot en el segle X aquestes ceràmiques vidrades i pintades seguiran apareixent en el registre, juntament amb les ceràmiques comunes, en les zones de Catalunya que quedaran sota influència islàmica com Lleida (GIRALT 1999) i Tortosa (MARTÍNEZ 1999). El repertori formal en aquests segles IX-X es més variat en els tipus ceràmics (ceràmica vidrada, pintada i comuna) i en les vores i mides de les peces, encara que les formes majoritàries que es continuen documentant són les olles, les cassoles i les gerres.

LÀMINA N° 1.

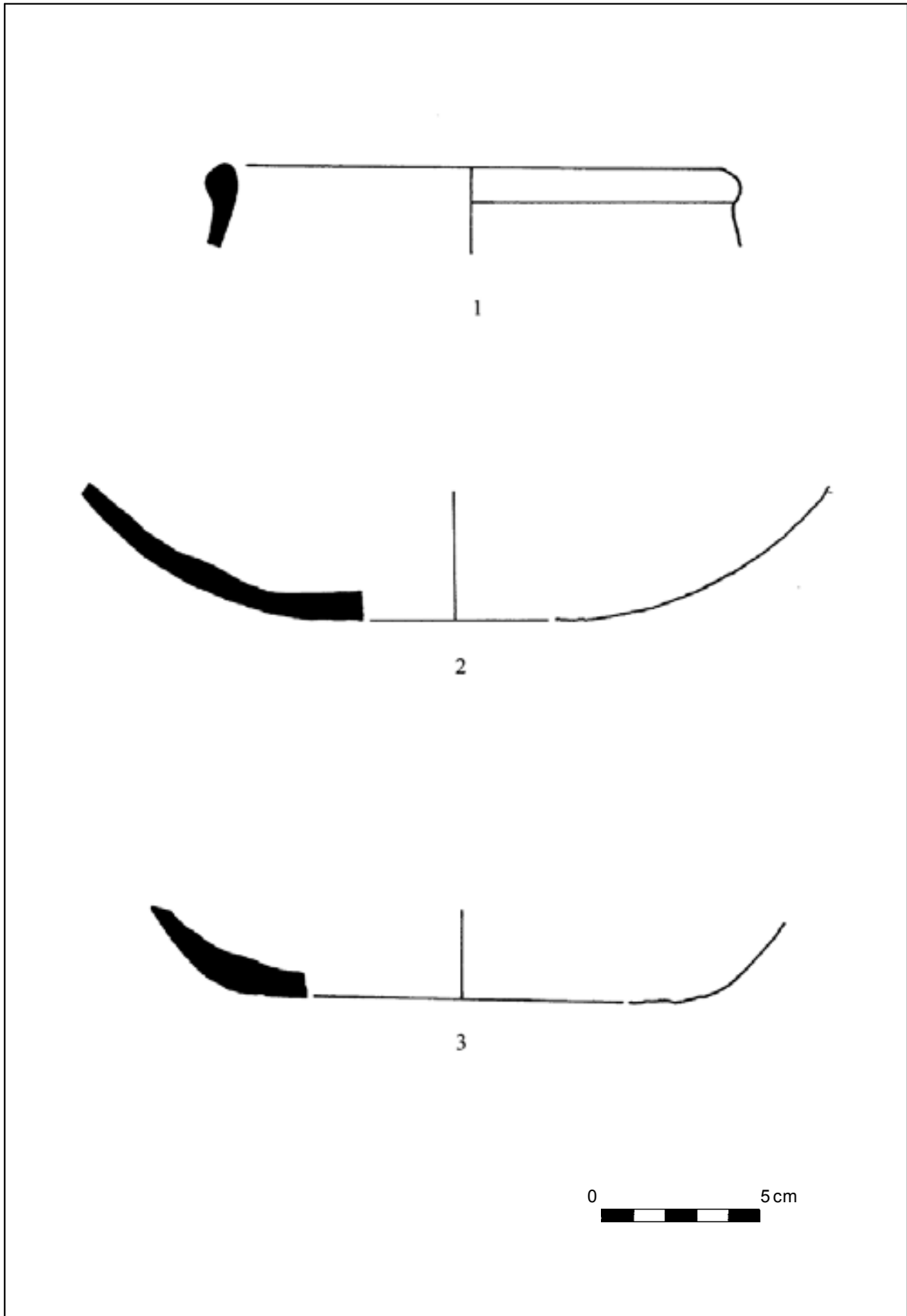

Figura 130: dibuixos de la ceràmica de la torre del Far.

Descripció de les peces ceràmiques dibuixades.

1- (UE 1004). Vora d'una olla amb el llavi engruixit i bisellat de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta, presenta una coloració marró i gris i té molt de desgreixant de quars amb grans de mida gran.

2- (UE 1002). Base plana de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta, presenta una coloració marró i gris i té molt de desgreixant de quars amb grans de mida gran.

3- (UE 1002). Base plana de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta, presenta una coloració marró i gris i té molt de desgreixant de quars amb grans de mida gran.

8.2.2.1.7 Conclusions.

Després de les dues campanyes d'excavacions executades a la Torre del Far hem posat al descobert un conjunt arqueològic important sobre el qual es poden fer diverses apreciacions significatives.

Per una banda, l'excavació ha permès documentar les restes d'una gran torre circular de 9,80 metres de diàmetre exterior i 5,80 metres de diàmetre interior. Aquesta està construïda amb murs de 2 metres d'amplada formats per la combinació de grans blocs de pedra, amb pedres més petites, ben desbastades per les cares vistes i amb restes d'encoixinat, lligades amb morter de calç. La torre està força ben conservada, ja que hem pogut observar tot el seu perímetre. Així, en algunes zones els murs es conserven en una alçada d'un metre aproximadament.

Per altra banda, l'homogeneïtat del material ceràmic documentat en l'excavació, molt significatiu tot i que molt escàs, ens permet proposar una datació del segle VIII per al funcionament de la torre, ja que tant en els nivells d'enderroc com en el nivell d'ús de la torre ha aparegut un conjunt de ceràmica òxidoreductora, característica d'aquest moment. Es tracta d'una cronologia que contrastem, a banda dels paral·lels amb altres jaciments que ja hem vist en l'apartat dedicat a la ceràmica, amb una datació per termoluminiscència d'una base de ceràmica de la UE 1002 que ofereix una cronologia del segle VIII²⁸⁰. Aquest material arqueològic està format per ceràmiques cuites en atmosfera òxidoreductora que deixen a les peces coloracions marrons i grises, distribuïdes de forma heterogènia per tota la superfície de les peces. Aquestes ceràmiques estan representades tipològicament per olles amb la vora bisellada/engruixida i per bases planes, amb pastes fràgils i poc compactades, amb abundant desgredant de quars i no hi ha cap tipus de decoració. Així mateix, l'absència absoluta de material arqueològic d'època ibèrica o romana permet descartar netament qualsevol hipòtesi fundacional en aquest sentit; de retruc, doncs, aquest fet podria afectar les cronologies atorgades tradicionalment a d'altres edificis similars (PERA 2008), mentre que, per altra part, no deixa de confirmar un fenomen ja observat en altres llocs com és l'ús de tècniques constructives de tradició "clàssica" en època islàmica (CABALLERO 2007-MARTÍN 1991). Així, l'ús de grans blocs amb encoixinat en l'edificació de fortificacions andalusines primerenques està ben documentat en tota l'àrea de la vall de l'Ebre, des de Lleida fins a Navarra (ZOZAYA 2002, 52-54).

---

²⁸⁰ LABORATORIO DE DATAION Y RADIOQUÍMICA. UNIVERSIDAD AUTÓNOMA DE MADRID. 1267±73 B.P (741±73 A.D).

Finalment, l'excavació en extensió d'aquest jaciment ha donat una nova significació a aquest tipus de torres, situant-les cronològicament dins l'Alta Edat Mitjana. Concretament, aquesta recerca ens ha permès inserir la Torre del Far dins l'estudi d'un sistema complex on s'integrarien diversos casos similars de grans torres alimares, iniciativa que creiem que cal atribuir a l'estat omeia i per a la qual cal considerar un moment fundacional, si més no pel que fa a les terres catalanes, en el segle VIII, quan es verifica la conquesta definitiva del nord-est de la Tarraconesa. Al nord-est de Catalunya, l'estudi d'aquest dispositiu pren especial rellevància, ja que la documentació medieval, la toponímia conservada i les restes arqueològiques han permès identificar fins a vuit casos que mostrarien l'extensió i complexitat del sistema, uns aspectes que veurem a continuació en un estudi monogràfic.

8.2.2.2 Estudi monogràfic. *Farus*: les alimares del nord-est de Catalunya, un sistema d'emplaçaments amb funció de control, vigilància i emissió de senyals.

En les properes línies ens ocupem, des d'una perspectiva genèrica, de l'anàlisi d'un grup de topònims i de torres conservades que es manifesta clarament coherent, un conjunt que ve definit, d'entrada, pel propi context geogràfic on s'insereixen els casos i que fonamentalment es circumscriu a les actuals comarques gironines, és a dir, el territori comprès entre els Pirineus i el riu Tordera. D'altra banda, el recurs a les eines facilitades pels sistemes d'informació geogràfica ha contribuït a atorgar al nostre plantejament una visibilitat més diàfana, alhora que ens ha permès treballar amb dades precises pel que fa a les distàncies i als radis de visió dels elements integrants de la xarxa²⁸¹.

Avui, pel que fa a aquesta àrea geogràfica concreta, disposem de 8 casos coneguts en relació al topònim medieval *far*, exemples que obtenim per diferents camins, ja sigui a través del registre toponímic conservat actualment, dels esments documentals antics o de tots dos alhora. De la mateixa manera, el registre arqueològic i monumental que ens ha pervingut és també divers: així, hi ha casos on el topònim i l'edifici van de la mà, amb tres exemples, coincidència que no es verifica en la resta de casos, ja sigui per la impossibilitat actual de situar un topònim de manera totalment exacta o perquè l'emplaçament corresponent a aquest presenta actualment alteracions que dificulten, si no fan del tot inviable, la conservació de qualsevol resta antiga.

A l'Alt Empordà un exemple podria ser l'actual poble de Far d'Empordà que apareix referit a la documentació medieval més primerenca amb el terme *Farus*²⁸². Està situat en un turó que domina una plana al seu voltant (figura 131) i podria correspondre a l'antic emplaçament d'un far. Té una bona connexió visual amb la torre del Far de Falgars (La Garrotxa), tot i que en aquest exemple la ubicació actual del poble en el turó on caldria situar el far podria haver destruït totes les restes anteriors. En tot cas una excavació arqueològica en la zona que ocupa l'església parroquial actual podria resoldre els dubtes sobre la presència o no d'aquest antic far.

---

²⁸¹ En aquest aspecte, hem de fer explícita i agrair la col·laboració de Manuel Checa.

²⁸² Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 9, a. 844.

Figura 131: detall de l'actual poble de Far d'Empordà.
A la part més alta podria ubicar-se l'antic far.

A la Garrotxa coneixem la torre dita del castellet de Falgars o del Far (Beuda) que presenta característiques semblants a les torres estudiades i una factura més barroera, on no manquen tampoc els encoixinats (figura 133) i on s'observa la construcció d'una plataforma contigua a migdia que defineix un quadrat de 7 per 8 metres aproximadament (TURA 1991). Situat en el cim més oriental de la serralada del Mont, amb control absolut de l'Empordà, la vall del Fluvià i bona part dels Pirineus orientals (figura 132), precisament el topònim es registra ja l'any 983, en relació al proper monestir de Sant Llorenç de Sous²⁸³. Recentment, aquest jaciment ha estat objecte d'intervencions arqueològiques, en les quals s'han documentat dues ocupacions que s'han situat a l'època romana republicana (segles III-I a.C) localitzada en l'interior de la torre i una fase dels segles XI-XIII localitzada en una edificació quadrada situada a tocar d'aquesta torre (FRIGOLA; PRATDESABA 2012).

---

²⁸³ Es tracta de la publicació del testament del clergue Guigó per part del bisbe Hildesind d'Elna i altres almoners: *Et iussit scripturam donationis facere ad cenobium Sancti Laurenti qui est situs in monte Cantennos, iuxta ipso Faro, de ipsa quarta parte de ipso maso qui est in Terrada (...)*. Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc.123, a. 983.

Figura 132: situació geogràfica de la torre del Far de Falgars (Garrotxa).

Figura 133: detall del parament exterior de la Torre de Falgars.

De la mateixa manera, es coneix també l'existència d'un *Faro* prop del límit entre els actuals termes municipals de Santa Pau i Sant Feliu de Pallerols, topònim documentat l'any 1029 en l'afrontació meridional de l'antiga parròquia de Sant Miquel Sacot i que, malgrat no haver estat encara localitzat definitivament, cal situar de forma segura a la serra del Corb, a la divisòria d'aigües del Ter i el Fluvià, concretament entre les restes del castell de Colltort i el cim de Roca Lladre (figura 134), tal i com ho assenyala específicament la documentació en situar-lo en aquest lloc²⁸⁴.

Figura 134: possible situació geogràfica del *far* (La Garrotxa).

A la comarca de la Selva el Santuari del Far (Sant Martí Sacalm/Susqueda) podria ser un altre exemple. La construcció d'un santuari en època moderna, amb diversos annexes contemporanis, no ha permès la conservació de cap resta anterior; no

---

²⁸⁴ (...) *et de meridie, descendit de Monte Frigido et venit in castro qui dicunt de Collotorto, et ascendit inde, et vadit usque in ipso campo qui dicunt Alberico, et includit ipsum campum totum infra hos terminos, et sic ascendit in ipso vertice de ipso Faro, et protendit per ipsa serra usque Rocalada.* Catalunya Romànica, Vol. IV, p. 359.

obstant, l'excel·lent ubicació del topònim, per altra banda no documentat d'antic, en aquest esperó encinglerat a 1123 m. d'alçada no deixa dubtes pel que fa a la seva inserció com a peça fonamental en el conjunt que venim descrivint, situació prominent no només sobre les valls del Ter i el Brugent, sinó també sobre la muntanya interior gironina i les planes del Gironès i la Selva (figura 135).

Figura 135: vista de detall de l'esperó on està situat el Santuari del Far.

Sense dades documentals, el jaciment de la Torre Mora o del Far (Arbúcies) fou objecte d'una excavació arqueològica. Aquesta va documentar un assentament d'època ibèrica i una torre bastida amb murs formats per grans blocs ciclopis escairats lleugerament en les cares vistes lligats amb morter de calç (figura 136), té un diàmetre exterior de 8 m i un diàmetre interior de 5,70 m. La cronologia del jaciment s'ha establert a partir dels materials ceràmics localitzats i d'una datació radiocarbònica que situa un nivell d'incendi entre els anys 779 i 980 Cal AD, tot i que els autors s'inclinen per una cronologia situada a finals del segle IX (RUEDA; TURA 2008).

Figura 136: detall d'una part del parament exterior de La Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu).

El cas de la Torre del Far de Santa Coloma de Farners, també sense dades documentals, constitueix un dels exemples més destacats, del qual farem un esbós a continuació, ja que l'hem vist en detall en l'estudi monogràfic anterior. Situada en l'extrem del Puig del Far (figura 137), les excavacions arqueològiques han mostrat una torre bastida amb grans blocs de granit escairats en les cares vistes, amb encoixinat (figura 138), units amb morter de calç, amb un diàmetre exterior de 9,80 m i un diàmetre interior de 5,80 m, i amb murs de 2-2,20 m d'amplada. Les dades que ens ofereixen tant el material ceràmic documentat com la tipologia constructiva, aspectes que hem contrastat amb una datació de termoluminescència d'un fragment ceràmic, ens han permès situar-la a l'Alta Edat Mitjana, al segle VIII²⁸⁵, sense que hagi cap presència de material arqueològic anterior ni posterior (FOLCH; GIBERT; LLINÀS 2008).

---

²⁸⁵ LABORATORIO DE DATAION Y RADIOQUÍMICA. UNIVERSIDAD AUTÓNOMA DE MADRID. Mostra 1, ceràmica de cuina (U.E.1002), presenta una antiguitat de 1267±73 anys B.P (741±73 A.D).

Figura 137: vista des de la Torre del Far (Santa Coloma de Farners), de la Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, Arbúcies).

Figura 138: la Torre del Far un cop excavada.

Figura 139: detall del parament exterior est, un dels més ben conservats de la torre del Far.

També tenim el cas de *ipso far* (Llagostera), documentat així l'any 966 quan és citat com a afrontació del terme de la vila de Tossa²⁸⁶; la seva ubicació sembla correspondre al lloc conegut com castell de Montagut, on avui s'alça una torre de reduïdes dimensions bastida amb pedres lligades amb fang que potser correspon a un edifici més tardà (figura 140).

Figura 140: detall d'una part del parament exterior d'una torre del Castell de Montagut on possiblement se situaria *ipso Far* (Llagostera).

²⁸⁶ En aquest document s'estipula la donació d'aquesta vil·la al monestir de Santa Maria de Ripoll per part de diverses autoritats: (...) *Et habet affrontaciones ipse alodes: a parte orientis in ipso termino Sancti Felicis monasterii sive in ipso far, et de meridie in mare magnum, de occiduo in termino de Loreda sive in rivo de Canelles, de circi in ipsas palomarias de villa Nova sive in Caldas.* Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 377, a. 966.

Finalment, sabem de la presència d'un topònim *Far*²⁸⁷ que es documenta al segle XI quan és citat com a afrontació de l'església de Santa Maria de Fenals (Sant Cristina d'Aro). La seva ubicació és difícil de determinar, ja que en aquest cas no es conserva ni el topònim ni restes arqueològiques, però pensem que potser cal situar-lo en les proximitats de l'església, que es localitza en un turó a 125 m d'alçada que domina visualment una àmplia zona (figura 141).

Figura 141: detall de la localització de l'església de Santa Maria de Fenals (Santa Cristina d'Aro), lloc on possiblement se situaria el Far.

---

²⁸⁷ Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV. Vol I, doc. 267, a. 1094.

Figura 142: mapa de la situació geogràfica dels fars del nord-est de Catalunya.

Un cop revisat sumàriament el llistat de casos que integren el conjunt que analitzem pel nord-est de Catalunya (figura 142), cal veure quina és la relació física i geogràfica que s'estableix entre cadascun dels exemples. D'entrada, és fàcil comprovar com bona part dels casos exposats presenten una successió lògica que ressegueix el corredor prelitoral que transcorre per les actuals comarques de la Selva, el Gironès i l'Empordà, tot lligant l'eix viari que es dirigeix a la ciutat principal de Girona i que pren la direcció de Narbona vers el nord. Així, la Torre de la Mora de Sant Feliu de Buixalleu, abocada sobre el citat corredor a sud i a nord, es troba a una distància de prop de 9 km en relació a la Torre del Far de Santa Coloma de Farners; cal destacar en aquest cas la relació evident que s'estableix entre totes dues construccions des de la seva construcció, ja que la seva situació sembla forçada pel propi fet de la seva visibilitat mútua, que passa de manera obligada a través d'un coll entre diverses elevacions que separen ambdós punts. Situats en aquest punt i en direcció a la costa, és clara la línia que uneix la Torre del Far de Santa Coloma, el castell de Montagut, a Llagostera, punt on situem la menció antiga d'un far, i que no arriba als 28 km i el Far de Santa Cristina d'Aro a 12 km del de Montagut. No obstant, en direcció a Girona sembla perdre's la continuïtat anterior, en no haver-se localitzat de moment cap topònim ni cap resta monumental que vingui a comunicar la Torre del Far i el Castellot de Falgars, ja sobre la plana empordanesa. En aquest cas, però, cal considerar que la funció seria desenvolupada o bé per un edifici similar als fins ara descrits, o bé per algun altre emplaçament idoni (BURCH *et alii* 2006, 188 -CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2005, 170 i 15-18).

Entre la ciutat de Girona i els Pirineus, dos són els topònims que ens han pervingut i que mostren disposicions geogràfiques diferenciades. D'una banda, i ubicat en un petit turó que destaca enmig de la plana empordanesa, l'actual poble de Far d'Empordà sembla erigir-se com a punt central d'aquest territori, amb un radi de visibilitat molt important al seu entorn. De tota manera, l'existència d'aquest darrer enclavament no s'entendria sense la presència, a gairebé 1000 m. d'alçada, del Castellot de Falgars o del Far, on el topònim s'acompanya d'una de les torres més ben conservades de tot el conjunt. La distància que separa aquests darrers exemples no arriba a 22 km., cobrint entre els dos tot l'Empordà, part de la Garrotxa i els Pirineus orientals. De fet, el sistema de comunicacions que venim descrivint en aquest treball no s'aturaria aquí, sinó que tindria continuïtat més enllà dels Pirineus, com ho demostra la Torre del Far de Talteüll, en els límits del Rosselló (MARTÍ 2005). Tenint això en compte, és clar que l'enllaç entre ambdues bandes de la carena devia efectuar-se bé a partir d'un punt

situat sobre la mateixa serra, bé a través d'un punt proper a la mateixa pel seu vessant septentrional. En aquest sentit, no es pot descartar que l'entorn de l'emplaçament de Panissars, o aquest mateix punt, on es coneix l'existència d'una torre quadrangular amb funcions específiques de comunicació entre els dos vessants pirinencs, fos triat per establir aquest contacte necessari (BURCH *et alii* 2006, 156-58); no obstant, els Pirineus també podrien salvar-se a partir de l'enllaç directe del Castellot de Falgars amb la *Torre Betera* de Cortsaví, en el vessant del Canigó, des d'on es podria assegurar el contacte amb la Torre del Far de Talteüll.

Més enllà del seu paper indispensable sobre l'àrea de l'Empordà i els Pirineus, el Castellot de Falgars operaria també amb un seguit de punts amb l'objectiu d'estendre el sistema de senyals en direcció a les terres interiors amb alguns casos estudiats (CHECA; FOLCH; GIBERT 2008). No obstant, a dia d'avui, i a diferència del cas del prelitoral gironí, no sembla que es configurin xarxes tan completes com la que hem vist, ja que, si bé se'n troben arreu, els topònims es rarifiquen, mentre que, almenys en terres catalanes, les grans torres de les característiques abans descrites semblen no aparèixer més enllà de l'àrea prelitoral de Barcelona-Girona. Hi ha, però, alguns indicis clars que apunten a l'extensió de la xarxa cap a la Catalunya Central; així, a banda d'un far que es localitza a Tavèrnoles on es conserven les restes d'una torre, resseguint la vall del Llobregat, el Soler del Far, al terme de Castellnou de Bages, i, riu amunt, entre Cercs i Guardiola de Berguedà, el lloc de Castell dels Moros, situat sobre el pont del Far, semblen integrar-se en un sistema específic associat a la conca del Llobregat (MARTÍ 2005, 188-90).

Per altra banda, la coherència del sistema es comprova també en l'observació d'una relativa regularitat en les distàncies entre punts successius (figures 143 i 144). Així, veiem com de la Torre de la Mora de Sant Feliu de Buixalleu hi ha uns escassos 8,8 km que separen aquesta darrera de la Torre del Far de Santa Coloma de Farners; de la mateixa manera, entre aquesta i el castell de Montagut de Llagostera hi ha 27,6 km., la distància més llarga entre dos fars correlatius. Per la seva banda, el poble de Far d'Empordà i el Castellot de Falgars disten entre si 21,96 km., una distància similar a la que separa el Castellot del punt aproximat on se situaria el far de la serra del Corb, 22,8 km. Finalment, les distàncies es redueixen, ja que entre aquest punt i el Santuari del Far cal salvar només 13 km. De totes maneres, a vegades pot succeir que, donades les condicions adequades, dos fars no correlatius puguin observar-se a través d'una distància que rondaria els 30 km., com es pot comprovar entre la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès i la Torre del Far de Santa Coloma de Farners,

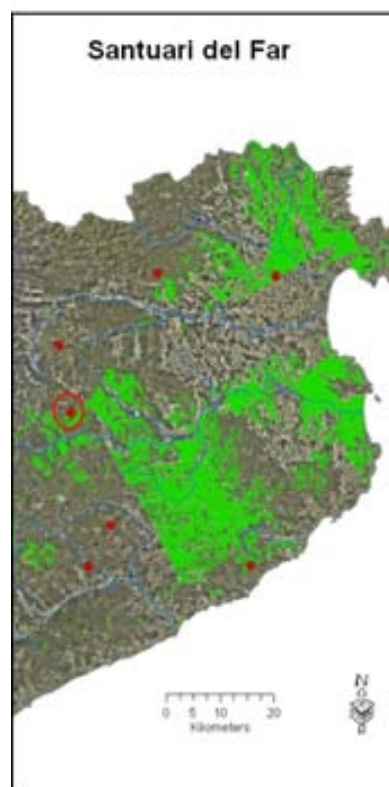
o bé entre el Castellot de Falgars i el Santuari del Far. A partir d'aquí, però, les distàncies esdevenen massa àmplies i abunden els obstacles orogràfics interposats. En un altre ordre de coses, es comprova també com, més enllà de la pròpia lògica d'un sistema de comunicacions a distància, cada far sembla tenir un paper rellevant en relació al seu territori adjacent. Així sembla observar-se per als territoris de la plana del Vallès i fins la Tordera per part de la Torre de la Mora, o clarament en el cas de la plana del Gironès i la Selva en relació a la Torre del Far de Santa Coloma de Farners. Igualment succeeix amb la plana empordanesa i la vall del Fluvià, situats als peus del Castellot de Falgars. En tot cas, es tracta sempre de punts de referència rellevants sobre el seu entorn, establint radis de visió que depassen àmpliament l'abast purament local (figures 145-150). Així mateix, és palesa la relació que molts integrants d'aquesta xarxa mantenen amb vies de trànsit principals, com és el cas evident de l'antiga *via Augusta* al seu pas pel corredor prelitoral i fins als Pirineus i sobre la qual s'esglaonen diversos fars. Davant d'això, la relació amb la costa sembla quedar en un segon pla, confirmant-se com a principal objectiu de la xarxa la comunicació interior i el control d'espais estratègics.

---	1	2	3	5	5	6	7
-----	Castellot de Falgars	Far de Montagut	Far Empordà	Santuari del Far	Torre de la Mora	Torre del Far	Vèrtex del Far
1 Castellot de Falgars	-----	SI	SI	SI	NO	NO	SI
2 Far de Montagut	SI	-----	NO	SI	NO	SI	NO
3 Far Empordà	SI	NO	-----	SI	NO	SI	NO
4 Santuari del Far	SI	SI	SI	-----	NO	NO	SI
5 Torre de la Mora	NO	NO	NO	NO	----- -	SI	NO
6 Torre del Far	NO	NO	NO	NO	SI	-----	NO
7 Vèrtex del Far	SI	NO	SI	SI	NO	NO	-----

Figura 143: intervisibilitat entre fars (es té en compte només la possibilitat d'establir relació visual directa, deixant de banda les distàncies).

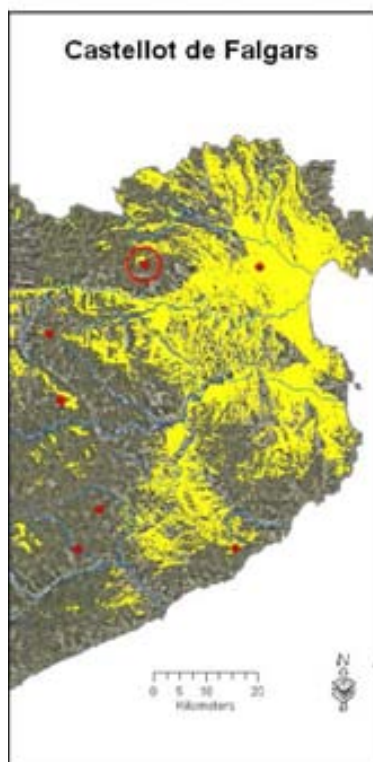
---	1	2	3	4	5	6	7
-----	Castellot de Falgars	Far de Montagut	Far Empordà	Santuari del Far	Torre de la Mora	Torre del Far	Vèrtex del Far
1 Castellot de Falgars	-----	57	21'96	30'6	55'9	47'6	22'8
2 Far de Montagut	57	-----	54'3	44	43	27'6	54'6
3 Far Empordà	21'96	54	-----	45'6	64'4	55'3	43
4 Santuari del Far	30'6	44	45'6	-----	29	22	13
5 Torre de la Mora	56	43	64'4	29	-----	8'8	41'4
6 Torre del Far	47'6	27'6	55'3	22	8'8	-----	35
7 Vèrtex del Far	22'8	54'6	43	13	41'4	35	-----

Figura 144: distàncies entre fars. S'assenyalen en groc només les distàncies dels fars que mostren relació visual directa entre sí.

Figura 145: àrea de visibilitat del Far d'Empordà.

Figura 146: àrea de visibilitat del Santuari del Far.

Figura 147: àrea de visibilitat del Castellot de Falgars.

Figura 148: àrea de visibilitat de la Torre del Far

Figura 149: àrea de visibilitat de la Torre de la Mora. **Figura 150:** àrea de visibilitat del Far de Montagut.

8.2.3 Fortificacions d'època carolíngia.

De les fortificacions d'època carolíngia en la ruralia es coneix ben poc. Es tracta d'un tema que ha interessat a la historiografia catalana des d'antic, en relació, sobretot, al jaciment del Castellot de Viver que ha estat l'origen d'aquesta problemàtica (RIU 1962 i 1982a). Aquí s'han d'afegir les excavacions que es vénen realitzant al jaciment de l'Esquerda (Roda de Ter), des de fa més de vint anys, que han estat unes de les promotores d'aquesta temàtica (OLLICH 1990). Aquest jaciment, amb uns precedents a l'època ibèrica, és citat per les fonts carolíngies vers l'any 826 com a *Roda ciuitate*, on també apareixen altres *oppida deserta* com Cardona i Casserres que formen diversos llocs que reocupen els carolingis al conquerir aquesta zona (OLLICH 1999). Això, al jaciment de l'Esquerda s'ha identificat amb unes torres de fusta, relacionant diversos encaixos i retalls a la roca, al costat d'alguns forats de pal, tot plegat interpretat com les restes dels suports d'uns tipus de torres primitives, datades en època carolíngia, les quals presenten paral·lels amb altres possibles exemples de torres localitzades a les comarques del Lluçanès i al Berguedà. Es tracta d'una temàtica que recentment ha continuat generant estudis, referits a aquesta ocupació carolíngia, ja que sembla que aquest lloc, l'Esquerda, seria el centre d'una xarxa de fortificacions situada en el Ter (OLLICH; ROCAFIGUERA 2004).

A banda d'aquests casos, dels quals no tenim estratigrafies, ni materials arqueològics i cap datació absoluta, el que ens fa ser prudents en la valoració de les dades, recentment a Catalunya s'ha començat a detectar altres tipus d'ocupacions en alçada. Es tracta de reocupacions, datades en els segles VIII-IX, de poblats ibèrics on, en alguns casos, s'han documentat recintes fortificats, estructures d'habitatge i necròpolis, de les quals tot just coneixem tres exemples parcialment excavats. Al Serrat dels Tres Hereus (Casserres) es localitza un ocupació sobre un poblat ibèric que es mostra com un recinte fortificat, en aquest cas aprofitant part de la muralla ibèrica, amb diversos àmbits en el seu interior que es podria datar entorn dels segles VIII-IX (FOLCH; GIBERT; MARTÍN; RODRIGO 2007). En el cas de la Torre Roja (Caldes de Montbui) s'ha documentat una ocupació en alçada, reocupant un poblat ibèric, localitzant-se dues cabanes, sitges i una petita necròpolis, tot datat en els segles VIII-IX (FORTÓ; MAESE 2009). En darrer terme, en el Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès) també s'ha excavat una ocupació altmedieval datada en els segles VIII-X formada per una cabana i dues sitges. En aquest cas, es tracta d'un lloc que apareix esmentat a la documentació medieval del segle X com *castello*, el que permet relacionar aquesta

ocupació medieval amb un topònim significatiu (FRANCÈS; GUÀRDIA; ARGUELAGUÉS 2011).

Com hem vist per a d'altres bandes de Catalunya, en el nostre àmbit d'estudi les dades arqueològiques sobre les fortificacions rurals d'època carolíngia són molt escasses i realment poc provades i només coneixem alguns exemples que veurem tot seguit que podríem incloure en aquest grup.

-*Castellum Uelloso* (Ullastret).

Un exemple documentat al segle IX és el *castellum Uelloso*²⁸⁸, on una recent interpretació posa de relleu la importància de l'emplaçament com un *castellum* carolíngi, amb un estudi documental a fons i un altre de les restes arqueològiques que es van documentar durant les excavacions que s'hi van realitzar entre els anys 1955 i 1973-1974 (figura 151), en el marc de les intervencions arqueològiques en el poblat ibèric d'Ullastret. Així, a partir de la documentació del segle IX que fa referència al *Castellum Uelloso* i de les dades arqueològiques, tot i que es tracta d'una excavació antiga realitzada amb una metodologia poc precisa, que mostren un recinte més o menys quadrat amb tres torres circulars amb un material arqueològic, sobretot ceràmiques reduïdes i espatulades, permeten als autors d'aquest estudi datar el castell a finals del segle VIII, abans que els carolíngis prenguessin Girona (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2005). Es tracta d'una interpretació que, segons la nostra opinió, cal acabar de contrastar, si tenim en compte que els resultats provenen d'excavacions antigues realitzades sense cap metodologia. A més cal tenir present que, tant els materials arqueològics que s'hi van trobar, ceràmiques espatulades que es poden datar entre els segles IX-XI, com la morfologia de la fortificació, ens remetent a un castell que només s'hauria pogut construir a partir dels segles X-XI, en el context històric que ja hem vist en l'apartat dedicat a l'organització territorial durant la primera època comtal. Així, pensem que cal interpretar la menció del segle IX en relació a la ciutat ibèrica, que rebria la denominació de *castellum velloso cum castellare*²⁸⁹, on possiblement caldria identificar un assentament d'aquest moment, tot i que fins ara les dades no són concloents.

---

²⁸⁸Catalunya Carolíngia, Vol. II, pp. 121-123, a. 834.

²⁸⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 123, a. 881.

-Castellum Fractum (Sant Julià de Ramis).

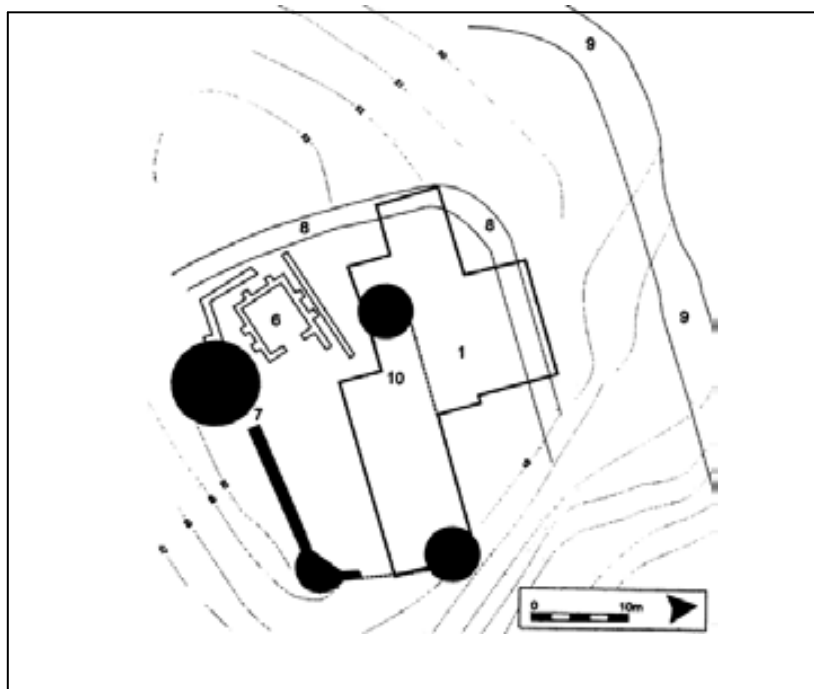
Un altre dels casos més representatius seria el jaciment del *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis), ben documentat en el segle IX²⁹⁰ i que ja hem tractat parcialment en l'apartat referit a les fortificacions de l'època visigoda. Tot i que les excavacions han determinat bé aquesta primera ocupació, en relació a cronologies dels segles VIII-IX no s'han identificat i caracteritzat amb claredat les restes, encara que s'han documentat algunes estructures representades per murs de pedres lligades amb fang que reaprofiten espais de la fortificació, datant el seu abandonament per cronologia relativa entre els anys 700-720 i 834 (BURCH *et alii* 2006). Es tractaria d'un altre cas, com el d'Ullastret, que possiblement calgui relacionar amb una petita ocupació del lloc a l'Alta Edat Mitjana, en aquest cas sobre les restes de la fortificació de l'Antiguitat Tardana, però que sembla que no implicaria, en cap cas, la construcció d'un nou castell.

---

²⁹⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 123, a. 834.

8.2.3.1 Annex de figures.

Figura 151: restitució hipotètica de la fortificació carolíngia del *castellum uellosos* (segons CANAL *et alii* 2005).

8.2.4 Fortificacions i torres de primera època comtal.

Tot el que hem vist en relació a l'època carolíngia contrasta amb cronologies dels segles X-XI, on al nord-est de Catalunya ens trobem amb un espai privilegiat per l'estudi de les torres i dels castells d'aquests segles. Ja durant la primera època comtal, com també hem mostrat en l'apartat referit a l'organització territorial, la documentació comença a ser molt explícita en les mencions de torres i castells que prenen una gran importància en l'organització interna dels comtats. En aquest sentit, la historiografia catalana també ha generat molta bibliografia al respecte. D'una banda, vinculada a l'estudi de la documentació, en aquest cas de tota Catalunya Vella (BONASSIE 1979) i de zones més concretes com la formació de la xarxa castral de la Marca del comtat de Barcelona (MARTÍ 1992- BATET 1996) i, d'una altra, als estudis realitzats des de l'Arqueologia Medieval reflectits en diversos projectes d'excavacions. Entre aquests, i sense ànim de ser exhaustius, ens podem referir, pel conjunt de Catalunya, a alguns exemples que considerem interessants. A la comarca del Ripollès el castell de Mataplana (Gombrèn) representa un dels casos pioners excavats en extensió. Aquest jaciment, objecte d'intervencions arqueològiques des de la Universitat de Barcelona durant set anys, es caracteritza per la presència d'un castell dels segles XI-XV amb diverses fases constructives (CABESTANY *et alii* 1994). A la comarca del Bages, ens trobem amb una zona objecte de nombrosos projectes d'excavació, dels quals podem citar, entre d'altres, Castelltallat (Sant Mateu de Bages). En aquest jaciment, unes intervencions recents han documentat un castell format per una torre central de forma rectangular i sis àmbits associats, alguns amb llars en el seu interior i dos enterraments infantils. Els materials documentats mostren una cronologia fundacional situada en el segle X (VILA; VILA; CANTOS; FAUQUET 2004). Finalment, per a la comarca de l'Anoia podem esmentar el castell de Boixadors (Sant Pere Sallavinera), objecte de quatre campanyes d'excavació que han posat al descobert, pel segle XI, un castell format per una torre circular i diversos murs associats (CAIXAL; PANCORBO; LÓPEZ 2006).

En el nord-est de Catalunya les excavacions en aquests tipus de jaciment han estat molt nombroses en els darrers anys i permeten, actualment, tenir una bona perspectiva de la seves característiques. En aquest estudi tractarem diversos castells excavats recentment i, finalment, aportarem l'estudi monogràfic del Castell de Malavella (Caldes de Malavella).

-El castell de Montsoriu (Arbúcies).

La recerca arqueològica al castell de Montsoriu, encara en curs, que apareix documentat al segle XI per primera vegada²⁹¹, ja ha permès distingir les diverses reformes que es van desenvolupar en la fortificació i la cronologia d'aquestes (figura 152). El castell formava, en els segles XI-XII, un petit clos emmurallat. Es tracta d'un castell adaptat a la topografia del turó, de forma trapezoïdal, on el punt més fort de la construcció era la torre de l'homenatge de forma circular. L'accés a aquesta s'efectuava per una poterna situada al primer pis. Als peus de la mateixa hi ha una petita cisterna per a l'acumulació d'aigua de pluja; es tracta d'una estructura retallada a la roca del turó, de forma rectangular, sense cobertura coneguda i amb arrebossat de morter de calç. En el sector est de la torre es localitzà el basament d'una estructura que corresponia a l'absis d'una petita capella castral. La solució constructiva utilitzada, perfil en arc ultrapassat o en forma de ferradura, permet als autors de l'excavació situar-la cronològicament a finals del segle X o inicis del XI. L'església es mantingué en ús fins als primers temps del romànic, com ho certifica la troballa de restes de pintures murals d'aquesta època en les seves parets. A finals del segle XII o inicis del XIII, el culte es traslladà a la nova capella romànica situada al pati d'armes, corresponent a una fase posterior del castell. El conjunt arquitectònic es complementava amb una sèrie d'estances situades al sector oest, com ho demostra la presència de forats de pal. A l'extrem oposat del turó trobem la Torre Mitjana, situada a l'extrem nord del cim del turó, que flanquejava l'entrada al recinte emmurallat. A tocar d'aquesta torre es situava la primitiva entrada del castell, flanquejada precisament per aquesta torre. L'accés s'efectuava per una escalinata que comunicava l'exterior del recinte clos amb una poterna que donava accés al pati central del castell. A l'extrem oposat del turó, darrere la Torre de l'Homenatge, es construï entre mitjans i finals del segle XII una nova muralla defensiva amb una doble filada d'espitlleres. La tipologia del castell es va mantenir inalterada fins a les reformes constructives que abasten des de la segona meitat del segle XII a mitjans del XIII. Al llarg d'aquest darrer segle s'amplià el conjunt defensiu amb un nou pla constructiu, el Pati d'Armes, que modificà totalment la inicial aparença del castell, convertint el petit castell roquer en un gran castell-palau, residència vescomtal, centre militar del vescomtat i seu administrativa del terme o vegueria del castell de Montsoriu (FONT; TURA; RUEDA 2000, 2001 i 2007).

---

²⁹¹ No hem sabut trobar la referència documental original. Tot i això, citem el llibre on s'esmenta aquest fet (COLL 1994).

-El castell de Sant Joan (Lloret de Mar).

Els resultats de les excavacions al castell de Sant Joan (Lloret de Mar), esmentat en la documentació al segle XI²⁹², han permès conèixer la seva evolució arquitectònica al llarg del temps (figura 153). Entre els segles XI i XIII se'ns dibuixa un castell amb poques construccions internes, dominat per una torre circular i un àmbit i un petit espai al voltant, situat a una major alçada a l'extrem de ponent de la fortalesa i protegit per desnivells, talussos i un petit fossat-desaiçüe. A llevant s'estenia una àmplia zona oberta envoltada per la muralla i ocupada tan sols per les estructures d'una gran sala i per un seguit de sitges excavades en el subsòl natural que servien amb tota versemblança per emmagatzemar el producte del cobrament de delmes i taxes efectuades pel castell. En un moment avançat d'aquest període, vers el segle XIII, es construí una altra habitació i s'obliterà el fossat-desaiçüe. Pel que fa a la capella de Sant Joan, consagrada el 1079, no se n'ha trobat cap vestigi, segurament perquè es trobava al costat nord de la torre mestra, on avui hi ha excavat el carrer modern. Al segle XIV hi hagué unes importants reformes que incidiren a tota la banda sud de la fortificació i que podrien estar relacionades amb les destruccions provocades per l'atac genovès de l'any 1356. Es colgà del tot una habitació, al sud-est, i s'hi bastir, en una raconada, una altra habitació. Més a ponent, contra les estructures del recinte sobirà, es construí una altra habitació. D'aquest moment s'han documentat, també, tres sitges. Ja en època moderna es continuaran documentant diverses reformes fins a mitjans segle XVII, moment a partir del qual es troben clares traces d'abandó (cegament del fossat, nivells d'abandó en el pati i una habitació, pràctica inexistència de materials més moderns) (LLINÀS; MALLORQUÍ; MERINO; MONTALBAN 2004).

-El castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva).

La recerca desenvolupada al castell de Torcafelló, excavat pràcticament en la seva totalitat, ha permès estudiar la seva evolució durant l'Edat Mitjana (figura 154). Al segle XI el castell estaria format per la torre circular i dos murs que ens conformarien un recinte de planta més o menys quadrangular amb la torre al centre. En un moment avançat del segle XI s'envolta la torre d'un recinte més petit del qual es coneixen dos murs. L'espai entre aquests dos recintes es compartimenta vers el segle XII en diverses cambres, de les quals s'han documentat dues. En una última fase vers l'any 1200, es construeix, ocupant el terç nord d'una habitació, una cambra pavimentada amb morter hidràulic i es re-pavimenta una altra habitació amb un nivell de calç i una

---

²⁹² Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 234, a. 1041.

nova llar, que substitueix l'antiga. Les excavacions han assegurat la cronologia d'abandonament del castell a les primeres dècades del segle XIII. L'abandó definitiu del castell s'ha de relacionar amb el procés d'establiment dels senyors jurisdiccionals en zones més poblades i accessibles, especialment en els nuclis urbans. És cert que en la major part dels casos coneguts el fenomen d'abandó dels castells feudals s'esdevé una mica més tard que a Torcafelló, molt sovint a causa de la necessitat de seguir mantenint-los en funcionament, readaptats com a fortaleses estratègiques o punts de guaita. Però segurament el castell de Torcafelló no va tenir cap altra utilitat remarcable i, quan el senyor va canviar de residència, es va abandonar d'una manera definitiva. Que això s'esdevingui a les primeres dècades del segle XIII, a més, ajuda a perfilar els inicis del procés històric d'abandó dels castells feudals per part dels seus senyors, una dada que molt sovint no trobem a la documentació i que la pervivència del funcionament de moltes fortaleses per altres causes emmascara des d'un punt de vista arqueològic. La jurisdicció del castell continua més enllà del propi funcionament de la fortalesa, ja que això es posa de manifest en un document de l'any 1362 que Bernat de Cabrera es considerat *dominus castri Torcafelon* (FOLCH *et alii* 2001-2002-2007).

-El castell de Sant Iscle (Vidreres).

En aquesta fortificació, encara en procés d'excavació, les restes conservades permeten veure un gran baluard defensiu, de forma quadrangular, amb dependències a l'interior i envoltat per un vall protegit en algun punt per murs. A partir de les excavacions arqueològiques es poden veure dues fases constructives (figura 155). A la més antiga, que es pot datar en els segles XI-XII, corresponen les restes d'una gran torre circular situada a l'extrem sud-oest revestida per una obra posterior. Juntament amb aquesta torre i adossades a ella hi ha les restes de murs de la muralla de tancament del primitiu castell, també revestits per una obra posterior. La segona fase, que es pot situar dins dels segles XIII-XIV, comprèn els revestiments esmentats juntament amb una altra torre rodona que hi ha a l'altre extrem de la torre més antiga, unides per una muralla atalussada, i finalment a l'angle oposat les restes d'un pany de mur on hi ha la porta d'accés al castell i diversos àmbits que estan en curs d'excavació. Per la seva banda, les excavacions arqueològiques en la capella d'aquest castell han permès documentar dues fases constructives, una d'època romànica de la qual s'ha trobat part de l'absis orientat a l'est i que cal relacionar amb el primer castell dels segles XI-XII i una altra del segle XIX en què és canvia l'antiga orientació de

l'església i l'absis nou s'orienta cap al sud. El castell s'abandonaria al segle XVI (LLINÀS; CANYET 2007ab, 2008 i 2010).

-El Castell de Vilopriu.

Un altre exemple és el castell de Vilopriu. En aquest jaciment, en curs d'excavació, fins ara només s'ha documentat un conjunt de 12 tombes antropomorfes (figura 156) i s'ha proposat una cronologia situada entre els segles IX-X (FRIGOLA; CODINA 2008 i 2011). En aquest cas, pensem que, possiblement, cal posar en relació aquesta necròpolis amb una església preromànica que funcionaria com a capella del castell de primera època comtal i que encara no ha estat localitzada.

-El castell de Palol de Sabaldòria (Vilafant).

Un altre exemple de fortificació s'està excavant recentment a Palol de Sabaldòria. A l'any 2001, durant un projecte de prospeccions, ja es va documentar part de la planta d'un castell amb una torre (figura 157) (BURCH; NOLLA; SAGRERA 2002). Els treballs arqueològics recents que es desenvolupen al nucli històric d'aquesta localitat han deixat al descobert la muralla d'aquest castell medieval i una torre circular d'uns 9 metres de diàmetre que podria ser del segle XI, tot i que encara els resultats són parcials ja que tot just s'ha començat a excavar en aquest lloc (AUGÉ 2010 i 2012).

-El castell de Sant Joan (Blanes).

Finalment, el darrer cas que coneixem és el castell de Sant Joan (també anomenat de Forcadell) que es localitza a la població de Blanes. Es tracta d'una fortificació (*castello quo uocant forchadello*), que apareix documentada des de l'any 1002, formada per una torre circular amb un recinte murat que l'envolta i la capella de Sant Joan que es situa als peus del turó. En aquest cas les intervencions arqueològiques han estat molt limitades i només han afectat una petita part del jaciment (figura 158). En aquestes s'ha localitzat un angle de mur bastit amb blocs ben desbastats per les cares vistes lligades amb morter de calç que cal datar al segle XI, tot i que es troba bastant malmès per les reformes posteriors, i que es podria interpretar com part del primer recinte emmurallat que envoltaria la torre circular. Finalment, en l'excavació es va poder excavar la rasa de fonamentació de la muralla de llevant, que trencava el mur anterior del segle XI, i el sòl de circulació del pati del castell que es relaciona amb aquesta muralla. La cronologia que cal otorgar a aquesta nova muralla i al sòl cal situar-la al

segle XIV per la presència de ceràmica en verd i manganès (MANZANO; LLORENS 1994).

-La Torre de la Pola (Tossa de Mar).

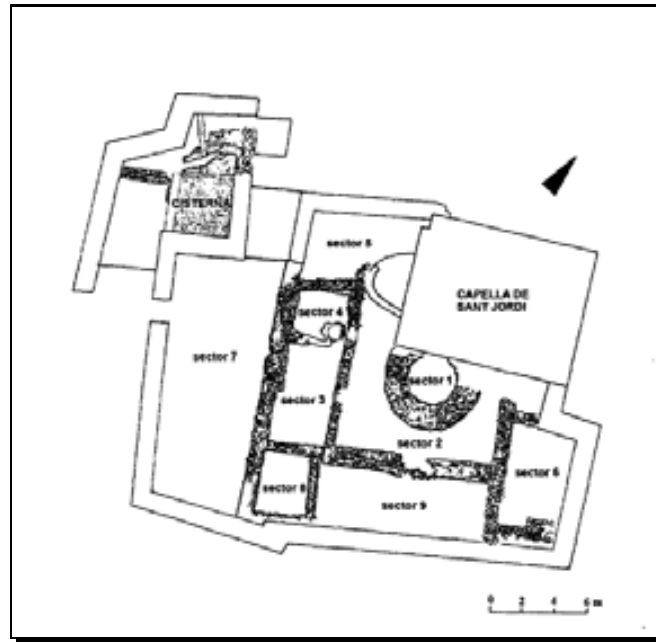
El darrer exemple que cal considerar i que ha estat objecte d'excavacions arqueològiques recents és la Torre de la Pola²⁹³. Tot i que no es pot datar amb precisió el moment de la construcció del conjunt, l'any 966 ja hi devien haver-hi construccions al puig de Pola, atès que surt esmentat en un document referint-se al jaciment que tractem ((...) *et ipsum puium sive rocam quem vocant Paula cum suprapositis suis*)²⁹⁴. D'aquest moment, l'excavació ha permès documentar les restes d'una torre circular construïda sobre l'enderroc de l'edifici anterior, d'època iberoromana i un mur -de llargària considerable- orientat de nord-est a sud-oest, possiblement corresponent a una delimitació d'un espai adjunt a l'estructura defensiva esmentada (figura 159). Mentre que l'únic tram del parament recuperat de la torre és un mur circular, l'estructura per l'oest -documentada a partir de la fonamentació- sembla que trenca aquesta orientació. El fet és que no es pot determinar la planta de l'edifici fins que no es recuperi en totalitat, atès que l'extensió d'aquesta continua cap al nord, fora dels límits de la intervenció. Del mur, corresponent al tancament sud i sud-est, l'alçada màxima conservada és de prop de 5 m, on es va recuperar part de l'accés de la torre elevat del nivell d'ús exterior. La segona estructura d'aquest horitzó cultural correspon a un mur del que es van recuperar 20 m de llargària. Es tracta d'un mur construït amb certa pendent, el qual a la part inferior té una banquetta constructiva amb una part plana que sobresurt de la línia del parament interior. El tram de mur localitzat a la zona d'intervenció no mostrava aquesta banquetta, però sí que s'observava la part plana feta de calç trobada a la resta del mur construït al sud-oest. Possiblement es tractés d'un pas de ronda, des d'on es vigilava l'assentament medieval que s'ha datat de forma general en els segles X-XI a partir de la ceràmica documentada, característica d'aquests segles (PASCUAL 2007).

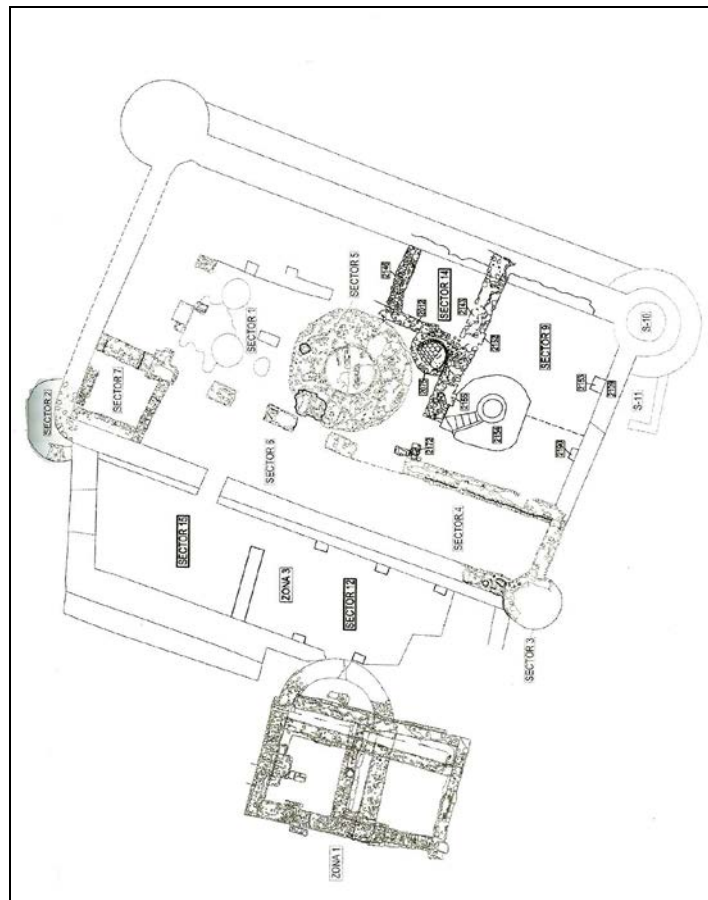
²⁹³ Volem agrair a la directora de l'excavació Sònia Pascual les dades que ens ha proporcionat de l'excavació inèdita realitzada l'any 2007 en aquest jaciment de la Torre de la Pola (Tossa de Mar).

²⁹⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 376, a. 966.

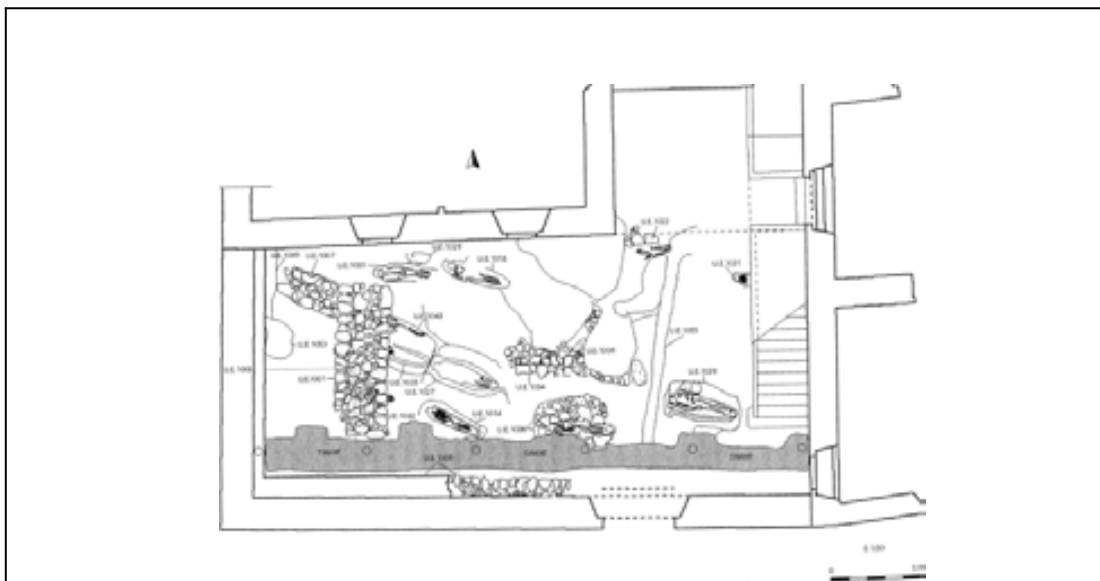

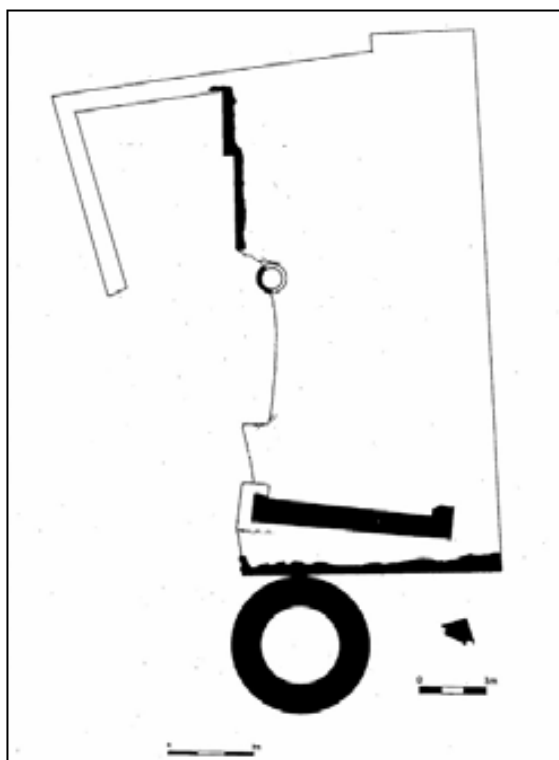
Figura 154: planta del castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva) (segons FOLCH *et alii* 2007).

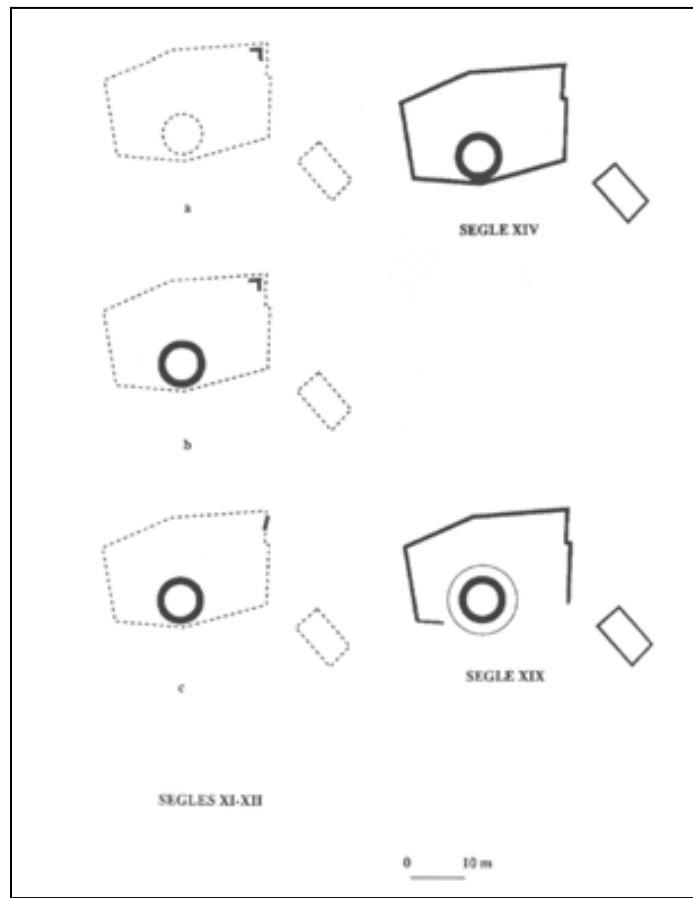
Figura 155: planta del castell de Sant Iscle (Vidreres) (segons LLINÀS; CANYET 2010).

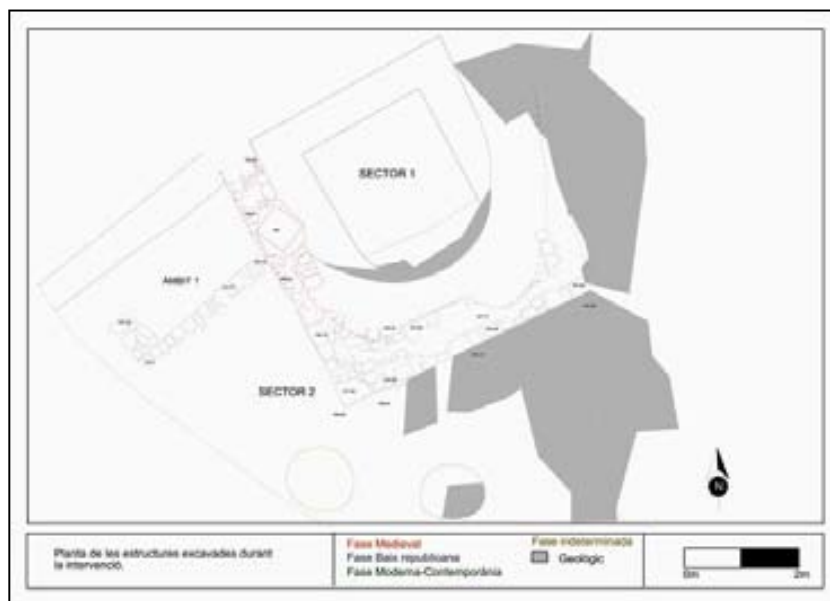
Figura 156: planta de la necròpolis situada al castell de Vilopriu (segons FRIGOLA; CODINA 2008).

Figura 157: planta del castell de Palol de Palol de Sabaldòria (segons BURCH; NOLLA; SAGRERA 2002).

Figura 158: planta de les fases del castell de Sant Joan (Blanes) (segons MANZANO; LLORENS 1994).

Figura 159: planta de la Torre de la Pola (Tossa de Mar) (segons PASCUAL 2007).

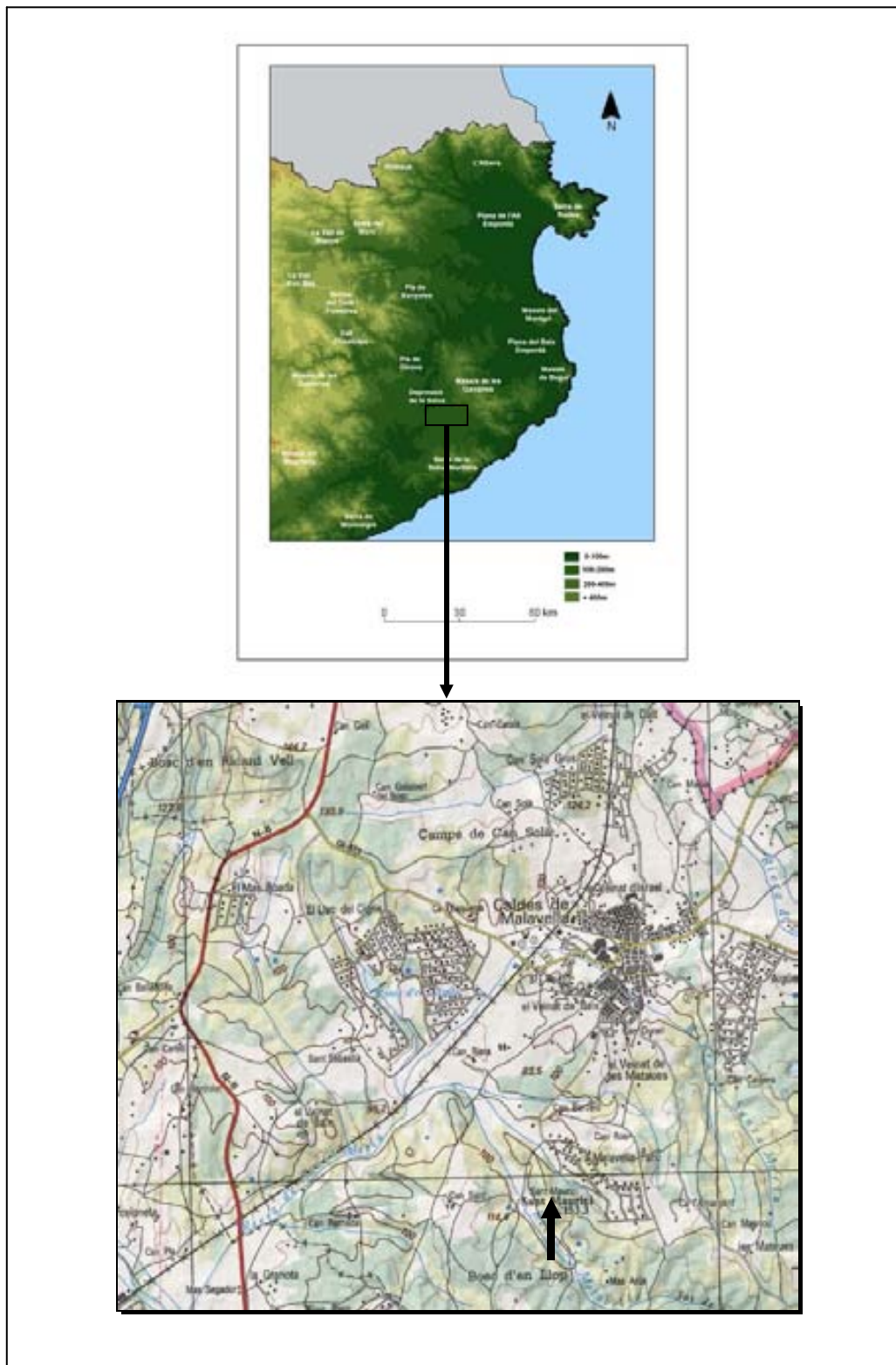

8.2.4.2 Estudi monogràfic. El castell de Malavella: un exemple de fortificació de primera època comtal (segles X-XI).

8.2.4.2.1 Situació geogràfica.

El castell de Malavella es localitza al terme municipal de Caldes de Malavella, a la comarca de la Selva. Aquesta està situada al nord-est de Catalunya, ocupa la part central de la província de Girona, limitant al nord amb la Garrotxa, a l'est amb el Gironès i el Pla de l'Estany, al sud amb el Maresme i el Vallès Oriental i a l'oest amb Osona i el Ripollès i comprèn el territori situat al nord del curs de la Tordera. De fet, l'orografia de la comarca és complexa i variada, amb grans diferències entre l'àrea de les Guilleries i el paisatge més suau a la part central de la comarca el que s'anomena la Plana de la Selva, arribant per la banda est al mar Mediterrani. El riu principal que travessa la comarca és la Tordera, que neix al sector nord-occidental de la mateixa, fruit de la unió de diverses rieres. Pel que fa al clima, aquest és de tipus mediterrani, amb poques pluges durant tot l'any, per sobre de les regions veïnes, i temperatures suaus gràcies a la influència mediterrània (AADD 1991).

Concretament, el castell de Sant Maurici o Malavella està situat a uns 2,5 quilòmetres al sud del nucli de Caldes de Malavella (figura 160), en un turó a 153 metres d'alçada (Coordenades UTM: 483480/462966) on es poden localitzar diversos afloraments volcànics corresponents a colades de lava erosionades o a xemeneies totalment desmantellades del Neogen (VEHÍ; PUJADES; ROQUÉ; PALLÍ 1999). Aquest turó controla una àmplia plana situada al seu entorn, el que s'anomena la plana de la Selva (figura 161). El castell està força ben senyalitzat i s'arriba per una pista sense asfaltar. Abans d'accedir a la urbanització Malavella Parc cal trencar a la dreta i seguir un camí uns 150 metres fins a trobar una bifurcació. El camí de l'esquerra és el que porta al castell.

Figura 160: plànol de la situació geogràfica del castell de Malavella (Mapa comarcal de Catalunya. Topogràfic 1/50000 La Selva. Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya).

Figura 161: ortofotomapa de la situació geogràfica del castell de Malavella (Mapa comarcal de Catalunya. Ortofotomapa 1/5000 La Selva. Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya).

8.2.4.2.2 Context de la recerca.

Entre els anys 2001-2007 s'han realitzat set campanyes d'excavació al castell de Malavella en el marc d'un camp de treball, promogut pel Consell Comarcal de la Selva i per l'ajuntament de Caldes de Malavella, on hi han participat joves de Catalunya, de la resta de l'estat espanyol i d'altres països europeus. Aquest camp de treball estava inscrit en un projecte de major envergadura gestionat per l'empresa Janus S.L que contenia tres objectius: l'excavació arqueològica de tot el conjunt del Castell de Sant Maurici, musealitzar el castell, que consistirà el restaurar-lo i fer-lo visitable i incloure la visita del castell dins dels itineraris de patrimoni històric pel terme de Caldes de Malavella.

El castell de Malavella, que està envoltat d'un vall o fossat defensiu, té forma rectangular amb torres quadrades de 4,85 metres de costat, que s'han conservat en tres dels angles. Al sector nord s'hi poden veure les restes de l'església del castell. Les estructures conservades, molt arrasades al costat de ponent, permetien imaginar un edifici amb diversos àmbits en torn d'un espai central, on actualment hi ha instal·lat un vèrtex geodèsic. L'acumulació de vegetació i sediment no permetien veure amb claredat la seva planta. Els murs estan construïts amb un aparell format per blocs de mides mitjanes i grans, sense treballar i lligats amb abundant morter de calç. Molts dels blocs procedeixen de l'aflorament basàltic que hi ha en el turó, amb la característica secció hexagonal. A les cantonades de les torres hi havia blocs de pedres rectangulars, ben treballats i escairats, que varen ser saquejats, igual que molts dels murs del castell, en el moment de construir-se, en el vessant sud-est del mateix turó, el santuari modern de Sant Maurici, en el segle (CATALÀ 1971, 380-384).

8.2.4.2.3 Estudi documental.

Absent de la documentació durant el segle X, el primer esment del castell apareix en un document datat entre els anys 1035-1041 en què Ermessenda i el seu net Ramon Berenguer I, davant de l'altar de Santa Anastàsia de la Catedral de Girona, pacten amb Enees Miró i Amat Eldric que tindran en honor el *castello Malauela* ²⁹⁵. Així mateix, l'any 1038 tornen a aparèixer Amat Eldric i Enees Miró, els gestors del castell,

---

²⁹⁵ Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I, Vol.II, doc. 504, a. 1035-1044.

com a testimonis del trasllat del testament de Berenguer Ramon I²⁹⁶. El següent esment es troba en un document del 1052, en què la fortificació apareix en un pacte que fan Ermessenda vescomtessa de Girona, Enees Miró i Amat Eldric, d'una banda i Ramon Berenguer I i Almodis comtes de Barcelona de l'altra, en el qual es parla dels honors que tenien Miró i Eldric, entre ells el castell de Malavella (*cum castello de Malavela*), d'Ermessenda i que ara passaven a mans dels comtes de Barcelona²⁹⁷. Finalment, la darrera notícia és un pacte de l'any 1057, on apareix com *castro quod dicunt Malavela* en un jurament que fa Amat Eldric a la comtessa Almodis, muller del comte Ramon Berenguer I. En aquest jura protegir i respectar a la comtessa Almodis i totes les seves possessions entre les que hi ha el castell de Malavella²⁹⁸.

Per altra banda, les següents notícies disponibles fan referència a la capella del castell de Malavella. La primera la tenim en un document de 1054 en què apareix esmentada com la parròquia de Santa Maria (*parrochia sancte Marie*), juntament amb la parròquia de Sant Esteve de Caldes (*parrochia sancti Stephani de Calidis*)²⁹⁹, que es corresponen, respectivament, una amb l'església del castell de Malavella i l'altra amb l'església actual de la població de Caldes de Malavella, situada a prop del castell. Uns anys després ja es documenta com a capella castral, en relació al terme *castrum*, en dos documents dels anys 1066 i 1069 (*sancta Maria de ipso kastro*)³⁰⁰. La seva localització en el terme de Caldes de Malavella és clara i la seva relació amb el castell de Malavella també. Sabem, per tant, que l'advocació antiga, d'època medieval, és Santa Maria, la qual serà substituïda per Sant Maurici en època moderna, al segle XVII, quan es construeix una nova església a tocar del castell³⁰¹, un cop aquest ja està abandonat des de el segle XIV, fet que significà l'arrasament pràcticament total de l'anterior d'època medieval.

---

²⁹⁶ Els testaments dels comtes de Barcelona i dels Reis de la Corona d'Aragó de Guifré Borrell a Joan II, doc. 8, a. 1038.

²⁹⁷ Els Pergamins de l' Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I, Vol.II, doc. 505, a. 1052

²⁹⁸ Els Pergamins de l' Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I, Vol.II, doc. 533, a. 1057.

²⁹⁹ Liber Feudorum Maior, Vol. I, doc. 390, a. 1054.

³⁰⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 322, a. 1066 i doc. 336, a. 1069.

³⁰¹ A finals del segle XVII consta en l'Arxiu Episcopal de Girona una llicència per beneir la capella de Sant Maurici de Caldes de Malavella, que hauria estat reconstruïda el 20 setembre de 1673. Arxiu Episcopal de Girona, llibre U-264, full 187.

8.2.4.2.4 Desenvolupament de l'excavació.

Tot i que el castell presenta tres fases d'ocupació relacionades amb diverses estructures: Fase I (segles X-XI), Fase II (segles XII-XIII) i Fase III (segles XIII-XIV) (figura 165), en aquest estudi ens dedicarem, exclusivament, a l'estudi de la Fase I per que és la que té una relació cronològica amb els límits del període que estudiem en aquest treball.

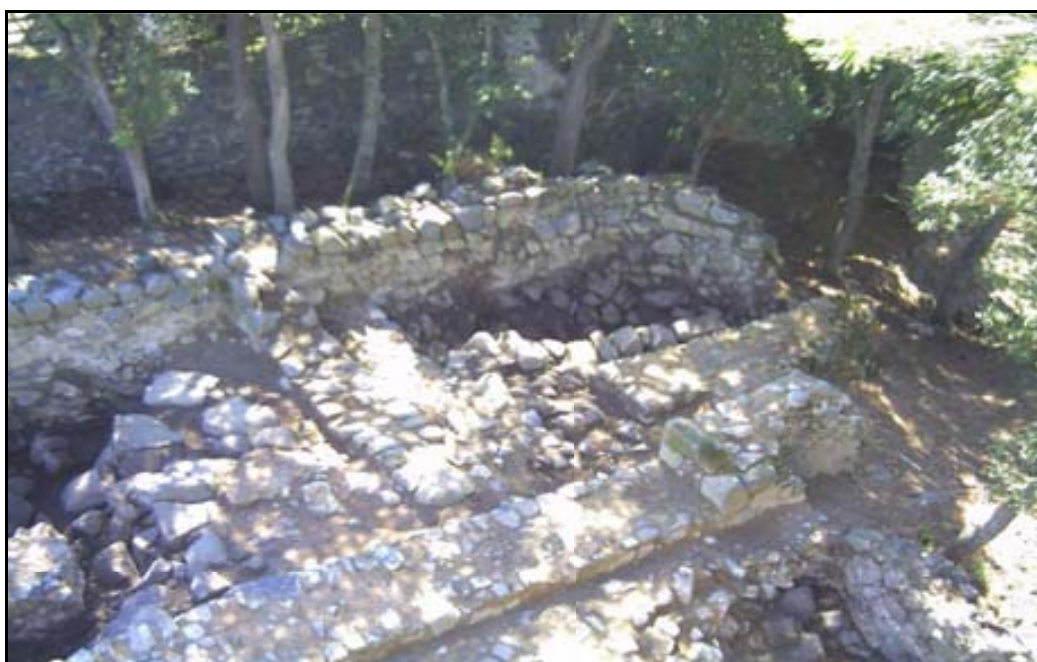
En la campanya de l'any 2002 es va iniciar l'excavació en extensió de tot el conjunt que hem dividit en diversos sectors, dels quals tractarem dos; per una banda, el sector 1 (el primer recinte del castell) es troba ubicat en el centre del turó que ocupa el castell i està format per una àrea de forma quadrangular, lleugerament trapezoïdal i amb els angles aixamfranats (figures 162-164), on es documenten totes les restes que es poden relacionar amb el castell dels segles X-XI. Per altra banda, el sector 9 (Església de Santa Maria) es troba situat fora del recinte principal del castell, a tocar del seu extrem nord-oriental i està format per l'església.

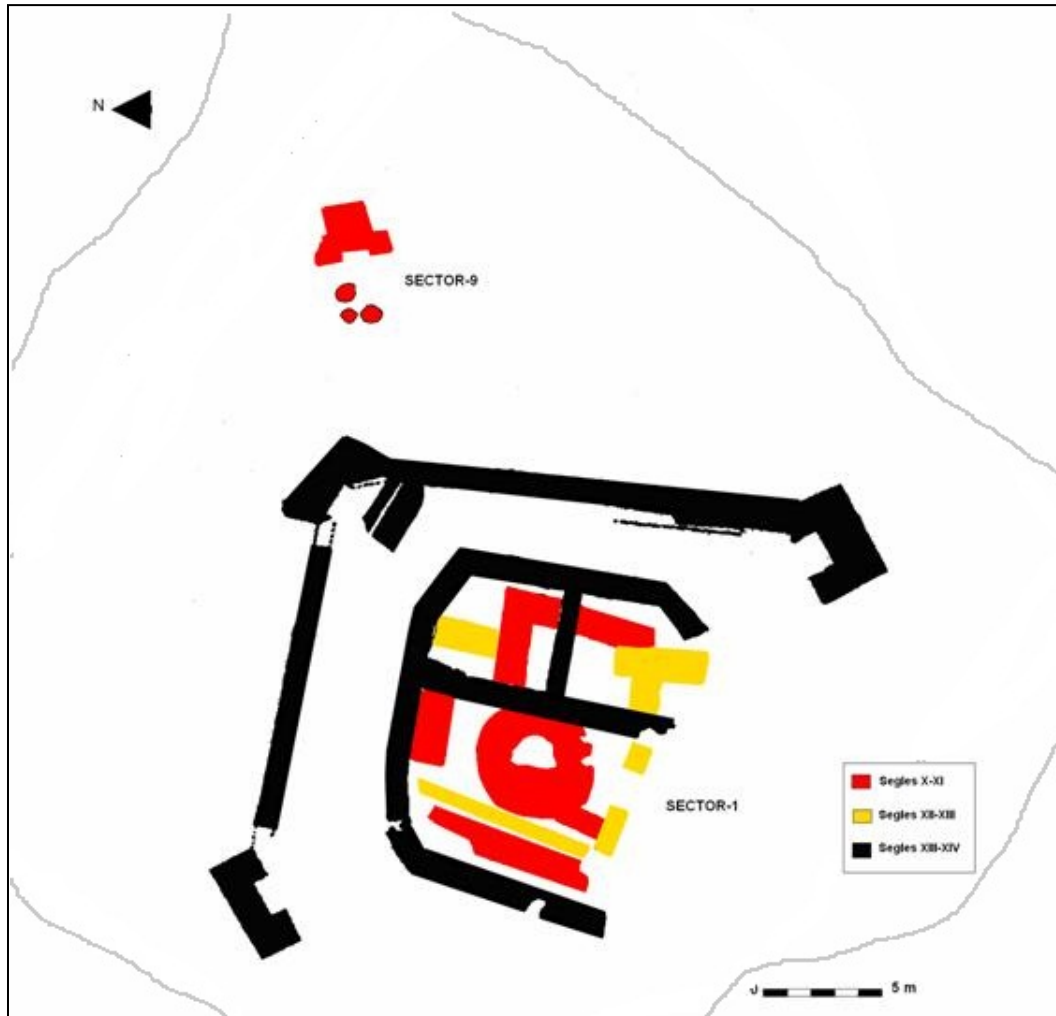
Figura 162: detall del sector 1 que han deixat al descobert nombroses estructures.

Figura 163: detall del sector 1 amb les nombroses estructures documentades.

Figura 164: detall del sector 1 amb les nombroses estructures documentades.

Figura 165: planta general del castell de Malavella (segles X-XIV d.C) amb totes les estructures de l'Edat Mitjana documentades (anys 2001-2007).

Fase I: el castell dels segles X-XI.

Dins del sector 1 és on hem documentat totes les restes que van pertànyer al primer castell dels segles X-XI (figura 166). Per ordre d'importància l'estructura més gran documentada és una torre circular (UE 1031) bastida amb grans blocs de basalt ben desbastats per les cares vistes i lligats amb morter de calç. Fa un diàmetre exterior de 5 m i un diàmetre interior de 2'5 m (figura 167) i es troba a nivell de fonamentació, conservant-se en una alçada que varia de 80 cm a 1 m, ja que gran part de la seva estructura fou desmuntada en la fase següent (segles XII-XIII). En l'interior d'aquesta es documenta un únic nivell de rebliment (UE 1032) format per blocs de basalt, provinent del desmuntatge i amortització de la torre per tal d'anivellar aquesta zona, on als segles XII-XIII s'hi construïran altres estructures.

La segona troballa fou un àmbit (A-5) que amida 2 m d'amplada per 2,22 m de llargada i presenta una superfície total de 4,22 m² (figures 168 i 169). D'aquest s'ha conservat un mur (UE 1033) d'1 m d'amplada construït amb pedres grans de basalt ben desbastades per les cares vistes i lligades amb fang, que delimita aquest àmbit per la banda nord, per l'oest quedaria tancat per la muralla (UE 1041), pel nord-est per un altre tram de muralla, no localitzat, i pel sud per la torre (UE 1031). L'estratigrafia interior d'aquest àmbit està formada per un primer nivell d'enderroc (UE 1029) de pedres i un segon estrat que correspon al nivell d'ús (UE 1036) d'aquest, de terra trepitjada amb abundants restes de carbons, cendres, ceràmica i fauna. Cal dir que, les dades estratigràfiques documentades en aquest àmbit, concretament l'absència de teules en l'estrat d'enderroc (UE 1029), ens permet assegurar que estaria cobert amb materials peribles, un fet que es desprèn, també, del nivell de circulació (UE 1036) documentat, que presenta restes de cendres i carbons i que podrien correspondre a part de l'incendi de la coberta. Finalment, es documenta un darrer nivell (UE 1037) de rebliment, format per terra de color gris fosc, estèril en relació a la presència de materials arqueològics, utilitzat per regularitzar el terreny natural d'aquesta zona per construir aquest àmbit 5.

A continuació, a la banda oest de la torre, s'ha documentat un altre estrat d'enderroc (UE 1025) amb abundants pedres, a sota del qual apareix un estrat d'ús de terra trepitjada (UE 1030) amb força restes de fauna i de ceràmica que funcionaria en aquesta mateixa cronologia i que ocuparia un espai de circulació entre la torre i la muralla est (UE 1041) i que també es relaciona, per les cotes, amb el nivell d'ús de l'àmbit 5. Finalment es documenta un darrer estrat (UE 1038) de rebliment de terra de

color gris fosc, sense material arqueològic, que anivella la roca natural per tal de situar el paviment d'aquesta zona.

A la banda sud-est del sector 1, i assentant-se sobre la roca natural, s'han localitzat les restes d'un tram de la fonamentació de la muralla d'aquest primer castell dels segles X-XI. En aquest cas es tracta d'un mur (UE 1045) molt malmès per la construcció d'un altre mur corresponent a una fase posterior del castell (fase II (segles XII-XIII), que l'aprofita com a fonamentació, que mesura 1,5 m d'amplada i es conserva en una alçada de 80 cm i en una llargada de 3,35 m (figures 170 i 171). Aquest està bastit amb grans blocs de basalt ben desbastats per les cares vistes i lligats amb morter de calç i delimitaria aquest castell pel sector de llevant. Així mateix, aquest forma una cantonada en el seu extrem sud (figura 172), el que ens permet proposar que enllaçaria amb la muralla que delimitaria el castell per la banda sud del turó, actualment perduda per l'erosió del terreny. També aquest mur (UE 1045) tindria continuïtat en direcció nord tallat per un altre mur que formaria part de la separació entre els àmbits 1 i 2, ambdós pertanyents a la fase III del castell que datem dels segles XIII-XIV.

A més, situat a la banda est del sector 1 i assentant-se sobre la roca natural, es documenten les restes d'altres dos trams de murs (UE 1024 i 1042) de la muralla d'aquest castell dels segles X-XI. En aquest cas es tracta de dos murs d'1,5 m d'amplada, conservant-se en una alçada d' 1 m, i amb una llargada de 2 i 3 m, respectivament, bastits amb grans blocs de basalt ben desbastats per les cares vistes i lligats amb morter de calç que delimitarien aquest castell pel sector de llevant, juntament amb el mur (UE 1045), formant un angle recte.

També, a l'oest d'aquest mateix sector 1 hem excavat un altre mur (UE 1041), conservat a nivell de fonamentació, de 60 cm d'alçada, que formaria part de la muralla del castell. Mesura 1,5 m d'amplada i 7 m de llargada i està bastit amb grans blocs de basalt ben desbastats per les cares vistes i lligats amb morter de calç i delimitaria aquest castell pel sector de ponent. Finalment i a tocar de la torre, a la banda sud del sector 1, es localitza un altre mur (UE 1040), d'1 metre d'amplada, 80 cm d'alçada i 2 m de llargada, bastit amb grans pedres de basalt ben desbastades per les cares vistes i lligades amb fang, que delimitaria la zona oest de la torre de la resta del castell.

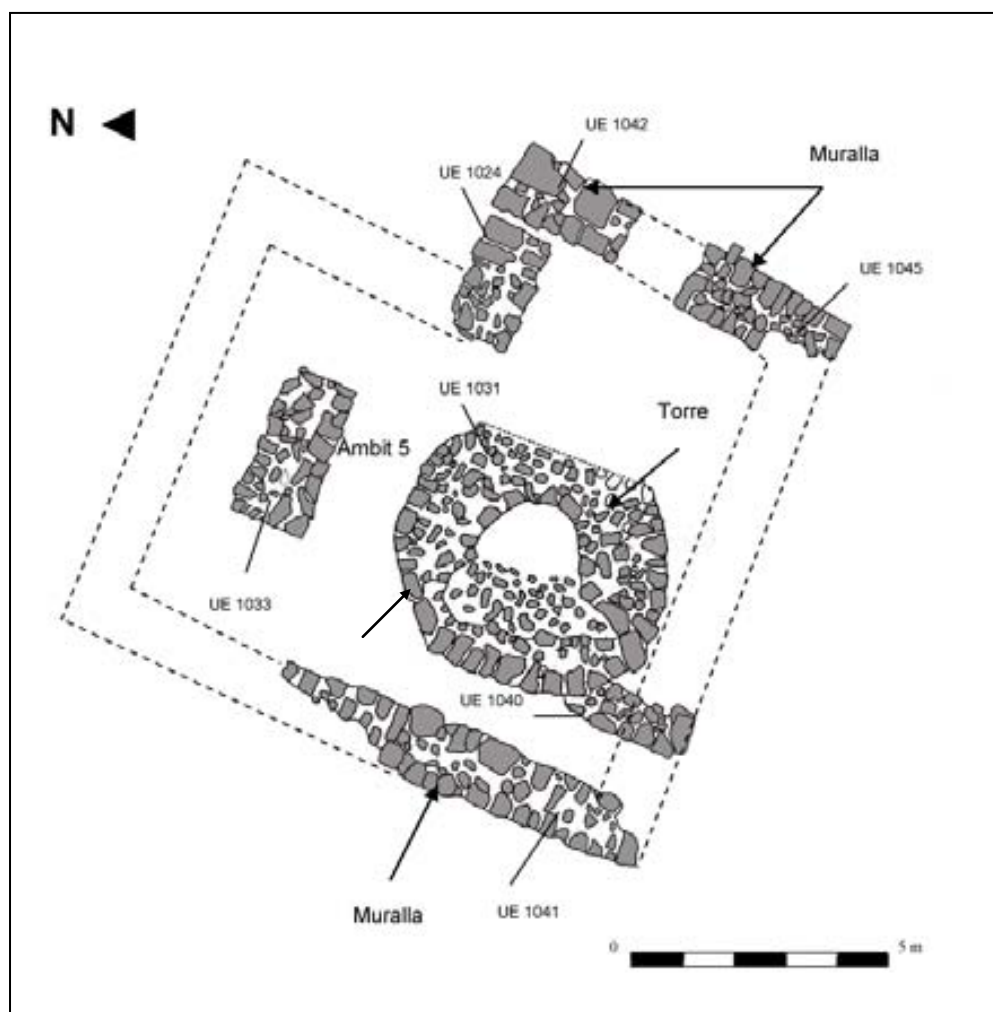
En darrer terme, en la darrera campanya de 2007 es va localitzar, tot i que no es va poder excavar, part de la muralla bastida amb grans blocs de basalt lligats amb morter de calç que tancaria el castell per la banda nord als segles X-XI, just a sota del nivell de circulació del segon recinte que pertany al castell dels segles XIII-XIV.

Per tant, com a conclusió el castell dels segles X-XI se'ns dibuixa com un recinte més o menys en forma d'L, d'uns 100 m² aproximadament, del qual s'han conservat diversos trams de muralla. Una part del sector est i del sector oest i algunes restes de la banda nord (representada amb ratlles discontinües en la figura 166), amb una torre circular i un àmbit localitzat al nord d'aquesta torre. La zona de llevant de la torre, i que podria correspondre a un altre àmbit, està arrasada per la construcció de diverses estructures posteriors. També part del sector sud d'aquest castell, on hi hauria un altre tram de muralla, està perdut per l'erosió que ha patit el terreny (l'hem representat amb ratlles discontinües en la figura 166).

Finalment, i en relació al material arqueològic documentat cal destacar la ceràmica com el més majoritari, localitzat en diversos estrats que pertanyen a aquesta fase; en l'estrat d'enderroc (UE 1029) i en l'estrat d'ús (UE 1036) de l'àmbit 5, en un estrat d'enderroc (UE 1025) i en un nivell d'ús (UE 1030) situats a ponent de la torre, en un altre nivell de rebliment (UE 1023) adossat a la muralla de llevant (UE 1045) que cobria la roca natural i un altre nivell (UE 1050) situat a tocar de la muralla oest. En tots els casos es tracta de contextos formats per ceràmica reduïda, ceràmica òxidoreductora, ceràmica oxidada i ceràmica espatulada que es data a Catalunya, bastant bé, als segles X-XI (COLL; ROIG 2007) i que veurem en detall en l'apartat referit al material ceràmic.

8.2.4.2.5 Annex de figures.

Figura 166: planta de les estructures del castell dels segles X-XI amb indicació de les UE.

Figura 167: detall de la torre circular (UE 1031) un cop excavada, des de l'oest, on s'aprecia la seva fonamentació.

Figura 168: detall del nivell d'enderroc (UE 1029) de l'àmbit 5, des de l'est.

Figura 169: detall de l'estrat d'ús (UE 1036) documentat a l'àmbit 5, des de l'est.

Figura 170: el mur (UE 1045), des del nord, que és aprofitat com a fonamentació per una estructura posterior (segles XII-XIII) i que forma part de la muralla que delimita el castell dels segles X-XI per l'est.

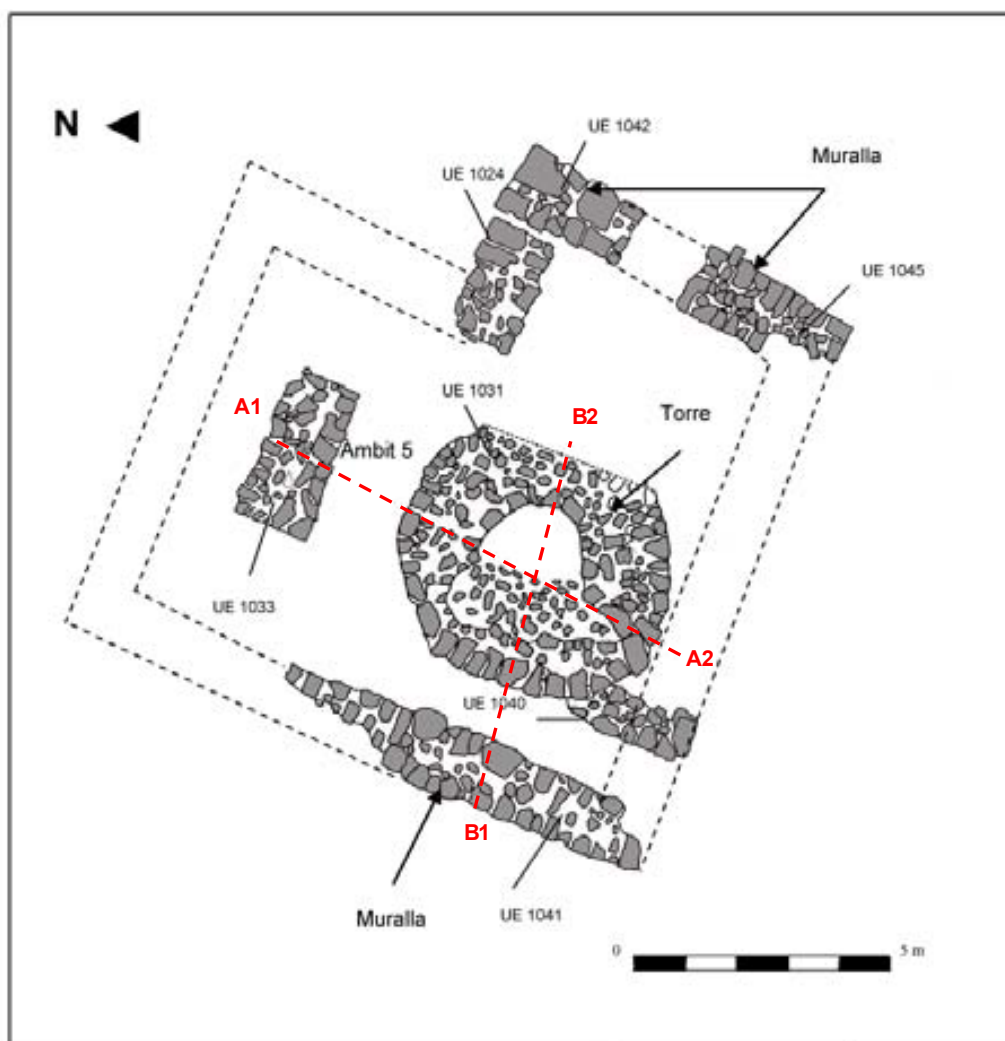

Figura 171: detall del parament del mur (UE 1045) que delimita el castell dels segles X-XI per l'est.

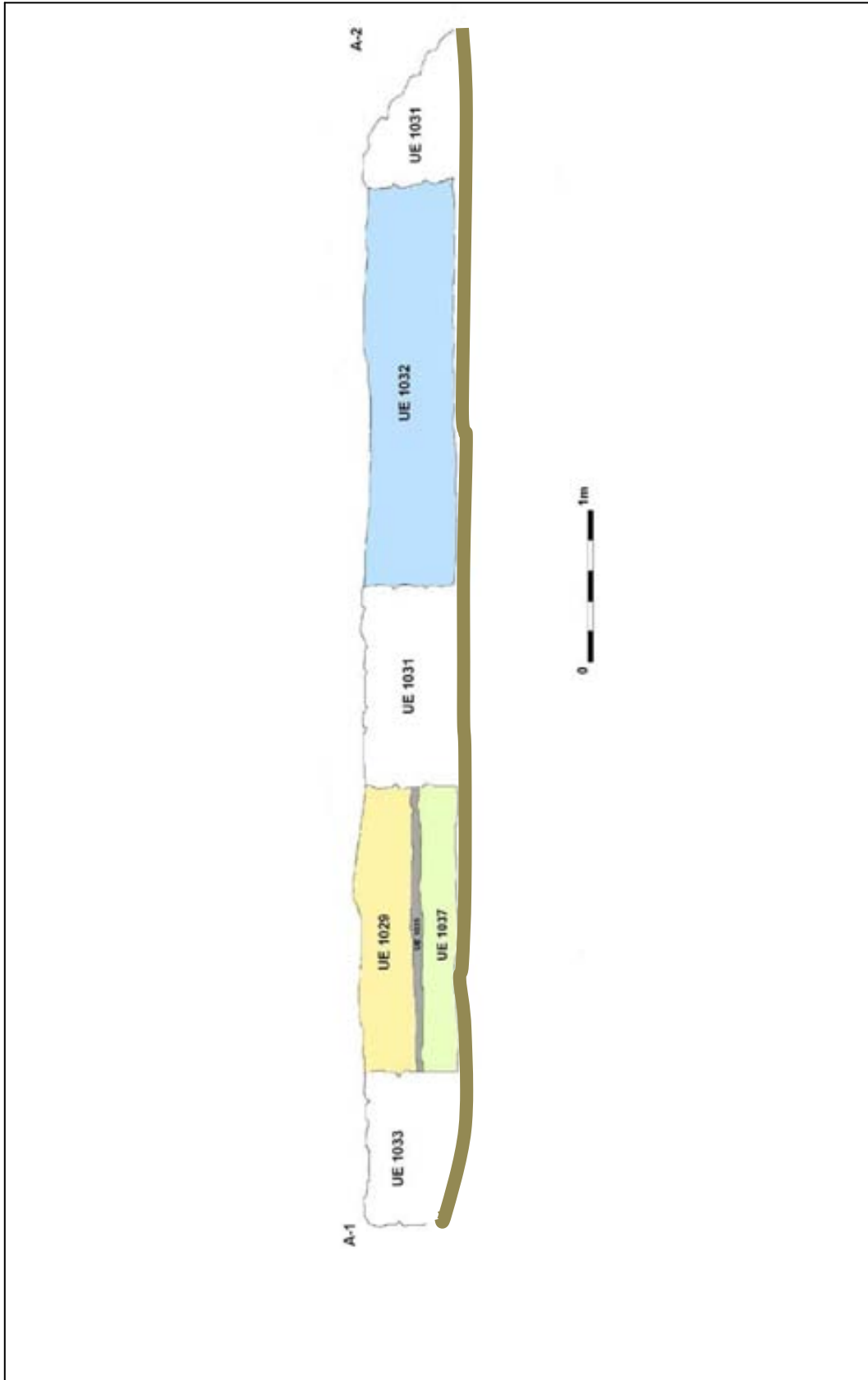

Figura 172: detall de la cantonada del mur (UE 1045), que delimita el castell dels segles X-XI per l'est, i lligaria amb el possible mur que formaria la muralla sud.

Figura 173: planta del castell de Malavella amb indicació de les seccions nord-sud (A1-A2) i est-oest (B1-B2).

Figura 174: secció nord-sud (A1-A2) del castell de Malavella.

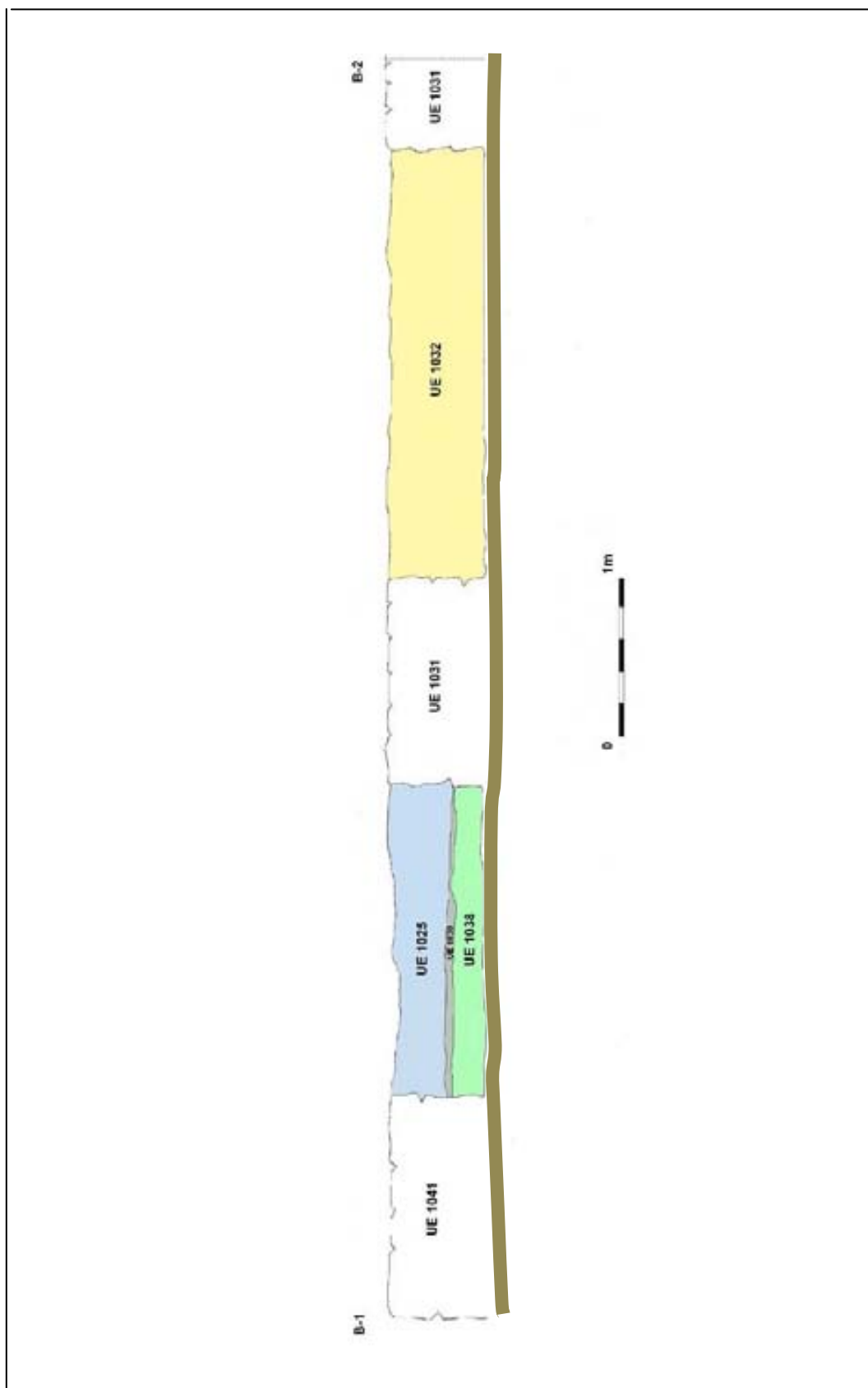

Figura 175: secció est-oest (B1-B2) del castell de Malavella.

Sector 9 (l'església de Santa Maria).

De la mateixa manera que el cas del castell, l'església presenta tres fases: Fase I (segles X-XI), Fase II (segle XVII) i Fase III (segle XIX), tot i que en aquest apartat només ens dedicarem a l'estudi de la Fase I per la seva relació cronològica amb la primera fase del castell (figura 176).

Durant la primera campanya de 2001 es va iniciar la neteja del Sector 9 (església de Santa Maria), que se situa al nord-est del castell, i es va deixar al descobert un nivell d'enderroc (UE 9002) format per pedres que, al excavar-lo, va aportar ceràmiques vidrades atribuïbles al segle XIX que ens marquen aquest moment per l'abandonament de l'església.

En la nau és on s'han documentat les troballes més significatives que es poden datar a l'Edat Mitjana i que confirmarien la presència de l'església en relació al castell. A banda d' un paviment i diverses estructures del segle XIX, al presbiteri es va localitzar una estructura de pedres lligades amb morter de calç (UE 9030). Aquesta presenta una forma quadrangular, mesura 2,5 m de llargada per 3,5 m d'amplada i està bastida a partir de tres murs que la delimiten pel nord, per l'est i pel sud (UE 9040, 9041 i 9042) formats per blocs de basalt ben desbastats per les cares vistes i lligats amb morter de calç. Al mig d'aquesta estructura, que presenta un paviment amb lloses (UE 9043), es troba una llosa plana i de mida gran (UE 9044) que serviria per situar-hi el peu d'altar i a l'oest les restes d'un esglaó (UE 9045) bastit amb pedres lligades amb morter de calç que separaria la nau del presbiteri. En conjunt, es tractaria de l'absis, que en els segles X-XI tindria una forma quadrada (figura 177) i seria l'única estructura conservada de l'església medieval, ja que, posteriorment, es construirà una nova església al segle XVII, que serà reformada al segle XIX i que va significar l'arrasament pràcticament total de l'anterior d'època medieval.

Així mateix, a la zona de la nau es van excavar dos estrats del segle XIX que servien de preparació pel paviment d'aquest moment i es va poder observar que aquests cobrien el terreny natural format per sauló. És en aquest on hem documentat altres restes que se situen a l'Alta Edat Mitjana. Concretament hem excavat tres sitges de planta circular, secció globular i fons irregular o pla, agrupades i comunicades entre elles, situades en la zona central de la nau de l'església (figures 178-180): Sitja 1 (UE 9020), Sitja 2 (UE 9021) i Sitja 3 (UE 9022). En la sitja 1, que mesura 80 cm de diàmetre per 1,20 m de fondària i presenta una capacitat de 0,5 m³, s'han distingit dos estrats que l'amortitzen (UE 9023 i UE 9024), en la sitja 2, que mesura 90 cm de

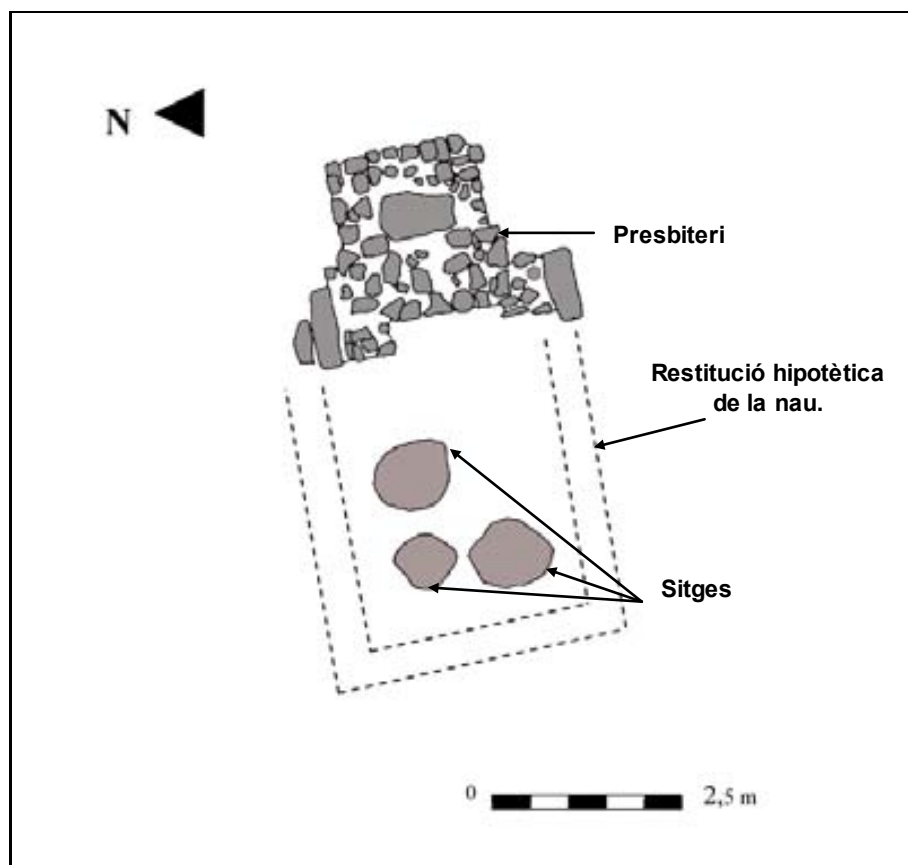
diàmetre per 1,30 m de fondària, amb una capacitat de 0,8 m³ un estrat que l'amortitza (UE 9025) i en la sitja 3, que mesura 1 m de diàmetre per 1,35 m de fondària i presenta una capacitat d'1 m³, dos estrats que l'amortitzen (UE 9026 i 9027). Totes aquestes sitges van ser amortitzades en un moment avançat del segle XI, tot i que les sitges 1 i 2 presenten un nivell de reompliment dels segles XIII-XIV, segurament realitzat en un moment en què les sitges devien enfonsar-se³⁰² (figures 195-196). Aquestes estructures s'haurien amortitzat juntament amb part del primer castell, ja que en aquests estrats que les rebleixen es documenten fragments de teules, de morter de calç i de carreus que segurament procedien del desmuntatge de les muralles i de la torre del castell dels segles X-XI, tot i que també cal considerar que s'obtinguessin d'algunes reformes realitzades a l'església. Així mateix, i és el que ens permet datar el moment en que s'amortitzen les sitges, es documenta un material arqueològic format per ceràmica de cocció reductora i òxidoreductora i algun fragment d'espatulada, localitzada en alguns dels nivells diferenciats (UE 9024, 9025, 9027), que cal situar cronològicament a Catalunya als segles X-XI (COLL; ROIG 2000a) i que veurem en detall en l'estudi posterior referit al material ceràmic.

En síntesi, l'església dels segles X-XI presentaria, aproximadament, una planta de 7 m de llargada per 3'5 m d'amplada, amb una superfície de 21,5 m², formada per una nau de forma rectangular amb una absis quadrat orientat a l'est, al centre de la nau tres sitges i possiblement a l'exterior una petita necròpolis de tombes antropomorfes, tot i que aquesta encara no ha estat localitzada.

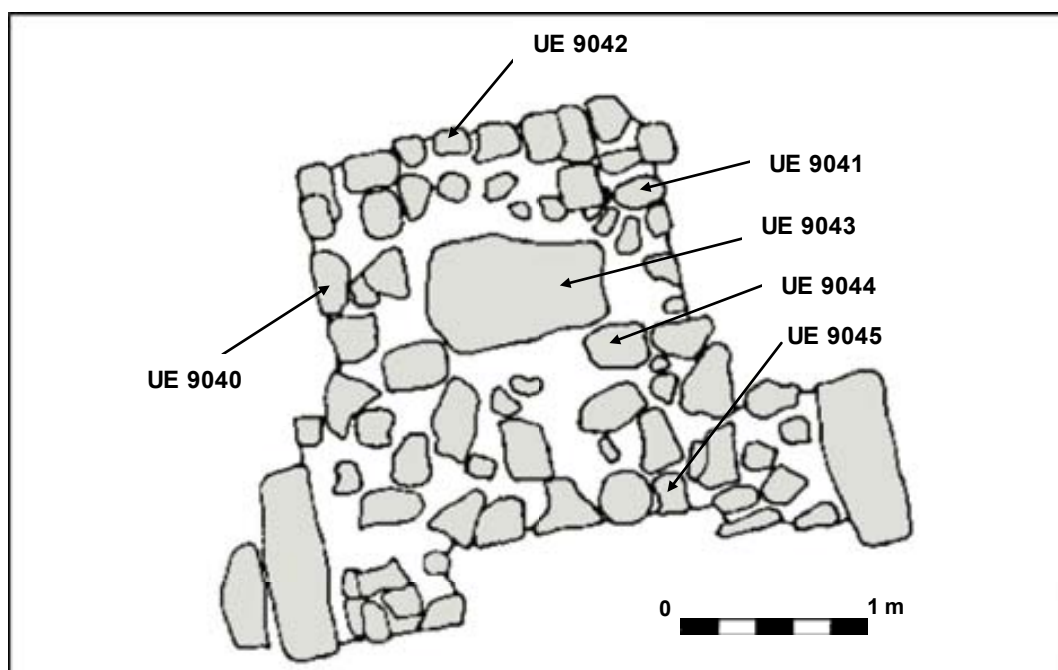
---

³⁰² En les sitges 1 i 3, que ja havien estat prèviament amortitzades al segle XI, es detecten dos petits nivells per tal de reomplir-les, ja que s'haurien enfonsat parcialment, que es daten en els segles XIII-XIV a partir de la localització de quatre monedes de Jaume II (1291-1327) (una en la UE 2023 i tres en la UE 9026).

8.2.2.5 Annex de figures.

Figura 176: planta de l'església de Santa Maria amb les estructures documentades dels segles X-XI.

Figura 177: planta del presbiteri (UE 9030) de l'església dels segles X-XI.

Figura 178: vista general de la nau de l'església de Santa Maria amb les tres sitges documentades.

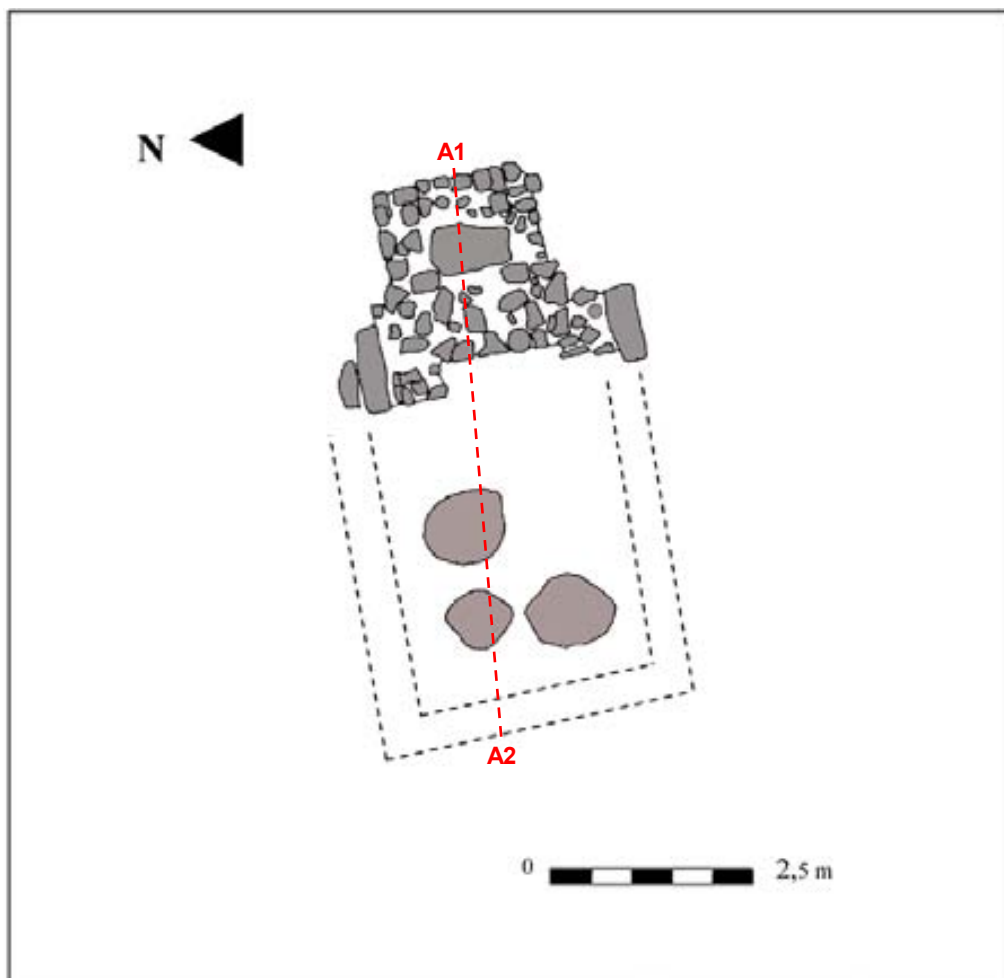

Figura 179: detall de les tres sitges documentades a la nau de l'església de Santa Maria.

Figura 180: detall de les tres sitges excavades.

Figura 181: planta de l'església de Santa Maria amb indicació de la secció est-oest (A1-A2).

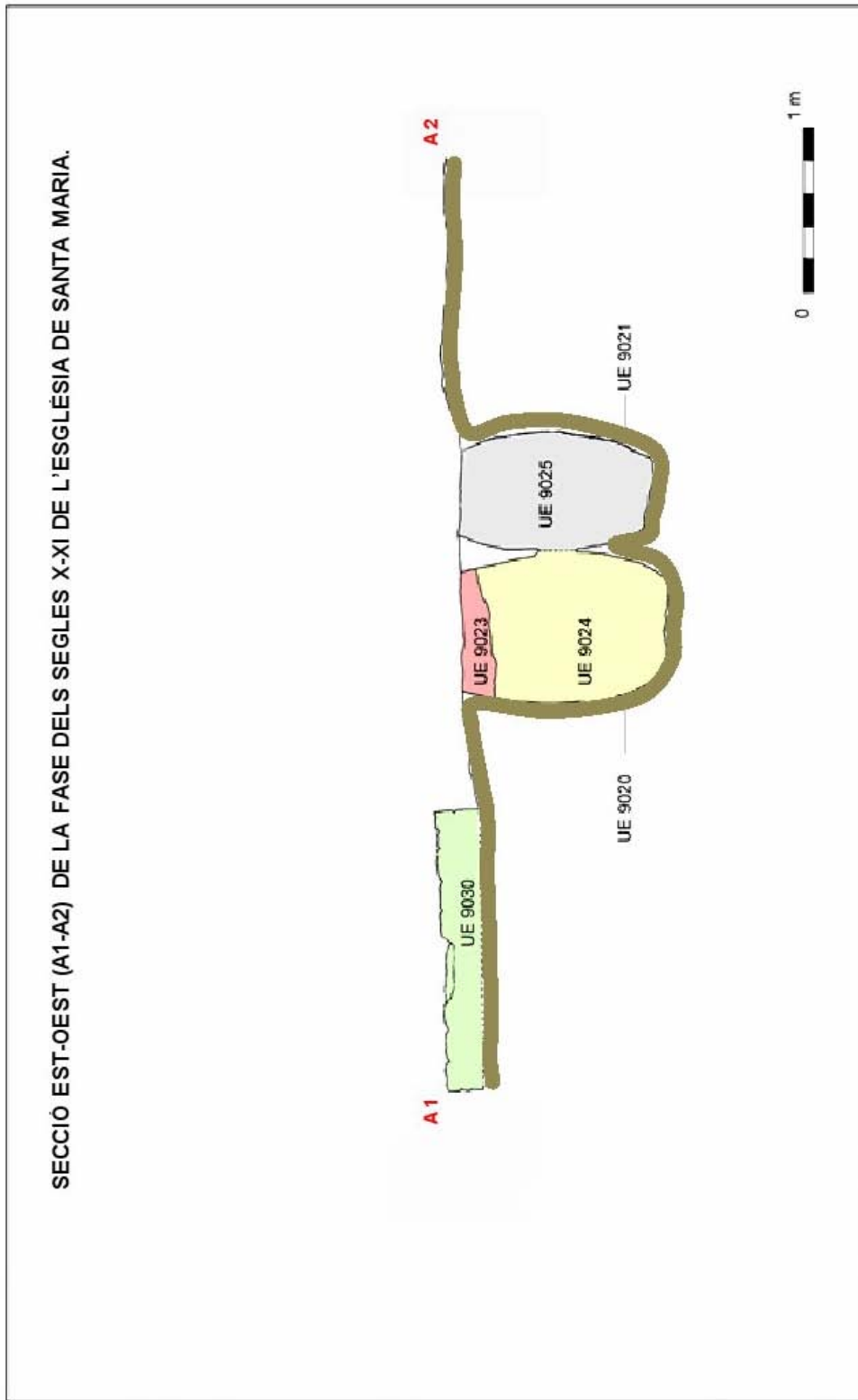
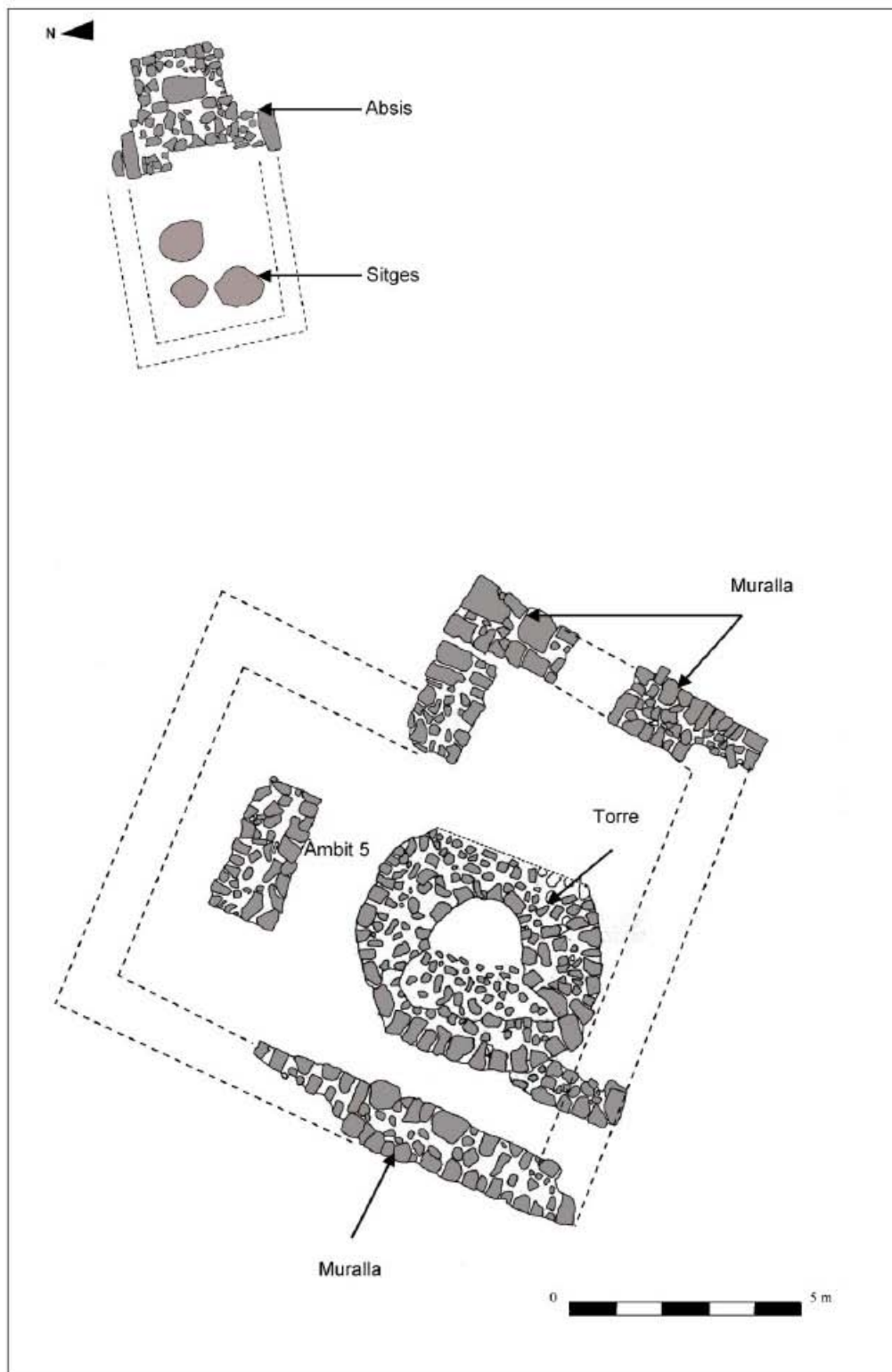
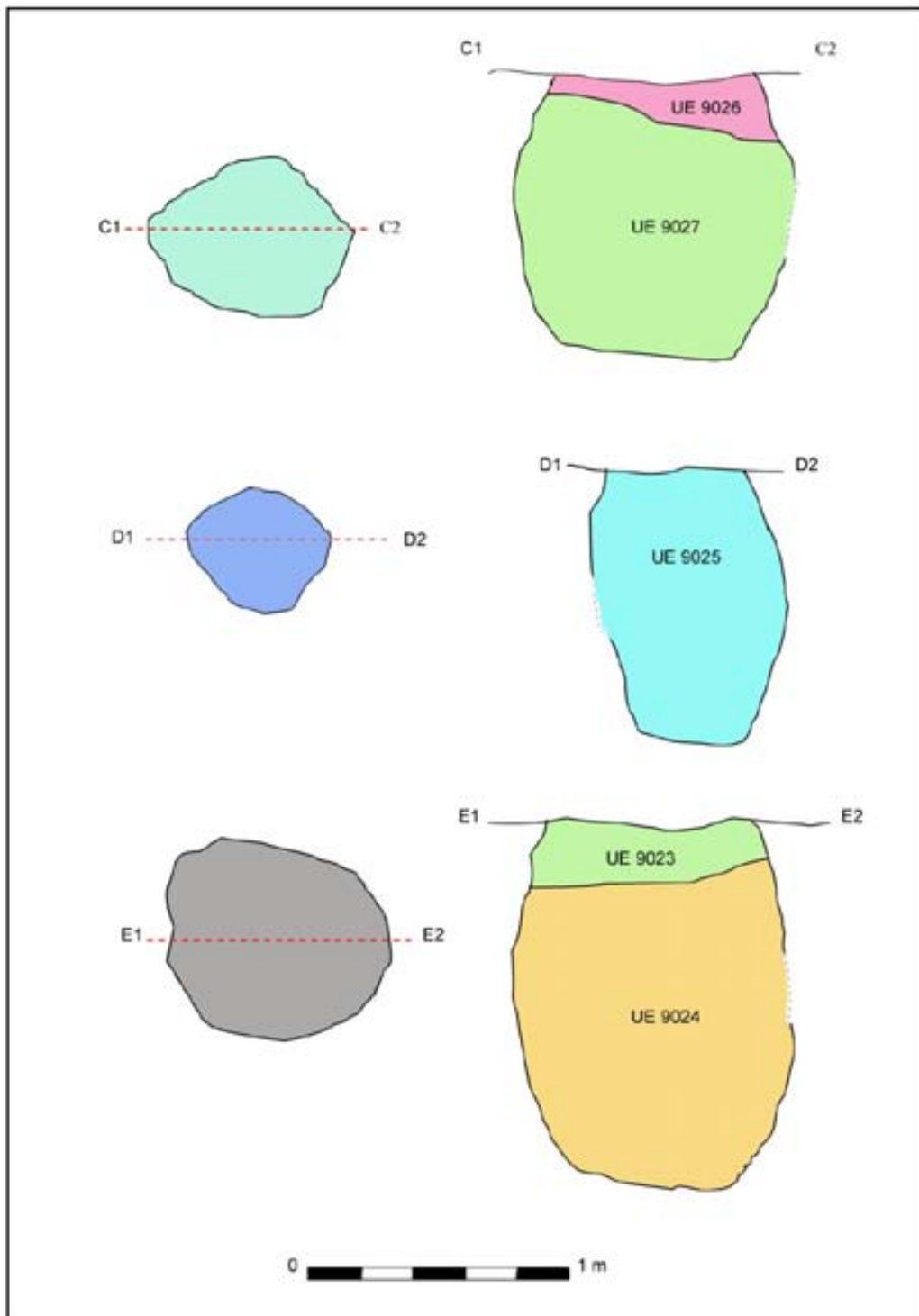

Figura 182: secció est-oest (A1-A2) de les estructures dels segles X-XI de l'església de Santa Maria.

Figura 183: planta general del castell de Malavella i de l'església de Santa Maria (segles X-XI).

Figura 184: plantes i seccions nord-sud (C1-C2, D1-D2 i E1-E2) de les sitges de l'església de Santa Maria.

8.2.4.1.6 El material arqueològic.

8.2.4.1.6.1 La ceràmica dels segles X-XI del castell de Malavella: característiques tipològiques.

L'anàlisi s'ha efectuat a partir de l'observació a nivell macroscòpic dels fragments ceràmics, amb una classificació seguint criteris tipològics i qualitatius de les pastes (tipus de cuites, coloració, tractament de les superfícies i decoracions).

Els contextos d'aquests segles documentats en el castell estan formats per un total de 378 fragments (21 vores, 1 nansa, 12 bases i 344 fragments informes) i hem estudiat dos nivells d'ús (UE 1030) amb 118 fragments i (UE 1036) amb 41 fragments i diversos estrats d'enderroc (UE 1029) amb 117 fragments i (UE 1025) amb 102 fragments. El context dels segles X-XI està format per ceràmiques de cocció reduïda, òxidoreductora, oxidada i espatulades.

Figura 185: detall d'algunes ceràmiques dels segles X-XI del Castell de Malavella.

Les ceràmiques comunes en cuïta reductora o òxidoreductora (figura 185) de pastes poc depurades i sense recobriments exterior són majoritàries en aquests contextos dels segles X-XI del castell de Malavella. Aquestes estan representades tipològicament per cossis amb el llavi arrodonit, alguna gerra amb vessador (figura 187 (Làmina 1, nº 1) i olles amb el llavi arrodonit (figura 187 (Làmina 1, nº 3 i 7), en algun cas engruïxit (figura 187 (Làmina 1, nº 5), com la forma més representada. Les pastes són poc compactes, algunes peces són totes de color gris, altres tenen l'exterior de la peça de color gris i l'interior marró o al revés, i altres tipus "sandvitx", amb l'exterior gris, el nucli marró i l'interior també gris, amb abundant desgreixant de quars i les decoracions són quasi absents, només podem destacar uns pocs exemples decorats amb línies incises horitzontals paral·leles i altres en forma de dent de serra que envolten la peça (figura 186).

La ceràmica oxidada està representada tipològicament per una tenalla amb el llavi arrodonit (figura 187 (Làmina 1, nº 2). Les pastes són compactes i estan cuites en atmosfera oxidant, presenten un color marró-taronja i no es distingeix desgreixant.

En relació a la ceràmica espatulada hem documentat una base plana (figura 187 (Làmina 1, nº 4) i una vora de gerra (figura 187 (Làmina 2, nº 6), tot i que també apareixen nombrosos fragments informes. Les pastes són compactes i estan cuites en atmosfera oxidada, presentant un color marró-taronja o òxidoreductora, tipus sandwich, amb l'exterior marró o taronja, el nucli gris i l'interior també marró o taronja i es distingeix desgreixant de quars. Les peces presenten un acabat espatulat a l'exterior (figura 186).

Els paral·lels més propers per aquest material del castell de Malavella es troben en diversos jaciments dels segles X-XI del nostre àmbit d'estudi: en una de les fases de l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva) (LLINÀS; MONTALBÁN; RAMÍREZ; SUREDA 2000, 149-154), a la fase IV de Peralada (Alt Empordà) (LLINÀS *et alii* 1999, 120-123) a la fase de l'Alta Edat Mitjana de Sant Martí d'Empúries (Alt Empordà) (AQUILUÉ; BURÉS 1999, 433-441) i a Girona (NOLLA *et alii* 2008, 207-224), tots amb la presència de ceràmiques reductores, òxidoreductores i espatulades.

Segons els darrers estudis que s'han dedicat a aquest material ceràmic, sembla que el segle X serà l'època d'expansió de la ceràmica espatulada, ja que és on trobem més formes i més qualitat en les peces. Aquestes apareixen documentades extensament en jaciments d'altres zones de Catalunya com a la ciutat de Barcelona (BELTRÁN 2005), a Castellar Vell (Castellar del Vallès) (ROIG; COLL 2007), a l'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat del Vallès) (COLL; ROIG 1995) i a la Plaça del Doctor

Guardiet (Rubí) (SÀNCHEZ 2000). La cronologia més recent ve donada per jaciments com el castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva) (FOLCH *et alii* 2001) i el castell de Sant Joan (Lloret de Mar) (LLINÀS; MALLORQUÍ; MERINO; MONTALBÁN 2004, 85-89), on aquestes ceràmiques quasi no apareixen, sembla que només es documenten alguns fragments informes, fet que demostra que posteriorment al segle XI és el seu moment final. En cronologies del segle XII són totalment absents en el registre com succeeix en alguns casos coneguts del nord-est de Catalunya de Castelló d'Empúries (PUIG 2007), Peralada (LLINÀS; MIQUEL 2009) i el castell de Torcafelló (FOLCH *et alii* 2001).

Decoració espatulada.

Decoració amb línies incises horitzontals paral·leles.

Figura 186: tipus de decoracions de la ceràmica del Castell de Malavella.

LÀMINA N° 1

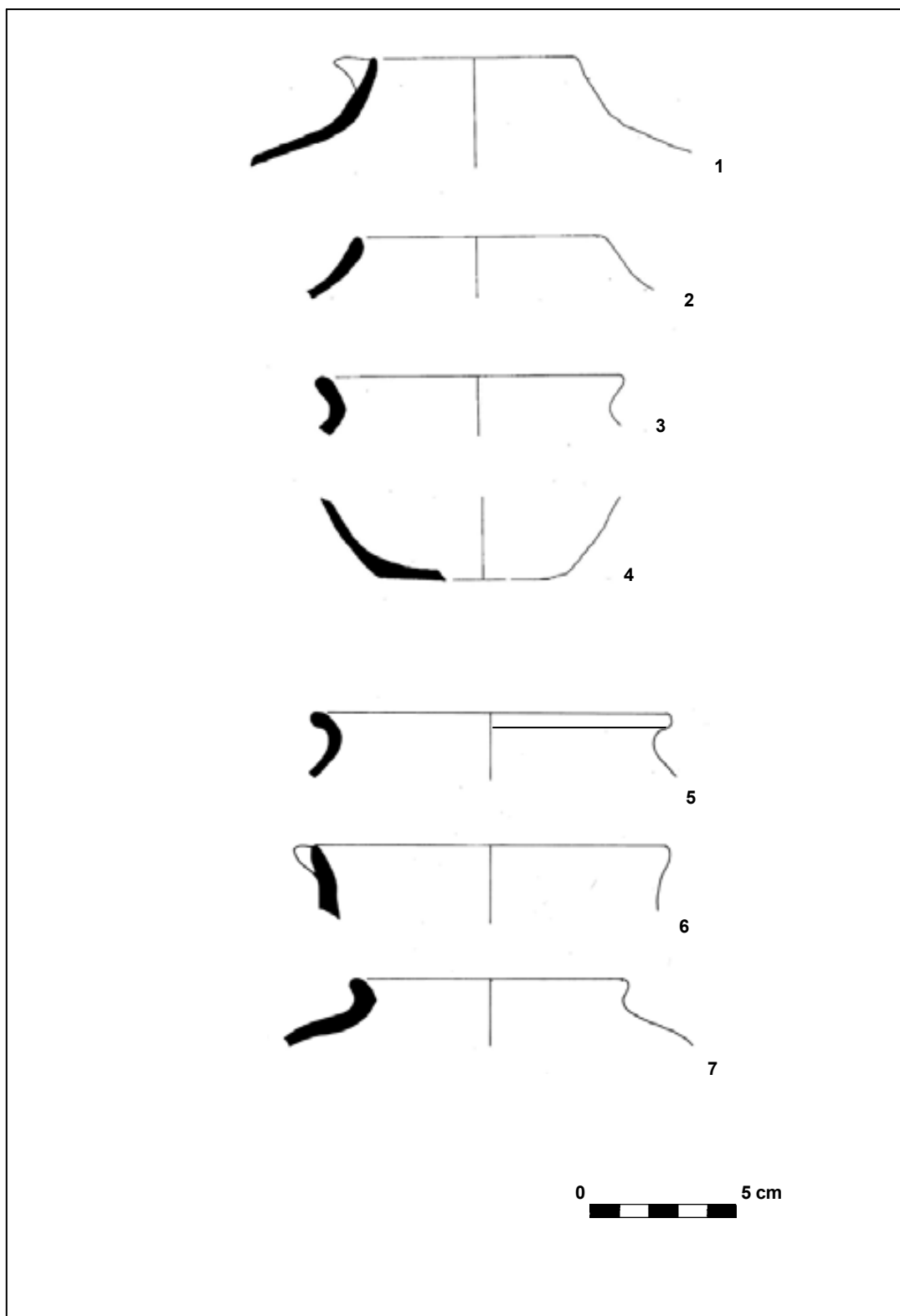

Figura 187: dibuixos d'algunes peces de ceràmica del castell de Malavella.

Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1-(UE 1025). Vora d'una gerra de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta, presenta una coloració grisa a l'exterior i marró a l'interior de la peça i s'observa desgreixant de quars.

2-(UE 1025). Vora d'una orsa amb el llavi arrodonit de ceràmica de cocció oxidada. La pasta és força compacta, presenta una coloració taronja i no s'observa desgreixant.

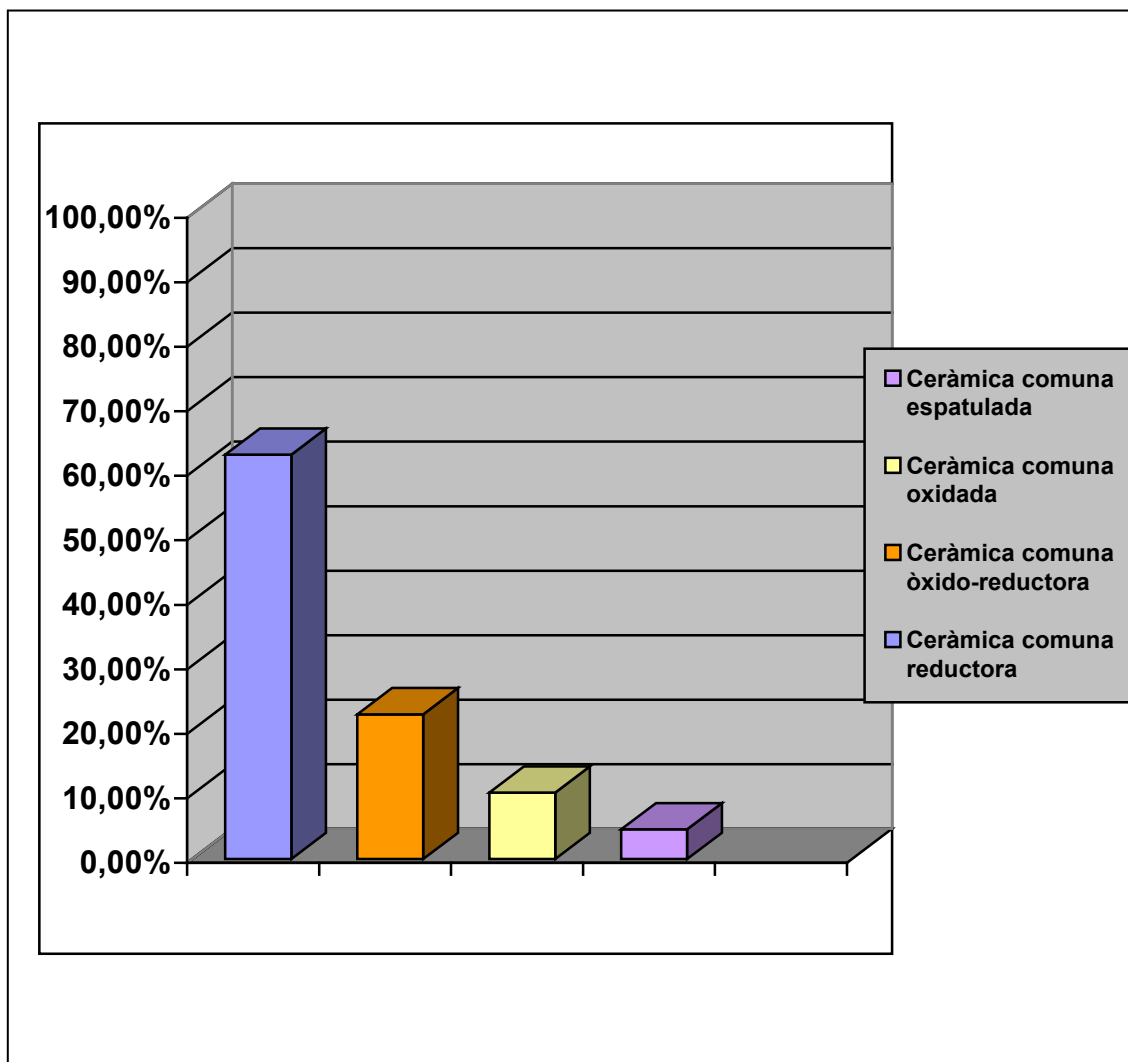
3-(UE 1025). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta, presenta una coloració grisa a l'exterior i marró a l'interior de la peça i s'observa desgreixant de quars.

4-(UE 1025). Base plana de ceràmica de cocció oxidada. La pasta és poc compacta, presenta una coloració marró, s'observa desgreixant de quars i presenta un acabat espatulat a la superfície exterior de la peça.

5-(UE 1029). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit i engruixit de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta, presenta una coloració marró-gris i s'observa desgreixant de quars.

6-(UE 1030). Vora d'una gerra amb vessador de ceràmica de cocció oxidada. La pasta és compacta, presenta una coloració taronja, s'observa desgreixant de quars i un acabat espatulat a la superfície exterior de la peça.

7-(UE 1036). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit de ceràmica de cocció reductora. La pasta és poc compacta, presenta una coloració grisa i s'observa desgreixant de quars.

Figura 188: percentatges dels tipus de ceràmica dels segles X-XI del castell de Malavella.

8.2.4.1.6.2 El material de ferro.

Els materials de ferro que han estat localitzats en les diferents campanyes d'excavació del castell de Malavella són molts escassos en contextos dels segles X-XI i presenten, en general, un estat de conservació bastant dolent. L'anàlisi s'ha efectuat a partir de l'observació a nivell macroscòpic dels fragments i de les peces senceres, amb una classificació seguint criteris tipològics i qualitius de les formes i decoracions.

Un grup estaria format per les eines del camp, en aquest cas es tracta d'un podall de ferro (figura 189 (Làmina 2, nº 1), que es pot datar als segles X-XI i presenta paral·lels amb un exemple localitzat al vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès) (FOLCH; MARTÍ 2007) i amb un altre a l'Esquerda (OCAÑA 1998). Finalment, un darrer grup el formarien les peces d'armament, en aquest cas representades per una punta de javelina que presenta una forma triangular amb una dolla de secció circular per emmanegar la tija de fusta (figura 189 (Làmina 2, nº 2) i de la qual trobem paral·lels al jaciment de Castellar Vell (ROIG; COLL 2003).

LÀMINA N° 2.

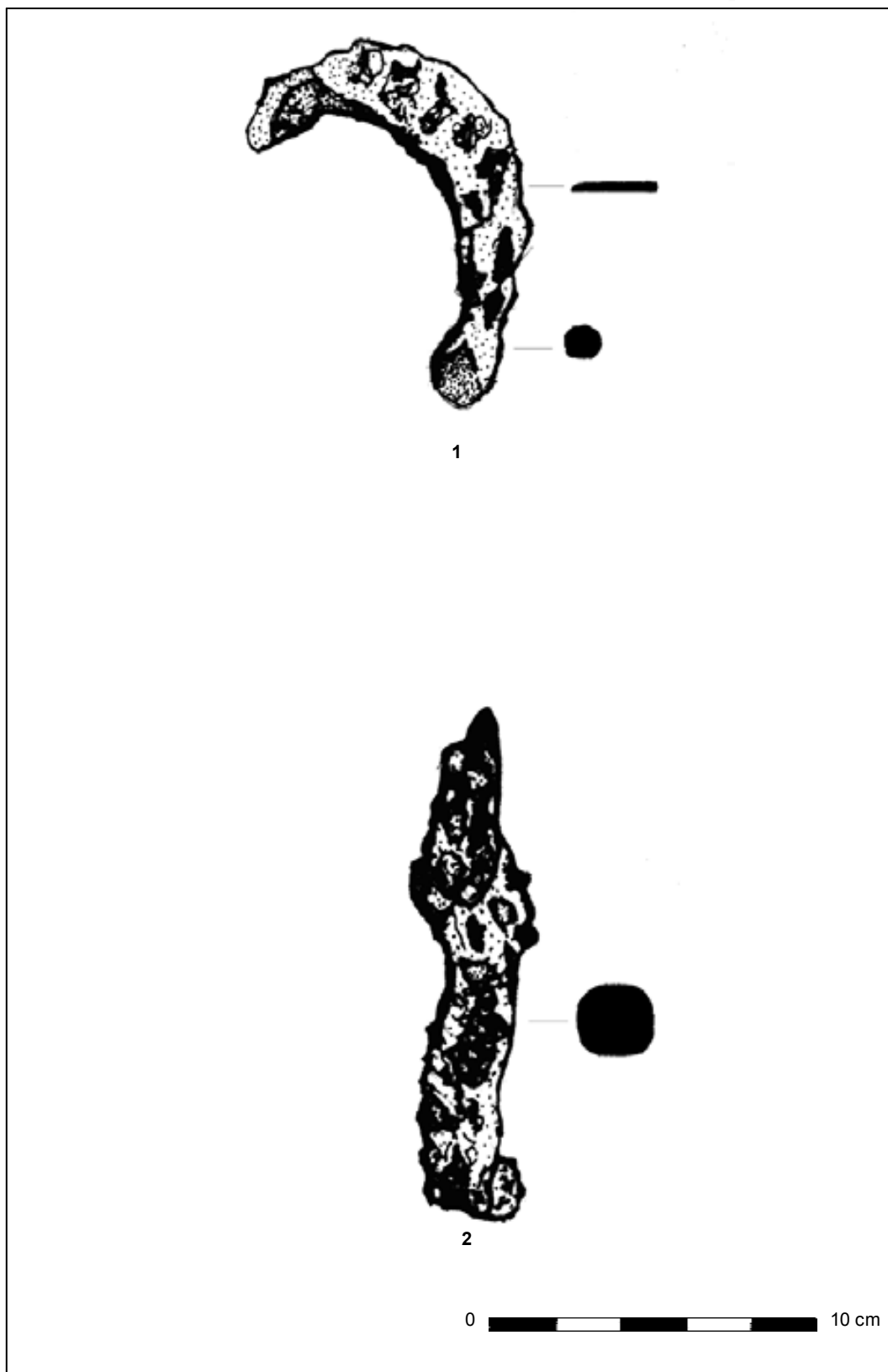

Figura 189: dibuixos dels objectes de ferro de la fase dels segles X-XI del Castell de Malavella.

Llistat i descripció dels objectes de ferro dibuixats.

1- (UE 1030). Podall de ferro. Llargada 9 cm, gruix 3 mm.

2-(UE 1036). Punta de javalina. Llargada 10 cm, gruix 10 mm.

8.2.4.1.6.3 El material de construcció.

Entre aquests materials només s'inclou un per a la construcció dels murs que s'ha documentat en els estrats d'enderroc (UE 1025 i UE 1029) dels castells dels segles X-XI. Es tracta d'un conjunt de pedres de basalt ben desbastades per les cares vistes lligades amb morter de calç (figura 190), utilitzades per a construir els murs que conformen la muralla, la Torre i l'àmbit 5. Aquest tipus és molt abundant en la zona, ja que el jaciment es troba situat a sobre d'un turó d'origen basàltic (figura 190) on s'observen molts afloraments de roca (VEHÍ; PUJADES; ROQUÉ; PALLÍ 1999).

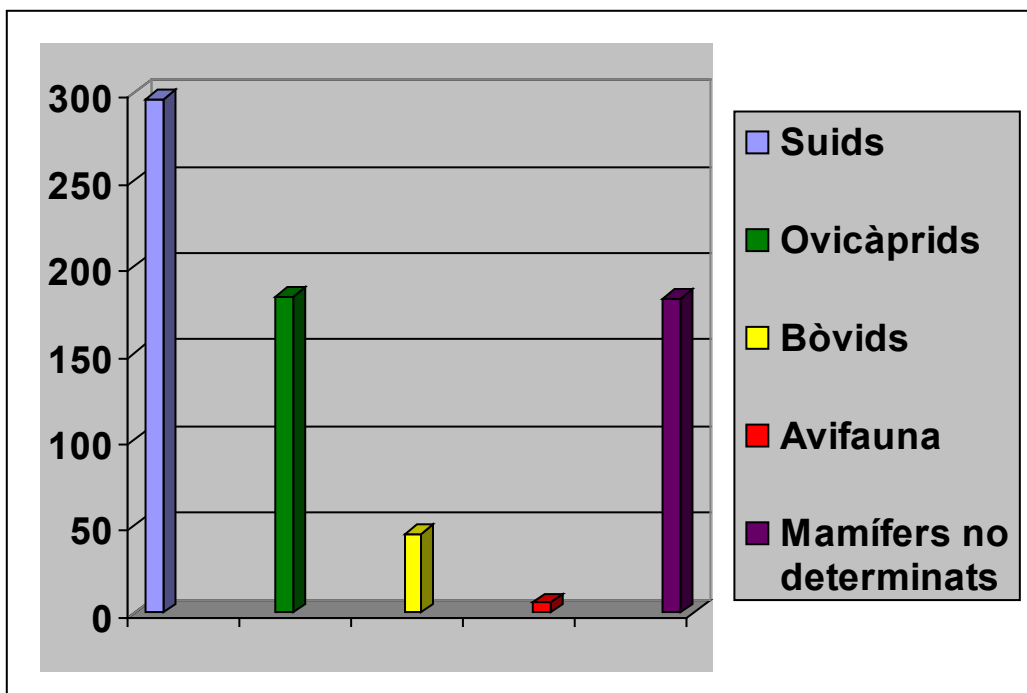
Figura 190: detall de les pedres de basalt lligades amb morter de calç que formen un mur (UE 1045) del castell de Malavella.

8.2.4.1.6.4 La fauna.

En aquest estudi es presenten els resultats preliminars de l'anàlisi de les restes de fauna recuperades al jaciment del castell de Malavella durant les campanyes d'excavació realitzades els anys 2001-2007.

El volum de restes de fauna que es van recuperar i que s'ha estudiat és nombrós i l'objectiu d'aquest estudi és caracteritzar aquest conjunt de restes animals i documentar els processos de treball que van donar com a resultat. Per tal de dur-ho a terme, aquest estudi se centrarà en l'anàlisi de la variabilitat taxonòmica i anatòmica documentada.

Dins d'aquesta primera fase del castell dels segles X-XI s'ha realitzat l'estudi de la fauna de diversos estrats, amb un total de 821 fragments estudiats distribuïts en: 297 que corresponen a Suids, 183 a Ovicàprids, 46 a Bòvids, 6 a aus i 164 a mamífers no determinats (figura 191).

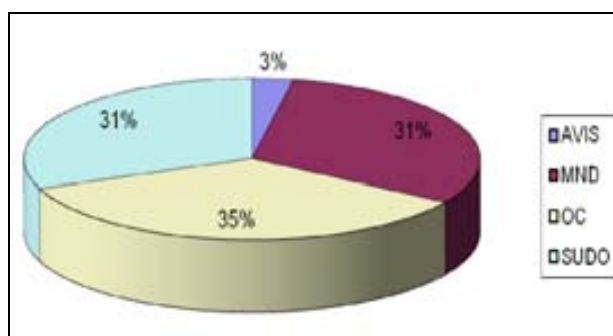

Figura 191: distribució per taxons del nombre de restes de fauna estudiades del castell de Malavella (Fase 1 segles X-XI).

La UE 1025 correspon a un nivell d'enderroc, situat al sud, a tocar de la torre dels segles X-XI. En aquesta s'han recuperat 102 restes de fauna, de les quals un 35% corresponen a oviceprins, el 31% a suïds i l'altre 31% a mamífers de talla mitjana no

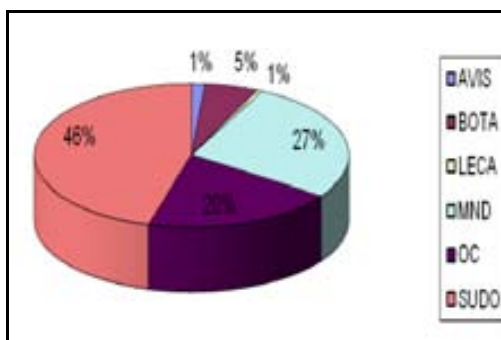
identificats. Finalment el 3% corresponen a aus (figura 188). Cal destacar que en aquest àmbit no hi ha cap presència de bòvids (figura 192).

Figura 192: percentatge d'espècies recuperades a la UE 1025.

Pel que fa les edats estimades, trobem tant ovis adults com juvenils. Tres individus van patir fractures a les costelles que es van fusionar quan eren vius. En relació als suïds, hi ha un individu adult, però la majoria són individus joves (dos juvenils d'entre 4 i 12 mesos). Un dels suïds presenta una fractura fusionada en vida. Pel que fa les traces antròpiques, un os va ser tallat i tres van patir talls de descarnament. Les aus conformen un total de tres restes sense alteracions antròpiques, ni termoalteració, ni cap patologia. El 31% de les restes corresponen a mamífers que no han pogut ser identificats a nivell d'espècie degut al seu pobre estat de conservació. Molts d'ells presenten alteracions antròpiques tals com talls i marques de descarnament, i fins i tot alguns han estat bullits. No hi ha cap patologia en les restes recuperades en aquest àmbit.

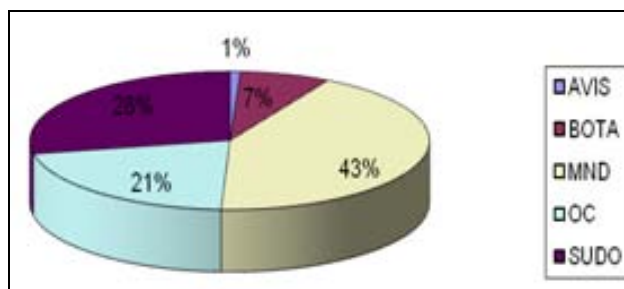
En el nivell de circulació de l'àmbit 5 dels segles X-XI, que correspon a la UE 1036, s'han recuperat un total de 364 restes de fauna, el 27% del qual (99 restes recuperades) no han pogut ésser determinades a nivell morfològic degut al seu precari grau de conservació (figura 193).

Figura 193: percentatge d'espècies recuperades a la UE 1036.

El taxó més freqüent pertany al porc domèstic (*Sus domesticus*) amb un 46% de les restes recuperades (166 fragments), que corresponen a un total de quatre individus com a mínim, les edats dels quals oscil·len entre les 3-4 setmanes (infantils), de 12 a 24 mesos (adults) i majors de 36 mesos (senils). Moltes de les restes recuperades presenten talls antròpics de descarnament i aprofitament medullar. Els ovicaprins amb 72 restes (20%) són el segon taxó identificat amb més representació en aquesta UE. Les restes presenten un alt grau de fragmentació que impossibilita definir si hi ha cabres o ovelles, i també calcular l'edat. Molts ossos presenten alteració antròpica, tals com talls de descarnament, aprofitament medullar i fins i tot un os bullit. En les restes recuperades de bovins (20, que sumen un 5%) s'observa un alt grau de fragmentació, pel que no es pot calcular l'edat amb certesa. Presenten alteracions antròpiques tals com talls de descarnament i aprofitament medullar. Molts d'ells remunten. Pel que fa la llebre (*Lepus capensis*) s'ha recuperat un fragment d'escàpula i un de tibia, que presenta alteracions antròpiques (os bullit). Finalment, les aus aporten cinc fragments, dels quals trobem un exemplar d'edat adulta i un altre de jove.

La UE 1030 correspon a un nivell de circulació situat al sud, a tocar de la torre dels segles X-XI, i s'han recuperat un total de 355 restes de fauna (figura 194). Novament, el percentatge majoritari (43%, 151 restes) correspon a mamífers que no han estat determinats morfològicament degut al pobre grau de conservació.

Figura 194: percentatge d'espècies recuperades a la UE 1030.

El taxó més abundant en aquesta UE és el *Sus domesticus* amb 100 restes, que conformen el 28% de les restes recuperades, seguit dels ovicaprins amb un 21% (un total de 75 restes recuperades). Donat que moltes espècies no han pogut ser determinades morfològicament, cal pensar que molts fragments de suïds com d'ovicaprins potser es troben en aquest taxó, un fet que es podria repetir amb les restes que han estat identificades com a *Bos taurus*, que només conformen el 7% (26 fragments). Finalment les aus aporten l'1% restant amb 3 restes recuperades i no

presenten cap alteració ni patologia. Pel que respecta als suïds, com a mínim hi havia dos individus, un adult de més de 20 mesos, i un d'infantil de dos a vuit mesos. Alguns dels ossos dels suïds presenten alteracions antròpiques: estan tallats o s'ha aprofitat la medul·la; i pel que fa les patologies, un d'ells va presentar una fractura que es va fusionar en vida. Els ovicaprins representen el 21% de la UE amb 75 restes d'almenys quatre individus, tant joves com adults. Pel que fa les alteracions antròpiques, tres han sigut tallats i sis més han patit talls de descarnament. Els ossos de *Bos taurus* ens indiquen que hi ha almenys un parell d'individus, un d'adult i un de jove, però degut a l'alt grau de fragmentació, no s'han pogut estimar les seves edats. Cinc fragments presenten traces antròpiques, i un dels que presenta talls va patir un procés de termoalteració. El major nombre de restes trobades en aquesta UE (51, 43%) no han pogut ser determinades a nivell d'espècie. Cap presenta termoalteració ni patologies, però sí que alguns ossos presenten activitat antròpica: la majoria d'ells han estat tallats o descarnats, i algun fins i tot se li ha extret la medul·la. Cal destacar-ne un de bullit.

Conclusions.

L'estudi de la fauna del jaciment del castell de Malavella documentada en les campanyes de 2001-2017 permet observar que en aquesta fortificació en els segles X-XI es consumeixen espècies animals domèstiques com els suïds (porcs) com a espècie majoritària i els ovicaprins (ovelles i cabres), bòvids (bous), avifauna (gallines i ànecs) i algunes espècies salvatges (la llebre). Aquests aspectes vénen a coincidir, de forma general, en l'estudi d'altres fortificacions d'altres zones de Catalunya (SAÑA 2004). L'anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades en els diferents nivells de circulació del jaciment del castell de Malavella ens ha permès evidenciar que aquestes restes són fonamentalment deixalles de consum culinàries. Aquest fet tant ens ho mostra les edats de les espècies representades (principalment individus que es trobaven en el seu òptim carni), com les parts anatòmiques documentades (principalment aquelles de més contingut carni, com són les extremitats proximals). En aquestes parts anatòmiques, a més, s'han documentat traces i fractures antròpiques resultat del processament d'aquestes (talls de descarnament, ebullició, ...) que confirmen aquests resultats. En aquest sentit, els animals domèstics eren els principals subministradors de productes càrnics en la dieta del lloc, basada principalment en el consum de suïds i d'ovicaprins i ja en menys quantitat de bous i aus (NOVELL; SAÑA 2010).

8.2.4.1.6.5 La ceràmica del segle XI de l'església de Santa Maria: característiques tipològiques.

Els contextos d'aquest segle documentats en l'església estan formats per un total de 232 fragments (13 vores, 1 nansa, 20 bases i 198 fragments informes) i s'han estudiat diversos estrats: un nivell (UE 9024) que amortitza la sitja 1 amb 62 fragments, un estrat (UE 9025) que amortitza la sitja 2 amb 39 fragments i un més (UE 9027) que amortitza la sitja 3 amb 131 fragments. Aquests contextos del segle XI estan formats per ceràmiques de cocció reduïda, òxidoreductora i algun exemple espatulat.

Figura 195: detall d'algunes ceràmiques del segle XI de l'església de Santa Maria.

Aquestes ceràmiques comunes cuites a foc reductor i òxidoreductor (figura 195) estan representades tipològicament per cossis amb la vora bisellada (figura 196 (Làmina 1, nº 1) i olles amb el llavi arrodonit (figura 196 (Làmina 1, nº 3) o amb el llavi engruixit (figura 196 (Làmina 1, nº 2), com la forma més representada, amb les bases planes (figura 196 (Làmina 1, nº 4). Les pastes són poc compactes i estan cuites en atmosfera reductora i òxidoreductora. Algunes peces són totes de color gris, altres tenen l'exterior de la peça de color gris i l'interior marró o al revés, i altres tipus "sandvitx", amb l'exterior gris, el nucli marró i l'interior també gris, amb abundant desgreixant de quars i les decoracions són quasi absents, només podem destacar pocs exemples decorats amb línies incises horitzontals paral·leles.

La ceràmica espatulada està únicament representada tipològicament per una base plana (figura 196 (Làmina 1, nº 4) i un únic fragment informe. La pasta és compacta i està cuita en atmosfera òxidoreductora amb l'exterior de color gris i l'interior marró i es distingeix desgreixant de quars. Es tracta d'un material que presenta un acabat espatulat a l'exterior de la peça.

Els paral·lels més propers per aquest context de l'església del castell de Malavella els trobem a la fase de l'Alta Edat Mitjana del jaciment de l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva) (LLINÀS; MONTALBÁN; RAMÍREZ; SUREDA 2000, 149-154), a la fase IV de Peralada (Alt Empordà) (LLINÀS *et alii* 1999, 120-123) i a la fase de l'Alta Edat Mitjana de Sant Martí d'Empúries (Alt Empordà) (AQUILUÉ; BURÉS 1999, 433-441), tots amb ceràmiques reductores, òxidoreductores i espatulades. Així, tot i aquests exemples que acabem de citar, els paral·lels més clars per aquest material els trobem al castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva) on destaca un conjunt ceràmic datat en els segles XI-XII que presenta ceràmiques en cuita reductora i òxidoreductora i pocs fragments espatulats (FOLCH *et alii* 2001) i al castell de Sant Joan (Lloret de Mar) amb uns materials i cronologia similars (LLINÀS; MALLORQUÍ; MERINO; MONTALBÁN 2004, 85-89).

LÀMINA N° 1.

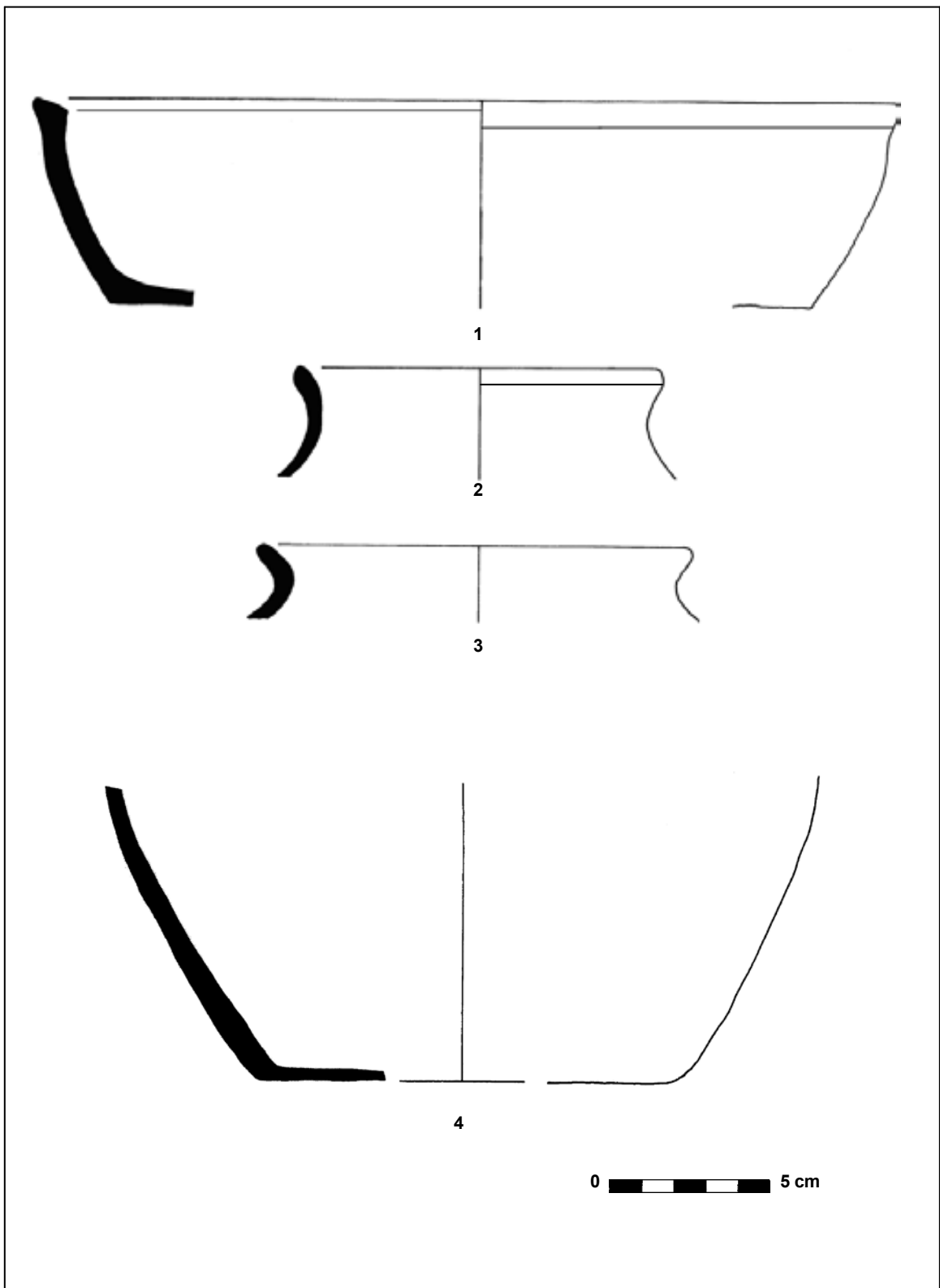

Figura 196: dibuixos d'algunes de les ceràmiques de l'església de Santa Maria.

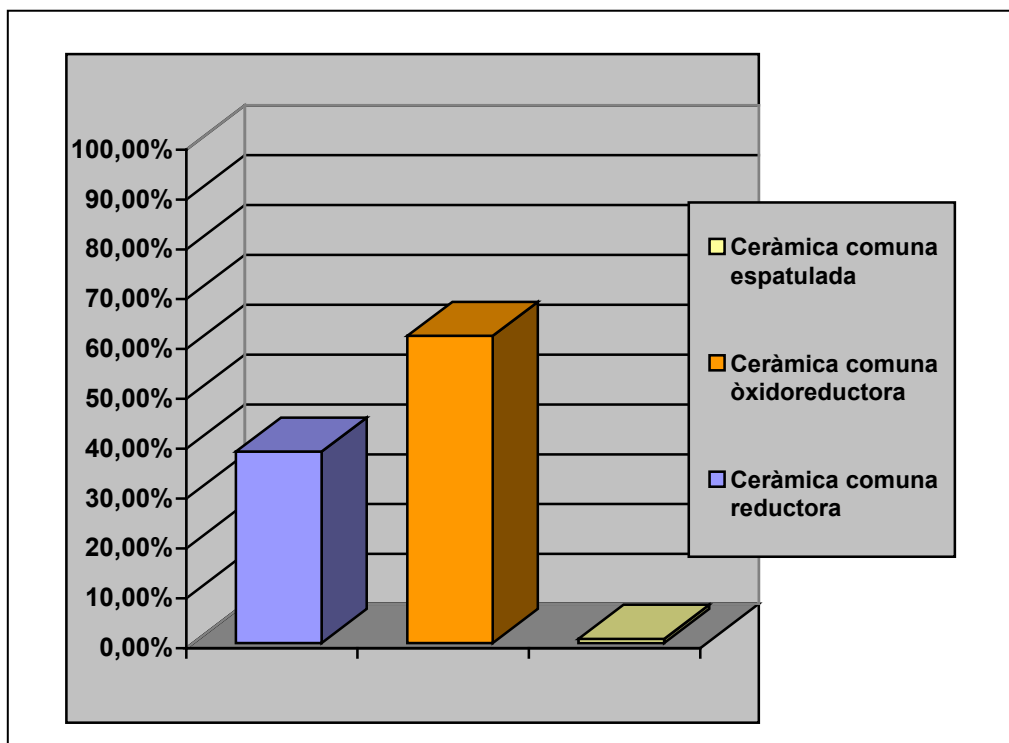
Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1-(UE 9027). Vora d'un cossi amb llavi bisellat de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta presenta una coloració gris fosc a l'exterior i marró a l'interior i s'observa desgreixant de quars.

2-(UE 9027). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta presenta una coloració gris fosca l'exterior i marró a l'interior i s'observa desgreixant de quars.

3-(UE 9027). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit de ceràmica de cocció òxidoreductora. La pasta és poc compacta presenta una coloració gris fosc a l'exterior i marró a l'interior i s'observa desgreixant de quars.

4-(UE 9027). Base plana de ceràmica de cocció òxidoreductora espatulada. La pasta és poc compacta presenta una coloració gris fosc a l'exterior i marró a l'interior, s'observa desgreixant de quars i presenta una decoració espatulada a l'exterior de la peça.

Figura 197: percentatges dels tipus de ceràmica del segle XI de l'església de Santa Maria del castell de Malavella.

8.2.4.1.6.6 El material de construcció.

Entre aquest material cal destacar un gran nombre de fragments de teules corbes, idèntiques a les que sovintegen en altres jaciments de la zona. Es tracta de teules de forma encorbada utilitzades per a les cobertes, amb unes mesures de 12-14 cm d'amplada per 30 cm de llargada, amb pastes compactades i amb cuites oxidades, fet que produeix que les peces presentin una coloració taronja, i desgreixant de quars i mica daurada (figura 198 (Làmina 2, nº 1). Aquestes s'han documentat en alguns dels nivells que amortitzaven les sitges de l'església (UE 9024, 9025 i 9027). D'aquest material tenim paral·lels per aquestes cronologies en alguns jaciments de les comarques gironines com al castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva) (FOLCH *et alii* 2007) i el castell de Sant Joan (Lloret de Mar) (LLINÀS; MALLORQUÍ; MERINO; MONTALBÁN 2004).

LÀMINA N° 2.

Figura 198: dibuix d'una de les teules documentades a l'església de Santa Maria.

8.2.4.1.6.7 Numismàtica.

Els materials numismàtics que han estat localitzats en les diferents campanyes d'excavació de l'església del castell són escassos i presenten, en general, un estat de conservació bastant dolent. L'anàlisi s'ha efectuat a partir de l'observació a nivell macroscòpic dels fragments i de les peces senceres, amb una classificació seguint criteris tipològics i qualitius (formes i decoracions).

Pel que fa a aquest material, tot i que no correspon a la fase dels segles X-XI, ens ha semblat interessant mostrar-lo ja que forma part d'un segon moment en que dues sitges són reomplertes. Entre aquest cal destacar la troballa de quatre monedes de Jaume II (1291-1327); una documentada en l'estrat d'amortització (UE 9023) de la sitja 1 i tres en l'estrat (UE 9026) (figures 199-200) que amortitza la sitja 3, que es daten entre els segles XIII-XIV (CRUSAFONT 1989).

Figura 199: monedes del segles XIII-XIV (Sitja 3 (UE 9026).

Figura 200: moneda dels segles XIII-XIV (Sitja 1 (UE 9023).

8.2.4.1.6.8 Conclusions.

Després de set campanyes d'excavació en el jaciment arqueològic del castell de Sant Maurici/Malavella hem posat al descobert un conjunt arqueològic important amb una llarga seqüència d'ocupació que abastaria des del segle X al XIX. Les campanyes d'excavació s'han centrat en el sector 1 (el primer recinte del castell) i el sector 9 (l'església de Santa Maria). Així, en aquest punt de l'excavació i a falta de noves campanyes, hem pogut diferenciar diverses fases constructives de caire general: Fase I (segles X-XI), Fase II (segles XII-XIII), i Fase III (segles XIII-XIV), de les quals hem vist amb detall la més antiga.

En relació a aquesta, a part de la primera menció documental del castell i de l'església en el segle XI que ja ens mostra que en aquest moment estava funcionant, la recerca arqueològica ha documentat les restes d'una primera fortificació formada per un petit recinte en forma aproximadament d'L, emmurallat, d'uns 100 m², on es conserven part de la muralla est i oest, un àmbit (A-5) on es desenvoluparien activitats domèstiques relacionades amb l'alimentació, ja que és el lloc on es documenten més restes fauna, i una torre circular. Aquest castell es dataria en el seu origen al segle X a partir del material ceràmic documentat i d'una datació radiocarbònica efectuada en un fragment de fauna localitzat en un nivell de circulació (UE 1030)³⁰³ associat a la torre i presenta nombrosos paral·lels amb altres casos que hem vist en l'apartat dedicat a l'estudi de les fortificacions de primera època comtal del nord-est de Catalunya. Pel que fa a l'església, de cronologia medieval, concretament dels segles X-XI, només s'han pogut documentar tres sitges a l'interior de la nau que s'han de posar en relació amb una primitiva església preromànica de la qual, arqueològicament, s'ha excavat una estructura de forma quadrada de pedres lligades amb morter de calç que correspon a les restes de l'absis. Les sitges s'amortitzarien en el segle XI en relació al material ceràmic documentat en el seu interior, així com pels materials constructius abocats, formats per carreus, fragments de morter de calç i teules, que s'haurien extret del desmuntatge de l'església i de la torre i de les muralles del castell per construir noves estructures que pertanyen a la Fase 2 (segles XII-XIII). Es tractaria d'una fortificació que presenta paral·lels amb altres castells del nord-est de Catalunya, entre els quals podem citar les fases més antigues dels segles X-XI del castell de Montsoriu (Arbúcies), del castell de Sant Joan (Lloret de Mar), del castell de Sant Iscle (Vidreres) i del castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva).

---

³⁰³BETA-277765: Edat radiocarbònica convencional: 1130±40; Cal. AD (2 sigmes): 780-1000. Cal. AD (1 sigma): 880-980.

A banda d'aquests aspectes morfològics i cronològics, l'estudi de la fauna mostra que el consum majoritari en aquesta fortificació correspon als suïds (porcs), seguit pels ovicàprids (ovelles i cabres), els bòvids (bous) i l'avifauna (gallines, ànecs), unes dades que coincideixen de forma general amb l'estudi d'altres assentaments castrals de Catalunya i d'altres bandes de la Península Ibèrica i que vinculen aquests espais de residència a l'aristocràcia feudal.

Es tracta d'un cas excepcional en la zona, on s'han conservat força estructures dels segles X-XI, que ens mostra les característiques d'aquestes primeres fortificacions, ben conegudes a partir de la documentació medieval, però que, per la seva gran longevitat en el temps, en molt casos arriben a l'època moderna, no s'havien pogut documentar suficientment bé a Catalunya les estructures de les seves fases inicials.

8.2.5.5 Conclusions.

Si creiem que l'arqueologia és una de les fonts més importants en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana, en aquest apartat dedicat a les fortificacions i a les torres isolades ha resultat fonamental. La poca presència de mencions que facin referència a fortificacions en la documentació disponible, sobretot a l'època visigoda, islàmica i carolíngia, juntament, com hem dit abans, amb la poca coneixença dels materials ceràmics comuns, ens havia ocultat una realitat importantíssima per entendre aquest període.

Com ja hem vist, a partir del segle V i fins el segle IX es documenten al nord-est de Catalunya, en coincidència amb tot l'Occident Europeu, nous assentaments fortificats, ubicats en alçada, que responen a realitats heterogènies: en alguns casos s'identifiquen amb *clausurae*, fortificacions per tancar vies i camins rellevants, *castra* de guarnicions militars vinculades a l'estat i *castella* i *turris* relacionats amb aristocràcies o elits locals. En l'àmbit rural, sembla que a partir d'aquest moment una de les principals inversions edilícies correspongui a les fortificacions, siguin castells de vigilància viària, poblats en alçada o torres, un fenomen que ja hem vist en l'apartat dedicat als conceptes *castellum* i *turris*, i que també es desprèn de la pràctica arqueològica menada en els casos que hem tractat del *castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis), Puig Rom (Roses), Caulers (Caldes de Malavella) i Panissars (Jonquera) entre altres. Els dos primers exemples estan caracteritzats per la presència d'un recinte emmurallat amb torres quadrades i per una distribució interna en àmbits destinats a espais d'habitació i en els dos darrers casos per torres isolades de planta quadrada. En tot cas, però, només disposem d'aquests exemples que permeten començar a veure les seves característiques, tot i que són pocs els casos excavats.

En relació a la seva situació geogràfica, en la majoria dels casos es tracta d'ocupacions sobre assentaments d'època ibero-romana que sovint s'esmenten a la documentació dels segles IX-XI com *castellare*, *puio* i *guardia*, un fet que s'observa en altres casos del nord-est que conserven aquest topònim i que fan referència a poblats ibèrics, com Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell), Mas Castellar (Pontòs), Puig Castellet (Lloret de Mar), Platja Castell (Palamós) i el Puig del Castell (Cassà de la Selva) entre d'altres, tot i que aquests llocs no presenten ocupacions altmedievals.

Es tracta, en tot cas, d'un model d'assentament, format per *castella*, *castra*, *puios* i *guardiae*, que també s'ha començat a estudiar de forma extensa a la Península Ibèrica, al centre (VIGIL-ESCALERA 2007-MARTÍN 2008), al nord (GUTIÉRREZ 2011)

i a la costa oriental en el cas alacantí (GUTIERREZ 1988 i 1996) i que ens mostra un fenomen de gran espectre que sembla que també abasta altres països com Itàlia (BROGIOLO 2007) i França (SCHNEIDER 2005- CONSTANT 2007).

Fins fa relativament poc temps res no sabíem d'aquests assentaments, moltes vegades coincidents en la seva ubicació amb assentaments protohistòrics o ibèrics, el que ha portat a confusions interpretatives o, senzillament, a la no identificació dels estrats i estructures altmedievals. Es tracta d'un àmbit d'estudi per explotar, el qual ens permetrà aprofundir en la comprensió d'aquest entramat d'aristocràcies o elits de caire local que jugaran un paper fonamental en tot el període que abasta l'Alta Edat Mitjana. Entre aquests elements fortificats, i també pràcticament sense mencions documentals, l'arqueologia ha resultat fonamental per posar al descobert una novetat historiogràfica per a l'època islàmica, els Fars, torres de senyals monumentals que, en el nostre àmbit d'estudi, conformen un sistema de comunicacions de llarg abast que arribaria fins a Narbona. D'aquest cal destacar el cas que hem estudiat monogràficament de la torre del Far (Santa Coloma de Farners), un edifici monumental de planta circular bastit amb carreus encoixinats lligats amb morter de calç. Es tracta d'un dels exemples que forma part de tot un sistema que al nord-est de Catalunya tindria fins a set casos més, tots ells amb una connexió visual. La pràctica arqueològica mostra que tant els materials ceràmics coneguts com les característiques tipològiques observades, així com les datacions absolutes realitzades en algunes d'aquestes torres permeten proposar una cronologia fundacional del segle VIII, un tipus de torres amb paral·lels amb altres casos peninsulars com la torre de Malpaso excavada a Castelló (MARTÍ; SELMA 2008). Així, aquestes torres estan bastides amb grans blocs escairats lleugerament en les cares vistes, de mida variable, combinant els grans blocs units amb morter de calç, amb pedres de mida inferior també unides amb morter, presentant totes elles un diàmetre exterior de 8'5-9'5 metres i un diàmetre interior d'uns 5-6 metres. Unes característiques constructives ja observades en altres zones de la Península Ibèrica, on es destaca en aquestes edificacions l'ús de tècniques constructives manllevades de la tradició romana amb la utilització de l'encoixinat com una tècnica per treballar les pedres, una pràctica destacada des dels primers moments de la dominació islàmica en zones com Síria i també ben documentades a la Vall de l'Ebre (SÉNAC 2000). La presència no suposa, però, una major antiguitat de les fundacions, sinó que aquestes tècniques serien, de fet, característiques en un bon nombre de fortificacions andalusines primerenques (ZOZAYA 2002).

Es tracta d'una recerca que ens permet, contràriament al que ha predicat la tradició historiogràfica, mostrar la incidència, com no podia ser d'una altra manera, de la conquesta i ocupació islàmica d'aquest sector que estudiem i d'altres bandes de Catalunya, un fet també observat, recentment, a la Narbonesa i en altres localitats del nord de la Península Ibèrica, i en conjunt a tota la Marca Superior.

Més endavant, com ja hem vist anteriorment, a partir del segle VIII se segueixen documentant tot un seguit de castells o llocs d'alçada que l'arqueologia ha començat a posar al descobert, un fet que ja s'havia observat, fa temps, en altres bandes d'Europa (VALENTI 2007). A altres zones de la Península Ibèrica també s'han estudiat alguns primitius castells. D'aquests, ens sembla interessant esmentar un cas, el castillo de Curiel (Gijón) que, encara que es troba força allunyat del nostre àmbit d'estudi, ens sembla molt clarificador en relació a aquesta temàtica. Les excavacions varen permetre documentar un *castellum* format per un recinte emmurallat amb cabanes i estructures de fusta i fang en el seu interior, destinades a treballs metal·lúrgics i domèstics. Aquest *castellum*, que s'hauria construït a partir del segle VIII quan la *villa* romana de Veranes, situada a tocar d'aquest emplaçament, s'abandona com a residència aristocràtica, es convertirà en un nou centre de poder que controlarà el seu propi territori (el territorio de Curiel) (GUTIÉRREZ 2003).

Així doncs, a partir de les dades que hem reunit i comparant-les amb altres zones, pensem que es tractaria, segons observem a partir del registre arqueològic, de llocs localitzats en alçada, en molts casos reocupant poblats ibèrics, tot i que a vegades també són de nova creació, que morfològicament presenten recintes emmurallats, sovint reaprofitant elements anteriors, amb cases i necròpolis i que combinen construccions en pedra amb estructures de fusta i fang. Aquest fenomen, que actualment capta l'atenció dels investigadors, ens porta a pensar que en aquest moment al nord-est de Catalunya caldria relacionar algunes mencions documentals de *castella* i *castellares* amb aquest tipus d'ocupacions, tot i que això no implica, necessàriament, la construcció *ex-novo* d'un castell, si aquí volem identificar un tipus d'edifici monumental similar als dels segles X-XI, sinó més aviat aquestes ocupacions es caracteritzarien per estar bastides amb uns materials que combinen la pedra amb altres de peribles que, actualment, són una constant en aquest moment en altres tipus d'assentaments.

En els segles X-XI, a partir de la primera època comtal, els *castra*, ben documentats als textos, ens mostraran una nova realitat poblacional. Aquí, i malgrat la llarga tradició d'estudis arqueològics, fins fa relativament poc temps res no sabíem de la seva

morfologia en els seus moments primerencs, vers els segles X-XI, ja que la seva ocupació en la majoria de casos fins a la Baixa Edat Mitjana i durant l'època moderna ha malmès les seves estructures inicials.

Actualment, a partir dels exemples que hem vist pel nord-est de Catalunya, un *castrum* dels segles X-XI és una petita fortificació formada per una torre de planta circular, algun àmbit destinat a habitatge i un petit recinte emmurallat, a vegades amb una església i necròpolis. Es tracta d'un fenomen també ben observat en altres zones peninsulars on es documenta bé aquest procés de creació de nous castells feudals que cal datar al voltant dels segles X-XI, molt senzills en la seva estructura inicial formats per una torre i un recinte murat. Unes característiques que hem pogut observar en el cas que hem exposat monogràficament del castell de Malavella, on es documenta una petita fortificació dels segles X-XI formada per un edifici emmurallat, amb la presència d'una torre circular, un àmbit destinat a habitatge i amb la seva església pre-romànica.

A banda de la morfologia d'aquests castells, i en relació a alguns aspectes econòmics d'aquests, les poques anàlisis arqueozoològiques realitzades en alguns jaciments, com en el castell de Montsoriu (Arbúcies) (SAÑA; CUETO 2004) i en el castell de Malavella (Caldes de Malavella) (NOVELL; SAÑA 2010) i en altres estudis realitzats en alguns castells de França (FOREST 1992) i d'Itàlia (CAMERON *et alii* 1984) entre d'altres, ens mostren, de forma general, que el consum principal d'espècies animals en assentaments castrals es fonamenta en els suïds com a espècie majoritària, a la que s'ha d'afegir els bòvids i els ovicàprids, la presència d'aus en una menor proporció i una pràctica de la caça limitada (BOLÒS 1996).

En darrer terme, es tracta d'unes fortificacions que pertanyen a l'aristocràcia pròxima al poder comtal. Els individus que els gestionen apareixen esmentats en la documentació del segle XI com castlans i seran el representants dels seus titulars alodials o feudals que els posseeixen.

8.3 Els edificis religiosos.

En aquest apartat ens volem apropar a les dades que ens proporcionen les excavacions arqueològiques sobre un nombrós grup d'edificis religiosos amb les seves necròpolis, si situem dins d'aquesta categoria algunes construccions amb funcions culturals i les seves àrees destinades a cementiri presents en l'àmbit rural en el nord-est de Catalunya, que també cal vincular al poders.

8.3.1 Les basíliques a l'època visigoda.

Els precedents d'aquests primers edificis culturals cal cercar-los en les *villae* rurals i en els llocs d'enterrament de les aristocràcies. A partir del segle IV i sobretot durant el segle V l'arqueologia documenta motius cristians en les decoracions i en els mosaics d'aquestes explotacions rurals juntament amb espais delimitats, normalment edificis de forma rectangular (mausoleus), que acolliran els enterraments d'aquestes aristocràcies rurals i sobre els quals, en molts casos, s'edificaran els primers edificis amb funcions culturals (CHAVARRÍA 2006b).

Les basíliques rurals, amb diversos casos excavats, són els primers edificis religiosos que es documenten. Pel que fa a aquests edificis de l'època visigoda (segles VI-VIII), estudis de síntesi sobre la Península Ibèrica mostren que segueixen una evolució més o menys uniforme, tot i que es detecten algunes variables arquitectòniques entre ells. De forma general, les restes arqueològiques documentades permeten veure que les plantes d'aquestes primitives esglésies mostren una o tres naus, amb la capçalera tripartida i amb absis rectangulars, poligonals o ultrapassats, el que permet proposar un model comú en la disposició dels espais litúrgics. Es poden distingir tres àrees comunes dividides en: l'altar, el lloc de commemoració martirial i el baptisteri. Aquesta distribució a *Hispania* es basa en l'eix longitudinal de l'església, situant l'altar a l'extrem més oriental i el lloc de commemoració martirial a l'extrem més occidental. El baptisteri a les esglésies de la província *Tarraconensis* sempre es situa als peus de l'edifici (GODOY 1995).

En aquest sentit, cal destacar que l'arqueologia demostra una ràpida difusió dels edificis eclesiàstics de caire rural en aquesta zona, com els exemples que comentarem tot seguit, amb enclavaments que sovint agrupen edificis religiosos amb extenses necròpolis. Son aquestes restes arqueològiques les que demostren la pràctica precoç i l'ampliació progressiva de la cristianització en l'àmbit rural i l'afermament del control de

l'espai rural i dels llocs de residència pagesa, en tot cas, però, en l'estat actual de la recerca sembla que amb una implantació territorial en aquest període, fins al moment, no massa estesa (ROIG 2011b).

A la resta de Catalunya comptem amb bastants exemples excavats que actualment ens permeten de tenir una bona perspectiva de les característiques d'aquests primers edificis religiosos. Al Bages només un cas ha estat excavat i publicat, el de la Plaça Vella d'Artés, on, sota l'església d'època romànica, es va poder excavar un temple anterior acompanyat d'una necròpolis que els seus excavadors situen cronològicament entre els segles VI-VII (JULIÀ; KLIEMANN 1992); tot i això, altres casos, amb excavacions de caire més parcial, apunten vers l'existència d'altres esglésies d'època tardoantiga, com podria ser el cas del Puig Cardener, a Manresa (DAURA; SÀNCHEZ 1986). Al Vallès és on coneixem més casos excavats on cal destacar, entre d'altres exemples reunits recentment en una publicació de síntesi (ROIG 2011b), l'església de Sant Menna, donat que el registre en les excavacions va permetre documentar una primera església dels segles V-VIII, formada per una nau amb un absis quadrat (ROIG ; COLL 1995), i la basílica del monestir de Sant Cugat del Vallès, on es va excavar, a la zona del claustre de l'actual monestir, una basílica amb la capçalera poligonal datada en els segles V-VII (ARTIGUES 2003). Ja a la província de Lleida no podem deixar d'esmentar el jaciment del Bovalar, un dels casos més paradigmàtics de Catalunya. Les excavacions van permetre documentar una basílica, amb la capçalera quadrada i una extensa necròpolis associada, en aquest cas en relació a un poblat organitzat a partir de diversos àmbits amb una cronologia situada als segles VII-VIII (PALOL 1989). L'únic exemple que coneixem a la comarca de l'Anoia és el cas del nucli de població de Monistrol d'Anoia. Aquí, els treballs realitzats en l'entorn de la plaça del poble documenten restes del segle IV. Les estructures més antigues observades es limiten a un gran mur, a estances rectangulars amb paviments de terra batuda i a construccions molt malmeses que es relacionen amb la presència d'una basílica, a més d'una necròpoli que presenta enterraments fets amb *tegulae* o en caixa de lloses, en fossa rectangular o oval i que encara perduraria vers l'època comtal, en presentar tombes antropomorfes (ROVIRA; LLECHA; FERRER 1994). El darrer cas conegut el constitueix l'excavació de la basílica del Parc Central en Tarragona, un edifici amb absis rectangular, transsepte i tres naus, precedides d'un atri amb galeria al que s'adossen diferents estances. Els seus analistes plantegen que aquest conjunt pot correspondre a un primitiu monestir del segle V, on cal destacar també la presència de gairebé 150 tombes dins del complex edilici (MAR; SALOM 1999).

Per al nord-est de Catalunya, tenim un conjunt d'edificis que cal identificar amb basíliques rurals i que es caracteritzen, a nivell general, per una gran senzillesa en els primers segles en què foren bastits (Segles V-VI), formats per una nau rectangular sense cap edificació annexa. En el segle VII aquests edificis se'ls afegiran aules, capçaleres i s'engrandiran augmentant la seva complexitat arquitectònica.

-Santa Maria de Porqueres (Porqueres).

Es tracta d'una església documentada des del segle IX³⁰⁴, en la qual s'han restituit els resultats de les excavacions antigues. A partir d'això, s'han destriat quatre fases pertanyents a l'Antiguitat Tardana (figura 201): una primera formada per una necròpolis dels segles IV-V, una segona on es construeix una basílica amb tres naus i un petit absis rectangular datat a la segona meitat del segle V, en la tercera fase aquesta església es modificada i queda reduïda a una sola nau i a un absis poligonal, datat en la segona meitat o final del segle VI, i en la darrera fase, datada al segle VII, l'edifici es compartimenta i s'allarga la nau (BURCH *et alii* 1999- NOLLA 2011a).

-Santa Maria de Bell lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro).

En aquest edifici, les excavacions van documentar una sèrie de murs i paviments i altres elements relacionats amb una primitiva església que tenia la capçalera en forma de ferradura (figura 202) i per la qual s'ha proposat una cronologia dels segles V-VI. També s'han trobat una ara d'altar i una estructura relacionada amb una pila baptismal (ESTEVE 1990).

-Santa Cristina d'Aro (Santa Cristina d'Aro).

En aquesta església es va localitzar una aula rectangular que s'adossa a llevant a una capçalera trapezoïdal, on van aparèixer tretze tombes amb tipologies diverses: caixa de lloses, caixa de pedres i de tipus banyera, datades entre els segles VII-IX. Dins d'aquesta capçalera es van localitzar, també, dues tombes de *tegulae* a doble vessant, datades en els segles IV-VII (AICART; NOLLA; SAGRERA 1999). En relació a aquest jaciment, unes excavacions molt recents de la Universitat de Girona han deixat al descobert 20 tombes més al cementiri de l'església paleocristiana, on ja hi havia constància de més d'una desena de tombes d'adults i d'infants. Les restes de l'església paleocristiana estan situades al carrer Salvador Dalí, a uns 300 metres de l'actual església parroquial. Es tracta d'un edifici de planta rectangular on ja fa anys es

---

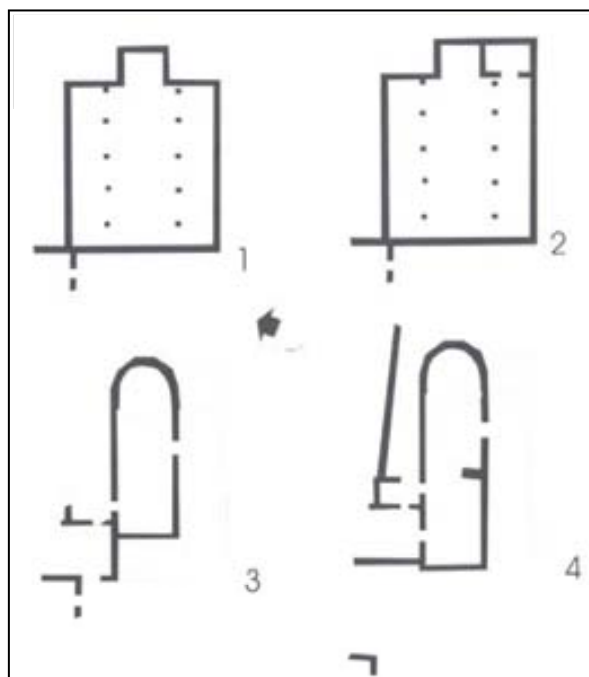
³⁰⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. V, a. 889.

va descobrir un petit cementiri. Hi ha hipòtesis diferents sobre la data de construcció d'aquesta església, que podria ser dels segles IV, V o VI. L'equip de la Universitat ha actuat a la part descoberta anteriorment i ha obert un sector nou, que es situa a llevant de l'església, en el qual s'ha pogut confirmar que les restes no pertanyen a un sol edifici, sinó a dos de diferents. Un d'ells s'ha interpretat com un mausoleu d'època romana, possiblement una tomba monumental del propietari d'una gran vil·la que, amb el pas del temps, es va acabar convertint en una basílica que posteriorment amb els anys es va ampliar reconvertint-la en una església preromànica en ús entre els segles VIII i XI (figura 203). A partir d'aquest moment, probablement va ser substituïda per l'actual església parroquial situada a prop. Les vint tombes trobades són totes de caixa de lloses amb tapa de llosa plana –la qual cosa ha afavorit la seva conservació– i estan orientades «mirant cap a la Jerusalem espiritual, no la real», segons els cànons del cristianisme (AICART; NOLLA; PALAHÍ (eds.) 2008).

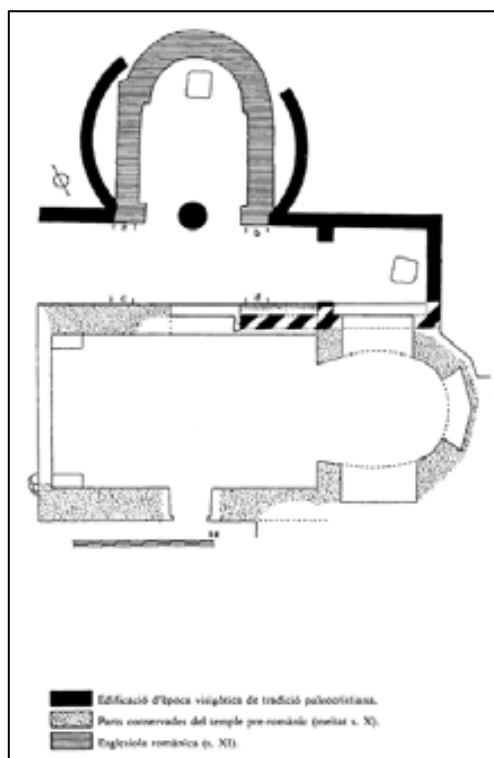
-Sant Joan de Bellcaire (Bellcaire).

Finalment, i en relació a l'església de Sant Joan de Bellcaire, un estudi recent ha aplegat les dades que van proporcionar les excavacions realitzades entre els anys 1978-1984 i han proposat una evolució cronològica de les estructures documentades (figura 204). Així, es planteja que una primera fase, datada en els segles V-VI, s'identifica amb una *cella memoriae* de forma rectangular. En una segona fase, que es data vers els segles VII-VIII, a l'edifici anterior se li afegeix un absis quadrangular. Finalment en una tercera fase, ja dins l'època carolíngia, es modifica el transsepte i s'afegeix una absidiola lateral al nord de la nau (AICART; NOLLA; PALAHÍ (eds.) 2008).

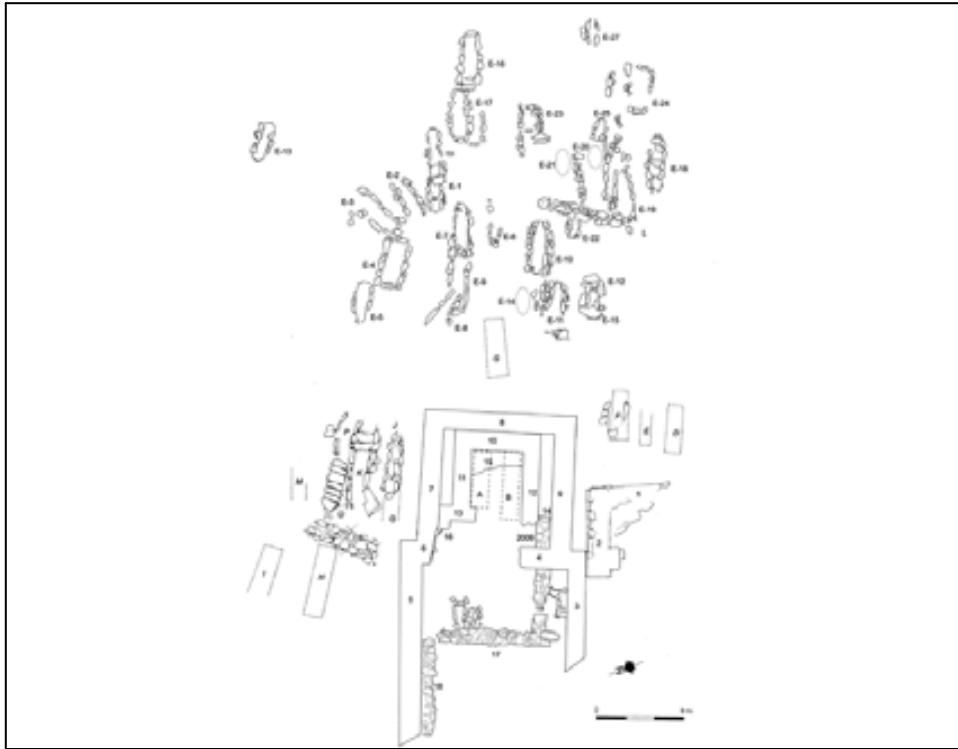
8.3.1.1 Annex de figures.

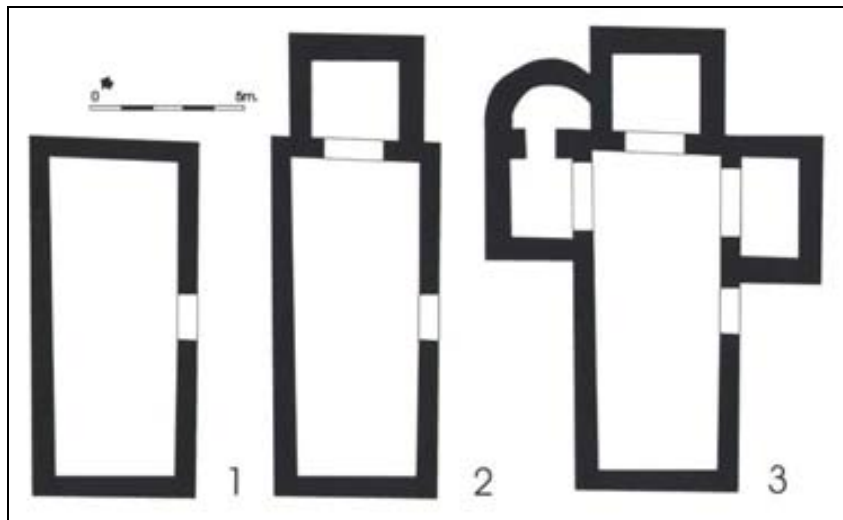
Figura 201: planta de les fases dels temples de Mas Castell (segons AICART; NOLLA; PALAHÍ (eds.) 2008).

Figura 202: planta de les restes de la basílica de Bell lloc d'Aro (segons ESTEVE; NOLLA; SAGRERA 1990).

Figura 203: planta de les restes de la basílica i de la necròpolis de l'Antiguitat Tardana (segles VI-VII) i de l'església preromànica i de la necròpolis altmedieval (segles VIII-X) de Santa Cristina d'Aro (segons AICART; NOLLA; PALAHÍ (eds.) 2008).

Figura 204: planta de les fases de l'església de Sant Joan de Bellcaire (segons AICART; NOLLA; PALAHÍ (eds.) 2008).
1-Segles V-VI, 2-Segles VII-VIII, 3-Segles IX-X.

8.3.2 Les esglésies preromàniques.

En relació als edificis religiosos, ja en cronologies dels segles VIII-X, estudis de síntesi mostren que segueixen una evolució més o menys uniforme detectant-se força similituds arquitectòniques (BARRAL 1981), el que suposa un canvi en relació al models tardoantics (UTRERO 2011). A nivell global la pràctica arqueològica desenvolupada en alguns edificis permet veure que hi ha una gran semblança en els tipus arquitectònics de les esglésies dels segles VIII, IX i X, tot i que hi ha pocs exemples excavats en extensió. Tot i això, si sumem als casos excavats el gran nombre d'edificis conservats en aquesta zona de Catalunya amb aquestes característiques ens permet proposar un model comú en la disposició dels espais litúrgics d'aquestes esglésies, entre els que es poden distingir dues àrees comunes dividides en el presbiteri i la nau. Més amunt, ja s'ha destacat la importància de les esglésies durant l'Antiguitat Tardana fet que es mostra, sobretot, a partir d'època carolíngia amb la construcció d'aquests edificis religiosos, molts dels quals acabaran esdevenint parròquies amb un terme territorial propi des de finals del segle IX. En aquest sentit, cal destacar que l'arqueologia demostra una ràpida difusió d'aquests edificis eclesiàstics de caire rural amb necròpolis en aquesta zona com els exemples que comentarem tot seguit, que seran el reflex de l'expansió de la cristianització per tot l'àmbit rural del nord-est de Catalunya entre els segles VIII i X.

Ja fa temps que aquestes esglésies anomenades preromàniques i datades sovint entre els segles IX-X des de la Història de l'Art (BARRAL 1981), poden construir-se al segle VIII, un aspecte que nosaltres, fa temps, havíem proposat en un text on apuntàvem que a l'època islàmica se seguien construint esglésies (FOLCH 2003). Es tracta d'un fet demostrat a Catalunya amb el cas excavat i ben datat de Sant Menna (Sentmenat del Vallès) (ROIG; COLL 1995) i en recents exemples que s'han posat de relleu en una publicació de síntesi sobre les comarques gironines (AICART; NOLLA; PALAHÍ (eds.) 2008), en el cas andorrà de Sant Vicenç d'Enclar (Andorra) (LLOVERA (coord.) 1997, 33 i 405)³⁰⁵, i en alguns estudis realitzats a d'altres bandes de la Península Ibèrica (CABALLERO 2007).

Aquest fet, però, es documenta més extensament a partir del segle IX, quan els carolingis impulsen la construcció sistemàtica d'aquestes noves esglésies, sovint en

---

³⁰⁵S'ha datat un ós procedent d'una tomba, per tal de situar cronològicament el cementiri documentat al voltant de l'església i la construcció d'aquesta: Data radiocarbònica convencional 1295±55, Calibració 640-880 AD. Els autor s'inclinen per una cronologia situada entre finals del segle VII i principis del VIII per a la construcció de l'església. Data radiocarbònica convencional 1295±55, Calibració 640-880 AD.

llocs esmentats com *villae*, un aspecte que, en tot cas, ja ha quedat clar en l'estudi de la documentació d'aquest moment.

A altres zones de Catalunya, les dades que ens proporciona l'arqueologia són força abundants. Al Vallès les recerques desenvolupades en jaciments com l'església Vella de Sant Menna, Sant Esteve de Castellar Vell, Sant Salvador de Polinyà, l'Hostatgeria de Sabadell i Sant Iscle de la Salut de Sabadell, en alguns casos amb datacions radiocarbòniques (ROIG 2011b)³⁰⁶. Al Maresme, un exemple d'aquest moment es localitza a la vil·la d'Argentona, on recentment a tocar de l'església de Sant Julià, documentada al segle X, s'ha excavat una necròpolis molt interessant, que es localitza a prop de l'església d'aquesta localitat, formada per un conjunt de 25 tombes, de les quals 6 són antropomorfes, ja que es tracta d'un altre exemple de cementiri excavat en extensió i ben datat dels segles VIII-IX amb aquesta tipologia de tombes (HINOJO; VÁZQUEZ 2009)³⁰⁷.

De la mateixa manera, a França trobem casos similars per aquestes cronologies, on cal destacar, entre d'altres, el jaciment rossellonès de Vilarnau (Perpinyà), que ens aporta més dades referides a aquest procés. Al segle IX es documenta una església amb una nau i absis semicircular, amb la seva necròpolis, formada, en aquest moment, per només 38 tombes antropomorfes, en fossa simple i amb còdols, algunes de les quals s'han datat per radiocarboni, oferint les calibracions una cronologia situada entre els segles IX-X (PASSARRIUS; DONAT; CATAFAU (dirs.) 2008).

En el nord-est de Catalunya tenim diversos casos excavats caracteritzats per una gran senzillesa formal, presentant edificis amb plantes formades per una nau rectangular amb un absis quadrangular o trapezial associats a necròpolis amb tombes de còdols, de banyera o antropomorfes.

-Sant Esteve de Caulers (Caldes de Malavella).

Aquesta església, que apareix esmentada així al segle XI³⁰⁸, fou objecte d'intervencions arqueològiques que van posar al descobert un edifici format per una nau rectangular a la qual se li adossa un absis quadrangular i una necròpolis de

---

³⁰⁶ Avui per a la zona del Vallès disposem d'un bon nombre de datacions de C14 per aquest tipus de tombes antropomorfes, totes coincidents entre els segles IX-X: Tomba 15 de Sant Iscle de la Salut (Sabadell) (ref. UBAR-908, datació radiocarbònica 1125±40 BP, datació calibrada cal AD 896-941). tomba 2 de Sant Esteve (Castellar Vell) (ref. UBAR-910, datació radiocarbònica 1065±40 BP, datació calibrada cal. AD 988). Tomba 14 de Sant Salvador (Polinyà) (ref. UBAR-912, datació radiocarbònica 1105±40 BP, datació calibrada cal. AD 902-967).

³⁰⁷ Aquest cementiri compta amb una datació radiocarbònica efectuada en una tomba antropomorfa. Que data el data entre els segles VIII-IX. UBAR-986. Edat radiocarbònica convencional 1235-+ 35 BP. Cal. AD. (1 sigma 694-821). Cal. AD. (2 sigmes 686-881).

³⁰⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 367, a. 1079.

tombes antropomorfes (figura 205). Un aspecte molt interessant de l'excavació fou l'aparició d'un banc situat a ambdós costats de l'arc triomfal, un fet força documentat en la litúrgia visigòtica i que va permetre als seus excavadors fonamentar l'antiguitat de l'església. La datació de l'edifici se situà al segle IX, una cronologia que considerem adient si tenim en compte que s'associa a una petita necròpolis de tombes antropomorfes que es daten bé a partir d'aquest segle (RIU 1975).

-Sant Cebrià dels Alls (Cruïlles).

Un altre edifici amb aquestes característiques el troben a l'església de Sant Cebrià dels Alls documentada l'any 1062³⁰⁹. Les excavacions van mostrar quasi la planta íntegra de l'absis trapezoidal d'una església d'una sola nau que es data en els segles IX-X, on més tard, en època romànica, se li afegirà un absis semicircular (SÁNCHEZ 2008). Aquesta darrera església va afectar altres estructures de la primitiva, fet que no ha permès documentar altres restes (figura 206).

-Sant Cugat de Salt (Salt).

També trobem paral·lels a l'església de Sant Cugat de Salt, documentada l'any 887³¹⁰. Les excavacions van posar al descobert quasi la planta sencera d'una església amb capçalera trapezoïdal i una sola nau, datada en els segles IX-X (figura 207), situada a sota de la nau central de l'església actual on, posteriorment en època romànica, se li afegirà un creuer i un absis sobresortint de forma semicircular (ALBERCH; BURCH 1996-97).

-Sant Pere de Llorà (Llorà).

A l'església de Llorà, que apareix citada a la documentació en el segle X³¹¹, les excavacions recents han permès localitzar i excavar les restes d'una església preromànica que es data en els segles IX-X a partir de diversos materials arqueològics. Aquesta presenta unes característiques ja esmentades anteriorment, nau rectangular i absis trapezoïdal, anterior a la construcció romànica del segle XI (figura 209). En aquests cas s'ha pogut documentar la planta íntegra de la primera església, amb una pavimentació realitzada amb *opus signinum*, i un grup de tombes

---

³⁰⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 291, a. 1062.

³¹⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 17, a. 887.

³¹¹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 506, a. 986.

antropomorfes excavades al subsòl natural que varen aparèixer al nord-est de l'absis (MONTALBÁN 2007).

-Sant Vicenç de Tossa de Mar (Tossa de Mar).

Un altre cas excavat el trobem en l'església de Sant Vicenç de Tossa de Mar, documentada al segle X³¹². En aquest jaciment les excavacions han localitzat un església de nau única i absis quadrat, tot i que no s'ha pogut datar amb precisió, el que fa que els autors s'inclinin per una cronologia genèrica que situen en els segles X-XI, per que el lloc està citat al segle XII en la documentació medieval amb el nom de Mont Guardí (FONT; SUREDA 2007). Nosaltres per la nostra part pensem que podria correspondre a una església dels segles IX-X, anterior al nucli documentat, i que ja hi hagués algun assentament en aquesta zona. En tot cas, es tracta d'una església que presenta moltes similituds amb d'altres esglésies de la zona que estudiem i que hem anat veient.

-Santa Maria dels Turers (Banyoles).

Un altre jaciment, encara en procés d'excavació, es localitza a Banyoles. Molt recentment, en un carrer situat a tocar de l'església de Santa Maria dels Turers, ja documentada al segle XI³¹³, s'ha localitzat part d'una necròpolis formada, en l'estat actual de la recerca, per vint tombes antropomorfes que es daten entre els segles IX-X i que s'haurien de posar en relació amb una església pre-romànica, encara no localitzada, que possiblement s'hauria de situar a sota de l'actual³¹⁴.

-Sant Miquel de Palol de Sabaldòria (Vilafant).

L'església de Sant Miquel de Palol de Sabaldòria, que no apareix esmentada a la documentació, representa un altre exemple excavat. Les excavacions en l'interior d'aquesta església, de nau única i absis quadrat, han documentat una necròpolis de l'Alta Edat Mitjana formada per tres tombes antropomorfes i tres sitges datades entre els segles IX-X³¹⁵ (figura 208). Tot aquest conjunt hauria funcionat amb aquesta església primitiva que ha conservat, quasi íntegrament, la seva planta original fins a l'actualitat (AUGÉ 2010 i 2012).

---

³¹² Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 377, a. 966.

³¹³ Col·lecció Diplomàtica del a Seu de Girona, doc. 400, a. 1086.

³¹⁴ Notícia extreta de la Web de l'Ajuntament de Banyoles (29-3-2011).

³¹⁵ S'ha realitzat una datació radiocarbònica d'una tomba antropomorfa amb coberta de lloses que aporta una cronologia situada entre els segles IX-X. Cal. AD (2 sigmes): anys 861-965.

-Sant Esteve de Vila-sacra (Vila-Sacra).

Un altre cas el trobem a la necròpolis del palau de l'Abat (Vilasacra) situada a tocar de l'església de Sant Esteve que apareix a la documentació al segle X³¹⁶. En aquest cas, objecte d'unes excavacions d'urgència realitzades durant l'any 2008, es va localitzar una necròpolis formada per 2 enterraments, un en fossa simple i un en fossa antropomorfa retallats en el substrat natural, que es datarien entre els segles IX-X a partir d'una datació radiocarbònica realitzada en l'individu de la tomba antropomorfa, i que caldria relacionar amb una església preromànica de la qual en queden alguns vestigis en la part inferior dels murs de ponent i tramuntana de l'edifici actual (MOIX 2010).

-Sant Aniol de Finestres (Sant Aniol de Finestres).

En aquest edifici, que apareix a la documentació al segle X³¹⁷, les excavacions de l'any 2005 van permetre documentar les restes d'una església anterior a la romànica. Concretament es tracta de bona part d'un absis de forma quadrada (figura 210) amb una cronologia que van proposar els autors situada a l'entorn dels segles VI-VIII (ESTEBA; DEHESA 2005). En aquest cas la cronologia no és gens precisa i nosaltres no dubtem a situar aquesta construcció vers els segles IX-X, ja que es tracta d'una església que presenta paral·lels molt clars amb altres exemples que hem vist més amunt.

-San Pere de Pals (Pals).

Una altra necròpolis es va trobar al carrer Major del nucli de Pals (*villa Palus*)³¹⁸, a tocar de l'església de Sant Pere. En aquests cas es tracta d'una troballa antiga formada per dues sepultures antropomorfes excavades a la roca (figura 211), una es conserva força bé i l'altra està actualment tallada per un mur d'una casa moderna (BOLÒS 1993). Potser caldria associar aquesta necròpolis amb una església preromànica anterior dels segles IX-X, actualment no localitzada, que se situaria sota l'església de Sant Pere.

Finalment, per concloure aquest estudi de les esglésies preromàniques, a banda dels casos excavats que hem vist, trobem altres exemples a les comarques gironines que

---

³¹⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 123, a. 983.

³¹⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 274, a. 947.

³¹⁸ Catalunya Carolíngia (edició de 2009), Vol. II, pp. 113-114, a. 889.

presenten plantes molt similars, algunes de les quals estan ben documentades entre els segles IX-XI, malgrat que no han estat objecte d'excavacions arqueològiques. Entre aquest grup podem citar Sant Andreu del Torn a Sant Ferriol³¹⁹, Sant Julià de Boada³²⁰, Sant Martí de Romanyà³²¹, Sant Genís de les Baussitges, Sant Quirze d'Olmells, Sant Briç de Tàpies³²², Santa Eulàlia de Palau de Santa Eulàlia³²³, Santa Fe de Solers, Sant Andreu de Vilarouan, Santa Eulàlia de Palau Borrell, Sant Andreu de Borrassà³²⁴, Sant Martí de Baussitges³²⁵, Sant Climent de Peralta³²⁶, Sant Martí de Vallamala, Sant Martí de Masarac i Sant Julià de Sant Mori. Totes elles presenten unes característiques comunes: una sola nau rectangular, absis trapezial o quadrangular i la presència, en alguns casos, d'arcs de ferradura "ultrapassats", un model arquitectònic que pot situar-se cronològicament en els segles VIII-IX, arribant en bastants casos fins el segle X.

---

³¹⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 113, a. 977.

³²⁰ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 280, a. 1058.

³²¹ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc.79, a. 1020.

³²² Escriitures de Santa Maria de Vilabertran, doc. 87, a. 1077.

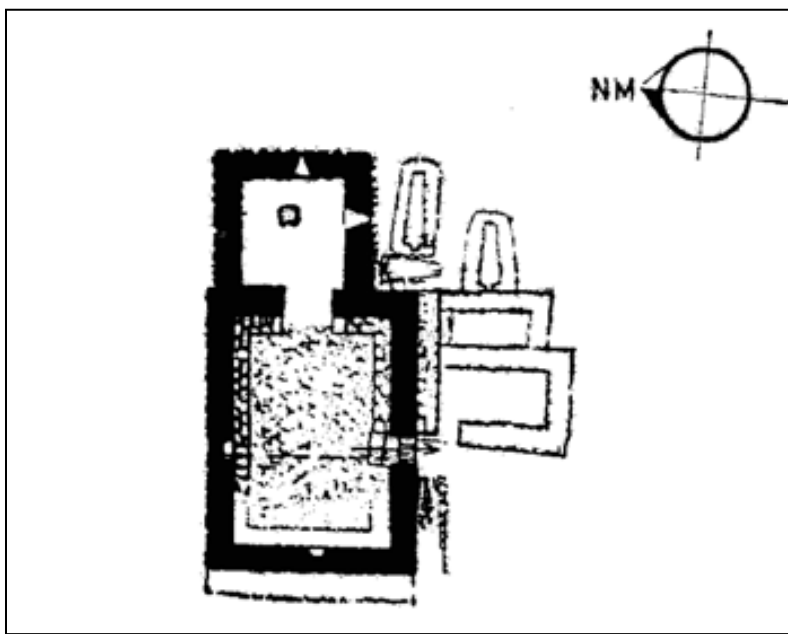
³²³ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc.140, a. 912.

³²⁴ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc.1, a. 817.

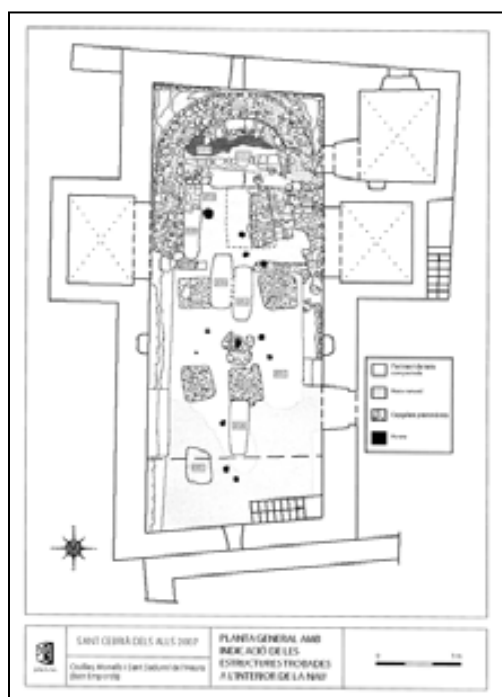
³²⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 271, a. 946.

³²⁶ Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, Vol. I, doc.10, a. 881.

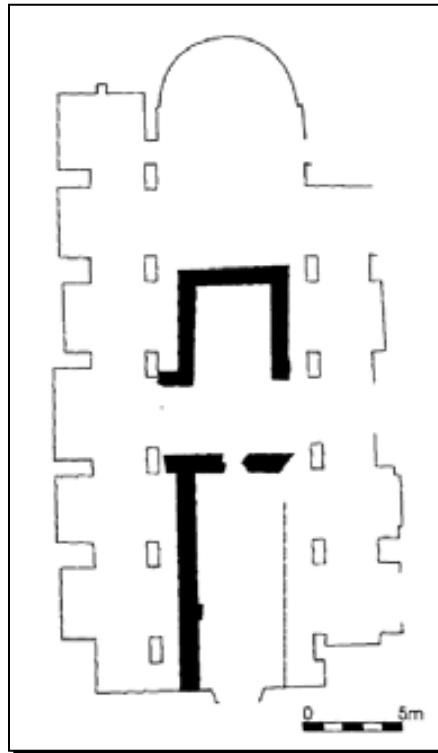
8.3.2.1 Annex de figures.

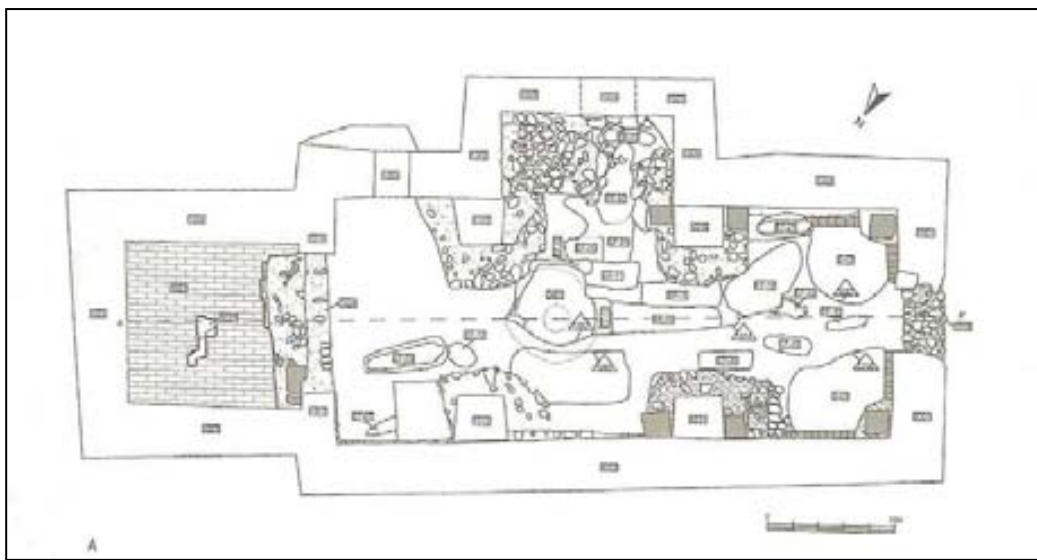
Figura 205: planta de l'església de Caulers (Caldes de Malavella) (segons RIU 1975).

Figura 206: planta de l'església de Sant Cebrià dels Alls (segons SÀNCHEZ 2008).

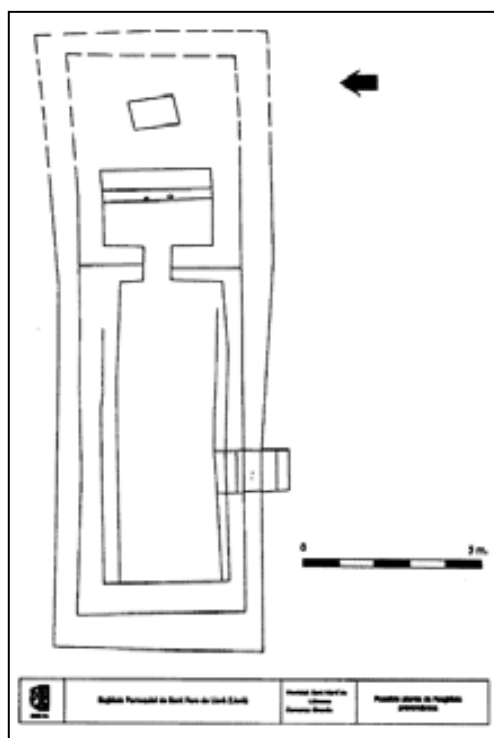

Figura 207: planta de les restes documentades de l'església preromànica de Sant Cugat de Salt a l'interior de la nau de l'església romànica (segons ALBERCH; BURCH 1997).

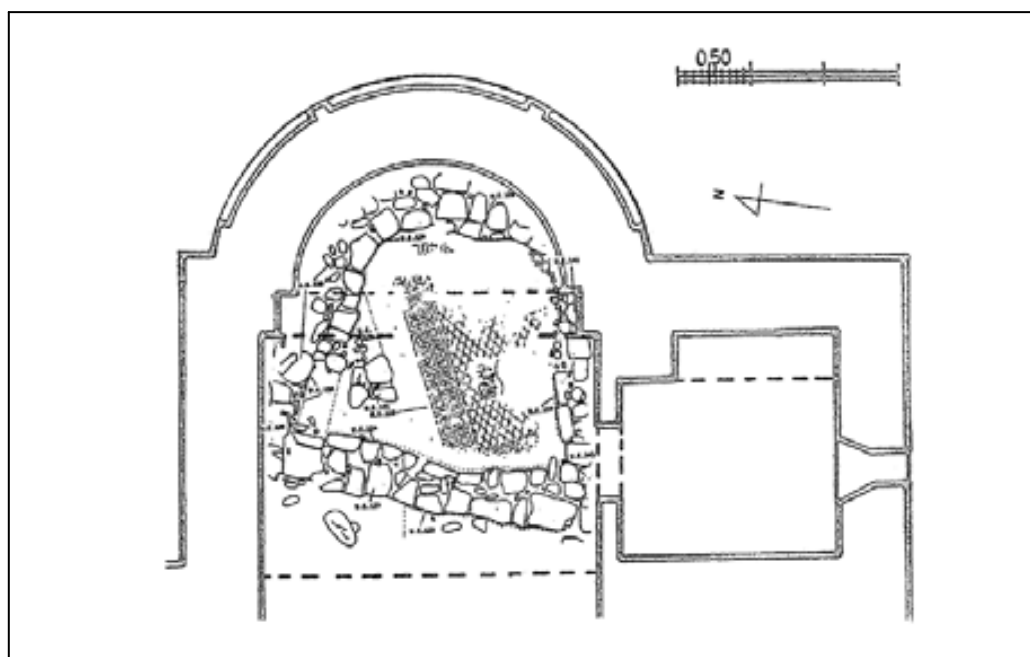

Figura 208: planta de les restes de l'església preromànica de Sant Miquel de Palol de Sabaldòria i de la necròpolis de tombes antropomorfes (segons AUGÉ 2010).

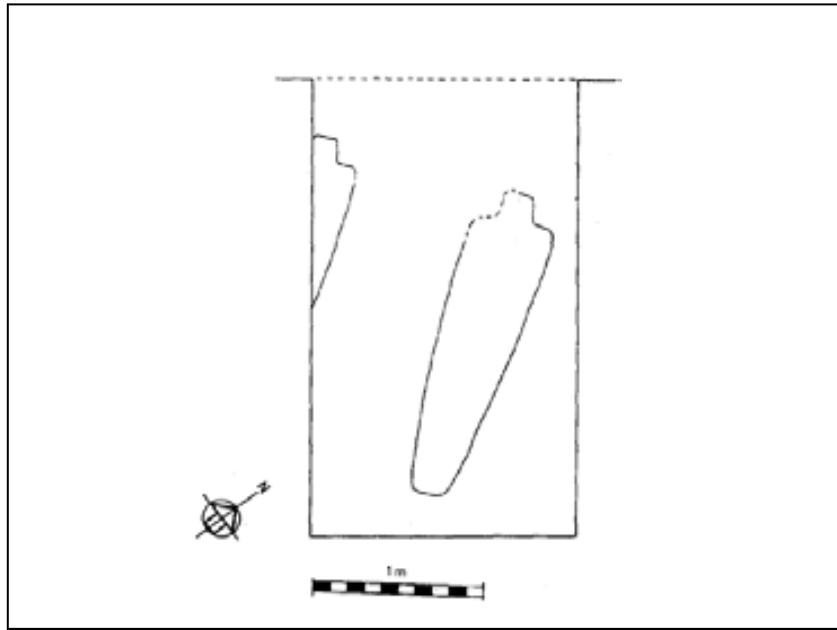

Figura 209: planta de les restes de l'església preromànica de Llorà (segons MONTALBÁN 2007).

Figura 210: planta de Sant Aniol de Finestres (segons ESTEBA; DEHESA 2005).

Figura 211: planta d'algunes tombes de la necròpolis del carrer Major (Pals) (segons BOLÒS 1993).

8.3.3 Les esglésies romàniques.

Posteriorment, al nord-est de Catalunya trobem, també, un bon nombre d'esglésies del segle XI que s'assimilen al model romànic. Des dels anys setanta es coneixen publicacions que han recopilat i estudiat totes les esglésies de la província de Girona (BADIA 1978). És però, amb la recerca arqueològica que s'hi ha desenvolupat en els darrers anys on s'han donat a conèixer nombroses esglésies romàniques amb les seves necròpolis i sitges associades, el que s'anomena la sagrera.

A partir de la pràctica arqueològica es comprova que la seva morfologia s'associa, en els casos més simples, a una nau rectangular amb un absis semicircular, que augmenta en complexitat en els casos més evolucionats que poden presentar tres naus, amb un absis central i dues absidioles laterals i la presència d'un campanar. A nivell arqueològic els principals canvis que es detecten, a banda d'aquesta morfologia que hem vist, tenen relació amb els camps de sitges que ara proliferen a la sagrera i amb noves necròpolis. Així, unes de les restes que s'observen són certes concentracions de sitges al terra, un fet que hem pogut documentar a la capella del castell de Malavella i que ja hem vist en un apartat anterior, sovint agrupades per parelles i que presenten una cronologia relativament curta. Es tracta de graners amb capacitats que no superen els 2m^3 i que semblen amortitzar-se en una cronologia que no supera els segles XII-XIII. A més d'aquestes restes i amb estructures d'obra ben visibles, els sagrers eclesiàstics apareixen en ple segle XI. Adossats a les esglésies, aquests primers sagrers poden ésser a l'hora rebostos o cellers i són autèntiques sagristies, tota una novetat que, al segle XI, no pot relacionar-se amb cap tradició precedent mantinguda. Així, tot i que anteriorment no són estranyes les sitges a les esglésies, a partir d'ara, dins la nau o en la sagrera, també són especialment significatius els grans graners eclesiàstics dels segles XI-XIII, un símptoma inequívoc de que s'obtenen els censos canònics de la dècima i la primícia dels parroquians. Al segle XI el que es discuteix inicialment és la titularitat d'un nou impost, el de la dècima eclesiàstica, que ara es generalitza arreu amb l'instrument de la noció parroquial per fer-ho (MARTÍ 2007). Així mateix, a tocar d'aquestes esglésies també es documenten necròpolis, ara força extenses (entre cent i dos-centes tombes) en comparació a les necròpolis anteriors (segles IX-X) de tombes antropomorfes, que presenten sepultures de fossa simple amb coberta de lloses, de caixa de lloses simple i amb sarcòfag de forma antropomorfa que mostrarien com, a partir d'aquest moment, en el segle XI, les comunitats passen, necessàriament, per l'església.

A altres zones de Catalunya, es coneixen diverses excavacions en esglésies romàniques amb aquests cementiris formats majoritàriament per tombes de lloses, tot i que encara es documenten algunes antropomorfes. Per exemple, al Berguedà s'han excavat alguns exemples de necròpolis vinculades a esglésies d'aquest moment, on podem destacar el cas de l'església de Sant Quintí de Taravil amb un cementiri format per vint-i-dos tombes de lloses i antropomorfes (GUÀRDIA 2006). Al Bages es troben altres casos com l'església de Santa Maria de Matadars, on s'ha excavat un conjunt arqueològic format per tretze tombes antropomorfes excavades a la roca (LÓPEZ; CAIXAL; GÓMEZ 2006). També podem afegir el cas de l'església de la Palma de Cervelló, on les excavacions han documentat, en el sector est de l'església, part de la sagrera, formada per quatre tombes antropomorfes i dues sitges, amortitzades posteriorment per unes edificacions dels segles XIV-XV (CANTOS 2006). Un darrer jaciment és l'església de Sant Vicenç del Horts, on s'ha excavat pràcticament tota la sagrera d'aquesta església. En el segle XI es documenta en l'espai de la sagrera una extensa necròpolis formada per tombes amb fossa simple i coberta de lloses i 17 sitges que cal relacionar amb l'església romànica (SOBERÓN; FERRER 2011).

De la mateixa manera, a França trobem casos similars on cal destacar, una altra vegada, el jaciment rossellonès de Vilarnau que ens aporta més dades. Al segle XI es documenta una nova església romànica de nau única i absis semicircular amb la seva necròpolis formada per 150 tombes de lloses i en fossa simple amb datacions radiocarbòniques que situen aquesta fase entre els segles XI-XII (PASSARIUS; DONAT; CATAFAU (eds.) 2008, 152-155).

Aquesta relació església-necròpolis al nord-est de Catalunya mostrarà continuïtats en la seva implantació territorial, tractant-se d'un fenomen sense remei, ja que a partir del segle XI cap cementiri quedarà fora del control de les esglésies. Un aspecte que destaca en el grup d'esglésies excavades en el nostre àmbit d'estudi que veurem a continuació.

-Sant Esteve de Canapost (Forallac).

En relació als casos concrets que s'han treballat a les comarques gironines podem citar l'excavació arqueològica a la zona de l'absis i a una explanada a migdia de l'església de Sant Esteve de Canapost, documentada al segle XI³²⁷. En aquesta intervenció es va documentar una extensa necròpolis d'època medieval formada per un total de 105 enterraments de tipologies diverses; en caixa de lloses, fossa simple

---

³²⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 300, a. 1064.

amb coberta de lloses, tombes d'obra, sarcòfags antropomorfs i antropomorfes amb lloses (figura 212-213). La cronologia en les dates més antigues s'ha situat en els segles IX-X a partir de les tombes antropomorfes, possiblement relacionades amb l'església preromànica que ha estat documentada tant a l'esplanada sud com a la de llevant de l'església actual i en les dates més modernes, en relació a la Plena Edat Mitjana, entre els segles XI-XIII, relacionades amb tombes en fossa simple amb coberta de lloses que formarien part de la sagrera de l'església romànica (FRIGOLA; PUNSETI 2006).

-Sant Julià de Vulpellac (Vulpellac).

També coneixem una altra necròpolis documentada a Vulpellac molt similar al cas anterior de Canapost. A prop de l'església de Sant Julià, documentada a finals del segle X³²⁸, concretament a migjorn de l'església, s'estén la necròpolis, entre el castell i aquest edifici parroquial. Es coneixen un conjunt de 19 tombes, de les quals vuit són de lloses i les onze restant són en sarcòfags antropomorfs (figura 214), i s'ha proposat una cronologia entre els segles XI-XII en relació a la sagrera de l'església romànica (AADD 1993).

-Sant Esteve de Vilacolum (Torroella de Fluvià).

Durant els anys 2000 i 2001 també s'han dut a terme excavacions arqueològiques a l'església de Sant Esteve de Vilacolum, documentada a finals del segle X³²⁹, que han permès recuperar part de la primera església formada per les restes de dos murs que formen un angle i permet dibuixar un petit edifici de planta rectangular de 7 m de llargada per 4 d'amplada amb un absis semicircular (figura 215), que es data entre finals del segle X i mitjans segle XI i que els autors d'aquesta excavació relacionen amb l'església romànica coneguda documentalment a partir de l'any 1116 (VIEYRA 2002).

-Sant Esteve de Vilasacra (Vilasacra).

Un altre cas conegut es localitza a la necròpolis del palau de l'Abat (Vilasacra) a tocar de l'església de Sant Esteve. En aquest jaciment s'ha excavat una necròpolis formada per 19 enterraments en fossa simple, en llit de pedres i en caixa de llosa excavats en un nivell que contenia ceràmiques espatulades, juntament amb set sitges. Es tracta

---

³²⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 115, a. 904.

³²⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 591, a. 997.

d'un conjunt, necròpolis i sitges, que mostrarien les estructures de la sagrera medieval (MOIX 2010) que caldria datar a partir del segle XI i relacionar-la amb l'església romànica.

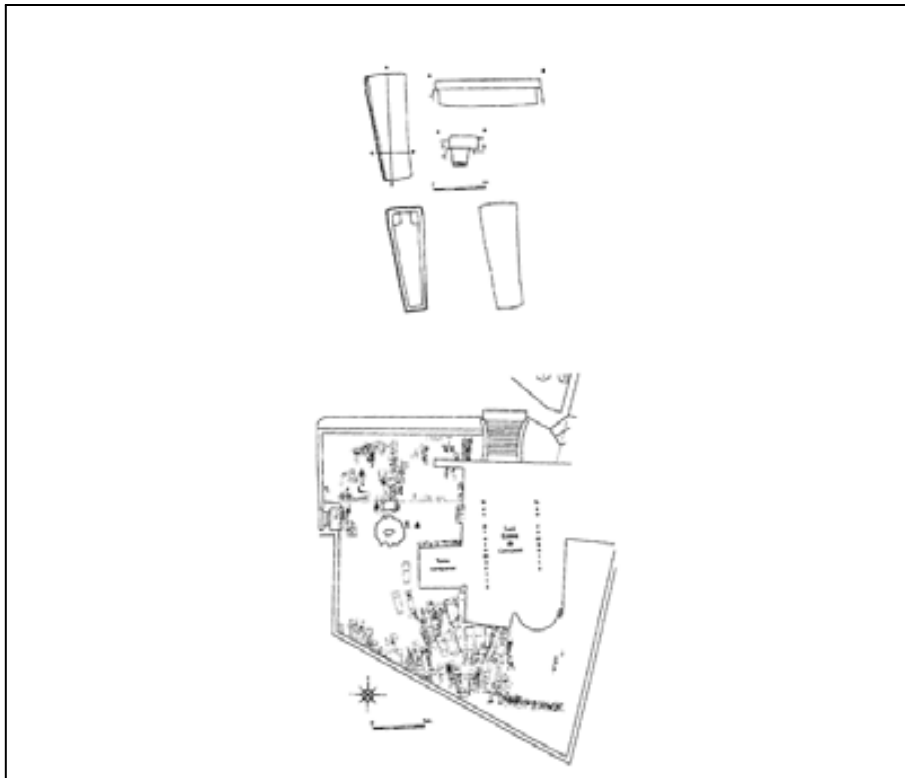
-Sant Esteve de Marenjà (La Tallada d'Empordà).

El darrer cas excavat se situa a la zona exterior de l'absis de l'església de Sant Esteve de Marenjà (La Tallada d'Empordà). En unes excavacions realitzades l'any 2009 es va poder documentar part d'una necròpolis formada per 11 enterraments, en caixa de lloses de forma antropomorfa, en fossa antropomorfa i en fossa simple (figura 216), que s'haurien de situar, per les relacions estratigràfiques documentades, en els segles XI-XII i que cal associar a la sagrera de l'església romànica de Sant Esteve (CODINA; COROMINA 2010).

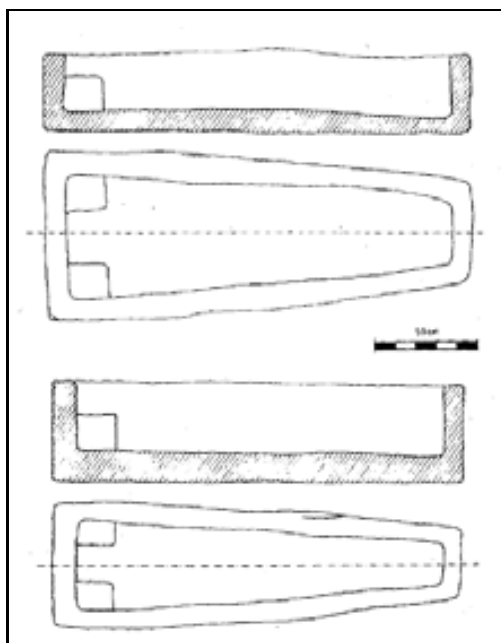
9.3.3.1 Annex de figures.

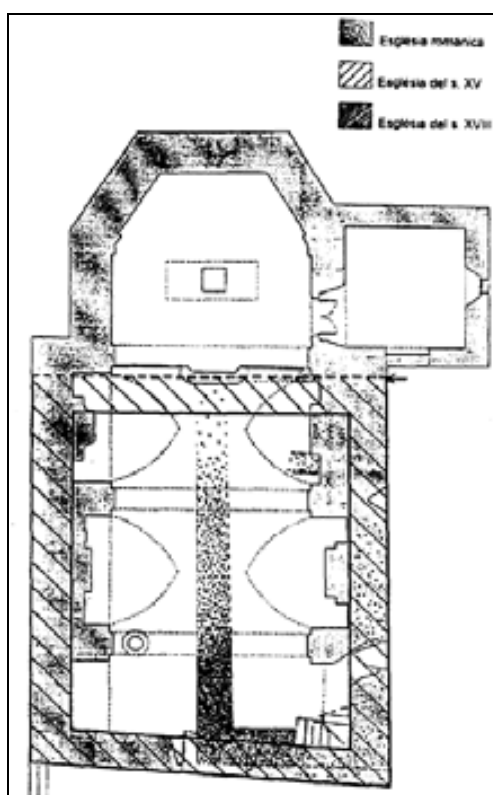
Figura 212: detall d'algunes de les tombes de la necròpolis de Canapost (segons PUNSSETTI 2006).

Figura 213: planta de l'església i de la necròpolis de Canapost (segons FRIGOLA; PUNSSETTI 2006).

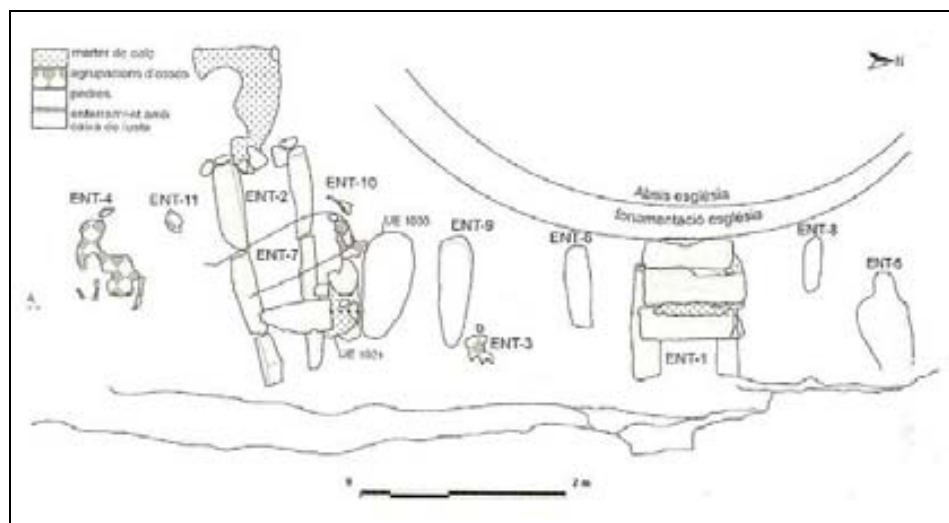

Figura 214: planta d'algunes tombes de la necròpolis de Sant Julià de Vulpellac (segons BOLÒS 1993).

Figura 215: planta de les fases de l'església de Sant Esteve de Vilacolum (Torroella de Fluvià) (segons VIEYRA 2002).

Figura 216: planta de la necròpolis de l'església de Sant Esteve de Marençà (La Tallada d'Empordà) (segons CODINA; COROMINA 2010).

8.3.4 Els monestirs.

8.3.4.1 Els monestirs d'època visigoda.

Per altra banda, en aquest apartat referit als edificis religiosos no volem passar per alt la temàtica dels monestirs ben presents ja des de l'època visigoda. Es tracta d'un àmbit d'estudi que ha tingut tímids apropaments historiogràfics a Catalunya (RIU 1989-ENRICH; ENRICH; SALES 1999), sense massa ressò, però, dins de la comunitat científica catalana, un fet que contrasta amb la llarga tradició d'estudis que s'estan realitzant a la resta de la Península Ibèrica (CABALLERO 2007) i que recentment s'han reunit en una publicació de síntesi (LÓPEZ; MARTÍNEZ; MORÍN (eds.) 2007).

Dels casos excavats arqueològicament a d'altres zones de Catalunya destaca la basílica del Parc Central (Tarragona); un complex religiós format per una basílica i edificacions annexes i una extensa necròpolis amb 150 sepultures que els mateixos autors identifiquen amb un possible monestir creat al segle V (MAR; SALOM 1999, 175-177). De la mateixa manera s'apunta pel cas situat en aquesta zona que estudiem i que ja hem vist anteriorment de Santa Margarida d'Empúries (NOLLA *et alii* 1996). Recentment, també una publicació ha incidit en aquests tema dels monestirs a l'Antiguitat Tardana fent una revisió de diversos complexos eclesiàstics de Catalunya on s'intenta veure quina era la seva funció. Aquí, cal destacar la possibilitat que proposa un autor d'interpretar el jaciment de Bovalar com un monestir, com a mínim en la seva última etapa (GURT 2007), un fet que resulta una novetat per a Catalunya.

En el nostre àmbit d'estudi coneixem alguns exemples, tot i que parcialment excavats que potser caldria identificar amb monestirs de l'època visigoda.

-Sant Feliu de Guíxols (Sant Feliu de Guíxols).

Potser el cas més interessant sigui el monestir de Sant Feliu de Guíxols on s'ha efectuat una excavació que ha permès documentar algunes restes. En aquesta s'han localitzat, fins al moment, un conjunt d'estructures que es daten en posterioritat al segle V, i que amortitzen una vil·la romana datada en els segles IV-V i que definirien 4 àmbits (figura 218), un amb una estructura ortogonal que s'identifica amb un possible baptisteri i que potser identificaria un recinte monacal (VIVÓ 2010-PRADOS 2011).

-Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva).

Un altre exemple seria Sant Pere de Rodes, on les excavacions van identificar un edifici rectangular bastit amb grans carreus de granit datat en el segle VI (figura 217). Fins ara no s'ha pogut establir una relació funcional ni cultural entre aquest edifici i el monestir posterior del segle IX (MATARÓ 2003).

-Santa Maria d'Amer (Amer).

També una necròpolis, datada entre els segles IV-VIII, amb cinc sepultures, algunes amb *tegulae*, documentada a sota de la nau de l'església del monestir de Santa Maria d'Amer podria, a tall d'hipòtesis, tractar-se d'un altre cas (SAGRERA; AGUSTÍ 2002).

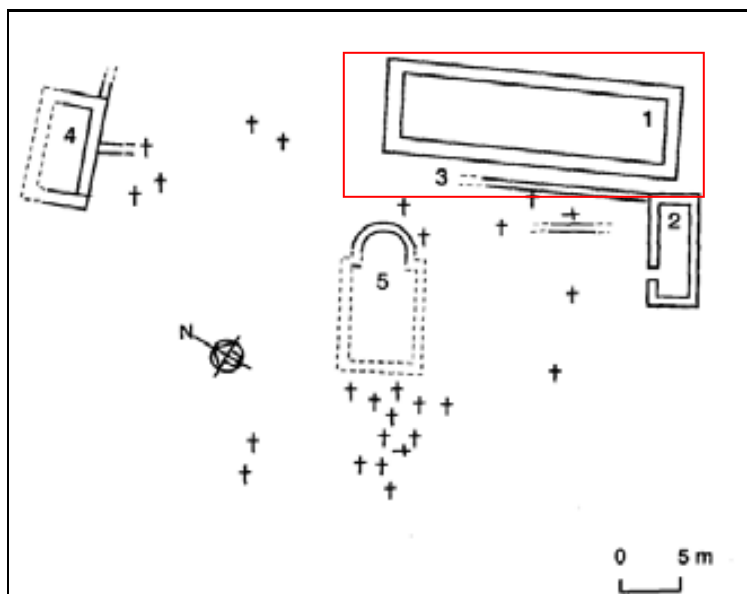
En conjunt, es tracta de tres exemples singulars, el primer documentat al segle X³³⁰ i els dos darrers documentats al segle IX com *cella*³³¹ que esdevenen monestirs importants en els segles IX-X i que presenten restes de l'Antiguitat Tardana, un fet que hem observat en altres zones de Catalunya com en el cas del Monestir de Sant Cugat (ARTIGUES 2003) i a Sant Llorenç prop Bagà (LÓPEZ; CAIXAL; PUIG; CASCANTE 2011). En tot cas, es tracta d'una problemàtica que necessita de l'arqueologia per acabar de definir quines característiques tenen els monestirs durant l'època visigoda.

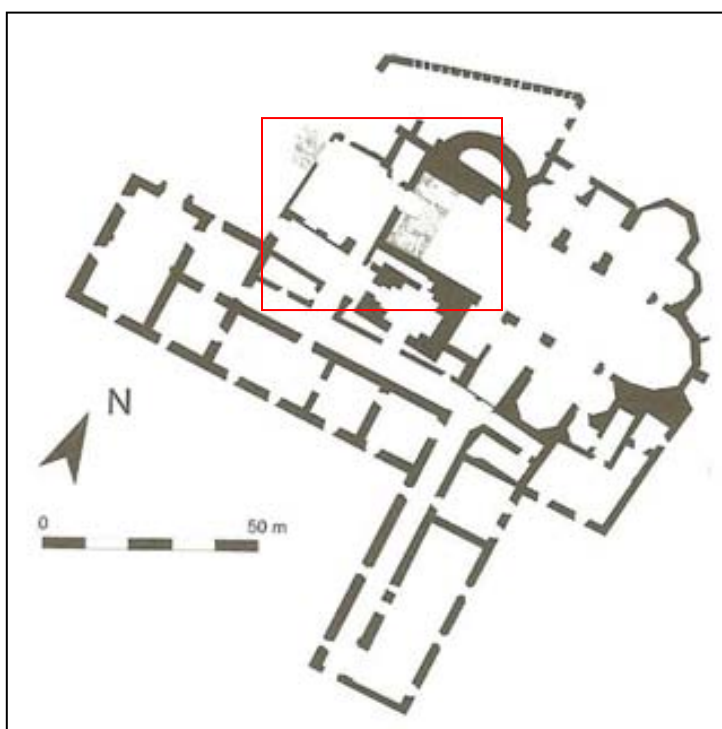
³³⁰ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 377, a. 966.

³³¹ Un mot al qual ens hem referit, quan hem tractat l'organització territorial al segle IX, i que designa en la documentació, tant a monestirs com a esglésies.

8.3.4.1.1 Annex de figures.

Figura 217: planta del Monestir de Sant Pere de Rodes (modificació pròpia a partir de MATARÓ 2003) en vermell les estructures del segles VI-VII.

Figura 218: planta del Monestir de San Feliu de Guíxols amb indicació en vermell de la zona on es troben les restes dels segles IV-V (modificació pròpia a partir de VIVÓ 2010).

8.3.4.2 Els monestirs d'època carolíngia.

A partir del segle IX, com hem vist en la primera part d'aquest treball, apareixen diversos monestirs esmentats com *monasteria*, *cellae* o *cenobia* a la documentació medieval del nord-est de Catalunya, alguns dels quals han estat objecte d'excavacions arqueològiques que, tot just, han començat a poder interpretar amb una certa claredat quines són les estructures en les seves fases inicials. Amb el poc que hi ha excavat sembla que al segle IX els monestirs tindrien una estructura arquitectònica força modesta formada per una església de nau única amb absis semicircular, amb la seva necròpolis de tombes antropomorfes i alguna edificació associada, un aspecte que destaca en el grup que veurem tot seguit.

-Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva).

Es tracta d'un monestir documentat ja des de l'any 878³³² on han aparegut algunes restes de difícil datació, encara que han de ser anteriors a les grans reformes del segle X. Aquesta fase corresponent als segles VIII-IX ve definida per la construcció d'unes parets de pedra seca que connecten un edifici quadrangular d'una sola nau i amb absis semicircular amb una estança i una necròpolis (figura 219). La presència d'aquestes estructures i altres murs, tots bastits amb pedra lligada amb fang i *opus spicatum*, en moltes zones del monestir podrien indicar la presència en aquest moment d'un conjunt arquitectònic monàstic (MATARÓ 2003).

-Sant Quirze de Colera (Rabòs).

Un altre dels estudis més interessants s'ha dedicat al Monestir de Sant Quirze Colera, documentat ja des del segle X³³³, objecte d'excavacions arqueològiques des de finals dels anys noranta. En les primeres campanyes ja es va documentar una necròpolis de tombes antropomorfes, datades al segle IX i les restes d'un absis semicircular. En les excavacions més recents s'ha pogut destriar quatre fases constructives, dues datades a l'Alta Edat Mitjana. La primera es correspon amb una primera església de la qual s'ha pogut trobar les restes de l'absis semicircular format per un mur amb grans blocs d'esquistos, disposats en espina de peix i lligats amb morter de calç, del qual només es conserva una filada. També a tot el voltant d'aquesta església s'ha excavat una necròpolis de tombes antropomorfes (figura 220). La cronologia d'aquesta església i de

---

³³² Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 70, a. 878.

³³³ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 472, a. 922.

la necròpolis se situa en els segles IX-X, una cronologia contrastada per les datacions radiocarbòniques³³⁴ efectuades a dos individus de dues tombes (CODINA; MONTALBÁN 2006 i 2007).

-Sant Llorenç de Sous (Albanyà).

Un altre monestir amb restes dels segle IX és San Llorenç de Sous (Albanyà), documentat des de l'any 844³³⁵. Les restes aparegudes en les excavacions corresponen a un mur semicircular situat en l'absidiola meridional de l'actual església, una paret en direcció est-oest apareguda a la nau central i les restes d'un enterrament antropomorf documentat a l'absidiola nord (figura 221). Aquestes estructures conformarien una petita església amb absis semicircular i una necròpolis, datada a partir de la documentació en el segle IX, concretament amb una menció en un document de l'any 872 (MORET; VILA 2003).

-Sant Esteve de Banyoles (Banyoles).

Aquest monestir apareix documentat ja des de el segle IX³³⁶ i ha estat objecte d'excavacions arqueològiques durant els anys setanta i vuitanta on es van posar al descobert les restes d'una primera església. Aquesta estaria formada per dos absis adossats amb una orientació diferent en relació al temple romànic (figura 222). Són aquestes les característiques constructives que fan pensar en una església de tradició visigòtica, similar a algunes basíliques i que es dataria en el segle IX. Associada a aquesta església es documenta una necròpolis de tombes excavades a la roca de forma rectangular que també es van datar entre el final de l'època visigoda i els segles IX-X (AADD 1991, 393).

-Santa Maria d'Amer (Amer).

Per acabar aquest recull de dades, podem afegir encara, en relació a aquests monestirs, unes excavacions a Santa Maria d'Amer que van permetre documentar les restes molt parcials de diversos murs que formarien part de l'església dels segles IX-X, que ja surt esmentada l'any 844 com una *cella* depenent del monestir de Sant Medir, i que es consagrarà l'any 949³³⁷ (AGUSTÍ 1996).

---

³³⁴ La datació radiocarbònica que aporten els autors de l'excavació es de 780 ± 60 . Tot i no presentar les dades calibrades pensem que podrien situar-se entorn dels segles IX-X.

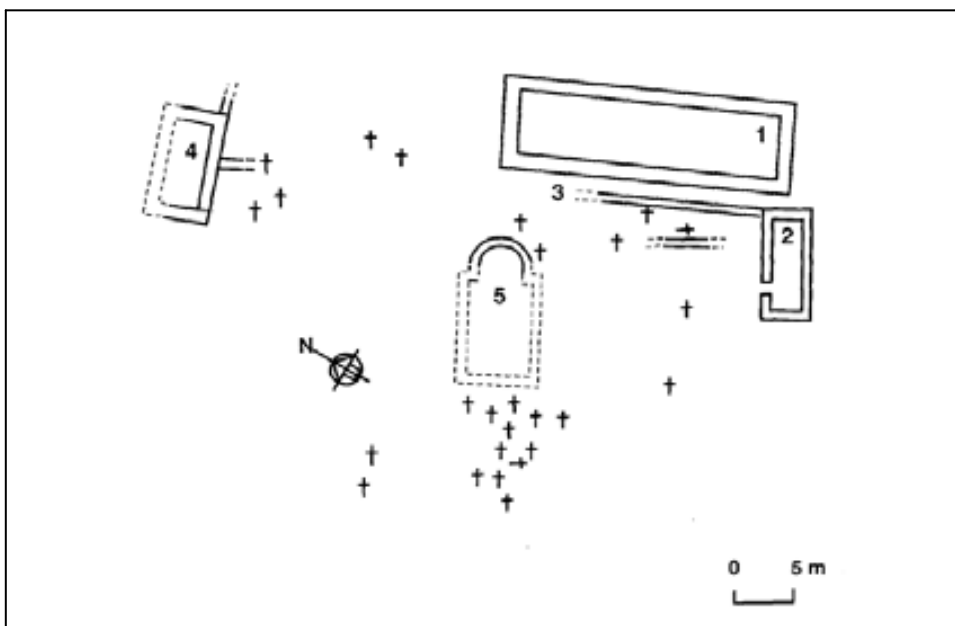
³³⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, a. 844.

³³⁶ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 45, a. 822.

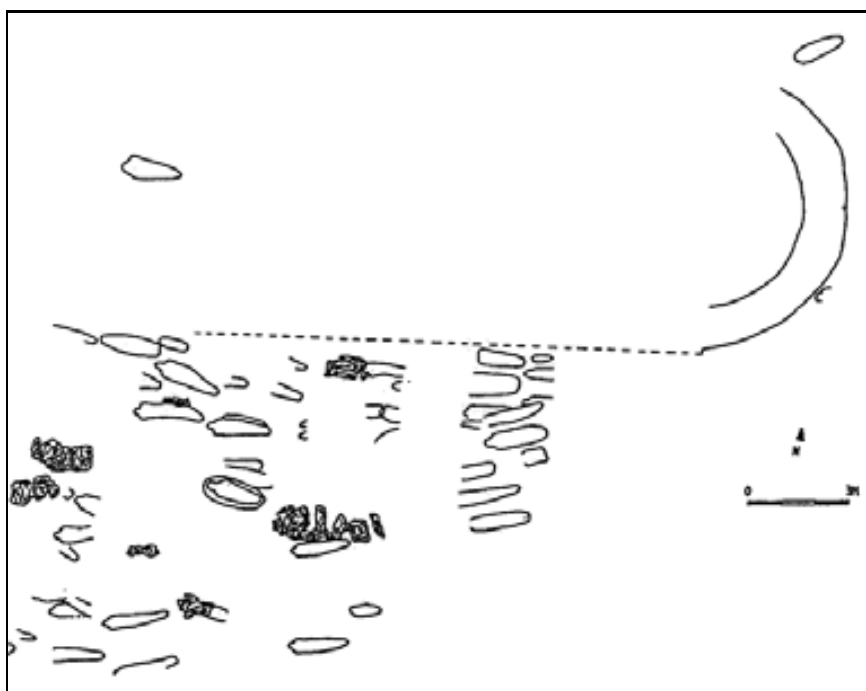
³³⁷ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 86, a. 949.

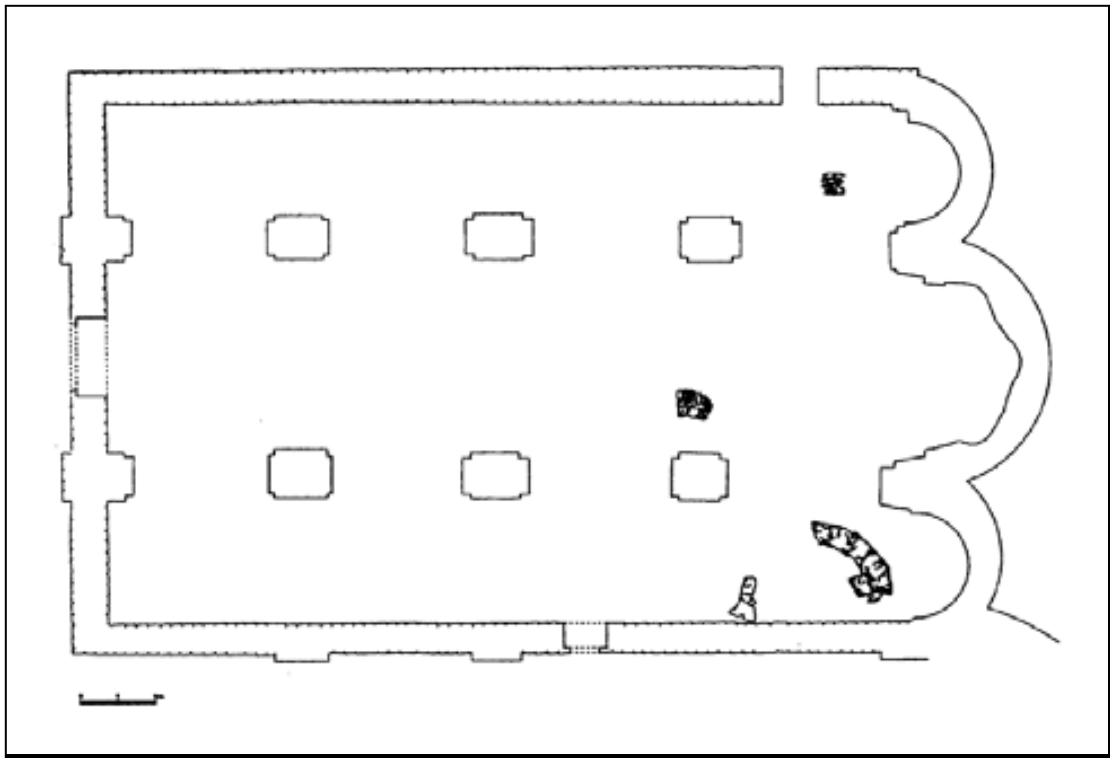
8.3.4.2.1 Annex de figures.

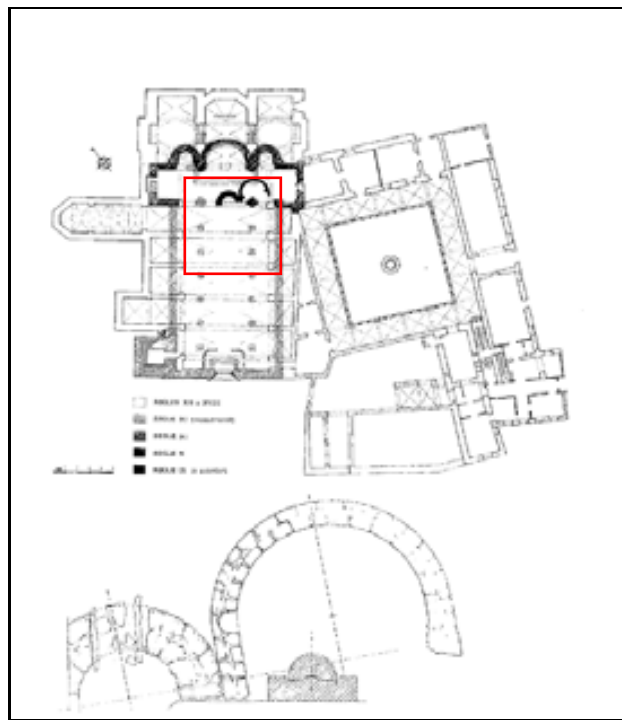
Figura 219: planta de les estructures del segle VIII-IX del Monestir de Sant Pere de Rodes (segons MATARÓ 2003).

Figura 220: planta de l'església i de la necròpolis del segle IX del Monestir de Sant Quirze de Colera (segons CODINA; MONTALBÁN 1997-1998 i 2007).

Figura 221: planta de les restes documentades de l'església preromànica del Monestir de Sant Llorenç de Sous (segons MORET; VILA 2003).

Figura 222: planta del Monestir de San Esteve de Banyoles amb indicació de les restes de l'església del segle IX (modificació pròpia a partir de Catalunya Romànica vol. V, 393).

8.3.4.3 Els monestirs de primera època comtal.

A partir del segle X-XI, en coincidència a l'aparició de l'arquitectura romànica, aquests monestirs es monumentalitzen i augmenta la seva complexitat arquitectònica. Sembla que a partir del darrer terç del segle X els monestirs adopten una arquitectura espacial inèdita en la arquitectura hispànica anterior, sense antecedents entre els segles V-IX, i que només s'explica per la importació de novetats des de el regne franc (BOTO 2007). Pocs són els exemples explorats arqueològicament a altres zones de Catalunya, tot just coneixem els casos, i no de forma complerta, de Sant Llorenç prop Bagà (LÓPEZ; CAIXAL; PUIG; CASCANTE *et alii* 2011), de Sant Benet de Bages (VILA 2011) i de Sant Cugat del Vallès (ARTIGUES 2003). Aquests monestirs, ara es presenten com un conjunt orgànic, moltes vegades estructurats com una explotació agropecuària, formats per una església de tipus romànic amb una o tres naus, amb un absis semicircular i dues absidioles laterals, a vegades amb un campanar i amb extenses necròpolis de tombes de lloses, en fossa simple i antropomorfes. Al voltant d'aquestes esglésies es documenten claustres i altres dependències que presenten funcionalitats diverses com refectoris, cuines, dormitoris i la sala capitular. Unes característiques que veurem a continuació en els exemples excavats en el nord-est de Catalunya.

-Sant Llorenç de Sous (Albanyà).

Les excavacions arqueològiques a l'església del monestir de Sant Llorenç de Sous van permetre documentar part de l'església romànica que al segle XI estaria formada per tres naus amb un absis central i dues absidioles i un presbiteri corregut (figura 223) (VILA; MOURET 2002).

-Santa Maria de Cervià de Ter (Cervià de Ter).

Així mateix succeeix amb les restes més antigues trobades a l'església del monestir de Santa Maria de Cervià de Ter, documentat ja al segle XI³³⁸, que es poden relacionar amb la primitiva església romànica. Les excavacions és van limitar a la zona de l'absis i en aquestes es va poder documentar la fonamentació dels tres absis i el mur de tancament d'aquesta església d'època romànica (figura 224). Aquesta fase s'ha datat entre els segles X-XII i ens dibuixa un edifici amb tres naus, un absis i dues absidioles laterals (PUIG 2002).

---

³³⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 268, a. 1053.

-Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva).

La recerca desenvolupada al monestir de Sant Pere de Rodes, ben documentat també en el segle X³³⁹, ha permès destriar dues fases constructives situades entre els segles X-XI (figures 225-227). La primera està formada per l'església actual, de tres naus i un absis central, més dues absidioles laterals, el refectori i un edifici aïllat que convencionalment s'identifica amb l'antic hospital o hostatgeria. La segona fase es caracteritza per la construcció d'un claustre primitiu, que va ocupar l'espai entre les edificacions preexistents. També dins aquest programa constructiu cal esmentar les obres a la galilea i la construcció d'un edifici perpendicular als peus del temple. Associada a aquest edifici s'ha documentat una extensa necròpolis de tombes antropomorfes construïdes mitjançant retalls a la roca natural (ADELL; RIU 2000).

-Sant Quirze de Colera (Rabòs).

En aquest monestir les excavacions mostren diverses reformes que es daten als segles X-XI. Al segle X es construí un nou edifici de creu llatina, amb una nau central i dues de laterals de dimensions més reduïdes que l'anterior, amb una capçalera d'un sol absis i una estructura semisoterrada que cal identificar amb una cripta. Al sud d'aquesta església es conserven altres estructures formades per un refectori. Més endavant, al segle XI, es documenta un altre edifici, ubicat a sobre de l'anterior, que presenta una planta de creu llatina, amb la capçalera triabsidada i tres naus, al nord-oest del qual es va localitzar un campanar. Finalment, al sud de l'església s'excavaren les restes del claustre format per un mínim de tres galeries i a ponent un nou refectori (CODINA; MONTALBÁN 2007).

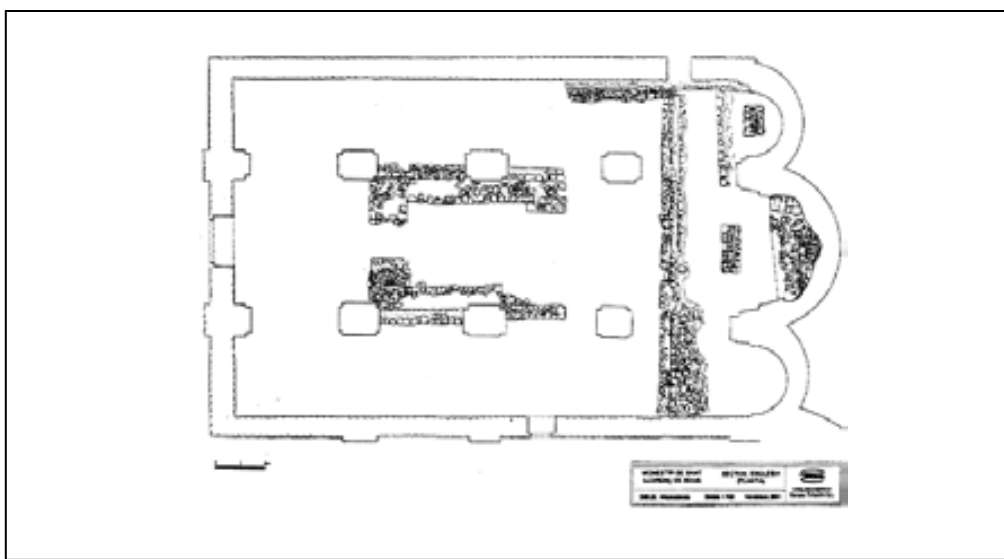
-Santa Maria del Coll de Panissars (Portús-La Jonquera).

En aquest cas, parcialment excavat, es va trobar una església, probablement del segle XI, que presenta un aspecte bastant insòlit. Té tres naus més amples que llargues, un sol absis semicircular ultrapassat (l'absis és la part més ben conservada), amb pronaos, un pòrtic i tres entrades (figura 228). Es conserven els murs perimetrals i una cripta situada sota l'absis amb restes de pintures murals romàniques. En el costat sud se situa el petit claustre, avui destruït, i les dependències del monestir (NOLLA; RODÀ 1994).

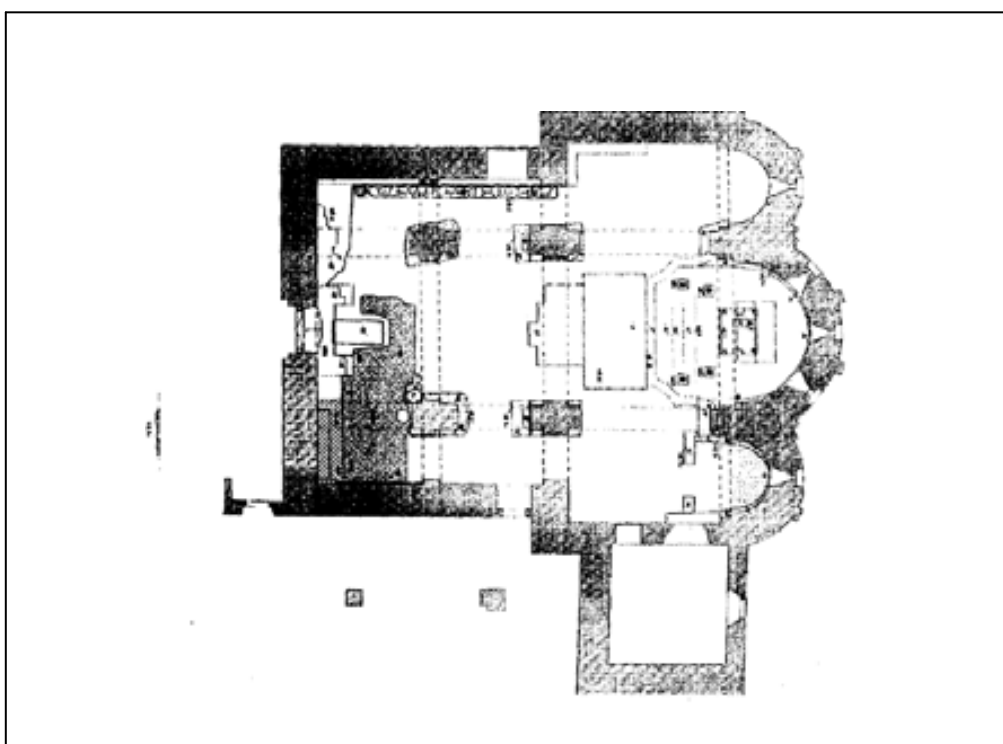
---

³³⁹ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 116, a. 979.

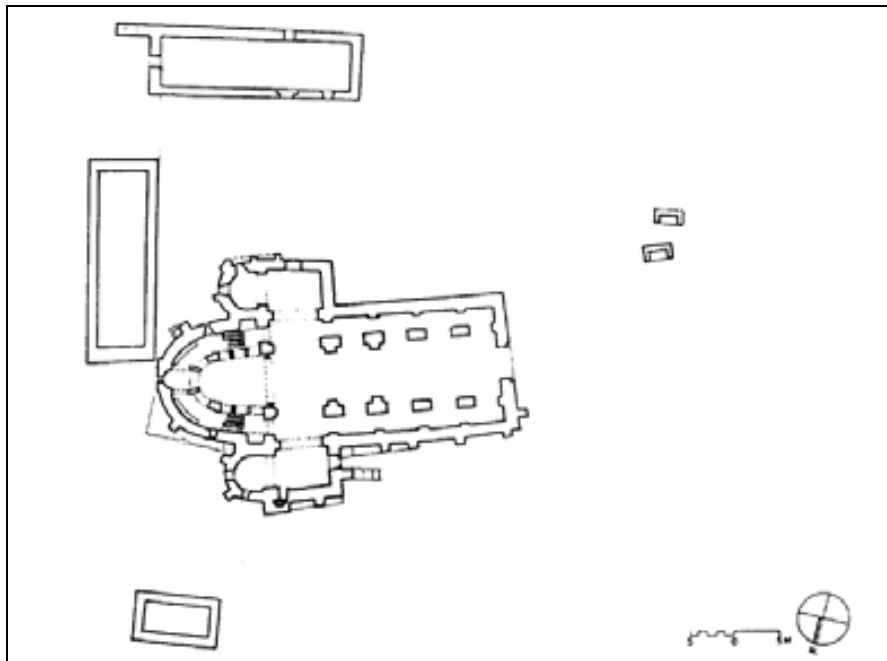
8.3.4.3.1 Annex de figures.

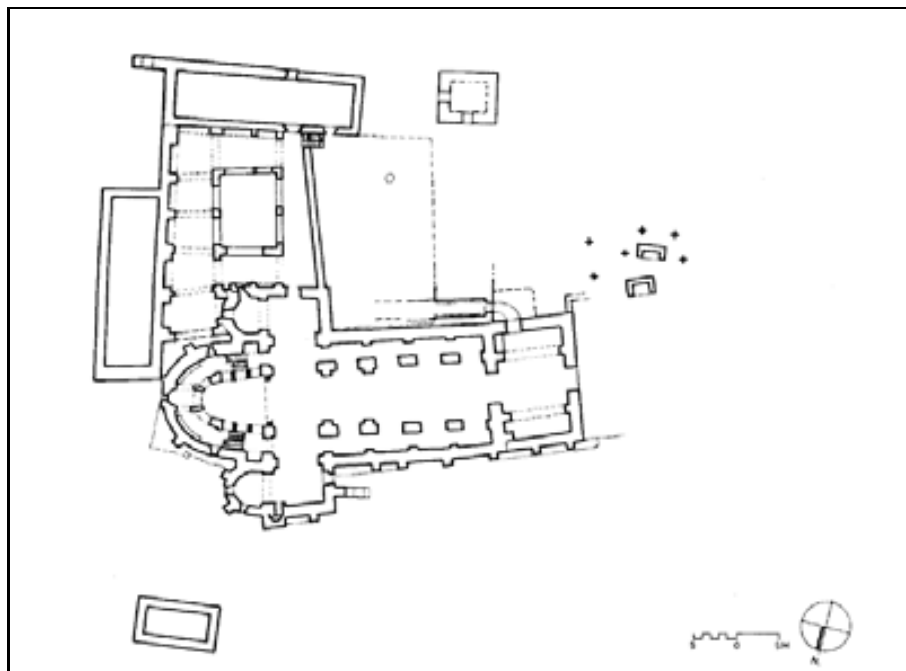
Figura 223: planta de les restes de la fase del segle XI de l'església de Sant Llorenç de Sous (Albanyà) (segons MOURET; VILA 2002).

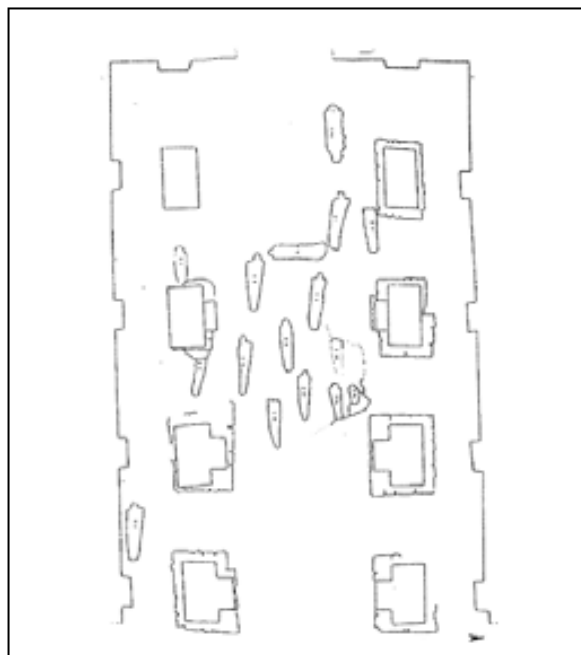
Figura 224: planta de les restes arqueològiques documentades a l'església del monestir de Cervià de Ter (segons PUIG 2002).

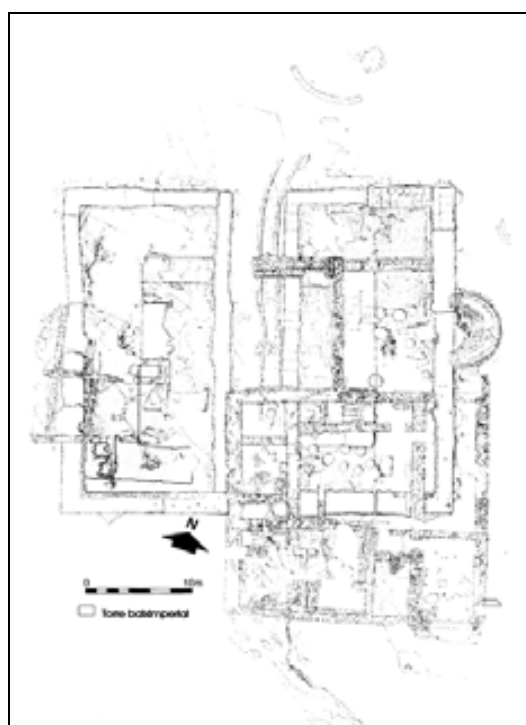
Figura 225: planta de la fase constructiva del segle X del monestir de Sant Pere de Rodes (Alt Empordà) (segons ADELL; RIU 2000).

Figura 226: planta de la fase constructiva de final del segle X i inicis de l'XI del Monestir de Sant Pere de Rodes (Alt Empordà) (segons ADELL; RIU 2000).

Figura 227: planta de la necròpolis documentada a la nau de l'església del segle XI inicis de l'XI del monestir de Sant Pere de Rodes (Alt Empordà) (segons LLINÀS *et alii* 1996).

Figura 228: planta del monestir de Santa Maria del Coll de Panissars (segons NOLLA; RODÀ 1994).

8.3.5 Conclusions.

A partir del segle V, però sobretot en el segle VI, comencem a documentar en l'àmbit rural tot un seguit d'edificis religiosos (basíliques) amb les seves necròpolis que en molts casos apareixen sobreposats a necròpolis anteriors (mausoleus) relacionades amb *villae* romanes. Evidentment, es tracta de l'adaptació del món funerari a les noves prerrogatives del cristianisme, oficialitzat al segle IV a l'Imperi Romà. Aquesta implantació eclesiàstica, de caire eminentment aristocràtic, poc extensa en aquests primers moments, cal situar-la, sobretot, en l'àmbit periurbà dels centres territorials, com per exemple en les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena a Empúries o a la zona del Mercadal de Girona, tot i que coneixem esglésies com Santa Cristina d'Aro i Santa Maria de Bell-lloc d'Aro que es localitzen en la proximitat d'antigues *villae* romanes. Es tracta d'edificis que cal vincular als poders, tot i que en aquest moment no sembla que tinguin una altra funció que la d'acollir els enterraments de l'aristocràcia rural.

Per altra banda, tot i que les fonts d'època visigoda són prolífiques en l'esment de monestirs, es tracta d'un àmbit d'estudi oblidat per la recerca arqueològica. Ara, mitjançant alguns exemples excavats, sobretot en altres bandes de la Península Ibèrica, comencem a conèixer quina seria la seva morfologia. Es tracta de conjunts arquitectònics formats per una església i altres dependències amb funcionalitats diverses, tant domèstiques com productives, tot plegat voltant d'un recinte murat. A Catalunya només podríem, a tall d'hipòtesis, relacionar el jaciment de Bovalar amb un monestir d'aquesta època, tot i que per al nord-est de Catalunya només disposem d'alguns indicis molt febles als monestirs de Sant Pere de Rodes, Sant Feliu de Guíxols i Santa Maria d'Amer que potser podríem identificar amb altres exemples.

Més endavant, a partir d'un moment encara difícil de situar, però que s'hauria de portar al segle VIII, apareix un nou model d'església, més modest que els de l'època visigoda, que funcionarà en el nostre àmbit d'estudi fins el segle X (esglésies preromàniques). Actualment, la revisió d'alguns d'aquests edificis ha portat a plantejar que molts d'aquests datats, tradicionalment, a l'època carolíngia es podrien construir a l'època islàmica. Aquesta interpretació suposa una gran novetat historiogràfica i ha obert un nou camp en la recerca d'aquests edificis.

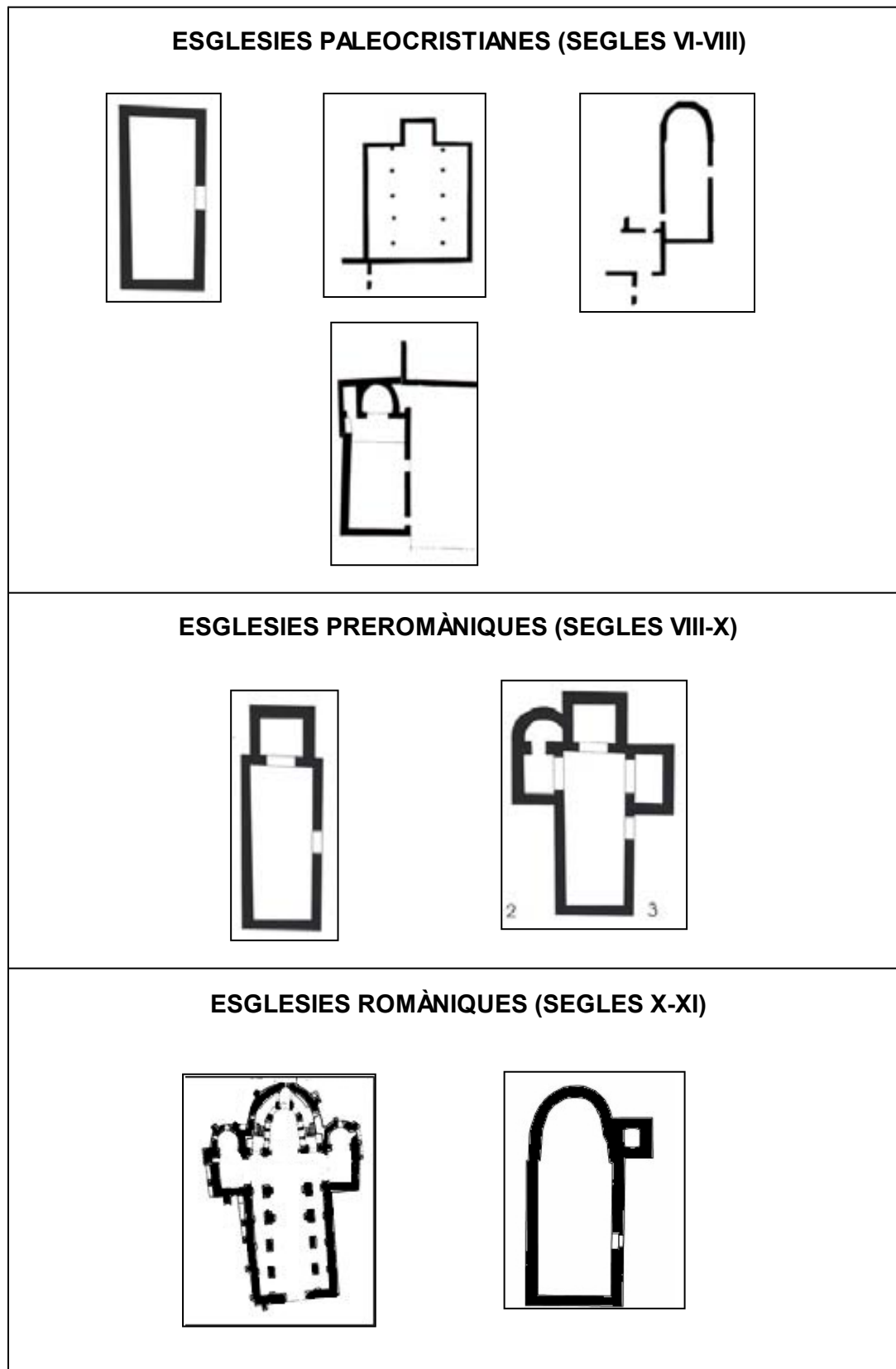
En el segle IX, els carolingis impulsen la construcció d'esglésies, un fet que ja hem vist en l'apartat dedicat a la documentació d'aquest moment i que l'arqueologia actualment també ha demostrat. La proliferació d'esglésies en els segles IX-X en el nord-est de

Catalunya amb un model molt definit format per una nau única i absis quadrat o trapezial, associades a necròpolis de tombes antropomorfes, suposarà la introducció d'un element nou que sistemàticament s'instal·larà a les *villae*. En aquest moment, com ja havíem començat a detectar per a l'època visigoda i islàmica, les esglésies esdevenen els edificis funeraris d'elits o aristocràcies locals i, evidentment, de l'estament religiós, que pensem que acollirien a les seves famílies. El poc nombre de tombes documentades en les seves necròpolis, no mostra, encara, que la població pagesa s'enterri en aquests llocs.

Això que hem vist, portarà, posteriorment, a partir del final del segle IX, a un canvi en la realitat poblacional, ja que en molts casos aquestes *villae* amb església seran dotades com a parròquies i acabaran absorbint altres *villae* que ara s'inclouran dins del seu nou terme parroquial. Entre els segles VI-X sembla que totes aquestes esglésies amb les seves necròpolis compartiran la funció cementirial amb nombroses necròpolis no associades a edificis religiosos i que cal relacionar amb assentaments rurals dedicats a la producció.

A partir del segle XI, amb la introducció del model edilici romànic representat per esglésies amb una o tres naus i un absis semicircular a vegades amb dues absidioles laterals i la institució de la sagrera, l'arqueologia ara sí que ens mostra que les comunitats pageses s'enterren a les esglésies, on al seu voltant es localitzen un bon nombre de tombes de lloses, en fossa simple o amb sarcòfag antropomorf, el que suposa la monopolització del món funerari per part d'aquests nous edificis culturals.

També, com hem vist a partir de la documentació, els carolingis impulsen la construcció de diversos monestirs que tindran una gran incidència en l'organització del poblament, ja que se'ls dotarà amb assentaments productors (*villae* i *villares*) i amb esglésies (*cellae*). Aquests monestirs presenten en aquest moment estructures força modestes formades per una església amb un absis semicircular i una sola nau i alguna estructura destinada a dependència, com mostren els casos excavats de Sant Quirze de Colera i Sant Pere de Rodes. A partir del segle X i sobretot en el segle XI aquests monestirs es monumentalitzaran, un fet ben observat a Sant Pere de Rodes, amb la construcció de tot un conjunt arquitectònic format per esglésies amb capçaleres triabsidades i tres naus, un claustre, un refectori i altres dependències.

Figura 228: quadre de l'evolució arquitectònica de les esglésies del nord-est de Catalunya (segles VI-XI).

8.4 Els assentaments rurals.

Tot seguit ens ocupem de l'estudi dels assentaments rurals si incloem dins d'aquest grup els llocs de residència, vinculats a la producció agrícola i ramadera i altres activitats, situats a la ruralia, on majoritàriament residirà la població pagesa, que fins ara, en la zona que treballem, han estat els grans oblidats de la recerca. En els darrers anys, però, trobem alguns d'aquests jaciments excavats i datats a l'època visigoda, fet que no es correspon d'igual manera per als segles VIII-XI on els registres arqueològics encara són força escassos i no es reconeixen bé. Això, ha portat recentment a algun autor a dir que: "actualment el coneixement arqueològic dels assentaments rurals a Catalunya, amb totes les seves categories i varietats arqueològiques (es tracti d'assentaments, poblats, vilatges o petites granges) és molt limitat, parcial i confús" (ROIG 2009). En conseqüència, l'arqueologia dels assentaments rurals de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana a Catalunya, tot i que és un àmbit d'estudi força desenvolupat en els darrers anys, no ha gaudit d'una línia d'investigació concreta i s'ha limitat a l'excavació d'alguns casos que, moltes vegades, no s'han interpretat correctament en relació al seu context històric.

8.4.1 Transformacions i final de les *villae* romanes (segles V-VI).

Quan ens apropem a les dades que ens proporciona la pràctica arqueològica més recent desenvolupada en jaciments de l'Antiguitat Tardana al nord-est de Catalunya, el primer referent és la *villa* romana. Aquest és l'exemple més característic d'assentament rural que es dona en tot el territori que va pertànyer a l'Imperi Romà. En el nostre àmbit d'estudi l'aparició del sistema de *villae* sorgirà després d'un període on el poblament rural es caracteritzaria per la presència hegemònica d'assentaments de tradició indígena de dimensions reduïdes, entre finals del segle I aC i principis del segle següent, un fet que suposarà, juntament amb la creació de ciutats, la culminació del procés de romanització (OLESTI 2000).

Així, el mot *villa* és utilitzat genèricament pels arqueòlegs per designar un domini rural format per les terres de conreu i les diverses construccions destinades tant a habitatge, com a l'explotació del camp, el que s'anomena *pars rustica* i *pars urbana* (CASTANYER; TREMOLEDA 1999, 39). Aquest tipus d'assentament, amb una implantació territorial força estesa en el nostre àmbit d'estudi (NOLLA; CASAS

1984)³⁴⁰, acostuma a presentar un patró d'ocupació del territori condicionat pel seu caràcter de centre de producció agropecuària i és constant la seva ubicació a les planes fèrtils i al·luvials i a les zones costaneres i cal entendre-la, en tot moment, en relació amb els centres urbans, en aquest cas Girona i Empúries com a *ciuitates* romanes importants a les comarques gironines i també en relació als *municipia* de Blanes i Caldes de Malavella. És des d'aquests centres urbans que s'organitzen les estructures estatals romanes i les xarxes comercials i de distribució les quals estan relacionades amb els eixos viaris (GURT 1999, 103-106).

A nivell de conjunt, avui comença a estar contrastat que de les *villae* romanes característiques del poblament rural clàssic de l'Alt Imperi, al segle IV a *Hispania* un grup d'aquests assentaments ara coneix el seu apogeu, detectant-se el període de màxim esplendor de l'arquitectura residencial rural romana (CHAVARRÍA 2006a, 19-25).

Fa temps que els estudis sobre l'evolució general de les *villae* s'estan desenvolupant en l'àmbit de l'Europa occidental. Es tracta d'un tema que ha captat l'atenció de la historiografia més recent, la qual està generant forces publicacions al respecte (RIPOLL; ARCE 2001- BROGIOLO; CHAVARRÍA (ed.) 2008). Així mateix succeeix a la zona del nord-est de la *Tarraconense*, on també tenim estudis de síntesi que ens permeten acostar-nos a l'evolució d'aquests jaciments. Un dels més interessants fa temps que es va publicar (CHAVARRÍA 1996), tot i que ara ha estat actualitzat (CHAVARRÍA 2006a), en el qual ja es proposaven diverses interpretacions a la problemàtica que representaven les fases més tardanes de les *villae* romanes resumint-les en quatre punts.

1-Es reutilitzen zones de la *villa* per realitzar tasques dedicades a la producció d'oli, de vi etc... Alguns casos serien la vila de Torre Llauder (Mataró), La Rectoria (Pacs del Penedès), Can Sans (Sant Andreu de Llanerres), Vilauba (Camós) i els Munts (Altafulla).

2-Reutilització com a àmbit funerari. Casos com Vilauba (Camós), els Ametllers (Tossa de Mar), l'Aiguacuit (Terrassa) i Can Pexau (Badalona).

3-Transformació en edificis de culte cristià. Exemples com Santa Maria (Bell-Lloc d'Aro) i Sant Cristina d'Aro.

4-Reutilització d'una *villa* com espai d'habitació. Un bon exemple seria els Ametllers (Tossa de Mar).

---

³⁴⁰ En aquesta publicació i en treballs més recents es coneixen restes romanes que podrien correspondre a aquest tipus de jaciments en molts llocs diferents a la comarques gironines.

Més concretament, aquesta tendència s'observen, també, en dos recents articles de síntesi sobre els darrers moments de les *villae* de la Depressió prelitoral (COLL; ROIG 2011) i del nord-est de Catalunya (CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2007) que prendrem com a referència per desenvolupar aquest tema.

En el nostre àmbit d'estudi s'han excavat molts exemples d'aquest tipus de jaciment (NOLLA 2008), dels quals passarem a explicar les fases baix imperials dels més significatius que presenten un bon tant per cent de la seva superfície excavada i registres de qualitat ben datats a partir del material ceràmic d'importació (TSAD, DSP i àmfores) encara que, com s'apunta en alguns estudis de síntesi referits a les *villae* romanes per a altres zones de la Península Ibèrica, amb un desigual interès entre les parts explorades, destacant la *pars urbana* (VIGIL-ESCALERA 2007, 249).

-L'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva).

El primer cas que tractarem és l'Hort d'en Bach. En les excavacions es va documentar un gran edifici bastit amb pedres lligades amb morter de calç en forma de U amb tres ales construïdes al voltant d'un gran pati obert a llevant, dividit en diversos àmbits, i datat en el segle V, que perdurarà fins el segle següent, on es produirà el colgament i enderrocament de la *villa* d'època alt imperial (figura 229). Aquest jaciment presenta, també, una fase datada en els segles X-XI, que tractarem amb detall més endavant (LLINÀS; MONTABÁN; RAMÍREZ; SUREDA 2000, 100-148).

-Els Ametllers (Tossa de Mar).

L'exemple de la *villa* dels Ametllers segueix pautes similars al cas anterior. Al segle IV es refunda la *villa* i canvia l'emplaçament de la d'època Imperial. Les reformes mostren que es construeix un edifici articulat en diverses cambres, algunes amb sòls de mosaic, un dels quals correspon al mosaic de *Vitalis*, identificat com el *dominus* de la *villa*, i es pavimenten de nou els banys, el que ens mostra un nou disseny d'aquesta *villa*. Durant la segona meitat del segle IV, algunes estances de la part urbana foren modificades, s'abandonen les termes, es construeixen paviments d'*opus signinum* i una cisterna (figura 230), totes aquestes estructures continuen en ús fins que s'abandonen a la segona meitat del segle V (PALAHÍ; NOLLA 2010).

-Pla de Palol (Platja d'Aro).

Aquest jaciment també ha estat objecte d'excavacions arqueològiques sistemàtiques els darrers anys. A l'Antiguitat Tardana se centra en la zona nord, on al segle V

s'articula mitjançant un pati que queda delimitat pels seus angles est i oest per sengles construccions que mostren una disposició simètrica (figura 231). A això s'han d'afegir diversos espais de treball formats per magatzems, premses de transformació i altres sectors de treball artesanal, on destaca una ferreria. Aquest sector continuarà funcionant fins al segle VI quan es produeix el seu abandonament (NOLLA (ed.) 2002).

-El Pla de l'Horta (Sarrià de Ter).

En aquesta *villa* al Baix Imperi es documenten diverses reformes de consideració. Es crea un *balneum*, que afecta a diverses construccions de la part residencial, i també es construeix un nou pati que articula l'activitat econòmica de l'assentament. D'aquesta època és també una habitació amb un paviment de còdols i un dipòsit recobert amb *opus signinum* (figura 232). Les evidències arqueològiques permeten proposar una data situada a la segona meitat del segle V pel seu abandonament (CANAL *et alii* 2006).

-La Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós).

Un altre dels exemples seria la Font del Vilar, on al Baix Imperi es documenten una sèrie de reformes: a la *pars urbana*, amb sòlides edificacions i grans dependències amb sòls de *signinum*, se li afegeix un petit conjunt termal i un gran pati distribuïdor. A l'est hi ha un gran edifici rectangular amb evidències de premses, aljubs i *dolia*, estances que correspondrien a la *pars fructuaria*. Per l'oest, es coneix una altra dependència rectangular amb un sòl de terra trepitjada, que s'ha d'afegir a altres àmbits situats al sud en els quals s'ha documentat un dipòsit (figura 233). En darrer terme tot el conjunt s'abandona a la segona meitat del segle V (CASAS *et alii* 1993).

-Vilauba (Camós).

Finalment l'exemple més paradigmàtic és Vilauba, objecte d'excavacions sistemàtiques des de fa més de vint anys. Es tracta d'un cas excepcional que s'ha excavat en extensió, quasi íntegrament, documentant-se diverses fases que abracen des de l'època imperial fins al Baix imperi. Aquí ens interessa la darrera fase que se situa en aquestes cronologies més tardanes. En aquesta, anomenada fase IV i que es data en els segles IV-V, la *villa* se centra en un espai articulat mitjançant un pati que queda delimitat pels seus angles est, sud i oest per diverses construccions al que s'afegeix un sector ben conegut de premses i dipòsits el que suposa un gran canvi en l'estructura de la *villa*, ara més orientada a la producció (figura 234). Amb aquesta fase

es relaciona una necròpolis formada per diverses tombes d'àmfora i de *tegulae* que es van excavar durant les primeres campanyes (figura 235). Es tracta de tot un conjunt que s'amortitza a la segona meitat del segle V (CASTANYER; TREMOLEDA 1999, 121-147).

-El Camp del Bosc (Bàscara).

A part de les *villae*, en el nostre àmbit d'estudi recentment s'han excavat altres centres productors que es daten entre els segles IV-VI.

L'únic cas conegut fins ara seria el jaciment del Camp del Bosc (Bàscara), un centre productor de ceràmica dels segles IV-VI format per dos forns i diverses cubetes (MUÑOZ; LLINÀS; CALLAVÉ 2010) que potser també calgui posar en relació amb algun establiment tipus *villa* que es localitzaria a prop.

8.4.1.1 Consideracions generals.

Com a tendència general, d'una banda algunes d'aquestes *villae* baix imperials es converteixen en emplaçaments rurals eclesiàstics. A d'altres zones de la Península hi ha alguns exemples com la basílica de *villa Fortunatus* (Huesca) (AADD 1999) on no es documenten estructures d'habitatges associades a l'edifici religiós, i la de la *villa* de Veranes (Gijón) (OREJAS; RUIZ 2008), on sí apareixen habitatges associats, un fet que no mostren altres exemples de Catalunya coneguts de l'època, on tampoc apareixen estructures d'habitatge al voltant de les primeres basíliques. Es tracta d'un aspecte que potser pot atribuir-se a la realització d'intervencions arqueològiques de superfície limitada en aquests jaciments³⁴¹ o al fet que la majoria d'assentaments d'aquest moment no presentin església, com es posa de relleu en un recent article que estudia la vinculació de les *villae* romanes amb els primers edificis religiosos, anomenats *cellae memoriae*, i on s'arriba a la conclusió que durant el funcionament de les *villae* no hi ha esglésies. En tot cas aquests edificis religiosos proliferaran, en els segles VI-VII, per tal d'incloure necròpolis anteriors (mausoleus), quan els edificis residencials de les *villae* estan abandonats (CHAVARRÍA 2008, 211-225). També a partir del segle IV-V s'accelerà la transformació d'aquestes darreres explotacions agrícoles romanes que, en molts casos, veuran convertir-se la zona residencial en nova àrea de transformació, d'emmagatzematge o de cementiri. En aquesta evolució específica destaca el cas de Vilauba i els Ametllers, que ja hem vist en detall, on en aquests segles es construeixen dues noves vil·les ara orientades a la producció, de les quals destaquen unes premses de consideració.

A banda de la morfologia d'aquestes *villae* romanes i d'altres centres productors, cal tenir present que s'han realitzat pocs estudis arqueobotànics i arqueozoològics per aquestes cronologies (segles IV-V) al nord-est de Catalunya que ens permetin aproximar-nos a l'estudi de quines activitats econòmiques es desenvolupaven en aquests assentaments. En relació al nostre àmbit de treball, només comptem amb alguns resultats recents obtinguts en estudis de síntesi que mostren, entre les activitats econòmiques d'aquests assentaments d'època romana, l'agricultura, representada pel policultiu de cereals, lleguminoses, vinya, olivera i arbres fruiters i activitats de recol·lecció de fruits silvestres (BUXÓ 2005). Per altra banda, en els estudis que s'han dedicat a les activitats ramaderes, s'observa, en relació als períodes

---

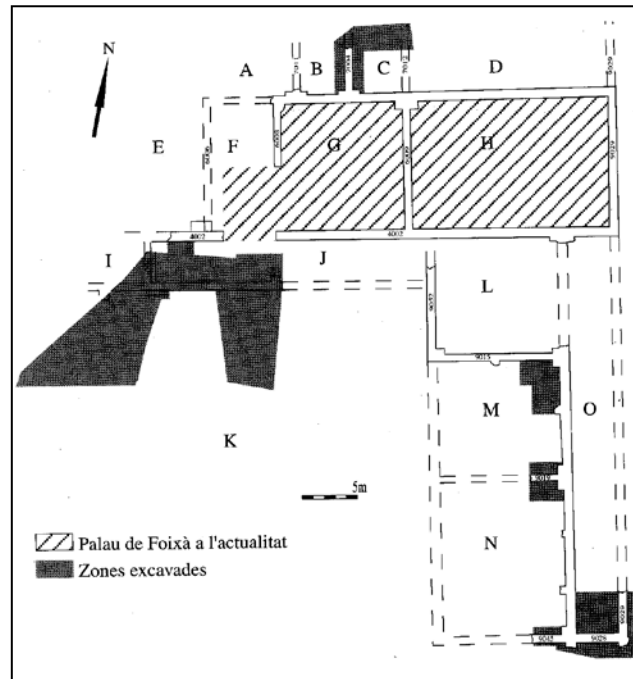
³⁴¹ Cal destacar un recull recent amb les síntesis dels casos excavats més significatius. AADD. 1999, Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X, Barcelona, especialment p.163-203.

alt i baix imperial, una presència dels suïds i els bòvids com a espècies majoritàries, a més dels ovicàprids, de les aus i els conills, ambdós darrers casos en proporcions molt petites dins del registre general. Es tracta d'uns aspectes que mostren el canvi econòmic que suposa la conquesta i ocupació romana en relació a l'etapa precedent (COLOMINAS 2009). Això, però, comença a canviar en els segles V-VI, un fet que s'està observant a partir d'altres recents estudis arqueozoològics, tot i que, fins al moment, només desenvolupats en alguns jaciments de Tarragona. En un d'aquests s'observa que els ovicaprins tornen a ser les espècies majoritàries en el registre arqueològic (PADRÓS; VALENZUELA 2009), una interpretació que podem traslladar als assentaments rurals durant l'Alta Edat Mitjana i que veurem més endavant. En aquests establiments, les poques dades disponibles que es poden extreure dels estudis zooarqueològics realitzats en altres zones de la Península Ibèrica també apunten en aquest sentit (VIGIL-ESCALERA 2007), un fet que ja s'havia proposat temps enrere en relació a un augment de la ramaderia en l'Alta Edat Mitjana en detriment de les activitats agrícoles (PALET 1997).

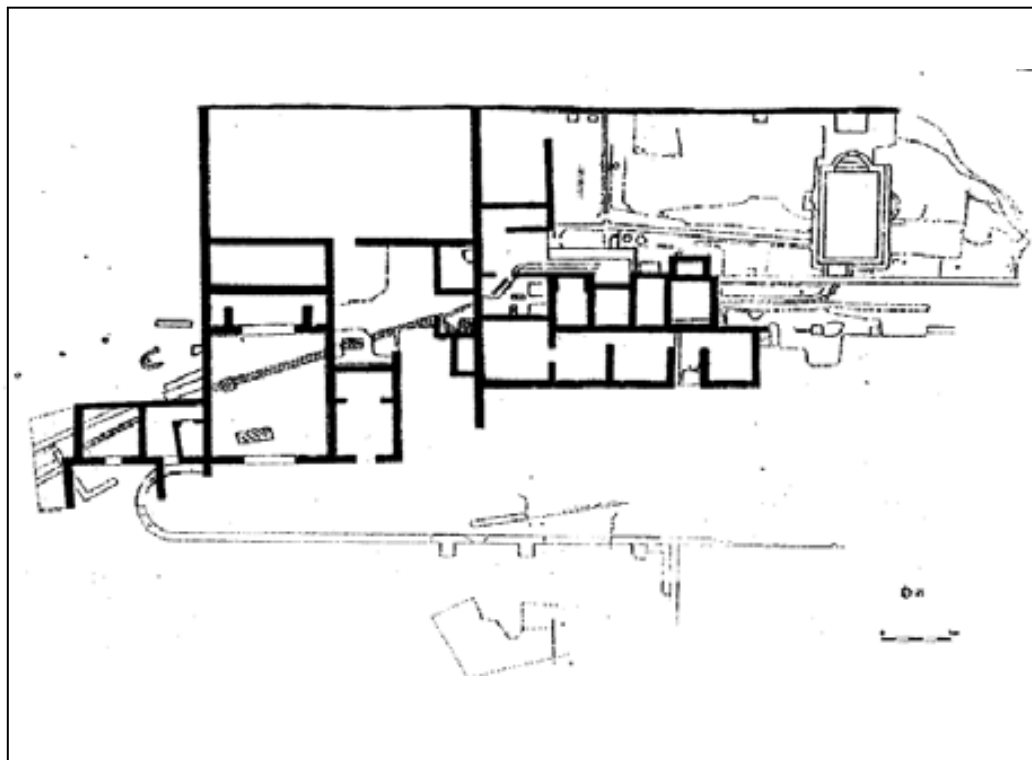
En tot cas, amb aquestes dades s'observa que entre els segles V i VI al nord-est de Catalunya les *villae* romanes rurals es transformen, es deterioren o s'abandonen definitivament, el que suposa la fi de la *villa* romana com un centre d'explotació del territori i de representació del poder de l'aristocràcia (centre dominical) i en alguns casos la continuïtat perifèrica dels antics edificis amb resultats divergents segons els casos (NOLLA 2008). Així, i per tal d'explicar aquest fet, diversos autors han considerat dos aspectes: primer, i en relació al context polític, sembla que la transformació o la crisi que ara pateixen les darreres explotacions romanes cal relacionar-la, d'una banda, amb la mateixa crisi que porta l'Imperi a l'extinció, sotmès als pactes dels pobles germànics que obtenen la titularitat de determinades fraccions de tots els béns immobles, siguin cases o terres (MARTÍ 2006), que progressivament afectaran a aquest sistema de *villae*. En segon lloc, això s'ha relacionat amb diversos processos de reconversió funcional i transformació socioeconòmica de llarg abast, ja que encara durant els segles VI-VII els indicadors productius i de comerç com són les ceràmiques importades, àmfores, vidre i metalls no desapareixen totalment (GUTIÉRREZ 2008). Tots aquests aspectes provocaran, a partir del segle VI, una readaptació del model poblacional i productiu d'època romana (basat en les *villae*) cap a un altre model format per nous assentaments rurals (més petits i amb espais d'habitatge bastits amb materials peribles (*villae-loci*, *villulae*, *casae* i *domus*) amb un sistema productiu i d'intercanvis més local i amb una menor projecció comercial.

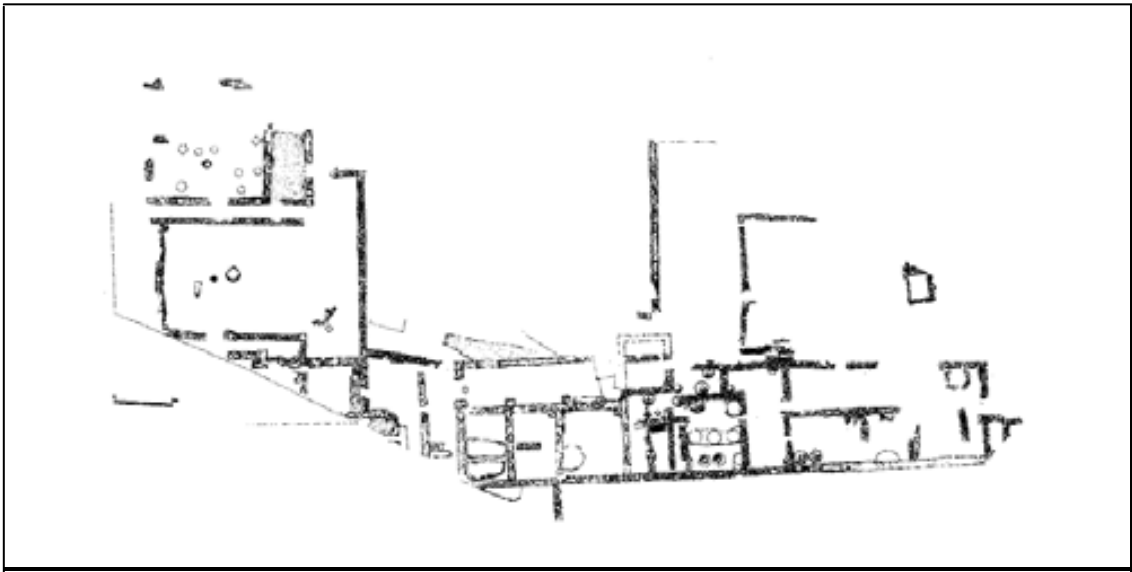
8.4.1.2 Annex de figures.

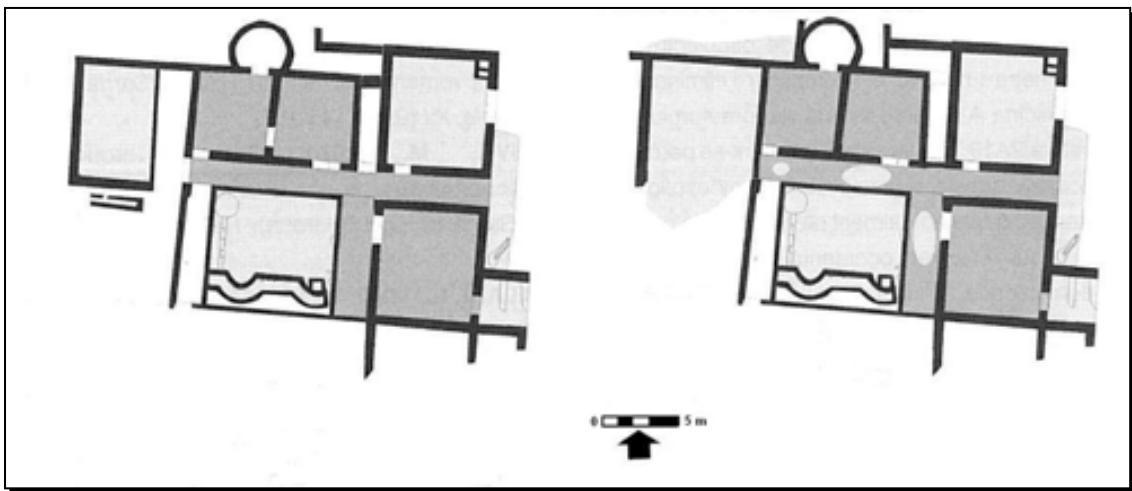
Figura 229: Planta de la fase del Baix Imperi de la *villa* de l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva) (segons LLINÀS *et alii* 2000).

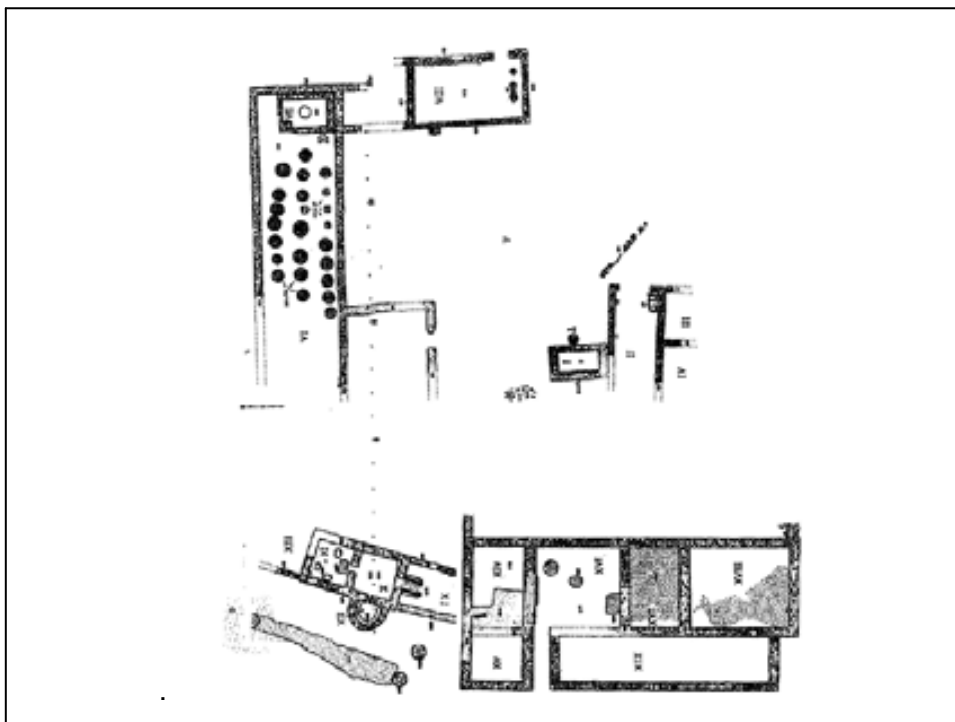
Figura 230: Planta de la fase del Baix Imperi de la *villa* dels Ametllers (Tossa de Mar) (segons NOLLA *et alii* 2002).

Figura 231: Planta de la *villa* de Pla de Palol (Platja d'Aro) (segons NOLLA *et alii* 1998-1999).

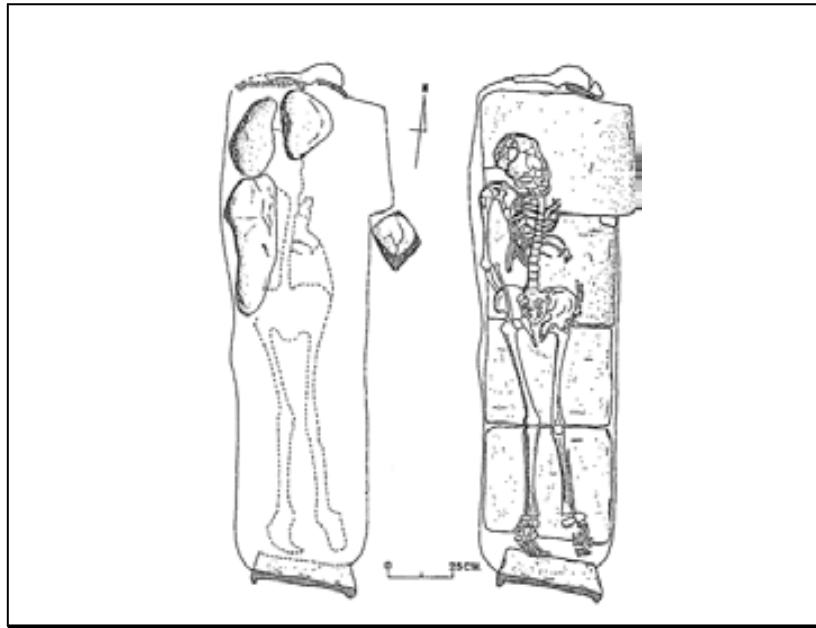
Figura 232: Planta de les fases del Baix Imperi (segles IV-V) de la *villa* del Pla de L'Horta (Sarrià de Ter) (segons PALAHÍ; COSTA 2010).

Figura 233: Planta de la *villa* de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós) (segons CASAS; CASTANYER; TREMOLEDA; NOLLA 1993).

Figura 234: Planta general de la fase dels segles IV-V de la *villa* de Vilauba, amb vermell indicació de dues tombes d'aquest moment (segons CASTANYER; TREMOLEDA 1999).

Figura 235: Detall d'una de les tombes de *tegulae* de la necròpolis dels segles IV-V de Vilauba (segons CASTANYER; TREMOLEDA 2001).

8.4.2 Els assentaments rurals dels segles VI-VIII.

Al nord-est de Catalunya, com hem vist, entre la segona meitat del segle V i l'inici del segle VI les darreres *villae* romanes s'abandonen i es creen nous assentaments rurals que seran hegemònics a partir d'aquest moment i durant tota l'Alta Edat Mitjana. Es tracta d'un fenomen que ha estat observat i s'està estudiant de forma general a tot l'arc Mediterrani (WICKHAM 2009, 627-733) i del qual s'han publicat, recentment, els darrers avenços que s'han obtingut específicament de la pràctica arqueològica (QUIRÓS (ed.) 2009).

Així, a partir d'aquests segles les zones residencials de les *villae* romanes estan abandonades i es documenten, en alguns casos a tocar dels antics edificis, i en altres de nova creació, nous assentaments (esmentats a les fonts com *villae-loci*, *villulae*, *domus* i *casae*) formats per espais d'habitatge més precaris que els de l'època romana, associats a estructures de producció i d'emmagatzematge, a vegades reaprofitant estructures romanes, i noves necròpolis.

Aquests efectes de les transformacions que ara pateix el poblament es fan evidents en bastants jaciments arqueològics de la resta de Catalunya, que ara comencem a conèixer bé, i que ja es remunten a l'inici de l'època visigoda, als segles VI-VII, mostrant noves i reduïdes zones d'habitació (fons de cabanes i àmbits amb sòcol de pedres coberts amb estructures peribles), estructures d'emmagatzematge (sitges), de producció (dipòsits, premses i forns) i necròpolis. D'aquests, coneixem diversos casos que presenten registres de qualitat com la Solana (Cubelles), Can Vinyalets (Santa Perpètua de la Mogoda), la Plaça Major (Castellar del Vallès), els Maiols (Cerdanyola del Vallès), Ca l'Estrada (Canovelles), Can Roqueta (Sabadell), Can Gambús-1 (Sabadell) i Vilaclara (Castellfollit del Boix) (ROIG 2009). Entre aquests, cal destacar l'exemple de Vilaclara que ens ofereix un cas molt interessant i que ens mostra l'establiment d'un grup humà sobre un petit altiplà del Bages. En aquest jaciment, s'identifiquen els àmbits d'un forn i d'una premsa vinària, a més d'altres habitacions, amb sitges i diversos patis davant dels edificis; és una explotació que evidencia una agricultura centrada en el conreu del cereal i la vinya, amb pràctiques pecuàries complementaries, datat en els segles VII-VIII per termoluminiscència (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995). Així mateix, podem citar l'exemple de Can Gambús-1, un altre dels pocs casos excavats en extensió. Amb una cronologia situada entre els segles VI-VIII, a partir de datacions radiocarbòniques, el jaciment, localitzat a la plana del Vallès, està format per dues cabanes, forns, un dipòsit (*lacus*), un camp de sitges

amb 236 estructures i dues zones de necròpolis amb un total de 36 enterraments (ROIG 2009).

Tot sembla indicar que és amb aquest nou model d'assentaments rurals com s'iniciarà el procés de reestructuració del poblament rural a Catalunya entre els segles VI-VIII, més enllà dels paràmetres que fins aquí havia definit l'ocupació del Baix Imperi, el que ens permet fer algunes consideracions de caràcter general. D'una banda, i en relació a la seva situació geogràfica, observem la persistència i, a la vegada, la dispersió de nous nuclis de dimensions modestes en l'interior dels antics *fundi*, moltes vegades situats a prop dels edificis anteriors d'una *villa* romana, caracteritzats per la presència de construccions més precàries en relació a l'etapa anterior però proveïts, en tot cas, d'estructures d'habitatge, de transformació i emmagatzematge de la producció agrícola i de necròpolis. Així mateix, i de forma paral·lela, assistim a l'ocupació d'espais i a la creació d'assentaments, molt similars morfològicament als anteriors, en àmbits que podrien considerar-se perifèrics o nous en relació al model baiximperial, en un procés heterogeni i de llarga duració que sembla perllongar-se durant tota l'Alta Edat Mitjana (FOLCH; GIBERT; MARTÍ 2009). També, i en referència a la morfologia d'aquests assentaments, comencem a detectar diferències socials, tant entre els diversos assentaments com en l'interior de cadascun³⁴², a partir d'alguns indicadors arqueològics com poden ser la presència de construccions en pedra, monedes, utilitatge de ferro, la gestió i consum de les espècies animals i l'enterrament en sitges (ROIG 2009), uns aspectes que s'estan treballant, fa temps, a França (CATEDU 2009- HAMEROW 2003) i a Itàlia (VALENTI 2009) i on tot just es comencen a considerar a altres bandes de la Península Ibèrica (VIGIL-ESCALERA 2007- AZKARATE; SOLAUN 2009).

És fora del nostre sector d'estudi, en zones més allunyades de Catalunya, on altres paral·lels també confirmen aquestes tendències. A la comunitat de Madrid s'han localitzat i excavat diversos assentaments rurals de cabanes amb necròpolis associades datats entre els segles V-VIII/IX³⁴³ (VIGIL-ESCALERA 2000 i 2007). Es tracta d'un gran nombre de jaciments que confirmen que en el segle V, quan les *villae* romanes s'abandonen, apareixen nous assentaments que demostrarien aquest fenomen, abans apuntat per a Catalunya. Més al nord, a Euskadi, també cal destacar el jaciment localitzat a la catedral de Santa Maria de Vitoria-Gasteiz, amb cronologies

---

³⁴² Con ja hem proposat en l'apartat dedicat a l'organització territorial d'època visigoda, ens sembla que la utilització de mots com *villae* i *villulae* en les fonts indicaria, a banda de diferències jurídiques, també físiques entre aquests assentaments rurals.

³⁴³ Aquests jaciments comptem amb bones series de datacions radiocarbòniques.

dels segles VIII-XI, que ens il·lustra aquest procés. Fa uns anys que es va desenvolupar un projecte d'excavacions al voltant de l'edifici que ha donat uns resultats força interessants. La troballa més destacada, pel que fa a la seva relació amb el tema aquí tractat, és l'aparició de les restes d'un assentament de cabanes datat als segles VIII-IX, sota un altre datat al segle X i un darrer amb una església romànica datat al segle XI. El primer ha deixat unes restes que es componen de sitges, forats de pals que formen dos fons de cabanes i algunes llars associades (AZKARATE; SOLAUN 2009).

Entre les noves explotacions rurals documentades per l'arqueologia al nord-est de Catalunya coneixem diversos casos, que veurem en detall a continuació, amb pocs registres de qualitat. La majoria corresponen a excavacions d'urgència que afecten només una part del jaciment, en tot cas, però, amb l'aportació pròpia de l'Aubert (La Vall d'en Bas), un exemple que s'està excavant en extensió per nosaltres i que veurem de forma monogràfica més endavant. Així, a partir del registre arqueològic, aquests jaciments acostumen a presentar un patró d'ocupació del territori que es correspon amb els dos models que hem citat més amunt. Per una banda, similar al de les *villae* romanes ja que no deixen de ser productors agropecuaris amb procediments similars i és constant la seva ubicació en zones planeres, a prop de les planes fèrtils i fluvials, a tocar de les antigues estructures romanes, com el cas dels Ametllers (Tossa de Mar), Vilauba (Camós), El Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i Montfullà (Bescanó). Per altra banda, trobem altres exemples creats *ex novo* com el Serradar (Sant Pere Pescador), Can Geli II (Caldes de Malavella), Sant Feliu de la Garriga (Viladamat), El camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat), El palau de l'Abat (Vilasacra), La Serra (La Vall d'en Bas) i L'Aubert (La Vall d'en Bas).

-Vilauba (Camós).

Al nord-est de Catalunya, trobem un primer cas, tot i que encara en curs d'excavació, situat al sud de la *villa* romana de Vilauba (figura 205), ja abandonada al final del segle V, que presenta un topònim documentat al segle X³⁴⁴. Fins al moment, les excavacions han permès documentar un edifici, de forma trapezoïdal, bastit amb murs de pedres lligades amb fang, articulat mitjançant un petit pati on es situarien sis àmbits que conformarien tres unitats domèstiques, un d'ells amb un fogar, coberts amb

---

³⁴⁴ Catalunya Carolíngia, Vol V, doc. 435, a. 976. Aquest topònim *Villalba* podria, en relació a la seva presència associat a assentaments rurals, indicar una jerarquia d'aquests llocs, un fet que la documentació ja ens indica i que ja hem vist en l'apartat dedicat a l'organització territorial a l'època visigoda, en contraposició a altres llocs vinculats a topònims com *villula*, *casa* o *domus* que també fan referència a assentaments rurals.

materials peribles (figura 236-237). La datació provisional dels segles VI-VII ve donada per la presència d'alguns fragments d'àmfores africanes i fragments de TSAD, juntament amb un bon conjunt de ceràmica comuna (CASTANYER; DEHESA; TREMOLEDA 2010). A això, caldria afegir una cabana de la qual és van documentar diversos forats de pal i una premsa (*torcularium*) (figura 238), unes estructures documentades temps enrere, en les excavacions dels anys vuitanta, i que en aquell moment s'interpretaven com els únics elements que perdurarien en època visigoda (CASTANYER; TREMOLEDA 1999, 149-161) i que ara conformarien altres estructures d'aquesta fase relacionada amb aquest espai de residència excavat recentment.

Per la seva banda, els estudis arqueobotànics i faunístics realitzats en aquest jaciment per aquesta fase d'època visigoda mostren el policultiu de cereals, de lleguminoses, de vinya, d'olivera, d'arbres fruiters i activitats de recol·lecció de fruits silvestres (BUXÓ 2005) i documenten, en relació a la gestió del recursos animals, els ovicàprids com espècie majoritària, seguida pels suïds i els bòvids en proporcions semblants, a més de les aus i els conills (CASTANYER; TREMOLEDA 2005).

-Els Ametllers (Tossa de Mar).

L'ocupació altmedieval d'una part de la *villa* romana dels Ametllers a Tossa de Mar es mostra com un altre cas interessant. Concretament, van aparèixer tres dependències bastides amb diversos murs de pedres lligades amb fang que formaven un sòcol alçat amb terra i cobertes amb materials peribles, una d'elles amb una sitja (figura 239) (PALAHÍ; NOLLA 2010b, 122-129). Així mateix, a la part rústica de la *villa* romana es van localitzar, en relació a aquests habitatges, deu tombes amb tipologies de cistes i còdols que presenten els difunts orientats d'oest a est amb els peus a llevant (figura 240). Alguns autors van proposar una cronologia àmplia per aquestes estructures que situaven entre els segles IX-XI (ZUCCHITELLO 1998, 147-155), una datació que nosaltres pensem que no es correspon amb el model d'ocupació i que podríem baixar fins als segles VI-VIII, en relació, sobretot, al fet que aquesta necròpolis no es pugui relacionar amb cap edifici religiós i als dos models de tombes en caixa de lloses o amb còdols, que actualment ja coneixem bé, i que es daten entre aquests segles a partir de datacions absolutes³⁴⁵.

---

³⁴⁵ Hi ha paral·lels de tombes en lloses o amb còdols datades a Roses en els segles VI-VII (PUIG 2010).

-Montfullà (Bescanó).

Les excavacions arqueològiques a la població de Montfullà (Bescanó), a tocar de l'església de Sant Pere, on existeix una *villa* romana precedent (figura 241), van permetre documentar en una primera campanya les restes d'un assentament rural del qual s'han excavat sis sitges i un mur de pedres lligades en sec, tot plegat datat entre els segles VIII-X. En relació amb aquest es va excavar, també, un conjunt de set enterraments en fossa simple amb la capçalera arrodonida (figura 242). Un cop amortitzat tot aquest conjunt es van documentar dues tombes més, una de les quals de forma antropomorfa i retallada en un mosaic de l'antiga *villa* romana (figura 243), que es daten als segles IX-X i es posen en relació amb el cementiri de l'església preromànica de Sant Pere de Montfullà documentada des de l'any 887³⁴⁶ (NOLLA; PATIÑO; SAGRERA; VIVÓ 2003). Finalment en una darrera campanya de l'any 2006 es va poder excavar un altre habitatge bastit amb murs de pedres lligades amb fang, relacionat amb un nivell d'ús de terra trepitjada i amb un fogar (SAGRERA 2006c). En conjunt, nosaltres pensem que es tractaria d'un petit assentament rural i d'una necròpolis, tot plegat datat, aproximadament, entre els segles VI-VIII, que posteriorment és amortitzat per una necròpolis amb tombes antropomorfes, possiblement ja en relació amb la presència de l'església preromànica de Sant Pere, que, com ja hem vist, es documenta al segle IX.

-Pla de l'Horta (Sarrià de Ter).

Molt recentment, a tocar de la *villa* romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), al sud-oest, les excavacions arqueològiques han documentat les restes d'un assentament, encara parcialment excavades el que no ens permet valorar, a dia d'avui, la seva entitat, que s'ha datat, provisionalment, a l'Antiguitat Tardana (segles VI-VII). Aquest està format per diversos àmbits bastits amb murs de pedres lligades amb fang que componen els espais d'habitatge (figura 244) i que es posen en relació amb una necròpolis excavada els anys 2005-2006 (PALAHÍ; COSTA 2010). Aquest cementiri del qual s'han estudiat 79 tombes, 28 durant la campanya de l'any 2005 i 51 la campanya de 2006, presenta tres models constructius distints: caixes de *tegula*, tombes d'obra i caixa de lloses (figura 245), que cal diferenciar en dues fases. Una primera que s'identifica amb la necròpolis de la vil·la baix imperial dels segles IV-V i una segona que cal situar entre els segles VI-VIII i que cal associar a aquests àmbits bastits amb murs de pedres lligades amb fang. En aquesta segona fase cal destacar la

---

³⁴⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 17, a. 887.

trobada de nombroses restes associades als enterraments, concretament un grup de sivelles (figura 246) que segons els autors indicarien una datació del segle VI i que vincularien aquest cementiri a poblacions germàniques. Per altra banda, cal destacar un exemple d'enterrament de ritus islàmic on el difunt es troba situat de decúbit lateral (LLINÀS *et alii* 2008). En aquest cas, aquesta relació entre objectes i ètnia que s'ha proposat per aquesta necròpolis fa temps va tenir la seva repercussió en la interpretació dels cementiris d'aquest moment (RIPOLL 1991), un fet, però, que a dia d'avui està en discussió (QUIRÓS; VIGIL 2011, 175). Per altra banda, la localització d'un enterrament en el qual es podria identificar el ritus islàmic podria allargar la cronologia de la necròpolis i, potser de retruc dels espais d'habitatge, fins al segle VIII com a mínim.

-El Serradar (Sant Pere Pescador).

Un primer exemple que representa els assentaments creats *ex novo* i sense cap precedent a l'època romana és el Serradar. Es tracta d'un jaciment datat en els segles VII-VIII format per un edifici dividit en quatre àmbits que correspon a l'espai d'habitatge (figures 247-248) i per una necròpolis. Els murs apareguts formaven un conjunt de 4 estances clarament definides, que es trobaven adossades i orientades est-oest, conformades per murs d'uns 50 cm d'amplada construïts amb rierencs i diversos blocs de pedra calcària mitjanament treballats i disposats en doble filada amb rebliment intern de pedra més petita, tot plegat lligat amb fang. En aquest mateix jaciment del Serradar (Sant Pere Pescador), a l'est d'aquestes estructures d'habitatge, a uns pocs metres, s'ha documentat una petita necròpolis que presenta un conjunt de 12 sepulcres en forma de cista o caixes de lloses, de planta rectangular sense solera, amb parets laterals i cobertes realitzades amb lloses de pissarra. Les estructures funeràries es trobaven orientades est-oest i presentaven una distribució en l'espai més o menys regular en filades orientades de nord a sud, separades les unes de les altres per distàncies semblants que oscil·laven entre 50 cm i 1,50 m. Cadascuna de les sepultures contenia un sol individu, excepte la tomba 6, on s'enterraren dos. Els cossos dels difunts es trobaven dipositats en decúbit dorsal, amb el cap a ponent. No es va realitzar cap estudi antropològic de les restes humanes localitzades, però, tot i així, es pogué constatar que la població enterrada corresponia a individus adults d'ambdós sexes, als quals cal afegir un únic infant. Els enterraments no tenien aixovar funerari; només en un cas es localitzà un objecte en el seu interior, un possible tap d'ampolleta de perfum, fabricat en vidre (FUERTES; MONTALBÁN 2007).

-Sant Feliu de la Garriga (Viladamat).

Les excavacions, també parcials, realitzades a l'església de Sant Feliu de la Garriga han permès documentar una ocupació, encara que actualment poc definida, datada entre l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana, formada per un assentament del qual s'han localitzat diversos murs de pedres lligades amb fang que formarien diversos àmbits, una vintena de sitges i set tombes de lloses, una d'elles afectada per la construcció de l'església dels segles IX-X (AGUSTÍ 2010).

-Can Geli II (Caldes de Malavella).

Un altre cas conegut, tot i que també està parcialment excavat, se situa als afores de la població de Caldes de Malavella, a tocar de la Masia de Can Geli. Les excavacions d'urgència al jaciment de Can Geli II ens han mostrat un petit assentament compost per quatre estructures de planta circular de grans dimensions d'entre 3 i 4 metres de diàmetre, de difícil interpretació, que podrien correspondre a fons de cabanes, amb una cronologia situada entre els segles VIII-IX que s'obté a partir del repertori ceràmic documentat format per olles sense cap tipus de decoració amb predomini de la cuita reductora i sense espatulats (MEDINA 2006).

-Palau de l'Abat (Vilasacra).

Un altre exemple excavat es troba en el jaciment esmentat com palau de l'Abat. En aquest lloc, amb motiu d'una intervenció d'urgència realitzada l'any 2008, es van localitzar les restes, tot i que molt parcials, d'un petit assentament rural format, fins al moment, per un àmbit delimitat per murs de pedres lligades amb fang, pavimentat amb còdols, i un abocador. Es tracta d'un espai d'hàbitat datat entre els segles VII-VIII que serà amortitzat posteriorment amb un nivell de reompliment amb ceràmiques espatulades dels segles IX-X (MOIX 2010).

-Camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat).

En el camí que comunica la localitat de Viladamat amb Sant Feliu de la Garriga s'ha localitzat i excavat, molt recentment, un jaciment molt interessant d'aquest període. Concretament, les intervencions d'urgència han posat al descobert un assentament rural format per tres cabanes destinades a habitatges, de forma més o menys ovalada, una d'elles amb dues sitges en el seu interior, una altra amb dos fogars i la darrera amb un forn, un espai de treball on s'ha documentat tres forats de pal i una cubeta de combustió i una zona d'emmagatzematge amb onze sitges, una d'elles amb un infant tirat en el seu

interior. El conjunt s'ha datat entre els segles V-VII d.C a partir del material ceràmic, del qual destaca la presència de ceràmica comuna, alguns fragments d'àmfora africana i de TSAD (GRAU; FREIXA; IBAÑEZ 2012).

-La Serra (La Vall d'en Bas).

Per concloure aquest recull cal esmentar el jaciment de la Serra, que representa un cas singular que el fa diferent de la resta. La seva excavació es va produir en el marc dels treballs que es van dur a terme per construir una variant que connectava amb el nou túnel de Bracons. Aquestes intervencions van posar al descobert una ocupació de l'Alta Edat Mitjana situada en els segles VII-VIII³⁴⁷ que es presenta, exclusivament, per un conjunt d'estructures representades per fosses i pous que s'han interpretat com diverses estructures destinades a l'obtenció d'aigua, que, possiblement, s'haurien d'associar a un assentament no localitzat (GIBERT; MACHIN 2011).

8.4.2.1 Consideracions generals.

En tots aquests assentaments rurals que hem vist destaca l'heterogeneïtat en el model constructiu, ja que en alguns casos es tracta de fons de cabanes retallades en el subsòl i en altres d'habitatges bastits amb sòcols de pedra, aixecats amb terra o estructures peribles i coberta amb branques i fang, tots però, amb les estructures domèstiques necessàries per viure i altres per desenvolupar les seves tasques productives. En tot cas, es tracta d'uns materials que combinen els murs de pedra, la terra i els materials peribles que en cronologies entre els segles VI-X al territori que tractem solen ser una constant, un fet que coincideix en alguns estudis sobre aquests assentaments que s'han realitzat a altres bandes de Catalunya, de la Península Ibèrica i a França (ROIG 2009- VIGIL-ESCALERA 2007-CATTEDU 2009).

Es tracta d'assentaments que s'han caracteritzat com a granges o vilatges, segons una classificació recent que s'ha establert a partir del registre material (VIGIL-ESCALERA 2007) i que a Catalunya, en l'estat actual de la recerca, caldria relacionar amb el primer concepte, ja que, majoritàriament, estarien formats per un espai de residència més altres estructures de treball, corrals, magatzems i necròpolis. En el nostre àmbit d'estudi en la majoria dels casos coneguts es documenten pocs espais

---

³⁴⁷ BETA 239841:edat radiocarbònica convencional 1260±40 BP. Calibració a 1 sigma, 680-780 AD; Calibració a 2 sigmes, 660-880 AD.

d'habitatge. Sovint, una o dues cabanes o un únic habitatge distribuït en àmbits, el que permetria hipotetitzar a l'entorn de la demografia d'aquests assentaments que semblarien correspondre, com també s'ha apuntat en altres estudis (FORTÓ; MARTÍNEZ; MUÑOZ 2009, 268), a poques unitats familiars. Així mateix, es detecta la presència de diferències socials en aquests assentaments agropecuaris dels segles VI-VIII, un fet que s'ha observat a partir dels enterraments (ROIG; COLL 2011b). Això ens ha de permetre, properament, estudiar quina és la composició social d'aquests llocs i detectar si estarien habitats per alguns personatges rellevants dins l'estament aristocràtic o pels seus subordinats, només per camperols o si també hi podem incloure alguns esclaus.

A nivell de cultura material cal destacar la poca presència en els segles VI-VII i l'absència en el segle VIII d'importacions ceràmiques (DSP, TSAD i àmfores). La ceràmica que es documenta correspon, majoritàriament o exclusivament, segons els casos, a produccions comunes en cuïta reductora i òxidoreductora i amb un repertori formal escàs representat per olles, grans contenidors, gerres i bols (FOLCH; GIBERT 2011b), hereva en molts aspectes de la ceràmica comuna romana del Baix Imperi. A part de la ceràmica, en aquests jaciments documentem estris de ferro formats per ganivets, claus i eines agrícoles (podalls, aixades, tisores d'esquilar etc...) i utilitatge lític com moles de molins manuals rotatoris, mans de morter, esmoladors, polidors i utilitatge destinat al treball tèxtil com pesos de teler (*pondera*), fusaioles etc... (GUTIÉRREZ; HIERRO 2010). També es troben objectes de fusta com vasos, bols i altres, ben documentats a França (CATTEDDU 2009), tot i que és un fenomen excepcional degut a les característiques especials de conservació d'aquest material, que requereix una sedimentació molt humida o molt àrida, un fet que no es produeix en la majoria de jaciments del nostre àmbit d'estudi, el que fa que no es conservin i que ens impedeix, a dia d'avui, valorar la incidència d'aquest material en la vida quotidiana d'aquests grups humans. Es tracta d'uns objectes que, sobretot en referència a la ceràmica, al vidre, a l'utilitatge de ferro i al lític, probablement s'obtenen de l'exterior, de centres productors o d'artesans estables o itinerants, el que mostra l'existència de xarxes comercials regionals o locals que abasteixen als assentaments rurals amb aquests productes.

En relació a les activitats econòmiques que es desenvolupen en aquests assentaments, cal citar les poques anàlisis bioarqueològiques realitzades en alguns jaciments del nord-est de Catalunya, per exemple a Vilauba (Camós) (BUXÓ 1993 i 2005) i l'Aubert (La Vall d'en Bas) (SAÑA; NOVELL 2010) i per a altres zones de

Catalunya, a La Plaça Major (Castellar del Vallès) (ROIG 2009), als Maiols (Cerdanyola del Vallès) (FRANCÉS (coord.) 2007), al Roc d'Enclar (Andorra) (BUXÓ; GONZÀLEZ 1997), al Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (FORTÓ; MARTÍNEZ; MUÑOZ 2009), a Ca l'Estrada (Canovelles) (FORTÓ; MARTÍNEZ; MUÑOZ 2009) i a Vilaclara (Castellfollit del Boix) (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995, 110-116). Aquestes, mostren, de forma general, encara que cal tenir en compte que hi ha poques dades el que no permet anar molt enllà en les interpretacions, que l'activitat econòmica principal d'aquests assentaments dels segles VI-VIII es basa en l'agricultura de policultiu de cereals on destaca la presència de blat, complementat amb ordi i sègol, i a vegades civada, un ventall de lleguminoses com la lletia, la fava i el pèsol, el cultiu d'arbres fruiters, d'olivera i de vinya i l'aprofitament del medi rural amb la recol·lecció de fruites silvestres.

L'anàlisi de la fauna d'aquests casos també permet observar que la ramaderia es fonamentava en els ovicaprins, com a espècie majoritària, amb un aprofitament mixt (càrnic i de productes secundaris (llet i llana), a la que s'ha d'afegir els suïds i els bòvids en una menor proporció i una pràctica de la caça limitada. Tots aquests aspectes econòmics, vénen a coincidir, de forma general, malgrat petites diferències regionals i tenint en compte les poques dades que tenim per a Catalunya, amb recents estudis de síntesi sobre aquests tipus d'assentaments rurals a la Meseta (VIGIL-ESCALERA 2007, 272-273) i amb estudis del sud de França (RUAS 2007, 153-157). Tot això, ens permet observar que aquests assentaments practiquen una economia força diversificada representada pel policultiu de cereals, per la vinya i les lleguminoses i una varietat en les espècies animals que consumeixen (ovelles, cabres, porcs i bous). Un fet que no ha de sobtar si tenim present que, com també s'ha observat en altres estudis dedicats a aquests assentaments (QUIRÓS 2009, 398), aquesta varietat els garanteix una millor subsistència al diversificar la producció i fer menys vulnerable l'estructura econòmica d'aquests assentaments .

Per altra banda, en alguns casos s'han pogut estudiar els espais agraris que explotaven aquests assentaments. Malgrat que no comptem amb dades en la zona que estudiem vinculades a assentaments rurals d'aquest període (segles VI-VIII), a altres zones de la Península Ibèrica s'han començat a desenvolupar alguns estudis que pensem que són interessants d'esmentar. Per a la zona de Galícia, prop de Santiago de Compostela, els autors dels treballs arqueològics ens parlen d'un projecte d'intervenció del medi on destaca un augment de la superfície conreada, fet que es produeix mitjançant la desforestació del bosc d'aquesta zona a l'Alta Edat Mitjana per

construir sistemes de terrasses que situen amb precisió en aquest moment a partir de datacions radiocarbòniques. Els mateixos autors destaquen el disseny que hi ha darrere dels espais agraris que implica una planificació en vista del que es conrearà (BALLESTEROS; CRIADO; ANDRADE 2006). Uns aspectes que també comencen a estar ben documentats a França amb l'estudi d'espais agraris datats a l'Alta Edat Mitjana (CATTEDDU 2009, 50-59). En conjunt, això caldria posar-ho en relació amb el gran procés de desforestació que es documenta durant l'Alta Edat Mitjana, amb la creació de nous camps de conreu i prats per les pastures, que hem vist en l'apartat dedicat al paleoambient.

Sembla que el que mostren aquests assentaments rurals seria un veritable canvi relacionat amb la dissolució de l'aparell estatal baiximperial, que consistiria en la creació d'un nou model d'establiments dedicats a la gestió de la producció agrícola i ramadera, possiblement en mans de les comunitats camperoles com ha apuntat algun autor recentment (WICKHAM 2009, 627-836), tot i que nosaltres pensem que aquesta interpretació s'ha de matisar, ja que no podem obviar que tenim alguns indicadors arqueològics que mostren la presència d'un gran excedent i diferències socials en alguns d'aquests assentaments rurals. Aquestes comunitats tenen en les seves unitats domèstiques les estructures i l'utilitatge necessari per a produir i transformar tot allò fonamental per a la seva subsistència: eines, molins manuals, *cellae vinaria-torcularia*, *lacus*, ceràmica, forns, sitges etc... tot i que, com s'ha observat recentment, el fet de documentar un gran nombre de sitges en alguns dels assentaments (ROIG 2009), juntament amb nombroses estructures destinades a la producció de vi (PEÑA 2005-2006), delataria una considerable capacitat de produir i d'emmagatzemar cereal i vi que en alguns casos superaria el propi consum dels mateixos. Això, indicaria l'existència d'un sistema dominical al darrere que gestiona l'excedent d'aquests productes amb el que les comunitats satisfaran les càrregues corresponents d'una demanda externa als assentaments.

En tot cas, ens referim a una gran concentració d'assentaments agropecuaris situats en els territoris de la ciutat de *Barcino* i de l'antic bisbat d'*Egara* (ROIG 2009) o a prop de Toledo (VIGIL-ESCALERA 2007), possiblement amb una evolució similar en el nostre àmbit d'estudi amb la presència de les seus episcopals de *Gerunda* i *Emporiae*, i altres centres territorials com *Petralata*, *Bisuldunum* i possiblement *Rodae*, el que mostraria un gran control de l'estat i de les aristocràcies vers aquests assentaments productius. Evidentment, en les fonts es documenta una jerarquització social que aniria des dels bisbes i aristocràcies urbanes, a la noblesa local, que controlen l'espai rural,

passant pels camperols i finalitzant en els esclaus, però que potser difereix d'altres exemples situats en zones més allunyades dels centres territorials, com podria succeir a la Catalunya central (GIBERT 2011, 71-85).

En aquest sentit, ens sembla interessant tornar a exposar algunes hipòtesis de treball que ens faran més aclaridora aquesta recerca específica. Aquestes, de forma genèrica el que intenten és posar en relació aquests assentaments amb el seu context històric, proposant alguns aspectes que, tenint en compte el seu registre material, fan referència a la seva morfologia, a les relacions socials i als modes de producció i que, com també han exposat altres autors, ens permetria discriminar en aquests assentaments diversos graus que poden anar d'una certa autonomia dels pagesos a una organització dominical (VIGIL-ESCALERA 2006, 99) . La nostra hipòtesi de partida en relació a aquests assentaments rurals es refereix al fet d'identificar diferències físiques entre ells. Com ja hem advertit en la part de dedicada a l'organització territorial, ens sembla prou interessant la distinció que fan servir les fonts visigodes quan es refereixen a aquests. Per exemple, en alguns casos s'esmenten com a *villae-loci* i en altres com a *villulae*, *casae* o *domus* que, tot i semblar una distinció de caire molt general, pensem que oculta una realitat. Com hem vist a partir del registre arqueològic, tot i que és encara força parcial, es coneixen diversos assentaments que cal relacionar amb el mot *villae*, com per exemple Vilauba (Camós) i Montfullà (Bescanó) entre d'altres. Aquests assentaments, segons la nostra hipòtesi, correspondrien a centres dominicals hereus dels de l'època romana, tot i que a partir del segle VI, com ja hem vist en l'apartat dedicat a les *villae* romanes, no hi viu l'aristocràcia. La continuïtat d'aquests llocs sota altres formes de poblament ens fa preguntar-nos qui serà l'encarregat de gestionar aquests assentaments. En aquest sentit, si no es documenta una explotació directa per part del *dominus* i només coneixem un personatge citat a les fonts com *villicus* que potser tindria alguna vinculació amb aquestes noves *villae*, ja que s'ha identificat com un intendent de les finques o vil·les reals visigodes que ja mostra la seva condició de funcionari o càrrec públic local (MARTIN 2003, 159-160-CANAL; CANAL; NOLLA; SAGRERA 2006, 32-33), hauríem de buscar entre altres personatges rellevants als gestors d'aquests assentaments per les aristocràcies o elits, que en molts jaciments catalans sembla que disposen d'esclaus (ROIG; COLL 2011b). Evidentment, tot això que hem desenvolupat no només implica la supervivència del model dominical i esclavista en la gestió de la producció, un fet que ja s'havia observat temps enrere per part d'alguns autors que havien estudiat aquest període (TITS-DIEUAIDE 1985, 26-35- SALRACH 1996, 13-

14), sinó com caracteritzar la intervenció de la població pagesa o d'altres capes socials en aquest model, un fet que, ara com ara, es tracta d'una simple hipòtesi en la qual pensem aprofundir properament.

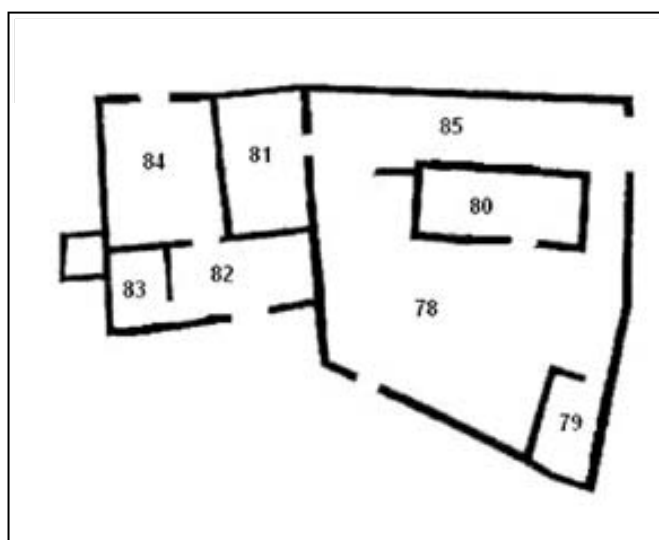
Per altra banda, també ens preguntem si aquests altres assentaments (*villulae*, *casae* o *domus*), que cal distingir de les *villae-loci*, correspondrien a tinences. Es tracta d'un model que segons algun autor (DURLIAT 1990, 83-95) té els seus orígens al Baix imperi (potser el colonat). Molt poc sabem però, d'això, ja que no queda clar si aquests colons serien arrendataris lliures i només haurien de satisfer les càrregues corresponents. Per tant, en aquests assentaments potser el més probable sigui que la gestió passi als camperols (WICKHAM 2009, 627-836), que ara presenten moltes denominacions diferents en les fonts d'època visigoda (*ingenui*, *liberti*, *operarii*, *coloni*, *manumissi*, *ancillae*, *mancipia* o *servi*), tot i que en el cas dels *coloni* només se'n fa referència en una font conciliar i en la donació del bisbe Vicente de Huesca (KING 1981, 183-214-THOMPSON 1990, 304-313- CANELLAS 1979, 127-128). En aquest sentit, el que s'ha de resoldre és quina seria la relació d'aquest camperols amb els *domini* o amb l'estat. Més enllà d'això, nosaltres pensem que la gran desforestació detectada entre els segles V-V pels estudis paleoambientals, als quals ens hem referit a l'inici del treball, correspondria a l'ocupació per part d'aquests assentaments de noves terres, a les vessants i a les capçaleres de les valls, ampliant el model d'ocupació territorial romà centrat en les grans planes fèrtils properes a cursos fluvials.

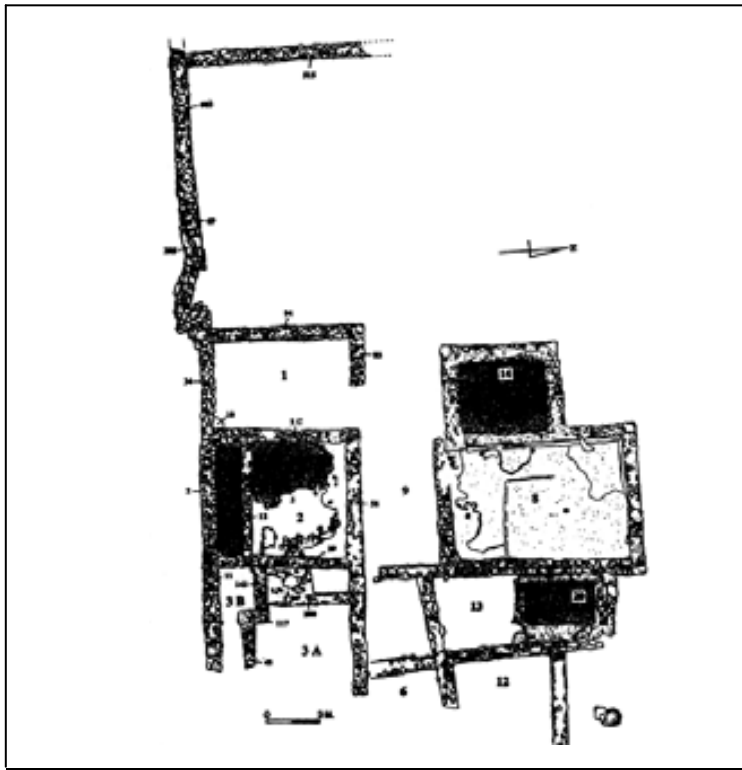
8.4.2.2 Annex de figures.

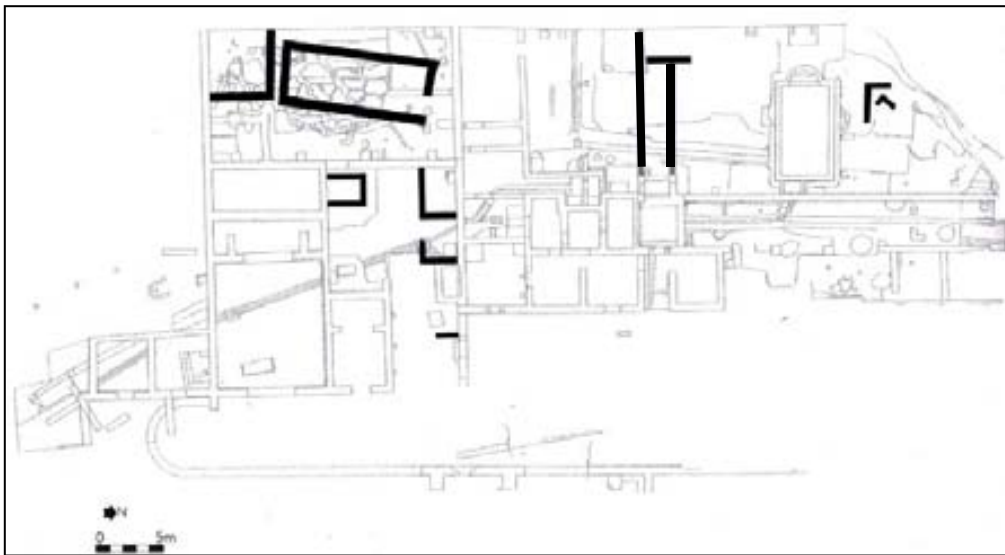
Figura 236: planta general de la *villa* romana de Vilauba i en vermell del sector d'hàbitat i la premsa dels segles VI-VII (modificació pròpia a partir de CASTANYER; DEHESA; TREMOLEDA 2010).

Figura 237: detall de la planta del sector d'hàbitat dels segles VI-VII de Vilauba (segons CASTANYER; DEHESA; TREMOLEDA 2010).

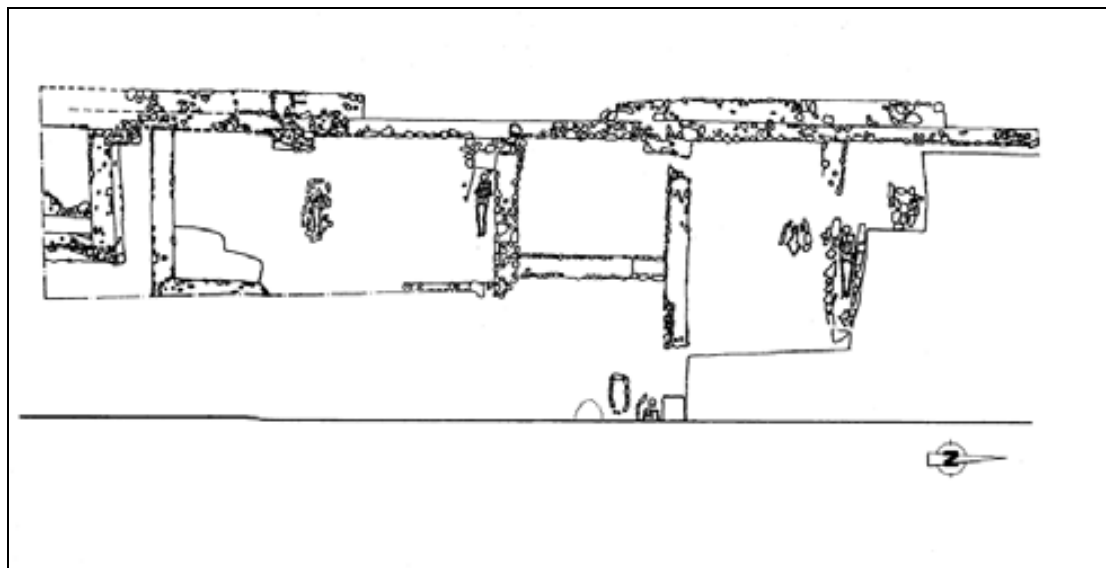

Figura 238: planta de detall de la premsa (*torcularium*) dels segles VI-VII (segons CASTANYER; TREMOLEDA 2000).

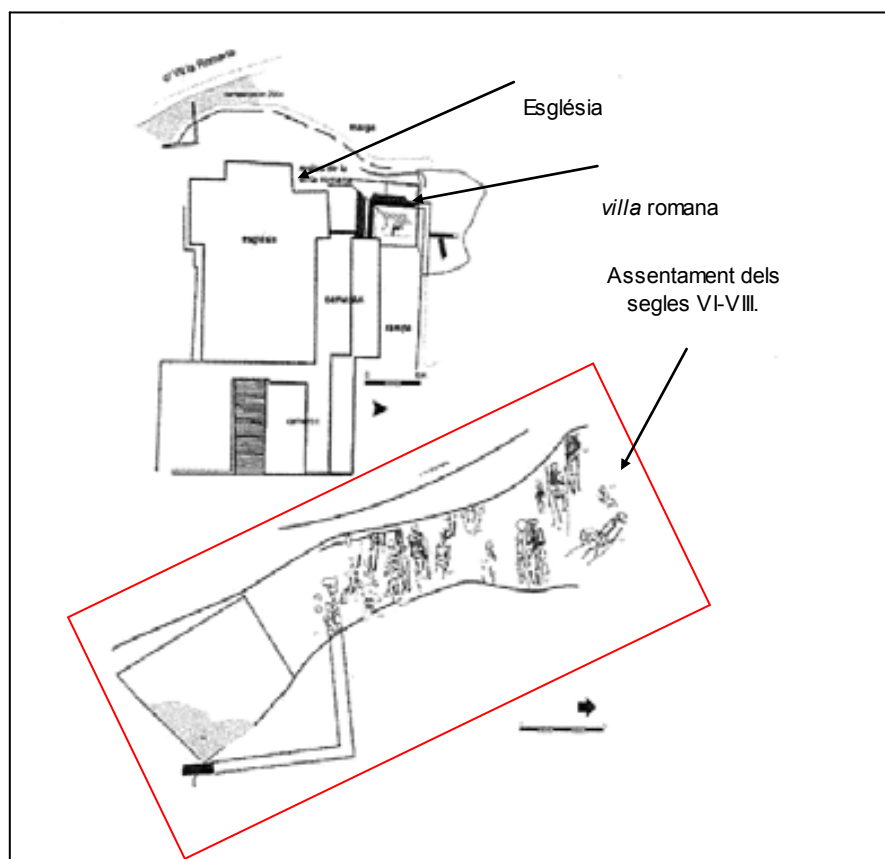

Figura 239: planta de la *villa* romana dels Ametllers (Tossa de Mar) amb les estructures altmedievals (modificació pròpia a partir de PALAHÍ; NOLLA 2010).

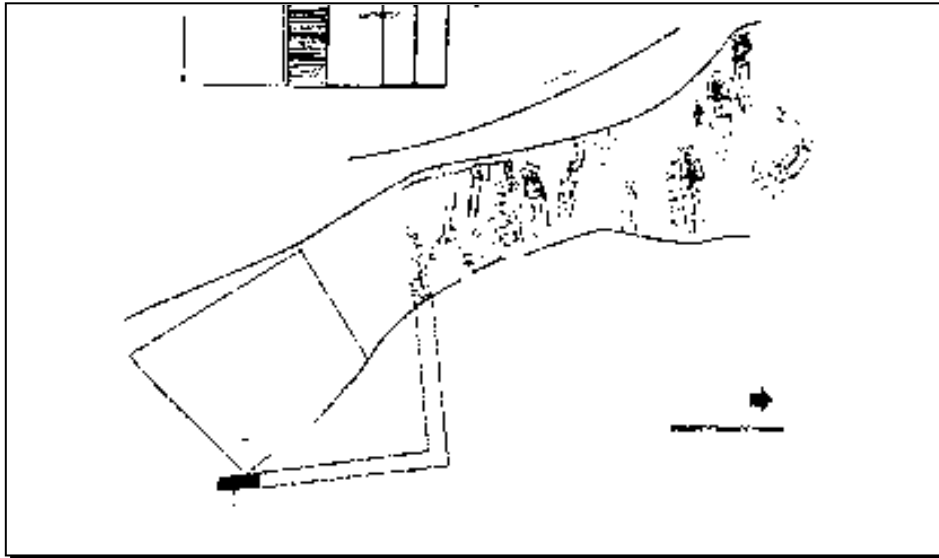

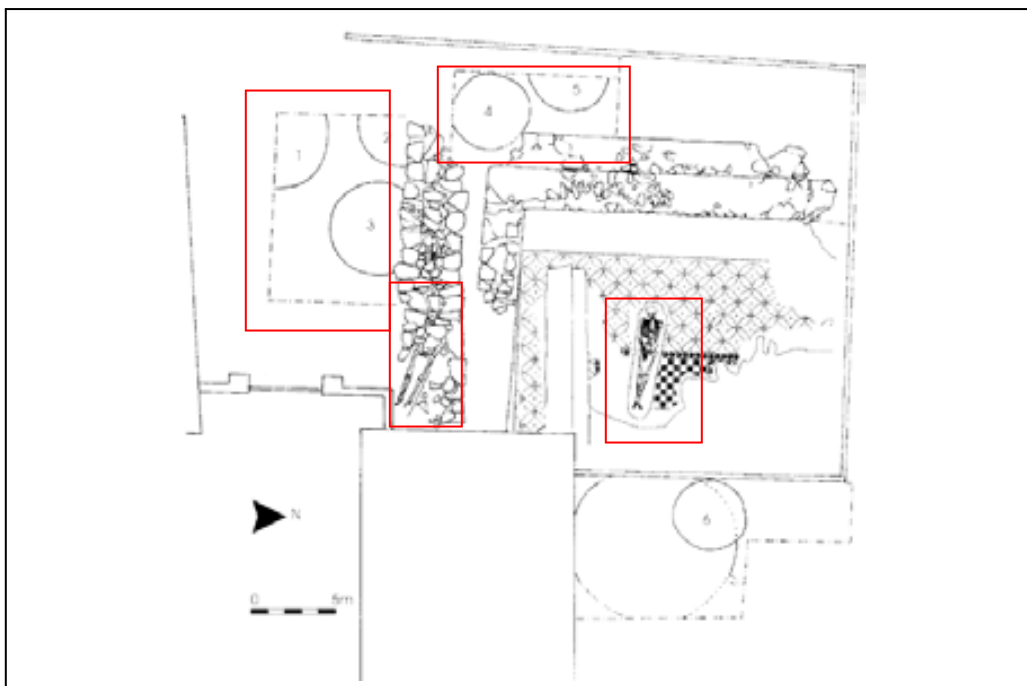
Figura 240: planta de la necròpolis altmedieval localitzada a la *villa* romana dels Ametllers (Tossa de Mar) (segons ZUCCHITELLO 1998).

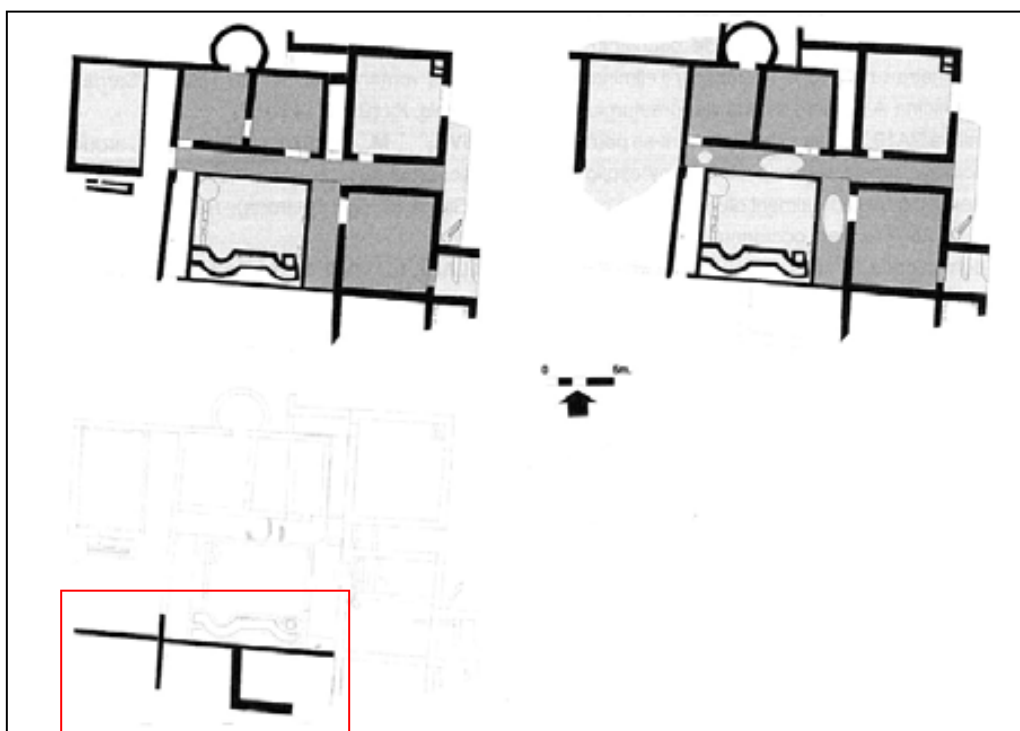
Figura 241: situació de l'hàbitat i de la necròpolis de l'Alta Edat Mitjana respecte de la *villa* romana i de l'església de Sant Pere de Montfullà (Bescanó) (modificació pròpia a partir de SAGRERA 2006c).

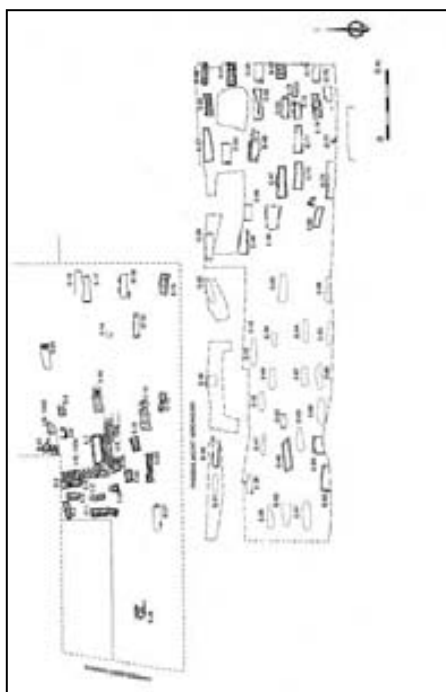
Figura 242: planta de detall de l'hàbitat i de la necròpolis de l'Alta Edat Mitjana de Montfullà (segons SAGRERA 2006c).

Figura 243: planta de detall de dues tombes antropomorfes i de les sitges de l'Alta Edat Mitjana (segles IX-X) que formen part del cementiri de l'església de Sant Pere, situades sobre les estructures de la *villa* romana precedent (modificació pròpia a partir de NOLLA; PIÑERO; SAGRERA 2003).

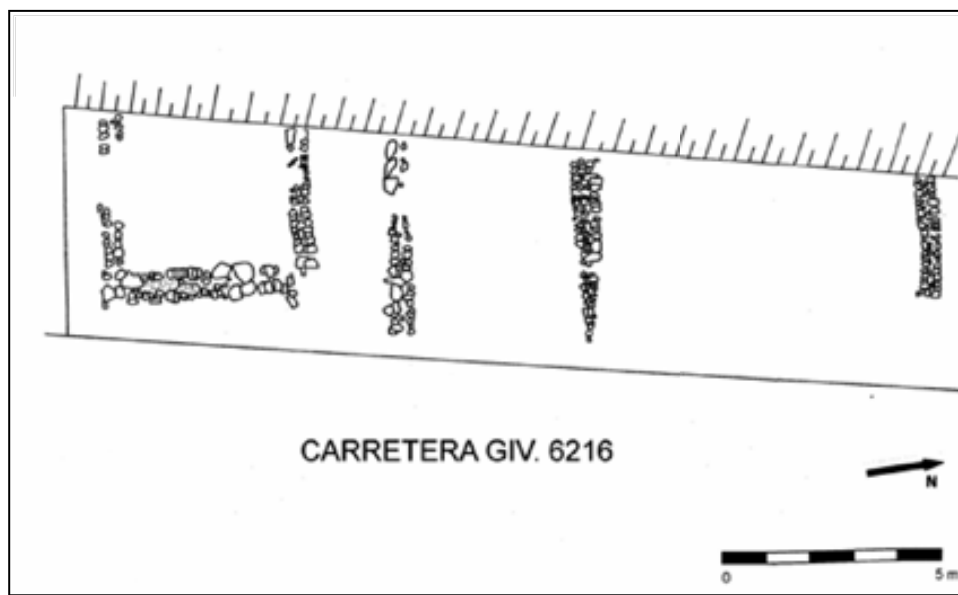
Figura 244: planta de la *villa* romana del Pla de L'Horta (Sarrià de Ter), en vermell les restes d'època visigoda (modificació pròpia a partir de PALAHÍ; COSTA 2010).

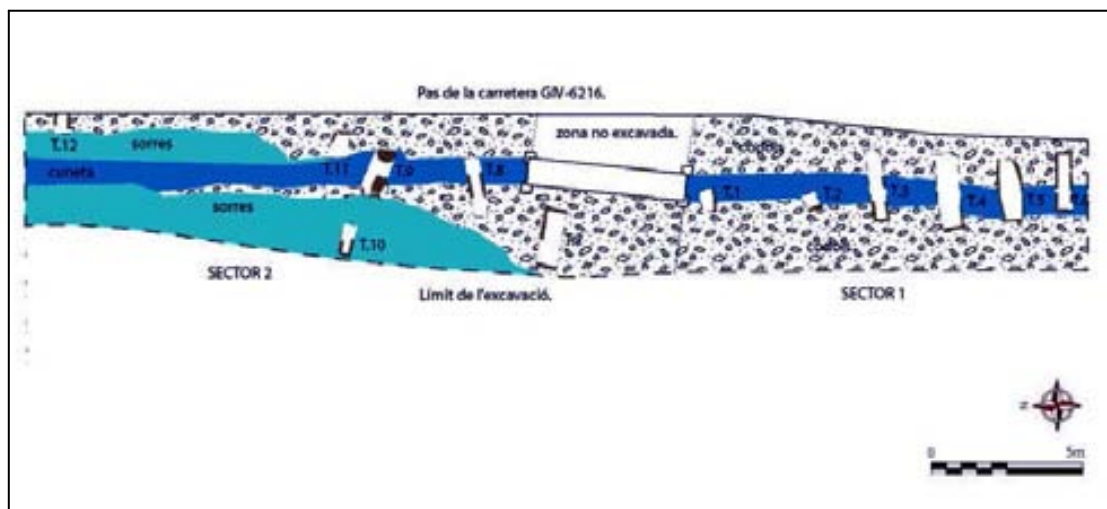
Figura 245: planta de la necròpolis d'època baix imperial i visigoda del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (segons LLINÀS *et alii* 2008b).

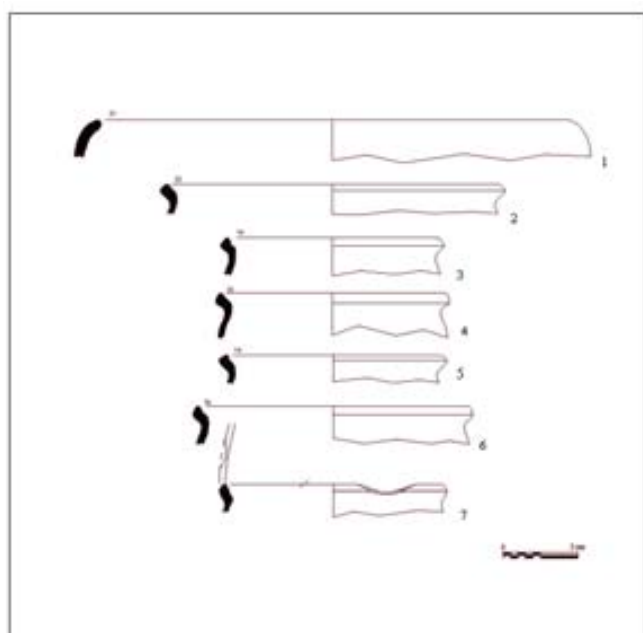
Figura 246: detall d'una de les sivelles trobada a una tomba de la necròpolis del Pla de l'Horta (segons LLINÀS 2005).

Figura 247: planta de la zona d'hàbitat del Serradar (Sant Pere Pescador) (segons FUERTES; MONTALBÁN 2007).

Figura 248: planta de la necròpolis del Serradar (Sant Pere Pescador) (segons FUERTES; MONTALBÁN 2007).

Figura 249: detall de la ceràmica (segles VII-VIII) documentada al Serradar (segons FUERTES; MONTALBÁN 2007).

8.4.3 Els assentaments rurals dels segles IX-XI.

Posteriorment, l'arqueologia comença a mostrar, amb certa claredat, un seguit de canvis en els assentaments rurals que es gesten en el transcurs dels segles IX-X, es consoliden en el segle XI i arriben al seu màxim apogeu al segle XII. D'un poblament previ estructurat bàsicament en assentaments rurals de reduïdes dimensions, i datat entre els segles VI-VIII, amb diversos exemples excavats recentment i que ja hem tractat amb detall en l'apartat anterior, passem a un model dual. Per una banda continuen funcionant uns tipus d'assentaments similars als dels segles anteriors, que ara passaran a denominar-se *villares*, *casae*, *casales* o *mansi* a la documentació, amb unes característiques constructives molt semblants als casos que hem exposat abans, i per una altra, trobem grans assentaments que, sovint, són esmentats a la documentació com *villae-loci* els quals presenten una fesomia diferent.

Del primer grup, i en referència a d'altres bandes de Catalunya, coneixem alguns exemples excavats. Podem citar, per exemple, a la comarca del Vallès, l'Aiguacuit (Terrassa) (ROIG 1999) i el jaciment del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (MUÑOZ 2007)³⁴⁸. A la comarca de l'Anoia altres jaciments com les Coromines, Puig Pedrós i Seguers també ens mostren alguns d'aquests assentaments formats per cabanes o habitatges construïts en pedra i necròpolis de tombes en forma de "banyera" datats entre els segles VII-IX (ENRICH; ENRICH 1986-89). Al Berguedà podem trobar un altre exemple d'aquests assentaments. Es tracta del vil·lar de Montclús en el que s'ha excavat un edifici destinat a habitatge i un altre, més petit, dedicat a la transformació de productes agrícoles. Els dos edificis estan construïts amb un sòcol de pedres lligades amb fang, aixecats amb terra i amb unes cobertes bastides amb materials peribles datats entre els segles IX-XI (FOLCH; MARTÍ 2007)³⁴⁹. Altres exemples poder ser el jaciment del Collet de les Caixes (Navàs), a la comarca del Bages, un assentament format per un habitatge de planta rectangular dividit en tres àmbits bastits amb murs de pedres lligades amb fang que formen un sòcol, la resta aixecat amb terra i amb una coberta realitzada amb materials peribles, adossat a una balma, amb un dels àmbits que correspondria a una ferreria, que s'ha datat als segles

---

³⁴⁸ Aquest cas compta amb datacions radiocarbòniques que el situen entre els segles VII-X. BETA 1285±35 B.P (685-775 Cal. A.D. 68,2 %. 660-810 Cal. A.D 95%). BETA 1135±30 B.P (885-980 Cal. A.D 68,2 %. 780-990 Cal. A.D 95,4 %).

³⁴⁹ En aquest jaciment tenim un assentament datat als segles IX-XI, a partir del material ceràmic i d'una datació radiocarbònica que ens mostra el moment final. BETA 277763: 910 +/- 40 BP (2 sigmes Cal. AD 1030 to 1220; 1 sigma Cal. AD 1060-1140).

XI-XII³⁵⁰ (FOLCH; GIBERT 2007). També al Bages, podem citar el cas de les Feixes de Monistrol (Gaià), on s'ha documentat un assentament format per una farga per a la producció de ferro, dividit en dos àmbits, bastit amb murs de pedres lligades amb fang, i diverses fosses de combustió, tot plegat datat en els segles X-XI³⁵¹ (FOLCH; GIBERT 2011d). També a la mateixa comarca podem esmentar el jaciment de Cal Ticó (Castellnou de Bages). Fins ara, s'han realitzat tres campanyes d'excavació, documentant-se dos forns, un espai de treball, vuit rases per a l'extracció d'argila, un fons de cabana i un tester. La cronologia se situa entre els segles X-XI a partir del material ceràmic documentat i d'una datació radiocarbònica (FOLCH; GIBERT 2011e-CANTONI; FOLCH 2011)³⁵² i ens mostraria un centre productor de ceràmica de primera època comtal. Pel Vallès, el jaciment de Can Gambús 2 presenta un petit habitatge bastit amb murs de pedres lligades amb fang, amb un conjunt de sitges associades i un forn ceràmic, amb una cronologia situada entre els segles X-XI que també compta amb datacions radiocarbòniques³⁵³ (ARTIGUES; BRAVO; HINOJO 2006). Finalment, un altre cas, situat al Rosselló, és el Camp del Rei (Baixas), un petit assentament rural, en ús durant els segles IX-XI³⁵⁴, format per un espai d'habitatge central bastit amb murs de pedres, diverses cabanes situades a tocar i un conjunt de sitges associades, que s'abandonarà en favor de la creació de Baixas, un assentament de caire concentrat amb una església del segle XI (PASSARRIUS; DONAT; CATAFAU (eds.) 2008).

Al nord-est de Catalunya comptem amb diversos casos que han estat excavats recentment i que es poden relacionar possiblement amb els conceptes *villare*, *mansus*, *casa* i *casale*, tot i que aporten dades desiguals.

-L'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva).

Un exemple es troba a l'Hort d'en Bach, situat a tocar de l'actual població de Maçanet de la Selva, documentada com *Macaneto* ja l'any 978³⁵⁵, on s'han excavat les restes d'un petit assentament dels segles X-XI, que reocupa part d'una *villa* romana

---

³⁵⁰ BETA-236251: edat radiocarbònica convencional, 930±40 BP; Cal. AD (2 sigmes), 1020-1210; Cal. AD (1 sigma), 1030-1160.

³⁵¹ BETA-236251: edat radiocarbònica convencional, 1040±40 BP; Cal. AD (2 sigmes), 950-1040; Cal. AD (1 sigma), 980-1020.

³⁵² BETA 277765: edat radiocarbònica convencional: 1090±40 BP; Cal. AD (1 sigma), 900-1000; Cal. AD (2 sigmes): 880-1020.

³⁵³ Les datacions radiocarbòniques calibrades situen el jaciment entre els anys 890-1035 Cal. AD.

³⁵⁴ En aquest altre cas també les datacions radiocarbòniques calibrades situen el jaciment entre els anys 890-1035 Cal. AD.

³⁵⁵ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 115, a. 978.

abandonada al segle VI. Aquest està format per diversos murs bastits amb pedres lligades amb fang, que conformarien dos àmbits, un dipòsit circular folrat amb còdols i diverses sitges (figura 250). En els nivells d'amortització i ús d'aquestes estructures s'ha documentat un context ceràmic format per ceràmiques reduïdes i espatulades que confirma la cronologia citada anteriorment (LLINÀS; MONTALBÁN; RAMÍREZ; SUREDA 2000, 149-154).

-Mas de Can Serra (Vilobí d'Onyar).

A prop de Vilobí d'Onyar, als afores de la població, que ja apareix documentada com *Villa Albini* des de l'any 887³⁵⁶, es va excavar un camp de sitges, prop del mas de Can Serra, format per un nombre total de 76 estructures d'època medieval, que s'han datat entre els segles XI-XIII (figura 251). Es van distingir 5 sectors diferents on les sitges apareixen alineades, formant agrupacions d'estructures regularment espaiades. Es tracta d'un conjunt d'estructures amb una morfologia globular que tindrien relació amb un assentament rural dedicat a la producció agrícola. En aquest treball volem destacar la fase del segle XI formada per un nombre concret de 7 sitges amb ceràmiques de cuita òxidoreductora formades per olles, gerres i cossis (ORTEGA; ROJAS 2006, 38-39), segurament vinculades directament al mas actual que possiblement al segle XI ja existiria.

Per altra banda, en aquest mateix jaciment s'ha realitzat l'estudi arqueozoològic de les restes de fauna en el qual s'han documentat com a espècies majoritàries els ovis i els suïds, tot i que també apareixen bovins, aus, ases, cavalls i malacofauna (SAÑA; TORNERO 2006).

-Can Pelet Ferrer (Llagostera).

Un altre cas interessant és Can Pelet Ferrer, un assentament datat als segles VIII-IX, en el que només s'han identificat sitges i fosses (figura 252) que, per la seva magnitud, podria aportar dades molt interessants sobre la morfologia d'aquest poblament tan mal conegut. Aquest jaciment es va localitzar en una intervenció d'urgència efectuada en el tram de la carretera GI-681 que va de Llagostera a Tossa de Mar. El seguiment de les obres en la zona del mas de Can Pelet Ferrer, que quedava afectat, va posar al descobert un total de 29 estructures. Aquestes estaven formades per sitges i fosses de planta circular excavades en la roca i petits forats de pal associats. De les estructures excavades, 18 han proporcionat materials arqueològics, es tracta de ceràmica, fauna,

---

³⁵⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 17, a. 887.

metalls i alguns elements lítics. Cronològicament podem dir que aquesta ceràmica i el fet de trobar una moneda de Lluís el Pietós (814-840) localitzada a la fossa 1 ha permès als autors de l'excavació proposar una cronologia situada entre els segles VIII-IX (PALOMO; LLINÀS; AGUELO; TRESSERRAS 2003).

-Polígon Industrial (Cassà de la Selva).

Als afores de Cassà de la Selva, una *villa* que ja apareix esmentada en la documentació com *Villa Catiano* al segle X³⁵⁷, al polígon industrial, ens trobem amb un altre cas amb l'aparició de sitges que es poden datar entre els segles XI-XIV (LLINÀS; MERINO 2002), tot i que no s'ha localitzat l'espai d'habitatge que s'hi relacionaria.

-Cal Mas (Caldes de Malavella).

A la localitat de Caldes de Malavella, a prop de Can Mas, ens sembla interessant destacar la troballa d'un forn de ceràmica dels segles XI-XIII, de moment l'únic cas conegut i excavat a les comarques gironines en l'àmbit rural i que cal identificar com un centre productor de ceràmica vinculat, possiblement, a aquest mas. Es tracta d'una estructura, que mesura 4,20 m de llargada i 2,10 m la zona més ampla i 1,30 m en la zona més estreta on es localitza la cambra de foc, que presenta dues zones diferenciades. La primera té una planta ovalada i és on cal localitzar la zona de combustió, en la segona, de planta semicircular, cal identificar-hi l'entrada al forn. Entre el material ceràmic documentat destaquen les olles grises amb el llavi arrodonit o aplanat per col·locar-hi una tapadora, amb decoracions incises formades per bandes horitzontals i ondulacions (ALSINA 2006).

-Can Simón (Santa Coloma de Farners).

També podem esmentar el jaciment de Can Simon, situat a prop de l'actual nucli de Santa Coloma de Farners, que molt probablement correspondria a un petit assentament dels segles IX-X. Aquest jaciment es va localitzar en una intervenció d'urgència efectuada en el tram de la carretera GI-681 que va de Santa Coloma de Farners a Riudarenes. El seguiment de les obres en la zona del mas de Can Simón, que quedava afectat, va posar al descobert un conjunt d'estructures d'emmagatzematge, tot i que no es va localitzar l'espai d'habitatge que s'hi relacionaria. Aquestes estaven formades per quatre sitges de planta circular i secció globular excavades en el sediment natural,

---

³⁵⁷ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 162, a. 919.

amortitzades per diversos estrats que han proporcionat ceràmica, fauna i material de construcció (FOLCH; FUERTES; PUNSETTI 2007).

-Can Castell (Vidreres).

Un altre cas conegut és Can Castell, a Vidreres, que ens mostra les restes, molt parcials, d'un altre assentament del qual s'han documentat diversos murs de pedres lligades amb fang que formarien part de l'edificació que presenta una forma rectangular, així com un conjunt de 23 sitges, de les quals 4 es daten en els segles XI-XII (FRIGOLA; RONCERO 2010).

-Can Viader (Vilobí d'Onyar).

Al sud de la població de Vilobí d'Onyar s'ha excavat, recentment, un jaciment format per 19 sitges, dues estructures de combustió i dos forats de pal. Es tracta de tot un conjunt d'estructures que pertanyen a un assentament rural dels segles XI-XIII, del qual no s'han localitzat les estructures d'habitatge (AUGÉ; USACIOVAS; VALLDAURA 2012).

-Casa de la reina Sibil·la (Fortià).

Amb motiu de les excavacions a un edifici anomenat casa de la reina Sibil·la, que es localitza a uns centenars de metres al nord del nucli urbà de la vil·la de Fortià (*Villa Palacioli quem vocant Fortianum*)³⁵⁸, s'ha excavat un petit assentament rural format per un fons de cabana de planta ovalada i 16 sitges que es daten en els segles IX-X a partir del material ceràmic localitzat. Aquest es compon de ceràmiques reduïdes i espatulades entre les quals apareix una forma tant característica com és la sitra (ROSILLO 2012).

-Panissars (Portús-La Jonquera).

Un darrer exemple el trobaríem al jaciment de Panissars amb precedents d'època romana. En aquest cas es documenta una fase altmedieval formada per un conjunt de quinze tombes de lloses i una antropomorfa relacionades amb un grup de sitges (figura 253). Aquesta fase es data en els segles IX-X a partir de material ceràmic documentat i es troba amortitzada pel priorat del segle XI (NOLLA; RODÀ 1994).

Per altra banda, tenim un grup d'assentaments que es poden identificar amb el que la documentació medieval dels segles IX-XI anomena *villa-locus*. Les excavacions que

---

³⁵⁸ Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 523, a. 990.

s'han dut a terme en alguns casos ens permeten proposar diverses consideracions. Primer, sembla que en un moment situat en els segles IX-X ens trobem amb petits assentaments formats per una església preromànica (planta amb una nau i un absis quadrat o trapezial) amb la seva necròpolis, en tots els casos coneguts de tombes antropomorfes amb pocs exemples i alguns habitatges. En un moment posterior, ja als segles XI-XII, trobem alguns d'aquests assentaments voltats d'un recinte murat, ben organitzats en carrers, el que ja ens mostra un urbanisme planificat, formats per un grup de cases i una església ja de factura romànica (una o tres naus i absis únic o amb dues absidioles semicirculars) amb una extensa necròpolis i sitjar, el que s'anomenarà la sagrera. Algunes d'aquestes *villae* no passen del segle XIV i s'abandonen, un fenomen observat per aquests "despoblats" en altres zones de Catalunya (OLLICH 1999). Per altra banda, sobretot en aquesta zona que estudiem, molts d'aquests llocs s'han mantingut fins a l'actualitat, esdevenint pobles o, en alguns casos, barriades associades a pobles més grans. A la resta de Catalunya i a Andorra, alguns casos han estat objecte de projectes de recerca arqueològica, dels quals tractarem els que compten amb excavacions ben datades. L'Esquerda (Roda de Ter), documentat des del segle IX, s'abandona en el segle XIV. Està situat en una cinglera que rodeja un meandre del riu Ter, protegit per una muralla, en alguns trams reaprofitant part de la muralla de l'assentament ibèric precedent. Tingué un carrer principal i una plaça davant l'església, les cases constaven d'una o dues plantes, també s'ha trobat les restes d'un graner, diversos dipòsits d'aigua i una zona de premses per al vi i l'oli. Es tracta d'un poblat perfectament estructurat (OLLICH 1990, 1999 i 2001) ja a partir del segle XI i compta amb dues datacions radiocarbòniques referides a la construcció d'una casa que funcionarà com a ferreria fins al segle XIII (OLLICH; ROCAFIGUERA 2006)³⁵⁹. Santa Creu de Llacunes, creat des del segle XI, tot i que aquesta cronologia inicial no està clara, s'abandona en el segle XIV. Està situat en un turó, protegit per una muralla amb una torre i la presència d'una església, també tingué carrers amb cases d'una o dues plantes i s'han trobat les restes de dos corrals. En aquest cas també es tracta d'un poblat perfectament estructurat (ROIG; ROIG 2004). Un tercer exemple, Castellar Vell (Castellar del Vallès), representa un altre cas que es pot datar entre els segles IX/X-XI. Les estructures documentades estan formades per un conjunt de sitges que formarien part de la zona d'emmagatzematge de l'assentament, un fossat i una necròpolis de tombes antropomorfes que possiblement calgui relacionar

---

³⁵⁹ Es tracta de dues datacions de sengles bigues carbonitzades que formaven part de la coberta. UBAR-668. Edat radiocarbònica convencional: 865±45. Cal. AD. 1040 i 1130. UBAR-669. Edat Radiocarbònica convencional: 940±45. Cal. AD. 965-1055.

amb una església pre-romànica desapareguda (ROIG 2009, 244)³⁶⁰. Posteriorment, al segle XI, es construirà una església romànica amb una nova necròpolis i sitjar, la sagrera, que amortitza la necròpolis anterior, fet que es posa també en relació directa amb l'abandonament de l'assentament a mitjans del segle XI (ROIG; COLL 2007). Un quart cas el trobem al jaciment del castellot de Bolvir (La Cerdanya), un assentament amb un origen en època ceretana que serà reocupat, durant els segles XI-XII, amb un extens poblat que ocupa tota la plataforma on es situa el jaciment, format per diversos àmbits bastits amb murs amb *opus spicatum*, amb algunes llars delimitades per lloses, una torre, tot voltat d'una muralla (MORERA *et alii* 2010)³⁶¹. Finalment, un altre exemple, tot i que està parcialment excavat, però que ens sembla prou significatiu, el trobem a Planoles (Ripollès). Es tracta d'un poblat organitzat en diversos àmbits voltat d'un mur perimetral, datat entre els segles XI-XII a partir del material ceràmic i d'una datació radiocarbònica (FOLCH; GIBERT 2010b)³⁶². Entre els casos andorrans, ens podem referir al jaciment del Roc d'Enclar, objecte d'un projecte molt acurat d'excavacions, que ha mostrat un assentament datat entre els segles VIII-IX, format per dues cabanes, una església i una petita necròpolis (LLOVERA (coord.) 1997, 183-184)³⁶³ i el jaciment de Sant Julià de Llòria, sobretot la fase III d'aquest, datada entre els segles VIII-XII, formada per dos fons de cabana i 5 tombes de lloses que cal relacionar amb l'església de Sant Julià (FORTÓ; VIDAL 2009). A més, i vinculats amb aquestes *villae*, documentem alguns centres que desenvolupen activitats artesanals especialitzades, com ferreries o centres productors de ceràmica, dels quals al nord-est Catalunya, tret d'alguns cas documentat en centres comtals- a Girona i Peralada s'han excavat dos exemples (FRIGOLA 2010- LLINÀS *et alii* 1999 i LLINÀS; MIQUEL 2009)- no se'n coneixen altres.

Seguidament, veurem alguns exemples excavats en el nostre àmbit d'estudi, tot i que cal advertir que en la seva majoria es tracta de casos excavats parcialment.

---

³⁶⁰ Uns dels enterraments s'ha datat a partir de C14. UBAR-910. Edat radiocarbònica convencional: 1065±40 BP; (2 sigmes) Cal. AD 893-1024.

³⁶¹ Es tracta d'un exemple en el que s'ha realitzat una datació radiocarbònica. KIA-394125: edat radiocarbònica convencional: 930±30 BP; Cal. AD (2 sigmes): 1025-1168.

³⁶² BETA 250391: edat radiocarbònica convencional: 980±40 BP; Cal. AD (1sigma): 1020-1040/1100-1120; Cal. AD (2 sigmes): 990-1160.

³⁶³ Es tracta d'un assentament en el que s'han identificat dues habitacions i en les quals s'han realitzat datacions radiocarbòniques. La H-1 presenta una cronologia calibrada entre els anys Cal. AD 640 i 880, el que permet als autors situar la seva construcció durant la primera meitat del segle VIII. La H-9 presenta una cronologia que es determina a partir de dues datacions de dues sitges (Cal. AD 590-810 i Cal. AD 600-860), que són amortitzades per aquesta H-9, el que permet proposar una cronologia per a la seva construcció entre finals del segle VIII i principis del IX.

-Ullastret.

Un primer exemple d'aquests assentaments que podem relacionar amb el topònim *villa* es troba a Ullastret, i ha estat objecte d'excavacions arqueològiques molt recents en el seu nucli històric. Documentada com *Villa Oliastrello* des de l'any 834³⁶⁴, els resultats de les excavacions han permès el registre d'una gran edificació dividida en quatre àmbits, amb una superfície total d'uns 64 m², i altres restes de murs de pedres alternant filades normals amb algunes d'*opus spicatum* que conformarien altres espais d'habitatge (figures 254-255). Així mateix, i situades al sud d'aquest edifici, es troben quatre sitges de perfil còncau. En conjunt, es tracta d'una casa que funciona durant els segles IX-X, situada a tocar de l'església de Sant Pere, documentada des de finals del segle IX³⁶⁵, i de la seva necròpolis de la qual s'han excavat tres tombes antropomorfes, que se situen en els segles IX-X i que es vincularien amb aquesta primera església preromànica (CODINA; MARGALL; DE PRADO; SOLDEVILA 2006) que s'hauria de situar a sota de l'església actual

-Santa Creu de Rodes (Port de la Selva).

Un altre dels jaciments més coneguts en la zona que estudiem, encara en curs d'excavació, és el poblat de Santa Creu de Rodes (Port de la Selva), ja documentat com *Sancta Crucis Roda* al segle X³⁶⁶. Les excavacions que s'hi havien realitzat fins ara s'havien limitat a l'església preromànica (BURCH *et alii* 1991). Les restes actuals mostren un poblat fortificat amb un plantejament urbanístic ordenat a partir d'un carrer llarg que travessa el recinte, amb dues portes a banda i banda i l'església al mig, davant d'una petita plaça on donen la majoria de cases (OLLICH 1990). Les excavacions més recents, realitzades en aquest jaciment entre els anys 2006-2011, han fet possible la confirmació de l'existència d'un poblat medieval d'entre els segles XI i XVI, tot i que la data inicial no està confirmada, i d'una necròpolis prèvia amb tombes antropomorfes, vinculada a l'església preromànica de Santa Helena, datada entre els segles IX i X. Les excavacions que s'estan duent a terme ocupen dues àrees d'uns cent metres quadrats de superfície cadascuna i estan centrades en dues illes de cases. L'excavació d'aquestes cases ha estat el que ha permès trobar les restes d'una necròpolis excavada a la roca, de la qual s'han trobat cinc tombes antropomorfes, en molt males condicions i amb poques restes d'esquelets, suposadament per la

---

³⁶⁴ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 122, a. 834.

³⁶⁵ Catalunya Carolíngia, Vol. II, p. 146, a. 899.

³⁶⁶ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 123, a. 983.

construcció de les cases del poblat (figura 256-257). Entre els materials trobats en aquests espais d'habitatge destaquen alguns estris per a la vida quotidiana, com per exemple una aixada i una sivella de cinturó. També són remarcables les restes de ceràmica, datades entre els segles XI i XVI, que confirmen la presència permanent d'habitants al poblat (MATARÓ; OLLICH; PUIG 2010 i 2011).

-Caulers (Caldes de Malavella).

Un altre cas conegut d'antic en aquesta zona és Caulers (Caldes de Malavella), documentat com *Caldeses* ja al segle X³⁶⁷. Malgrat que la metodologia d'excavació és molt antiga, les excavacions van permetre documentar les restes d'un poblat format per una església preromànica amb la seva necròpolis de tombes antropomorfes i diversos àmbits bastits amb murs de pedres lligades amb fang destinats a habitatge (figura 258), que es pot datar entre els segles IX-XIV (RIU 1975).

-Sidillà (Sant Romà de les Arenes).

Documentat com *Sidiliano* al segle X³⁶⁸, aquest jaciment representa un altre exemple que considerem molt interessant, encara que hem de tenir en compte que també ha estat excavat d'antic. Les excavacions van posar al descobert l'església preromànica i les restes de diversos àmbits organitzats en carrers (figura 259). Els resultats obtinguts en les intervencions no permeten massa precisions tot i que a partir de les ceràmiques que es van documentar s'apunta un origen de l'assentament en època visigoda i un desenvolupament del poblat en els segles X-XII (BOLÒS 1984, 202-212).

-Vilacolum (Torroella de Fluvià).

Un darrer exemple d'assentament dels segles X-XI s'ha excavat a *Vilacolum*, població que ja apareix documentada al segle X³⁶⁹. Les excavacions arqueològiques a prop de l'església de Sant Esteve han permès documentar un camp de sitges format per nou estructures datades als segles X-XI mitjançant la ceràmica reduïda i espatulada localitzada. Aquestes restes s'han interpretat com una ocupació en relació a un assentament rural, del qual no s'han localitzat les estructures d'habitatge, formada per unes sitges que són amortitzades per la construcció de l'església romànica del segle XI (VIEYRA 2002). En aquest cas es tracta d'una altra *villa*, a la qual s'han d'associar

---

³⁶⁷ Liber Feudorum Maior, Vol. I, doc. 391, a. 914.

³⁶⁸ Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona, doc. 123, a. 983.

³⁶⁹ Catalunya Carolíngia, Vol. II. p. 243, a. 982.

aquestes sitges, juntament amb la presència d'una església pre-romànica, encara no localitzada, anterior a la romànica.

8.4.3.1 Consideracions generals.

En suma, el model constructiu d'aquests assentaments dels segles IX-XI s'assimila, encara, al dels jaciments dels segles anteriors, tot i que en alguns casos comencem a documentar l'ús del morter de calç per a unir les pedres dels murs, que ara comencen a presentar un bon treball de desbastatge per les cares vistes (a vegades amb *opus spicatum*). La pavimentació dels àmbits encara combina la terra trepitjada amb alguns indicis primerencs de paviments de calç o de lloses, i les cobertes, tot i que majoritàriament encara en realitzen amb materials peribles, ara es comencen a bastir amb teules corbes. En aquests jaciments destaca l'absència d'estructures productives (premses i dipòsits) un aspecte que teníem ben documentat en els assentaments anteriors.

A partir de mitjans-final del segle IX i extensament en els segles X-XI podríem parlar de canvis significatius en la cultura material. En relació a la ceràmica, es documenten les espatulades, una producció relativament fina força diferenciada de la ceràmica comuna majoritària amb unes característiques similars als segles anteriors. A més de la ceràmica, en aquests jaciments documentem, com succeïa en els exemples anteriors (segles VI-VIII), estris de ferro formats per ganivets, claus i eines agrícoles, a més de moles de molins manuals rotatoris. Es tracta de tot un conjunt de materials que segurament s'obtenen de l'exterior, probablement de centres productors o d'artesans itinerants, tot i que comencen a aparèixer les primeres moles que funcionaran amb molins hidràulics.

Específicament en cronologies dels segles X-XI, els estudis carpològics referits als aspectes econòmics d'aquests jaciments, malgrat que no tenim dades específiques en el nostre àmbit d'estudi, mostren, de forma general, el policultiu de cereals i un augment de la presència de la vinya, l'olivera i dels arbres fruiters, com es documenta als jaciments situats en altres bandes de Catalunya de Can Gambús-2 (Sabadell) (ARTIGUES; BRAVO; HINOJOSO 2006, 138-139), Castellar Vell (Castellar del Vallès) (MOLINA *et alii* 2003), Sant Miquel de la Vall (BUXÓ 1986-87) i Olèrdola (BOSCH *et*

alii 2003, 785-790)³⁷⁰. L'anàlisi de la fauna d'aquests casos que hem citat més amunt, a més d'un estudi de síntesi dedicat a diversos jaciments medievals de la comarca del Vallès, també permet observar que la ramaderia es fonamentava en els ovicaprins, com a espècie majoritària, a la que s'ha d'afegir els bòvids i els suïds en una menor proporció, algunes restes de cavall i diverses espècies salvatges, el que mostraria una pràctica de la caça més estesa que en períodes anteriors. Tot així, la tendència ja en els segles X-XII es dirigeix a un gran augment del suïds, mentre que els ovicaprins decreixen de forma inversament proporcional (ALVAREZ; MOLINA 2003), un aspecte que ja hem observat en els castells dels segles X-XI.

Sembla que el veritable canvi que es produeix entre els segles IX-XI consisteix en la proliferació de llocs preeminents, anomenats sovint *villa-locus* a la documentació, dels quals un grup predominant que sempre té una església pre-romànica amb la seva necròpolis amb tombes antropomorfes, esdevindran a partir de final del segle IX parròquies i començaran a apropiat-se del terme que posseïen altres *villae*, que ara s'inclouran a dins d'una parròquia, on hi poden haver diverses (MARTÍ 2007). Aquests llocs tendiran a concentrar el poblament, situant-se moltes vegades en llocs on hi ha assentaments anteriors o creant-ne de nous, a partir dels segles XI-XII segons les dades que es desprenen de les excavacions arqueològiques realitzades en aquests despoblats (AADD 1990). Alguns s'abandonaran al final de la Baixa Edat Mitjana i altres continuaran funcionant fins ara, esdevenint, en la majoria dels casos, els pobles actuals, sobretot en la zona que estudiem.

L'arqueologia, específicament a les comarques gironines, no ens permet, actualment, identificar un tipus de poblament concentrat vinculat a assentaments associats a les primeres esglésies preromàniques dels segles IX-X, només es documenten necròpolis amb poques tombes de forma antropomorfa (entre 15 i 30 inhumats) i alguns habitatges en aquests moments inicials, on sembla que només s'enterren i viuen les aristocràcies o elits laiques i eclesiàstiques.

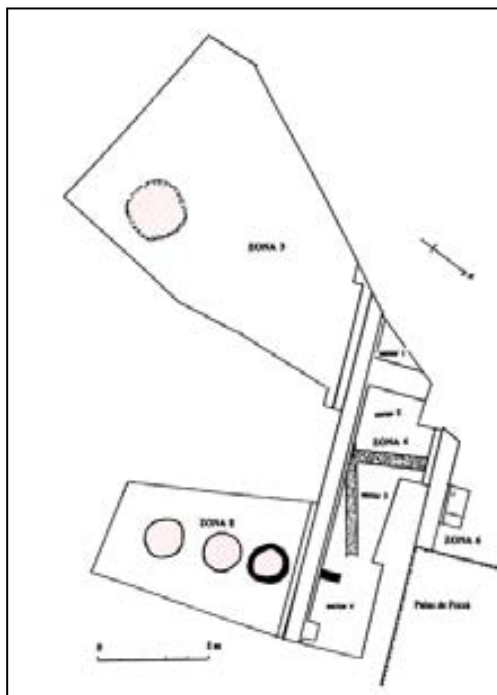
A partir dels segles XI-XII sí que sembla que podríem parlar d'assentaments agrupats, algunes vegades emmurallats, amb àmbits ben organitzats en carrers, amb la presència d'esglésies romàniques amb les seves sagreres on s'hi documenten sitges i extenses necròpolis amb tombes de caixa de lloses simples, de forma antropomorfa o en fossa simple amb coberta de lloses (entre 100-150 inhumats). Nosaltres pensem que la sagrera mateixa possiblement és un focus d'atracció de poblament, però ni

---

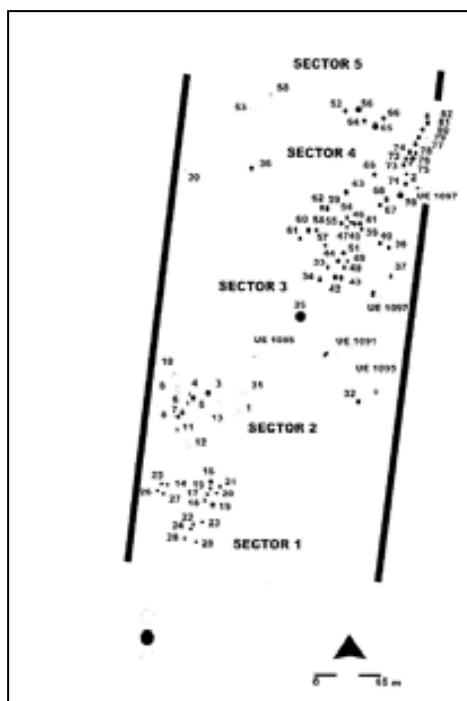
³⁷⁰ Aquest estudi carpològic i faunístic correspon a 29 sitges documentades a Olèrdola, una de les quals compta amb datacions radiocarbòniques que la situen en el segle X. Datació radiocarbònica convencional: 1030+/-60 B.P. (1 sigma calibrat): 970-920 A.D. (2 sigmes calibrat): 1060-795 A.D.

espontani ni voluntari com ha observat part de la historiografia (FARIAS 2007) i sí dirigit per les autoritats eclesiàstiques i civils que promourien la concentració de la població en assentaments (*villae-loci*), la majoria dels quals seran centres parroquials. Un aspecte que ja hem vist en l'apartat dedicat a l'organització territorial dels segles X-XI. Aquí i ara assistim a la intervenció directa, mitjançant la fiscalitat, de la gestió de la producció agrícola i ramadera, de les eines, dels molins, de les fargues, dels forns ceràmics, dels boscos o dels cursos d'aigua (BONASSIE 1988, 60-61) que ara posseiran els nous senyors laics o eclesiàstics rendistes molts dels quals habitaran en aquests centres parroquials o castrals, que inclouen, dins del seu terme rural, petits assentaments agropecuaris esmentats com *villares*, *mansi*, *casae* i *casales* on cal situar a la resta de la població.

8.4.3.2 Annex de figures.

Figura 250: planta de la fase dels segles X-XI de l'Hort d'en Bach (segons LLINÀS; MONTALBÁN; RAMÍREZ; SUREDA 2000).

Figura 251: planta del camp de sitges de l'Alta Edat Mitjana documentat a Can Serra (segons ORTEGA; ROJAS 2006).

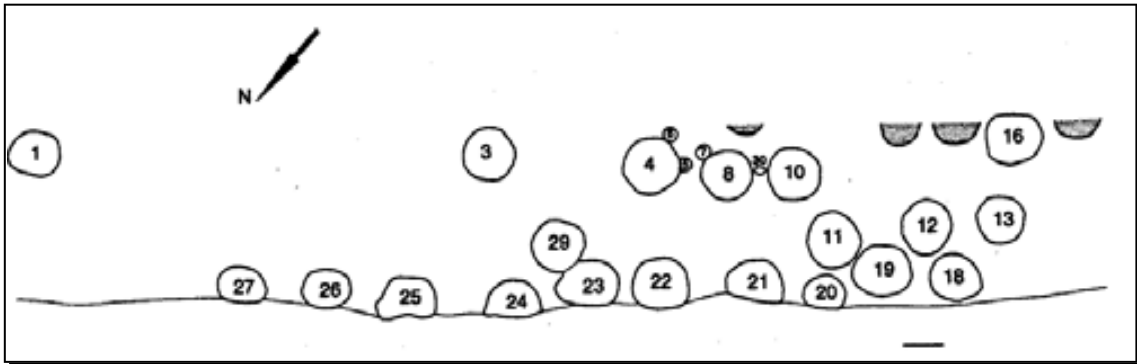

Figura 252: planta de les sitges de Can Pelet Ferrer (Llagostera) (segons PALOMO; LLINÀS; AGUELO; TRESSERRAS 2003).

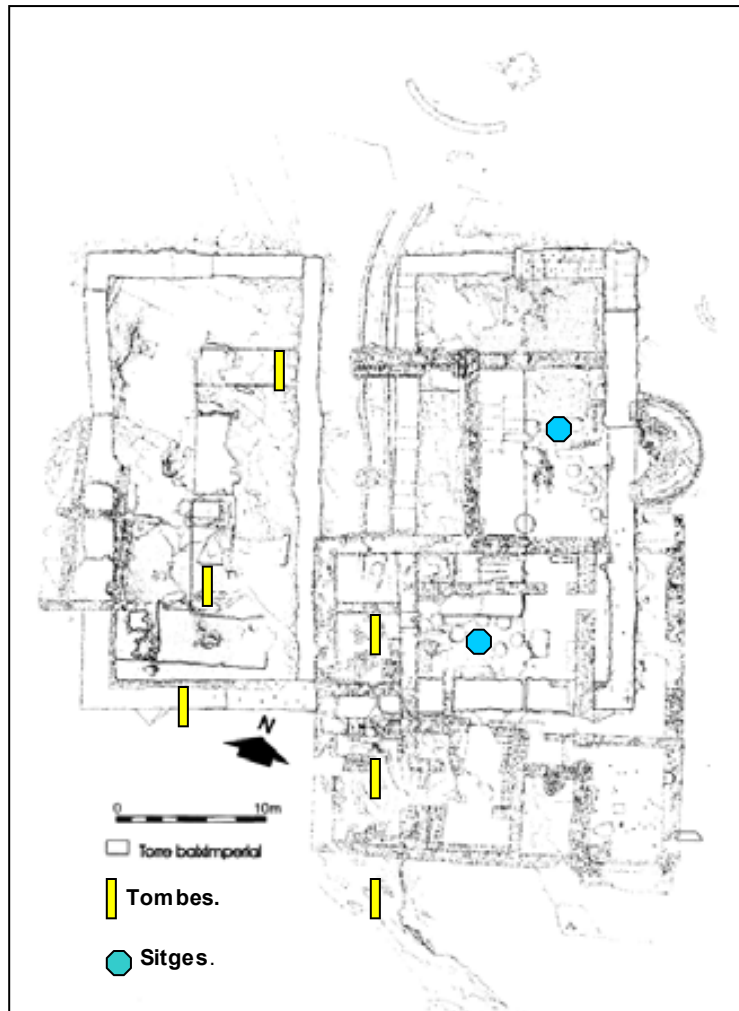
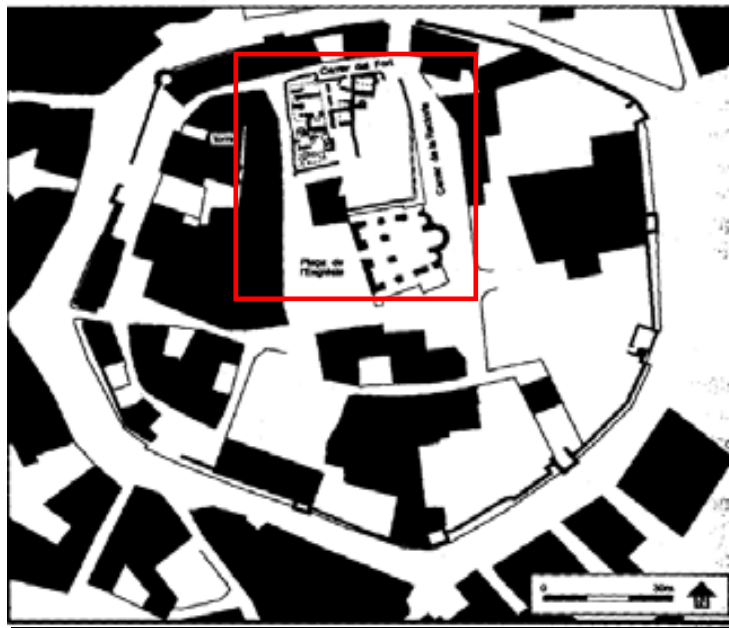
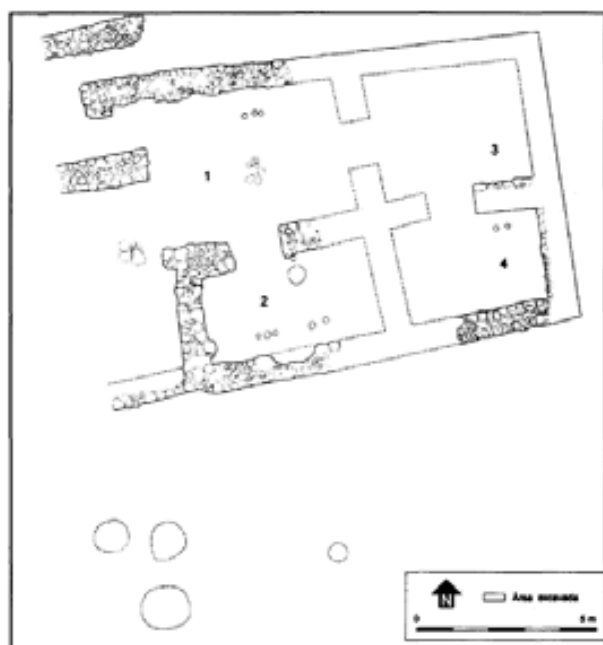

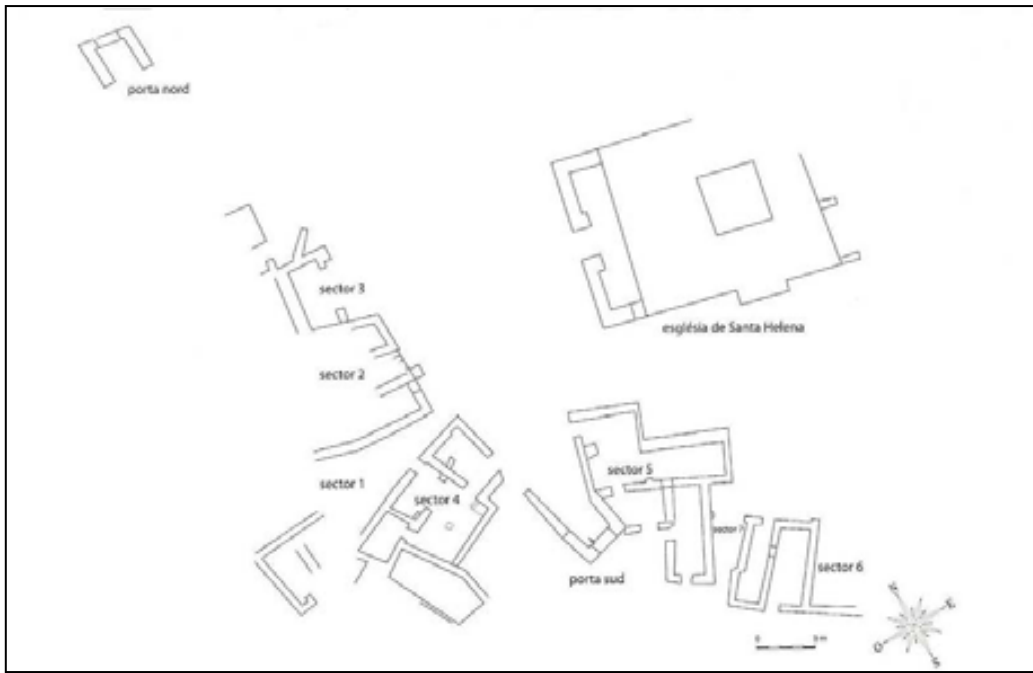
Figura 253: planta amb la localització de les zones on es troben les sitges i les tombes altmedievals de Panissars (modificació pròpia a partir de NOLLA; RODÀ 1994).

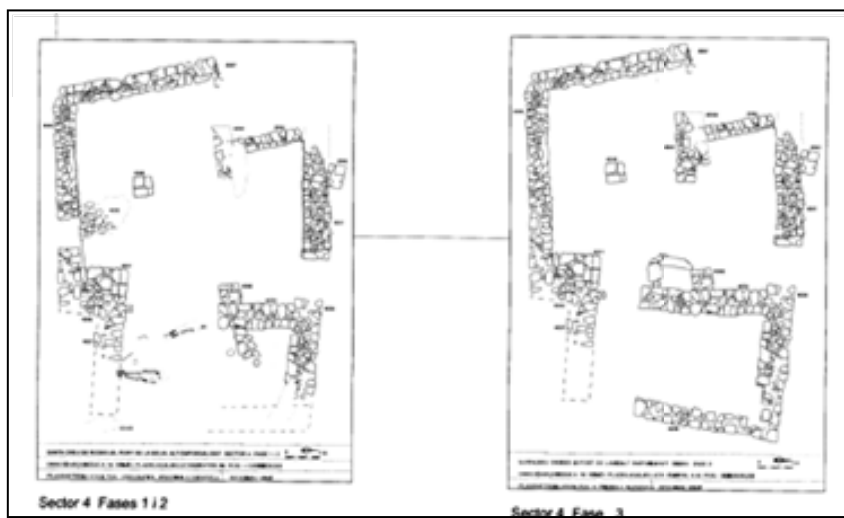
Figura 254: el nucli històric de la *villa* d'Ullastret amb l'església i les restes arqueològiques (modificació pròpia segons CODINA; MARGALL; DE PRADO; SOLDEVILA 2006).

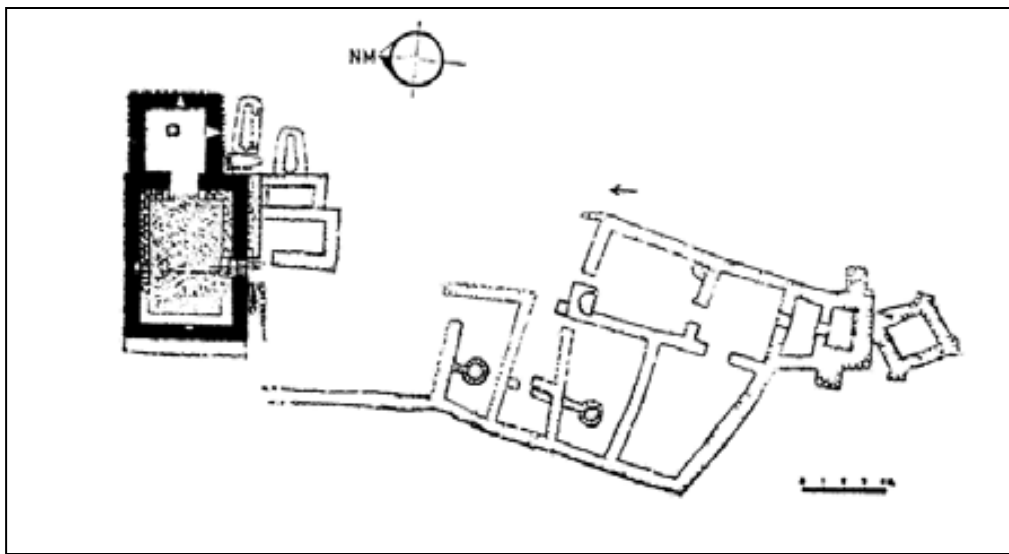
Figura 255: planta de l'edificació de l'Alta Edat Mitjana documentada a la vil·la d'Ullastret (segons CODINA; MARGALL; DE PRADO; SOLDEVILA 2006).

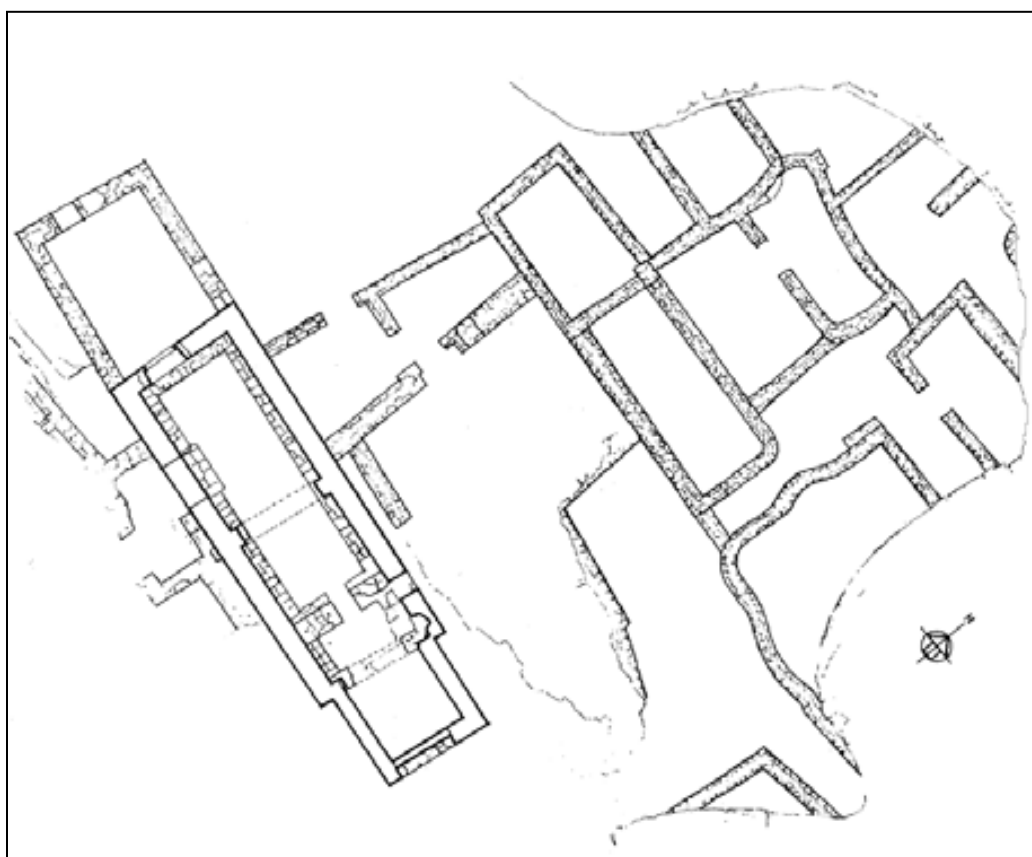
Figura 256: planta general de la *villa* de Santa Creu de Rodes (segons MATARÓ; OLLICH; PUIG 2010).

Figura 257: planta de detall d'un dels edificis estudiats del poblat de Santa Creu de Rodes (segons MATARÓ; OLLICH; PUIG 2010).

Figura 258: planta de la *villa* de Caulers (Caldes de Malavella) (segons RIU 1975).

Figura 259: planta de les restes documentades de la *villa* de Sidillà (segons el Departament de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya).

8.4.4 Les necròpolis no associades a edificis religiosos.

En relació als espais funeraris també ens hem de referir a les necròpolis normalment caracteritzades com isolades, en relació al fet que en molts casos no s'han pogut localitzar i excavar els espais d'hàbitat associats, tot i que nosaltres les anomenarem no associades a edificis religiosos.

Als segles V-VI, en aquesta zona que estudiem, majoritàriament presenten una gran varietat tipològica: tombes de *tegulae* a doble vessant, enterraments en àmfora, caixa de lloses, fossa simple, tomba d'obra, enterrament en dues àmfors, enterrament en *imbrex*, enterament mixt àmfora-*tegula* i tomba de lloses de secció triangular (NOLLA; SAGRERA 1995, 117). Tot i això, progressivament, sembla que a partir del segle VII, es reduiran a les tombes en caixa de lloses o a les tombes de banyera. Un recent estudi de síntesis (NOLLA; CASAS; SANTAMARIA (eds.) 2005) s'ha fet ressò d'aquestes troballes on s'ha aplegat un nombrós grup que emprem com a referència per desenvolupar aquest estudi.

En els darrers anys, i gràcies a noves intervencions arqueològiques sistemàtiques en aquest tipus de jaciments i a estudis de síntesi d'àmbit comarcal (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 2002), el coneixement desenvolupat sobre aquestes necròpolis permet ubicar-les dins l'Antiguitat Tardana, amb una probable perduració en els primers moments de l'Edat Mitjana. En tot cas, es tracta de necròpolis prèvies a la instauració dels cementiris parroquials fet que cal situar a partir del final del segle IX i, en especial, durant el segles X-XI. La posició general dels esquelets documentats en aquests cementiris és decúbit supí, amb els braços estirats al costat del cos. No obstant, tampoc és estrany trobar un dels braços o tots dos sobre la pelvis. En alguns casos el crani es troba girat cap a un cantó, fet que pensem que obeeix més a raons de la pròpia descomposició del cos amb posterioritat al seu enterrament que no pas a una deposició conscient del mateix per part dels seus enterradors. Una de les característiques més comunes de les tombes pertanyents a aquestes necròpolis és l'absència gairebé total d'aixovars. De fet, aquesta absència ha estat una de les raons per considerar la cronologia tardoantiga d'aquests enterraments ja que els cementiris urbans, molt millor coneguts en les seves característiques i en la seva seqüència evolutiva (GARCÍA; MORO; TUSSET 2003), evidencien com, amb posterioritat al segle VI gairebé desapareixen els aixovars funeraris, ben documentats en enterraments dels segles anteriors. Dins el grup de necròpolis que tractem, només en molt pocs casos s'ha pogut detectar la presència d'elements corresponents a un aixovar.

Les necròpolis d'aquestes cronologies documentades a Catalunya presenten en la majoria dels casos poques tombes (a l'entorn d'una cinquantena) fet que ens mostra les reduïdes dimensions dels possibles assentaments rurals que s'hi vinculen. La tendència es clarificadora al final de l'Antiguitat Tardana i ens mostra una proliferació de necròpolis no associades a edificis religiosos, segurament vinculades a petits assentaments rurals. Els cementiris relacionats amb esglésies encara no són molt significatius però comencen a estar presents en l'espai rural, com ho indiquen les diverses excavacions a basíliques i a necròpolis associades d'aquest moment al nord-est de Catalunya i que ja hem vist en l'apartat anterior. En tot cas, i segons les dades que hem anat tractant, semblaria que les comunitats civils encara no passen, necessàriament, per l'església.

Alguns exemples de necròpolis les trobem a la Catalunya central. El cas de Pertegàs (Calders) representa una necròpolis molt interessant en la qual s'han excavat, fins al moment, 37 tombes de lloses amb una datació radiocarbònica que les situa entre els segles VIII-IX (FOLCH; GIBERT; CARRASCAL 2011f), a Òdena amb la necròpolis del Collet de Sant Pere Màrtir (ENRICH; ENRICH 1974), a la necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles) documentant-se setze tombes de caixa de lloses, datades entre els segles V-VIII (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 2002)³⁷¹, altres casos com els Fossars de Bogadella (Súria) on es van identificar un conjunt de vuit sepultures en caixa de lloses. (DAURA; GALOBART; PIÑERO 1995, 214) i Viladelleva amb un conjunt de cinc tombes en caixa de lloses orientades oest-est que van aparèixer en obrir un camí en un esperó entre camps a uns 250 metres a l'oest de l'actual mas de Viladelleva (DAURA; GALOBART; PIÑERO 1995, 215), serien altres exemples a destacar. Al litoral català, concretament a la comarca del Maresme, també va aparèixer una altra necròpolis amb set tombes de caixa de lloses a Vilassar de Dalt (BATISTA; BONAMUSA 1982, 106-108).

Avui, també a partir de la recerca arqueològica desenvolupada en diverses necròpolis de les comarques gironines es poden extreure quin són els models de sepultures pels segles VII, VIII i IX. El tipus banyera, les tombes de lloses, les tombes bastides amb còdols i les tombes antropomorfes ens mostren diversos models absents en necròpolis de tradició tardoantiga que hem vist més amunt- amb tombes d'obra, en àmfora i en *tegulae* majoritàriament, tret d'alguns casos amb tombes de lloses- com per exemple a Sant Esteve (Caldes de Malavella), al Pla De l'Horta (Sarrià de Ter) i a la del centre

---

³⁷¹Aquest jaciment resulta molt interessant perquè junt amb la necròpolis va aparèixer un fons de cabana.

(Roses). La posició general dels esquelets en aquest cementiris és en decúbit supí, amb els braços estirats al costat del cos, tot i que tampoc és estrany trobar un dels braços o tots dos sobre la pelvis. Tot i així i ha algun exemple, molt minoritari, enterrat en decúbit lateral, com succeeix en el cas del Pla de l'Horta (LLINÀS *et alii* 2008, 293)³⁷². Normalment el crani es troba mirant amunt, tot i que en alguns casos es troba girat cap a un cantó. Una de les característiques més comunes de les tombes pertanyents a aquestes necròpolis és, com succeïa anteriorment, l'absència gairebé total d'aixovars, un fet que comença a ser molt usual a partir dels segles VI i VII i que en els VIII i IX continuarà on gairebé desapareixen els aixovars funeraris. Aquests, finalment, desapareixeran del tot en el segle XI quan totes les necròpolis ja s'associen a les esglésies.

A altres bandes de Catalunya, a la zona d'Igualada, necròpolis com les Coromines, Puig Pedrós i Seguers ens mostren aquests cementiris rurals allunyats d'esglésies, amb una tipologia que els diversos autors que han treballat el tema daten a l'entorn dels segles VIII-IX, com són les tombes en forma de banyera (ENRICH; ENRICH 1974). Al Bages també es coneixen nombrosos exemples de necròpolis aïllades d'aquest moment on podem destacar els casos de la Vinya de Cal Mas (Navàs), una necròpolis formada per nou tombes de banyera excavades a la roca atribuïbles als segles VIII-IX (BARBERÀ *et alii* 1983, 38-41- DAURA; GALOBART; PIÑERO 1995, 249-50), el Collet de les Caixes (Navàs) un conjunt arqueològic format per tres tombes de banyera excavades a la roca i Cal Garrifes (Navàs) una altra necròpoli de tombes de banyera acompanyada d'altres estructures excavades a la roca, situada al sud-est de les restes del mas de Cal Garrifes (DAURA; GALOBART; PIÑERO 1995, 248).

En el nostre àmbit d'estudi, i al contrari del que succeeix en altres zones de Catalunya (GIBERT 2011, 131-156), trobem molt poques necròpolis no associades a edificis religiosos, un fet que es pot explicar per la geologia del territori, en la qual destaquen les argiles i on no abunden les formacions rocoses, un aspecte que no permet ni la bona conservació de les tombes ni la fàcil localització d'aquestes. Per tant, la poca presència d'aquest tipus de jaciment en el conjunt de l'arqueologia de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana del nord-est de Catalunya només es podrà resoldre amb excavacions d'urgència o amb projectes específics destinats a la localització i excavació d'aquests cementiris.

---

³⁷² Fins ara, al nord-est de Catalunya, l'únic exemple documentat d'enterrament en decubital lateral es troba en aquesta necròpolis. Els mateixos autors de la intervenció proposen que podria tractar-se d'un enterrament de ritus islàmic.

Tot i això, a continuació presentarem els exemples coneguts en aquesta zona d'estudi, alguns dels quals aporten dades interessants.

-El cementiri del jueus (Sant Sadurní de l'Heura).

Presenta totes les característiques per situar-la dins del grup de les necròpolis no associades a edificis religiosos. Està situada en una zona de carena, al cim d'un petit turó i s'hi van trobar quatre tombes de lloses (figura 260). Els autors destaquen que la situació de la necròpolis allunyada de qualsevol església els fa proposar una cronologia situada més a prop de l'any 500 que de l'any mil (AADD 1993).

-La necròpolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer (Roses).

A l'actual població de Roses, concretament a l'est de la Ciutadella, s'ha documentat una altra necròpolis que es pot datar en els segles VI-VII³⁷³. Es tracta d'un cementiri format per 18 tombes (figura 261) en fossa simple amb coberta de lloses i un únic exemplar amb tomba d'obra bastida amb murets de pedra a tot el seu voltant (PUIG 2008), tractant-se d'una necròpolis situada a prop del nucli central de la Ciutadella, el que ens permet veure els possibles assentaments rurals que ocupen l'entorn immediat.

-El Rost d'en Pi (Argelaguer).

En aquest cas, l'any 1984 es va excavar una tomba de lloses. L'excavació únicament es va dedicar a aquesta tomba (figura 262), encara que les informacions complementaries del propietari de la finca es referien a altres restes de tombes que havien anat apareguent com a conseqüència dels diversos treballs agrícoles a que havia estat sotmesa la zona, fet que pressuposa que seria una necròpolis més extensa (ALCALDE *et alii* 1984).

-Les Goges (Sant Julià de Ramis).

El cas més destacat pel nord-est de Catalunya és la necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis), on es van documentar un total de 207 enterraments de tipologia diversa. Es troben tombes de banyera, rectangulars i recobertes amb pedres o lloses (figura 263), amb una cronologia, que va confirmar una datació radiocarbònica, situada

---

³⁷³ Cal destacar aquest exemple com un dels pocs casos datats amb radiocarboni que aporta una cronologia calibrada entre els segles VI-VII (anys 549-662 Cal. AD) .

entre els segles VII-VIII³⁷⁴. L'estudi antropològic permet verificar dos moments de màxima mortaldat situats en el períodes entre 25-40 i 40-60 anys. Aquesta esperança de vida va unida a lesions òssies vinculades a processos artròsics i hèrnies discals, tipologia patològica que s'adiu amb la imatge d'una societat agrícola i ramadera (AGUSTÍ; MATARÓ 1999). Un fet que cal destacar d'aquesta excavació va ser la troballa de dues monedes, un de coure amb un bany d'or que correspon a un trient de Suintila (621-631) i un segona d'or que cal identificar amb un trient de Khindasvint (642-653). En el primer cas és tracta d'una imitació d'un model ben conegut en els catàlegs de moneda visigoda i en el segon d'una moneda original, la primera coneguda de Khindasvint d'encunyació Tarraconense (LÓPEZ 2002).

-Castell de Sant Iscle (Vidreres).

Una altre cementiri que s'ha descobert recentment és troba al Castell de Sant Iscle (Vidreres). Es tracta d'una necròpolis documentada a sota de la torre de l'homenatge, formada, fins al moment, per cinc enterraments que corresponen a quatre adults i un infant orientats est-oest i sepultats en fosses excavades al subsòl natural, llevat d'un, que es troba ubicat dins d'una fossa delimitada per pedres, que es poden datar entre els segles VII-VIII (figura 264). Aquest fet permet hipotetitzar als autors amb la presència d'un petit assentament previ a la construcció del castell al segle XI (LLINÀS 2007).

-Ca la Pruna (Pals).

A l'entrada de l'actual població, es coneix una tomba de planta rectangular (figura 265) excavada a la roca (BOLÒS 1993).

-Placeta de Miquel Oliva (Pals).

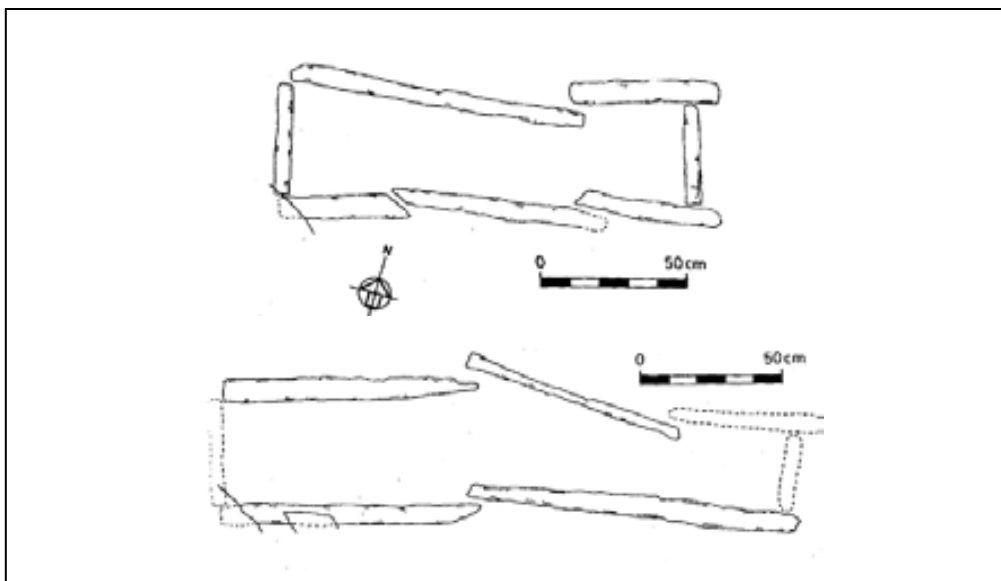
En aquets lloc van aparèixer tres tombes excavades a la roca (figura 266) amb els extrems arrodonits o de planta pisciforme (BOLÒS 1993).

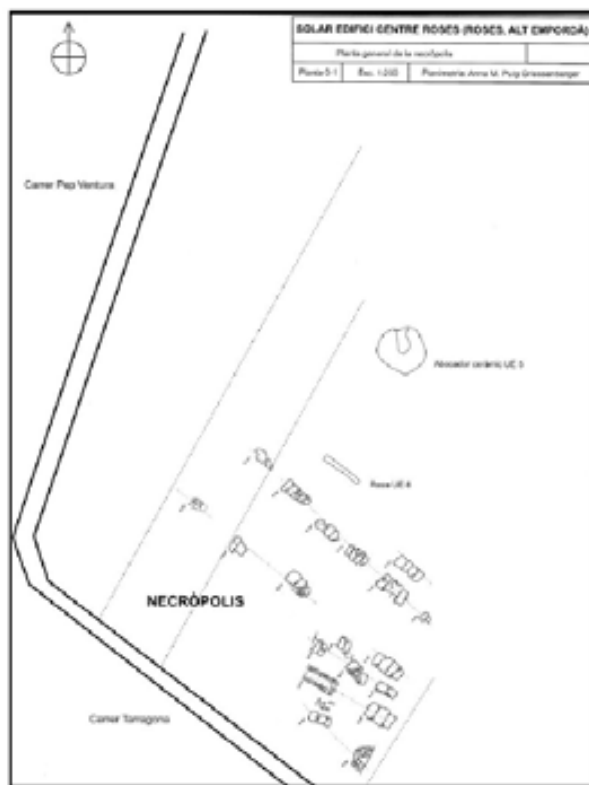
³⁷⁴ La datació radiocarbònica que aporten els autors de l'excavació se situa a l'any 1240 ± 50 (710 ± 50), entre els segles VII-VIII. A aquesta dada s'ha d'afegir la troballa d'una moneda de Recesvint del segle VII.

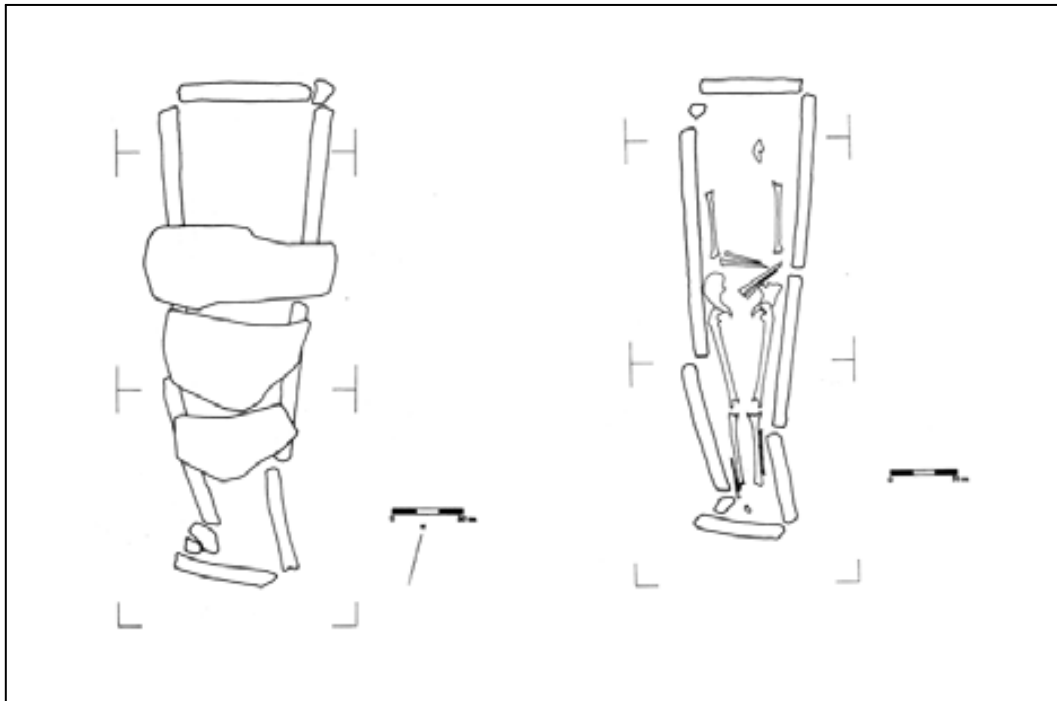
8.4.4.1 Annex de figures.

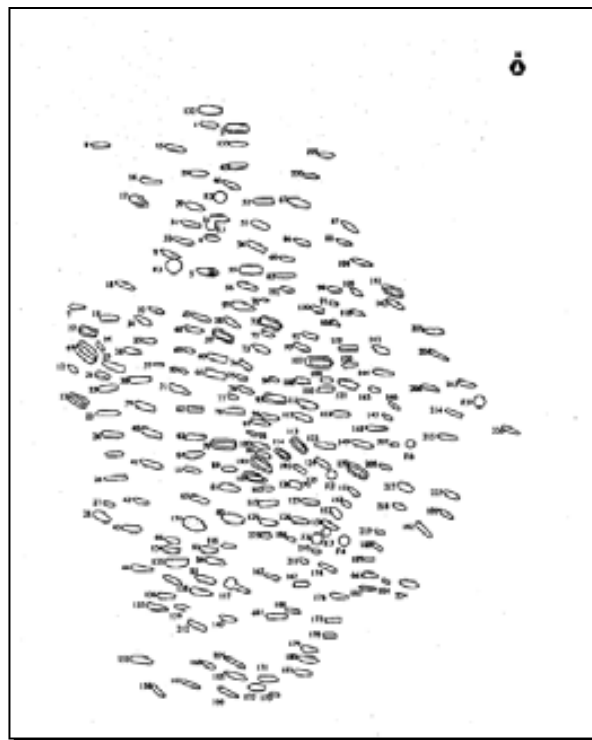
Figura 260: planta d'algunes tombes de la necròpolis del cementiri del jueus (Sant Sadurní de l'Heura) (segons AADD 1993).

Figura 261: planta de la necròpolis del centre de Roses (segons PUIG 2008).

Figura 262: planta de la tomba de la necròpolis del Rost d'en Pi (Argelaguer)
(segons ALCALDE *et alii* 984).

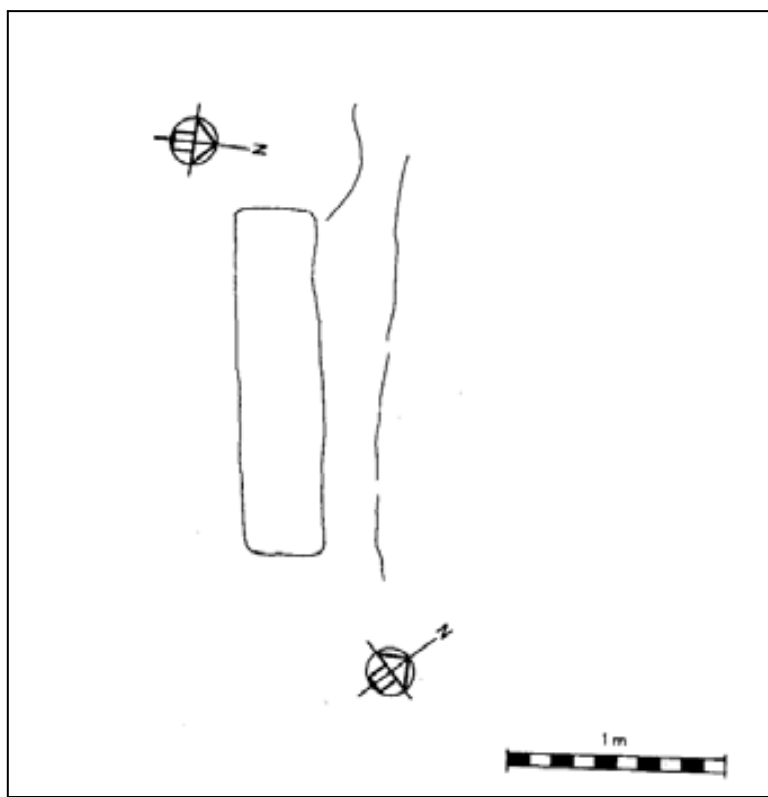

Figura 263: planta de la necròpolis dels segles VII-VIII de les Goges
(Sant Julià de Ramis) (segons AGUSTÍ; MATARÓ 1999).

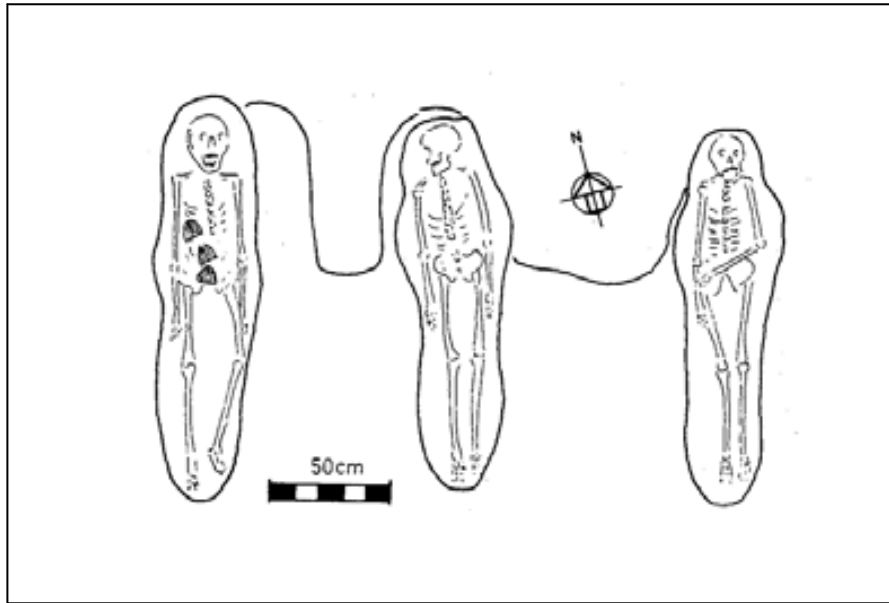

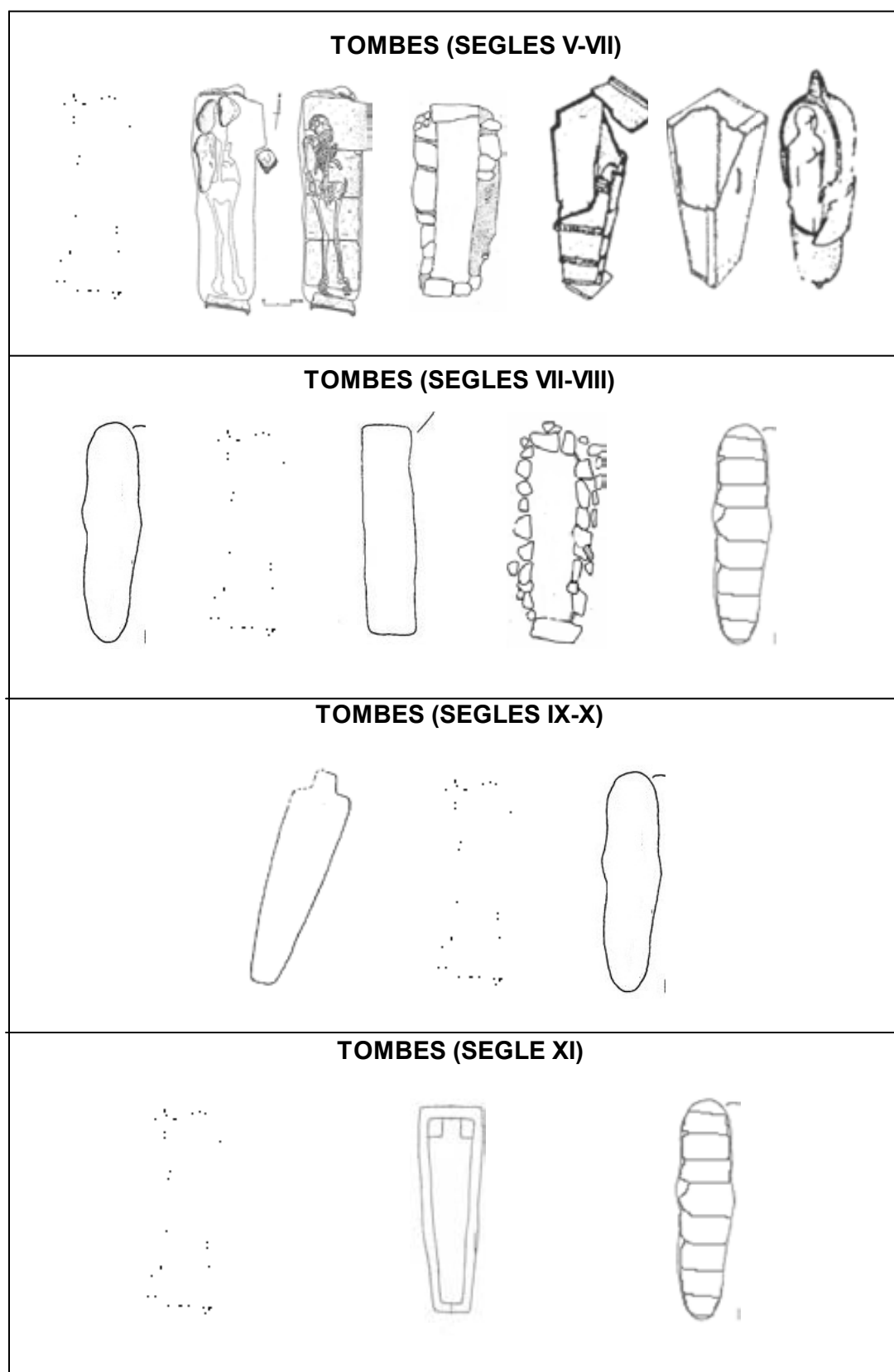
Figura 264: planta de la necròpolis amortitzada per la torre de l'homenatge del segle XI del castell de Sant Iscle (Vidreres) (segons LLINÀS 2008).

Figura 265: planta d'una tomba de la necròpolis de Ca la Pruna (Pals) (segons BOLÒS 1993).

Figura 266: planta d'algunes tombes de la necròpolis de la placeta de Miquel Oliva (Pals) (segons BOLÒS 1993).

Figura 267: quadre de l'evolució tipològica de les tombes del nord est de Catalunya (segles VI-XI).

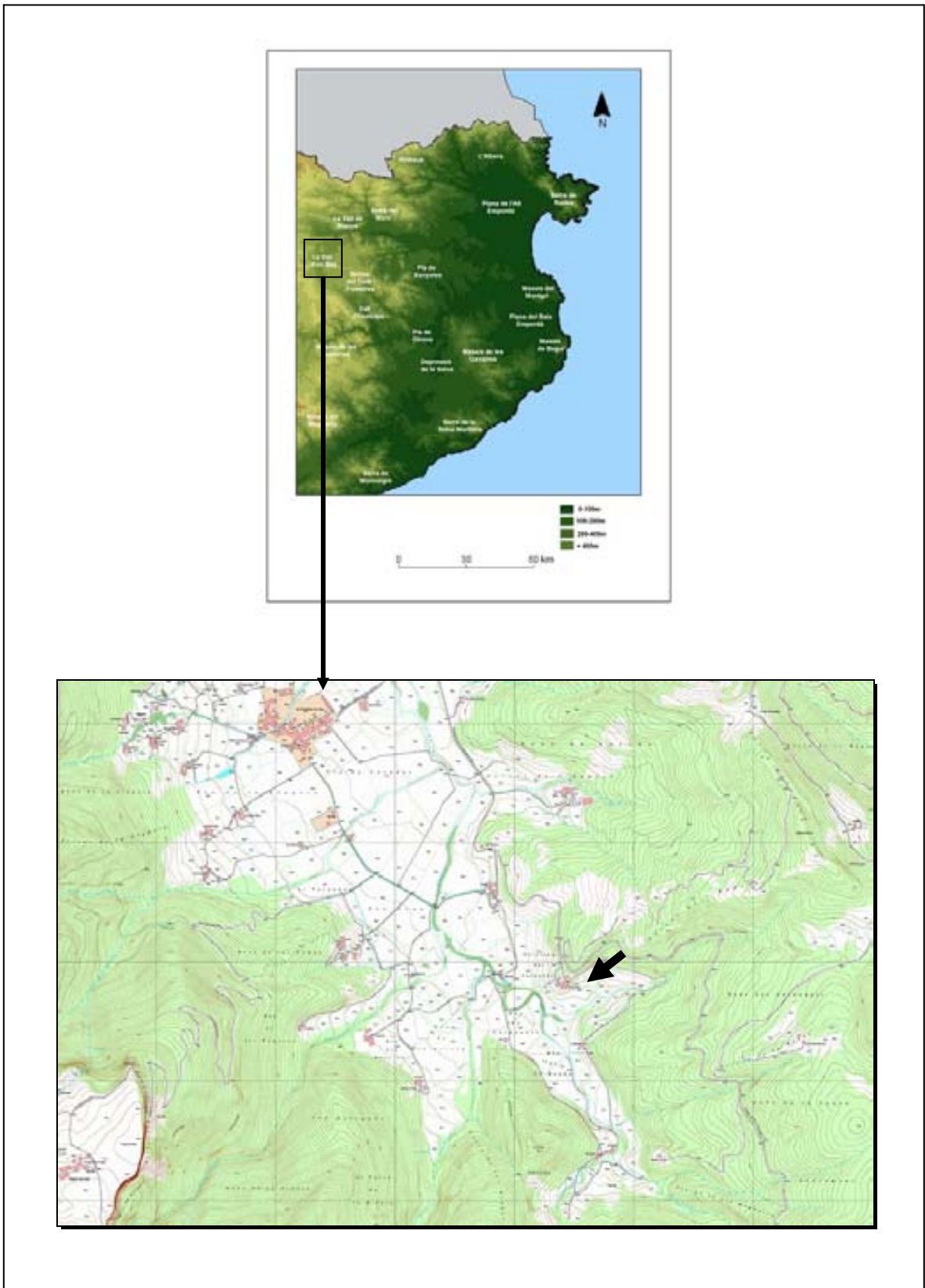

8.4.5 Estudi Monogràfic. L'Aubert, un assentament rural dels segles VI-X.

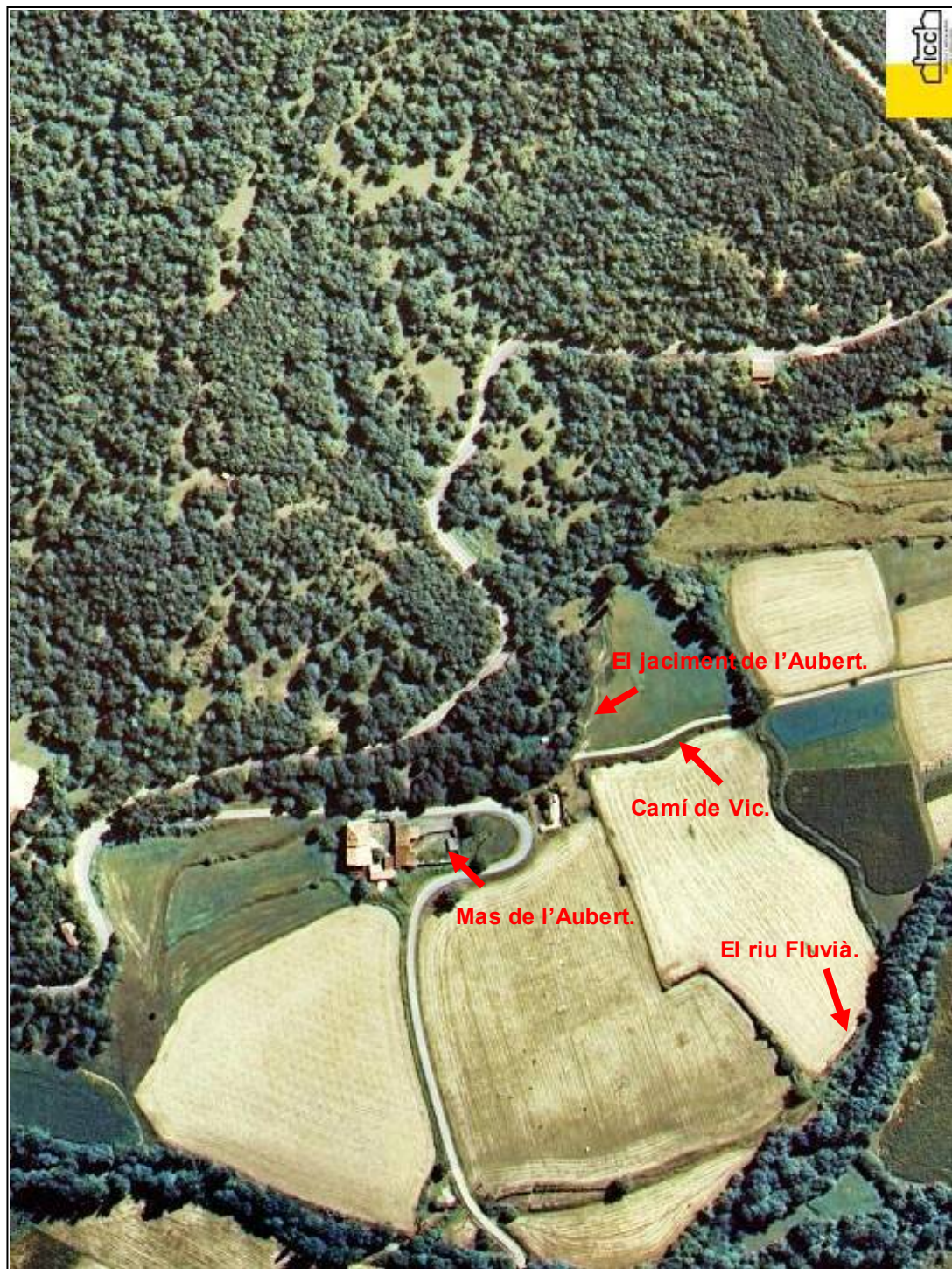
8.4.5.1 Situació geogràfica.

El jaciment de l'Aubert es localitza al terme municipal de Vall d'en Bas, a la comarca de la Garrotxa. Aquesta forma part de l'extrem oriental del pre-Pirineu i del Pirineu catalans, limitant al nord amb el Vallespir, a l'est amb l'Alt Empordà i el Pla de l'Estany, al sud amb el Gironès i la Selva i a l'oest amb Osona i el Ripollès. La comarca es troba dividida en dues parts, l'alta i la baixa Garrotxa: la primera comprèn el territori al nord dels cursos del Fluvià i de la riera de Bianya, on es troben els contraforts calcaris pirinencs, mentre que la segona engloba les fosses tectòniques d'Olot i Santa Pau, on es localitza la regió volcànica més important de la Península Ibèrica. De fet, l'orografia de la comarca és complexa i variada, amb grans diferències entre l'àrea subalpina de l'Alta Garrotxa i el paisatge més suau del sud de la comarca. El riu principal que travessa la comarca és el Fluvià, que neix al sector sud-occidental de la mateixa, fruit de la unió de diverses rieres; un cop travessada la Vall d'en Bas i havent rebut les aigües de la zona de Ridaura i la Vall de Bianya, el riu gira a l'est, on els afluents més importants del mateix són els rius Llierca, la conca del qual drena bona part de l'Alta Garrotxa, i Ser, aquest últim amb part del seu recorregut pel Pla de l'Estany, que hi vessen les aigües des del nord i el sud respectivament. Pel que fa al clima, aquest és de tipus mediterrani de muntanya humida, amb pluges abundants durant tot l'any, per sobre de les regions veïnes, i temperatures suaus gràcies a la influència mediterrània. (AADD 1991).

Concretament, el jaciment se situa en el sector més meridional de la Vall d'en Bas, en una plataforma allargada en sentit est/oest (Coordenades UTM: 455501/4660684) a 505 metres sobre el nivell del mar, localitzada un centenar de metres al sud del mas actual de l'Aubert, tot just en el pas dels prats del fons de vall als boscos dels vessants (figures 268-269). Aquesta plataforma queda definida en el seu sector sud per un retall efectuat en una època indeterminada entre l'abandonament de l'assentament altmedieval i l'època moderna, retall que provocà un desnivell variable d'entre 1 i 2 metres entre la superfície d'aquesta plataforma i la cota on comença el prat situat immediatament per sota. De fet, aquest retall, que produí una afectació encara no precisada en la conservació del jaciment, facilità la localització del mateix en aparèixer material i estructures arqueològiques en el tall.

Figura 268: plànol de la situació geogràfica de l'Aubert. (Mapa comarcal de Catalunya. Topogràfic 1/5000 La Garrotxa. Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya).

Figura 269: ortofotomapa de la situació geogràfica de l'Aubert. (Mapa comarcal de Catalunya. Ortofoto mapa 1/5000 La Garrotxa. Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya)

8.4.5.2 Context de la recerca i context històric.

La localització del jaciment de l'Aubert s'ha produït dins el marc del projecte *Prospecció Arqueològica a la Vall d'en Bas, les Preses i Riudaura*, el qual s'ha dut a terme dins del projecte genèric de recerca arqueològica amb títol "*Ocupacions neolítiques a la zona del Prepirineu i Pirineu*" dirigit per Gabriel Alcalde Gurt (Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona) i Maria Saña Seguí (Universitat Autònoma de Barcelona). Aquest projecte tenia com a objectiu bàsic arribar a conèixer i explicar quines han estat les causes i conseqüències de la neolitització a la zona oriental del Pirineu, entenent per neolitització l'estudi dels orígens, desenvolupament i consolidació de les societats camperoles.

Així, durant les campanyes de prospecció realitzades es van obtenir diverses mostres de materials arqueològics a la totalitat de la Vall d'en Bas que mostren l'existència d'un hàbitat prehistòric reconegut en emplaçaments situats a l'entorn d'un antic paleollac. Al costat d'això, aquest projecte de prospeccions també ha permès identificar jaciments d'altres períodes cronològics; en concret, la mostra pertanyent al jaciment de l'Aubert s'ha localitzat en una feixa situada a un centenar de metres al sud del mas actual, tot just en el pas dels prats del fons de vall als boscos dels vessants (figures 270-271). El jaciment ha pogut ésser localitzat gràcies a l'aterrament en un moment desconegut de part d'aquesta zona que, tot destruint un sector no avaluable del jaciment, ha deixat a la vista diverses estructures corresponents a murs i nivells d'ocupació clars amb material ceràmic, restes de fauna i carbons (ALCALDE; SAÑA 2004).

Les excavacions que, fins el moment, s'han realitzat durant els anys 2006-2011 tenien l'objectiu fonamental de resoldre els dubtes que el propi desenvolupament d'aquest projecte de prospeccions havia generat i que, ara, requeria contrastació estratigràfica. Així, consideràvem imprescindible l'execució d'aquesta excavació arqueològica, ja que, en prospectar l'emplaçament, els materials recuperats en superfície ens feien pensar que es tractava d'un assentament ocupat a l'Alta Edat Mitjana. Són aquestes característiques les que feien de l'Aubert un cas idoni que permetia l'estudi arqueològic íntegre d'un assentament de l'Alta Edat Mitjana, un fet pràcticament únic fins al moment a la comarca de La Garrotxa i amb pocs paral·lels tant a l'àrea de Girona com a tot Catalunya.

Les primeres notícies documentals sobre el mas de l'Aubert són d'època baix-medieval, quan era domini directe dels Alemany de Bellpuig que rebien censos dels habitants del mateix lloc. Així, sabem que l'any 1360 el mas era tingut per Bartomeu

Albert (PUIGVERT 1993). Actualment n'és el propietari Ramon Feixes i Capdevila, del mas Feixes d'Olot.

En aquest sentit, tot i que està absent en la documentació dels segles IX-XI, a tall d'hipòtesi podríem identificar el jaciment de l'Aubert amb un tipus de poblament molt mal conegut que comença a aparèixer a la documentació medieval més primerenca sota les categories de *villa* o *villare*. Així, i per posar un exemple ben proper, el lloc de Sant Esteve d'en Bas és documentat l'any 898 en un precepte de Carles el Simple, en el qual ja apareix citat com a *villa* ((...) *et in valle Basse villam quae dicitur Sancti Stephani cum valle Ionathes, cum villis et villaribus quae ibidem sunt*).

Figura 270: vista del jaciment de l'Aubert des del sud.

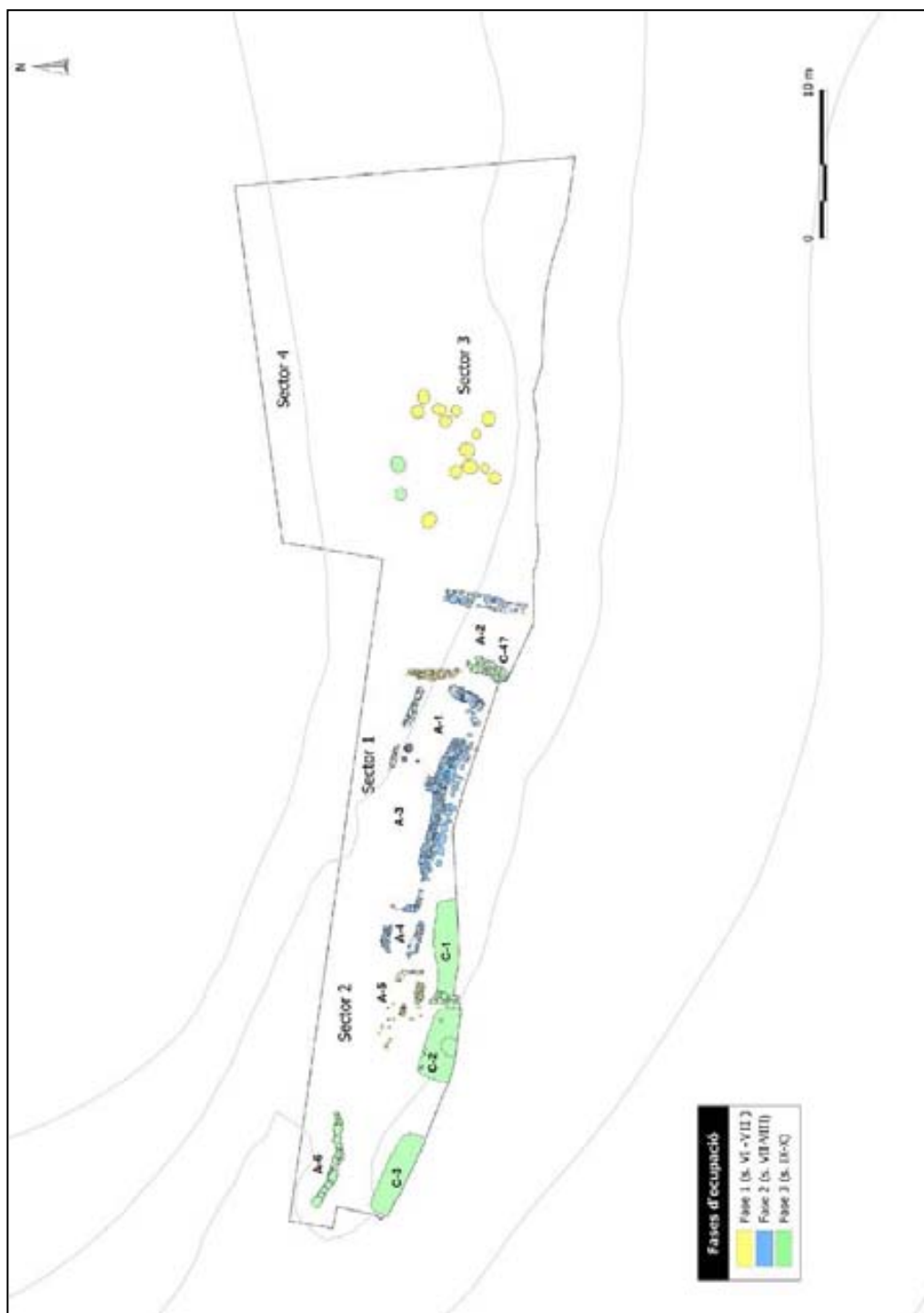

Figura 271: vista el jaciment de l'Aubert des de l'oest.

8.4.5.3 Desenvolupament de l'excavació.

Les excavacions desenvolupades fins al moment durant el anys 2006-2011 han permès documentar un assentament rural amb una ocupació successiva en el temps que hem definit a partir de tres fases: Fase I (Segles VI-VII), Fase II (Segles VII-VIII) i Fase III (Segles IX-X), format per diverses estructures (figura 272) i material arqueològic.

Concretament, s'ha desbrossat un quadre, amb una superfície total de 960 m², situat en la zona central de la plataforma que ocupa el jaciment, que dividim en quatre sectors diferenciats: el sector 1, que es presenta com una àrea on es documenta una edifici dividit en tres àmbits (A-1, A-2 i A-3) i les restes de dos murs isolats, el sector 2, a l'oest de l'anterior, centrat en una zona exterior, on es troben altres tres àmbits (A-4, A-5 i A-6) i tres fons de cabana (C-1, C-2 i C-3), tots independents entre ells, el sector 3, a l'est del sector 1, on s'hi ha documentat una espai (A-7) d'accés a l'assentament i un camp de sitges i *dolia* format, fins al moment, per quinze estructures i el sector 4, al nord del 3 (figura 272).

Figura 272: planta general del jaciment de l'Aubert amb les estructures de l'Alta Edat Mitjana documentades entre els anys 2006-2011 distribuïdes per fases.

FASE I (SEGLES VI-VII).

La primera fase de l'assentament (figures 273-277) es troba en curs d'excavació el que no ens permet, actualment, valorar-la en el seu conjunt. Tot i així, i fins al moment, s'ha documentat un àmbit (A-5), les restes d'un mur, possiblement associat a un altre espai d'habitació i un camp de sitges del qual, fins al moment, s'ha excavat tretze estructures.

A l'oest de l'àmbit 4, que pertany a la fase II, es localitza un espai d'habitatge format per un àmbit (A-5), que en aquest cas mesura 4 metres de llargada per 1,55 metres d'amplada presentant una forma rectangular i una superfície de 6,2 m². Està bastit amb tres murs molt mal conservats (UE 1062, 1065 i 1067), que el delimiten pel nord, sud i oest, de pedres poc treballades per les cares vistes lligades amb fang, que formarien un sòcol sobre el qual s'aixecarien les parets en terra, cobert amb materials periples. En l'interior apareix un nivell d'ús (UE 1066) format per una capa de terra trepitjada amb nombroses restes de carbons i alguns fragments de ceràmica. Situat al centre d'aquest àmbit s'ha pogut delimitar un fogar (UE 1078)³⁷⁵, de forma més o menys ovalada, que mesura un 80 cm, bastit a partir d'una cubeta amb un conjunt de pedres, acompanyades d'un bon nombre de carbons i de terra rubefactada (UE 1076), símptoma inequívoc que s'hi han realitzat tasques de combustió (figures 278-279). A banda d'aquest àmbit 5 i en relació amb altres habitatges, només s'ha documentat un fragment d'un mur (UE 1015) molt arrasat bastit amb blocs de sorrenca lligats amb fang, que mesura 2 m de llargada per 30 cm d'amplada. Aquest està amortitzat pel nivell de circulació (UE 1010) de l'àmbit 1 que pertany a un edifici que situem a la fase II (segles VII-VIII), i formaria, fins al moment, part d'un altre àmbit en aquest cas pràcticament desaparegut.

A més d'aquests espais d'habitatge, també s'ha documentat una zona d'emmagatzematge, de la qual s'ha excavat tretze estructures (figures 280-286) que corresponen a deu sitges i tres a altres estructures de característiques i funció indeterminades.

- **E-1:** diàmetre boca: 87 cm.; diàmetre fons: 85 cm.; fondària: 67 cm.; planta circular, perfil troncocònic i fons pla. Amortitzada pels estrats (UE 3011 i UE 3012).

---

³⁷⁵ S'ha datat un carbó provinent de l'estrat UE 1076 que amortitza aquest fogar de l'àmbit 5: BETA-320789: edat radiocarbònica convencional: 1420±30 BP; Cal. AD (2 sigmes): 600-660; Cal. AD (1 sigma): 610-650.

- **E-2:** diàmetre boca: 90 cm.; diàmetre fons: 90 cm.; fondària: 31 cm.; planta circular, perfil globular i fons pla. Amortitzada pels estrats (UE 3021 i UE 3022).
- **E-3:** diàmetre boca: 85 cm.; diàmetre fons: 60 cm.; fondària: 60 cm.; planta circular, perfil globular i fons irregularment aplanat. Amortitzada pels estrats (UE 3031 i 3032).
- **E-4:** diàmetre boca: 80 cm.; diàmetre fons: 85 cm.; fondària: 21 cm.; planta circular, perfil troncocònic i fons pla. Amortitzada pels estrats (UE 3041 i 3042).
- **E-5:** diàmetre boca: 105 cm.; diàmetre fons: 122 cm.; fondària: 64 cm.; planta circular, perfil acampanat i fons pla. Amortitzada pels estrats (UE 3051 i UE 3052).
- **E-6:** diàmetre boca: 90 cm.; diàmetre fons: 90 cm.; fondària: 97 cm.; planta circular, perfil acampanat irregular i fons pla. Amortitzada pels estrats (UE 3060 i 3061).
- **E-7:** diàmetre boca: 100 cm.; diàmetre fons: 65 cm.; fondària: 70 cm.; planta circular, perfil globular i fons aplanat³⁷⁶. Amortitzada pels estrats (UE 3071 i 3072).
- **E-8:** diàmetre boca: 82 cm.; diàmetre fons: 72 cm.; fondària: 60 cm.; planta circular, perfil globular i fons pla. Amortitzada amb un estrat (UE 3081).
- **E-10:** diàmetre boca: 68 cm.; diàmetre fons: 61 cm.; fondària: 13 cm.; planta circular i fons pla. Amortitzada amb un estrat (UE 3101).
- **E-11:** diàmetre boca: 84 cm.; diàmetre fons: 99 cm.; fondària: 40 cm.; planta circular, perfil troncocònic i fons pla. Amortitzada amb dos estrats (UE 3111 i 3112).
- **E-12:** diàmetre boca: 56 cm.; diàmetre fons: 100 cm.; fondària: 80 cm.; planta circular, perfil acampanat i fons lleugerament còncau. Amortitzada amb dos estrats (UE 3121 i 3122).
- **E-13:** diàmetre boca: 96 cm.; diàmetre fons: 113 cm.; fondària: 69 cm.; planta circular, perfil troncocònic i fons lleugerament còncau. Amortitzada amb tres estrats (UE 3131, 3132 i 3133).
- **E-15:** diàmetre boca: 63 cm.; diàmetre fons: 103 cm.; fondària: 85 cm.; planta circular, perfil acampanat i fons lleugerament còncau. Amortitzada amb dos estrats (UE 3151 i 3152).

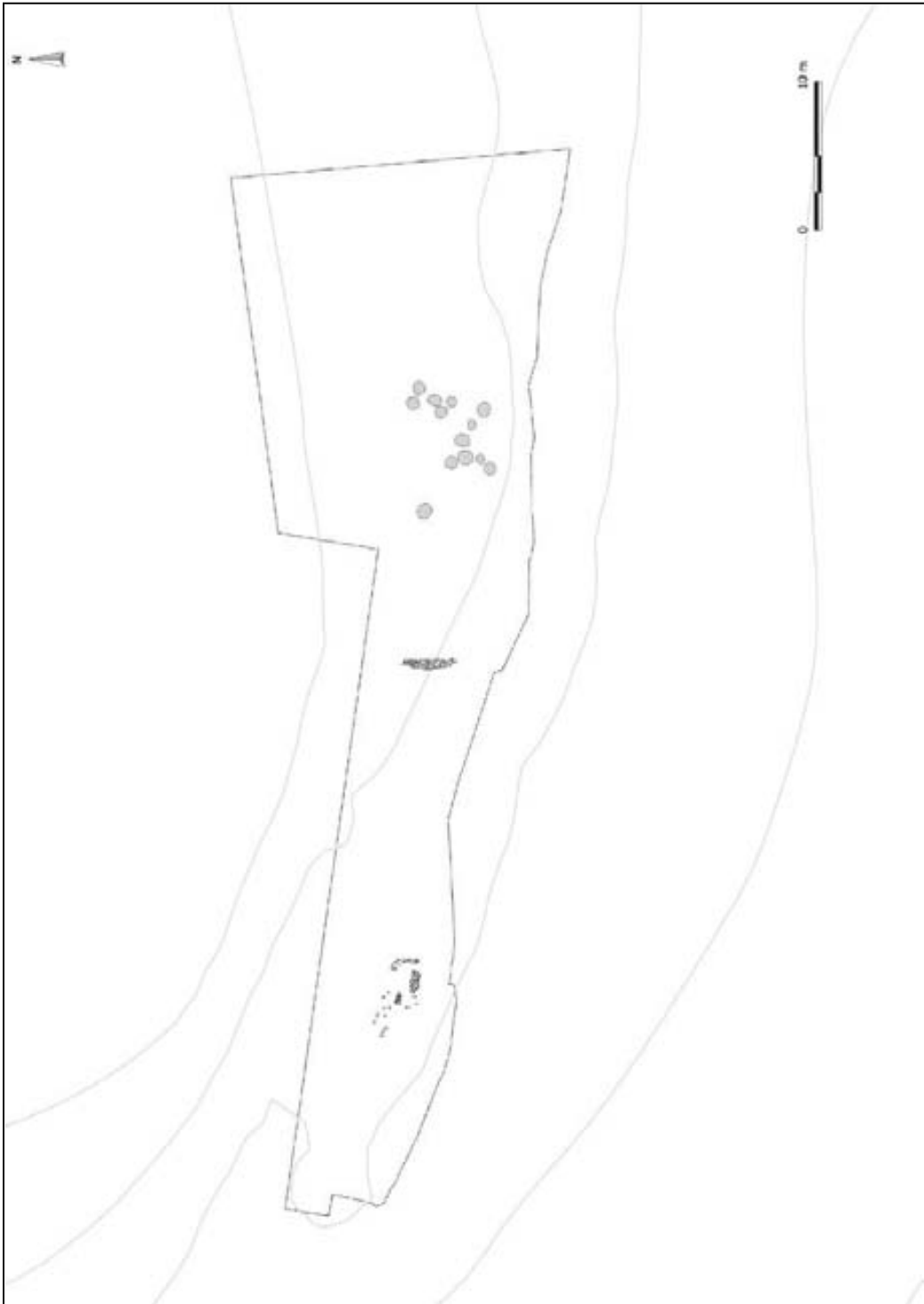
Es tracta d'un conjunt d'estructures que cal diferenciar en dos grups: un primer format per les E-1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13 i 15 que correspondrien a sitges. Aquestes estructures presenten formes força heterogènies, en relació a la seva forma i mesures, un fet que es pot explicar perquè moltes d'elles han patit un esfondrament de les parets el que ha provocat la seva amortització i que ens hagin arribat molt malmeses.

---

³⁷⁶ S'ha datat un fragment d'os provinent de l'estrat UE 3071 que amortitza aquesta sitja: BETA-289562: edat radiocarbònica convencional: 1550±40 BP; Cal. AD (2 sigmes): 420-600; Cal. AD (1 sigma): 430-560.

Les més ben conservades (E-1, 6 i 12) presenten plantes circulars d'entre 50 i 60 cm de diàmetre màxim i perfils troncocònics amb fondàries d'uns 80-90 cm, uns models ben documentats en altres assentaments d'aquestes cronologies (segles VI-VIII) d'altres zones de Catalunya (ROIG 2009).

El segon grup està format per les estructures E-2, 4 i 11 de difícil interpretació, ja que presenten diàmetres entre els 50-60 cm i fondàries al voltant de 25-40 cm, tot i que nosaltres ens inclinem per considerar-les forats per encabir-hi *dolia* o altres contenidors, un fet que també es documenta en altres jaciments de Catalunya (ROIG 2009).

Figura 273: planta de la fase I (segles VI-VII) de l'Aubert (campanyes 2006-2011).

Figura 274: vista des de l'est del camp de sitges amb les quinze estructures excavades fins al moment (sector 3).

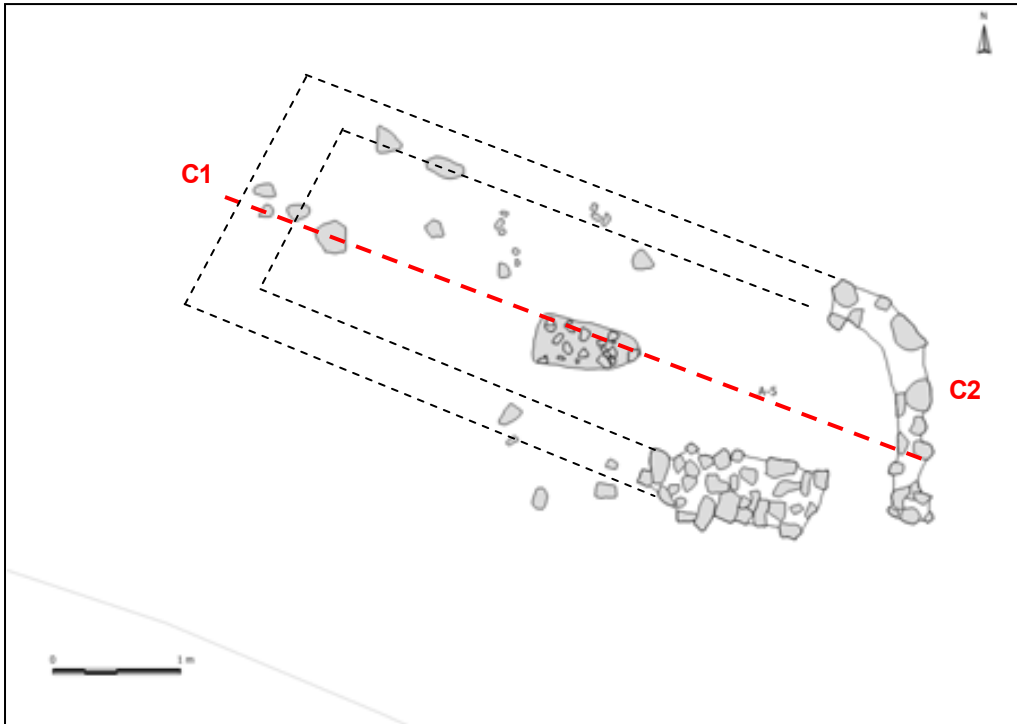
Figura 275: vista des de l'est de la sitja 6.

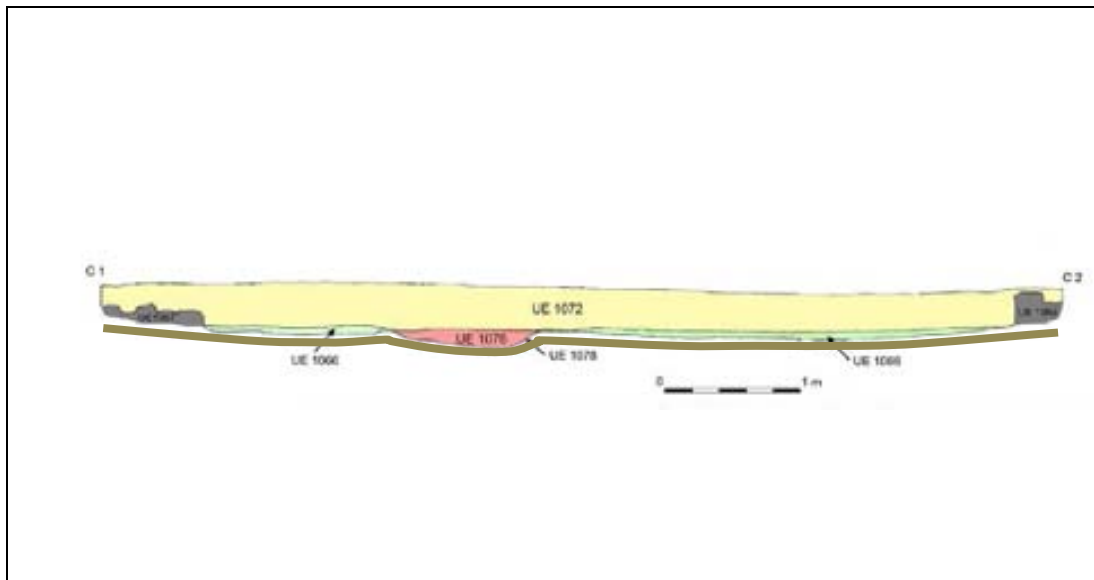
Figura 276: vista des del sud de la sitja 7.

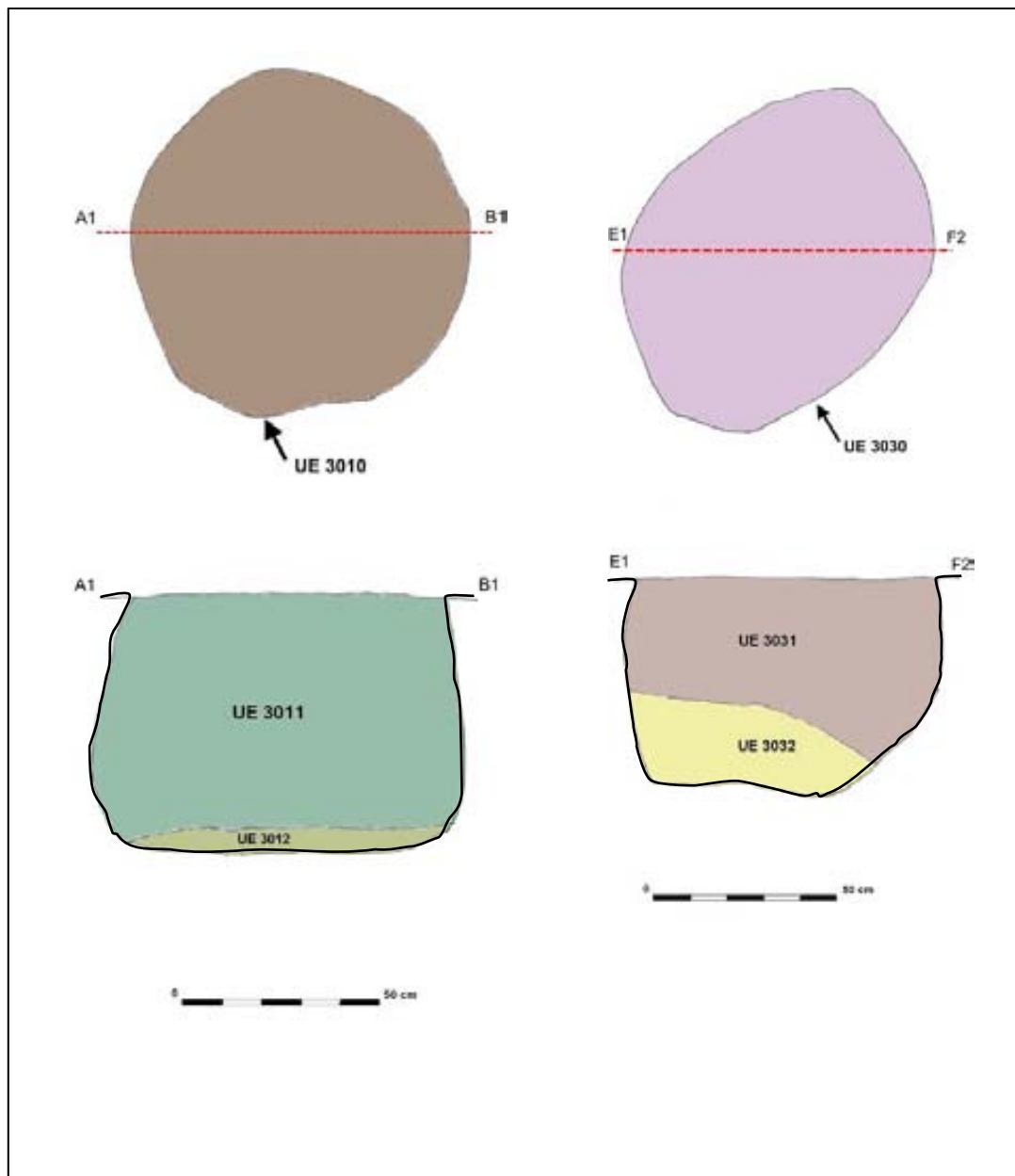
Figura 277: vista des de l'est de la sitja 1.

Figura 278: planta de l'àmbit 5 amb indicació de la secció est-oest (C1-C2).

Figura 279: secció est-oest (C1-C2) de l'àmbit 5.

Figura 280: plantes i seccions est-oest (A1-B1 i E1-F2) de les E-1 i 3 .

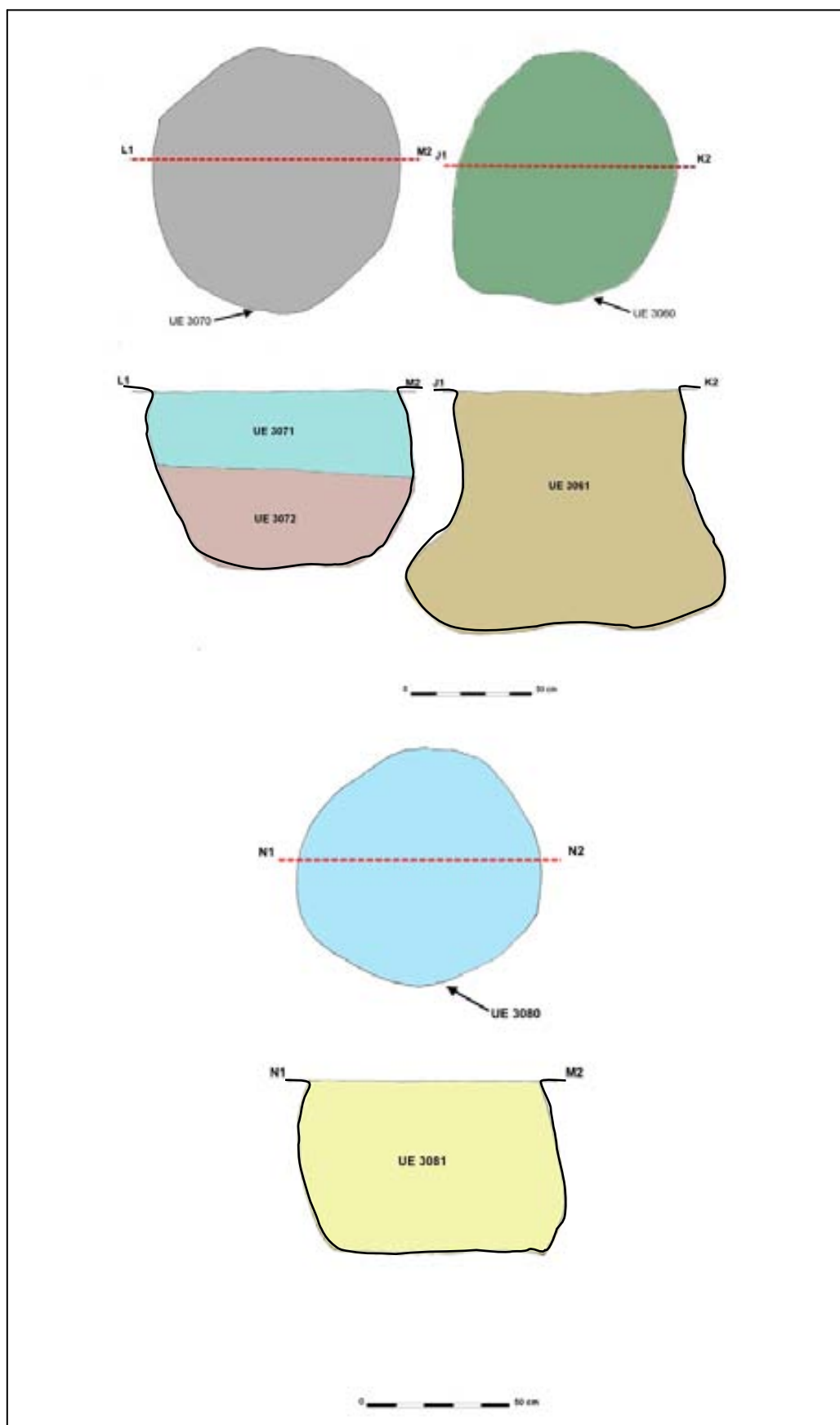

Figura 281: plantes i seccions est-oest (L1-M2, J1-K2 i N1-M2) de les E-6, 7 i 8 .

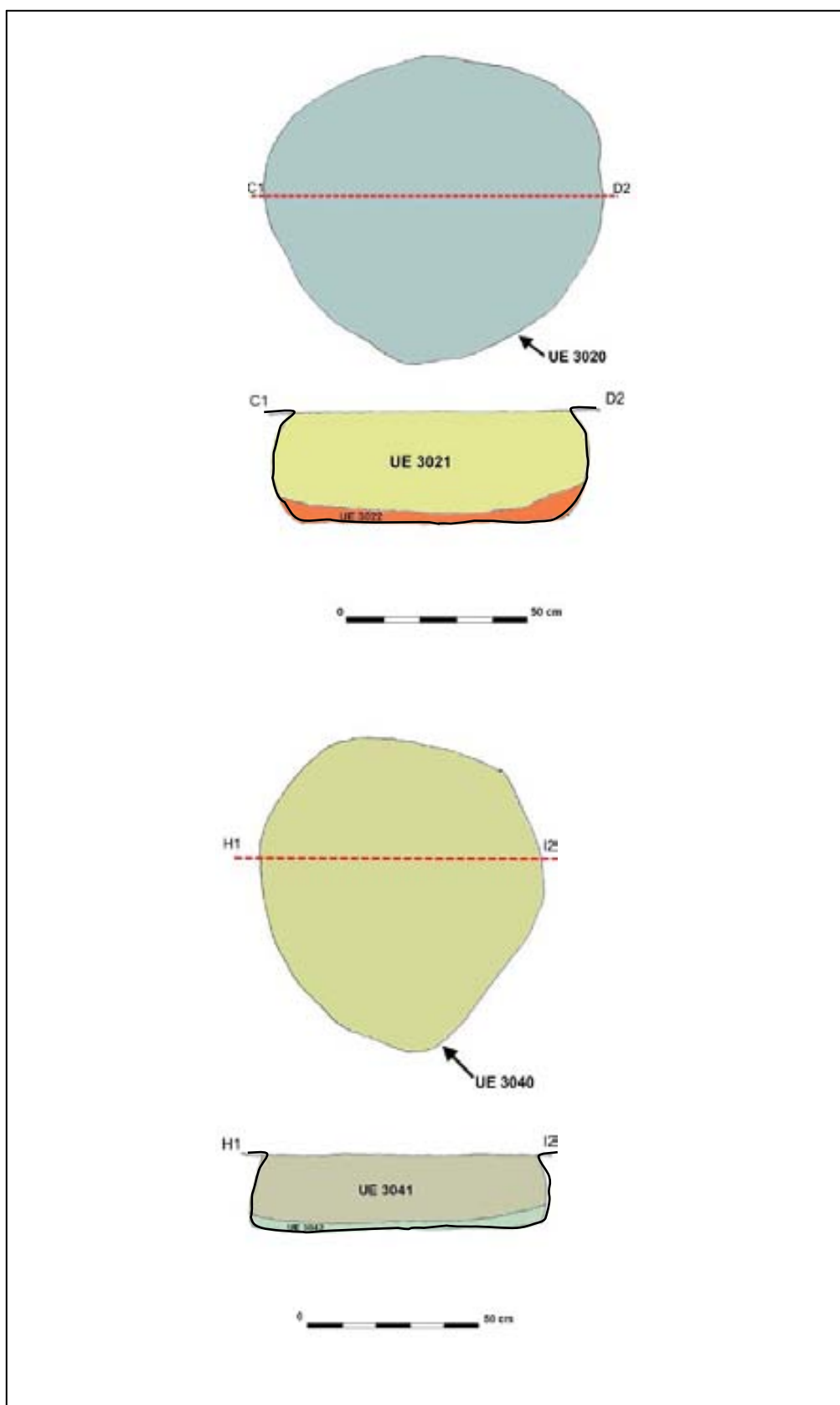
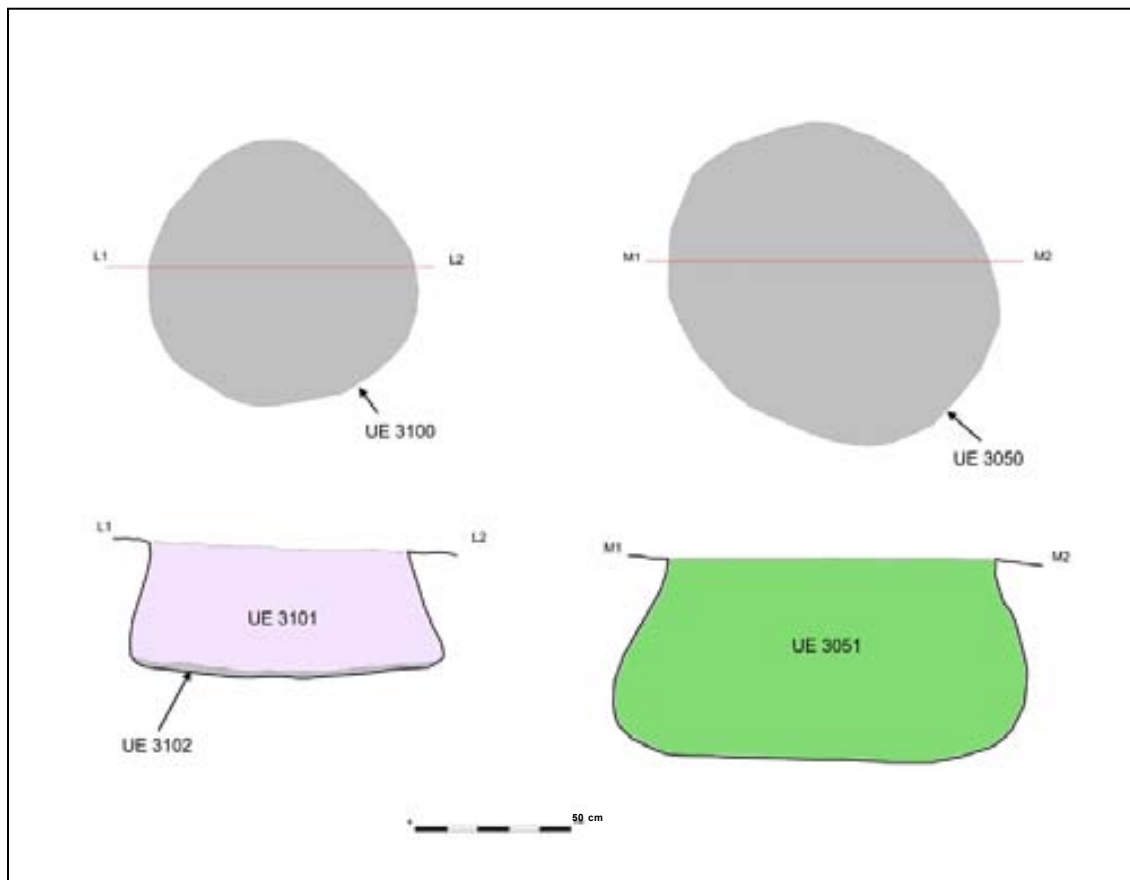
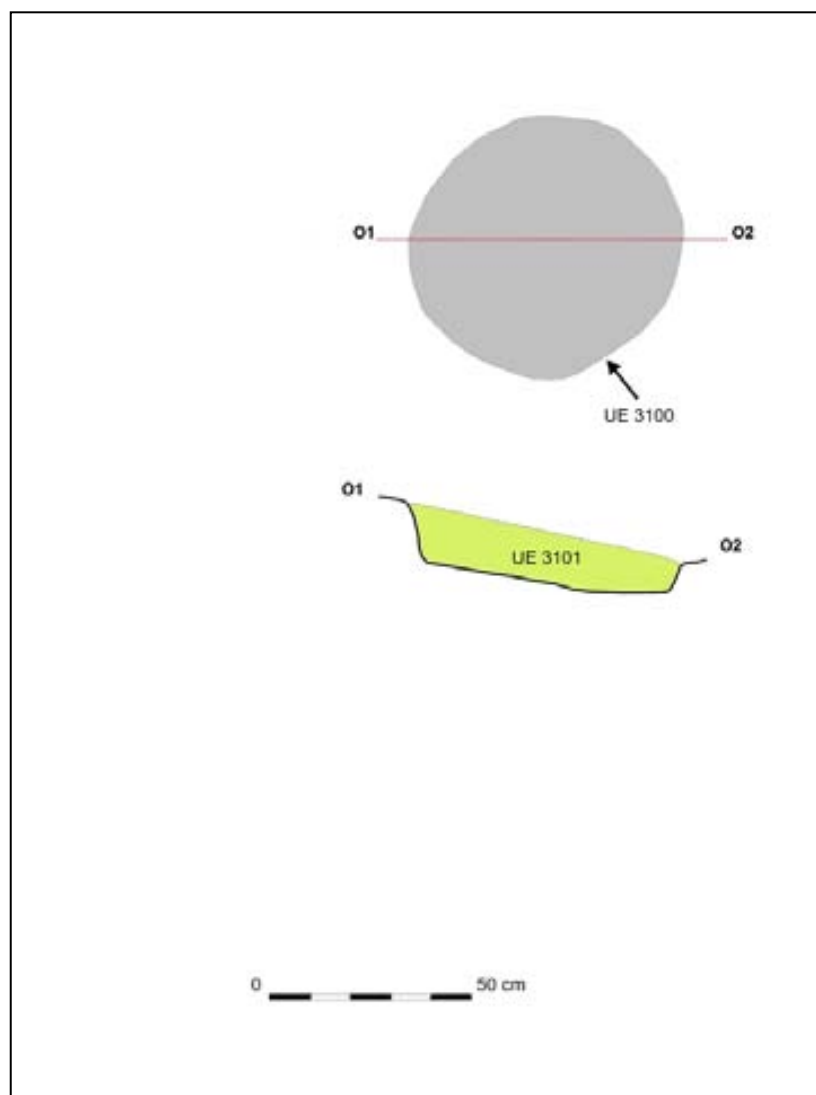

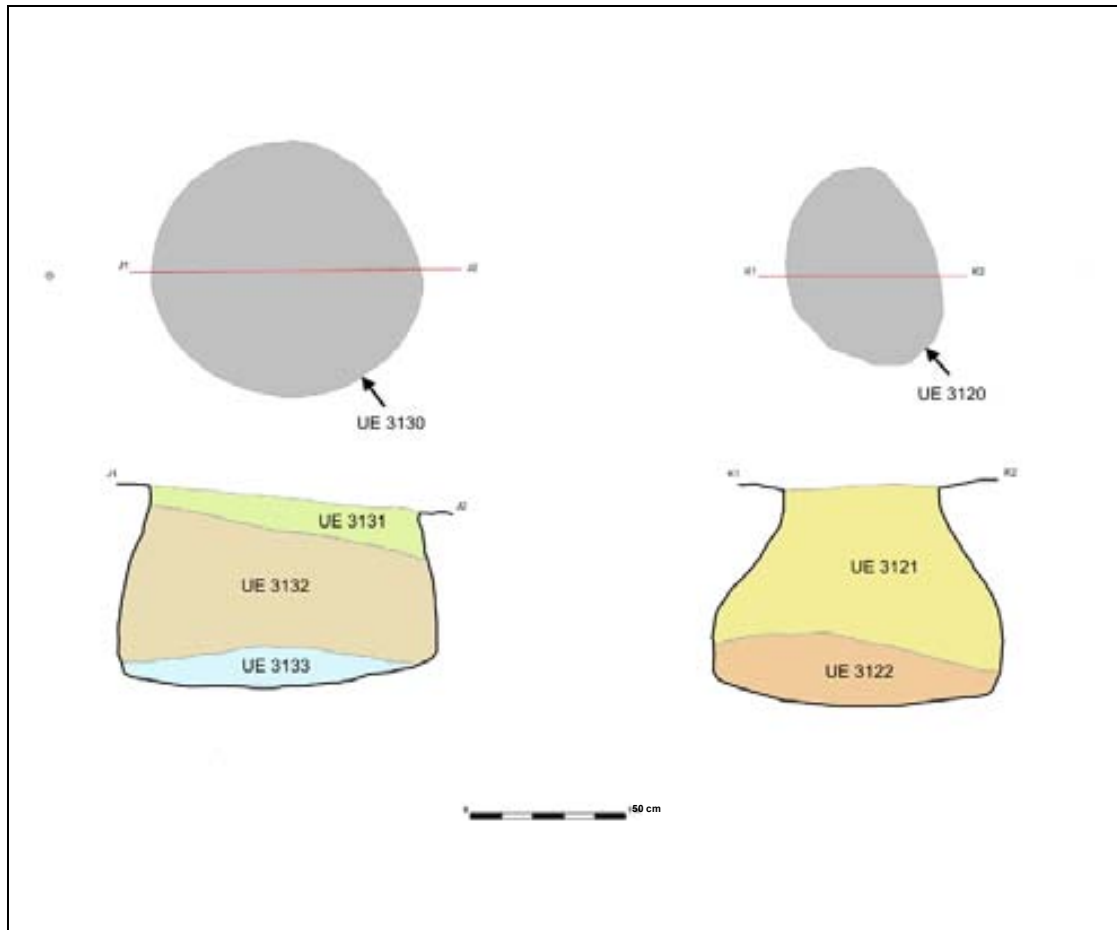
Figura 282: plantes i seccions est-oest (C1-D2 i H1-I2) de les E-2 i 4 .

Figura 283: plantes i seccions est-oest (L1-L2 i M1-M2) de les E-10 i 5 .

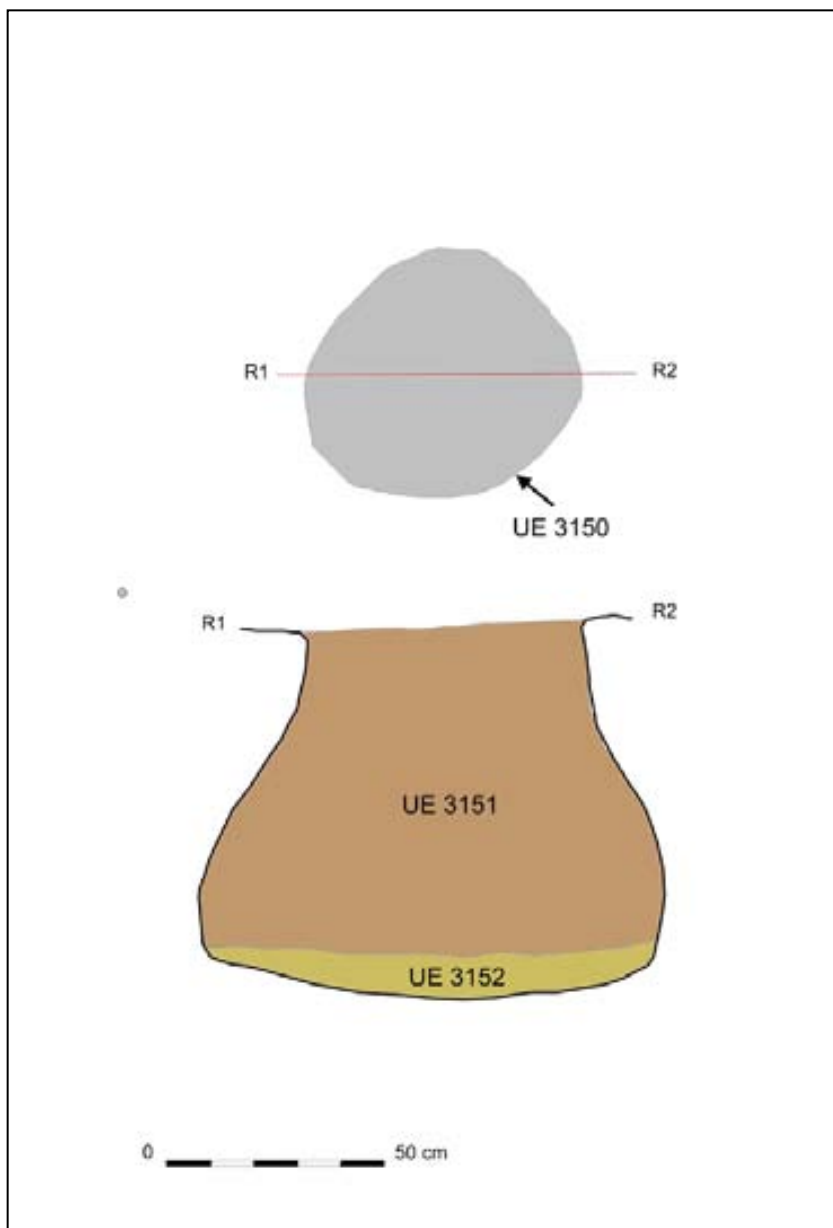

Figura 284: planta i secció est-oest (O1-O2) de la E-11.

Figura 285: plantes i seccions est-oest (J1-J2 i K1-K2) de les E-13 i 12 .

Figura 286: planta i secció est-oest (R1-R2) de la E-15.

FASE II (SEGLES VII-VIII).

Les estructures que conformen aquesta fase se situen sobre l'assentament anterior (Fase-1 (segles VI-VII) i estan formades per un edifici central de forma més o menys rectangular amb tres àmbits successius (A-1, A-2 i A-3) comunicats entre ells, amb unes mesures totals de 15 metres de llargada per 2,40-2,50 metres d'amplada que conformarien un espai d'ús d'aproximadament 37 m². Els àmbits estan construïts a partir de diversos murs bastits amb blocs poc treballats per les cares vistes lligats amb fang, que formarien un sòcol sobre el qual s'aixecarien les parets amb terra i les cobertes es bastirien amb materials periples tipus canyes o brancatge amb fang. També cal situar en aquesta fase un altre àmbit (A-4) (figura 287).

L'àmbit 1 (A-1), que mesura 4,75 metres de llargada per 2,25 metres d'amplada, presenta una superfície de 10,68 m² i ocupa una posició central en l'edifici, està format per cinc murs de pedres poc desbastades per les cares vistes i lligades amb fang (UE 1013, 1014, 1016, 1017 i 1045) que formen un sòcol. Relacionat amb aquestes estructures vàrem documentar un nivell d'ús (UE 1010) de terra trepitjada, amb abundant ceràmica, algunes restes de carbons i nombrosos fragments de fauna. La coberta d'aquest àmbit estaria bastida amb branques o canyes lligades amb argila, fet que es demostra amb la documentació de nombrosos fragments de terra crua amb impostes de forma semicircular que possiblement correspondrien a pals o canyes que serien utilitzats per a cobrir; a tot això cal afegir el fet que només hem documentat uns pocs fragments de teula el que demostra que no s'utilitzen per a les cobertes. En aquest mateix àmbit hem documentat, també, altres estructures formades per una llar de foc i dos forats de pal. La llar de foc (UE 1011) té una forma més o menys circular, d'uns 60 centímetres de diàmetre i està construïda a partir d'una cubeta excavada al terreny natural, amb un seguit de pedres posades amb cercle, a dins vàrem documentar terra rubefactada, que denotava que havia estat en contacte amb el foc, fet també corroborat per la troballa d'abundants restes de cendres i carbons que formaven un estrat (UE 1030)³⁷⁷ que rebria la cubeta excavada en part al nivell d'ús de l'àmbit i en part al terreny natural. Les darreres estructures documentades han estat dos forats de pal (UE 1022 i 1025) d'uns 20 cm de diàmetres construïts amb diverses pedres posades planes i de costat a l'interior d'un forat, que ajudarien a falcar el pal a

---

³⁷⁷ S'han datat carbons provinents de l'estrat (UE 1030) que amortitza el fogar documentat en l'àmbit 1. BETA-277762: Edat radiocarbònica convencional: 1280±40 BP; Cal. AD (1 sigma): 670-770. Cal. AD (2 sigmes): 660-810.

sostenir. A més, aquests pals estarien parcialment coberts pel nivell d'ús de l'àmbit cosa que ajudaria a augmentar la força per sostenir-los, ja que probablement sostindrien part de la coberta (figures 288-293).

L'àmbit 2 (A-2) mesura 3,50 metres de llargada per 2,46 metres d'amplada amb una superfície de 8,61 m², es troba en l'extrem est de l'edifici i està format per dos murs (UE 1006 i 1017) de pedres poc treballades per les cares vistes lligades amb fang que delimitarien l'àmbit per l'est i l'oest, tot i que el mur que delimitaria l'àmbit pel sud s'ha perdut per l'erosió del terreny. Aquests murs formarien un sòcol sobre el qual s'aixecarien les parets amb terra i la coberta seria en materials peribles. En la seva estratigrafia interior vàrem documentar un nivell d'ús (UE 1012) fet amb terra trepitjada, amb abundant ceràmica i restes de fauna.

L'àmbit 3 (A-3) mesura 6,70 metres de llargada per 2,30 metres d'amplada i es troba situat a l'extrem oest de l'edifici, presenta una superfície de 15,41 m², està format per dos murs (UE 1045 i 1048) de pedres poc treballades per les cares vistes lligades amb fang, que formarien un sòcol. Aquí també hem documentat un nivell d'ús (UE 1043) fet amb terra trepitjada, en aquest cas amb escassa presència de ceràmica i restes de fauna.

En relació a aquest edifici, l'excavació ens ha permès documentar una altra estructura que s'hi relaciona, situada a l'exterior d'aquest. Aquesta estructura (A-8) (UE 1090) situada en la banda sud de l'espai d'habitatge, construïda a partir de dos nivells superposats: en primer lloc, un nivell de pedres (UE 1075) que reomple aquest espai i, per sota, una petita capa d'argiles (UE 1085) disposada sobre el sòl natural, ambdós estrats s'adossen al un mur (UE 1045) que delimita aquest edifici pel sud. Aquesta estructura l'interpretem com un talús construït amb un nombrós grup de pedres de mida gran, que ajudaria a sostenir el mur (UE 1045) que delimita pel sud aquest espai d'habitatge (A-1, A-2 i A-3) i que a la vegada sostindria la terrassa artificial on estant bastides totes les estructures d'aquesta fase.

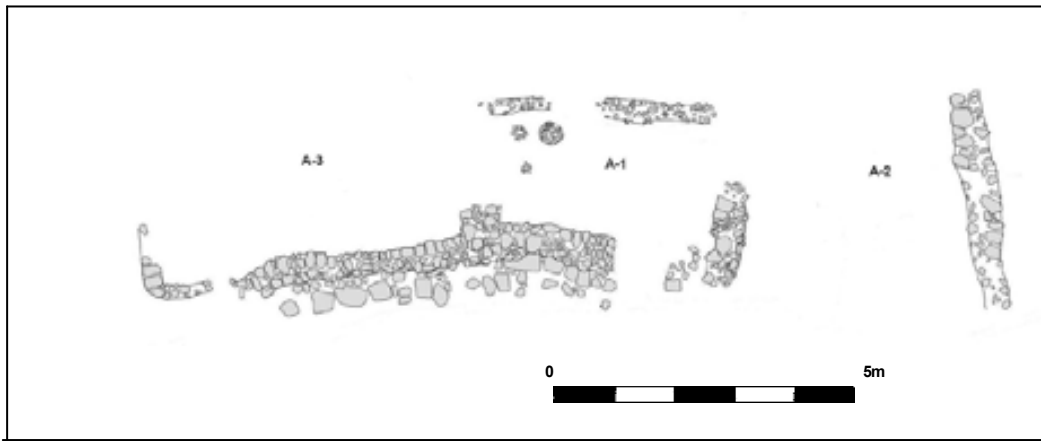
Finalment, a l'oest de l'edificació que acabem de descriure, en la zona que s'anomena sector 2, s'ha excavat un altre àmbit (A-4) (figures 294-295). Aquest està situat a l'oest de l'A-3, en aquest cas més petit que els anteriors, mesura 2,70 de llargada per 1,58 metres d'amplada i presenta una superfície d'ús d'uns 4,2 m². Està format per dos murs (UE 1051 i 1053) de pedres poc treballades per les cares vistes lligades amb fang, que formarien un sòcol sobre el qual s'aixecarien les parets en terra i la coberta seria amb materials peribles. En relació amb aquest s'ha documentat un nivell d'ús

(UE 1054) bastit amb terra trepitjada en el qual cal destacar la troballa de dues vores de dos grans contenidors i una pedra d'esmolar.

FIGURES:

Figura 287: planta de la fase II (segles VII-VIII) de l'Aubert (campanyes 2006-2011).

Figura 288: planta de l'edifici (A-1, A-2 i A-3).

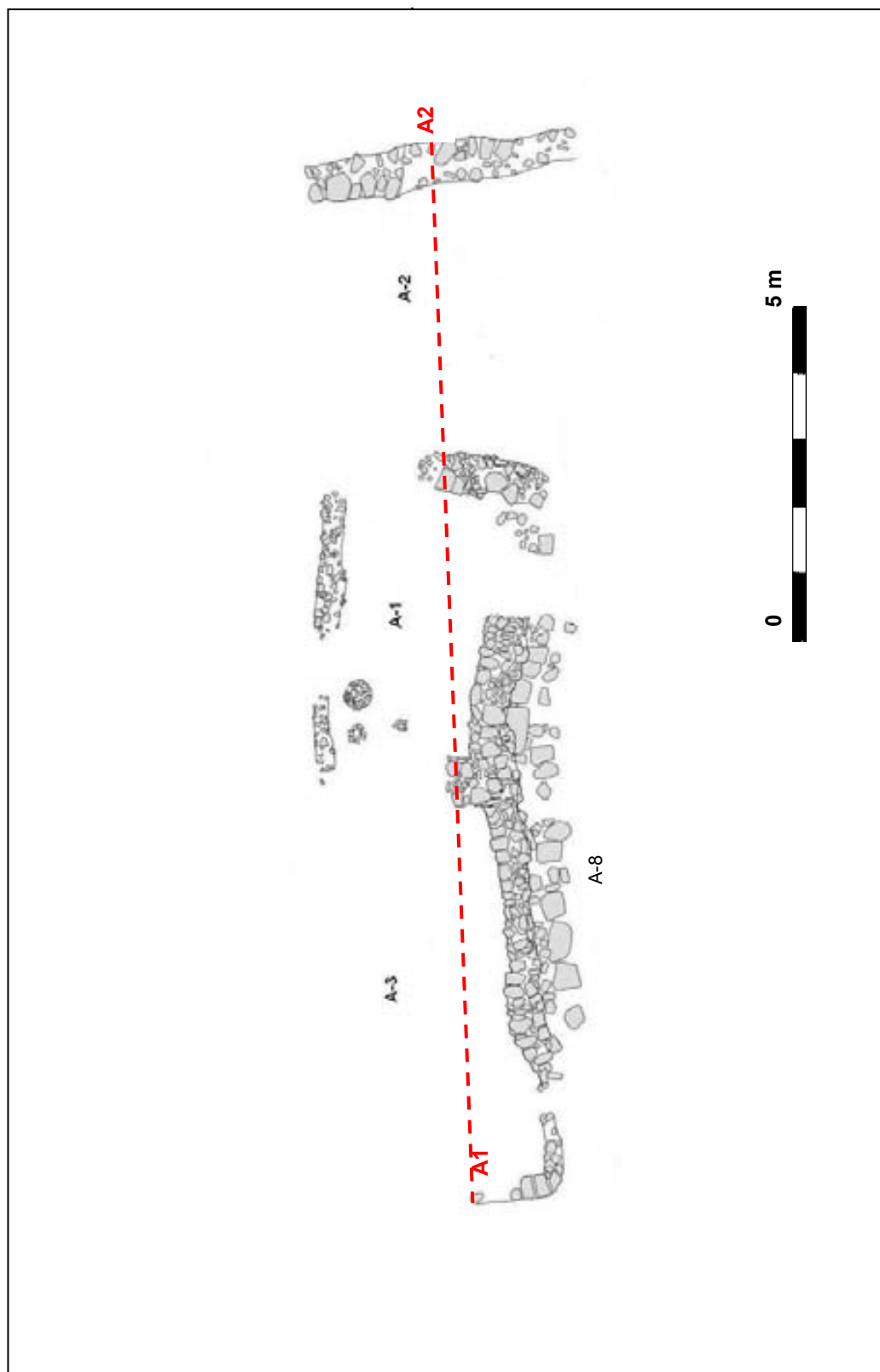
Figura 289: detall de l'àmbit 1 (A-1).

Figura 290: fogar.

Figura 291: forat de pal.

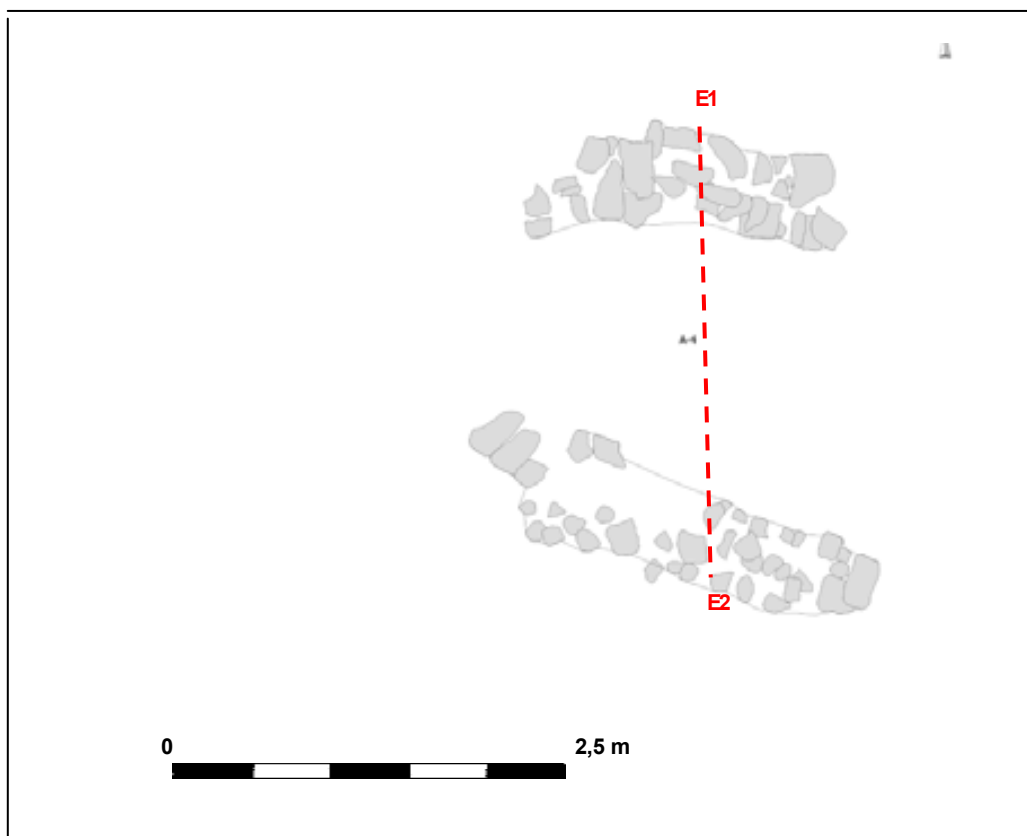

Figura 292: planta general de l'edifici de la fase 2 amb indicació de la secció est-oest (A1-A2).

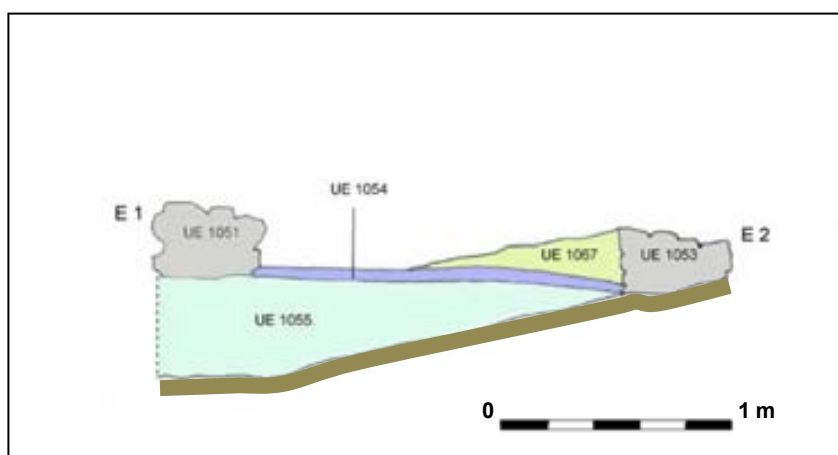

Figura 293: secció est-oest (A1-A2) de l'edifici de la fase II.

Figura 294: Planta de l'àmbit 4 amb indicació de la secció sud-nord (E2-E1).

Figura 295: secció sud-nord (A2-A1) de l'àmbit 4.

FASE III (SEGLES IX-X).

Al sud de edifici de la fase anterior es documenten un conjunt d'estructures (figura 299) que formen 4 cabanes (C-1, C-2, C-3 i C-4?), un àmbit (A-6) i dues sitges (E-9 i E-16) que corresponen a aquesta darrera fase d'ocupació del jaciment a l'Alta Edat Mitjana (figura 296, 297-300).

El primer fons de cabana (C-1), mesura 6,10 metres de llargada, tot i que l'amplada no es avaluable perquè fou en part destruït al eixamplar-se el camp inferior en època moderna el que ha malmès la meitat occidental. Està format per un gran retall (UE 1059) efectuat al subsòl natural de forma més o menys ovalada (figura 303). Aquest presenta dos nivells d'amortització amb pedres i argila (UE 1060 i 1063) (figura 304), que ha proporcionat un bon conjunt de material arqueològic, que veurem en detall en l'apartat referit a aquest.

El segon fons de cabana (C-2) es troba situat a l'oest de l'anterior i està format per un gran retall (UE 1082) efectuat al subsòl natural de forma més o menys ovalada, que mesura 5,38 metres de llargada, també afectat per la topografia actual del camp inferior. Associat a aquest es documenta part d'un mur de pedres lligades amb fang que formaria part del sòcol perimetral, aixecat amb terra, que suportaria la coberta bastida amb material peribles (figures 305-306). Aquesta cabana presenta dos nivells d'amortització amb pedres i argila (UE 1081 i 1083). Un cop excavats aquests estrats es documenta un nivell d'ús (UE 1085) de terra trepitjada amb abundants carbons i ceràmica. Associades a aquests nivell d'ús s'han localitzat i excavat dues estructures: un fogar (UE 1086), de forma més o menys circular, d'un metre de diàmetre, que es mostra com una taca d'argila rubefactada amb restes de carbons, i un forat (UE 1089), amb una olla quasi sencera a dins amb les restes d'un petit gallinaci dipositat en l'interior de la peça³⁷⁸, en aquest cas amortitzat per aquest nivell d'ús d'aquesta cabana.

El tercer fons de cabana (C-3), que s'ha pogut localitzar i excavar fins al moment, es troba situat a l'oest del C-2 i està format per un gran retall (UE 1106) efectuat al subsòl natural, de forma ovalada, que mesura 6 metres de llargada, també afectat per la topografia actual del camp inferior (figures 307-308). Aquest presenta dos nivells

---

³⁷⁸ S'ha realitzat una datació radiocarbònica en un fragment de fauna provinent de l'interior d'una olla dipositada en un forat (UE 1092), que està amortitzada pel nivell de circulació de la cabana C-2. BETA-289563; edat radiocarbònica convencional: 1130±40 BP; calibració a 2 sigmes Cal. AD: 780-1000; calibració a 1 sigma Cal. AD: 880-980.

d'amortització amb pedres i argila (UE 1105 i 1107)³⁷⁹. Al excavar aquests estrats es documenta un nivell d'us (UE 1108) de terra trepitjada amb alguns carbons i ceràmica. A aquesta fase també pertany un altre mur (UE 1016), situat a tocar de l'àmbit 2 de l'edifici de la fase 2, que presenta unes mesures de 3 m de llargada per 40 cm d'amplada, al qual s'associa les restes d'un foc (UE 1099)³⁸⁰. En aquest casensem que es tractaria de les restes d'un mur vinculat a un altre fons de cabana (C-4?), el qual està pràcticament desaparegut per un rebaix que es va produir en època moderna a la banda sud del jaciment i que, com ja hem vist, també afectà els altres tres fons de cabana documentats en aquesta fase.

Les cabanes estarien construïdes a partir d'un retall en el terreny natural, sòcols de pedres disposats al seu voltant, alçats amb terra i cobertes amb materials peribles. L'absència de forats de pal al voltant d'aquestes estructures mostraria que aquest no és el sistema per tal de sostenir la coberta.

També, i situat encara més a l'oest de l'àmbit 5, s'ha documentat un àmbit (A-6) d'aquesta fase que mesura 6 m de llargada i presenta una planta ovalada, on només es conserva un mur (UE 1100) de pedres lligades amb fang a la meitat sud (figures 301-302), ja que la banda nord ha estat afectada per la construcció d'un rec en època moderna que l'ha seccionat. Associat a aquest mur es va localitzar un estrat de circulació (UE 1102) de terra trepitjada que anivella el terreny natural.

Finalment, cal situar en aquesta fase dues sitges de perfil globular i fons còncau i irregular (E-9 i E-16) (figures 309-310), una tipologia ben documentada en altres assentaments d'aquestes cronologies (segles IX-X) d'altres zones de Catalunya (ROIG 2009):

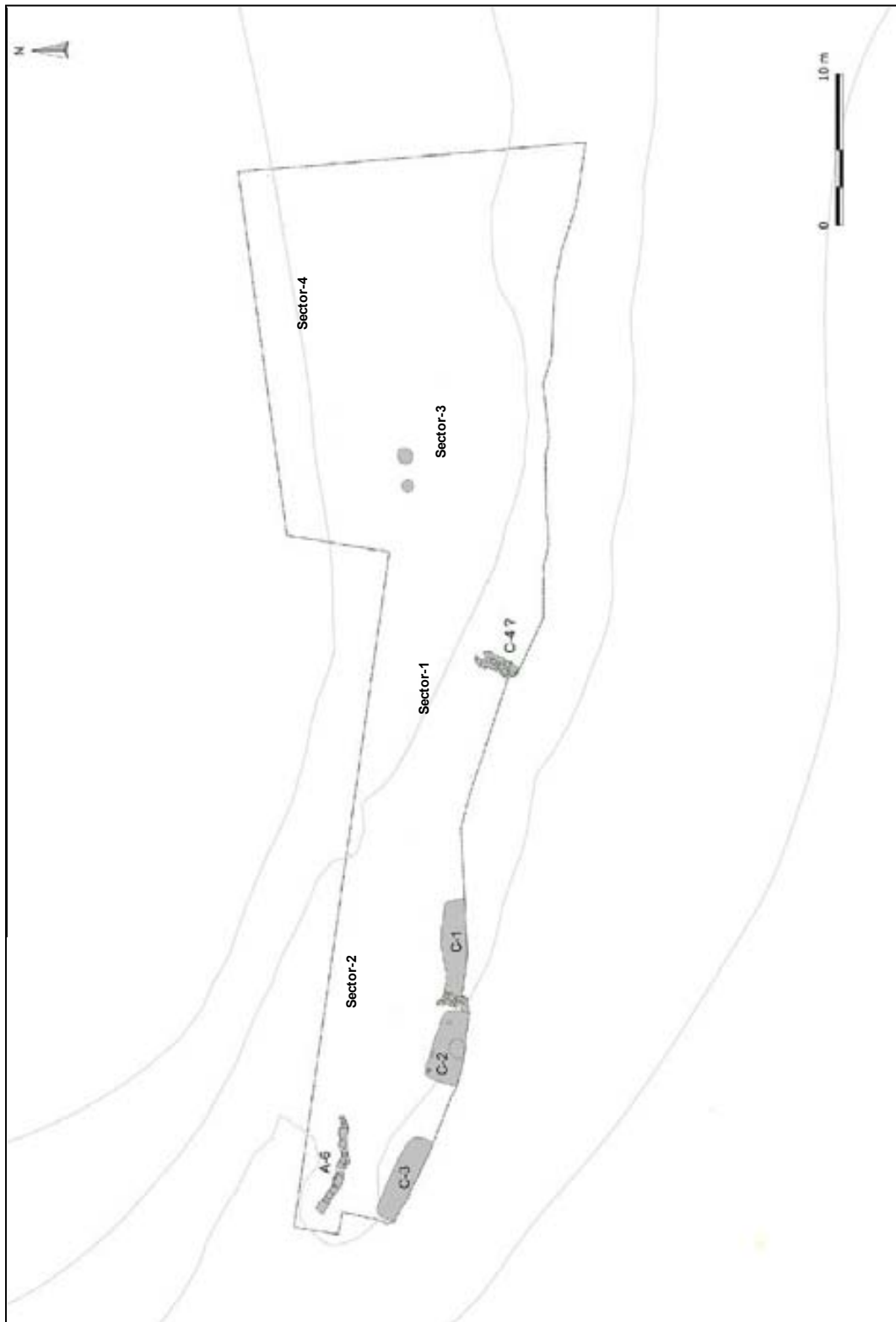
- **E-9 (UE 3090)**: diàmetre boca: 83 cm.; diàmetre fons: 52 cm.; fondària: 96 cm.; planta circular, perfil globular i fons irregular. Amortitzada amb dos estrats (UE 3091 i 3092).
- **E-16 (UE 3160)**: diàmetre boca: 105 cm.; fondària: 90 cm.; planta circular, perfil globular i fons còncau. Amortitzada amb dos estrats (UE 3161 i 3162).

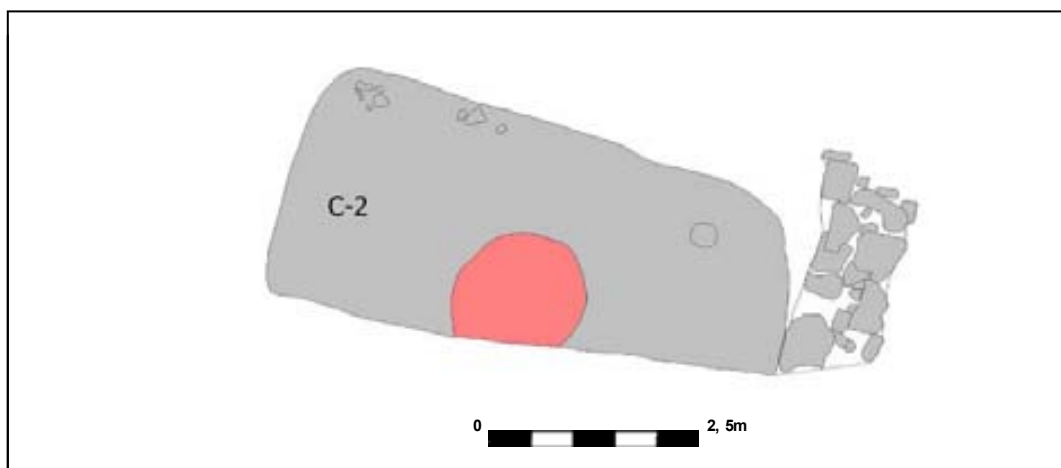
³⁷⁹ En un dels nivells (UE 1105) que amortitza l'estructura C-3 va aparèixer una moneda de plata del segle X.

³⁸⁰ S'ha realitzat una datació radiocarbònica en un carbó provinent d'aquest foc. BETA 236250: Edat radiocarbònica convencional 1170± 60 BP; Cal. AD (2 sigmes): 690-1000; Cal. AD (1 sigma): 780-900/920-960.

FIGURES:

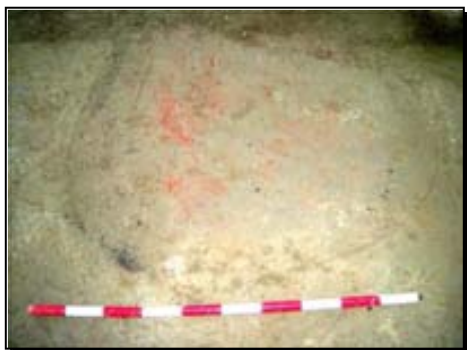
Figura 296: planta de la fase III (segles IX-X) de l'Aubert (Campanyes2006-2011).

Figura 297: planta d'un dels fons de cabana (C-2).

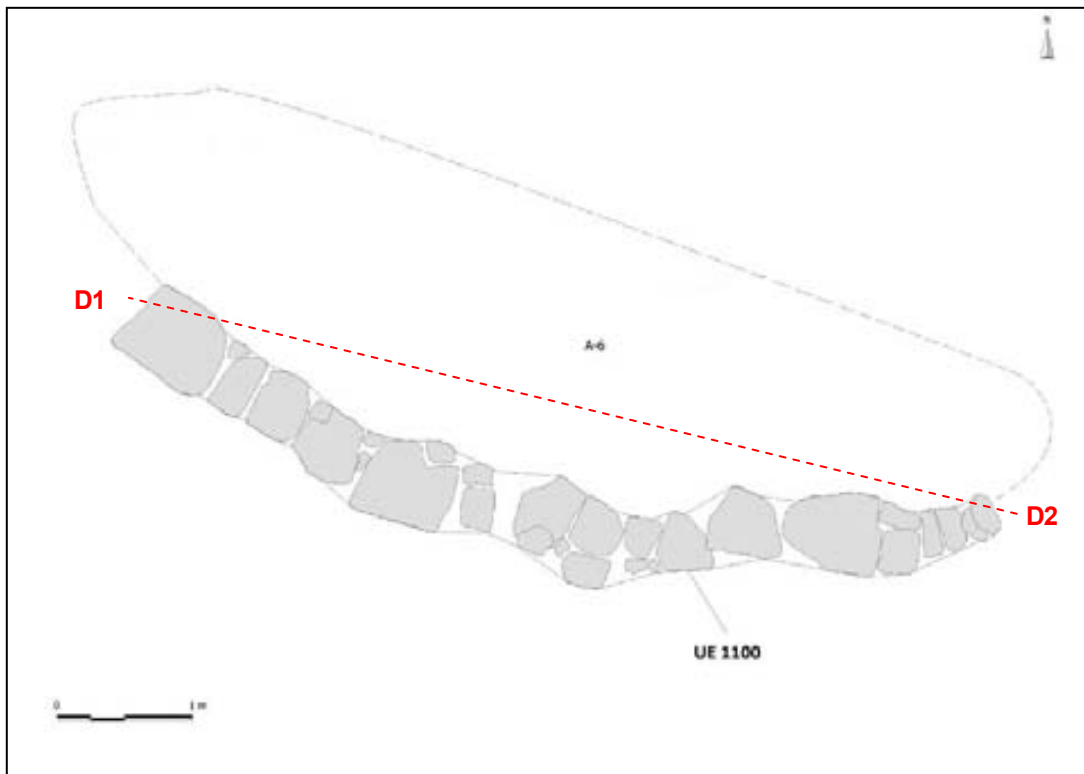
Figura 298: detall del fons de cabana (C-2), amb el nivell de circulació i el fogar, des de l'oest.

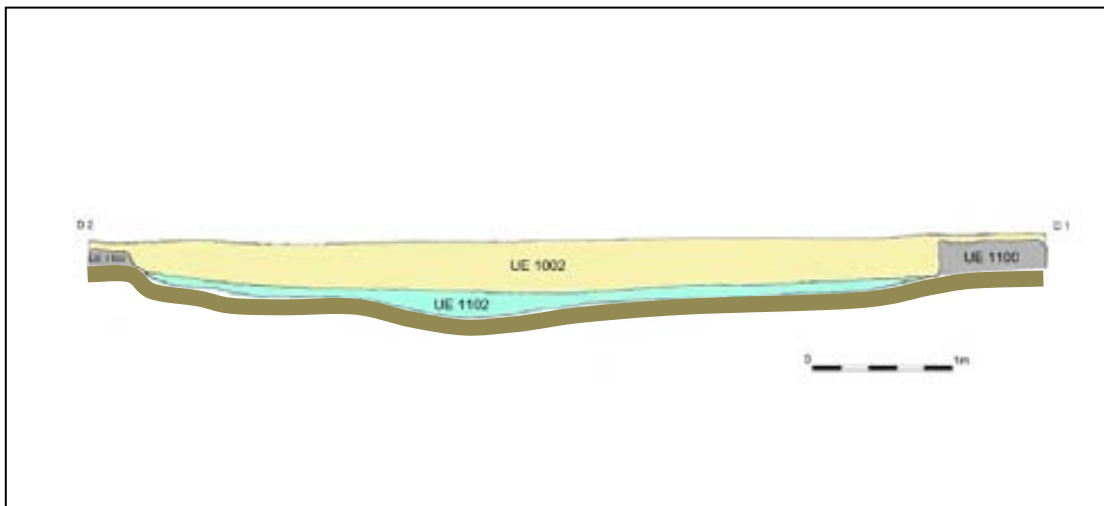
Figura 299: detall del fogar.

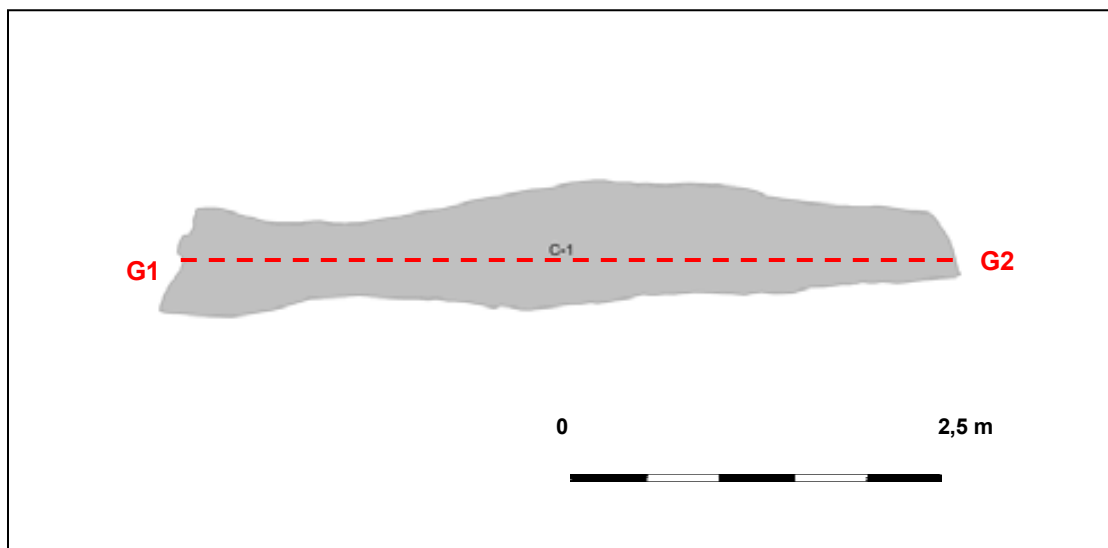
Figura 300: detall d'una olla sencera.

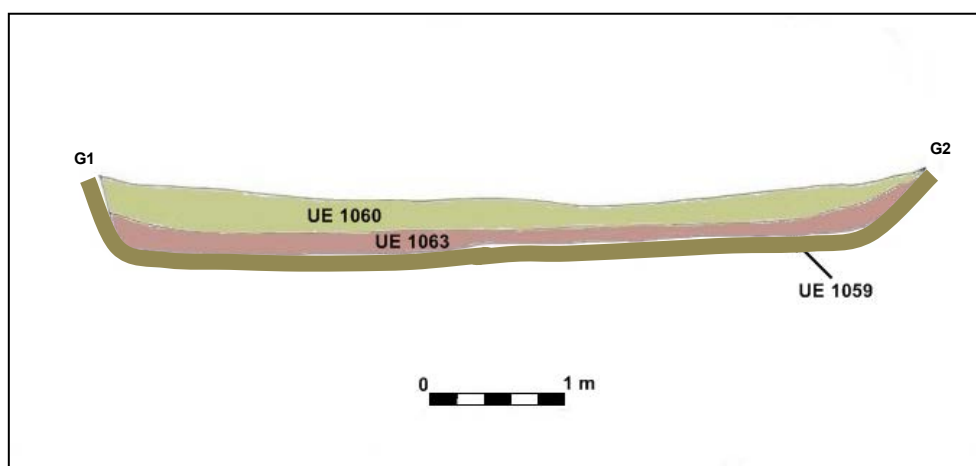
Figura 301: planta de l'àmbit 6 amb indicació de la secció est-oest (D1-D2).

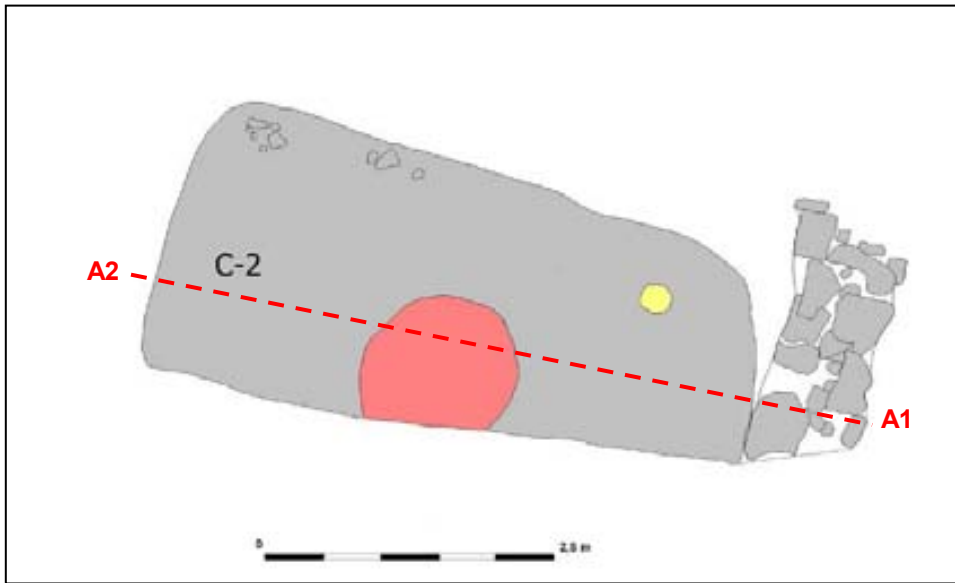
Figura 302: secció est-oest (D1-D2) de l'àmbit 6.

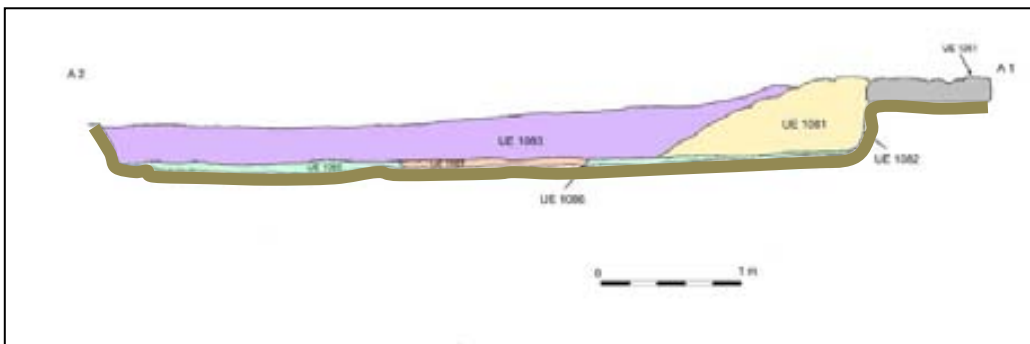
Figura 303: planta de la cabana 1 amb indicació de la secció est-oest (G1-G2).

Figura 304: secció est-oest (G1-G2) de la cabana 1.

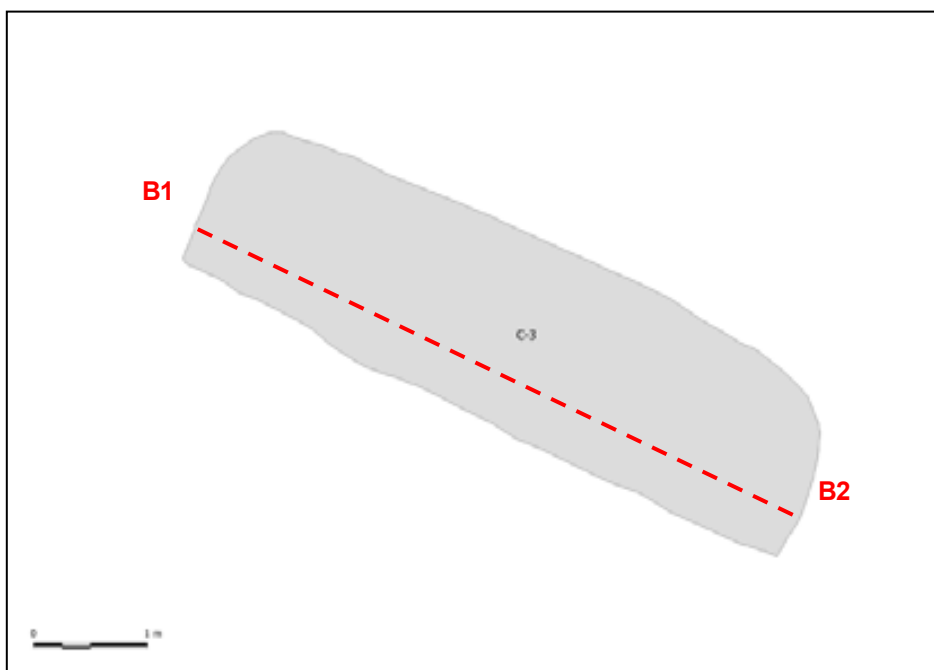

Figura 305: planta de la cabana 2 amb indicació de la secció est-oest (A1-A2).

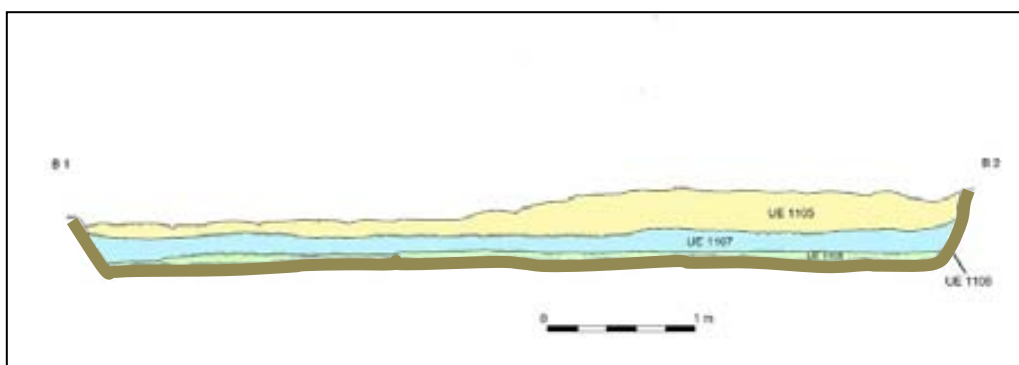

Figura 306: secció est-oest (A1-A2) de la cabana 2.

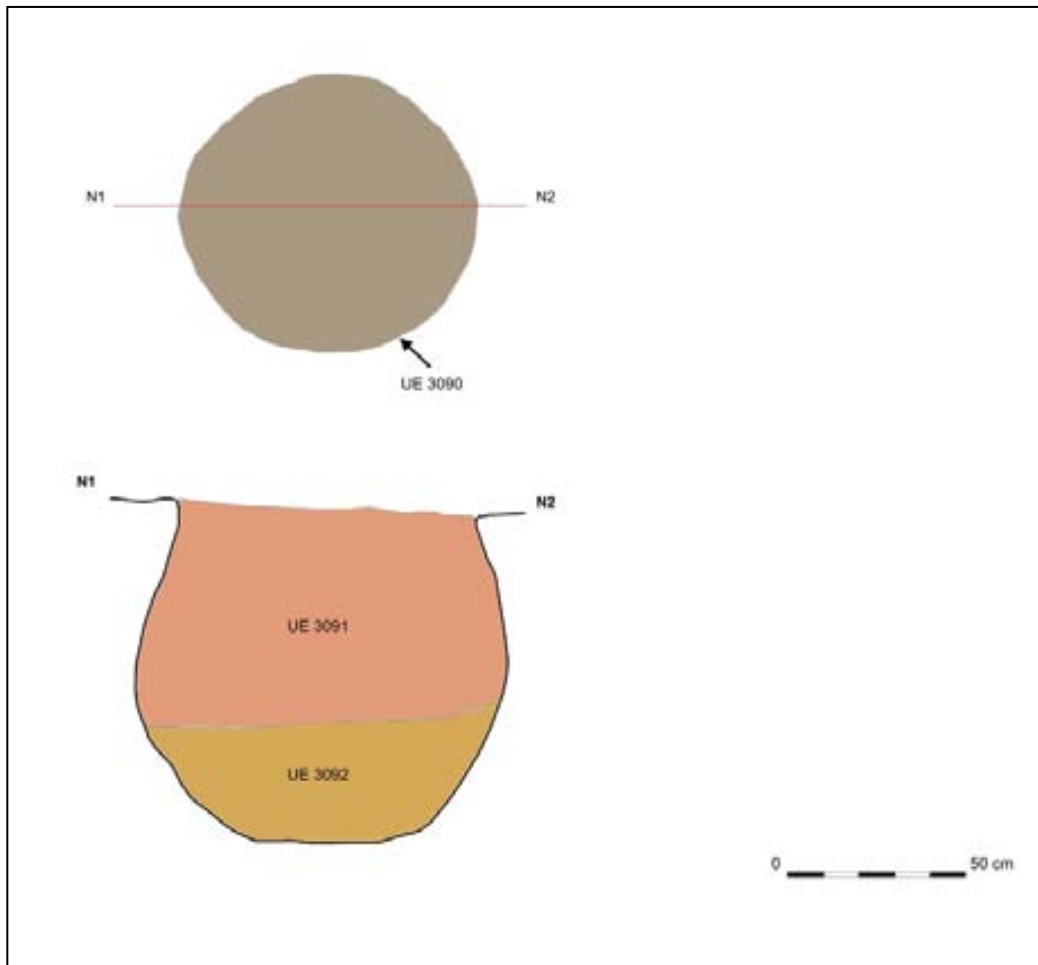

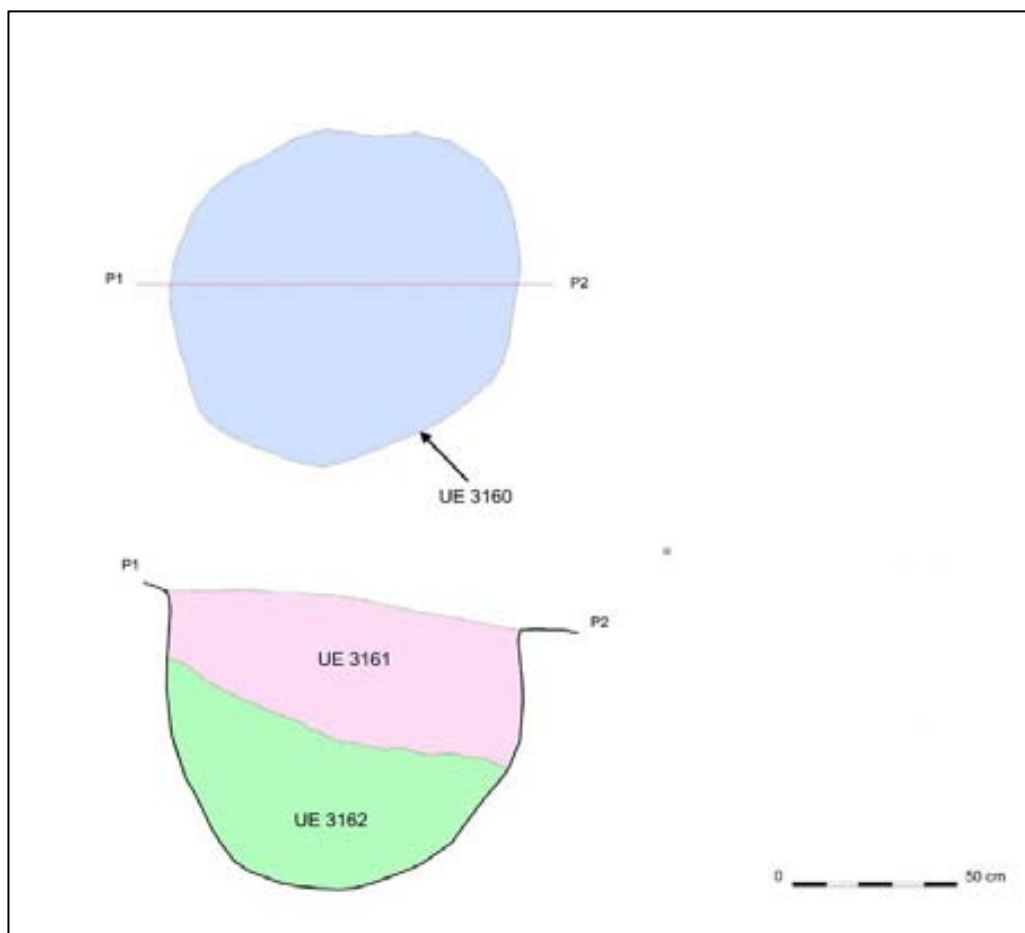
Figura 307: planta de la cabana 3 amb indicació de la secció est-oest (B1-B2).

Figura 308: secció est-oest (B1-B2) de la cabana 3.

Figura 309: planta i secció est-oest (N1-N2) de la E-9.

Figura 310: planta i secció est-oest (P1-P2) de la E-16.

8.4.5.3 El material arqueològic

8.4.5.3.1 La ceràmica dels segles VI-X de l'Aubert: característiques tipològiques.

L'anàlisi d'aquest material s'ha efectuat a partir de l'observació macroscòpica dels fragments i d'una classificació establerta a partir de criteris tipològics i qualitatius (formes, tipus de cuita, coloració, tractament de les superfícies i decoracions).

En les unitats estratigràfiques estudiades s'han pogut documentar un total de 2971 fragments de ceràmica. S'han seleccionat els nivells que considerem més significatius en relació a la presència de ceràmica: els estrats de circulació dels àmbits 1, 2 i 3 (UE 1010, 1012 i 1043), de l'àmbit 4 (UE 1054), de l'àmbit 5 (UE 1066), del fons de cabana C-2 (UE 1085), alguns nivells d'amortització de les estructures C-1 (UE 1060 i UE 1063), C-2 (UE 1083) i C-3 (UE 1105 i 1107), el nivell general d'enderroc que amortitza l'edifici central de la fase II (UE 1004), tres estrats que pertanyen a la fase I (UE 1018, 1020 i 1023), dos estrats que amortitzen la E-7 (UE 3071 i 3072), dos estrats que amortitzen la E-3 (UE 3031 i 3032), un estrat que amortitza la E-6 (UE 3061) i tres estrats que amortitzen la E-13 (UE 3131, 3132 i 3133).

Figura 311: detall d'una de les peces de ceràmica documentades a l'Aubert.
Fase III (segles IX-X) (UE 1092).

Les excavacions desenvolupades al jaciment de l'Aubert han permès distingir tres contextos ceràmics diferenciables a partir de diverses característiques que pertanyen de forma genèrica a tres moments cronològics successius: segles VI-VII, segles VII-VIII i segles IX-X.

El context dels segles VI-VII.

En aquest primer context cal considerar que l'estudi serà parcial, ja que s'han excavat pocs estrats vinculats, només alguns nivells (UE 1018, 1020, 1023 i 1055) previs a la construcció de l'assentament de la fase II (segles VII-VIII), l'estrat de circulació de l'àmbit 5 (UE 1066), diversos estrats (UE 3071 i 3072) que amortitzen la E-7, un estrat (UE 3061) que amortitza la E-6, un altre estrat (UE 3031) que amortitza la E-3 i tres nivells que amortitzen la E-13 (UE 3131, 3132 i 3133) amb un total de 1215 fragments de ceràmica estudiats (62 vores, 4 nanses, 24 bases i 1125 fragments informes) (figura 312).

Es tracta d'un conjunt de nivells arqueològics i estructures que relacionem amb una ocupació prèvia, actualment parcialment excavada i poc coneguda, que situem en els segles VI-VII. Així, tot i la migradesa del material, ens ha semblat important realitzar aquesta primera aproximació, ja que presenta unes característiques que ens permeten distingir-lo dels contextos posteriors.

El material documentat està representat, en la seva majoria, per ceràmiques comunes reductores o òxidoreductores amb coloracions diverses i en alguns casos irregulars; així, algunes peces presenten en la seva superfície una coloració homogènia entre gris i negre o marró i taronja i d'altres presenten una coloració heterogènia, combinant aquests colors, per tota la seva superfície. Per una altra banda, trobem diferents pastes, apareixent algunes peces més compactades i altres de més grolleres; totes, però, contenen abundant desgreixant de quars. A aquestes ceràmiques comunes cal afegir alguns fragments informes en cuita oxidada, d'àmfora, de TSAD i de *dolia*.

El repertori tipològic està format per olles amb el llavi esglaonat (figura 314 (Làmina 1, nº 6 i 7), bisellat (figura 314 (Làmina 1, nº 1), arrodonit i engruixit (figura 314 (Làmina 1, nº 2 i 5), amb el perfil en "S", globular o carenat i el fons pla (figura 314 (Làmina 3, nº 1, 2, 3 i 4), bols (figura 314 (Làmina 1, nº 3, 4 i 8) i cassoles (figura 314 (Làmina 1, nº 9) amb nanses de mamelló. Es tracta de peces on la decoració està formada per línies incises horitzontals paral·leles (figura 313).

En relació a aquestes ceràmiques comunes, sovint anomenades en la bibliografia com CRATS (Ceràmica Reduïda de l'Antiguitat Tardana) i datades de forma general entre els segles V-VII, cal dir que ara comencen a ser ben conegudes gràcies a estudis de síntesi realitzats a partir de diverses excavacions arqueològiques que s'han desenvolupat a Catalunya els darrers anys i que han proporcionat bons contextos (MACIAS 2005-ROIG; COLL 2011a). En el nostre àmbit d'estudi podem establir paral·lels amb els jaciments propers de Vilauba (Camós) (CASTANYER; TREMOLEDA 1999, 261-276), el *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis) (BURCH *et alii* 2006, 77-93), la Carretera de Sant Martí d'Empúries (LLINÀS *et alii* 1997) i la Ciutadella (Roses) (PUIG 1998) amb contextos ceràmics del segles V-VII representats per olles, bols, cassoles i gerres, uns repertoris que sovint apareixen amb ceràmiques d'importació (TSAD, DSP, ceràmiques africanes de cuina i àmfores) i vidre³⁸¹.

A d'altres bandes de Catalunya, els paral·lels més clars, alguns dels quals amb datacions absolutes, que mostren una cronologia entre els segles V-VII, els trobem en el jaciment de Can Roqueta (Sabadell) (TERRATS 2009), a Ca l'Estrada (Canovelles) (FORTÓ; MARTÍNEZ; MUÑOZ 2009), a La Plaça Vella (Castellar del Vallès), a L'Aiguacuit (Terrassa) i finalment, a Can Gambús-I (Sabadell) (ROIG; COLL 2011a).

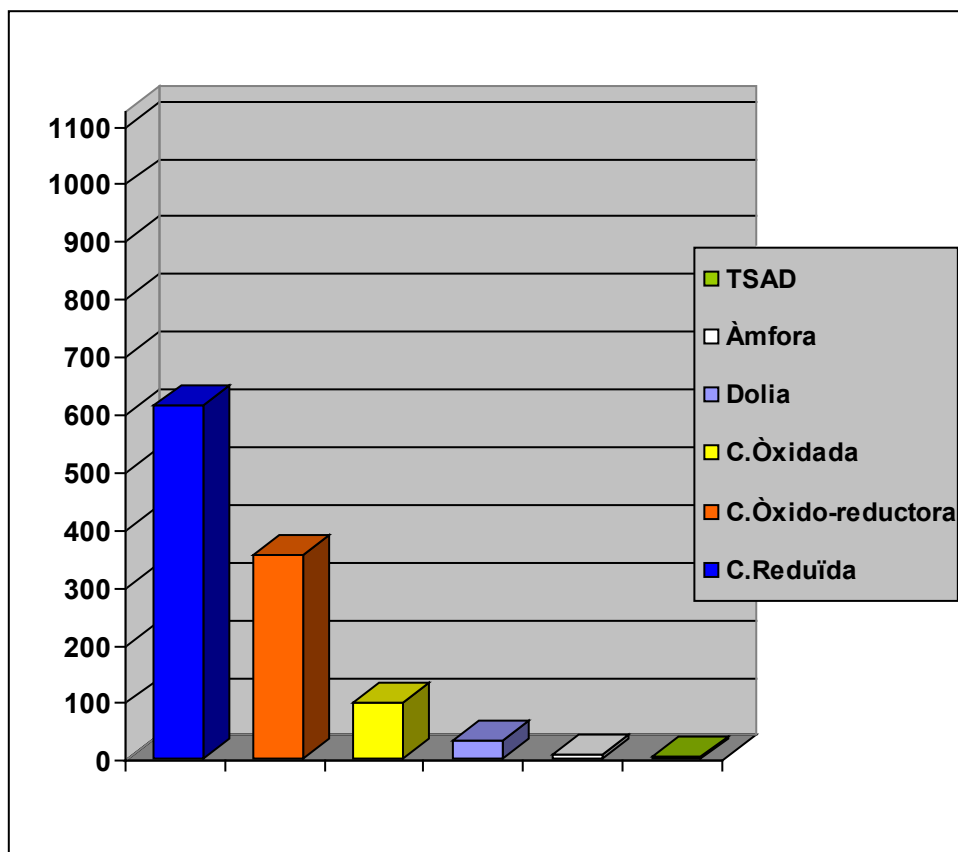
En síntesi, la mostra registrada en aquest nivells dels segles VI-VII presenta unes característiques que s'adiuen força amb la cronologia que nosaltres proposem per aquest material localitzat a l'Aubert. L'absència de formes i tractaments característics dels segles VIII-X, que veurem en el següents apartats, i moltes de les característiques formals i decoratives que presenta el material, ben presents en jaciments relativament propers, permet descartar una cronologia més tardana en aquest sentit. Així mateix, la presència, més significativa en relació als *dolia*, tot i que poc abundant en relació a alguns fragments informes d'àmfora i de terra sigil·lada africana D i d'algunes vores de vidre, podria indicar, com s'ha proposat per a jaciments on la seqüència ha estat ben elaborada seguint criteris de datació absoluta i de relació estratigràfica³⁸², una cronologia que, vistes també les datacions radiocarbòniques que hem realitzat, no semblaria anterior al segle VI per a aquesta fase de l'Aubert, ja que abans les ceràmiques d'importació són bastants abundants en tot els registres coneguts com per

---

³⁸¹ Veure els exemples de Vilauba, Roses i Sant Martí d'Empúries, els tres amb datacions dins del segle VII associades a TSAD i àmfores..

³⁸² Entre els casos més destacats, ben datats a partir de datacions radiocarbòniques entre els segles VI-VIII, cal destacar a la comarca del Vallès el jaciment de Can Gambús-1 (Sabadell) (ROIG 2009), al Vallès Oriental el jaciment del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (FORTÓ; MARTÍNEZ; MUÑOZ 2009) i al Bages el jaciment de Vilaclara (Castellfollit del Boix) datat amb anàlisis de termoluminiscència, també entre els segles VI-VIII .

exemple a Vilauba (CASTANYER; TREMOLEDA 1999), a l'Hort d'en Bach (LLINÀS; MONTALBAN; RAMÍREZ, SUREDA 2000), a Sant Martí d'Empúries (AQUILUÉ; BURÉS 1999) i a els Ametllers (NOLLA; PALAHÍ 2010).

Figura 312: nombre de fragments dels tipus de ceràmica dels segles VI-VII del l'Aubert.

TIPUS DE DECORACIONS.

Decoració amb pentinats.

Figura 313: la decoració de la ceràmica dels segles VI-VII de l'Aubert.

LÀMINA N° 1.

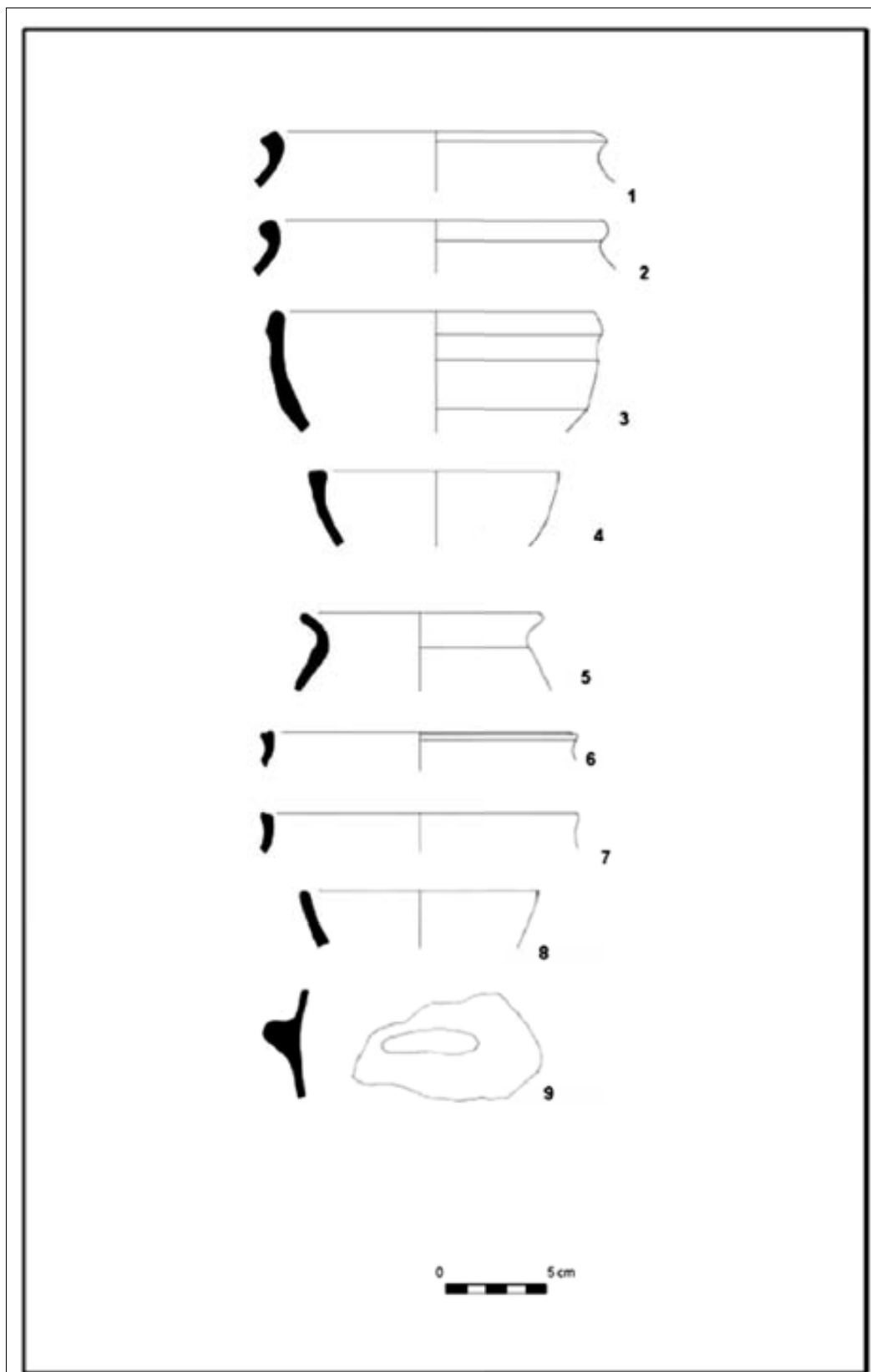

Figura 314: dibuixos d'algunes de les ceràmiques dels segles VI-VII de l'Aubert.

Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1-(UE 3071). Vora d'una olla amb el llavi bisellat en cuita reductora de color gris clar, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

2-(UE 3071). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit i engruixit en cuita òxidoreductora de color gris fosca l'exterior i marró a l'interior, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

3-(UE 3071). Vora d'un bol amb el llavi bisellat en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

4-(UE 3071). Vora d'un bol amb el llavi engruixit reentrant en cuita reductora de color gris clar, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

5-(UE 1020). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit i de perfil carenat en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars i mica daurada.

6-(UE 1020). Vora d'una olla amb el llavi esglaonat en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

7-(UE 1020). Vora d'una olla amb el llavi triangular en cuita òxidoreductora de color gris i marró, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

8-(UE 1020). Vora d'una bol amb el llavi arrodonit en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

9-(UE 1023). Fragment de panxa amb nansa de mamelló d'una cassola en cuita òxidoreductora de color gris fosc a l'exterior i marró a l'interior, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

El context dels segles VII-VIII.

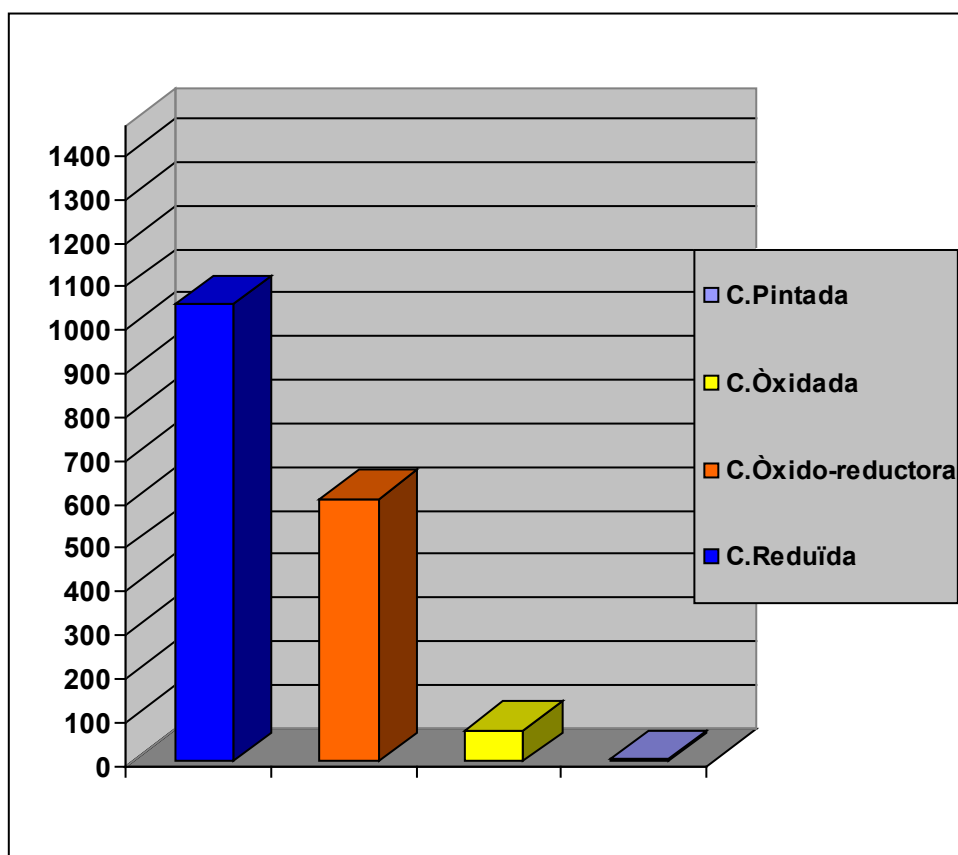
El segon context el datem en els segles VII-VIII i ha estat localitzat en els nivells de circulació (UE 1010, 1012, 1043) i en el nivell d'enderroc general (UE 1004) dels àmbits 1, 2 i 3 i en el nivell de circulació de l'àmbit 4 (UE 1054). S'han estudiat un total de 1467 fragments de ceràmica (99 vores, 5 nanses, 60 bases i 1303 fragments informes) (figura 315).

El material documentat està format, exclusivament, no es documenten ceràmiques d'importació, per ceràmiques comunes cuites en un ambient reductor o òxidoreductor, fet que produeix que la coloració de les peces sigui sovint diversa i irregular; així, al costat de peces que mostren una certa homogeneïtat en tota la seva superfície, amb una coloració fosca (entre gris i negre) o bé més clara (entre marró i taronja), d'altres presenten una distribució d'aquestes tonalitats repartides de forma heterogènia per tota la superfície. Per una altra banda, s'aprecia una certa diferenciació en el grau de qualitat de les pastes, existint un grup que mostra una major compactació de les mateixes mentre que la resta mostren una factura més grollera; totes, però, contenen abundant desgreixant de quars. A aquestes cal afegir algun casos en cuïta oxidada que mostren una major compactació en les pastes, també amb desgreixant de quars.

El repertori tipològic, més reduït que en els segles anteriors, està format per olles amb el llavi bisellat (figura 317 (Làmina 2, nº 2) o arrodonit (figura 317 (Làmina 2, nº 1, 3 i 4) com a majoritàries, i uns pocs casos amb el llavi amb un lleuger encaix per a tapadora (figura 317 (Làmina 2, nº 5 i 6) i amb el llavi esglaonat (figura 317 (Làmina 2 nº 7). Totes les peces presenten el perfil en "S", carenat o globular i el fons pla (figura 317 (Làmina 2, nº 12, 13 i 14). També es documenten bols (figura 317 (Làmina 2, nº 8), gerres amb un vessador (figura 317 (Làmina 2 nº 4) i amb nanses de cinta i grans contenidors (figura 317 (Làmina 2 nº 10 i 11). En conjunt, es tracta de peces amb una decoració formada per línies incises horitzontals paral·leles, altres en forma de dent de serra i uns pocs fragments pintats amb línies negres (òxid de manganès) (figura 316).

Aquestes ceràmiques presenten paral·lels tant en les cuites com pel que fa a les formes amb el material documentat en jaciments que podem considerar dels segles VII-VIII. Les semblances més clares es veuen en les olles, amb diversos exemples amb el llavi bisellat, arrodonit, bifid o amb un lleuger encaix per a tapadora. Els jaciments més propers amb contextos ceràmics similars serien una fase de Sant Martí d'Empúries que s'ha datat prèviament a un altra on apareixen ceràmiques espatulades (AQUILUÉ; BURÉS 1999, 433-441) i que no dubtem a situar al segle VIII, El Serradar

(Sant Pere Pescador) (FUERTES; MONTALBÁN 2007), Puig Rom (Roses) (NOLLA; CASAS 1997) i el *castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis) (BURCH *et alii* 2006, 77-93). A d'altres bandes de Catalunya es documenten ceràmiques molt similars al Bovalar (Serós) datat en el segle VIII a partir d'una sèrie de monedes (PALOL 1989), a Mas de Catxorro (Benifallet) en una fase datada en el segle VIII (BENET *et alii* 1991-92), en una de les fases de l'Aiguacuit (Terrassa) (ROIG 1998) d'aquesta mateixa cronologia, en el Serrat dels Tres Hereus (Casseres) amb unes olles molt semblants datades en el segle VIII (FOLCH; GIBERT 2007), en el Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) en la fase I datada entre els segles VII-VIII (MUÑOZ 2007), a l'Hostatgeria (Sabadell) on apareix un material molt semblant en unes sitges datades entre els segles VIII-IX (ROIG 2007) i a la fase final dels segles VII-VIII de Can Gambús-1 (Sant Quirze del Vallès) (ROIG; COLL 2011a).

Figura 315: nombre de fragments dels tipus de ceràmica dels segles VII-VIII del l'Aubert.

Decoració pintada.

Figura 316: decoració de la ceràmica dels segles VII-VIII de l'Aubert.

LÀMINA N° 2

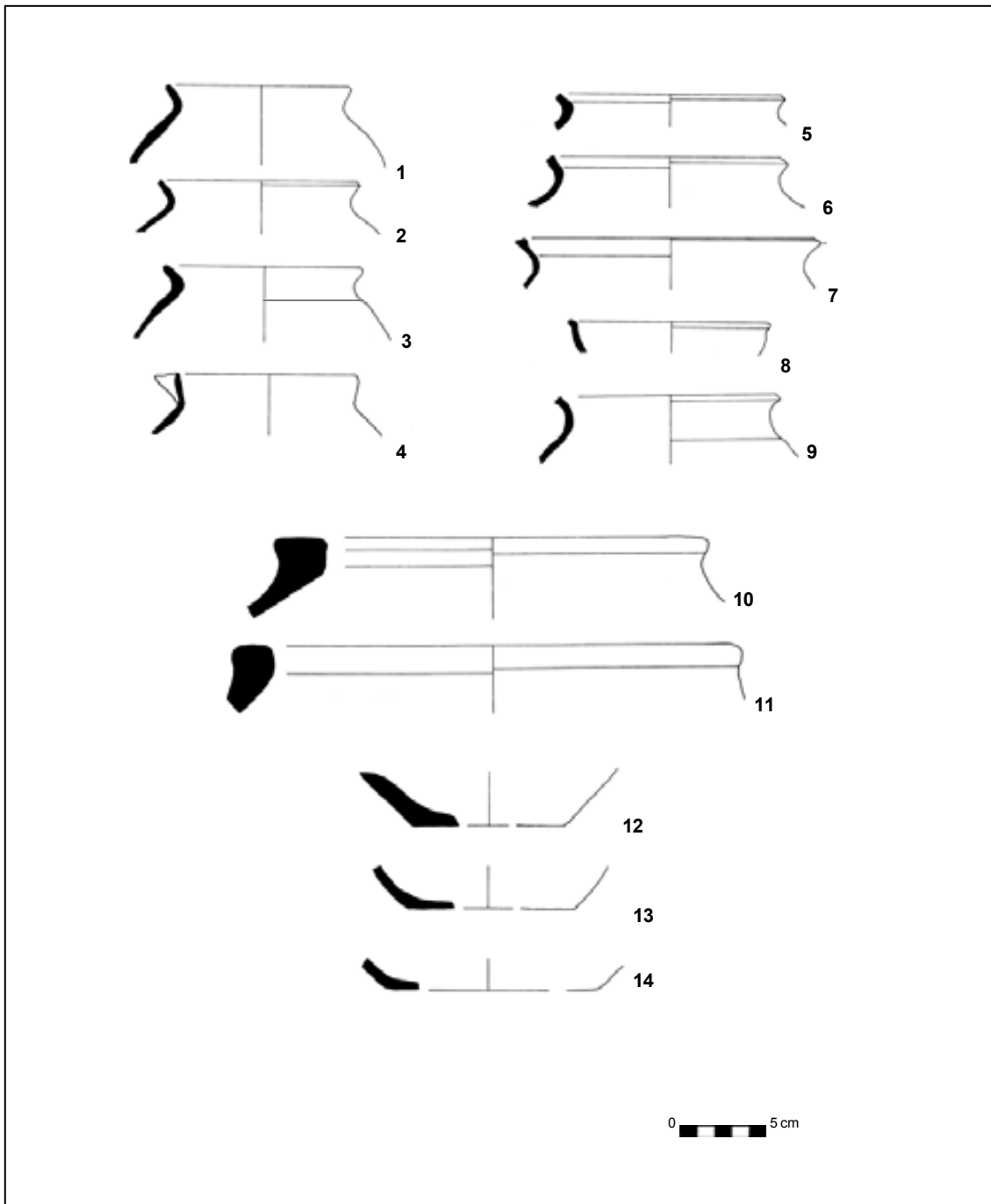

Figura 317: dibuixos d'algunes de les ceràmiques del segles VII-VIII de l'Aubert.

Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1-(UE 1010). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit de perfil en ese en cuita reductora de color gris clar, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars i mica daurada.

2-(UE 1010). Vora d'una olla amb el llavi bisellat de perfil en ese en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

3-(UE 1010). Vora d'una olla amb el llavi arrodonit de perfil carenat en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

4-(UE 1004). Vora d'una gerra en cuita reductora de color gris clar, té la pasta compacta i no s'observa desgreixant.

5-(UE 1010). Vora d'una olla amb el llavi bisellat amb un encaix per a tapadora, en cuita òxidoreductora de color gris fosc a l'exterior i marró a l'interior, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

6-(UE 1010). Vora d'una olla amb el llavi bisellat amb un encaix per a tapadora en cuita òxidoreductora de color gris fosc a l'exterior i marró a l'interior, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

7-(UE 1010). Vora d'una olla amb el llavi bifid amb un encaix per a tapadora en cuita reductora de color gris clar, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

8-(UE 1012). Vora d'un bol amb el llavi engruixit en cuita reductora de color gris clar, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

9-(UE 1004). Vora d'un olla en cuita reductora de color gris, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

10-(UE 1054). Vora d'un contenidor amb el llavi arrodonit i engruixit en cuita òxidoreductora de color gris-marró, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

11-(UE 1054). Vora d'un contenidor amb el llavi arrodonit i engruixit en cuita òxidoreductora de color gris-marró, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

12-(UE 1010). Base plana en cuita reductora de color gris, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars, mica daurada i esquistos.

13-(UE 1010). Base plana en cuita òxidoreductora de color marró a l'exterior i gris a l'interior, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

14-(UE 1010). Base plana en cuita òxidoreductora de color gris a l'exterior i marró a l'interior, té la pasta poc compacta amb abundant desgreixant de quars.

El context dels segles IX-X.

El tercer context, que datem ja a partir del segle IX i durant el segle X, el trobem exclusivament en els nivells d'amortització (UE 1060 i UE 1063) d'un primer fons de cabana C-1, en els nivells d'amortització (UE 1083 i UE 1085) i en un forat (UE 1092) d'un altre fons de cabana (C-2) i en els estrats d'amortització (UE 1105 i 1107) d'un tercer fons de cabana (C-3). S'han estudiat un total de 376 fragments de ceràmica (26 vores, 1 nansa, 9 bases i 340 fragments informes) (figura 318).

El repertori formal està format per olles en cuita reductora amb coloracions grises i òxidoreductora amb coloracions marrons i grises distribuïdes de forma heterogènia per la superfície de les peces, amb el llavi arrodonit (figura 320 (Làmina 3, nº 1, 3 i 4) i algun cas engruixit, amb el perfil en "S", carenat o globular i el fons pla; unes peces que en general mostren un major gruix en les seves parets en relació al context ceràmic anterior.

Cal afegir, de manera destacada, l'aparició en aquest context d'una nansa de cinta espatulada (figura 320 (Làmina 3, nº 2), acompanyada per alguns fragments ben cuïts reduïts a l'interior i oxidats als exteriors de la peça, als quals cal afegir encara la presència de sitres, una forma poc abundant però reconeguda a partir d'alguns fragments de vores amb arrencament del bec, que no podem reproduir ja que estan molt fragmentades, i que són totalment absents en els nivells cronològicament anteriors del jaciment. Pel que fa a la decoració, aquesta sembla limitar-se a algun cas amb presència de dues o més línies incises horitzontals paral·leles al voltant de les peces, a línies incises on forma de dent de serra i a l'espatulat (figura 319). Aquestes ceràmiques presenten paral·lels tant en les cuites com pel que fa a les formes amb el material documentat en jaciments del nord-est de Catalunya que podem considerar dels segles IX-XI com la fase III de Peralada (LLINÀS *et alii* 1999, 120-123), la fase V de Sant Martí d'Empúries (AQUILUÉ; BURÉS 1999, 433-441), a L'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva) (LLINÀS; MONTALBÁN; RAMÍREZ; SUREDA 2000, 149-154), a Ullastret (CODINA; MARGALL; DE PRADO; SOLDEVILA 2006), a la Plaça de la Catedral de Girona (NOLLA *et alii* 2008, 207-224) i al Castell de Malavella (Caldes de Malavella) (FOLCH; LLINÀS; MERINO 2007)³⁸³.

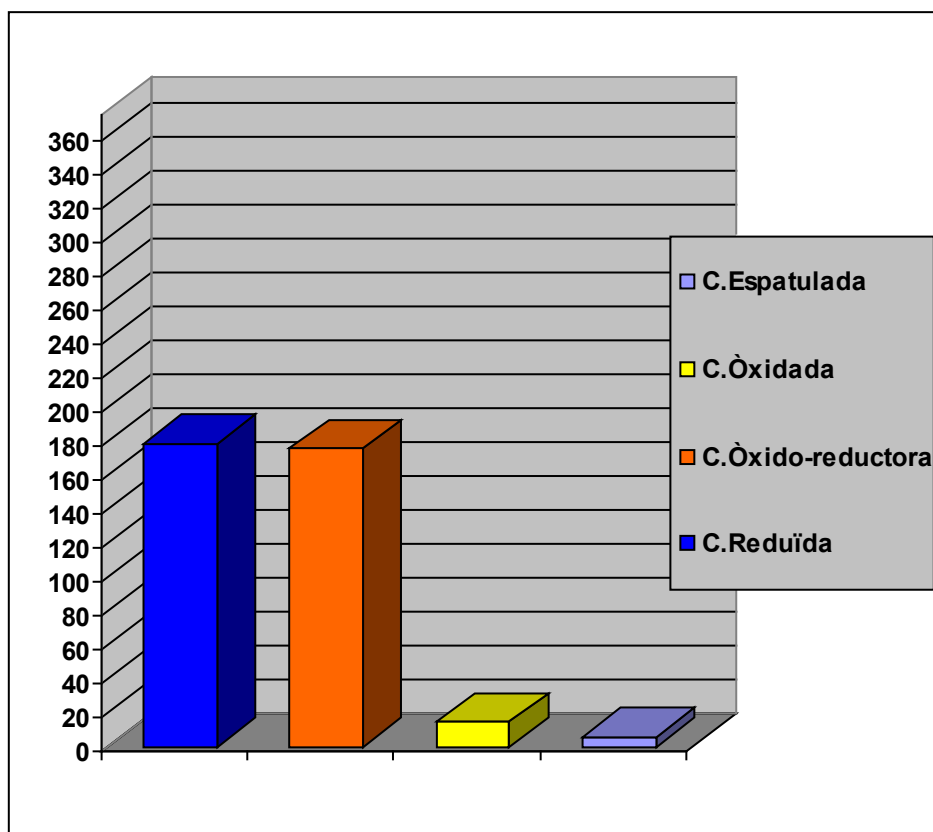
Es tracta d'uniques ceràmiques ben conegudes a d'altres bandes de Catalunya, com per exemple en diversos jaciments de la ciutat de Barcelona (BELTRÁN 2006), a Castellar

---

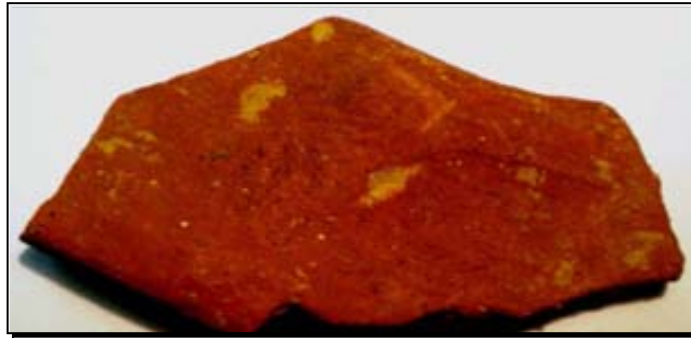
³⁸³ En aquest jaciment s'ha realitzat un datació radiocarbònica de la fase 1 que es data entre els segles X-XI associada a ceràmiques espatulades. BETA-277765: Edat radiocarbònica convencional: 1130±40; Cal. AD (2 sigmes): 780-1000. Cal. AD (1 sigma): 880-980.

Vell (Castellar del Vallès) (COLL; ROIG 2007), a l'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat del Vallès) (COLL; ROIG 1995) i a la Plaça del Doctor Guardiet (Rubí) (SÁNCHEZ 2000).

Figura 318: nombre de fragments dels tipus de ceràmica dels segles IX-X de l'Aubert.

Decoració espatulada.

Decoració de línies incises horitzontals paral·leles.

Decoració amb línies incises amb forma de dents de serra.

Figura 319: decoracions de la ceràmica dels segles IX-X de l'Aubert.

LÀMINA N° 3.

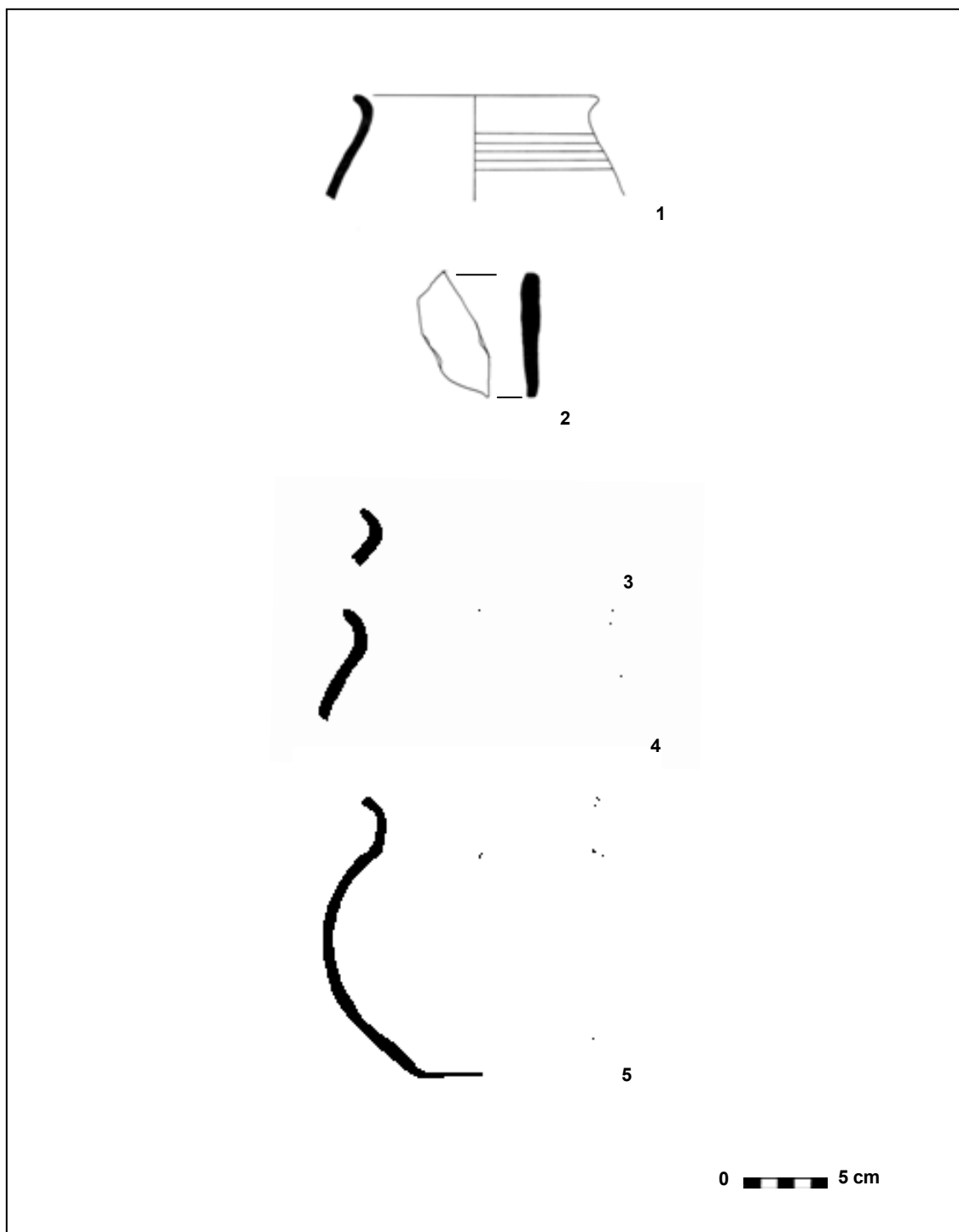

Figura 320: dibuixos d'algunes de les ceràmiques del segle IX-X de l'Aubert.

Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1-(UE 1083) Vora d'una olla amb el llavi arrodonit en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

2-(UE 1083) Nansa de cinta espatulada en cuita oxidada de color taronja, té la pasta compacta i s'observa desgreixant de quars.

3-(UE 1083) Vora d'una olla amb el llavi arrodonit en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

4-(UE 1083) Vora d'una olla amb el llavi arrodonit en cuita reductora de color gris fosc, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars i mica daurada.

5-(UE 1092). Olla amb el llavi arrodonit en cuita reductora, amb el perfil carenat, de color gris clar, té la pasta compacta amb abundant desgreixant de quars.

8.4.5.3.2 El material lític.

Els objectes lítics documentats en el jaciment de l'Aubert (figures 321-324) són prou significatius i, com succeeix en altres jaciments catalans d'aquestes cronologies, la seva presència sol ser una constant (ROIG 2009). Es tracta, per una banda, de quatre fragments de molins manuals rotatoris, dos de basalt (figura 321 (Làmina 1, nº 2 i figura 321 (Làmina 2, nº 4) que pertanyen a la fase 1 (segles VI-VII), un de granit (figura 321 (Làmina 1, nº 1) que pertany a la fase 2 (segles VII-VIII), i un darrer, també de granit (figura 321 (Làmina 2, nº 3) que pertany a la fase 3 (segles IX-X). Normalment tenim peces amb un diàmetre que oscil·la entre els 40 i 60 cm i estan fets amb basalt³⁸⁴ o amb granit, dos tipus de roques que es poden treballar amb facilitat per assolir la forma de les pedres de molí. Aquest molins manuals encara a l'Antiguitat Tardana conserven semblances amb els molins d'època romana, sobretot en relació al ressalt central, com els dos exemples de la fase 1 del segle VI que presenten paral·lels en altres jaciments catalans datats entre els segles VI-VII com Vilaclara (Castellfollit del Boix) (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995, 93) i el cas andorrà del Roc d'Enclar (LLOVERA (coord.) 1997). En un moment indeterminat del segle VIII es produeix un canvi en aquests molins, desapareix el ressalt central que presenten les moles, ben comú en època tardoantiga, i els molins passen a ser totalment plans amb un forat per encabir-hi el pal necessari en la seva utilització, situat al centre o en un extrem de la peça, uns aspectes que es veuen bé en un estudi síntesi sobre l'evolució dels molins manuals de l'Antiguitat fins al segle XII que s'ha realitzat per a la zona de la Provença (AMOURIC 1997). D'aquest tipus tenim dos exemples de granit, dels quals un pertany a la fase 2 dels segles VII-VIII amb paral·lels al jaciment de Puig Rom (Roses) (PALOL 2004, 114-115) i l'altre a la fase 3 dels segles IX-X amb paral·lels en els jaciments catalans del Vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès) (FOLCH; MARTÍ 2007) i de Castellar Vell (ROIG; COLL 1996) i en el cas francès de Vilarnau (PASARRIUS; DONAT; CATAFAU (eds.) 2008).

La valoració d'aquestes dades ens mostra que el canvi del material utilitzat de basalt a granit possiblement està a la base del model de producció d'aquest utilatge, durant l'època romana i visigoda amb una producció estandaritzada, segurament provinent de tallers més o menys especialitzats, al contrari del que suposen les moles de granit a partir dels segles VIII-IX, possiblement resultat d'una producció més autàrquica.

---

³⁸⁴ En el cas específic de l'Aubert cal esmentar que ens trobem en una zona volcànica on els afloraments de basalt són força habituals, el que facilita la obtenció d'aquest material per fabricar les moles de molins manuals rotatoris.

Per altra banda, cal destacar, entre aquest material lític, tres pedres d'esmolar de sorrenca, dues de la fase 1 dels segles VI-VII (figura 323 (Làmina 3, nº 1 i 2) i una altra que pertany a la fase 2 dels segles VII-VIII (figura 324 (Làmina 4, nº 7), possiblement utilitzades per esmolar utillatge de ferro. Totes presenten una banda erosionada pel desgast sofert en la seva utilització. Els paral·lels més clars es troben al jaciment del Roc d'Enclar (Andorra) (LLOVERA (coord.) 1997, 95-96) i al Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (MUÑOZ 2007) .

LÀMINA N° 1.

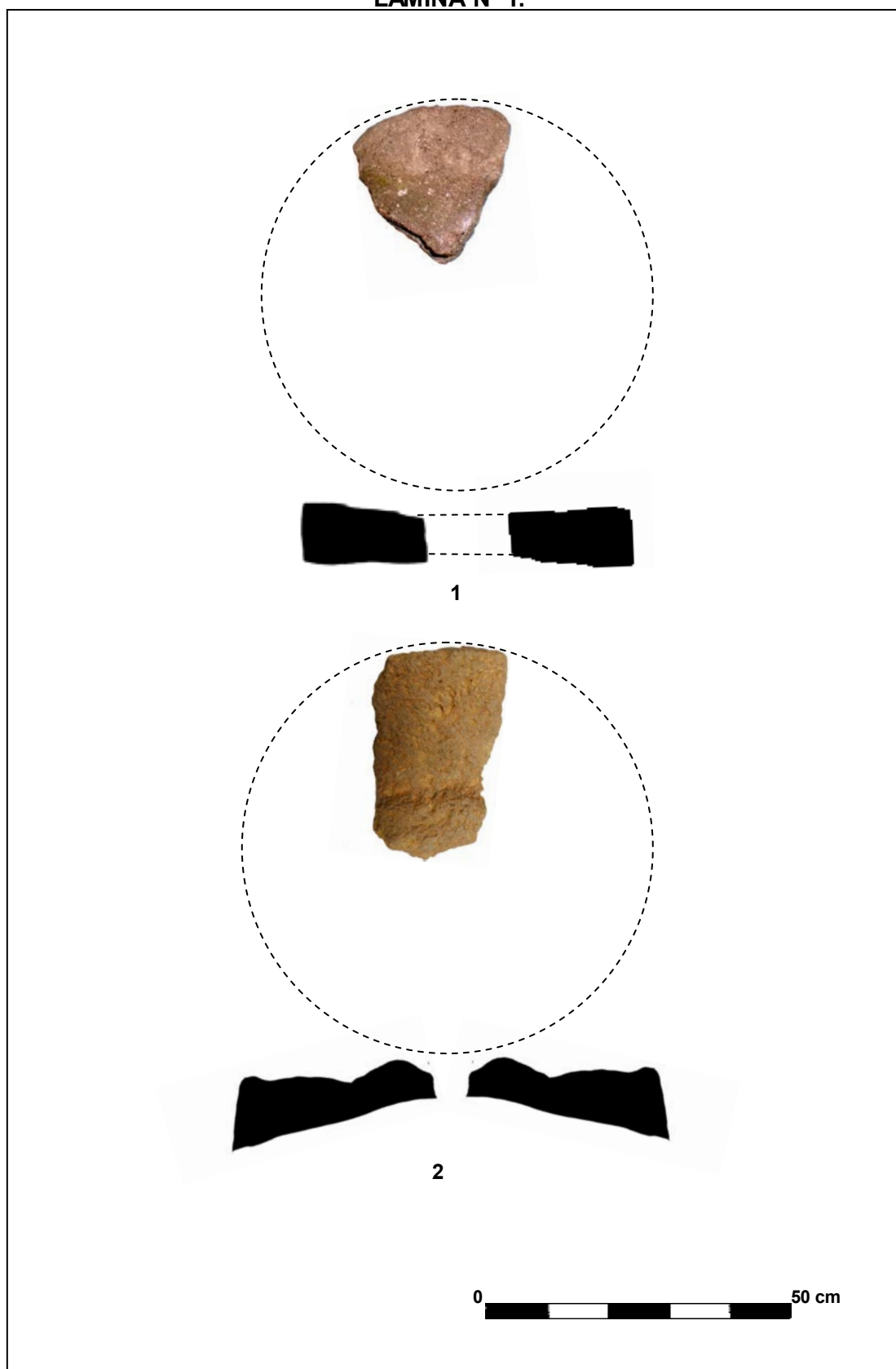

Figura 321: dibuixos d'objectes lítics del jaciment de l'Aubert.

LÀMINA Nº 2.

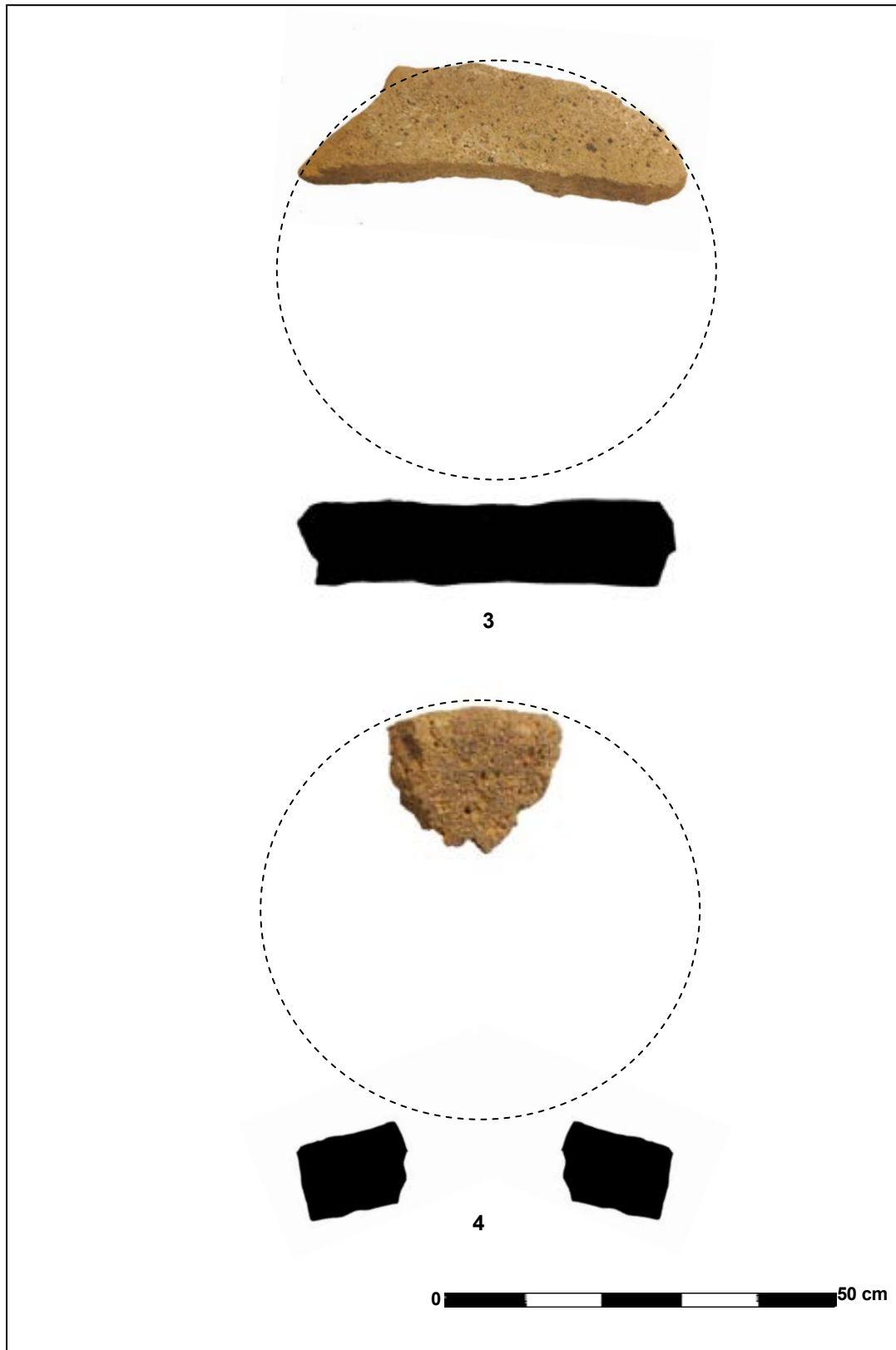

Figura 322: dibuixos d'objectes lítics del jaciment de l'Aubert.

LÀMINA N° 3.

Figura 323: dibuixos d'objectes lítics del jaciment del'Aubert.

LÀMINA N° 4.

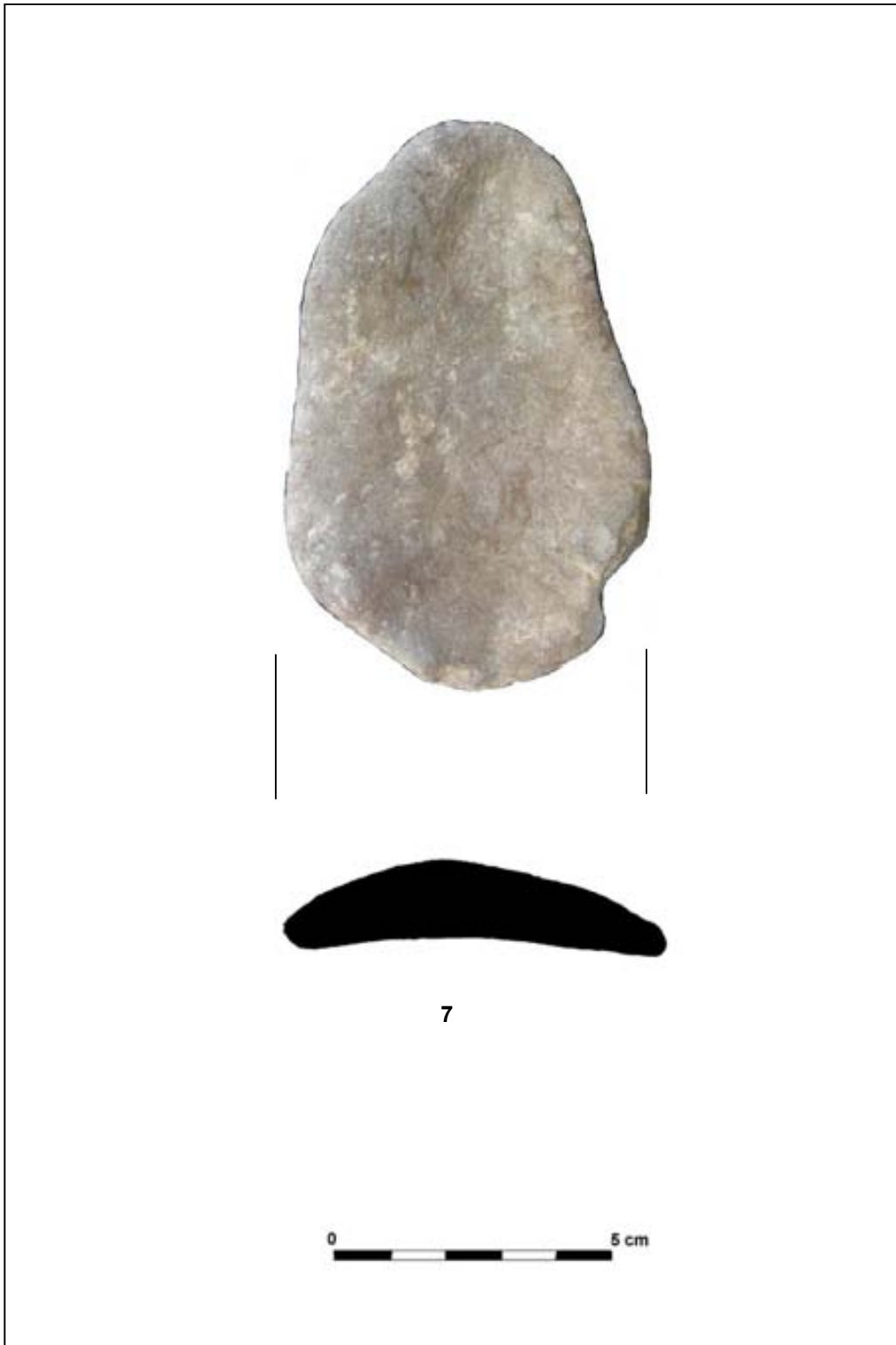

Figura 324: dibuixos d'objectes lítics del jaciment de l'Aubert.

Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1-(UE 1004). Fragment de mola de molí manual rotatori de granit. Llargada 25 cm, amplada 15 cm i un gruix de 6 cm.

2-(UE 3071). Fragment de mola de molí manual rotatori de basalt. Llargada 16 cm, amplada 7 cm i un gruix de 5 cm.

3-(UE 1105). Fragment de mola de molí manual rotatori de granit. Llargada 45 cm, amplada de 9 cm i un gruix de 7 cm.

4-(UE 3021). Fragment de mola de molí manual rotatori de basalt. Llargada 10 cm, amplada 8 cm i un gruix de 7 cm.

5-(UE 3031). Pedra d'esmolar de sorrenca. Llargada 15,5 cm, amplada 7 cm i un gruix de 4,7 cm.

6-(UE 3061). Pedra d'esmolar de sorrenca. Llargada 15 cm, amplada 15 cm i un gruix de 7 cm.

7-(UE 1054). Pedra d'esmolar de sorrenca. Llargada 12 cm, amplada 6,7 cm i un gruix de 2 cm.

8.4.5.3.3 El material de ferro i bronze.

Els materials de ferro i bronze que han estat localitzats en les diferents campanyes d'excavació de l'Aubert són escassos i presenten, en general, un estat de conservació bastant dolent. L'anàlisi s'ha efectuat a partir de l'observació a nivell macroscòpic dels fragments i de les peces senceres, amb una classificació seguint criteris tipològics i qualitius de les (formes i decoracions).

Destaca un clau (figura 328) que apareix sovint en les excavacions d'època tardoantiga i altmedieval, encara que la informació que aporta és molt reduïda. Aquest exemple presenta el cap pla i la tija de secció quadrada. Es tracta d'un clau que cal considerar-lo de mida mitjana i que podria ser emprat en la fabricació de mobiliari i estris de fusta de dimensions no massa grans i es pot datar als segles VII-VIII amb paral·lels localitzats a altres assentaments d'època tardoantiga i altmedieval, com per exemple Vilaclara (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995) i el Vilar de Montclús (FOLCH; MARTÍ 2007).

Un altre conjunt de peces el podríem definir com a grup de ganivets (figures 326-327). En total hem localitzat quatre exemples. S'han documentat un exemplar sencer i altres tres dels quals només s'ha conservat part dels emmanegaments i part de la fulla i es poden datar als segles VI-VII i VII-VIII, respectivament, també amb paral·lels localitzats a altres assentaments d'època tardoantiga i altmedieval, com per exemple Vilaclara (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995, 81), El Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (MUÑOZ 2007) i el Vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès) (FOLCH; MARTÍ 2007).

Pel que fa als objectes de bronze cal destacar un braçalet (figura 325), de forma arrodonida i de secció plana, que es pot datar als segles VII-VIII i on no s'han localitzat paral·lels fins ara.

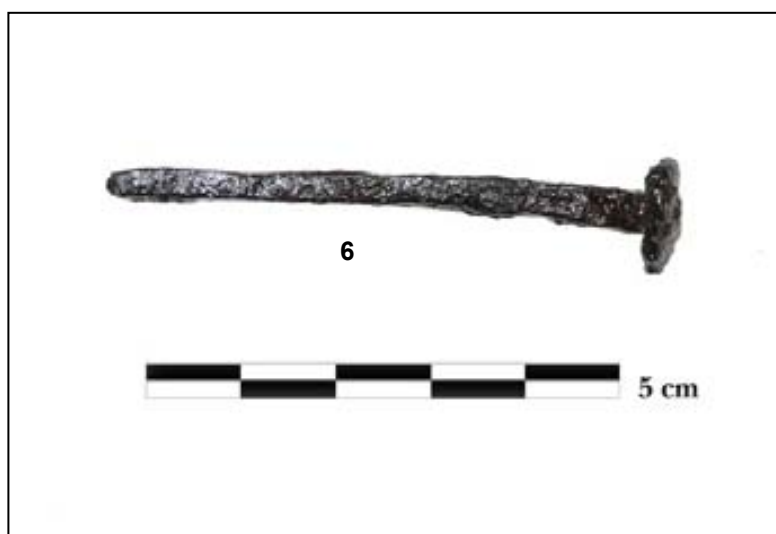
Figura 325: braçalet de bronze (UE 1012) . Segles VII-VIII.

Figura 326: ganivets de ferro (UE 1010). Segles VII-VIII.

Figura 327: ganivet de ferro (UE 3131). Segles VI-VII.

Figura 328: clau de ferro (UE 1010). Segles VI-VIII.

Llistat i descripció de les peces fotografiades.

- 1-(UE 1012). Braçalet de bronze. Amplada de 2 mm i una llargada de 6 cm.
- 2-(UE 1010). Fragment de ganivet de ferro. Llargada 2 cm, amplada 12 mm.
- 3-(UE 1004). Fragment de ganivet de ferro. Llargada 2 cm, amplada 10 mm.
- 4-(UE 1010). Fragment de ganivet de ferro. Llargada 3 cm, amplada 12 mm.
- 5-(UE 3131). Ganivet de ferro. Llargada 11 cm, amplada 12 mm.
- 6-(UE 1042). Clau de ferro de cap pla amb 10 mm de diàmetre màxim. La tija és de secció quadrada amb una amplada de 5 mm. Llargada 6 cm.

8.4.5.3.4 Numismàtica.

Entre el material numismàtic, cal destacar la troballa d'una moneda en un estrat d'amortització (UE 1105) de la cabana C-3 que pertany a la fase III datada en els segles X-XI. Es tracta d'un exemplar força interessant, ja que se'n coneixen molt pocs exemples a Catalunya. Correspon a una moneda de plata que mesura 12 mm d'amplada per 12 mm de llargada i que presenta a l'anvers una creu formada per quatre triangles voltada d'anells i al revers tres anells que imiten la llegenda ODO voltada de triangles (figura 329).

Els estudiosos que s'han dedicat a aquest tipus proposen que l'origen d'aquest numerari cal buscar-lo en les darreres emissions carolíngies de Carloman (882-884), de Carles el Gras (884-887) i d'Odó (887-898). Es tracta d'un període incert, ja que no hi ha cap d'aquestes monedes episcopals que es pugi identificar amb el regnat d'un monarca, com succeeix amb algunes monedes que presenten els tres anells imitant la llegenda ODDO. La moneda d'aquest període situat entre els anys 882-898 ha de correspondre a monedes que duen la llegenda de Carles (SANAHUJA 2006).

Per tant, cal situar aquestes monedes amb els tres anells, si es tracta d'emissions de Barcelona, un fet que no està clar en la nostra moneda, en els regnats de Sunyer (911-947) o Borrell (947-992). Per la seva banda, les emissions de Ramon Borrell (992-1018) ens marquen un límit cronològic pel nostre cas al segle XI, ja aquestes, tot i ser molt semblants, presenten la llegenda BARCA que fa referència a Barcelona (CRUSAFONT 2008).

Per la nostra part, no dubtem en situar la moneda localitzada a l'Aubert al segle X, tot i que ara com ara no podem precisar més. En aquest sentit, la troballa de ceràmica espatulada associada a aquesta moneda en l'estrat 1105 que amortitza una de les cabanes (C-3) pot ser un altre indicador cronològic, ja que aquest material es data bé en els segles X-XI (ROIG; COLL 1995).

Figura 329: moneda (UE 1105). Segle X.

1- (UE 1105). Moneda de plata. Té un amplada de 12 mm i una llargada de 12 mm.

8.4.5.3.5 El material constructiu.

Es tracta de tres tipus, un per a la construcció dels murs format per pedres (figura 330), un altre representat per fragments d'argila crua relacionats amb les cobertes o murs de separació interna dins dels àmbits i cabanes documentats (figura 331) i el tercer format per alguns fragments de teules corbes de les quals desconeixem la seva funcionalitat.

Del primer grup volem destacar un petit conjunt de pedres sorrenques i calcàries, molt abundants en la zona, en alguns casos ben desbastades per les cares vistes, i utilitzades per a construir els murs que conformen els sòcols dels àmbits localitzats en el jaciment que s'han documentat en l'estrat d'enderroc general (UE 1004) de l'edifici (A-1, A-2 i A-3) de la fase II (segles VII-VIII), i en el nivell d'enderroc de l'àmbit 4 (UE 1067) (figura 330). Del segon grup cal destacar un gran nombre de fragments de terra crua amb empremtes de canya o brancatge (figura 331), idèntiques a les que sovintegen en jaciments prehistòrics, que també van aparèixer en l'estrat d'enderroc (UE 1004) i en un dels nivells que amortitza l'estructura C-1 (UE 1060). Es tracta de forma general de petits fragments de terra crua que presenten empremtes de canyes o brancatge, que podrien utilitzar-se per fer cobertes, murs, compartimentacions internes, construccions auxiliars etc... i que reflectirien la tècnica del *clayonnage* - sistema construït en base a branques que són cobertes amb argila crua- que presenten paral·lels en els jaciments de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana de Catalunya dels Mallols (Cerdanyola del Vallès) (FRANCÈS (dir.) 2007, 200), el Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) (MUÑOZ 2007), Ca l'Estrada (Canovelles) (FORTÓ; MARTÍNEZ; MUÑOZ 2009) i el Roc d'Enclar (Andorra) (LLOVERA (coord.) 1997, 179) i en altres bandes de la Península Ibèrica en el jaciment de Vitoria-Gasteiz (AZKARATE; SOLAUN 2009). Finalment cal esmentar la localització d'un petit nombre de fragments de teules corbes localitzades en el nivell de circulació de l'àmbit 1 (UE 1010), de les quals desconeixem la seva utilitat ja que no són utilitzades per a les cobertes.

Figura 330: detall del mur (UE 1045) que forma el sòcol de pedres que delimita l'edifici (A-1, 2 i 3) pel sud .

Figura 331: alguns exemples de fragments de terra crua amb empremtes vegetals (UE 1004 i 1060).

8.4.5.3.6 Altre tipus de material ceràmic:

A banda de l'utilitatge de ceràmica (olles, cassoles, bols, gerres etc...), en el jaciment hem localitzat uns altres tipus d'objectes. Entre aquests, destaca un element: un *pondus* (figura 332) de forma trapezoïdal de ceràmica reduïda de color gris clar, amb una decoració de creus incises voltades d'un cercle, documentat en la fase 1 (segles VI-VII), en un dels nivells (UE 3051) que amortitza una sitja (E-5). Es tracta d'un element destinat a l'activitat tèxtil, a les tasques de filat, i que ens mostraria un altre treball que es desenvolupa en el jaciment, segurament amb un aprofitament secundari de la llana que s'extreu de les ovelles, ben documentades en totes les fases del jaciment (NOVELL; SAÑA 2010). Aquest material s'ha localitzat en altres jaciments de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana com en el Roc d'Enclar (Andorra) (LLOVERA (coord.) 1997, 221-226) i en altres bandes de la Península Ibèrica com es destaca en un estudi recent de síntesi per a la zona de Cantàbria que, a més, presenta altres materials destinats a l'activitat tèxtil com ganxos de ferro i punxons d'os (GUTIÉRREZ; HIERRO 2010).

Figura 332: dibuix d'un objecte de ceràmica del jaciment de l'Aubert.

Llistat i descripció de les peça dibuixada.

1-(UE 3051). *Pondus* de ceràmica en cuita reductora de color gris clar amb una decoració incisa de creus i cercles. Amplada de 2,4 cm i una llargada de 6 cm.

8.4.5.3.7 El vidre:

Els objectes de vidre documentats al jaciment de l'Aubert són escassos i es redueixen a uns pocs exemples localitzats en els nivells que amortitzen les sitges, tot i que les formes més destacades es troben, exclusivament, en els nivells d'amortització (UE 3071 i 3072) de la sitja N° 7 i en el nivell (UE 3131) que amortitza la sitja N° 13, que cal situar en la fase 1 del jaciment que datem en el segle VI-VII. Entre aquests, destaquen dues vores d'escudelles de la forma Foy 21 que es daten bé, per paral·lels francesos ben estudiats, en el segle VI (500-600) (FOY 1995). Es tracta de dues peces de forma hemisfèrica (figura 333, Làmina 1 n° 1 i 2), de les quals només es conserva la vora polida al foc, amb un diàmetre que va dels 140 al 220 mm caracteritzades per ser primes i fràgils amb tendència a alterar-se o desvitrificar-se i presenten coloracions que van del groc al verd pàl·lid. Normalment, les peces senceres presenten les bases planes o lleugerament còncaues, sempre engruixides, i una alçada baixa, entre els 3 i els 5 cm.

Per altra banda, documentem un únic exemplar de bol de la forma Foy 21 que també es data al segle VI (500-600) (FOY 1995). Es tracta d'una vora engruixida d'una peça de forma hemisfèrica amb un diàmetre de 8 cm (figura 333, Làmina 1 n° 3).

Els paral·lels més propers els trobem en contextos del segle VI a la *villa* romana de Vilauba Camós) (PALMADA 1999). En altres zones de Catalunya podem esmentar alguns exemples documentats en contextos urbans, també del segle VI, com Mataró (PEREZ SALA 2004) i en altres jaciments situats a la ruralia dels segles VI-VIII com Vilaclara (Castellfollit del Boix) (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995, 57, 67, 69) i Can Gambús-1 (Sabadell) (COLL 2011).

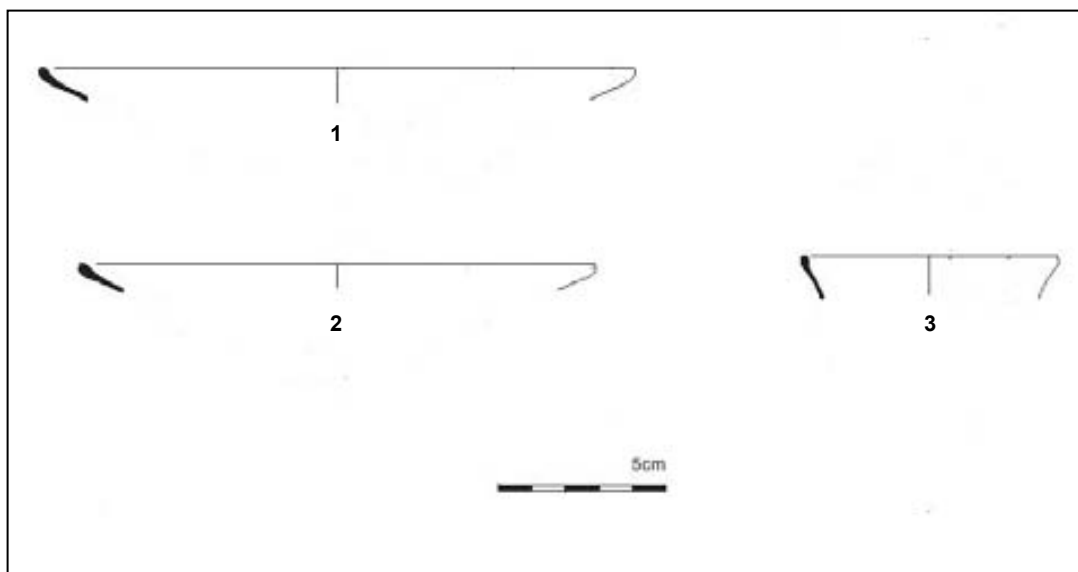
Recentment, alguns estudis de síntesi sobre els objectes de vidre documentats en jaciments d'època visigoda a Catalunya mostren quatre grups bastant diferenciats, tant per tipologies com per coloració: el primer, que cal situar entre els anys 400-475, està representat per vidres de color verd olivaci representat per gots, plats hemisfèrics, bols llisos o amb depressions, gerres globulars i ampolles cilíndriques. El segon es pot datar entre els anys 475-550 i està format per escudelles, bols i vasos de color verd pàl·lid amb tons groguencs. El tercer grup, que es situa cronològicament entre els anys 550-600, està format per copes de tija buida i per escudelles amb un color groguenc. El darrer grup s'ha datat entre els anys 575-600/750 i està caracteritzat per la presència d'ampolles i copes de tija alta amb colors verd-blavós o verd natural (COLL 2011).

Com hem vist en la descripció del material documentat a l'Aubert, nosaltres pensem que cal inserir el tres exemples estudiats dins dels grups 2 i 3 de Coll i, per tant, en una cronologia del segle VI, ben contrastada pels estudis de Foy. Un datació que, per altra banda, hem pogut confirmar amb una anàlisi radiocarbònica efectuada en la sitja N° 7³⁸⁵ d'on procedeixen dues de les formes dibuixades (figura 333, Làmina 1 n° 1 i 2).

---

³⁸⁵ BETA-289562; edat radiocarbònica convencional: 1550±40 BP; calibració a 2 sigmes Cal. AD: 420-600; calibració a 1 sigma Cal. AD: 430-560.

LÀMINA N° 1.

Figura 333: dibuixos d'alguns objectes de vidre del jaciment de l'Aubert.

Llistat i descripció de les peces dibuixades.

1-(UE 3071). Vora d' una escudella de vidre de color groguenc de la forma Foy 21.

2-(UE 3072). Vora d una escudella de vidre de color groc amb tons verdosos de la forma Foy 21.

3-(UE 3131). Vora d'un bol de vidre de color verd pàl·lid de la forma Foy 21.

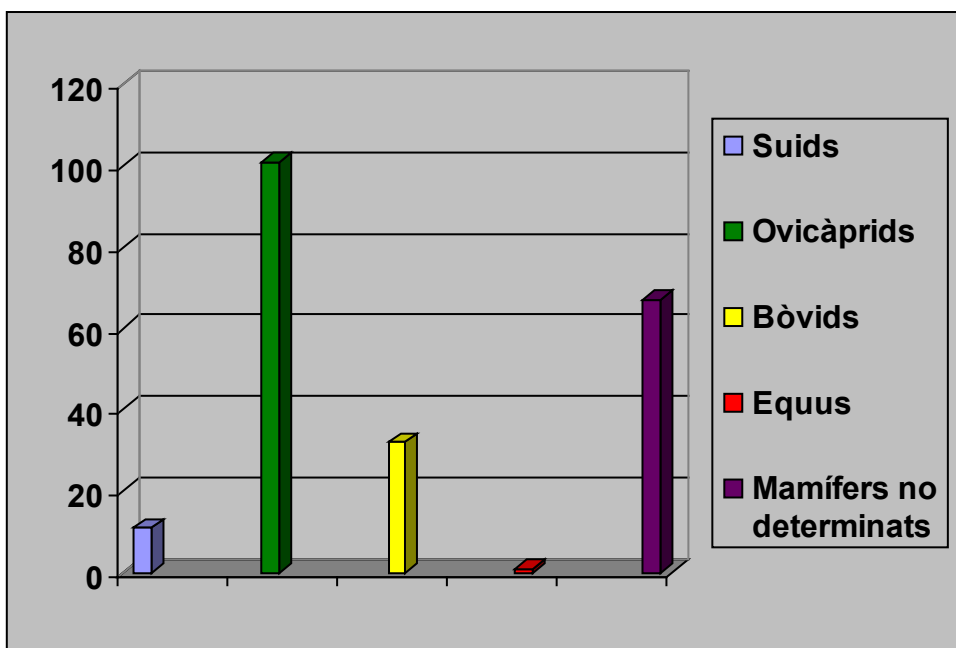
8.4.5.3.8 La fauna:

En aquest estudi es presenten els resultats preliminars de l'anàlisi de les restes de fauna recuperades al jaciment de l'Aubert durant les campanyes d'excavació realitzades els anys 2006-2010.

El volum de restes de fauna que s'ha recuperat i que s'ha estudiat és nombrós. Així, l'objectiu d'aquest estudi és caracteritzar aquest conjunt de restes animals i documentar els processos de treball que es desenvolupen al jaciment. Per tal de dur-ho a terme, aquest estudi se centrarà en l'anàlisi de la variabilitat taxonòmica i anatòmica documentada.

Les restes recuperades, que cal diferenciar a partir de les tres fases que presenta el jaciment, es distribueixen en els següents taxons:

Fase I (segles VI-VII): d'aquesta fase s'ha realitzat l'estudi de la fauna de diversos estrats, amb un total de 211 fragments estudiats distribuïts en: 101 Ovicàprids, 11 a Suids, 32 a Bòvids, 1 a *Equus* i 67 a mamífers no determinats (figura 334), que ha permès estudiar el consum i la gestió de les espècies animals en aquest segle:

Figura 334: distribució per taxons del nombre de restes de fauna estudiades de la fase I (segles VI-VII).

La UE 1020 correspon a un estrat previ a la construcció de l'espai d'habitatge de la fase II. S'han recuperat 30 restes en aquesta UE (14%), la gran majoria (21) no han

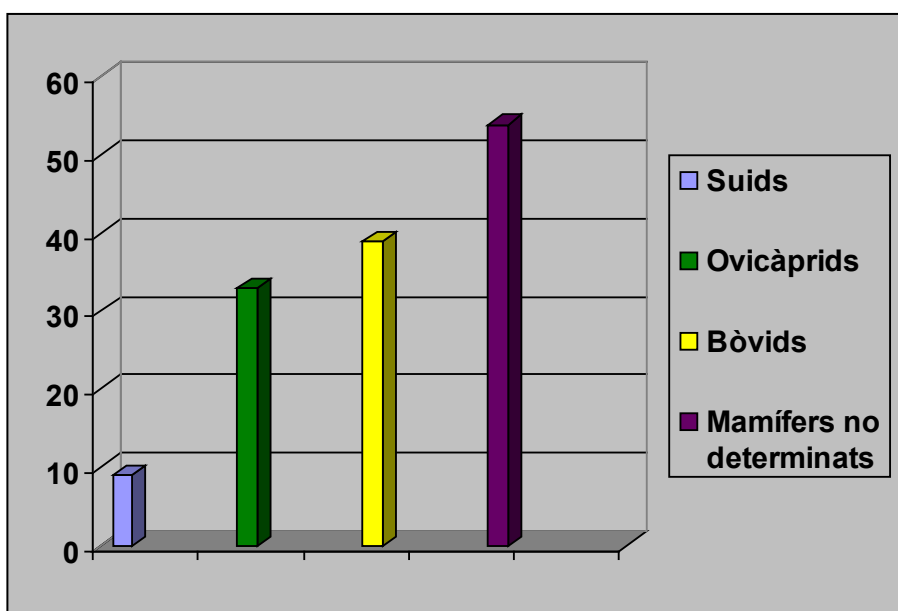
pogut ser identificades morfològicament. De les que sí que ho han estat, quatre pertanyen a *Bos taurus* i quatre a ovicaprins, mentre que una a *Sus domesticus*. Cap fragment presenta traces antròpiques.

La UE 1023 correspon a un altre estrat previ a la construcció de l'espai d'habitatge de la fase II. S'han recuperat 41 restes en aquesta UE (18%), de les quals el 37% (15) corresponen a espècies que no han pogut ser determinades. L'espècie més abundant és l'ovicaprí (22%, 9 restes) seguida del boví (17%, 7 restes) i el suí, amb el mateix nombre de restes que el *Bos taurus*. S'han identificat restes d'ovella (2; 5%) i cabra (1; 2%).

La UE 1080 que identifiquem amb un estrat previ a la construcció de l'espai d'habitatge ha proporcionat un total de 39 restes (18%), el 53% de les quals (21) corresponen a ovicaprins. La següent espècie amb importància és el *Sus domesticus* amb el 8% (3 restes). Finalment, hi ha una resta de *Bos Taurus* i una d'*Equus cavallus*. El 33% restant no han pogut ser identificades.

En el nivell de circulació de l'àmbit 5 (UE 1066) s'han recuperat 10 restes, 6 d'ovicaprins i 4 de mamífers no determinats morfològicament.

Fase II (segles VII-VIII): d'aquesta fase s'ha realitzat l'estudi de la fauna de diversos estrats, amb un total de 135 fragments estudiats distribuïts en: 32 d'Ovicàprids, 39 de Bòvids, 9 de Suids i 55 a mamífers no determinats (figura 335), que han permès estudiar el consum i la gestió de les espècies animals en aquests segles:

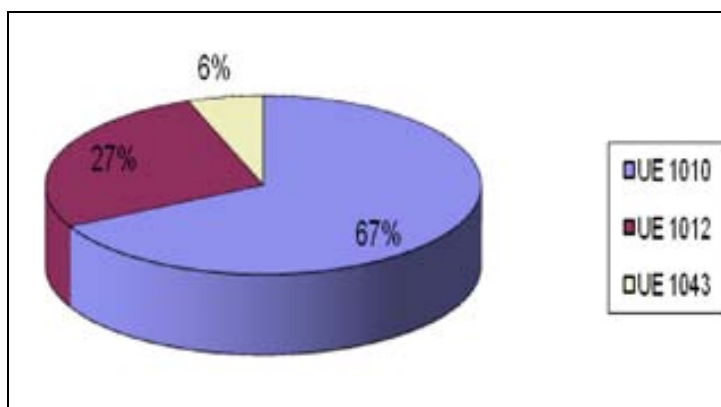

Figura 335: distribució per taxons del nombre de restes de fauna estudiades de la Fase II (segles VII-VIII).

El primer estrat estudiat correspon al nivell d'enderroc de tot l'espai d'habitatge (UE 1004) on s'han recuperat un total de 19 restes (9%), de les quals 13 corresponen a individus que no s'ha pogut identificar l'espècie. 3 pertanyen a *Bos taurus*, dues a ovicaprins i una a una cabra. Només presenten alteracions naturals (arrels sobretot).

Espai de vivenda (Àmbits 1, 2, i 3)

En aquest espai ens trobem 3 àmbits dels quals s'han estudiat tres UEs:

Figura 336: percentatge del que s'ha recuperat a cada àmbit (UE) de l'espai de vivenda.

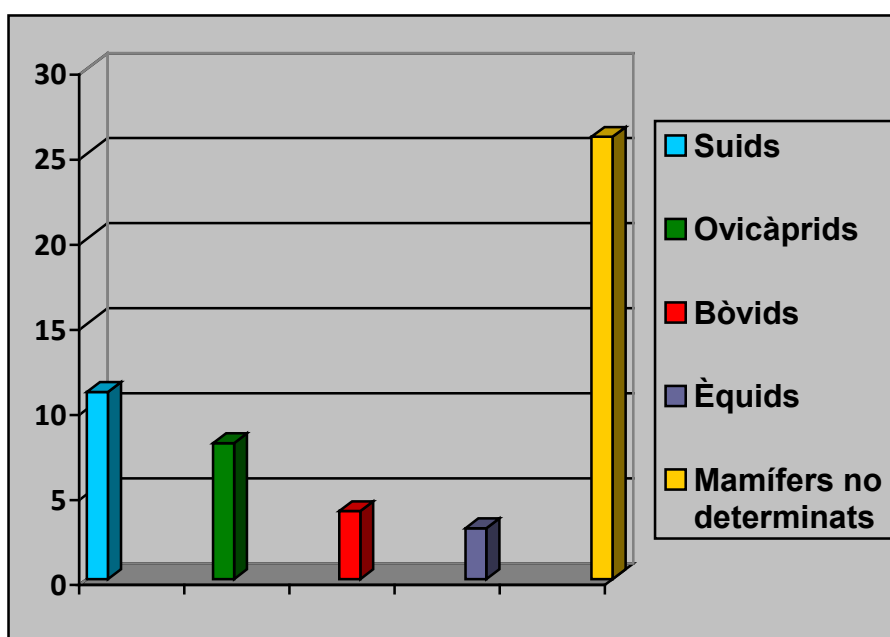
El nivell de circulació de l'àmbit 1 (UE 1010) aporta el 67% de les restes de fauna recuperades. En aquest àmbit el bou és l'animal més representat, amb un total de 26 restes (36%), seguit pels ovicaprins amb 22 restes (31%). El porc presenta només el 6% de les troballes (4 restes), però segurament moltes restes de porc han estat altament fragmentades i incloses al taxó de les espècies no determinades, que conformen el tercer grup més gran en percentatge (22%, 16 restes). Destacar que s'han pogut identificar una resta d'ovella i tres de cabra.

El nivell de circulació de l'àmbit 2 (UE 1012) aporta el 27% de les restes recuperades, un total de 29. En aquest sector la majoria de les espècies (18 restes, 63%) no han pogut ser identificades. De les que han pogut ser identificades, un 14% (4 restes) corresponen a ovicaprins, i un 10% (3 restes) a bovins. Hi ha dues restes d'ovella, una de cabra i una de suí.

L'estrat (UE 1043) correspon al nivell de circulació de l'àmbit 3 i és el que aporta menys restes a l'espai de vivenda, amb un total de sis, que fan el 6% del total. Tres restes són de *Bos taurus*, dues de *Sus domesticus*, i una no ha pogut ser determinada específicament.

El nivell de circulació (UE 1054) de l'àmbit 4 no aporta cap tipus de resta.

Fase III (segles IX-X): dins de la fase dels segles IX-X s'ha realitzat l'estudi de la fauna de diversos estrats, amb un total de 52 fragments estudiats que corresponen a 11 de Suids, a 8 d'Ovicàprids, a 4 de Bòvids, a 3 d'Èquids i a 26 de mamífers no determinats (figura 337), que ha permès estudiar el consum i la gestió de les espècies animals en aquests segles:

Figura 337: distribució per taxons del nombre de restes de fauna estudiades de la Fase III (segles IX-X).

UE 1083: Sis restes s'han recuperat en aquesta UE, tres d'ovicaprí (dents totes) i tres de suí (un húmer i un parell de radis). No presenten cap tipus d'alteració antròpica.

UE 1084: Ha proporcionat quatre restes, una de *Bos taurus*, una d'ovicaprí, una de *Sus domesticus* i una altra que no ha pogut ésser determinada morfològicament. Només presenten alteracions naturals (arrels i sediments).

UE 1086: dues restes s'han pogut recuperar en aquesta UE, una d'ovicaprí (un húmer) i una de suí (un metàpode). Segueixen l'ampli patró de no presentar alteracions antròpiques i només naturals (arrels).

UE 1105: estrat que amortitza la cabana tres (C-3) on s'han recuperat tres fragments de *Bos taurus*, tres d'ovicaprí i sis de *Sus domesticus* i una altra que no ha pogut ésser determinada morfològicament.

L'informe preliminar de l'estudi de la fauna del jaciment de l'Aubert documentada en les campanyes de 2006-2010 permet observar, malgrat els prop de 400 anys de vida del jaciment i tenint en compte que les dades no són definitives, ja que encara falta un tant per cent del jaciment per excavar, que en l'assentament es dediquen, en totes les fases, a la cria i consum d'espècies animals domèstiques com els ovicaprins (ovelles i cabres), com a espècie majoritària, a la que s'ha d'afegir els bòvids (bous), els suïds (porcs) i la presència testimonial d'èquids (cavalls). Aquests aspectes venen a coincidir, de forma general en l'estudi d'aquests assentaments rurals d'altres zones de Catalunya (ROIG 2009) i de la Península Ibèrica (VIGIL-ESCALERA 2007). L'anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades en els diferents nivells de circulació del jaciment de l'Aubert ens ha permès evidenciar que aquestes restes són fonamentalment deixalles de consum culinàries. Aquest fet tant ens ho mostra les edats de les espècies representades (principalment individus que es trobaven en el seu òptim carni), com les parts anatòmiques documentades (principalment aquelles parts de més contingut carni, com són les extremitats proximals). En aquestes parts anatòmiques, a més, s'han documentat traces i fractures antròpiques resultat del processament d'aquestes parts (talls de descarnament, ebullició, ...) que confirmen aquests resultats. Tot i així, hi ha un gruix de població adulta a tenir en consideració. Aquests animals aportarien llet i força de treball. Ens trobem, per tant, en un jaciment on predominava l'explotació autosuficient. En aquest sentit, els animals domèstics eren els principals subministradors de productes càrnics en la dieta del lloc, basada principalment, en el consum de carn d'ovicaprins (NOVELL; SAÑA 2010).

8.4.5.3.9 L'antracologia:

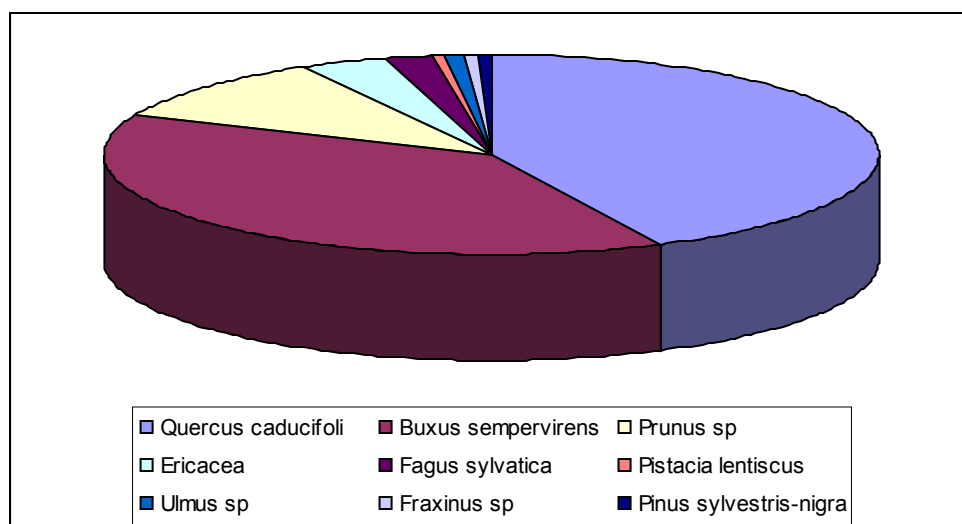
Les anàlisis antracològiques realitzades en un dels fogars (UE 1011) documentats en la fase II (segles VII-VIII) del jaciment han permès obtenir dades molt interessants de l'entorn vegetal del jaciment. Les espècies determinades permeten inferir les comunitats forestals on es van recol·lectar els combustibles. En el conjunt antracològic es poden observar taxons procedents de diferents comunitats vegetals. Per una banda la presència de roure (*Quercus* sp caducifoli), boix (*Buxus sempervirens*) i les prunàcies (*Prunus* sp) evocuen la presència de boscos de roures. Aquests podrien haver estat enriquits amb espècies mediterrànies com el llentiscle (*Pistacia lentiscus*) o el bruc (*Erica* sp) que prosperarien principalment a les solanes, ja sigui formant boscos purs o barrejats amb els caducifolis. Una menció especial mereixen el faig (*Fagus sylvatica*) i el pi roig-pinassa (*Pinus sylvestris-nigra*), espècies molt freqüents en la comarca i que prosperen a diverses altituds. Mentre que la primera creix des dels 500 m fins a poc més de 1.600 m la darrera creix principalment entre els 300 i els 1.900 metres. Cal assenyalar que segons l'inventari forestal de Catalunya (BURRIEL *et alii* 2001) el faig és actualment l'espècie dominant a la localitat de la Vall d'en Bas. Per últim el freixe (*Fraxinus* sp) i l'om (*Ulmus* sp) formen part de la vegetació de ribera que prospera resseguint els cursos d'aigua.

En conjunt els taxons presents en el conjunt procedirien dels boscos locals, entre els quals les rouredes haurien estat les més àmpliament explotades per a l'obtenció del combustible vegetal. En aquestes rouredes s'hauria aprofitat tant l'estrat arbori (roure) com l'arbusti (boix, prunàcies). Les formacions de caràcter més mediterrani estan representades principalment per l'estrat arbusti (bruc, llentiscle). Per últim les fagedes i pinedes són formacions forestals on predominen les formes arbòries.

El pes dels diferents taxons en el conjunt és molt divers (figura 338). Roure i boix són les espècies més consumides, entre totes dues sumen el 81,3% de les restes. Segueixen en importància les prunàcies amb un 10,5% de les restes mentre que la resta de taxons són presents en freqüències molt baixes, juntes no sumen més del 8% dels fragments determinats. El conjunt indica per tant que serien les espècies de la roureda les que haurien resolt les necessitats de combustible, mentre que les altres formacions forestals haurien estat explotades de manera més marginal. No deixa de sorprendre que l'espècie millor representada a l'actualitat a la localitat, el faig, només és present de manera molt marginal en el conjunt.

No estem en condicions d'establir a partir de l'anàlisi dels carbons la importància d'aquestes comunitats forestals en la seva perifèria, la major presència d'espècies de la roureda en el conjunt pot ser deguda a una gestió determinada de l'entorn forestal i no necessàriament a la seva major presència al seu voltant.

Un tret remarcable és l'elevada presència de boix en el conjunt. Aquest taxó prospera sobretot quan es degraden les rouredes com a conseqüència de l'activitat antròpica, ja que colonitza els espais oberts. També el bruc i el llentiscle són espècies colonitzadores que s'expandeixen en els alzinars degradats i poden arribar a formar brolles o altres comunitats de substitució. Així la seva presència en el conjunt pot denotar l'existència d'un entorn antropitzat, ric en arbustos colonitzadors que haurien estat aprofitats com a combustibles (ANTOLÍN; MENSUA; PIQUÉ 2009).

Figura 338: distribució dels fragments determinats per taxó en l'estrat (UE 1030) que amortitza el fogar de la fase II del jaciment de l'Aubert, expressat en freqüències relatives (%).

8.4.5.3.10 Conclusions.

Els treballs d'excavació realitzats durant sis anys (2006-2011) han permès documentar un assentament rural agropecuari amb una llarga ocupació que abasta tota l'Alta Edat Mitjana, format per diverses estructures i material arqueològic. Concretament, hem obert una superfície total de 960 m² en la plataforma que ocupa el jaciment, que dividim en tres sectors diferenciats: el sector 1, que es presenta com una àrea on es documenta una edifici dividit en tres àmbits (A-1, A-2 i A-3), el sector 2, a l'oest de l'anterior, centrat en una zona exterior, on es troben tres àmbits (A-4, A-5 i A-6) i quatre fons de Cabana (C-1, C-2, C-3 i C-4?) independents entre ells i el sector 3, a l'est del sector 1, on s'hi ha documentat un camp de sitges format, fins al moment, per quinze estructures; tot un conjunt de restes que es disposen en tres fases cronològiques:

Fase 1 (segles VI-VII): aquesta es situa als segles VI-VII³⁸⁶ i es caracteritza per la presència d'un assentament bastant arrasat, només ens conserven alguns nivells a sobre del terreny natural, un mur isolat de pedres lligades amb fang, l'àmbit 5 que correspondria a les restes d'un espai d'habitatge i deu sitges i tres possibles forats de *dolia* com espais d'emmagatzematge. Es tracta d'un nou tipus d'assentament, tot i que parcialment conegut, que apareix al nord-est de Catalunya, com hem vist, quan les *villae* romanes s'extingeixen i que presenta paral·lels amb altres casos excavats de Catalunya (ROIG 2009)

Fase 2 (segles VII-VIII): en aquesta fase es documenten, fins ara, les estructures més ben conservades. L'assentament d'aquest moment es data en els segles VII-VIII³⁸⁷ i està format per diverses estructures que conformen un edifici central de forma rectangular format per tres àmbits successius (A-1, A-2 i A-3). Relacionat amb aquest edifici, l'excavació ens ha permès documentar una estructura situada en la banda sud que ens mostra algunes dades sobre el seu procés de construcció. Aquesta l'interpretem com un talús (A-8) construït amb un nombrós grup de pedres de mida gran, que ajudaria a sostenir el mur que delimita pel sud aquest espai d'habitatge i que a la vegada sostindria la terrassa artificial on estan bastides totes les estructures

---

³⁸⁶ BETA-289562; edat radiocarbònica convencional: 1550±40 BP; calibració a 2 sigmes Cal. AD: 420-600; calibració a 1 sigma Cal. AD: 430-560. BETA-320789; edat radiocarbònica convencional: 1420±30 BP; Cal. AD (2 sigmes): 600-660; Cal. AD (1 sigma): 610-650.

³⁸⁷ BETA-277762; edat radiocarbònica convencional: 1280±40 BP; calibració a 2 sigmes Cal. AD: 660-810; calibració a 1 sigma Cal. AD: 670-770.

d'aquest moment. A més, i situada en el sector 2, a l'oest de l'edificació que acabem de descriure, es localitza una habitació més (A-4), que interpretem com un espai d'emmagatzematge. En aquest cas els paral·lels més clars per aquest assentament es troben en els jaciments del Serradar (Sant Pere Pescador) (FUERTES; MONTALBAN 2007) i de Vilaclara (Castellfollit del Boix) (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA 1995).

Fase 3 (segles IX-X): al sud de l'edifici que forma part de la fase anterior es documenten tres fons de cabana (C-1, C-2 i C-3), de forma ovalada amb el sòl enfonsat, i un mur que possiblement correspondria a un altre (C-4?) que es daten en època carolíngia³⁸⁸; un d'ells l'interpretem com un espai d'habitatge per la presència d'un fogar (C-2) i els altres com espais de treball i emmagatzematge (C-1 i C-3). També d'aquesta fase s'han excavat dues sitges que corresponen a estructures d'emmagatzematge (E-9 i E-16).

L'estudi del material ceràmic i d'una moneda mostra que aquest darrer assentament s'extingeix al segle X, si fem cas dels materials apareguts en els nivells d'amortització d'aquestes estructures més recents. Això confirmaria, de fet, l'onomàstica franca que delata el topònim *Adalbertus* > *Aubert*³⁸⁹, que es conserva en la masia actual, situada a 100 metres del jaciment, i ens permet precisar que, en conjunt, ens trobem davant d'un assentament rural amb un origen al segle VI, on a sobre, en un moment avançat del segle VII, s'hi construirà un nou assentament que funcionarà durant l'època islàmica, que posteriorment s'amortitzarà i es construirà un de nou que funcionarà durant tot el període carolingi (segles IX-X), un jaciment gairebé únic en el context arqueològic català. Es tracta d'un cas excepcional que, tot i no aparèixer directament mencionat en la documentació medieval referent a la Vall d'en Bas, pensem que cal identificar-lo amb un assentament que, en època carolíngia, esdevindrà una *casa* que probablement pertany a una entitat més gran que en aquest moment s'esmenta a la documentació com *villare*, possiblement propietat d'un personatge rellevant. Això ho confirmaria, de fet, la presència d'aquest antropònim Aubert que ens mostra la fixació d'un topònim d'origen franc relacionada amb la darrera ocupació del lloc, si tenim en compte que, al nord-est de Catalunya, entre els 132 casos segurs de vilars documentats entre els segles IX-XI, 37 apareixen associats a un antropònim, el que suposa un 27,4 % del total. Així mateix, cal tenir present que a la zona de la Vall d'en

---

³⁸⁸ BETA-289563; edat radiocarbònica convencional: 1130±40 BP; calibració a 2 sigmes Cal. AD: 780-1000; calibració a 1 sigma Cal. AD: 880-980. BETA 236250: Edat radiocarbònica convencional 1170± 60 BP; Cal. AD (2 sigmes): 690-1000; Cal. AD (1 sigma): 780-900. 920-960 AD.

³⁸⁹ De fet, un *Adalberto* apareix l'any 904 com a testimoni en una venda sobre béns situats a la propera vall de Cogolls, a les Planes d'Hostoles (Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 79).

Bas ja es documenta una *villa*, la de Sant Esteve, l'any 898, a la qual pertanyen diversos vilars³⁹⁰, entre els quals un possiblement seria l'Aubert. Es tractaria d'un cas, gairebé únic al territori català³⁹¹, que ens permet veure, a partir de la pràctica arqueològica, la realitat física d'un lloc d'habitat vinculat a un topònim significatiu, com a mínim per a l'època carolíngia.

Així mateix, a partir de l'anàlisi dels diversos elements que conformen el jaciment de l'Aubert, les estructures i el material arqueològic, el podem relacionar amb assentaments amb una clara vocació agropecuària, com es desprèn de la presència de grans contenidors ceràmics o útils diversos destinats a treballs vinculats a la producció agrícola i ramadera, como poden ser els molins manuals rotatoris, les pedres d'esmolar, l'instrumental de ferro i les sitges per l'emmagatzematge de cereal i d'altres productes. També la presència de material relacionat amb l'activitat tèxtil ens permet identificar un aprofitament de la llana que s'extreia de les ovelles. De la mateixa manera, la presència de fogars en l'interior d'alguns dels àmbits o cabanes, així com la relativa abundància de restes d'ossos d'animals, són factors que denoten l'ús d'alguns d'aquests espais com a llocs d'habitació i de consum d'aliments. Per altra banda, i a partir, també, dels primers resultats d'algunes anàlisis bioarqueològiques més específiques, que es dediquen a l'estudi de les llavors, dels carbons i de les restes òssies animals que s'obtenen del jaciment i que aporten dades sobre els consum d'aliments i dels recursos llenyosos utilitzats pels grups humans en el passat, es desprèn que les activitats econòmiques principals desenvolupades als tres assentaments de l'Aubert es dirigeixen cap a la producció de cereals i la cria i consum d'espècies animals domèstiques com les ovelles, les cabres, els porcs i els bous, en aquests darrer cas també segurament utilitzat com animal de càrrega i un ús del combustible per anar al foc procedent principalment de les rouredes, on es va aprofitar tant l'estrat arbori com l'arbustiu format majoritàriament per boixeres, així com altres formacions forestals presents en l'entorn de l'assentament, com les fagedes, pinedes de pi roig o boscos de ribera.

Finalment, el jaciment, del qual només n'hem excavat una part³⁹², presenta probablement unes dimensions importants, un fet que ens permetrà excavar més

---

³⁹⁰ Catalunya Carolíngia, Vol.II, pp. 368-370, a.898.

³⁹¹ L'altre cas conegut en el que es pot relacionar topònim i assentament excavat és el vil·lar de Montclús (FOLCH; MARTÍ 2007).

³⁹² S'han excavat uns 960 m² del jaciment, tot i que l'aparició de material ceràmic en superfície a tota la plataforma on està situat el jaciment ens fa pensar que aquest podria estendre's al llarg d'una àrea a l'entorn dels 1200-1400 m².

estructures que caldrà veure en futures campanyes d'excavació per tal de completar aquest estudi preliminar que hem realitzat.

8.4.6 Conclusions.

Aquest apartat referit als assentaments rurals dedicats a la producció, constitueix, a dia d'avui, un altre dels camps més rellevants en la recerca de l'Alta Edat Mitjana. Fa també relativament poc temps que imperava una gran desconeixença en la representació física d'aquests assentaments, un fet que actualment ha canviat. La precisió de la metodologia arqueològica, cal tenir en compte la dificultat d'excavar aquests assentaments bastits amb materials peribles, així com la presència de datacions absolutes, ens ha permès combatre, amb proves de natura empírica, diverses aportacions historiogràfiques que ens mostraven un període desolador i deshabitat.

Les dades, sovint poques i mal interpretades en el nostre àmbit d'estudi en relació a aquests assentaments, ens han permès, també amb l'aportació de caire monogràfic del jaciment de l'Aubert, apropar-nos a les característiques d'aquests. Un cop enfonsat el sistema productiu ubicat a les *villae* romanes, ara bastant ben demostrat per l'arqueologia entre els segles V-VI, es comencen a documentar nous assentaments (esmentats a les fonts com *villae-loci*, *villulae*, *domus* i *casae*) situats a tocar dels antics edificis romans o en altres casos ocupant noves zones, més senzills, bastits amb estructures peribles o amb murs de pedres lligades amb fang, amb necròpolis i tot un seguit d'estructures destinades a la producció agropecuària. Entre els segles VI-VIII, nosaltres ja hem proposat que aquests assentaments de caire dominical esmentats com *villae-loci* presenten algunes continuïtats en relació a l'època romana, sobretot en la utilització d'estructures destinades a la producció agrícola com poden ser els *torcularia*, els *lacus* i les *cellae vinaria*, tot i que desapareixen els elements de "luxe" (mosaics, termes, etc...) de les residències, el que ens porta a pensar que no hi viu l'aristocràcia. En aquest moment potser hauríem de buscar entre alguns personatges rellevants dins de la pagesia als gestors d'aquests llocs, dels quals l'arqueologia documenta alguns individus amb condicions de vida molt precàries en relació als altres que viuen en el mateix assentament i que podrien correspondre a esclaus. Un bon exemple excavat seria el jaciment de Vilauba, on a tocar de l'antiga *villa* romana amortitzada al segle V és construït un nou assentament format per un edifici dividit en diversos àmbits, una cabana i una premsa (*torcularium*).

En l'interior dels termes rurals de les *villae-loci* es documenten altres assentaments (*villulae*, *domus*, *casae*) similars físicament (amb estructures d'habitatge, per a la producció, d'emmagatzematge i necròpolis), tot i que nosaltres els identifiquem com tinences. Entre aquests, les excavacions a l'Aubert (La Vall d'en Bas), concretament les

Fases I i II (segles VI-VII i VII-VIII) ens mostren dos petits assentaments successius en el temps amb espais de residència bastits amb murs de pedres lligades amb fang i coberts amb materials peribles i una zona d'emmagatzematge amb sitges.

En un moment indeterminat, encara per acabar de definir, aquests assentaments rurals canvien. Alguns autors han proposat que la conquesta islàmica transformaria aquest model dominical, tot i que en el nostre àmbit d'estudi, amb el poc temps que hi són presents, prop de 70 anys i tenint en compte que durant gran part del període emiral hi haurà un cert continuïsmen en relació a l'època visigoda, ens sembla més raonable atribuir aquestes transformacions a un moment avançat de l'època islàmica o a la conquesta i ocupació carolíngia. En el segle IX, la documentació i les dades arqueològiques ens permeten albirar diversos canvis en aquests assentaments. La nomenclatura canvia lleugerament, ara s'anomenen *villae-loci*, *villares*, *domus*, *casales* i *casae* i presenten característiques distintes. Per una banda, la presència d'esglésies preromàniques pràcticament sistemàtica en aquests assentaments, sobretot en relació a les *villae-loci*, esdevindrà un fet diferencial en relació al període anterior i permet caracteritzar aquestes *villae* del segle IX com a centres de poder d'aristocràcies o elits locals laiques o eclesiàstiques, tot i que algunes vegades trobem edificis que pertanyen als comtes. La recerca arqueològica ens permet identificar aquests canvis, com succeeix en els exemples documentats com *villae* i excavats de Montfullà (Bescanó) i Vilasacra, els quals presenten una seqüència d'ocupació des de l'època romana fins a una església pre-romànica dels segles IX-X amb la seva necròpolis de tombes antropomorfes. En aquests, i suposa encara una mancança en la recerca, tot i que es localitzen sitges no es documenten estructures de producció (premses i dipòsits), un aspecte ben conegut en els assentaments dels segles VI-VIII i que caldrà resoldre en les recerques de futur.

Per altra banda, en els *villares* també caldria situar personatges rellevants en la seva gestió, tot i que en aquests assentaments la documentació ens parla de *casales*, *casae* i *domus* on caldria situar-hi a la població pagesa, dels quals la Fase III (segles IX-X) de l'Aubert ho il·lustraria. En aquests segles es documenta un petit assentament format per un total de quatre cabanes cobertes amb materials peribles i una zona d'emmagatzematge.

A partir del segle X-XI, algunes d'aquestes *villae-loci* esdevindran parròquies, el que suposarà que adquireixin un *estatus* superior, ja que algunes poden tenir diverses *villae* en l'interior del seu nou terme rural. L'arqueologia documenta en aquests llocs noves esglésies de tipus romànic i diversos espais d'habitatge, mostrant-nos uns

assentaments ben organitzats en carrers, alguns voltats d'una muralla, que sembla que concentren a la població. Dos exemples d'aquestes *villae* que s'estan excavant actualment correspondrien a Santa Creu de Rodes (Port de la Selva) i a la Ciutadella (Roses).

En aquest moment apareix el concepte de *mansus*, un nou assentament rural productiu molt similar morfològicament als exemples que hem vist anteriorment, esdevindrà un model que ha perviscut, pràcticament, fins els nostres dies. Es tracta, sovint, com en l'exemple excavat de Can Castell (Vidreres), d'edificis bastits amb sòcols de pedra i coberts amb materials peribles, de planta quadrada o rectangular, dividits en àmbits que presenten funcionalitats diverses, on a tocar es localitzen espais d'emmagatzematge amb sitges.

Per la seva banda, la presència de necròpolis, sovint definides per la historiografia com aïllades, en relació al fet que no s'associen a cap espai d'habitatge ni a cap edifici cultural, constitueixen un altre testimoni del poblament altmedieval, que en aquest cas s'ha de relacionar amb aquests tipus d'assentaments rurals que tothora venim descrivint. En el nostre àmbit d'estudi es coneixen pocs exemples excavats en extensió i escasses datacions radiocarbòniques, el que ha portat a nombroses confusions interpretatives que actualment s'estan resolent. Així, durant gran part de l'Alta Edat Mitjana els assentaments rurals disposen de necròpolis, moltes vegades situades a pocs metres dels espais d'habitatges com succeeix en el cas del Serradar (Sant Pere Pescador), que conviuran amb els edificis culturals que seran els llocs d'enterrament de caire aristocràtic. Les datacions radiocarbòniques ens presenten un marge cronològic per aquest fet que cal situar entre els segles VI-X, ja que sembla que fins el segle XI no totes les comunitats s'enterrarien en una església.

8.5 L'ocupació de coves i abrics.

En aquesta apartat convé valorar el que sembla ser l'ocupació en aquesta època al nord-est de Catalunya, encara mal definida, de coves i abrics³⁹³, un fenomen que s'observa també en altres àrees i que ha tingut poc ressò dins el món de la recerca catalana.

A d'altres zones de la Península Ibèrica fa temps que diversos estudis ja havien incidit en la importància de l'estudi de les cavitats rupestres donant algunes idees sobre els orígens d'aquestes i sobre la seva perduració en el temps (AZKARATE 1988). Això ha portat, recentment, a l'estudi d'un cas força interessant com és el jaciment de la Gobas (Burgos), que ha permès confirmar la presència d'estructures que s'han datat entre els segles VII-XI. Les excavacions han documentat que en un primer moment es construeix un espai d'hàbitat format per una casa bastida amb materials peribles, amb una zona d'emmagatzematge i un fogar. Posteriorment, un cop amortitzat l'espai d'hàbitat, aquesta zona passarà a ser una necròpolis en ús durant els segles X-XI (AZKARATE; SOLAUN 2009). Altres exemples, situats a Àlava, els representen els jaciments de los Husos-I i II (Laguardia), objecte d'excavacions arqueològiques. En el primer, en una cova es documenten fogars, restes de ceràmica i de fauna fruit d'una ocupació domèstica que s'ha datat entre els segles IV-VI. En el segon cas es tracta d'una balma situada a pocs metres de la cavitat anterior, on a l'interior es documenta un fons de cabana amb un fogar i material arqueològic format per ceràmica, fauna i utilitatge de ferro que s'ha datat entre els segles IV-VII (QUIRÓS; ALONSO 2007).

A Catalunya l'estudi d'aquest tipus de jaciments que presenten cavitats, ja ha estat recollit en diverses publicacions (ENRICH; ENRICH; SALES 1998; ENRICH; ENRICH 1999; MIQUEL; SALA 1999) dins un projecte genèric de recerca sobre el poblament altmedieval a la comarca de l'Anoia i zones adjacents. L'estudi concret d'aquestes cavitats ha permès establir un inventari de diversos casos que es distribueixen per diversos termes municipals de les comarques de l'Anoia i el Bages: Cal Riquer (Argençola), carretera de Prats de Rei (Prats de Rei), Roc foradat de Ca n'Espanyol (Prats de Rei), Seguers (Prats de Rei), camí de Seguers (Sant Pere Sallavinera), Cal Garsa (Veciana), Cal Damià (Aguilar de Segarra), Puigpedrós (Aguilar de Segarra) i, finalment, el de l'Obaga de l'Estrada, el de Cal Farrés (Rubió), el de la carretera de Pedrafita (Rubió) i el de les Coromines (Aguilar de Segarra). Pel que fa a les seves

---

³⁹³ El topònim *spelunca*, que es relaciona amb cavitats o abrics, apareix documentat al nord-est de Catalunya al segle X (Catalunya Carolíngia, Vol. V, doc. 326, a. 957).

característiques generals, cal dir que aquestes cavitats es troben normalment excavades en grans roques isolades o en afloraments o esperons sempre de sorrenca, mentre que la seva planta mostra habitualment una tendència circular, amb la base aplanada. En alguns dels casos, i tal i com succeeix a l'Obaga de l'Estrada, es detecta la presència, davant de la cavitat, de murs de pedra lligada amb fang, estructures que es posen en relació amb els retalls efectuats a la roca adjacent. Els autors de l'estudi proposen finalment una cronologia a l'entorn dels segles IX-X, sense que es pugui descartar un origen anterior vers l'Antiguitat Tardana, una conclusió a la que arriben a partir de l'estudi de certs paral·lels i de la presència de fragments de ceràmica reduïda en alguns dels jaciments. Pel que fa a la seva funció, els autors estimen que es tractaria d'eremitoris rurals on faria vida una persona dedicada a la contemplació, en un context de solitud. No obstant, els mateixos autors són els primers en destacar la necessitat d'una excavació arqueològica sobre algun d'ells per tal d'aclarir definitivament la cronologia, les característiques i la funció d'aquest tipus de jaciments, tan peculiars i sobre els que a la vegada en sabem tan poc.

Així mateix, cal tenir present un altre model d'ocupació del territori relacionat amb l'ocupació de coves, moltes amb restes d'època prehistòrica, entre els segles IV-VI. En tot cas, sembla tractar-se de visites de caràcter puntual i de poca durada que no han deixat cap rastre estructural observable i que només es reconeixen per la presència de materials ceràmics.

En la zona del Penedès podem esmentar el Fondall de Vandellòs (Mediona, Alt Penedès). Es troba en una vessant plena de blocs on s'hi ha format diverses galeries i cavitats de poca entitat. En aquest lloc s'hi ha recuperat materials ceràmics que van del neolític fins l'Antiguitat Tardana. S'hi localitzaren diversos fragments de ceràmiques DSP de coccio reductora així com quatre peces senceres localitzades en un forat-pou (Cova de la Jeta), damunt d'una mènsula obrada a la roca (COLL; MOLINA; ROIG 1994). En un altre jaciment (Cova de les Monedes) es localitzaren sis mitjos bronzes datats entre el 378 i el 423, juntament amb una ampolla sencera de vidre verd i restes de quatre àmfores (Africana, Oriental, Sud-Hispànica i producció Tarraconesa). Així mateix en una altra petita cavitat (Balma de la Cullera) es trobà una cullereta de bronze amb una capa d'argent que per paral·lels es data a l'entorn del segle VI. Altres materials trobats a les cavitats són un botó de bronze, una petita clau de bronze d'una arqueta, dos esquellots de ferro i uns cremalls de ferro. Tot el conjunt es pot datar al voltant del segle V i cal destacar la total absència de peces de cuina, el que fa descartar que es tracti d'un lloc d'hàbitat estable (BACCARIA 1991).

Al nord-est de Catalunya, només trobem quatre exemples d'aquestes ocupacions que cal situar a la vall del riu Llierca (La Garrotxa) i a Sant Julià de Ramis, tot i que la seva excavació aporta molt poques dades.

La Cova 120, la cova dels Ermitons i la Bauma del Serrat del Pont.

En totes aquestes cavitats s'ha documentat, en els nivells més superficials, diverses restes ceràmiques que arriben com a poc al segle VI, sovint relacionades amb ceràmiques d'importació formades per DSP i àmfores, tot i que sense que s'hagin documentat restes d'hàbitat vinculats a aquests materials ceràmics (ALCALDE; MOLIST; TOLEDO 1994).

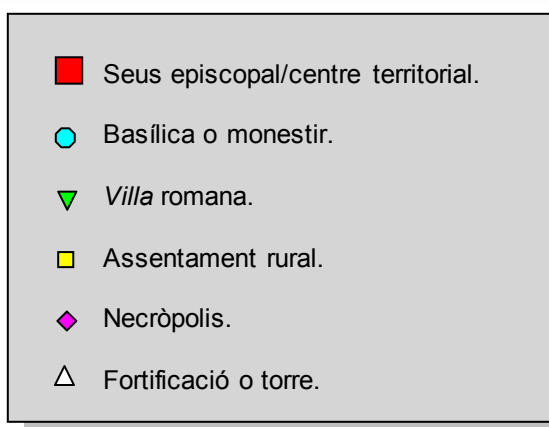
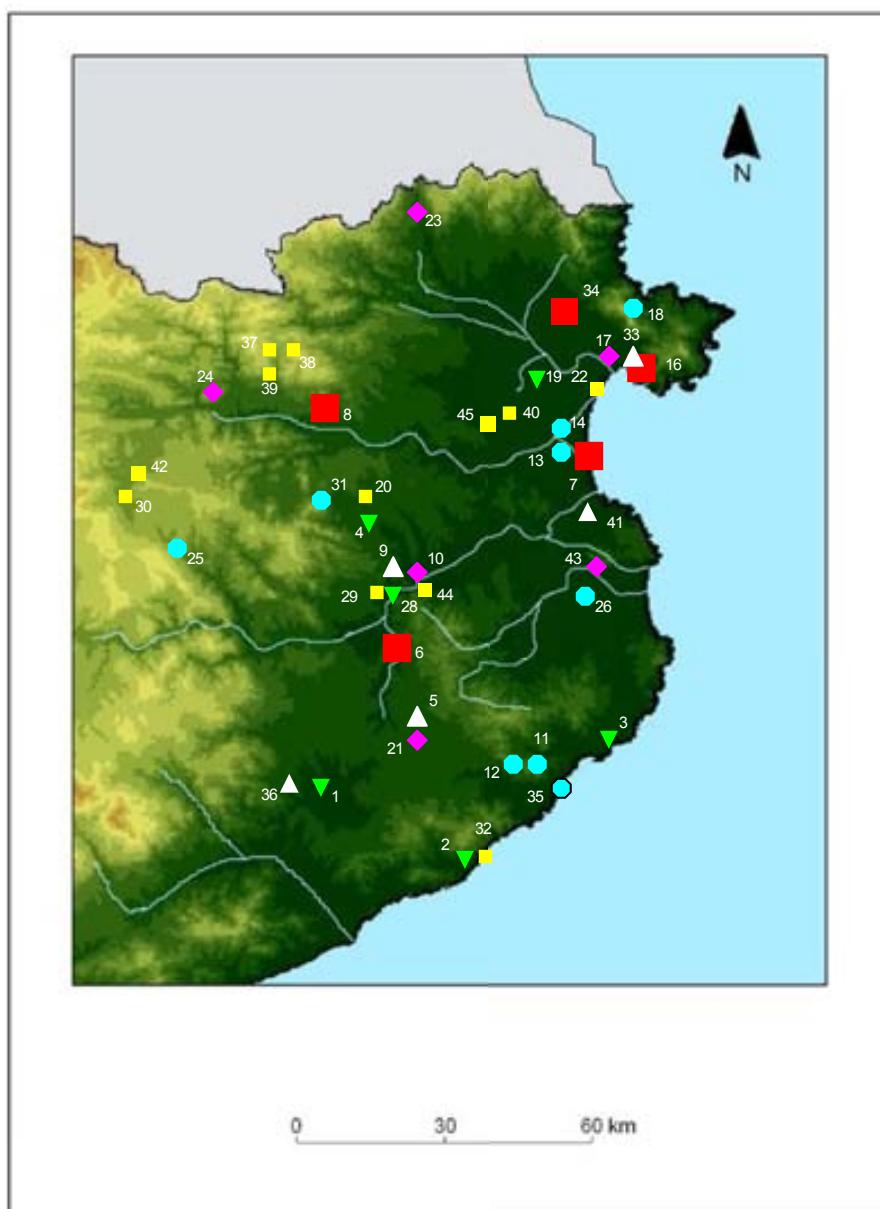
La Cova de Sant Vicenç (Sant Julià de Ramis).

En aquesta cova es coneix la troballa, en el nivell més superficial, d'una sivella de bronze del tipus liriforme que els autors de la troballa vinculen, possiblement, a un enterrament destruït (PALOL 1950).

Així, sembla que, a falta de noves dades, es tractaria en molts casos de visites de caràcter puntual i de poca durada, que sovint no han deixat cap rastre estructural observable i que només es reconeixen per la presència de materials ceràmics, metàl·lics o de monedes. Una interpretació que, en tot cas, cal deixar en quarantena, ja que amb les poques dades que hem pogut obtenir de les excavacions realitzades al nord-est de Catalunya en aquests llocs, cal dir que no s'han documentat bé aquestes ocupacions tardoantigues i altmedievals. Això ens fa ser prudents en la nostra valoració sobre aquests jaciments, ja que com hem vist per a altres exemples localitzats en altres bandes de Catalunya i de la Península Ibèrica sí que es documenten estructures d'habitatge i necròpolis de l'Antiguitat Tardana i de l'Alta Edat Mitjana, un fet que només es podrà resoldre desenvolupant projectes específics d'intervencions arqueològiques sistemàtiques per tal d'estudiar aquest poblament tal mal conegut fins al moment.

8.6 Mapes dels jaciments arqueològics del nord-est de Catalunya esmentats en el text (segles VI-XI).

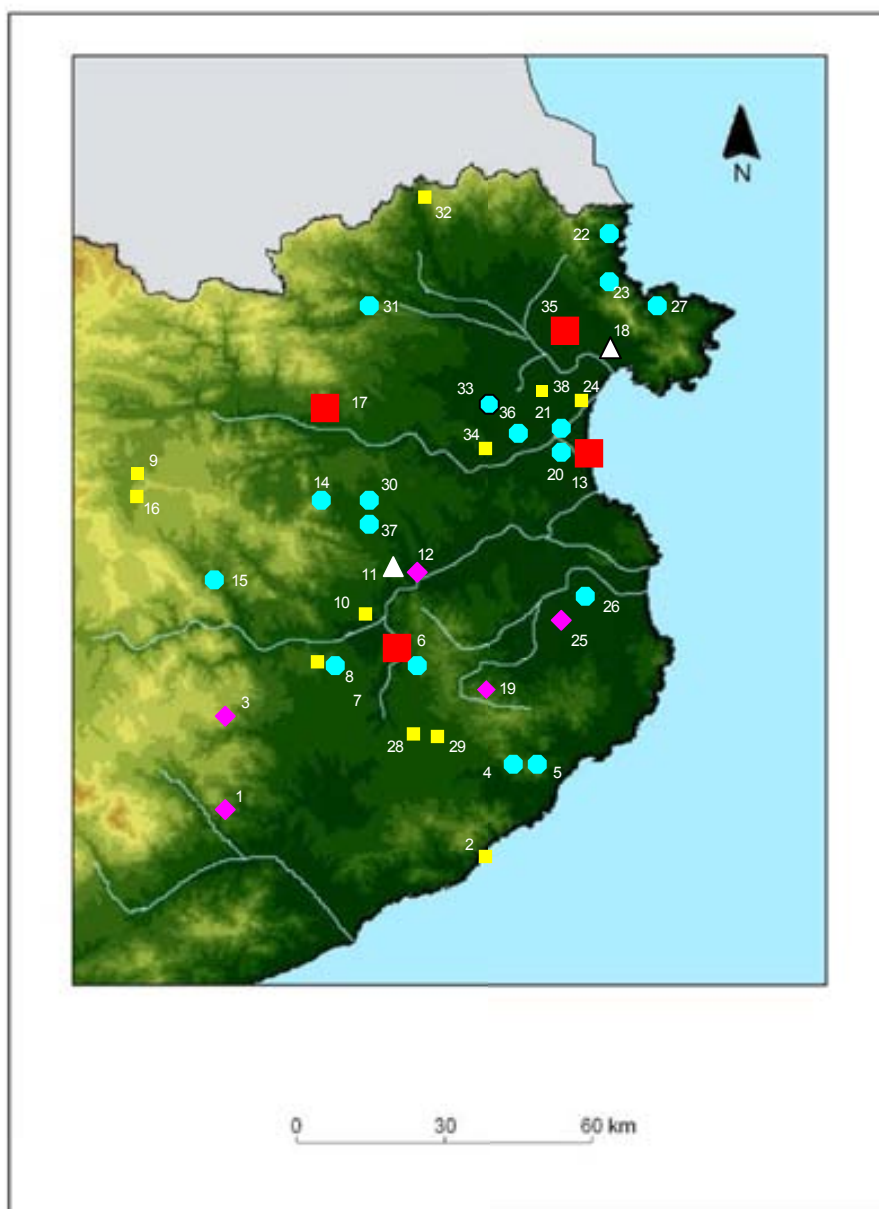

Figura 369: mapa dels jaciments arqueològics dels segles VI-VII del nord-est de Catalunya.

Llistat dels jaciments cartografiats dels segles VI-VII.

- 1-L'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva).
- 2-Ametllers (Tossa de Mar).
- 3-Pla de Palol (Platja d'Aro).
- 4-Vilauba (Camós).
- 5-Sant Esteve (Caldes de Malavella).
- 6-Girona.
- 7-Empúries (L'Escala).
- 8-Besalú.
- 9-Les Goges (Sant Julià de Ramis).
- 10-*Castellum* (Sant Julià de Ramis).
- 11-Santa Maria (Bell-lloc d'Aro).
- 12-Santa Cristina (Santa Cristina d'Aro).
- 13-Santa Margarida (Empúries-L'Escala).
- 14-Santa Magdalena (Empúries-L'Escala).
- 15-La carretera (Sant Martí d'Empúries).
- 16-La Ciutadella (Roses).
- 17-Puig Rom (Roses).
- 18-Sant Pere de Rodes (Port de la Selva).
- 19-La Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós).
- 20-Vilauba (Camós).
- 21-Caulers Vell (Caldes de Malavella).
- 22-El Serradar (Sant Pere Pescador).
- 23-Panissars (La Jonquera).
- 24-Rost d'en Pi (Argelaguer).
- 25-Santa Maria (Amer).
- 26-Sant Joan (Bellcaire).
- 27-Sant Aniol de Finestres (Sant Aniol de Finestres).
- 28-Pla de l'Horta (Sarrià de Ter).
- 29-Pla de l'Horta (Sarrià de Ter).
- 30-L'Aubert (La Vall d'en Bas).
- 31-Santa Maria (Porqueres).
- 32-Atmetllers (Tossa de Mar).
- 33-Roses.

- 34-Peralada.
- 35-Sant Feliu de Guíxols.
- 36-Turó de Sant Jordi (Maçanet de la Selva).
- 37-Cova 120 (Sales de Llierca).
- 38-Cova dels Ermitons (Sales de Llierca).
- 39-Bauma del Serrat del Pont (Sales de Llierca).
- 40-Sant Feliu de la Garriga (Viladamat).
- 41-Mas Sec (Torroella de Montgrí).
- 42-La Serra (La Vall d'en Bas).
- 43-Camp de les Lloses (Ullastret).
- 44-Cova de Sant Vicenç (Sant Julià de Ramis).
- 45-Camí de Sant Feliu de La Garriga (Viladamat).

- Centre territorial.
- Església o monestir.
- Assentament rural.
- ◆ Fortificació o torre.
- △ Necròpolis.

Figura 370: mapa dels jaciments arqueològics dels segles VIII-IX del nord-est de Catalunya.

Llistat dels jaciments cartografiats dels segles VIII-IX.

- 1-Torre de la Mora o del Far (Arbúcies).
- 2-Ametllers (Tossa de Mar).
- 3-Torre del Far (Santa Coloma de Farners).
- 4-Santa Maria (Bell-lloc d'Aro).
- 5-Santa Cristina (Santa Cristina d'Aro).
- 6-Girona.
- 7-Santa Maria (Salt).
- 8-San Pere de Montfullà (Bescanó).
- 9-La Serra (La Vall d'en Bas).
- 10-Pla de l'Horta-2 (Sarrià de Ter).
- 11-*Castellum* (Sant Julià de Ramis).
- 12-Les Goges (Sant Julià de Ramis).
- 13-Sant Martí d'Empúries.
- 14-Sant Maria (Porqueres).
- 15-Santa Maria (Amer).
- 16-L'Aubert (La Vall d'en Bas).
- 17-Besalú.
- 18-Peralada.
- 19-Sant Iscle (Vidreres).
- 20-Santa Margarida (Empúries-L'Escala).
- 21-Santa Magdalena (Empúries-L'Escala).
- 22-Sant Quirze de Colera (Rabós).
- 23-Sant Pere (Pals).
- 24-Serradar (Sant Pere Pescador).
- 25-*Castellum Uellosos* (Ullastret).
- 26-Sant Joan (Bellcaire).
- 27-Sant Pere de Rodes (Port de la Selva).
- 28-Can Pelet Ferrer (Llagostera).
- 29-Cal Geli II (Caldes de Malavella).
- 30-Sant Esteve (Banyoles).
- 31-Sant Llorenç de Sous (Albanyà).
- 32-Santa Maria de Panissars (La Jonquera-Portús).
- 33-Sant Miquel de Palol de Sabaldòria (Vilafant).

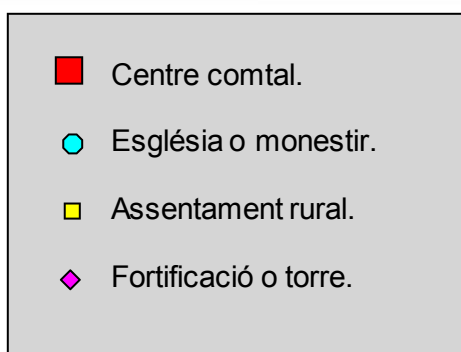
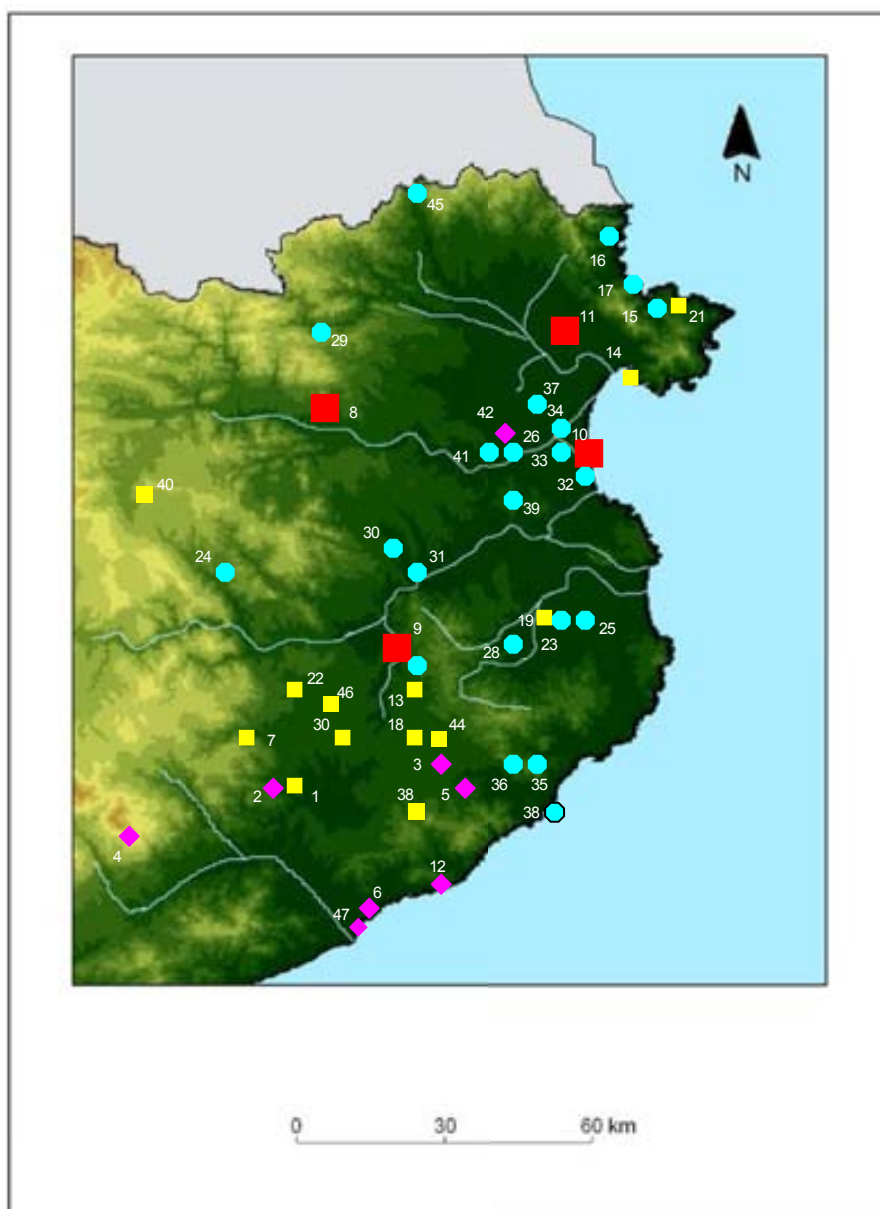
34-Sant Feliu de la Garriga (Viladamat).

35-Santa Maria (Castelló d'Empúries).

36-Sant Esteve (Vilasacra).

37-Santa Maria del Turers (Banyoles).

38-Casa de la reina Sibil·la (Fortià).

Figura 371: mapa dels jaciments arqueològics dels segles X-XI del nord-est de Catalunya.

Llistat dels jaciments cartografiats dels segles X-XI.

- 1-L'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva).
- 2-Castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva).
- 3-Castell de Malavella (Caldes de Malavella).
- 4-Castell de Montsoriu (Arbúcies).
- 5-Castell de Sant Iscle (Vidreres).
- 6-Castell de Sant Joan (Lloret de Mar).
- 7-Can Simón (Santa Coloma de Farners).
- 8-Besalú.
- 9-Girona.
- 10-Sant Martí d'Empúries.
- 11-Peralada
- 12-La torre de la Pola (Tossa de Mar).
- 13-Can Serra (Vilobí d'Onyar).
- 14-La Ciutadella (Roses).
- 15-Sant Pere de Rodes (Port de la Selva).
- 16-Sant Quirze de Colera (Rabós).
- 17-Sant Pere (Pals).
- 18-Caulers Vell (Caldes de Malavella).
- 19-Ullastret.
- 20-Sitges del Polígon (Cassà de la Selva).
- 21-Santa Creu de Rodes (Port de la Selva).
- 22-Sidillà (Foixà).
- 23-Santa Maria (Ullastret).
- 24-Santa Maria (Amer).
- 25-Sant Esteve (Canapost).
- 26-Sant Esteve de Vilacolum (Torroella de Fluvià).
- 27-Sant Julià (Vulpellac).
- 28-Castell (Vilopriu).
- 29-Sant Llorenç (Sous).
- 30-Santa Maria (Cervià de Ter).
- 31-Els Sants Metges (Sant Julià de Ramis).
- 32-Sant Vicenç de les Corts (Empúries- l'Escala).
- 33-Santa Margarida (Empúries-l'Escala).

- 34-Santa Magdalena (Empúries-L'Escala).
- 35-Santa Maria (Bell-lloc d'Aro).
- 36-Santa Cristina (Santa Cristina d'Aro).
- 37-Sant Feliu de la Garriga (Viladamat).
- 38-Sant Feliu de Guíxols.
- 39-Can Castells (Vidreres).
- 40-L'Aubert (La Vall d'en Bas).
- 41-Sant Miquel de Palol de Sabaldòria (Vilafant).
- 42-Castell de Palol de Sabaldòria (Vilafant).
- 43-Sant Esteve de Marenyà (La Tallada d'Empordà).
- 44-Can Mas (Caldes de Malavella).
- 45-Santa Maria del Coll (Panissars).
- 46-Can Viader (Vilobí d'Onyar).
- 47-Castell de Sant Joan (Blanes).

9- CONCLUSIONS FINALS.

En conjunt, i com hem vist en el desenvolupament del treball, la utilització de fonts diverses com la toponímia, la documentació i l'arqueologia ens permet treballar amb un grup de dades excepcionals que, interrelacionades i analitzades en detall, sempre amb la deguda precaució, ens han aportat novetats significatives en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana del nord-est de Catalunya. Es tracta, en el cas de Catalunya, d'una línia de recerca que venim desenvolupant des de fa més de deu anys des del grup de recerca OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona amb bons resultats. Això, però, a dia d'avui encara no ha estat assumit i per tots és conegut el divorci públic, i sovint sembla que irreconciliable, sobretot pel període medieval, que es dona, encara, entre els historiadors especialitzats en l'estudi de la documentació i els que es dediquen a la pràctica arqueològica.

Així, si seguim amb deteniment el que hem intentat mostrar en el text, veurem, en tot moment, un fil conductor que pretén mostrar un període històric obviat i sovint menystingut a partir d'una triple òptica analítica, en l'estudi de l'organització del territori utilitzant bàsicament la documentació i la toponímia i en el del poblament analitzant els resultats que es desprenen de les excavacions arqueològiques,

Les dades analitzades ens mostren que entre els segles V-VI a la zona que tractem es produeix una crisi vinculada a les conquestes germàniques que porta l'Imperi Romà a l'extinció. Això suposa molts canvis a diferents nivells- polític, econòmic i social- que donaran pas a un nou període històric, l'Alta Edat Mitjana. A partir d'aquí, amb continuïtats i amb canvis, el que veurem entre els segles VI-XI poc té a veure amb l'homogeneïtat de l'Imperi Romà; aquell estat bastit sobre les ciutats i les vies de comunicació, amb un sistema productiu ubicat a les *villae* romanes i amb un comerç d'abast "internacional".

Les continuïtats les veurem, sobretot, en el període visigòtic, en l'organització del territori. Es tracta d'una organització hereva del Baix Imperi que s'articula a partir dels *territoria*, fins que a mitjans del segle IX s'instauren els comtats. En aquesta zona trobem l'*Empuritanense*, el *Gerundense*, el *Bisuldunense* i el *Petralatense*, tot i que també cal considerar la possible existència d'un primitiu *territorium Rodense*. En els dos primers casos amb el centre a les dues seus episcopals de *Gerunda* (Girona) i *Emporiae* (Empúries), amb les seves muralles i el seus *episcopia* formats per una

basílica i una extensa necròpolis, a banda d'altres residències civils, en el tercer amb el centre a Besalú (*Bisuldunum*), en el quart a Peralada (*Petralata*) i en el darrer possiblement a Roses (*Rodae*), en aquests tres darrers casos amb la categoria de *vicus* o *castrum*.

Evidentment, a banda d'aquests llocs centrals l'arqueologia ha començat a detectar altres emplaçaments, ubicats en alçada, citats a les fonts com *castra*, *castella* o *turres* que esdevindran uns dels elements més importants en l'organització del poblament a l'Alta Edat Mitjana i que en algunes zones d'*Hispania* sembla que caldria identificar amb els llocs de residència d'aristocràcies i d'elits locals que possiblement participarien activament en la fiscalitat a nivell territorial i que es presenta com un altre gran repte en les investigacions de futur. L'arqueologia una altra vegada ens ha apropat a la realitat física d'aquests llocs, bastant heterogènia en el seu conjunt, ja que podem trobar des de fortificacions com el *castellum Fractum* relacionades amb guarnicions militars, a grans assentaments emmurallats com l'exemple de Puig Rom que concentren a la població. De la mateixa manera, en aquest àmbit de la recerca també trobem torres isolades de planta quadrada com els exemples de Caulers i Panissars.

A l'època islàmica, entre aquests elements fortificats cal destacar la presència dels fars, traducció literal de l'àrab *manāra*, torres de morfologia circular, amb un diàmetre que es situa entre els 8-10 metres i bastides amb grans blocs amb encoixinat, que formarien part d'un sistema de senyals, que garanteixen una comunicació i un control visual de tota la zona estudiada. L'estudi monogràfic de la Torre del Far (Santa Coloma de Farners), que vàrem excavar durant els anys 2004-2005, ha resultat una novetat, ja que en aquest cas hem pogut relacionar el topònim far amb unes restes materials concretes formades per una torre monumental que forma part de tot un sistema més extens.

Per la seva banda, el *fundus*, que és la circumscripció administrativa en que es divideix l'espai rural i que es gestà durant l'època imperial, al Baix Imperi desapareixerà de les fonts. Tot sembla indicar que el significat que conté el concepte *fundus* passarà a la *villa-locus*, terme ben documentat a partir del segle IV-V que, segons es desprèn d'algunes referències documentals dels segles VII-VIII i de la posterior documentació dels segles IX-XI, trobarem com a concepte clau en l'organització de l'espai rural, passant a ser una circumscripció territorial que el divideix, on se situen els camps de conreu i les zones de residència pagesa i on també jugaran un paper destacat uns altres elements, les esglésies rurals i les necròpolis.

Així mateix, un altre topònim que suposa la introducció d'un element original durant el període islàmic és el mot *palatium*, provinent del terme *balāṭ*, segurament

assentaments rurals agropecuaris d'especial rellevància durant l'ocupació islàmica del nord-est de Catalunya, ja que seran de titularitat pública i hauran de garantir la fiscalitat dels nouvinguts.

Una de les hipòtesis de treball que hem intentat desenvolupar planteja que un cop abandonats els espais de residència de les *villae* d'època romana entre els segles V-VI, que exemplificaven el sistema dominical, no hi hauria cap deserció en aquests centres de producció sinó que continuarien actius sota altres formes d'ocupació. El cas excavat de Vilauba (Camós) i altres exemples ens mostren la relació entre el topònim *villa* i aquests nous centres dominicals, tot i que presenten la característica d'estar construïts amb estructures d'habitatges més simples en relació al model precedent, però amb totes les estructures necessàries per a la producció agropecuària. El problema que plantegen aquests assentaments, més enllà de les seves característiques morfològiques que ara comencem a conèixer, seria de caire poblacional. Si les aristocràcies no hi són presents, qui els gestionaria?. Ens sembla que el més raonable seria que dins de la població pagesa, evidentment aquí citada genèricament, tot i que cal considerar que en aquesta època en aquest grup hi haurien diverses categories socials, s'hauria de buscar personatges rellevants que es farien càrrec de la gestió d'aquests llocs de part de l'aristocràcia o d'elits. Es tracta de petites comunitats, amb diferències socials en el seu interior; recordem la presència d'individus en molts d'aquests jaciments, exclusivament per a l'època visigoda, que s'enterren en la seva corresponent necròpolis i altres que són llençats en sitges i pous, tractant-se possiblement d'esclaus. Aquestes *villae*, que seran les protagonistes de l'època visigoda a Catalunya, en tant que continuaran esdevenint els centres dominicals i esclavistes, tot i que actualment no podem evaluar la incidència en el conjunt del poblament d'aquest sistema, en un moment determinat, que cal situar entre l'època islàmica i carolíngia canviaran el seu model. Sobretot a l'època carolíngia deixaran de ser assentaments exclusivament dedicats a la producció agropecuària i es convertiran en un altre tipus de centre de poder. La seva fesomia canviarà amb la construcció sistemàtica d'esglésies preromàniques i alguns edificis singulars destinats a habitatge, símptoma inequívoc que ens mostra que part de les elits laïques i eclesiàstiques als segles IX-X resideix i s'enterra en aquests llocs. En relació a això no volem deixar d'esmentar un exemple excavat molt interessant que hem vist i que es localitza a Montfullà (Bescanó). Les excavacions han documentat, en aquesta *villa*, una seqüència d'ocupació continuada que abasta una *villa* romana, una assentament de l'època visigoda i una església amb la seva necròpolis a l'època carolíngia.

A partir del segle XI aquestes *villae* canvien i presenten una morfologia molt definida formada per l'església, ara de tipus romànic, un bon nombre de cases molt ben organitzades en carrers i a vegades amb una muralla. En aquest moment, l'arqueologia mostra que esdevindran assentaments que concentren a la població, la qual per primera vegada hi resideix i s'enterra al voltant d'aquests nous edificis culturals.

Per la seva banda, les fonts dels segles VI-XI també ens parlen de *villulae*, *domus*, *casae*, *casales*, *villares* i *mansi*, assentaments rurals on s'ha de situar a la població pagesa pròpiament dita. Aquí, una altra vegada l'arqueologia ha tornat a ser fonamental per tal de mostrar-nos aquests assentaments formats per àmbits construïts amb murs de pedres lligades amb fang o cabanes bastides amb materials peribles, dedicats a una agricultura basada en el policultiu de cereals i en la vinya i a la ramaderia. Aquests són els altres centres productors agropecuaris característics de l'Alta Edat Mitjana, que suposen una novetat i que cal identificar genèricament amb tinences, potser aquests ara sí gestionats directament per pagesos. Aquests assentaments seran els protagonistes de l'anomenada, genèricament per la historiografia, "colonització medieval", un fet que sovint s'ha situat en els segles IX-X però que pensem que cal anticipar als segles VI-VII. En aquest sentit, l'ocupació de noves terres en vessants i capçaleres de valls, amb un model diferent del romà, ja ha estat detectat recentment en els estudis paleoambientals que documenten una forta antropització del paisatge que cal situar entre els segles V-X.

La nostra aportació en relació a aquest tema referit als assentaments rurals agropecuaris ha estat el jaciment de l'Aubert (La Vall d'en Bas), un bon exemple que, pel fet d'abastar tot el període estudiat (segles VI-X), ens permet observar l'evolució de les característiques de l'hàbitat rural durant tota l'Alta Edat Mitjana. Així, en un únic lloc podem observar i estudiar diferents paràmetres que cal relacionar amb l'arquitectura domèstica, amb l'utilatge i amb aspectes socials i econòmics, un fet pràcticament inèdit en el nord-est de Catalunya i que obre noves perspectives en la recerca de futur. En relació amb això es documenta una altre tipus d'assentament que cal situar en l'ocupació de coves i cavitats, tot i que és un àmbit d'estudi molt incipient que encara requereix de projectes específics de recerca per tal de veure'n les característiques.

Per altra banda, la creació de nous monestirs i esglésies en l'àmbit rural ja des de l'època visigoda, però sobretot amb la instauració de la institució jurídica de la parròquia a finals del segle IX, conformaran els altres instruments bàsics pel control de les comunitats pageses, suplantant la *villa* en l'organització de l'espai rural, fet que queda reflectit, en el cas de les parròquies, amb la seva dotació i l'assignació d'un terme propi que ara pot incloure diverses *villae*. A partir del segle X el fenomen

parroquial s'estendrà amb un creixement exponencial, fet que observem en la documentació en relació a les actes de consagració d'esglésies i en la dotació de parròquies, que ara proliferaran. En el segle XI aquestes aniran associades al concepte de *sacraia*, un espai immune on es documenten arqueològicament extenses necròpolis i sitges, que coincidirà a partir del segle X-XI amb la introducció d'una nova institució jurídica, el *castrum*. Aquest compartirà amb les parròquies aquesta preponderància, en reclamar, sovint, els mateixos drets en l'organització territorial, absorbint *villae*, *villares*, *domus*, *casae*, *casales* i *mansi*. En aquest àmbit d'estudi també l'arqueologia ha resultat fonamental, no només per veure les característiques constructives d'aquests edificis culturals, un fet que havia centrat molt la recerca en aquest aspecte, sinó per tal d'estudiar altres característiques que expliquin la seva importància i influència sobre les altres formes de poblament. Així, per exemple, el fet d'excavar en extensió l'interior i l'exterior que envolta aquests edificis, com en el cas de Sant Pere de Llorà, ens ha permès documentar la presència de necròpolis i de sitges per emmagatzemar productes, símptoma inequívoc, a partir de finals del segle IX, de que el delme i les primícies que satisfan les comunitats pageses arriben a l'estament eclesiàstic

En aquests mateixos segles X-XI la presència del *castrum*, en tant que nova residència aristocràtica que detenta termes rurals, suposa una novetat ja que, juntament amb les parròquies, desmantellaran el sistema d'organització de l'espai rural basat en les *villae*. En aquest camp de la recerca, tot i els esforços que s'hi han dedicat des de l'arqueologia medieval, encara a dia d'avui poques coses sabem de la morfologia d'aquests castells durant la primera època comtal. Aquíensem que el cas del castell de Malavella, que també hem presentat monogràficament, suposa un exemple molt interessant que ens permet veure quina és la fesomia d'aquestes noves fortificacions bastides amb sòlides muralles i amb la presència destacada d'una torre circular.

Així, vistos aquests resultats, la situació actual de la recerca de l'Alta Edat Mitjana contrasta amb el que se sabia fins ara. No cal recular massa en el temps per veure que alguns representants de l'arqueologia medieval catalana encara mostraven un alt grau de crítica i escepticisme en el coneixement arqueològic del període que abasta la fi de l'imperi romà fins al feudalisme, un grau de crítica que nosaltres compartíem, referit als pocs jaciments que es coneixien a Catalunya, encara que no arribàvem a entendre aquest escepticisme. En tot cas, ens semblava el reflex d'una gran desconexió de la recerca que s'estava duent a terme a fora de Catalunya, a la resta de la Península Ibèrica i de l'Europa Occidental, que ja havia generat molta bibliografia al respecte i començava a il·luminar allò que la historiografia antiga

anomenava segles foscos. Diversos autors, salvant contades excepcions, donaven la impressió de que mai es podrien assolir coneixements en aquest període a Catalunya, semblava una tasca impossible, un fet que, malauradament, s'ha instal·lat en la historiografia catalana i que ha provocat un gran retràs en el coneixement d'aquests segles.

Ara, a l'alçada de l'any 2012, l'arqueologia s'està mostrant com la eina més útil i que més informació està aportant en l'estudi de l'evolució del poblament de l'Alta Edat Mitjana. Abans, es tractava, bàsicament, d'una qüestió de manca de dades, que han anat creixent exponencialment, sobretot en els darrers 10 anys, en l'àmbit de la recerca universitària i amb l'augment de les excavacions preventives i d'urgència que han accelerat el procés de coneixement. Això ha resultat fonamental per als segles VI-IX, on les fonts documentals de què disposem són molt escasses. A partir dels segles X-XI disposem de molts més documents, el que ens permet tenir més dades a l'abast per tal de combinar-les amb els resultats de les excavacions arqueològiques.

Per tant, si tenim línies de recerca crítiques i coherents que contemplin tot el període (segles VI-XI) i tots els àmbits d'estudi possibles -documentació, toponímia i arqueologia (amb una metodologia actual)- i rebutgem diversos pressupòsits corporatius i historiogràfics, aquí ens tornem a referir a temes tant marejats com la poca incidència de la conquesta islàmica, la repoblació i a la dificultat que presenta la ceràmica comuna per datar, que puguin alterar el coneixement, l'aproximació històrica que actualment podem fer d'aquests segles comença a ser important. Així ho hem intentat demostrar en aquest treball de recerca, amb aportacions bàsicament de caire arqueològic, jaciments i cultura material, amb datacions absolutes en tot els casos que hem pogut obtenir-les. Així, malgrat les limitacions que tenim en les dades amb que comptem actualment pel nord-est de Catalunya, sobretot en el nombre de datacions absolutes, fet que afecta molt a la cronologia dels jaciments el que provoca serioses confusions interpretatives, i en els estudis bioarqueològics, el suposa que hi hagin poques dades referides als aspectes econòmics i socials dels jaciments, pensem que aquest treball pot contribuir a donar una visió bastant completa de l'organització territorial i de l'evolució del poblament durant els segles VI-XI en aquesta zona. Es tracta, en tot cas, d'uns resultats que pensem ampliar properament amb les recerques que duem a terme en la zona que hem estudiat i en altres bandes de Catalunya, dins del Grup de Recerca Ocorde, en molts casos encara en curs, que a grans trets, i salvant algunes especificitats pròpies de cada zona, coincideixen amb alguns estudis ja realitzats i amb altres que s'estan desenvolupant a la resta de Catalunya, a altres zones de la Península Ibèrica i de l'Europa occidental.

10. BIBLIOGRAFIA.

FONTS:

ABADAL, R. d' 1926-1956, *Catalunya Carolíngia, Vol. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

ABADAL, R. d' 1986, *Catalunya Carolíngia, Vol. I. El domini carolingi a Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

ABADAL, R. d' 2009, *Catalunya Carolíngia, Vol. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

BAIGES, I. J.; FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.) 2010, *Els pergamins de l'Arxiu comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. IV Vols. Fundació Noguera, Barcelona.

BARAUT, C. 1979, "Els documents dels segles IX i X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (anys 805-980)". *Urgellia*, 2, 7-145.

BRAMÒN, D. 2000, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Ed. Eumo, Vic-Barcelona.

CANELLAS, A. 1979, *Diplomática Hispano-Visigoda*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.

CONSTANS, L. 1985, *Diplomatari de Banyoles, Vol I, (de l'any 882 al 1050)*. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, Banyoles.

CONSTANS, L. 1987, *Diplomatari de Banyoles, Vol II (de l'any 1051 al 1299)*. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, Banyoles.

FELIU, G.; SALRACH J.M. (dirs.) 1998, *Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, Vol. I*. Fundació Noguera, Barcelona.

FERRER, J. 2009, *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*. Fundació Noguera, Barcelona.

FITA, F. 1906, "Patrología visigótica. Elpidio, Pompeyano, Vicente y Gabino, obispos de Huesca en el siglo VI". *Boletín de la Real Academia de la Historia* 49, 137-169.

FONT, J.M.; MUNDÓ, A.M.; PONSICH, P. 2006, *Catalunya Carolíngia Vol. VI. Els comtats de Roselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

- GIL, J. 1973, *Corpus Scriptorum Muzarabicorum*, 2 Vol., Madrid, CSIC.
- MARQUÈS, J.M. 1986, *El Cartoral de Santa Maria de Roses (Segles X-XII)*. Fundació Noguera, Barcelona.
- MARQUÈS, J.M. 1993, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (ss. IX-XIV)*. Fundació Noguera, Barcelona.
- MARQUÈS, J.M. 1993, *Col·lecció Diplomàtica de Sant Daniel de Girona (934-1300)*, Fundació Noguera, Barcelona.
- MARQUÈS, J.M. 1993, *Concilis Provincials Tarraconenses*, Barcelona.
- MARQUÈS, J.M. 1995, *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Monografies Empordaneses 1, Girona.
- MARTÍ, R. 1997, *Col·lecció Diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*. Fundació Noguera, Barcelona.
- MILLÀS, J.M. 1987, *Textos del historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- MONTSALVATGE, F. 1901, *Notícies Històriques, Vol. XI: Colecció Diplomàtica del condado de Besalú*. Olot.
- ORDEIG, R. 1993-94, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XIII)*, Vols. I i II. Fundació Gallifa, Vic.
- ORDEIG, R. 1999, *Catalunya Carolíngia, Vol. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- OROZ, J.; MARCOS, M.A. (Ed.) 2000, *Etimologies de San Isidoro de Sevilla*, II Vols.: Libros I-X. II: Libros X-XX. Biblioteca de Autores Cristianos.
- PONS GURÍ, J.M. 1989, "Document del vescomte Seniofred de Girona. Un crebament de comanda i l'esmena per mitjà d'una *insolutum* datació". *Recull d'Estudis d'Història Jurídica Catalana*, Vol. III, 17-30.
- PONS GURÍ, J.M.; PALOU, H. 2002, *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del castell de Besalú (segles X-XV)*. Fundació Noguera, Barcelona.
- PRUENCA, E. (edició a cura de MARQUÈS, J.M.) 1995, *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*. Fundació Noguera, Barcelona.
- ROSSELL, F.M. 1945, *Liber Feudorum Maior*, Vols. I i II, Barcelona.
- SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M. 2003, *Catalunya Carolíngia, Vol V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- TOLEDO, J. de 1910, *Historia Wambae*. MGH SRM, Hannover.
- UDINA, A. 2001, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels Reis de la Corona d'Aragó, de Guifré Borrell a Joan II*. Editorial Pagès, Barcelona.

VALLS-TABERNER, F. 1954, "El *Liber iudicum popularis* de Homobonus de Barcelona", *Anuario del Derecho español*, Madrid 1925; reimprès a *Obras selectas de Fernando Valls-Taberner*, Vol.II, Madrid-Barcelona, 235-246.

VELÁZQUEZ, I. 2004, *Las Pizarras Visigodas. Entre el Latin y su disgregación. La lengua hablada en Hispania, siglos VI-VIII*. Real Academia Española. Instituto de la lengua Castellana y Leonés. Colección Beltenebros 8.

VIVES, J.; MARÍN, T.; MARTÍNEZ, G. 1963, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona-Madrid (Hispania Cristiana, Textos Vol. I).

ZEUMER, K. 1973, *Lex Wisigothorum. Monumenta Germaniae Historica. Leges I*. Hannover.

ARTICLES I LLIBRES:

ABAD, O.; MULET, M.; COLET, A. 2011, "El Tossal del Moro, un jaciment visigòtic i ibèric a l'Urgell. Primers resultats". *URTX*, Revista cultural de l'Urgell, nº 25, 243-252.

ACIÉN, M. 1992, "Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus: la formación de un país de husūn". *III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Vol. I, Oviedo, 137-150.

ACIÉN, M. 1995, "La islamización del SE de al-Andalus. Los datos arqueológicos". *Acculturazione e mutamenti. Prospettive nell'archeologia medievale del Mediterraneo*, Firenze, 13-28.

ACIÉN, M. 1998a, "Els rebels del tagr". *L'Islam i Catalunya*. Barcelona, 71-77.

ACIÉN, M. 1998b, "El final de los elementos feudales en al-Andalus: fracaso del *incastellamento* e imposición de la sociedad islámica". *L'incastellamento. Actes des rencontres de Gérone (1992) et de Rome (1999)*. École Française de Rome, Roma, 291-305.

ACIÉN, M. 1999, "Poblamiento indígena en al-Andalus e indicios del primer poblamiento andalusí". *Al-Qantara*, XX, 47-63.

ACIÉN, M. 2000a, "La herencia del protofeudalismo visigodo frente a la imposición del Estado islámico". *Anejos del Archivo Español de Arqueología XXIII*, Madrid, 429-441.

ACIÉN, M. 2000b, "La desarticulación de la sociedad visigoda". SALVATIERRA, V. (ed.), *Hispania, al-Andalus, Castilla. Jornadas Históricas del Alto Guadalquivir*, Jaén, 45-48.

ACIÉN, M. 2002, "De nuevo sobre la fortificación del emirato". *Mil años de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Simpósio internacional sobre castelos*, Lisboa, 59-75.

- ACIÉN, M. 2008, "Un posible origen de la Torre residencial en al-Andalus". MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Barcelona, 57-88.
- AADD 1984, *Carta Arqueològica del terme municipal de Bàscara*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- AADD 1987, *Actes de les Jornades d'Història de l'Empordà. Homenatge a J. Pella i Forgas*. Patronat Francesc Eiximenis.
- AADD 1990, Els despoblats medievals a Catalunya. *Cota 0. Monogràfics nº VI*, Vic.
- AADD 1991, *Catalunya Romànica*, Vol. V (La Selva, el Gironès i el Pla de l'Estany). Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- AADD 1992, *Història de Girona* Nº 3. La Girona àrab i l'època Carolíngia. ADAC, Girona.
- AADD 1999, *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV-X*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- AGUSTÍ, B. 1996, "Santa Maria d'Amer (Amer, La Selva)". *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 308-315.
- AGUSTÍ, B. 1996-97, "Les condicions de vida al poblament rural de Sant Julià de Ramis (Gironès) en l'Alta Edat Mitjana". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Vol. XXXVIII, 1281-1295.
- AGUSTÍ, B. 2010, "Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 451-454.
- AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M. 1999, "Les Goges. Un cementiri entre els segles VII-IX (Sant Julià de Ramis, Girona)". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX-X)*, Barcelona, 111-113.
- AICART, F.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 1999, "L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació". *Estudis del Baix Empordà*, 18, 13-34.
- AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LI. (eds.) 2008, *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Santa Cristina d'Aro.
- ALBERCH, X.; BURCH, J. 1996-97, "El pla de Girona en època tardoantiga". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, 1311-1318.
- ALCALDE, G.; MOLIST, M.; TOLEDO, A. 1994, *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (La Garrotxa) a partir del 1450 a.C.* Publicacions eventuales d'arqueologia de la Garrotxa, 1. Museu Comarcal de la Garrotxa, Olot.
- ALCALDE, G.; SAÑA, M.; TORNERO, C. *Prospecció arqueològica a la Vall d'en Bas, les Preses i Riudaura (La Garrotxa)*. Informe-memòria de les prospeccions efectuades l'any 2004, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

- ALESSANDRI, P. 1995, "Ruscino, des wisigoths aux francs". SÉNAC, Ph. (dir.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpignan, 9-48.
- ALIAGA, S. 2003, "Santa Maria de Talló (Talló, Bellver de Cerdanya). La pervivència d'un centre territorial de la tardoantiguitat?". *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia*, Comarques de Lleida, Lleida, 225-248.
- ALMAGRO, M. 1955, *Las necrópolis de Ampurias, Vol. II, Necrópolis romanas y necrópolis indígenas. Monografías Ampuritanas*, III, Barcelona.
- ALMAGRO, M.; PALOL, P. 1962, La iglesia de les Corts (La Escala). *X Congreso de la Alta Edad Media*, Vol. X, Barcelona, 65-69.
- ALÒS, C.; MONJO, M.; SOLANES, E. 2007, "Organización territorial y poblamiento rural entorno a Madina Balagí (siglos VIII-XI)". SÉNAC, Ph. (ed.) *Villa 2: Villes et campagnes de Tarraconense et d'al-Andalus (VI-XI Siècles): La Transition*, Toulouse, 157-181.
- ALSINA, J. 2006, "Excavació del forn de ceràmica grisa medieval de Can Mas (Caldes de Malavella, La Selva)". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 605-607.
- ÀLVAREZ, I.; MOLINA, J.A. 2003, "Dades arqueològiques i documentals per a l'estudi de la fauna del Vallès medieval (segles X-XIV)". *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 425-436.
- AMBLÀS, O. 2003, "Metalls i metal·lúrgia a l'Esquerda medieval (Roda de Ter, Osona). *Eines i instrumental metàl·lic medieval (s. V-XV d.C)*", Roda de Ter, 31-39.
- AMBLÀS, O. 2004, "Armament medieval i d'època moderna al castell de Montsoriu s.XIII-XVII. (Arbúcies-Sant Feliu de Buixalleu, Girona)". *I Congrès: els castells medievals a la Mediterrànea Nord-Occidental*, Arbúcies, 341-352.
- AMICH, N.M. 2002, *Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya a les font escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art, tesi doctoral inèdita, Universitat de Girona.
- AMOURIC, H. 1997, "Moulins domestiques et moulins hydrauliques en Provence, de l'Antiquité au XIIe siècle". *IV Curs d'arqueologia d'Andorra, La vida medieval als dos vessants del Pirineu*, Patrimoni Cultural d'Andorra, 85-104.
- ANTOLÍN, F.; MENSUA, C.; PIQUÉ, R. 2009, *Informe de la flotació, la tria i la determinació de les restes arqueobotàniques del jaciment de l'Aubert (Vall d'en Bas, La Garrotxa)*. Servei d'Anàlisis Arqueològiques, Universitat Autònoma de Barcelona.
- AQUILUÉ, X.; BURÉS, L.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. 1996, "Excavacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà)". *III*

Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Santa Coloma de Farners, 52-64.

AQUILUÉ, X. BURÉS, L. 1999, "Fase V: l'Antiguitat Tardana". AQUILUÉ, X. (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-96). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual. Monografies Emporitanes nº 9*, Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona, 389-422.

AQUILUÉ, X. BURÉS, L. 1999, "Fase VI: l'època medieval". AQUILUÉ, X. (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-96). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual. Monografies Emporitanes nº 9*, Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona, 423-426.

AQUILUÉ, X. BURÉS, L. 1999, "El material arqueològic". AQUILUÉ, X. (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-96). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual. Monografies Emporitanes nº 9*, Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona, 400-441.

AQUILUÉ, X.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. 2002, "Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2000-2001". *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 173-174.

ARCE, J.; RIPOLL, G. 2001, "Transformación y final de las *villae* en occidente (siglos IV-VIII): problemas y prespectivas". *Aqueologia y Territorio Medieval*, 8, 21-48.

ARTIGUES, P. LI. 2003, "El monestir de Sant Cugat del Vallès. L'evolució arquitectònica a partir de l'arqueologia". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Sant Cugat del Vallès, 18-28.

ARTIGUES, P. LI.; BRAVO, P.; HINOJO, E. 2006, "Excavacions arqueològiques a Can Gambús-2, Sabadell (Vallès Occidental)". *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 111-114.

ARTIGUES, P. LI.; SARDÀ, M.; VILA, J.M.; AGUELO, J. 1998, "Les excavacions al Monestir de Sant Cugat del Vallès (1993-1994)". *Actes del Curs Arqueologia de les esglésies i poblament medieval del Vallès*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell, 29-39.

AUGÉ, A. 2010, "Primera intervenció arqueològica a l'església de Sant Miquel de Palol de Sabaldòria (Vilafant, Alt Empordà)". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 505-510.

AUGÉ, A. 2012, "Les campanyes d'excavació de 2010 i 2011 a Palol de Sabaldòria (Vilafant, Alt Empordà)". *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 375-380.

AUGÉ, A.; FRIGOLA, J. 2010, "La plaça de Pallol de Girona". Troballes arqueològiques des del segle I-II DC fins al segle XIX-XX". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 639-647.

- AUGÉ, A.; USACIOVAS, O.; VALLDAURA, D. 2012, "Can Viader i Camps de Can Palau: dos jaciments arqueològics trobats al desdoblament de l'eix transversal a Vilobí d'Onyar". *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 169-172.
- AZKARATE, A. 1988, *Arquitectura cristiana de la Antigüedad Tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*. Vitòria-Gasteiz.
- AZKARATE, A. 2003, "Después del imperio Romano y antes del año mil: morfologías urbanas, técnicas constructivas y producciones cerámicas". *Arqueología de la Arquitectura*, Nº 2, 37-46.
- AZKARATE, A. 2011, "Repensando los márgenes circumpirenaico-occidentales durante los siglos VI y VII". *Zona Arqueològica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, Vol. I, Alcalá de Henares, 241-256.
- AZKARATE, A.; QUIRÓS, J.A. 2001, "Arquitectura doméstica altomedieval en la Península Ibérica. Reflexiones a partir de las excavaciones de la catedral de Santa Maria de Vitoria-Gasteiz". *Archivo Español de Arqueología*, 74, 234-266.
- AZKARATE, A.; SOLAUN, A. 2008, "Excavaciones arqueológicas en el exterior de los conjuntos rupestres de las Gobas (Laño, Burgos)". *Archivo Español de Arqueología*, 81, 33-49.
- AZKARATE, A.; SOLAUN, A. 2009, "Nacimiento y transformación de un asentamiento altomedieval en un futuro centro de poder: Gasteiz desde fines del siglo VII d.C. a inicios del segundo milenio". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europa, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 405-428.
- BACÀRIA, A. 1991, "Ceràmiques paleocristianes (Dérivées-des-sigillées paleochrétiennes) del Penedès". *Miscel·lània Penedesenca*.
- BACÀRIA, J. 2005, "Ceràmica de cuina del jaciment Tardoromà de la Bastida (Rubí, Barcelona)". GURT, J.M. (ed.) *BAR. LRCW 1. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, Barcelona, 179-202.
- BADIA, J. 1978, *L'Arquitectura medieval de l'Empordà* Vols. I-II. Diputació Provincial de Girona.
- BALAGUER, A.M. 1983, "El problema de la localización de la Roda visigòtica. *Acta Numismàtica*, 13, 110-118.
- BALAÑA, P. 1997, *L'islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafel Dalmau Editor, Col·lecció Nissaga, nº 13, Barcelona.
- BALLESTEROS, P.; CRIADO, F.; ANDRADE, J.M. 2006, "Formas y fechas de un paisaje agrario de época medieval: a cidade da cultura en Santiago de Compostela". *Arqueologia Espacial*, 26, 193-225.

- BALLESTÍN, X.; VILADRICH, M. 2008, "Foc, fum. Torxes i miralls: senyals visuals a l'època tardoantiga i altmedieval". MARTÍ, R. (ed.), *Fars de terra endins, antigues alimares d'al-Andalus*, Edicions EDAR, Barcelona, 287-336.
- BARCELÓ, M. (ed.), *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*. Editorial Crítica, Barcelona.
- BARRAL, X. 1981, *L'Art pre-romànic a Catalunya*. Segles IX-X. Edicions 62, Barcelona.
- BATET, C. 1996, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*. Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès.
- BATISTA, R.; BONAMUSA, J. 1975, "Trobada d'una necròpolis de l'Alta Edat Mitjana a Vilassar de Dalt". *Información Arqueológica*, nº 16, Barcelona, 106-108.
- BARBIER, J. 1990, "Le système palatial franc: genèse et fonctionnement dans le nord-ouest du regnum". *Bibliothèque de l'école des chartes*, 148, 245-299.
- BELTRÁN, J. 2006, "Los contextos altomedievales de la Plaza del Rei de Barcelona: La cerámica de tradición carolingia". *Cuadernos de Historia y Arqueología de la Ciudad de Barcelona*, Nº 2, 109-140.
- BELTRÁN, J.; NICOLAU, A. 1999, "Barcelona. Topografia dels espais de poder a l'època carolíngia. El conjunt episcopal i la residència comtal". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del Romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 100-106.
- BENET, C.; CARRETÉ, J.M.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.A. 1991-1992, "L'assentament rural del Mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana". *Acta Arqueològica de Tarragona*, 4, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 31-44 .
- BOLÒS, J. 1984, "El poblat de Sidillà". *Catalunya Romànica*, Vol. VIII. *El Baix Empordà*. Barcelona, 202-212.
- BOLÒS, J. 1996, *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs-Berguedà)*. Universitat de Lleida.
- BOLÒS, J. 1998, *Atles del comtat de Besalú (785-988)*, Barcelona. Rafel Dalmau Editor.
- BOLÒS, J. 2000, "Els castells medievals a Catalunya". *L'Arquitectura Militar Medieval. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 11-23.
- BOLÒS, J. 2002, "La Selva i el comtat de Girona abans de l'any 1000". *Quaderns de la Selva*, 14, 22-32.
- BOLÒS, J. 2003, "El naixement d'un nou paisatge: Catalunya als segles IX-XII".
- BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL, M.; SOBREQÜÉS, J. (eds.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, 133-152.

- BOLÒS, J. 2004, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per conèixer la història de Catalunya. Memòries de la secció històrico-arqueològica*, LXVI, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- BOLÒS, J., PAGÈS, M. 1986, "El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, Annex 3, 113-150.
- BOLÒS, J.; MORAN, J. 1994, *Repertori d'antropònims catalans*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. 1999, *Atles dels comtat d'Empúries i Peralada (780-991)*, Barcelona. Rafel Dalmau Editor.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. 2001, *Atles del comtat de Girona (785-993)*, Barcelona. Rafel Dalmau Editor.
- BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. (ed.) 1999-2000, *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III, Lleida.
- BONASSIE, P. 1979-81, *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI)*, Vol. I-II, Edicions 62, Barcelona.
- BONASSIE, P. 1988, *Catalunya mil años atrás. (Siglos X-XI)*. Editorial Península, Barcelona.
- BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M.R.; SOCIAS, J. 1999, "Olérdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-IX)". *Catalunya a l'època Carolíngia. Art i cultura abans del Romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 95-99.
- BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, J.; SOCIAS, J. 2003, "Les sitges del sector 01. L'ocupació del *castrum Olerdula* al segle X". *II Congrés d'Arqueologia Medieval a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 775-790.
- BOSCH, C.; EGEA, A. 2007, *L'antic municipi de Calabuig*. Ajuntament de Bàscara.
- BOSCH, C.; EGEA, A. 2007, *L'antic municipi d'Orriols*. Ajuntament de Bàscara.
- BOTO, G. 2006, "Topografía de los monasterios de la Marca Hispana (ca. 800-ca 1030)". QUIROGA, J.L.; MARTÍNEZ, A.M.; MORÍN, J. (eds.). *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval siglos (V-XI)*. *Actas del III Encuentro Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica*. BAR International Series, Oxford, 148-203.
- BROGIOLO, G.P. 2007, "Fortificazioni e militarizzazione della società". *I Longobardi. Dalla caduta dell'Impero all'alba dell'Italia*, Milano, 177-182.
- BROGIOLO, G.P.; CHAVARRÍA, A. 2008, "El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en Occidente (siglos V-VIII)". FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V.; GIL, F.

(eds.) *Las villae tardoromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 167-192.

BURCH, J. GARCÍA, G.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J. 1999, *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas castell de Porqueres. Quaderns*. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, Banyoles.

BURCH, J. GARCIA, G.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D. 1999, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona.

BURCH, J.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 2002, *Memòria arqueològica de Palol de Sabaldòria (Vilafant)*. Servei d'Arqueologia i Palontologia de la Generalitat de Catalunya.

BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I. 2006, *El Castellum, Excavacions Arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 2*, Girona.

BURGUEÑO, E. 2000, "Us d'àmfores Dressel 20 de Blandae. El comerç d'oli de la Bètica a la comarca de la Selva". *Quaderns de la Selva*, nº 12, 161-172.

BURJACHS, F. 2003, "Paisatges i climes medievals de la façana ibèrica nord-occidental". *Congrés: Els Castells medievals a la mediterrània nord-occidental*. Arbúcies, 231-246.

BURJACHS, F. 2005, "El territori d'Emporion i les seves dades paleoambientals". *Empúries*, 54, 25-33.

BURJACHS, F. 2009, "La vegetació i el clima a la vall d'en Bas als segles VIII-IX". ALCALDE, G.; SAÑA, M. (eds.), *Sis mil anys vivint a la vora dels aiguamolls de la Vall d'en Bas*. Amics de Besalú i el seu comtat, 106-107.

BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M. 1998, "L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrotxa)". *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 149-167.

BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M. 1999, "L'arqueologia a Besalú (La Garrotxa) a l'entorn de l'any mil". *Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*, Vic-Ripoll, Barcelona, 382-393.

BUXÓ, D. 1986-87, "Estudi de la fauna del jaciment de Sant Miquel de la Vall". *Acta Històrica et Archeologica Medievalia*, 7-8, 357-412.

BUXÓ, R. 2005, "L'agricultura d'època romana: estudis arqueobotànics i evolució dels cultius a Catalunya". *Cota Zero*, nº 20, 108-120.

CABESTANY, J.F.; BELTRAN, P.; RIU, M.; RAURICH, X.; MESTRE, A.; SANCHO, M.; MARUGAN, C. 1994, *El Castell de Mataplana. L'evolució d'una fortificació senyorial*

(s.XI-XV) (Gombrèn, Ripollès). *Treballs arqueològics entre 1986-1993. Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval N° 1*. Universitat de Barcelona.

CABALLÉ, G. 2004, "L'excavació arqueològica a Can Vinyalets (Santa Perpètua de la Mogoda/Vallès Occidental)". *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, Comarques de Barcelona*, 903-925.

CABALLERO, L. 2007, "El monasterio de *Balata melc*, Melque (Sant Martín de Montalbán, Toledo). En el centenario de su descubrimiento". QUIROGA, J.L; MARTÍNEZ, A.M.; MORÍN, J. (eds). *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval siglos (V-XI)*. *Actas del III Encuentro Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica*. BAR International Series, Oxford, 91-120.

CAIXAL, A.; PANCORBO, A.; LÓPEZ, A. 2006, "Cronologia dels recintes del castell de Boixadors (Sant Pere Sallavinera, Anoia). A partir dels resultats de les excavacions arqueològiques de 1999-2000, 2002 i 2004". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 458-471.

CAMERON, F.; CLARK, G.; JACKSON, R.P.J.; JONHNS, C.M.; PHILPOT, S.; POTTER, T.W.; SHEPHERD, J.D.; STONE, J.D. WITHEHOUSE, D.B. 1984, "Il castello di Ponte Nepessimo e il confine settentrionale del ducato di Roma". *Archeologia Medievale*, 11, 63-148.

CAMINO, J.; ESTRADA, R.; VINIEGRA, Y. 2007, " A propósito de las fortificaciones lineales astures del Homón de Faro (La Carisa) y El Muro (La Mesa)". *Territorio, Sociedad y Poder. Revista de Estudios Medievales*, nº 2, 53-62.

CAMINO, J.; ESTRADA, R.; VINIEGRA, Y. 2010, "En las postrimeras montañas contra el sol de poniente. Las clausuras de la Cordillera Cantábrica a finales del reino visigodo frente a la invasión islámica". RUIZ, J.I.; CAMINO, J. (eds.). *La Carisa y la mesa. Causas políticas y militares del origen del reino de Asturias*, Oviedo, 2-29.

CAMPRUBÍ, J. 2003, "Els *castra* berguedans de finals del s. IX i inicis del X i el seu context". *I Congrés: els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*. Arbúcies, 205-216.

CAMPRUBÍ, J.; MARTÍ, R. 1997-2001, *Evolució del poblament a la Plana Central del Berguedà des de l'època baix-imperial fins l'Alta Edat Mitjana*, informes i memòries inèdits, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 2002, Girona entre l'islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (759-801). *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Vol. XLIII, 7-28.

- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M. 2003, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Vol. 5. Ajuntament de Girona.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 2004, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Vol. 6. Ajuntament de Girona.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 2005, "El *Castellum Uellosos* del puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia". *Estudis del Baix Empordà*, Nº 24, 5-54.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 2006, "Les *uillae* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'Antiguitat Tardana (segles IV-VIII)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLVII, 15-48.
- CANAL, J.; NOLLA, J.M. 2007, "La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques". *Empúries*, 55, 185-198.
- CAHNER, M. (dir.) 1981, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. L'Alt Empordà i El Baix Empordà*. Vol. I. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- CANHER, M. (dir.) 1991, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Gironès, Pla de l'Estany, Selva i Garrotxa*. Vol. III. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- CANTONI, G.; FOLCH, C. 2011, Informe de les excavacions arqueològiques al jaciment de Cal Ticó (Castellnou de Bages, Bages). Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- CANTOS, J.A. 2006, "La intervenció arqueològica als voltants de l'església parroquial de la Palma de Cervelló. Un exemple d'evolució de l'espai d'una sagrera". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 721-726.
- CARANDINI, A. 1997, *Historias en la Tierra. Manual de excavación arqueológica*. Editorial Crítica, Barcelona.
- CASAL, M.T.; CASTRO, E.; LÓPEZ, R.; SALINAS, E. 2005, "Aproximación al estudio de la ceràmica emiral del arrabal de *Saunda* (Qurtuba, Córdoba)". *Arqueologia y Territorio Medieval*, 12.2, 189-236.
- CASAS I.; GENOVER, J.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; NOLLA, J.M. 1993, La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, L'Alt Empordà), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 26, 341-372.
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J.M.; TREMOLEDA, J. 1995, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*. Centre d'investigacions arqueològiques, sèrie Monogràfica, 15, Girona.

- CASTANYER, P. ; TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba, un hàbitat rural d'època romana al Pla de l'Estany*, Banyoles.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. 2005, "La producció agrícola d'època romana al nord-est de Catalunya". *Cota Zero*, nº 20, 67-77.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. 2008, "Resultats de l'actuació arqueològica realitzada l'any 2007 a la vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany)". *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Empúries, 267-272.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; DEHESA, R. 2010, "Intervencions Arqueològiques a la vil·la romana de Vilauba (2008-2009)". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 253-258.
- CASAS, J. 1979, "Aproximació a l'estudi de la *Via Augusta* a les comarques de Girona". *Revista de Girona*, nº XXV, 87-88.
- CASAS, J. 1980, "El camí d'Empúries. Aproximació a la xarxa viària del Baix Empordà". *Información Arqueológica*, nº 33-34, 59-63.
- CASTELLVÍ, J. 1999, "Les Cluses". *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Barcelona, 160-161.
- CATAFAU, A; PASSARRIUS, O. 2007, "La restructuration du peuplement aux Xe –XIe siècles en Roussillon. L'aport de l'étude des habitats ruraux abandonnés à la chronologie de la formation du village". *Domitia*, Nº 89. Textes reunis par Aymat Catafau. *Activités, échanges et popleument entre antiquité et moyen Âge en Pyrénées-Orientales et Aude*, 89-120.
- CATAFAU, A. 2008, "L'église comme centre organisateur de l'habitat en Languedoc, Roussillon et Catalogne, VIII-XIe siècles". *Movimientos migratorios, asentamientos y expansión (siglos VIII-XI) en el Centenario del Profesor José Maria Lacarra (1907-2007)*. *XXXIV Semana de Estudios Medievales*, Estella- Pamplona, 187-229.
- CATALÁ, P. 1971, *Els Castells Catalans*, Vol. III, Barcelona, Rafel Dalmau Editor, 380-384.
- CATTEDDU, I. 2009, *Archéologie médiévale en France. Le premier Moyen Age (Vé-XIe siècle)*. Paris.
- CAU, J. M. 1997, "La cerámica del nordeste peninsular y las Baleares entre los siglos V-X", *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe congrès*, Aix en Provence, 173-192.
- CASTELLVÍ, J.; NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1991-1992, "Excavacions arqueològiques a Sant Maria de Panissars (Portús-Vallespir/La Jonquera-Alt Empordà). Estat de la qüestió". *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 63-72.

- CAULA, F., 1930, *Les parròquies i comuns de Santa Eulàlia de Begudà i Sant Joan les Fonts (Notes Històriques)*, Sant Joan les Fonts.
- CODINA, F.; MARGALL, J.; DE PRADO, G.; SOLDEVILA, X. 2006, "Evidències arqueològiques d'època medieval al nucli històric d'Ullastret". *Estudis del Baix Empordà*, Vol. XXV, 33-64.
- CODINA, F.; COROMINA, N. 2010, "El cementiri de Sant Esteve de Marenyà (La Tallada d'Empordà)". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Arbúcies*, 467-472.
- CODINA, D.; MONTALBAN, C. 2006a, "L'època carolíngia a l'Albera: el cas de l'església de Sant Quirze de Colera (Rabós, Alt Empordà)". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Roses*, 395-404.
- CODINA, D.; MONTALBÁN, C. 2007b, "L'època carolíngia a l'Albera: el cas de l'església de Sant Quirze de Colera (Rabós, Alt Empordà)". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 613-620.
- COLOMINAS, L. 2009, "Animal husbandry in the North-East of Catalonia from the 1° to the 5° Century AD: improvement and importation". *The territory and its resources. Studies of rural World in the Roman period* 4, 9-26.
- COLL, J. M. 2003, *Memòria de la intervenció arqueològica als Horts de Can Torras (Castellar del Vallès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- COLL, J.M. 2011, "Els vidres d'època visigoda a Catalunya: primeres dades". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 201-210.
- COLL, J.M. en premsa, "Los vidrios del poblado de época visigoda de Can Gambús-1 (Sabadell-Barcelona)". *Jornadas nacionales sobre el vidrio de la Alta Edad Media i Andalusí*, La Granja (San Ildefonso).
- COLL, J.M.; MOLINA, J.A.; ROIG, J. 1994, "El Fondal de Vandellós (Mediona, Alt Penedès). Un nucli eremític-cultural en cova del segle V. *Miscel·lània Penedesenca*, 172-183.
- COLL, J.M.; ROIG, J. 1998, "Les esglésies de Sant Menna (Sentmenat) i de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès). Dos exemples de parroquialització i ensagrament al Vallès". *Curs Arqueologia de les esglésies i poblament medieval del Vallès*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell, 49-61.
- COLL, J.M.; ROIG, J. 2000a, "Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'Antiguitat Tardana a la fi de l'any mil". *Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*. Vic-Ripoll, 457-474.

- COLL, J.M.; ROIG, J. 2000b, "L'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental). Resultats de les darreres intervencions arqueològiques (1998-1999)". *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 251-271.
- COLL, J.M.; ROIG, J. 2011, "La fi de les viles romanes Baix imperials a la Depressió prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per la seva datació". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 161-172.
- COLL, J. 1994, *El castell de Montsoriu*, Breda.
- COMPTE, A. 1976, "Geografia urbana de Castelló d'Empúries". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, nº 11, 14-100.
- CONGOST, R.; TO, LLUÍS (eds.) 1999, *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-Est (segles XI-XX)*. Barcelona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Universitat de Girona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CONTANT, A. 2005, *Du castrum à la seigneurie : pouvoirs et occupation du sol dans le massif des Albères et ses marges (IIe-XIIe s.)*. Thèse de Doctorat inédite soutenue à l'Université de Toulouse-Le Mirail-II.
- CONSTANT, A. 2007, "De la *civitas* au *castrum*: genèse des centres locaux du pouvoir entre Narbonaise et Tarraconaise: du III au X siècle". SÉNAC, Ph. (ed.), *Villa 2: Villes et campagnes de Tarraconense et d'Al-andalus (VI-XI Siècle): La Transition*. Toulouse, 41-66.
- CORTADA, LL. 1998, *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya preindustrial. Volum I. De l'Antiguitat al segle XVII*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- CRUSAFONT, M. 1983, "Tipo inédito de Carlomagno de la ceca de Roda". *Acta Numismática*, 13, 125-136.
- CRUSAFONT, M. 1989, *Barcelona i la moneda catalana*. Caixa de Pensions, Barcelona.
- CRUSAFONT, M. 2008, "La moneda barcelonina del segle X. Altres novetats comtals". *Acta Numismática*, 38, 91-121.
- CURTO, A. 1984-85, "Els nivells islàmics en l'excavació de la plaça de Nostra Senyora de la Cinta o de l'Olivera de la ciutat de Tortosa (Tarragona)". *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, Vol. III, Madrid, 99-112.
- CHALMETA, P. 1994, *Invasión e islamización*. Editorial Mafre, Madrid.
- CHAVARRÍA, A. 1996, "Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la *Tarraconensis* durante la Antigüedad Tardía". *Butlletí de la Real Academia de Belles Arts de Sant Jordi*, X, 165-202.

- CHAVARRÍA, A. 2005, "Dopo la fine delle villa. Le campagne ispaniche en època visigòtica". BROGIOLO, G.P.; CHAVARRÍA, A.; VALENTI, M. (eds.). *Dopo la fine delle villa: le campagne dal VI al IX secolo*, Mantova, 263-285.
- CHAVARRÍA, A. 2006a, "Villas en *Hispania* durante la Antigüedad Tardía". CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; BROGIOLO, G.P. (eds.). *Villas Tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, CSIC, Madrid, 17-35.
- CHAVARRÍA, A. 2006b, "Aristocracias Tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): otro mito historiográfico?". *Rivista di Archeologia Cristiana*, nº 82, 201-230.
- CHAVARRÍA, A. 2008, "Vil·les, mausoleus i esglésies: reflexions entorn a la cristianització del territori rural a l'Antiguitat Tardana". AICART, F.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.I. (eds.), *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Santa Cristina d'Aro, 211-225.
- CHECA, M.; FOLCH, C.; GIBERT, J., 2008, "Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast". MARTÍ, R. (ed.), *Fars de l'Islam, antigues alimares d'al-Andalus*, Ed. EDAR, Barcelona, 337-350.
- DAURA, A.; GALOBART, J.; PIÑERO, J. 1995, *L'Arqueologia al Bages*. Centre d'Estudis del Bages, Manresa.
- DELOGU, P. 1994, "La fine del mondo antico e l'inizio del medioevo. Nuovi dati per un vecchio problema". FRANCHOVIC, R.; NOYE, G. (ed.), *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secoli) alla luce dell'archeologia*, 7-29.
- DÍAZ, P.C. 2007, "El legado del pasado: reglas y monasterios visigodos y carolingios". QUIROGA, J.L.; MARTÍNEZ, A.M.; MORÍN, J. (eds.). *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval siglos (V-XI)*. *Actas del III Encuentro Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica*. BAR International Series, Oxford, 10-31.
- DURLIAT, J. 1990, *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*. Jan Thobcke, Sigmaringen.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1974, "Sepulturas medievales en el Collet de Sant Pere màrtir". *Información Arqueológica*, nº 15, 71-75.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1986-89, "Tres conjunts d'habitable altomedieval a l'Alta Segarra (Bages-Anoia, Barcelona)". *Empúries*, nº 48-50, 300-310.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1999, "El fenomen eremític rupestre a la Catalunya Central". MIQUEL, M.; SALA, M. (coord.). *Temps de monestirs. Els monestirs catalans de l'any mil*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 41-43.

- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, LI. 1995, *Vilaclara de Castellfollit del Boix, Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Arqueoanoia Edicions, Igualada.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. 1999, "Eremitoris rupestres alt-medievals a la Catalunya central: una recerca sobre el cristianisme rural". *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 260-281.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, LI. 2002, "Les necròpolis tardoantigues i almedievals: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 662-672.
- ESCALA, O.; NIETO, A. 2004, "Vilans del Reig (Els Toros, Les Garrigues): un assentament rural del segle VII dC". *Revista d' Arqueologia de Ponent*, nº 14, 275-286.
- ESTEBA, J.; DEHESA, R. 2005, "Sant Aniol de Finestres: de santuari de sacralització a les aigües a temple cristià". MAROTO, J.; RIPOLL, E. (eds.). *Protohistòria et Antiqua Historia Pyrenaica. II Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*, Girona, 285-298.
- ESTEVE, L. 1990, "Bell-lloc d'Aro, Restauració de l'església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982-1986)". *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, nº 9, 63-114.
- ESTRADA, J. 1997, "El itinerario de los Vasos Apolinales en el trayecto de Girona a Tarragona". CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (dirs.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta. Documents d'Archéologie Française*. Ed. de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 149-156.
- FARÍAS, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A. 2007, *Les Sagreres a la Catalunya Medieval*. Biblioteca d'Història Rural, Girona.
- FARO, J.A.; GARCÍA, M.; UNZU, M. 2007, La presencia islámica en Pamplona., SÉNAC, Ph. (ed.), *Villa 2, Villes et campagnes de Tarraconaise et d'Al-Andalus (VI-XI Siècles): La transition*, Toulouse, 97-138.
- FERNÁNDEZ, C.; GIL, F.; OREJAS, A. 2004, "La villa romana de Veranes. El complejo rural tardorromano y propuesta de estudio del territorio". *Archivo Español de Arqueología*, 77, 197-220.
- FOLCH, R. 1981, *La vegetació dels Països Catalans*. Ed. Ketres, Barcelona.
- FOLCH, C. 2002, *Els territoris del Nord-est de Catalunya a l'inici de l'Edat Mitjana: el poblament als segles VII-IX d C*. Treball de recerca inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- FOLCH, C. 2003, "Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya". *Quaderns de la Selva*, Nº 14, Santa Coloma de Farners, 139-154.
- FOLCH, C. 2005a, "El poblament al nord-est de Catalunya durant la transició a l'Edat Mitjana segles (V-XI d.C)". *Annals de l' Institut d'Estudis Gironins*, XLVI, 37-65.

- FOLCH, C. 2005b, "La cerámica de la Alta Edad Media en Catalunya (siglos VIII-IX). El estado de la cuestión". *Arqueología y Territorio Medieval*, 12.2, 237-54.
- FOLCH, C. 2006, "La ceràmica de l'Alta Edat Mitjana d'un habitatge del Vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà)". *De Constantí a Carlemany. El pas de l'antiguitat tardana al món medieval. III Jornades d'Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 187-195.
- FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M. 2000, "Primera campanya d'excavacions al castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva, la Selva)". *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 217-220.
- FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M. 2001, "Tocafelló. La descoberta arqueològica d'un castell del Vescomtat de Cabrera". *Quaderns de la Selva*, Nº 13. Homenatge a J.M. Pons i Guri, Vol. 2, Centre d'Estudis Selvatans, Consell Comarcal de la Selva, 33-56.
- FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M. 2002, "Castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva, la Selva). Campanyes 2000-2001". *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 325-329.
- FOLCH, C.; MERINO, J. 2002, "Primera campanya d'excavacions al Castell de Sant Maurici o de Malavella". *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 357-358.
- FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M. 2004, "Les excavacions de l'any 2002 al castell de Torcafelló. (Caldes de Malavella, La Selva)". *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 423-427.
- FOLCH, C.; GIBERT, J. 2006b, "Prospeccions arqueològiques al terme municipal de Bàscara (Alt Empordà)". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 349-356.
- FOLCH, C.; GIBERT, J. 2007a, "Prospeccions arqueològiques al terme municipal de Bàscara (Alt Empordà). El poblament entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 747-752.
- FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MERINO, J. 2007, "Excavacions arqueològiques al castell de Malavella (Caldes de Malavella, La Selva) (segles X-XIV). *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 442-449.
- FOLCH, C.; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M. 2007, "Torcafelló (Maçanet de la Selva): un castell dels segles XI-XIII a la Selva. *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 758-769.
- FOLCH, C.; MARTÍ, R. 2007, "Excavacions arqueològiques al vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà): un assentament rural del segle IX". *III Congrés*

d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Vol. II, Sabadell, 506-513.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E. 2007, "L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del Serrat dels tres hereus, Casserres, Berguedà". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 753-757.

FOLCH, C.; GIBERT, J. 2008a, "La Torre del Far del Santa Coloma de Farners (La Selva)". MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*, Barcelona, 155-166.

FOLCH, C.; GIBERT, J. 2008b, El poblament antic i altmedieval a Bàscara, Orriols i Calabuig (Alt Empordà). *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, XXXIX, 225-247.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. 2009, "Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en Catalunya Vella (siglos VII-XI). Resultados preliminares de un proyecto de investigación". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 289-301.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. 2010, "Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponímia, documentación y arqueología". SÉNAC, Ph. (dir.), *VILLA 3: Historia y arqueología de la sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, Zaragoza, 217-247.

FOLCH, C.; GIBERT, J. 2010a, "L'Aubert (La Vall d'en Bas, La Garrotxa): un assentament rural de l'Alta Edat Mitjana (Segles VIII-X). *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 349-354.

FOLCH, C.; GIBERT, J. 2010b, "El Convent dels Monjos (Planoles, El Ripollès): un poblat medieval als Pirineus (Segles XI-XII). *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 589-592.

FOLCH, C.; GIBERT, J. 2011a, "Cal Ticó (Castellnou de Bages). Un centre productor de ceràmica de l'Alta Edat Mitjana (segles X-XI)". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Tarragona, 689-695.

FOLCH, C.; GIBERT, J.; CARRASCAL, S. 2011, "La necròpolis de l'Alta Edat Mitjana de Pertegàs (Calders, El Bages) segles VIII-IX". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 113-122.

FOLCH, C.; GIBERT, J. 2011b, "L'assentament rural de l'Alta Edat Mitjana de l'Aubert (La Vall d'en Bas, La Garrotxa). Segles VII-X". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 67-74.

FOLCH, C.; GIBERT, J. 2011c, "Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasteriolum* i *palatium*". *JIA: Congreso de Jovenes en investigación Arqueológica, Estrat Crític*, nº5, Vol. II, Bellaterra, 364-378.

- FOLCH, C; GIBERT, J. 2011d, "Primeres campanyes al conjunt de Monistrol de Gaià (Gaià, El Bages)". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 95-99.
- FOLCH, C.; GIBERT, J. en premsa, "Ocupació i organització del territori a la Catalunya central a l'Alta Edat Mitjana. Recerques arqueològiques del grup OCORDE". *Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*, Manresa.
- FONT, J.M. 1968, "Les modes de détention des châteaux dans la vieille Catalogne et ses marches frontières, du début du IXe au début du XIe siècle". *Annales du Midi*, 80, 405-419.
- FONT, G.; TURA, J.M.; RUEDA, J. 2000a, "El castell de Montsoriu a l'entorn de l'any mil". *Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*. Vic-Ripoll, Barcelona, 399-407.
- FONT, G; TURA, J.M.; RUEDA, J. 2000b, *El castell de Montsoriu*. Consell Comarcal de la Selva, Arbúcies.
- FONT, G.; TURA, J.M.; RUEDA, J. 2001, "Montsoriu als segles X-XII. La gènesi d'un castell medieval a la Catalunya Vella". *Quaderns de la Selva*, 13, 25-32.
- FONT, G.; TURA, J.M.; RUEDA, J. 2007, "El castell de Montsoriu (Arbúcies, Sant Feliu de Buixalleu, La Selva)". *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 249-274.
- FONT, S.; SUREDA, M. 2007, *L'església vella de Sant Vicenç (Tossa de Mar, La Selva)*. Universitat de Girona, Tossa de Mar.
- FOREST, V. 1992, "Annexe III: la faune. La Motte Castrale de Décimes-Charpieu (Rhône)". *Archéologie Médiévale*, XXII, 270.
- FORTÓ, A.; VIDAL, A. 2007, "L'ocupació tardoantiga i medieval de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental)". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 547-558.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. 2009, "Los yacimientos del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) y de Ca l'Estrada (Canovelles), dos ejemplos de asentamiento agrícola entre los siglos V-XIII d.C en el entorno de Granollers (Vallès Oriental, Barcelona)". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 263-273.
- FORTÓ, A.; VIDAL, A. 2009, "En los orígenes de Sant Julià de Lòria (Andorra)". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 258-262.
- FORTÓ, A.; MAESE, X. 2009-2010, La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental). *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 113-142.
- FOSSIER, R. 1970, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris.

- FOY, D. 1995, "Le verre du IVe au VIIIe siècle en France méditerranéenne. Premier essai de typo-chronologie". *Le verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Typologie-Chronologie-Diffusion*, Guiry-en-Vexin, 187-242.
- FRANCÈS, J. (coord.) 2007, *Els Maiols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el Neolític i l'Antiguitat Tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Excavacions arqueològiques a Catalunya, N° 17, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; ARQUELAGUÉS, M. 2011, "L'ocupació altmedieval del Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès)". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Tarragona, 885-893.
- FRIGOLA, J. 2003, Les sitges del Polígon industrial (Cassà de la Selva, Gironès). Memòria d'excavació inèdita. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- FRIGOLA, J. 2010, "La intervenció arqueològica de l'any 2009 a l'era d'en Xiuà (Besalú, La Garrotxa): la Torre Lardera". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 407-412.
- FRIGOLA, J. i PUNSETI, D. 2006, "Excavació de les necròpolis medieval i moderna de l'església de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 435-442.
- FRIGOLA, J.; CODINA, D. 2008, "Excavació al castell de Vilopriu (Vilopriu, Baix Empordà)". *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, L'Escalade Empúries, 353-357.
- FRIGOLA, J.; FRIGOLA, J. 2012, "El jaciments dels Horts del carrer Tallaferro (Besalú, La Garrotxa). Campanya de 2011". *XI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Girona, 313-319.
- FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. 2012, "Les intervencions arqueològiques al castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa). Campanyes de 2010 i 2011". *XI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Girona, 291-295.
- FRIGOLA, J.; RONCERO, A. 2010, "El jaciment ibèric i medieval de Can Castells (Vidreres, La Selva)". *X Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Arbúcies, 125-128.
- FUERTES, M.; PUNSETTI, D. 2000, "Intervenció a les sitges de Can Simon (Santa Coloma de Farners, La Selva)". *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 271-274.
- FUERTES, M.; MONTALBÁN, C. 2007, "El Serradar, una necròpolis i un hàbitat de l'Antiguitat Tardana a Sant Pere Pescador ". *Actes del Congrés: El paisatge element*

vertebrador de la identitat Empordanesa, Vol. I, Institut d'Estudis Empordanesos, 291-299.

GALVE, P. 1988, "Aproximación al estudio de la cerámica de época emiral en la ciudad de Zaragoza". *Cesaraugusta*, 6, 235-261.

GALLEGO, M. A.; GARCÍA, J.; IZQUIERDO, R.; DE JUAN, J.; OLMO, L.; PERIS, D.; VILLA, R. 2009, La Vega Baja de Toledo. Ayuntamiento de Toledo, Toledo.

GÓMEZ, A. J.; ROJAS, J.M. 2009, "El yacimiento de la Vega Baja de Toledo. Avance sobre las cerámicas de la fase emiral". *Actas del VIII Congreso Internacional de ceràmica Medieval*, Tomo II, 785-804.

GARCÍA, G.; MORO, A.; TUSSET, J. 2009, La Seu episcopal d'Egara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX. *Sèrie Documenta 8*, ICAC, Tarragona.

GARCÍA, J.E. 1998, "La creació d'una frontera: *al-Tagr al-A'là*". *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 57-63.

GARCÍA, J.E. 1998, "La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer". *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 137-165.

GARCÍA, J.E.; MIRÓ, N.; REVILLA, E. 2003, "Un context paleondalusí a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona". *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 363-380.

GARCÍA, M.G.; MORO, A.; TUSSET, F. 2003, "De conjunt paleocristià i catedralici a conjunt parroquial. Transformacions i canvis d'ús de les esglésies de Sant Pere de Terrassa". *Terme*, Nº 18, 29-57.

GARCÍA, G.; VIVÓ, D. 2003, "Sant Julià de Ramis i Puig Rom: dos ejemplos de yacimientos con armamento y equipamiento militar visigodo". *Gladius*, XIII, 161-190.

GIBERT, J. 2004, "Toponímia i establiments altmedievals al Baix Llobregat". *Materials del Baix Llobregat*, nº 10, 79-83.

GIBERT, J. 2005, "La integració a *al-Andalus* dels territoris a ponent del Llobregat". Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, XVI, 39-72.

GIBERT, J. 2006, "Evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles VI-VII)". *III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. De Constantí a Carlemany. El pas de l'Antiguitat Tardana al món medieval*, Mataró, 175-195.

GIBERT, J. 2007, "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus". *Anuario d'Estudios Medievales*, 37/1, 1-26.

GIBERT, J. 2011, L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI d.C.). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat. Tesi de Doctorat inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, juny de 2011.

- GIBERT, J.; MACHIN, P. 2011, "Les fosses altmedievales del jaciment de la Serra (La Vall d'en Bas)". *X Assambla d'Estudis sobre el Comtat de Besalú*, Besalú, 193-211.
- GILLARD, X.; SÉNAC, Ph. 2004, "À propos de quelques Hispani". *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 47, 163-169.
- GINESTA, S. 1972, *La comarca de la Selva*. Biblioteca Selecta 459, Barcelona.
- GIRALT, J. 2000, "Balaguer. De campament a ciutat (segles VIII-X)". *Catalunya a l'època Carolíngia. Art i cultura abans del Romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 114-116.
- GODOY, C. 1995, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- GOLOBARDES, M. 1947-48, "Las vias romanas en el Ampurdán". *Ampurias*, IX-X, 35-41.
- GÓMEZ, A.J.; ROJAS, J.M. 2009, "El yacimiento de la vega baja de Toledo". Avance sobre las cerámicas de la fase emiral". *VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval*, Ciudad Real, Tomo II, 785-804.
- GONZÁLEZ, M.A. 2007, "Vajillas de importación no africanas en el noreste peninsular (S.V-VII). Distribución y tipocronología". *Archivo Español de Arqueología*, 40, 207-238.
- GONZÁLEZ, J.R.; MEDINA, J.; VÁZQUEZ, M.P.; RODRÍGUEZ, J.I. 2009, "La necrópolis del Tossal de les Forques (La Sentiu de Sió, La Noguera). Pre-actes. *Arqueología Funerària al Nord-est Peninsular ss.VI-XII*, Barcelona, 45-48.
- GONZALO, X. 2011, *Dinàmiques d'organització social i territorial in Territorio Terrachone. Aproximació històrico-arqueològica al territori de la ciutat de Tarracona/Tarracunā/Terrachona (s. VII-X DNE). Treball de Màster inèdit*, UAB-Toulouse-le Mirail II.
- GRABOLOSÀ, R. 1973, *Besalú, un país aspre i antic*, Olot.
- GRAU, J.; FREIXA, M.; IBÁÑEZ, S. 2012, "Seguiment i excavació arqueològica al camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)". *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 351-356.
- GRINÓ, D. 2005, *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència realitzada a la necrópolis de Palous (Camarasa, Lleida)*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- GUÀRDIA, J. 2006, "La necrópolis de Sant Quintí de Taravil (Capolat, Berguedà)", *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 660-679.
- GUICHARD, P. 2002, *De la expansión árabe a la reconquista: esplendor i fragilitat de al-Andalus*. Ediciones Fundación El Legado Andalusí, Granada.
- GILLARD, X.; SÉNAC, Ph. 2004, "À propos de quelques Hispani". *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 47, 163-169.

- GIRALT, J. 1987, "La cerámica islámica de Balaguer (Lleida)". *Boletín de Arqueología Medieval*, 1, 25-37.
- GUITART, J.; FATÁS, G.; CEPAS, A. (eds.) 1997, *TABVLA IMPERII ROMANI*. Full K/J-31-PYRÉNNÉS ORIENTALES-BALEARES-TARRACO-BALIARES. Ministerio de Fomento, Dirección General del Instituto Geográfico Nacional. Ministerio de Educación y Cultura, Madrid.
- GURT, J.M. 1999, "El camp i la ciutat al llarg dels segles IV i V". *Del romà al romànic, Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 103-106.
- GURT, J.M. 2007, "Complejos eclesiásticos no episcopales. Función y gestión".
- QUIROGA, J. L.; MARTINEZ, A.M.; MORÍN, J. (eds.) *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, Madrid, 203-232.
- GURT, J.M.; SÁNCHEZ, I. 2010, "Espacios funerarios y espacios sacros en la Ciudad tardoantigua. La situación de *Hispania*". GARCÍA, A.; IZQUIERDO, R.; OLMO, L.; PERIS, D. (eds.), *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (S. VI-VIII)*. Toledo, 15-28.
- GUTIÉRREZ, S. 1988, "El poblamiento tardorromano en Alicante a través de los testimonios materiales: estado de la cuestión y perspectivas". *Antigüedad y Cristianismo*, V, 323-373.
- GUTIÉRREZ, S. 1992, "Espacio y poblamiento paleoandalusí en el sur de Alicante: origen y distribución". *III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Oviedo, 341-348.
- GUTIÉRREZ, S. 1996, *La cora de tūdmir de la antigüedad tardía al mundo islámico. Siglos VI-X. Poblamiento y cultura material*, Casa de Velázquez, Madrid-Alicante.
- GUTIÉRREZ, S. 1999, "La cerámica emiral de *Madīnat Iyih*. (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete). Una primera aproximación". *Arqueología y Territorio Medieval*, 6, 71-111.
- GUTIÉRREZ, S. 2007, "La islamización de Tudmir: balance y perspectivas". SÉNAC, Ph. (ed.), *Villa 2: Villes et campagnes de Tarraconense et d'al-Andalus (VI-XI Siècle): La Transition*, Toulouse, 275-318.
- GUTIÉRREZ, S. 2011, "El reconocimiento arqueológico de la islamización. Una mirada desde al-Andalus". *Zona Arqueològica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, Vol. I, Alcalá de Henares, 191-212.
- GUTIÉRREZ, J.A. 2002, "La fortificación pre-feudal en el norte peninsular: castros y recintos campesinos en la Alta Edad Media". *Mil anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. *Actas do simposio internacional sobre castelos*. Lisboa, 19-28.

- GUTIÉRREZ, J. A. 2003, *Peñaferroz (Gijón). El Castillo de Curiel y su entorno*, Gijón.
- GUTIÉRREZ, J. A. 2008, "Las villae y la génesis del poblamiento medieval".
- FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V.; GIL, F. (ed.) *Las villae tardoromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 215-238.
- GUTIÉRREZ, J. A. 2009, "Conquista e ocupación islámica del Norte peninsular". *Cristãos e Muçulmanos Na Idade Média Peninsular. Encontros e Desencontros*, Aljezur, 1-18.
- GUTIÉRREZ, J. A. 2010a, "Poderes locales y cultura material en el área ástur-cántabra (siglos VI-VII)". SÉNAC, Ph. (dir.), *VILLA 3: Historia y arqueología de la sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*, Zaragoza, 217-247.
- GUTIÉRREZ, J. A. 2010b, "Arqueología tardoantigua en Asturias. Una perspectiva de la organización territorial y del poder en los orígenes del reino de Asturias". RUIZ, J.I.;
- GUTIÉRREZ, J. A. 2011, "Fortificaciones visigodas y conquista islámica del Norte hispano". *Zona Arqueològica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, Vol. II, Alcalá de Henares, 337-354.
- GUTIÉRREZ, A. J.; HERNÁNDEZ, F. 2009, "La cerámica altomedieval en León: producciones locales y andalusíes en puerta Obispo". *VIII Congreso Internacional de cerámica medieval en el Mediterráneo*, Ciudad Real, 443-462.
- GUTIÉRREZ, E.; HIERRO, J. A. 2010, "Instrumentos relacionados con la actividad textil de época tardoantigua y altomedieval en Cantabria". *Munibe*, nº 61, 261-288.
- HAMEROW H. 2003, *Early medieval settlements. The archaeology of rural communities in Northwest Europe 400-900*. Oxford.
- HARRIS, E.C. 1991. *Principios de estratigrafía arqueológica*. Ed. Crítica, Barcelona.
- HERAS, N. 1882, "Las vías romanas en la provincia de Gerona". *Revista de Gerona*, nº VI, 261-304.
- HERAS, N. 1883, "Las vías romanas en la provincia de Gerona. De Gerona a Barcelona". *Revista de Gerona*, nº VII, 10-16.
- HINOJO, E.; VÁZQUEZ, D. 2009, "La necrópolis de Cal Guardiola (Argentona, Maresme)". *Gausac*, Nº 34-35, Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles V-VIII), Sant Cugat, 263-272.
- ISLA, A. 2001, "Villa, villula, castellum. Problemas de terminología rural en época visigoda". *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, 9-21.
- MERSEN, F. 2009, "Royal villas in northern europe". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe. Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 99-112.

- JÀRREGA, R. 1993, Poblamiento y economía en la costa este de la *Tarraconense* en època tardorromana (siglos IV-VII). Tesis inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- JÀRREGA, R. 2003, "L'Antiguitat Tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements". GUITART, J; PALET, J.M. (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Vendrell*. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 123-134.
- JOLY, D. 2010, "Intervenció arqueològica al cementiri alt medieval i la casa ibèrica del carrer del forn 33 de Peralada". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 341-343.
- JULIÀ, J.R.; KLIEMANN, K. 1992, "Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)". *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 8, 37-74.
- KING, P.D. 1981, *Derecho y sociedad en el reino visigodo*. Alianza Universidad.
- LARREN, H.; NUÑO, J. 2006, "Cerámicas pintadas andalusíes en la ciudad de Zamora". *Al-Àndalus. Espaço de mudança*, Mértola, 244-255.
- LÓPEZ, J. 2002, "Fluctuaciones del poblamiento y habitat *fortificado* de altura en el noroeste de la Península Ibérica (siglos V-IX)", *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. *Simposio internacional sobre castelos*, Lisboa, 83-91.
- LÓPEZ, A. 1991-92, "Les primeres estratigrafies a la vil·la romana dels Atmetllers, Tossa (La Selva)". *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 91-96.
- LÓPEZ, A.; BELTRÁN, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 2003, "Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X". CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (eds.) *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXVIII, Mérida, 41-65.
- LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; PUIG, J.; CASCANTE, P. 2011, "Anàlisi i evolució del conjunt de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Els resultats de les darreres campanyes". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Tarragona, 697-717.
- LÓPEZ, J. A.; LÓPEZ, L.; PÉREZ, S.; MATEO, M.A. 2008, "Historia de la vegetación en el litoral norte de Girona entre los siglos VIII y XX d.C.: Cambios climáticos y socioeconómicos desde una perspectiva paleoambiental". *Arqueología y Territorio Medieval*, 15, 13-38.
- LÓPEZ, J. 2002, "Aportació a la numismàtica visigoda: nous trients tarraconenses de Suíntila i Khindasvint". *Acta Numismàtica*, 32, 45-47.
- LORENZO, J. 2010, *La dawla de los Banu Qasi: origen, auge y caída de una dinastía muladí en la frontera superior de al-Andalus*, CSIC, Madrid.

LLINÀS, J. 1997, "La excavación de la carretera de San Martín de Ampurias (Gerona): Un ejemplo de la evolución de los contextos cerámicos durante la Antigüedad Tardía en el litoral catalán". *Archivo Español de Arqueología*, 70, 149-169.

LLINÀS, J. 2002, "Excavació al convent de Sant Domènec (Peralada, Alt Empordà)", *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 355-356.

LLINÀS, J.; MANZANO, S.; PUIG, A.M.; ROCAS, X. 1992, "Noves aportacions al coneixement de les necròpolis emporitanes. Les troballes realitzades en l'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí d'Empúries". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 25, 351-381.

LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C. 1996, "Monestir de Sant Pere de Rodes. (Port de la Selva, Alt Empordà), campanyes de 1994-1995. *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 266-276.

LLINÀS, J.; MERINO, J.; MIRÓ, M.; MONTALBAN, C.; PALAHÍ, LI.; SAGRERA, J. 1999, "La Peralada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995". *Monografies Empordaneses* N° 4. Institut d'Estudis Empordanesos, Figueres.

LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; RAMÍREZ, A.; SUREDA, M. 2000, *L'Hort d'en Bach. Del segle II Abans de Crist a l'any 2000): La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva de la baixa república romana fins els nostres dies*, Estudis i Textos, 7. Taller d'Història de Maçanet de la Selva. Centre d'Estudis Selvatans.

LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; MERINO, J. 2002, "El castell de Sant Joan (Lloret de Mar, la Selva)". *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 331-337.

LLINÀS, J.; MERINO, J. 2002, "La sitja del Polígon industrial (Cassà de la Selva, la Selva)", *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 133-136.

LLINÀS, J.; MALLORQUÍ, E.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C. 2004, *El castell de Sant Joan de Lloret*. Col·lecció es Frares, Ajuntament de Lloret de Mar.

LLINÀS, J.; RAMÍREZ, A. 2006, "L'excavació de l'any 2004 al Castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva, La Selva)". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 507-510.

LLINÀS, J.; CANYET, J. 2007a, "Segona campanya d'excavacions al castell de Sant Iscle, el pati porticat, la torre de l'homenatge, i les torres de ponent." *El Rec Clar*, N° 36, 4-8.

- LLINÀS, J.; CANYET, J. 2007b, "El castell de Sant Iscle, tercera campanya d'excavacions, el cementiri preexistent, la torre de l'homenatge, les sitges del pati porticat i el sector oest." *El Rec Clar*, Nº 39, 4-8.
- LLINÀS, J.; CANYET, J. 2008, "Excavacions arqueològiques al castell de Sant Iscle (Vidreres, La Selva). Campanyes 2006-2007". *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Empúries, 397-404.
- LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; MONTALBÁN, C.; FRIGOLA, J.; MERINO, J.; AGUSTÍ, B. 2008, "Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona). Una necròpolis con inhumaciones visigodas en la *Tarraconense Oriental*". *Archivo Español de Arqueología*, 81, 289-304.
- LLINÀS, J.; MERINO, J. 2008, "Resultats de les excavacions arqueològiques dels anys 2006-2007 al conjunt termal de Sant Grau (Caldes de Malavella, La Selva)". *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Empúries, 233-242.
- LLINÀS, J., MIQUEL, J. 2009, "El jaciment de les Costes i la producció de terrissa a la Peralada medieval". *Arqueologia Medieval*, nº 4-5, 10-23.
- LLINÀS, J.; CANYET, J. 2010, "Les campanyes d'excavació dels anys 2008 i 2009 al castell de Sant Iscle (Vidreres, La Selva)". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 441-450.
- LLINÀS, J.; NOLLA, J.M. 2011, "Aigua sagrada. El balneari del Puig de Sant Grau a *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella, La Selva)". COSTA, A.; PALAHÍ, LL.; VIVÓ, D. (eds.), *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en la Antigüedad. Actas de la reunión internacional*, Girona, 103-114.
- LLOVERA, X. (coord.) 1997, *Roc d'Enclar, transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, Institut de Patrimoni Cultural, Andorra.
- LLURÓ, J.M. 1988, "Nuevas tendencias en arqueología y la historia del feudalismo". BARCELÓ, M. (ed.) *Arqueologia Medieval. En las afueras del "medievalismo"*. Editorial Crítica, Barcelona, 59-72.
- MALLORQUÍ, E. 1998, "El mas com a unitat d'explotació agrària. Repàs dels seus orígens". *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 19, 45-64.
- MANZANO, S.; LLORENÇ, J.M. 1994, "El castell de Sant Joan de Blanes". *Quaderns de la Selva*, nº7, 61-78.
- MANZANO, E. 2006, *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*. Editorial Crítica, Barcelona.
- MAR, R.; SALOM, C. 1999, "Via, vil·la i basílica del Parc Central". *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Barcelona, 175-177.

MARICHAL, R. SÉNACH, Ph. 2007, "Ruscino: un établissement musulman du VIII siècle". SÉNACH, Ph. (ed.), *Villa 2: Villes et campagnes de Tarraconaise et d'Al-Andalus (VI-XI Siècles): La transition*, Toulouse, 67-94.

MARTÍ, R. 1985-86, "La integració a l'alou feudal de la seu de Girona de les terres beneficiades per règim dels hispans. Els casos de Bàscara i Ullà, segles IX-XI". PORTELLA, J. (ed.) *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, 5-6, Girona, 42-63.

MARTÍ, R. 1988, "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals". *Faventia*, 10.1/2, 153-182.

MARTÍ, R. 1992, "La primera expansió comtal a ponent del Llobregat". *Catalunya Romànica*, Vol. XIX, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 28-35.

MARTÍ, R. 1995, "Territoris en transició al Pirineu medieval". *Actes del III Curs d'Arqueologia d'Andorra*, Andorra, 37-83.

MARTÍ, R. 1997, "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric". *Actes del IV Curs d'Arqueologia d'Andorra*, Andorra, 28-60.

MARTÍ, R. 1999a, "Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus". *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage a Pierre Bonnassie*, Toulouse, 63-70.

MARTÍ, R. 1999b, "Seigneurs, meuniers et arrossants dans le développement villageois de la Catalogne". *Les Villages Pyrénéens du Moyen Age á nos jours*, Toulouse.

MARTÍ, R. 1999c, "Conquestes i capitulacions pageses". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX-X)*, Barcelona, 59-64.

MARTÍ, R. 2001, "Palacios y guardias emirales en Cataluña". *IIº Congreso de Castellología Ibérica*, Alcalá de la Selva, 293-309.

MARTÍ, R. 2004, "La defensa del territori durant la transició medieval". *I Congrès: els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 89-114.

MARTÍ, R. 2005, "Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro". *Laietania*, 16, 185-198.

MARTÍ, R. 2006, "Del fundus a la parrochia. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval". SÉNACH, Ph. (dir.), *Villa 2: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*, Toulouse, 145-165.

MARTÍ, R. 2007, "L'ensagrerament: utilitats d'un concepte". FARÍAS, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A., *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Associació d'història rural de les

comarques gironines / Centre de recerca d'història rural / Documenta Universitaria, Girona, 85-204.

MARTÍ, R. 2009, "L'organisation territoriale en Catalogne entre antiquité et féodalité". *Annals du Midi (revue de la France Meridionale)*, Tome 21 N° 266, 177-197.

MARTÍ, R. 2010, "Ciudad y territorio en Cataluña en el siglo VIII". GARCÍA, A.; IZQUIERDO, R.; OLMO, L.; PERIS, D. (eds.), *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s.VI-VIII)*, Toledo, 239-245.

MARTÍ, R. 2011, "Los territorios catalanes en la encrucijada del 711". *Zona Arqueológica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, Vol. II, Alcalá de Henares, 11-23.

MARTÍ, R. (ed.) 2008, *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*, Ed. EDAR, Barcelona.

MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2000, "Guissona, origen del bisbat d'Urgell". SABATÉ, F. (Ed.), *La transformació de la frontera al segle XI*, Col·lecció El Comtat d'Urgell 4, Lleida, 37-66.

MARTÍ, R.; SELMA, S. 1996, "La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància, Castelló)". *Hispania i Roma. D'August a Carlemany, congrés d'homenatge al Dr Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, Girona, 1383-1398.

MARTÍ, R.; SELMA, S. 2002, "Fortificaciones y toponimia Omeya en el Este de al-Andalus". Fernandes, C.F. (Ed.), *Mil anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos*, Lisboa, 93-104.

MARTÍ, R.; SELMA, S. 2008, "El jaciment antic i la torre talaia medieval de Torre de Mal Paso (Castellnovo, Castelló)". MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*, Barcelona, 167-185.

MARTÍ, R.; COLOMER, J. 2011 "Monasteriola: petits monestirs d'antiga fundació". *IV Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 84-96.

MARTIN, C. 2003, *La géographie du pouvoir dans l'Espagne visigothique*. Presses Universitaires du Septentrion.

MARTÍN, I. 2006, "Tributación y escenarios locales en el centro de la Península Ibérica: alguna hipòtesis a partir del análisis de las pizarras "visigodas". *Antiquite Tardive*, 14, 263-290.

MARTÍN, I. 2008, "Tremisses y potentes en el nordeste de lusitania (siglos VI-VII)". *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 38-1, 175-200.

MARTÍN, M.A. 1975, "Excavaciones de Salvamento en el tramo de la autopista Gerona-Figueras. *Crónica del XIV Congreso Arqueológico Nacional*, Vitoria, 1113-1128.

- MARTÍN, M.A. 1979-80, "Dos forns antics de ceràmica: els d'Orriols i Sant Miquel de Fluvià". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV, 97-105.
- MARTÍN, S. 1991, "Estudio sobre ciertos elementos y estructuras. La arquitectura militar andalusí. La continuidad entre Roma y el Islam". *Boletín de Arqueología Medieval*, Nº 5, 11-37.
- MARTÍNEZ, J. 2000, "Tortosa. Ciutat andalusina". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (Segles IX-X)*, Barcelona, 117-119.
- MARTÍNEZ, J.I. 2006, "El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX d.C): Evolución de la terminología". CHAVARRÍA, A.; ARCE, J.; BROGIOLO, G.P. (eds.), *Villas Tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, CSIC, Madrid, 113-131.
- MATARÓ, M. 2003, "El monestir de Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà)". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sant Cugat del Vallès, 65-77.
- MATARÓ, M. OLLICH, I.; PUIG, A.M. 2011, "Santa Creu de Rodes (El port de la Selva, Alt Empordà)". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Tarragona, 719-726.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1997, "Presentación". CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (eds.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- MEDINA, E. 2006, "Excavació arqueològica al jaciment de Can Geli II (Caldes de Malavella, La Selva)". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 603-604.
- MERCADAL, O.; ALIAGA, S.; SUBIRANAS, C.; OLESTI, O. 2011, "L'organització eclesiàstica de la *Cerritania* entre la fi de l'Antiguitat i l'Alta Edat Mitjana". ACHÓN, O.; VINGO, P. de; JÚAREZ, T.; MIQUEL, I.; PINAR, J. (eds.), *Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*. Esparreguera-Montserrat, 41-66.
- MERINO, J.; AGUSTÍ, B. 1990, "La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, La Selva)". *Cypsela*, VIII, 219-238.
- MIGUEL, M.P. 2007, "La *maqbara* de la Plaza del Castillo (Pamplona, Navarra): avance de un estudio osteoarqueológico". SÉNAC, Ph. (dir.), *Villa 2: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*. Toulouse, 183-198.
- MIQUEL, M.; SALA, M. (coord.) 1999, *Temps de monestirs. Els monestirs catalans de l'any mil*. Generalitat de Catalunya, Barcelona.

- MOLINA, J.A.; MARGALL, M.; GUILERA, A.; PIÑERO, M. 2003, "Registre arqueozoològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): vilatge i propera església altomedievals (segles X-XI)". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sant Cugat del Vallès, 809-816.
- MONTALBÁN, C. 1996, "Excavacions a l'església dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès)". *Hispania i Roma. D'August a Carlemany, congrés d'homenatge al Dr Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, Girona, 1321-1330.
- MONTALBÁN, C. 2007, "La descoberta de l'església preromànica de Sant Pere de Llorà (Sant Martí de Llémèna)". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sabadell, 613-620.
- MORENO, F.J. 2007, "Amenaza exterior y respuesta constructiva en el seno de una comunidad protegida. El caso de Santa Maria de Melque en el siglo IX". QUIROGA, J.L.; MARTÍNEZ, A.M.; MORÍN, J. (eds.), *Monasteria et Territoria. Élités, edificación y territorio en el Mediterráneo medieval siglos (V-XI). Actas del III Encuentro Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica*, BAR International Series, Oxford, 1-12.
- MOIX, E. 2010, "Excavació arqueològica a la necròpolis de Palau de l'Abat (Vila-Sacra, Alt Empordà)". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 511-515.
- MONÉS, H. 1957, "La administración territorial de la España musulmana". *Revista del Instituto Estudios Islámicos*, 79-135.
- MORERA, J.; CRESPO, C.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; SÁNCHEZ, E. 2010, "El castellet de Bolvir (La Cerdanya): ocupacions Ceretana, Iberoromana i altmedieval. Campanyes 2008 i 2009". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 147-157.
- MORET, L.; VILA, J.M. 2002, "Excavació arqueològica a l'església del monestir de Sant Llorenç de Sous (Albanyà, Alt Empordà). Campanyes de 2000-2001". *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 297-300.
- MORET, L.; VILA, J.M. 2003, "L'església del monestir de Sant Llorenç de Sous (Albanyà, Alt Empordà)". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Sant Cugat del Vallès, 87-102.
- MUNDÓ, A. M. 2001, *De quan hispans, gots, jueus, àrabs i francs circulaven per Catalunya*. Discurs llegit el març de 2001 en l'acte de recepció pública. Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona.
- MUÑOZ, V. 2007, "L'assentament agrícola altmedieval del Pla del Serrador (Les

Franqueses del Vallès, Vallès Oriental". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 535-546.

MUÑOZ, I.; LLINÀS, J.; CALLAVÉ, S. 2010, "El jaciment tardoromà del camp del Bosc (Bàscara, Alt Empordà)". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 345-348.

NEGRE, P. 1946, "Nombres primitivos de los ríos Muga, Fluvià y Ter. Contribución al estudio de la geografía antigua de Catalunya". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, I, 172-208.

NOËL, R. 1972, *Les dépôts de pollens fossils*, Turnhout.

NOLLA, J.M. 1984, "Excavaciones recientes en la Ciudadela de Roses. El edificio bajoimperial". *Papers in Iberian Archaeology* BLAGG, T.F.C.; JONES, R.F.J.; KEAY, S.J. (eds.), BAR International Series 193 (II), Oxford, 430-459.

NOLLA, J.M. 1993, "Ampúrias en la Antigüedad Tardía. Una nueva perspectiva". *Archivo Español de Arqueología*, 66, 207-224.

NOLLA, J.M. 1997, "Roses a l'Antiguitat Tardana. El cementiri de Santa Maria". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, XXX, 107-146.

NOLLA, J.M. 2007, "La ciutat tardoantiga de Gerunda, bressol del cristianisme gironí". *Revista de Girona*, 240, 62-66.

NOLLA, J.M. 2008, "Las Villas tardías del noreste peninsular". FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V.; GIL, F. (eds.) *Las villae tardoromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura i Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 167-192.

NOLLA, J.M. 2009, "El món funerari de les ciutats d'Emporiae i Gerunda a l'Antiguitat Tardana. Balanç Global". *Gausac*, N° 34-35, *Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles V-VIII)*, Sant Cugat del Vallès, 159-173.

NOLLA, J.M. 2011a, "Les esglésies tardoantigues de Mas Castell de Porqueres (Pla de l'Estany)". *Taula Rodona: Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, Esparreguera-Montserrat, 177-185.

NOLLA, J.M. 2011b, "La Catalunya Vella: de la caiguda de l'imperi romà a la fi del domini carolingi. Una visió des de l'arqueologia". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 27-41.

NOLLA, J.M. (ed.) 2002, *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro.

NOLLA, J.M.; CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.

- NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1994, "Excavacions a Santa Maria de Panissars. Una visió de conjunt". *II Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 93-99.
- NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 1995, *Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, 15, Girona.
- NOLLA, J.M.; BURCH, J.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D.; AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; SANTOS, M. 1996, "Les esglésies de Sant Margarida i Sant Magdalena d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà)". *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 225-241.
- NOLLA, J.M.; AMICH, N. M. 1996-97, "El cementiri de l'àrea de l'Hospital Militar de la Ciutadella de Roses". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, 1027-1040.
- NOLLA, J.M.; CASAS, J. 1997, "Material ceràmic del Puig de les muralles (Puig Rom, Roses)". Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X). Taula rodona. *Arqueomediterranea* 2, Badalona, 7-20.
- NOLLA, J.M.; CASAS, J. 1997, "Nouvelles données sur la via Augusta dans le secteur nord-est de la Catalogne". CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (dirs.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta. Documents d'Archéologie Française*. Ed. de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 142-148.
- NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 1999, "Girona. La ciutat carolíngia". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del Romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 77-79.
- NOLLA, J.M.; SUREDA, M. 1999, "El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL, 13-66.
- NOLLA, J.M.; PATIÑO, J.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D. 2003, La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, El Gironès). *Estudis Arqueològics*, N° 5, Girona.
- NOLLA, J.M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (eds.) 2005, *In suo fundo. La necròpolis oriental de la vila romana del collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae, Estudi General* 25, Girona.
- NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCIA, G.; LLOVERAS, M.J.; CANAL, J. 2008, *Del forum a la plaça de la catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Ajuntament de Girona.
- NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL. 2011, *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió. Estudis Arqueològics* 9, Girona.

- OCAÑA, M. 1998, *El món agrari i els cicles agrícoles a la Catalunya Vella (s. IX-XIII)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- OLESTI, O. 1997, "El origen de las *villae* romanas en Catalunya". *Archivo Español de Arqueología*, 70, 55-89.
- OLESTI, O. 2000, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant els s. II-I a.C: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral". *Empúries*, 52, 55-86.
- OLIVA, M. 1954, "Actividades de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas en Gerona en 1954". *Annales del Instituto de Estudios Gerundenses*, IX, 271-326.
- OLLICH, I. 1984, "Formes i decoració de la ceràmica grisa medieval del jaciment de l'Esquerda". *Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval. Acta Medievalia. Anexos d'Arqueologia Medieval. Annex 2*. Universitat de Barcelona, Barcelona, 81-97.
- OLLICH, I. 1990, "La fi d'un poblat medieval: deserció o canvi d'assentament?. El cas de l'esquerda". *Cota Zero*, 6. *Monogràfics: Els despoblats medievals a Catalunya*. Vic, 71-77.
- OLLICH, I. 1999, "Roda: l'Esquerda. "La ciutat carolíngia". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 84-88.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. 1994, *L'oppidum ibèric de l'Esquerda. Campanyes 1981-1991*, Barcelona.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. 2001, "El jaciment ibèric i medieval de l'Esquerda (Roda de Ter). 25 anys d'excavacions". *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia*, La Garriga, 926-931.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. 2004, "Roda ciutat (L'Esquerda) i la defensa de la línia del Ter al comtat d'Osona (s. VIII-IX)". *I Congrés els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 179-204.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. 2006, "L'evidència arqueològica. El treball dels metalls a l'Esquerda a l'època ibèrica i medieval". OLLICH, I.; AMBLÀS, O.; OCAÑA, M.; ROCAFIGUERA, M.; GOULA, M.C. (eds.). *Desperta ferro! Vida quotidiana, treball, comerç i guerra a l'Esquerda. Catàleg dels metalls del museu arqueològic de l'Esquerda. Berikars*, 1, Publicacions del museu arqueològic de l'Esquerda, Roda de Ter, 21-26.
- OREJAS, A.; RUIZ, M. 2008, "Territorio y dominio en las villas romanas. El *fundus* de Veranes". FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V.; GIL, F. (eds.) *Las villae tardoromanas en el*

occidente del Imperio. Arquitectura i Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología, Gijón, 167-192.

ORTEGA, D; ROJAS, T. 2006, *El camp de Sitges de Can Serra. Un jaciment Ibèric i Alt Medieval. Estudis Arqueològics*, 7. Institut de Patrimoni Cultural, Universitat de Girona, Girona.

PADILLA, J. I. 1984, "Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de la época medieval: el taller, los hornos y producción de Casampons (Berga)". *Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval. Acta Medievalia. Anexos d'Arqueologia Medieval. Annex 2*. Universitat de Barcelona, Barcelona, 97-123.

PADRÓS, N.; VALENZUELA, S. 2009, "Gestió ramadera i paisatge a l'ager *Tarraconensis*. Una aproximació arqueozoològica". *The territory and its resources. Studies of rural World in the Roman period*, 4, Girona, 27-44.

PALAHÍ, LI. 2008, "L'església antiga de Santa Cristina d'Aro". *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Empúries, 329-340.

PALAHÍ, LI.; COSTA, A. 2010, "Excavacions a la vil·la romana del Pla de l'Horta". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 209-217.

PALAHÍ, LL.; NOLLA, J.M. 2010b, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta, 12, Tarragona.

PALET, J.M. 1997, *Estudi territorial del pla de Barcelona*. Centre d'Arqueologia de la ciutat. Institut de Cultura, Barcelona.

PALMADA, G. 1999, "Estudi dels objectes de vidre". CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (eds.) *La vil·la romana de Vilauba (Camós). Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona, 291-300.

PALOL, P. de 1950, "Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña". *Archivo Español de Arqueología*, 23, 73-98.

PALOL, P. de 1965, "Rosas de la antigüedad a la edad Media". *Revista de Gerona*, nº 31, 23-33.

PALOL, P. de 1989, *Bovalar: Un poblat d'època visigòtica*. Guia. Lleida.

PALOL, P. de 1996, "La Baixa romanitat i l'etapa visigòtica". *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans. Els temps prehistòrics i antics fins el segle V*. Barcelona, 397-399.

PALOL, P. de 2004, *El castrum del puig de les muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà. Série Monogràfica*, 22, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

PALOMO, A.; LLINÀS, J.; AGUELO, X.; TRESSERRAS, N. 2003, "Can Pelet Ferrer (Llagostera, Gironès): un assentament agrícola alt-medieval". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sant Cugat del Vallès, 463-467.

- PALLÍ, F. 1985, *La Via Augusta en Catalunya. Faventia monografias*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- PALLÍ, L.; MAESTRO, E. 1992, "Unitats de Rellu". PALLÍ, L.; BRUSI, D. (eds.), *El medi natural a les terres gironines* (15-20). Girona, Arts Gràfiques Girona.
- PALLÍ, L.; ROQUÉ, C. 1996, "Els afloraments volcànics a les comarques gironines". *Revista de Girona*, 74, Girona, 65-68.
- PASCUAL, S. 2007, *Memòria de les excavacions arqueològiques a la Torre de la Pola (Tossa de Mar)*. Memòria inèdita, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- PASSARRIUS, O.; DONAT, R.; CATAFAU, A. (dirs.) 2008, *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*. Ed. Trabucaire, Perpinyà.
- PEÑA, Y. 2005-2006, "Producción de vino y aceite en los asentamientos rurales de Hispania durante la Antigüedad Tardía (Siglos IV-VII d.C)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 31-32, 103-116.
- PERA, J. 2008, "Les torres romanes a Catalunya. Entre la tradició i l'evidència arqueològica". MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona, 17-38.
- PÉREZ-SALA, M. 2004, "Estudi dels vidres procedents dels contextos de final del segle VI/primer terç del segle VII". *Laietania*, nº 15. *La transició del municipium d'lluro a Alarona, cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V-VII*, Museu de Mataró, 499-451.
- PIÑERO, M.D. 1985, "La fortificació romana de les rodalies del Mas Sec (Muntanya Gran)". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, XVIII, 331-342.
- PITA, R.; PALOL, P. 1972, "La basílica del Bobalá y su mobiliario litúrgico". *VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Barcelona, 385-401.
- PLADEVALL, A.; CATALÀ, F. 1970, *Els monestirs catalans*, Editorial Destino, Barcelona.
- PLADEVALL, A. 1993, "Noves dades sobre el castell i santuari d'Argimon". *Quaderns de la Selva*, 6, 156-162.
- PLANA, R. 1993, "Paisatge i estructures rurals antigues en el nord-est català: territori de la ciutat romana de Gerunda". MAYA, J.L.; PRIETO, A. (coord.), *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, 99-117.
- PRADOS, A. 2011, "La intervenció arqueològica a l'església i la plaça del monestir de Sant Feliu de Guíxols". *Estudis del Baix Empordà*, Vol. 30, 54-81.

- PRIETO, A.; MARTÍ, R. 1994, "Ordenamiento territorial antiguo y medieval del nordeste peninsular". *La ciutat en el món romà. XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, Tarragona, 339-342.
- PUIG, A. M. 1995, "L'evolució urbana de l'antic solar de la vil·la medieval de Roses (del segle V al XVII)". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, XXVIII, 42-67.
- PUIG, A.M. 1996, "La villa Castilione en el territorio Petralatense. La seva topografia urbana i el castell de Castelló". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, XXIX, 47-77.
- PUIG, A. M. 1997, "La Roses d'època visigòtica en el Subsól de la Ciutadella (Alt Empordà): darreres intervencions". *D'August a Carlemany, Congrés d'homenatge al professor Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, Girona, 1011-1026.
- PUIG, A. M. 1998, "El jaciment de RHODE a la fi de l'Antiguitat Tardana. Els contextos del segle VII dC a la ciutadella de Roses (Alt Empordà, Girona)". *Pyrenae*, 29, 171-191.
- PUIG, A. M. 2000, "L'urbanisme planificat alt-medieval a l'Empordà: els exemples de les viles de Roses i Castelló d'Empúries". *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 76-89.
- PUIG, A. M. 2002, "Intervenció a l'església del monestir de Cervià de Ter (El Gironès)". *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 381-383.
- PUIG, A.M. 2007, "Els fossats del Castell de Castelló d'Empúries (Alt Empordà, Girona). Un conjunt ceràmic dels segles XII-XIII". *Pyrenae*, 38, Vol. II, 79-113.
- PUIG, A. M. 2008, "La necròpolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer de Roses (Alt Empordà)". *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Empúries, 315-318.
- PUIG, A.M. 2012, "Les campanyes del bienni 2010-2011 a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà) i altres intervencions menors". *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 211-221.
- PUIGVERT, X. 1991, "Període Visigòtic". ALCALDE, G. ; BURJACHS, F. (ed.), *Els Primers Mil·lennis, Quaderns d'Història d'Olot*, 2, 66-67.
- PUJADES, J.; SUBIRANAS, C. 2003, "La domus d'Olivet. Eines i elements d'indumentària i armament". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 872-883.
- QUIROGA, J.L.; MARTÍNEZ, A.M.; MORÍN, J. (eds.). *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval siglos (V-XI)*. *Actas del III Encuentro*

Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica, BAR International Series, Oxford.

QUIRÓS, J.A.; VIGIL, A. 2006, "Networks and peasant villages between Toledo and Uelegia Alabense, Northwestern Spain (V-X Centuries)". *Archeologia Medievale*, XXXIII, 1-54.

QUIRÓS, J.A. 2007, "Las aldeas de los historiadores y de los arqueólogos en la Alta Edad Media del norte peninsular". *Territorio, Sociedad y Poder*, 2, 65-86.

QUIRÓS, J.A. 2009, "Arqueología del campesinado altomedieval: las aldeas y la granjas del país Vasco". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 386-403.

QUIRÓS, J.A.; VIGIL-ESCALERA, A. 2011, "Dove sonno i visigoti?. Cimiteri e Villaggi Nella Spagna centrale nei secoli VI e VII". EVANISTA, C.; ROTILI, M. (ed.), *Archeologia e storia delle migrazioni Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda età romana e alto medioevo. Atti del convegno internazionale di studi cimitile*, Santa Maria Capua Vetere, 159-181.

RIERA, S.; ESTEBAN, A. 1994, "Vegetation history and human activity during the last 6000 years on the central catalan coast (northeastern Iberian Peninsula)". *Vegetation History and Archeobotanic*, 3, 7-23.

RIERA, A. 2001, Bàscara. *Quaderns de la Revista de Girona*, 94, Girona.

RIERA, A. 2003, *La senyoria episcopal de Bàscara i l'organització de l'espai (1055-1302)*, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos.

RIERA, S. 2005, "Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i altmedieval a Catalunya: aportacions de la panilogia". *Cota Zero*, nº 20, 99-107.

RIPOLL, G. 1991, *La ocupación visigoda en época romana a través de sus necrópolis (Hispania)*. Universitat de Barcelona. [http: www.tesisenred.com](http://www.tesisenred.com).

RIPOLL, G.; VELÁZQUEZ, I. 1999, "Orígen y desarrollo de las *parrochiae* en la Hispania de la Antigüedad Tardía". *Alle origine della parrocchia rurale (IV-VIII secolo)*. Ecole Françóise de Rome, Città del Vaticano, 111-121.

RIU, E. 1984, "D'algunes formes de terrissa alt medieval barcelonina". Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval. *Acta Medievalia. Anexos d'Arqueologia Medieval. Annex 2*, Barcelona, 28-48.

RIU, E. 1998, "Implantació territorial i forma arquitectònica dels monestirs de la Catalunya comtal (s. IX-XI)". *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Igualada, 294-307.

- RIU, E. 1999, "La ceràmica de la Mediterrània nord-occidental en els segles VIII-IX. Catalunya, el País Valencià i les Balears entre l'imperi carolingi i al-Andalus". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX-X)*, Barcelona, 259-263.
- RIU, E. 2003, "De la fi de l'Imperi al feudalisme. Problemes d'arqueologia i història". BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A. MIQUEL, M.; SOBREQUÉS (eds.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Universitat de València, 119-132.
- RIU, M. 1962, "Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia". *San Jorge*, 47, Barcelona, 34-39.
- RIU, M. 1972, "El manso de "la Creu de Pedra" en Castelltort, municipio de Guixers (provincia de Lérida)". *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 1, 181-196.
- RIU, M. 1975, Excavaciones en el poblado medieval de Caulés (Caldas de Malavella), *Girona*. *Excavaciones Arqueológicas en España*, 88, Madrid.
- RIU, M. 1982a, "El paper dels castra en la redistribució de l'hàbitat al comtat d' Osona". *XI Simposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular. Ausa*, X, 401-409.
- RIU, M. 1982b, "La inserció dels monestirs en la societat i l'economia catalana (segles VIII al XIII)". *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1, 462-473.
- RIU, M. 1984, "Observacions metodològiques, esquemes descriptius i fitxes de treball per a l'estudi de la ceràmica". Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval. *Acta Medievalia. Annexos d' Arqueologia Medieval. Annex 2*. Barcelona, 13-28.
- RIU, M. 1986, "Observacions metodològiques, esquemes descriptius i fitxes de treball per a l'estudi de les fortificacions i castells medievals. Fortaleses, Torres, Guaites i Castells de la Catalunya medieval". *Acta Medievalia. Annexos d'Arqueologia Medieval. Annex 3*. Barcelona, 11-24.
- RIU, M. 1986, "L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i l'expansió del feudalisme català". *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, 5-6, Girona, 27-45.
- RIU, M. 1989, *L' Arqueologia Medieval a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès.
- RIU, M. 1990, "Creació i desaparició d'alguns vilatges fortificats a la Catalunya medieval". *Cota Zero. Monogràfics: Els despoblats medievals a Catalunya*. Vic, 57-66.
- RIU, M. 1995, "L'organització de l'espai rural i urbà a la Catalunya medieval". *Actes del III Curs d'Arqueologia d'Andorra*, Andorra, 25-36.
- RIU, M. 2004-05, "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya". *Lambard*, XVII, 133-134.

- RODRÍGUEZ, A; PALOMO, A. 2003, "Les estructures medievals de Can Roqueta II (Sabadell)". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sant Cugat del Vallès, 443-450.
- ROIG, A.; ROIG, J. 1993, "L'ocupació del territori de muntanya: l'urbanisme i els despoblats al Pallars (Pirineu Central)". *IV Congreso de Arqueologia Medieval Española*, Tomo I, Valladolid, 325-329.
- ROIG, J. 2003-2004, "Primeres dades sobre la ceràmica medieval d'Olèrdola (Alt Penedès)". *Penedès*, 2, Hivern, 51-64.
- ROIG, J. 2007, "La intervenció arqueològica a l'antiga Hostatgeria de La Salut de Sabadell: de la *Mansio Arragone* a l'església medieval de Sant Iscle (Segles X-XIII)". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Sabadell, 559-584.
- ROIG, J. 2009, "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 207-251.
- ROIG, J. 2011a, "Formas de poblamiento rural y producciones cerámicas en torno al 711: documentación arqueológica del área catalana". *Zona Arqueològica*, 15, 711 *Arqueología e Historia entre dos mundos*, Vol. II, Alcalà de Henares, 177-188.
- ROIG, J. 2011b, "Esglésies rurals de l'Antiguitat Tardana i de l'època altmedieval al territori de Barcelona (segles V al X)". *Taula Rodona: Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, Esparreguera-Montserrat, 87-123.
- ROIG, A.; ROIG, J. 1995, "La necròpolis de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d'època visigòtica al Bages (Segles IV-VII)". *Dovella* N° 51, Manresa, 40-47.
- ROIG, J.; COLL, J. M. 1995, *L'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat del Vallès)*. Ajuntament de Sentmenat del Vallès, Barcelona.
- ROIG, J.; COLL, J. M. 1996, "L'assentament altmedieval de Castellar Vell. Resultats de la intervenció arqueològica a les sitges i el fossat". *Plaça Vella*, 41, Castellar del Vallès, 7-35.
- ROIG, J.; COLL, J. M. 1999, "Vil·la i assentament de l'Aiguacuit". *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 139-140.
- ROIG, J.; COLL, J.M. 2003a, "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Occidental): de la *villa Pauliniano* a la parròquia de Sant Salvador". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 721-734.
- ROIG, J.; COLL, J.M. 2003b, "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i

- comtal (segles IX-X i XI-XII)". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 791-803.
- ROIG, J.; COLL, J. M. 2006, "El paratge arqueològic de Can Gambús-1 (Sabadell, Vallès Occidental). *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 85-108.
- ROIG, J.; COLL, J.M. 2007, "El jaciment altmedieval de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occ.) Darreres aportacions de les intervencions de 2000-2001 i 2006. *Recerca*, 6, Castellar del Vallès, 121-152.
- ROIG, J.; COLL, J.M. 2011a, "El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'Antiguitat Tardana de la Depressió Litoral i Prelitoral (s. VI-VIII): caracterització de les produccions i estudi morfològic". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 211-226.
- ROIG, J.; COLL, J.M. 2011b, "Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'Antiguitat Tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 75-82.
- ROIG, J.; COLL, J.M. 2011c, "La fi de les vil·les romanes baix imperials a la depressió prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per datar-los". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 161-172.
- ROSILLO, R. 2012, "Resultats de l'excavació arqueològica a la casa de la reina Sibil·la (Fortià, Alt Empordà). *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 409-416.
- ROVIRA, J.; LLECHA, T.; FERRER, A. 1994, "La primera campanya d'excavacions d'urgència a la plaça central de Monistrol d'Anoia (Alt Penedès). Resultats preliminars". *Olerdulae*, nº 1-4, 117-135.
- ROVIRA, J.; LLECHA, T. 1994, "Excavacions arqueològiques d'urgència a Monistrol d'Anoia". *Miscel·lania Penedesenca*, 19-20, 305-318.
- SAGRERA, J. 2006a, "Intervencions arqueològiques a Besalú". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 522-523.
- SAGRERA, J. 2006b, "El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú: les dades arqueològiques". *Relíquies i Arquitectura Monàstica a Besalú*, Besalú, 105-150.
- SAGRERA, J. 2006c, "Excavacions a Sant Pere de Montfullà". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 293-295.
- SAGRERA, J. 2006d, "La recerca arqueològica a Besalú". *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, 291-313.

- SAGRERA, J.; AGUSTÍ, B. 2002, "El monestir de Santa Maria d'Amer. Evidències arqueològiques al claustre i a la nau central de l'església". *Quaderns de la Selva*, nº 14, 95-110.
- SALES, J. 1999, "Monjos i monestirs a la Catalunya premedieval". *Temps de Monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any 1000*, Barcelona, 37-41.
- SALES, J.; PEDRAZA, LI. 1993, "La necròpolis isolada de la Vinya de Tallaret (Òdena, Anoia)". *Estrat*, Nº 6, Igualada, 115-129.
- SALRACH, J.M. 1978, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, Edicions 62, Barcelona.
- SALRACH, J.M. 1990, "Non traximus de heremo primi homines": notes sobre la fase A del creixement medieval". *Cota Zero*, Nº6, Vic, 86-91.
- SALRACH, J.M. 1996, "Els "servi" de la gran propietat als segles VI-IX. Una problemàtica europea". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 7, 9-23.
- SALRACH, J. M. 1997a, "Mas prefeudal i mas feudal". BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. (eds.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació I*, Lleida, 13-40.
- SALRACH, J.M 1997b, *La formación del campesinado en el occidente antiguo y medieval. Història Universal V*, Ed. Síntesis.
- SALRACH, J. M. 1998, "Tres mots polèmics: villa, mas i alou en època carolíngia". *El mas medieval a Catalunya. Quaderns*, 9, Banyoles, 9-28.
- SALRACH, J. M. 1999, "Carlemany i Catalunya en el marc de l'Europa carolíngia". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (Segles IX-X)*, Barcelona, 19-27.
- SALRACH, J. M. 2004, *Catalunya a la fi del primer mil·lenni*, Ed. Eumo, Vic.
- SALRACH, J. M. 2007, "Campo y ciudad desde la "Catalunya" carolingia: una visión retrospectiva de las transformaciones". SÉNAC, Ph. (ed.) *Villa 2: Villes et campagnes de Tarraconense et d'al-Andalus (VI-XI Siècle): La Transition*, Toulouse, 143-154.
- SANAHUJA, X. 2006, "La moneda de Barcelona al segle X, segons les troballes Espanya-1 i Espanya 2 (925)". *Acta Numismática*, 36, 79-113.
- SÀNCHEZ E. 2000, "La ceràmica alt medieval de la plaça del Dr. Guardiet de Rubí". *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Igualada, 124-128.
- SÀNCHEZ, M. 1999, "Catalunya i al-Andalus (segles VIII-X)". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 29-35.
- SÀNCHEZ, M. 2008, "Intervencions arqueològiques a l'església de Sant Cebrià dels Alls (Cruïlles, Monells i Sant Sadurní de l'Heura (Baix Empordà)". *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Empúries, 341-347.

- SANCHO, M. 2009, "Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la Sierra de Montsec (Prepirineo leridano): hábitat y territorio". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 275-287.
- SAÑA, M.; CUETO, M. 2004, "Adquisició, processament i consum dels animals entre els segles XII-XVI. Anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades al castell de Montsoriu". *I Congrés: els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 327-339.
- SAÑA, M.; TORNERO, C. 2006 "Anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna".
- ORTEGA, D; ROJAS, T. 2006, *El camp de Sitges de Can Serra. Un jaciment Ibèric i Alt Medieval. Estudis Arqueològics*, 7. Institut de Patrimoni Cultural, Universitat de Girona, Girona, 51-56.
- SAÑA, M.; NOVA, V. 2010, Informe de l'estudi de les restes faunístiques del jaciment de l'Aubert (Vall d'en Bas, La Garrotxa). Servei d'Anàlisis Arqueològiques. Universitat Autònoma de Barcelona.
- SAÑA, M.; NOVA, V. 2010, Informe de l'estudi de les restes faunístiques del jaciment del castell de Malavella (Caldes de Malavella, La Selva). Servei d'Anàlisis Arqueològiques. Universitat Autònoma de Barcelona.
- SCHNEIDER, L. 2005, "Dynamiques spatiales et transformations de l'habitat en Languedoc méditerranéen durant le Haut moyen Age (Vé-IXé s.)". BROGIOLO, G.P.; CHAVARRÍA, A.; VALENTI, M. (eds.). *Dopo le fine delle ville: evoluzione nelle campagne tra tardoantico e l'Alto Medioevo*, Mantua, 287-312.
- SCHNEIDER, L. 2007, "Cités, campagnes et centres locaux en Gaule Narbonaise aux premiers siècles du Moyen Age (Vé-IXé s.): una nouvelle géographie, de nouveaux liens". SENAC, Ph. (ed.), *Villa 2: Villes et campagnes de Tarraconense et d'Al-andalus (VI-XI Siècle): La Transition*. Toulouse, 13-40.
- SCHNEIDER, L. 2011, "Établissements perchés de France meridionale" (V^e-IXe siècles). *Dossiers d'Archéologie*, n° 344, 24-29.
- SÉNAC, Ph. 1998a, "Les incursions musulmanes més enllà dels Pirineus (segles VIII i IX)". *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 51-55.
- SÉNAC, Ph. 1998b, "Du hisn musulman au *castrum* chrétien". Le peuplement rural de la Marche Supérieure et la Reconquête Aragonaise". LALIENA, C.; UTRILLA, J.F. (ed.), *De Toledo a Huesca. Sociedades medievales en transición a finales del siglo XI (1080-1100)*. Zaragoza, 113-130.
- SÉNAC, Ph. 2000, *La Frontière et les homes (VIII-XII siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*. Maisonneuve et Larouse, Paris.

SÉNAC, Ph. 2002, *Les carolingiens et al-Andalus (VIII-IX siècles)*. Maisonneuve et Larouse, Paris.

SÉNAC, Ph. 2006, *Le monde carolingien et l'islam. Contribution à l'étude des relations diplomatiques pendant le haut Moyen Âge (VIII-Xe siècles)*. L'Harmattan, Histoire et Perspectives Méditerranéennes, Paris.

SÉNAC, Ph. 2007, "Evolución del poblamiento musulmán al norte del Ebro (siglos VII-XI)". *Arqueologia Medieval. Reflexions des de la pràctica. I Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*, Lleida, 143-152.

SÉNAC, Ph. 2009, "Notas sobre la conquista musulmana de la Narbonense (siglo VIII)". *Cristianos y musulmanes en la Península Ibérica: La guerra, la frontera y la convivencia*, Fundación Sánchez-Albornoz, 165-176.

SÉNAC, Ph. 2011, "Aux confins d'al-Andalus (VIIIe siècle): História et archéologie de la conquête de la Tarraconaise orientale et de la Narbonnaise". *Zona Arqueológica* 15, 711 *Arqueología e Historia entre dos mundos*, Vol. II, Alcalá de Henares, 177-188.

SOBERÓN, M.; FERRER, C. 2011, "La sagrera de Sant Vicenç dels Horts (Baix Llobregat). Algunes aportacions des de l'arqueologia". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. I, Tarragona, 587-596.

SOLER, J.; RUIZ, V. 1999, "Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia". *Terme*, 14, 38-51.

SOTOMAYOR, M. 2004, "Términos de la organización territorial eclesiástica en los concilios hispanoromanos i visigodos". BALMELLE, C.; CHEVALIER, P. (eds.), *Mélanges d'antiquité tardive. Studiola in honorem Noël Duval*, Turnhout : Brepols (Bibliothèque d'Antiquité Tardive, 5), 283-297.

TERRATS, N. 2009, "La ocupación tardoantigua de Can Roqueta/Torre Romeu (Sabadell, Barcelona)". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 303-313.

THOMPSON, E. A. 1990, *Los godos en España*. Alianza Editorial, Madrid.

TITS-DIEUAIDE, M. J. 1985, "Grans domaines, grandes et petites exploitations en Gaule mérovingienne". VERHULST, A. (ed.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, Gant, 23-50.

TOUBERT, P. 1973, *Señores y campesinos en la Italia medieval*. Editorial Crítica, Barcelona.

TOUBERT, P. 2004, "L'incastellamiento. Problèmes de définition et du concept". *Iº Congrès: els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, 21-35.

TO, LL. 1991, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia : una anàlisi local del canvi feudal*, Barcelona.

- TURA, J. 1991, "Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa". *Cypsela*, 9, Girona, 111-119.
- TURA, J.; MATEU, J. 2008, "Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva". MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*, Barcelona, 139-154.
- UTRERO, M.A. 2011, "Los sistemas de abodamiento de las Iglesias tardoantiguas y altomedievales. Catalunya como ejemplo". *Taula Rodona: Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, Esparreguera-Montserrat, 7-21.
- VALENTI, M. 2000, "Il villaggio altomedievale di Poggio Imperiale a Poggibonsi. Dall'età longobarda all'età carolingia". BERTELLI, C.; BROGIOLO, G.P. (eds.). *Il futuro dei Longobardi. L'Italia e la costruzione dell'Europa de Carlo Magno*, Milano, 194-199.
- VALENTI, M. 2007, "Villaggi nell'eta delle migrazioni". CHAVARRÍA, A.; BROGIOLO, G.P. (eds.) *I Longobardi. Dalla caduta dell'imperio all'alba del l'italia*. Milano, 151-173.
- VALENTI, M. 2009, "I villaggi altomedievali in Italia". QUIRÓS, J.A. (ed.), *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*, Vitoria-Gasteiz, 29-55.
- VEHÍ, M., PUJADES, A., ROQUÉ, C.; PALLÍ, L. 1999, "Un edifici volcànic inèdit a Caldes de Malavella (La Selva, Girona): el Volcà del Camp dels Ninots". *Quaderns de la Selva*, 11, Santa Coloma de Farners, 45-72.
- VERGÈS, J.M.; ZARAGOZA, J. 1996, "Les tombes de caixa de lloses i l'hàbitat medieval de Mas Llaneta (Alcover)". *Quaderns de Vilaniu*, N° 29, 43-52.
- VIEYRA, G. 2002, "Sant Esteve de Vilacolum (Campanyes de 2000 i 2001)". *VI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 441-444.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2000, "Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión". *Archivo Español de Arqueología*, 73, CSIC, Madrid, 223-252.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2003a, "Cerámicas tardorromanas y altomedievales de Madrid". CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (eds.) *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad. Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXVIII, Mérida, 371-387.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2003b, "Arquitectura de tierra, piedra y madera en Madrid (siglos V-IX). Variables materiales, consideraciones sociales". *Arqueología de la Arquitectura*, 2, 287-291.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2005, "Nuevas perspectivas sobre la arqueología madrileña de época visigoda". *Actas de las Primeras Jornadas de Patrimonio Arqueológico en la Comunidad de Madrid*, Madrid, 169-181.

- VIGIL-ESCALERA, A. 2006, "El modelo de poblamiento rural en la meseta y algunas cuestiones de visibilidad arqueológica". LÓPEZ, J; MARTÍNEZ, A.M.; MORÍN DE PABLOS, J. (eds.), *Gallia e Hispania en el contexto de la presencia 'germánica' (ss. V-VII): Balances y Perspectivas*. BAR IS 1534, Oxford, 89-108.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2007, "Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo. Configuración espacial, socioeconómica y política de un territorio (450-900)". *Archivo Español de Arqueología*, 80, 137-182.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2011, "Formas de poblamiento rural en torno al 711: documentación arqueológica del centro peninsular". *Zona Arqueológica* 15, 711 arqueología e historia entre dos mundos, Vol. II, Alcalá de Henares, 189-204.
- VILA, G. 2011, "La necrópolis del monestir de Sant Benet de Bages (segles X-XIX)". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Vol. II, Tarragona, 737-749.
- VILA, J.M. 2004, "Excavació arqueològica a la necrópolis de Cal Banyes (Súria, Bages)". *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia*, Comarques de Barcelona, La Garriga, 1228-1231.
- VILA, J.M.; MOURET, L. 2003, "L'església del monestir de Sant Llorenç de Sous (Albanyà, Alt Empordà)". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 88-100.
- VILA, G.; VILA, J.M.; CANTOS, J.A.; FAUQUET, J. 2005, *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, Bages). Campanyes 1999-2003*. Memòria inèdita, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- VILADRICH, M. 1999-2000, "Toponimia histórica de la primera organización del Estado Omeya en el Próximo Oriente: verificando una propuesta sobre la Catalunya Vella". *Aula Orientalis* 17-18, Barcelona, 445-451.
- VILLANUEVA, M. 1991, "Problemas de la implantación agraria romana y la organización del territorio en la Península Ibérica en el Alto Imperio". *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Hª Antigua, t. IV, Madrid, 319-350.
- VIVÓ, J. 2010, "Excavacions al monestir de Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà) Campanyes 2008-2009". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 321-327.
- VYEIRA, G. 2002, "Sant Esteve de Vilacolum. Intervencions 2000-2001". *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 441-444.
- WICKHAM, C. 1989, "La otra transición. Del mundo antiguo al feudalismo". *Studia Histórica, História Medieval*, VII, Salamanca, 7-35.

- WICKHAM, C. 2002, "Asentamientos rurales en el Mediterráneo Occidental". *Web: Arqueología Medieval*, artículos, 11-29.
- WICKHAM, C. 2009, *Una Historia Nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo Mediterráneo, 400-800*. Editorial Crítica, Barcelona.
- WHEELER, M. 1954, *Archaeology from the earth*, Oxford University Press, London.
- ZADORA-RIO, E. 1995, "Cimetières et habitats de l'ouest de la France et sageres catalanes". *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. III Curs d'Arqueologia d'Andorra*, Andorra, 278-284.
- ZADORA-RIO, E. 2001, "Archéologie et toponymie: le divorce". *Les petits cahiers d'Anatole*, 8, 1-17.
- ZAPATA, L. 2008, "Arqueología de las plantas: cultivos y bosques en época medieval".
- LARREA, J.J.; PASTOR, E. (eds.). *La Historia des de fuera. VIII Jornadas de Estudios Históricos*, Vitoria-Gasteiz, 121-138.
- ZIMMERMAN, M. 1999, "la formació d'una sobirania catalana (785-988)". *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX-X)*, Barcelona, 29-26.
- ZOZAYA, J. 1998a, "711-856: los primeros años del islam andalusí o una hipótesis de trabajo". *Cuadernos Emeritenses*, 15, 83-142.
- ZOZAYA, J. 1998b, "La fortificación islámica en la Península Ibérica: principios de sistematización". *El Castillo Medieval Español. La fortificación española y sus relaciones con la europea*, Madrid, 23-44.
- ZOZAYA, J. 2002, "Fortificaciones tempranas en al-Andalus". *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Simpósio internacional sobre castelos*, Lisboa, 45-58.
- ZUCCHITELLO, M. 1998, *Tossa: La formació d'una vila. El comte, l'abat i els tossencs (segles IX-XII)*. *Quaderns d'Estudis Tossencs*, nº 5. Tossa de Mar.

